

ΒΑΣΙΛΗΣ Ν. ΚΟΛΛΑΡΟΣ

*Η μειονοτική πολιτική
του Ελευθερίου Βενιζέλου*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΥΡΙΓΟΣ
ΜΕΛΗ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ: ΑΡΕΤΗ ΤΟΥΝΤΑ – ΦΕΡΓΑΔΗ
ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ 2015

Αφιερώνεται στην ιερή μνήμη του πατέρα μου, Νικολάου Β. Κολλάρου
Στους κόπους του να με σπουδάσει.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

1. Ελευθέριος Βενιζέλος, «Ο Κρητικός».....	11
2. Η ανάμιξη με την πολιτική.....	13
3. Οι μουσουλμάνοι Κρήτες.....	14
4. Η Κρητική Επανάσταση του 1897.....	15
5. Η παραχώρηση καθεστώτος Αυτονομίας – Η ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας.....	16
6. Η φυγή των μουσουλμάνων.....	17
7. Ο ρόλος του Βενιζέλου στη Δεκαεξαμελή Επιτροπή Σύνταξης του Πολιτεύματος.....	18
8. Βασικές μειονοτικές ρυθμίσεις του Κρητικού Συντάγματος του 1899 - Η στάση του Βενιζέλου.....	19
8.1. Η σχέση του Δικαίου με τη μουσουλμανική θρησκεία.....	19
8.2. Ο θεσμός του μουφτή και του καδή στη μουσουλμανική θρησκεία.....	21
8.3. Το ζήτημα της καθιέρωσης επικρατούσας θρησκείας.....	23
8.4. Το ζήτημα της γλώσσας.....	25
8.5. Το ζήτημα της ιθαγένειας.....	25
8.6. Το ζήτημα της ισονομίας και οι υποχρεώσεις των Κρητών.....	28
8.7. Το ζήτημα των καδήδων.....	28
8.8. Το ζήτημα της εκλογικής αντιπροσώπευσης των μουσουλμάνων.....	31
8.9. Οι δικαιοδοσίες των Ιεροδικείων.....	33
8.10. Το ζήτημα των βακουφίων.....	34
8.11. Το ζήτημα της κατάληψης δημόσιων θέσεων από μουσουλμάνους.....	37
9. Νομοθετικές εφαρμογές. Το νομοθετικό έργο του Ελ. Βενιζέλου (1899-1901), ως Συμβούλου Δικαιοσύνης σε σχέση με τους μουσουλμάνους Κρήτες.....	39
9.1. Ο Ν. 121/1900.....	41
9.2. Διατάγματα «Περί χορηγήσεως αμνηστίας».....	42
9.3. Νόμος 60/1899, «Περί εγκαταστάσεως εις τα κτήματα των εις τας επαρχίας παλιννοστούντων μουσουλμάνων».....	43
9.4. Νόμος 84/1899, «Περί προσδιορισμού της αποζημιώσεως του καταργηθέντος βακουφικού τέλους».....	44
9.5. Νόμος 145/1900, «Περί ειδικού νόμου της Μουσουλμανικής Κοινότητος».....	45
10. Η στάση των μουσουλμάνων Κρητών αναφορικά με μείζονες εξελίξεις στο Κρητικό Ζήτημα.....	48

10.1. Α΄ και Β΄ Υπομνήματα του Πρίγκιπα Γεωργίου προς τις Μ. Δυνάμεις – Η στάση των μουσουλμάνων βουλευτών.....	48
11. Η Β΄ Συντακτική Συνέλευση των Κρητών (1906).....	51
12. Η στάση του Βενιζέλου αναφορικά με τα ζητήματα της μουσουλμανικής μειονότητας.....	52
13. Το εκκρεμές ζήτημα των καδήδων.....	57
14. Οι σχέσεις χριστιανών – μουσουλμάνων, το έτος 1907.....	58
15. Το Κίνημα των Νεότουρκων – Η επίδραση του στους μουσουλμάνους Κρήτες.....	59
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ: Η βενιζελική μειονοτική πολιτική την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας.....	63

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1910 - 1915

1. Εισαγωγή.....	70
2. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι. Η έναρξη της μειονοτικής πλημμυρίδας.....	70
2.1. Μουσουλμάνοι.....	72
2.2. Εβραίοι.....	73
2.3. Βλάχοι.....	75
2.4. Σλαβόφωνοι.....	76
3. ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ.....	78
3.1. Ο αγώνας των τηλεγραφημάτων.....	78
3.2. Η Σύμβαση περί Ειρήνης των Αθηνών (1913).....	80
3.2.1. Τα βασικά σημεία της Σύμβασης περί Ειρήνης των Αθηνών.....	81
3.2.1.1. Το ζήτημα της ιθαγένειας.....	81
3.2.1.2. Το ζήτημα των ιδιωτικών περιουσιών των μουσουλμάνων.....	83
3.2.1.3. Το ζήτημα των κτημάτων του Σουλτάνου.....	85
3.2.1.4. Τα δικαιώματα των μουσουλμάνων της Ελλάδας.....	86
3.2.1.5. Το ζήτημα των μουφτήδων και του αρχιμουφτή.....	88
3.2.1.6. Το ζήτημα των βακουφίων.....	91
3.2.1.7. Το ζήτημα της ανέγερσης τεμένους.....	94
3.3. Η ελληνική διοίκηση αντιμέτωπη με τα ζητήματα της μουσουλμανικής μειονότητας.....	95
3.3.1. Το ζήτημα των μουφτήδων.....	95
3.3.2. Βακούφια.....	98
3.3.3. Το σχέδιο νόμου για τη μουσουλμανική μειονότητα.....	99
3.4. Μεταναστευτικά ρεύματα μουσουλμάνων.....	101
3.4.1. Αιτίες αναχώρησης.....	101
3.4.2. Ο ρόλος της Πύλης.....	103

3.4.3. Η αντίδραση του Βενιζέλου.....	105
3.5. Η προσπάθεια ανταλλαγής ελληνοτουρκικών πληθυσμών του 1914.....	106
3.5.1. Τουρκικές διώξεις.....	106
3.5.2. Η ανταλλαγή που δεν έγινε.....	107
3.6. Το ζήτημα των μουσουλμανικών κτημάτων των Νέων Χωρών.....	110
3.7. Εκλογές Μαΐου 1915 – Η στάση των μουσουλμάνων.....	115
4. ΕΒΡΑΙΟΙ.....	116
4.1. Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης.....	117
4.1.1. Σχέδιο διεθνοποίησης.....	120
4.1.2. Η βουλγαρική ανάμιξη.....	122
4.1.3. Το δέλεαρ της οικονομικής ανάπτυξης.....	124
4.2. Η εβραϊκή κοινότητα μπροστά στα νέα δεδομένα.....	126
4.3. Η πολιτική της κυβέρνησης Βενιζέλου.....	127
4.4. Ζητήματα ιθαγένειας των Εβραίων.....	131
4.5. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του 1915.....	131
5. ΒΛΑΧΟΙ.....	132
5.1. Η ρουμανική προπαγάνδα πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους.....	132
5.2. Η στάση των ρουμανιζόντων Βλάχων εν μέσω των Βαλκανικών Πολέμων.....	135
5.3. Ο ρόλος της Ρουμανίας στην υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου (1913).....	137
5.4. Τι παραχώρησε ο Βενιζέλος στους βλαχόφωνους.....	139
6. ΣΛΑΒΟΦΩΝΟΙ.....	143
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ: Η βενιζελική μειονοτική πολιτική της περιόδου 1910 -1915.....	145

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1915 – 1920

1. ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ.....	154
1.1. Ο Βενιζέλος στη Συνδιάσκεψη των Παρισίων.....	154
1.2. Το Θρακικό Ζήτημα – Ο ρόλος των μουσουλμάνων.....	154
1.3. «Η συνεργασία ημών και αυτών».....	156
1.4. Το Θρακικό Ζήτημα, η δεύτερη φάση.....	159
1.5. Ο ρόλος του Χ. Βαμβακά στην προσέγγιση των μουσουλμάνων της Θράκης.....	162
1.6. Η στάση των Πομάκων.....	164
1.7. Ο ελληνικός στρατός προελαύνει στη Δυτική Θράκη – Η στάση των μουσουλμάνων.....	166
1.8. Κατάληψη Ανατολικής Θράκης – Η στάση της ελληνικής διοίκησης έναντι των μουσουλμάνων.....	168
2. Το εγχείρημα της Σμύρνης.....	171
2.1. Πριν την απόβαση.....	171
2.2. Η απόβαση στη Σμύρνη.....	177
2.2.1. Διεθνής Εξεταστική Επιτροπή Συμμάχων.....	181
2.3. Η άφιξη του Αριστείδη Στεργιάδη.....	183

2.3.1. Ο τρόπος διοίκησης του Ύπατου Αρμοστή.....	184
2.4. Οι προτεραιότητες της ελληνικής διοίκησης Σμύρνης.....	186
2.5. Η κατάληψη του Αϊδινίου.....	190
2.6. Το τρίπτυχο, Στεργιάδης – μουσουλμάνοι – στρατιωτικοί.....	193
3. ΕΒΡΑΙΟΙ.....	198
3.1. Η εβραϊκή κοινότητα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.....	198
3.2. Ζήτημα διαβατηρίων.....	199
3.3. Η πυρκαγιά του 1917.....	201
3.4. Η κυριαρχία του Σιωνιστικού ρεύματος.....	204
3.5. Εθελοντικό σώμα Παλαιστίνης.....	206
3.6. Ο Βενιζέλος στο Συνέδριο Ειρήνης – Ο ρόλος των Εβραίων.....	208
3.6.1. Ο Νόμος 2456/1920.....	211
3.6.2. Ο Νόμος 2400/1920.....	214
3.7. Οι εκλογές του Νοεμβρίου του 1920.....	215
4. ΣΛΑΒΟΦΩΝΟΙ.....	216
4.1. Η Συνθήκη (-Σύμβαση) του Νεϊγύ (1919) – Η σκοπιμότητα του Βενιζέλου.....	216
4.2. Η βουλγαρική άποψη.....	218
5. ΒΛΑΧΟΙ.....	221
5.1. Η εμπλοκή του ιταλικού παράγοντα.....	221
5.2. Οι μειονότητες ως αντικείμενο αντιπαράθεσης μεταξύ των οργάνων της διοίκησης.....	222
6. Η ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΩΣ ΒΑΣΙΚΗ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΤΙΚΗ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΣ ΣΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΙΡΗΝΗΣ.....	224
6.1. Κινήσεις προσέγγισης των μουσουλμάνων από τον Βενιζέλο.....	225
6.1.1. Μουσουλμανικά κτήματα.....	225
6.1.2. Παλιννόστηση μουσουλμάνων προσφύγων.....	227
6.1.3. Απαλλαγή στρατιωτικής θητείας.....	228
6.1.4. Ο Ν. 2345/1920.....	230
7. ΤΟ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ.....	233
7.1. Η ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ).....	233
7.2. Η Συνθήκη Ειρήνης των Σεβρών.....	235
7.3. Οι μειονοτικές υποχρεώσεις της Ελλάδας.....	236
7.4. Οι απόψεις του Βενιζέλου για τις μειονότητες στο μεταπολεμικό περιβάλλον.....	238
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ: Η βενιζελική μειονοτική πολιτική της περιόδου 1915 – 1920.....	241

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΣΤΗ ΛΩΖΑΝΝΗ

1. Πώς φτάσαμε στη Λωζάννη.....	252
2. Η ιδέα της (υποχρεωτικής) ανταλλαγής των πληθυσμών.....	253
3. Η πολιτική ανάγκη της αποχώρησης των μουσουλμάνων της Ελλάδας.....	255
4. Η 9 ^η Δήλωση.....	259
5. Το προσφυγικό ζήτημα.....	260
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ: Ο Βενιζέλος,	

αντιμέτωπος με τα μειονοτικά ζητήματα της Λωζάννης.....	261
---	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1928 – 1932

1. ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΜΕΙΝΟΤΗΤΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ.....	266
1.1. Ο Βενιζέλος ξανά στο προσκήνιο.....	266
1.2. Η μουσουλμανική μειονότητα Δυτικής Θράκης, 1923-1928.....	267
1.3. Το ζήτημα των κτημάτων των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης μέχρι το 1930.....	269
1.4. Οι Συμφωνίες της Άγκυρας.....	274
1.4.1. Η εφαρμογή της συμφωνίας, όσον αφορά τα κτήματα, από την κυβέρνηση Βενιζέλου.....	276
1.5. Η διαμάχη νεωτεριστών και παλαιομουσουλμάνων.....	280
1.5.1. Η στάση της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης απέναντι στις μεταρρυθμίσεις του Κεμάλ.....	280
1.5.2. Οι αντικεμαλικοί φυγάδες.....	281
1.5.3. Η διαμάχη στο εσωτερικό της μειονότητας.....	282
1.5.4. Η στάση του Βενιζέλου σε σχέση με τη διαμάχη στο εσωτερικό της μειονότητας.....	286
1.6. Έκθεση του Κωνσταντίνου Στυλιανόπουλου για την κατάσταση της μουσουλμανικής μειονότητας, το 1929.....	291
1.6.1. Απόψεις του Επιθεωρητή Μειονοτήτων σε σχέση με το ζήτημα των μουφτήδων.....	291
1.6.2. Η εκλογική συμπεριφορά της μουσουλμανικής μειονότητας.....	293
1.6.3. Οι απόψεις του Επιθεωρητή Μειονοτήτων σε σχέση με τον τρόπο διοίκησης της μειονότητας.....	295
1.7. Το ζήτημα της (ανύπαρκτης) αμοιβαιότητας μεταξύ των δυο μειονοτήτων.....	297
2. ΕΒΡΑΙΟΙ.....	299
2.1. Οι διαφορετικές τάσεις στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας.....	299
2.1.1. Ενσωμάτωση ή περιχαράκωση;.....	300
2.1.2. Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης.....	302
2.1.3. Το ζήτημα της γλώσσας.....	304
2.1.4. Η διαμάχη για τον έλεγχο της διοίκησης της κοινότητας.....	306
2.2. Το ζήτημα των εβραϊκών νεκροταφείων.....	307
2.3. Ο συνοικισμός Κάμπελ.....	309
2.4. Το μεταναστευτικό ρεύμα – πρόσφυγες και Σιωνισμός.....	313
2.5. Το ζήτημα των διαφορετικών εκλογικών καταλόγων.....	319
3. ΣΛΑΒΟΦΩΝΟΙ.....	323
3.1. Οι σχέσεις της Ελλάδας με τους βόρειους γείτονές της, 1920 – 1928.....	323
3.1.1. Οι Ελληνοβουλγαρικές σχέσεις.....	323
3.1.2. Οι Ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις.....	326
3.2. Οι απόψεις του Κωνστ. Καραβίδα για τη σλαβόφωνη μειονότητα - Η συσχέτιση των μειονοτικών ζητημάτων με τη παρουσία των προσφύγων.....	328

3.3. Η σλαβόφωνη παρουσία στο χώρο της ελληνικής Μακεδονίας μέχρι το 1932.....	330
3.4. Ο Βενιζέλος αντιμετώπος με τα ζητήματα των σλαβόφωνων της Μακεδονίας.....	333
3.4.1. Το ζήτημα των σλαβόφωνων σχολείων.....	333
3.4.2. Το ρεύμα μετανάστευσης των σλαβοφώνων.....	335
3.5. Αντιλήψεις των τοπικών οργάνων της ελληνικής διοίκησης σε σχέση με τη σλαβόφωνη μειονότητα.....	338
3.6. Βαλκανικές Διασκέψεις (1930-1934) – Ο ρόλος της Βουλγαρίας.....	340
4. ΒΛΑΧΟΙ.....	341
4.1. Οι ελληνορουμανικές σχέσεις και το ζήτημα των μειονοτήτων.....	341
4.2. Μετανάστευση βλαχόφωνων.....	343
4.3. Η ρουμανική προπαγάνδα μέσα από τα βλαχόφωνα σχολεία.....	346
5. ΤΣΑΜΗΔΕΣ.....	350
5.1. Γεωγραφική προσέγγιση της Τσαμουριάς.....	350
5.2. Πληθυσμιακά δεδομένα.....	350
5.3. Η δημιουργία μιας μειονότητας.....	351
5.4. Δικτατορία Πάγκαλου, Ιούνιος 1925 – Ιούλιος 1926.....	353
5.5. Το αδιέξοδο εντείνεται, 1926-1928.....	355
5.6. Ο ερχομός του Βενιζέλου.....	357
5.7. Η ελληνική διοίκηση.....	360
5.8. Ο Βενιζέλος και τα κτήματα των Τσάμηδων.....	365
5.9. Μεταναστευτικό ρεύμα προς τη Τουρκία.....	370
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ: Η βενιζελική μειονοτική πολιτική της περιόδου 1928 – 1932.....	372
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΜΕΛΕΤΗΣ.....	390
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	404

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για τη συγγραφή της παρούσας μελέτης δεν έφτανε μόνο η προσωπική προσπάθεια του συγγραφέα αλλά χρειαζόταν, επίσης, η αγάπη και το ενδιαφέρον, ανθρώπων, που κατανοούν τις αγωνίες του ερευνητή.

Για τον λόγο αυτό, θέλω να ευχαριστήσω το προσωπικό της Μπενακειού Βιβλιοθήκης (πρώην Δημόσιο Καπνεργοστάσιο) και ιδιαίτερα την κα. Βιβή Κακλαμάνη. Θα ήταν σοβαρή παράλειψη μου να μην ευχαριστήσω τον Διευθυντή της Βιβλιοθήκης της Βουλής, τον κ. Ευάγγελο Δρακόπουλο, για την ενθάρρυνση που μου παρείχε στα πρώτα στάδια της έρευνας. Ευχαριστίες, επίσης, οφείλω και στο προσωπικό του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών και ιδιαίτερα στον Γιάννη Στασινό, ο οποίος διευκόλυνε τα μέγιστα την έρευνα μου, στο συγκεκριμένο αρχείο.

Θέλω, επίσης, να ευχαριστήσω το προσωπικό των ιστορικών αρχείων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, ιδιαίτερα την κα. Ελευθερία Δαλέζιου, όπως και το προσωπικό του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, τόσο στην Αθήνα όσο και στη Θεσσαλονίκη, που στάθηκαν αρωγοί στην επιστημονική μου προσπάθεια. Ιδιαίτερη, επίσης, αξία, είχαν για μένα, οι συζητήσεις τόσο με τον κ. Μανόλη Πεπονάκη, δρ. Φιλολογίας, γύρω από τον Βενιζέλο της Κρητικής Πολιτείας όσο και με τον κ. Σπυρίδωνα Πλουμίδη, λέκτορα της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, για τη γενικότερη στάση του Βενιζέλου έναντι των μειονοτήτων.

Εξχωριστές ευχαριστίες οφείλω στο Ίδρυμα "Μελίνα Μερκούρη", του οποίου υπήρξα υπότροφος από το 2011 έως τον Οκτώβριο του 2013. Η οικονομική υποστήριξη του ιδρύματος υπήρξε καθοριστική για την ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης. Συν τοις άλλοις, η αγάπη και το ενδιαφέρον του προσωπικού του ιδρύματος, και ιδιαίτερα της Σταυρούλας Στασινοπούλου, για την πορεία του διδακτορικού, υπήρξαν παροιμιώδη.

Η παρούσα μελέτη δεν θα είχε γίνει ποτέ, αν δεν μου έδινε την ευκαιρία, ο κ. Άγγελος Συρίγος, Επίκουρος καθηγητής Διεθνούς Δικαίου και Εξωτερικής Πολιτικής, ο οποίος υπήρξε ο επιβλέπων καθηγητής της παρούσας διδακτορικής διατριβής. Οφείλω να τον ευχαριστήσω δημόσια για την ευκαιρία που μου έδωσε. Η επιστημονική του κατάρτιση και κυρίως το μόνιμο χαμόγελο του, ήταν ικανά για να ξεπερνά κάθε σκόπελο που συνάντησα. Οφείλω, επίσης, να ευχαριστήσω και τα άλλα δυο μέλη της Τριμελούς Επιτροπής μου, τον κ. Ευάνθη Χατζηβασιλείου, Αναπληρωτή καθηγητή της Ιστορίας του μεταπολεμικού κόσμου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και την κα. Αρετη Τούντα – Φεργάδη, Ομότιμη καθηγήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου, για το ενδιαφέρον τους γύρω από την εξέλιξη της διδακτορικής μου διατριβής. Οι παρατηρήσεις τους βελτίωσαν τόσο τη μορφή όσο και το περιεχόμενό της.

Μια τέτοια προσπάθεια δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς την αμέριστη υποστήριξη της οικογένειάς μου. Οφείλω ευγνωμοσύνη στη μητέρα μου, Ελένη, η οποία στήριξε αταλάντευτα αυτήν την προσπάθεια, αν και σήκωνε, από τον Μάρτιο

του 2013, το βάρος, από τον απρόσμενο θάνατο του πατέρα μου. Ανάλογη ευγνωμοσύνη οφείλω και στον αδερφό μου, Μάρκο, ο οποίος «κράτησε» τα μετόπισθεν, για να μπορέσω να ασχοληθώ απερίσπαστα με τη συγγραφή της διατριβής. Δεν θα μπορούσα, επίσης, να ξεχάσω τη Μαριγούλα, τον συνοδοιπόρο μου σ' αυτήν τη ζωή. Μαζί μοιραστήκαμε κάθε χαρά και απογοήτευση αυτής της προσπάθειας. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω οποιονδήποτε, ο οποίος, είτε άμεσα είτε έμμεσα, στήριξε αυτήν την προσπάθεια και πίστεψε στο αποτέλεσμα της.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΩΝ

A.A.K., Άνευ Αριθμού Κατάταξης
ά.α.π., Άνευ Αριθμού Πρωτοκόλλου
Α.Α.Σ., Αρχείο Αθανάσιου Σουλιώτη
Α.Δ., Αστυνομική Διεύθυνση
Α.Δ.Χ.Μ., Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας
Α.Ε.Β., Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου
Α.Ι.Ε.Ε., Αρχείο Ιστορίας Ελλήνων Εβραίων
Α.Κ.Κ., Αρχείο Κωνσταντίνου Καραβίδα
Α.Μ.Μ., Αρχείο Μουσείου Μπενάκη
Α.Ν., Αναγκαστικός Νόμος
αρ., Αριθμός
Άρθ., Άρθρο
αρ. πρωτ., Αριθμός Πρωτοκόλλου
αρ. φ., Αριθμός Φύλλου
Α.Υ.Ε., Αρχείο Υπουργείου των Εξωτερικών
Α.Φ.Δ., Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη
Α.Χ.Β., Αρχείο Χαρίσιου Βαμβακά
Β.Δ., Βασιλικό Διάταγμα
Βλ., Βλέπε
Β.Σ., Balkan Studies
Γ.Β., Γεννάδειος Βιβλιοθήκη
Γ.Δ., Γενική Διοίκηση
ΓΕΣ/ΔΙΣ., Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού
Γ.Τ., Γραφείο Τύπου
Δ.Π.Υ., Διεύθυνση Πολιτικών Υποθέσεων
Ε.Α., Ελληνική Αντιπροσωπεία
Ε.Α.Π., Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων
Ε.Λ.Ι.Α., Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
Ε.Μ.Ε.Ο, Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση
Ι.Α.Λ.Φ., Ιστορικό Αρχείο Λέσχης Φιλελευθέρων
Ι.Κ.Θ., Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης
J.H.D., Journal of Hellenic Diaspora
Κ.Ε.Μ.Ο., Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων
Κ.Κ., Κρητικός Κώδιξ
Κ.τ.Ε, Κοινωνία των Εθνών
Μ.Ε., Μικτή Επιτροπή
Μ.Ε.Α.Ε.Π, Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών
Ν., Νόμος
ΝοΒ., Νομικό Βήμα
Ν.Δ., Νομοθετικό Διάταγμα
Ό.π., Όπως προηγουμένως
Π.Δ., Προεδρικό Διάταγμα
σελ., Σελίδα
τηλ., Τηλεγράφημα
τόμ., τόμος
Τ.Τ., Τμήμα Τύπου

Υπ.Εξ., Υπουργείο των Εξωτερικών
Υπ.Εσ. Υπουργείο των Εσωτερικών
Φάκ., Φάκελος
χ.χ., Χωρίς Χρονολογία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ζωή και το έργο του Ελευθερίου Βενιζέλου αποτελούσε ανέκαθεν πόλο έλξης για τους ιστορικούς ερευνητές. Μια άκρως ενδιαφέρουσα πτυχή του πολιτικού του έργου, η οποία έχει αναλυθεί αποσπασματικά και όχι με τη μορφή μιας ολοκληρωμένης μελέτης, αφορά τον τρόπο αντίληψης και αντιμετώπισης των μειονοτήτων από τον Βενιζέλο. Το εν λόγω κενό στην ελληνική βιβλιογραφία ευελπιστεί να καλύψει η παρούσα επιστημονική εργασία. Επομένως, η μειονοτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου είναι το θέμα της ανά χειράς μελέτης.

Η έρευνα γύρω από τη μειονοτική πολιτική του Βενιζέλου καλύπτει μια από τις πιο σημαντικότερες περιόδους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Με αφετηρία τα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας (1898), όταν ο Κρητικός πολιτικός εισήλθε στον πολιτικό στίβο, θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τα στοιχεία εκείνα, τα οποία αποτέλεσαν τις βασικές συνιστώσες της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Με την ανάλυση της τελευταίας κυβερνητικής τετραετίας του, 1928-1932, ολοκληρώνεται η έρευνα γύρω από τον Βενιζέλο και τις μειονότητες.

Η τριβή του Βενιζέλου, με πληθυσμιακές ομάδες, που ενστερνίζονταν διαφορετικές φυλετικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές αντιλήψεις, ξεκίνησε πριν ακόμα ο ίδιος ενταχθεί στην πολιτική. Ο Βενιζέλος γεννήθηκε στην οθωμανική Κρήτη· επομένως η επαφή του με το μουσουλμανικό στοιχείο του νησιού καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την αντίληψη του για το «Άλλο». Ο ίδιος προσδιόρισε, τουλάχιστον στα πρώτα στάδια της πολιτικής του σταδιοδρομίας, με διαφορετικά κριτήρια, σε σχέση με τον υπόλοιπο πολιτικό κόσμο, τον όρο μειονότητα. Η πολιτική του στάση έναντι των μειονοτήτων επηρεάστηκε καθοριστικά από τα κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα της Κρητικής Πολιτείας, ενώ, όσον αφορά την προοδευτικότητά της, ξεπερνούσε το μειονοτικό δίκαιο της εποχής. Η βενιζελική μειονοτική σκέψη διαμορφώθηκε την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας και παρέμενε αναλλοίωτη μέχρι το 1920.

Η παράδοση της Κρητικής Πολιτείας, αναφορικά με τον τρόπο αντιμετώπισης των μειονοτήτων από τον Βενιζέλο, συνεχίστηκε και μετά την άφιξη του στο ελεύθερο ελληνικό Βασίλειο. Η εδαφική επέκταση της Ελλάδας, απόρροια των Βαλκανικών Πολέμων, έφερε την ελληνική διοίκηση αντιμέτωπη με ένα πλήθος αλλογενών, αλλόθρησκων και αλλόγλωσσων μειονοτήτων (Μουσουλμάνοι, Εβραίοι, Σλαβόφωνοι, Βλαχόφωνοι). Ο Βενιζέλος χειρίστηκε τη μειονοτική «πλημμυρίδα» των Βαλκανικών Πολέμων με γνώμονα το εθνικό συμφέρον της χώρας. Εν ολίγοις, άσκησε μια φιλελεύθερη μειονοτική πολιτική, η οποία είχε ως επιστέγασμα την παροχή καθεστώτος ισονομίας και ισοπολιτείας στους νέους υπηκόους του ελληνικού κράτους, *«ανεξαρτήτως θρησκευμάτων και φυλής»*.

Η έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και το ξέσπασμα του Εθνικού Διχασμού ανέστειλαν την εφαρμογή της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Ωστόσο, το χρονικό διάστημα 1919-1920, η φιλελεύθερη πολιτική του Βενιζέλου, απέναντι στις μειονότητες, θα ξεπεράσει σε προοδευτικότητα ακόμα και το παράδειγμα της Κρητικής Πολιτείας. Η βαθύτερη αιτία πίσω από αυτήν τη διαλλακτική πολιτική,

βρισκόταν στο γεγονός ότι η Μεγάλη Ιδέα του έθνους άρχισε να παίρνει σάρκα και οστά. Τη στιγμή που τα μειονοτικά ζητήματα αναδείχθηκαν σε μια από τις βασικές προτεραιότητες του μεταπολεμικού κόσμου, ο Βενιζέλος προσπάθησε να πείσει τους ισχυρούς του Συνεδρίου Ειρήνης των Παρισίων ότι πρώτον, η Ελλάδα ήταν ικανή να διοικήσει αλλογενείς πληθυσμούς και δεύτερον, ότι οι εν Ελλάδι μειονότητες δεν ήταν υπήκοοι δεύτερης κατηγορίας.

Η Συνθήκη των Σεβρών δεν δημιούργησε μόνο την Ελλάδα των δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσών αλλά την κατέστησε επίσης μειονοτική δύναμη, υπό την έννοια ότι ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού της Νέας Ελλάδας αποτελούνταν από αλλοεθνείς, με διαφορετική γλώσσα και θρήσκευμα. Το 1906, ο Βενιζέλος από την Κρήτη τόνιζε το πλεονέκτημα που θα αποκτούσε η Ελλάδα έναντι των υπόλοιπων βαλκανικών κρατών, αν κατάφερνε να κερδίσει την εύνοια των μειονοτήτων που κατοικούσαν στις προς ενσωμάτωση περιοχές, κυρίως της μουσουλμανικής. Αποτελεί σημαντική παράμετρο της παρούσας μελέτης η συσχέτιση ανάμεσα στο τρίπτυχο, Βενιζέλος – Μειονότητες – Μεγάλη Ιδέα. Οι μειονότητες αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της πρακτικής εφαρμογής της Μεγάλης Ιδέας. Ο Κρητικός πολιτικός υπήρξε ο πρώτος, ο οποίος συνέδεσε το όραμα της Μεγάλης Ιδέας με την ισότιμη και ισόνομη αντιμετώπιση των μειονοτήτων.

Ωστόσο, η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και η έλευση ενάμισι εκατομμυρίου ομογενών προσφύγων επηρέασαν βαθύτατα τη βενιζελική μειονοτική πολιτική. Ο Βενιζέλος της Λωζάννης, έθεσε ως προτεραιότητα της ελληνικής πλευράς, εκτός των άλλων, την απομάκρυνση των μουσουλμάνων της Ελλάδας, ώστε να διευκολυνθεί η εγκατάσταση των ομογενών. Η προηγούμενη ρητορική του, για τον ρόλο των μειονοτήτων, στο πλαίσιο της Μεγάλης Ελλάδας των Σεβρών, εγκαταλείφθηκε μια για πάντα, δεδομένου ότι το όραμα της Μεγάλης Ιδέας είχε ήδη εκπνεύσει.

Με την επιστροφή του Βενιζέλου στο πολιτικό προσκήνιο και την ανάληψη της πρωθυπουργίας το 1928, η βενιζελική μειονοτική πολιτική μετατοπίστηκε προς περισσότερο άκαμπτες θέσεις. Η στροφή προς μια πολιτική αφομοίωσης - ενσωμάτωσης των μειονοτήτων υπήρξε απόρροια του γενικότερου οικονομικού και κοινωνικού κλίματος του Μεσοπολέμου. Συν τοις άλλοις, την επιθυμία για εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους, διαδέχτηκε η πολιτική βούληση της δημιουργίας συνθηκών εθνικής ολοκλήρωσης - ομοιογένειας, εντός των καθαρά εθνολογικών ορίων του ελληνικού κράτους. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, οι μειονότητες έπρεπε να αποδείξουν τα πατριωτικά τους αισθήματα, γεγονός που τις έφερε σε σύγκρουση με την πολιτική του Βενιζέλου (βλ. το παράδειγμα με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης).

Τέλος, η βενιζελική μειονοτική πολιτική δεν υπήρξε ενιαία, καθ' όλη την πολιτική πορεία του Κρητικού πολιτικού, αλλά προσαρμοζόταν ανάλογα με το πληθυσμιακό μέγεθος κάθε μειονότητας, την πολιτική της σημασία, τα ιδιαίτερα πολιτικά δεδομένα κάθε εποχής, το διεθνές περιβάλλον και τις προτεραιότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο να αναδείξει μια σχετικά άγνωστη πτυχή της πολιτικής του Βενιζέλου, η οποία έχει σχέση με την πολιτική αντιμετώπιση – συμπεριφορά του απέναντι στις μειονοτικές ομάδες που βρέθηκαν εντός του ελληνικού εδάφους, μετά από τις συνεχείς προσκλήσεις εδαφών από μέρους της Ελλάδας.¹ Η μειονοτική πολιτική του Βενιζέλου, σε ορισμένα σημεία περισσότερο προοδευτική ακόμα και από το διεθνές καθεστώς μειονοτικής προστασίας, αποτέλεσε μια ρεαλιστική επιλογή για εκείνον, τόσο για την επίτευξη των στόχων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, όσο και για την ταύτιση της Ελλάδας με το διεθνές μειονοτικό status quo.

Επιπλέον, το παρόν κείμενο, θα προσπαθήσει να αναδείξει τη στενή σχέση μεταξύ της μειονοτικής πολιτικής του Βενιζέλου και της εθνικής ιδεολογίας της Μεγάλης Ιδέας. Η ασκούμενη μειονοτική πολιτική από πλευράς Βενιζέλου είχε διττό στόχο: από τη μια αποτέλεσε τη βάση για την ειρηνική συνύπαρξη διαφορετικών εθνοτικών ή θρησκευτικών ομάδων στις εθνικά ευαίσθητες περιοχές, ενώ σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής, η χαλαρή μειονοτική συμπεριφορά της χώρας δημιουργούσε τις καλύτερες προϋποθέσεις για μια χώρα που επιθυμούσε την επέκταση της σε περιοχές, στις οποίες ζούσαν και άλλες εθνοτικές ομάδες εκτός από Έλληνες.²

Πρόκειται για μια ελληνική στρατηγική η οποία, σε επίπεδο εσωτερικής πολιτικής, δημιουργούσε το υπόβαθρο - προϋποθέσεις για σταδιακή αφομοίωση των εθνοτικά αντίθετων δυνάμεων, ενώ σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής αποτέλεσε απτή απόδειξη του «λευκού» μητρώου της Ελλάδας στα μειονοτικά ζητήματα. Η βενιζελική μειονοτική πολιτική αποτέλεσε, επίσης, το μέσο, για να «ρίξει» ο Βενιζέλος γέφυρες φιλίας με τα γειτονικά βαλκανικά κράτη, τα οποία διεκδικούσαν ρόλο «μητέρας» πατρίδας για τις μειονότητες που ζούσαν στο ελληνικό έδαφος (βλ. μουσουλμανική μειονότητα).

Ο Ελ. Βενιζέλος μεγάλωσε σ' ένα κοινωνικό περιβάλλον (αυτό της Κρήτης), όπου η παρουσία του «Άλλου» επηρέασε καταλυτικά την άποψη που αποκρυστάλλωσε για τη συνύπαρξη χριστιανών και μουσουλμάνων. Ένα ακόμα ερώτημα που πρόκειται να θέσει και να απαντήσει η ιστορική αυτή αναδίφηση είναι το εξής: Πόσο επηρέασε η συνύπαρξη των δυο κοινοτήτων, χριστιανών και

¹ Για το δίκαιο γύρω από το ζήτημα των μειονοτήτων βλ. Διακοφωτάκη, *Περί μειονοτήτων κατά το διεθνές δίκαιο*, 2001. Περράκη, *Τα δικαιώματα των λαών και των μειονοτήτων-μία προβληματική σε εξέλιξη*, 1993 · Capotorti, *Study on the rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, 1991 · Thornberry, *International Law and the Rights of Minorities*, 1993 · Macartney, *National States and National Minorities*, 1934 · Mandelstam, *La protection des Minorités*, 1923 · Ermacora, *The protection of minorities before the United Nations*, 1983 Τσιτσελίκη, *Το διεθνές και Ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων και η ελληνική έννομη τάξη*, 1996 · Μανωλοπούλου-Βαρβιτσιώτη, *Μειονότητες στην Ελλάδα: η τρίτη άποψη*, 2008, σελ. 17-38.

² Τσιτσελίκης - Χριστόπουλος, «Από το πολυπολιτισμικό «μέγα όνειρο του Ελληνισμού» των αρχών του 20^{ου} στην «πολυπολιτισμική πραγματικότητα» των αρχών του 21^{ου} αιώνα», στο συλλογικό τόμο: *Το αναμολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη* (επιμ. Δ. Χριστόπουλος), 2008, σελ. 33-67.

μουσουλμάνων στην Κρήτη, την άποψη που τελικά σχημάτισε ο Ελ. Βενιζέλος για τις μειονότητες αλλά και για τη δυνατότητα συμβίωσης ομάδων με διαφορετικό εθνικό και θρησκευτικό προσανατολισμό;

Νεαρός δικηγόρος ών, ανέλαβε πολυάριθμες υποθέσεις που αφορούσαν αντιδικίες μεταξύ ατόμων με διαφορετικό θρησκευτικό υπόβαθρο, υποστηρίζοντας πολλές φορές μουσουλμάνους στη φιλονικία τους με χριστιανούς. Ο Βενιζέλος, από τα πρώτα βήματα του στην πολιτική σκηνή (Κρητική Πολιτεία), κατανοούσε πλήρως την ανθρωπολογική γεωγραφία του τότε ελληνικού χώρου αλλά και των περιοχών (Μακεδονία, Θράκη, Μ. Ασία), που αποτελούσαν τις αλύτρωτες πατρίδες. Σε ομιλία του ενώπιον της Συντακτικής Βουλής, το 1906, εξέφρασε την εξής άποψη: «*η μεγέθυνσις του ελληνικού βασιλείου δεν δύναται να επέλθη χωρίς η μεγεθυνθείσα Ελλάς να περιλάβη στοιχεία αλλογενή ή αλλόθρησκα. Ο ξενικός, δε, λόγω του αλλοθρήσκου πληθυσμός, ο οποίος πιθανότατον είνε να περιληφθή εις τα όρια της αυξηθείσης Ελλάδος, θα είνε μουσουλμανικός[...]*».³

Ο Βενιζέλος υπήρξε ένας από τους πρωτεργάτες της ίδρυσης της Κρητικής Πολιτείας (1896-1913). Ως Σύμβουλος Δικαιοσύνης (1899-1901), στην πρώτη κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας, προώθησε νομοσχέδια, τα οποία είχαν ως στόχο την ειρηνική ενσωμάτωση των μουσουλμανικών πληθυσμών της Κρήτης στη νεοσύστατη Πολιτεία.⁴ Η νομοθεσία του, ειδικά απέναντι στη μουσουλμανική μειονότητα, υπήρξε εξαιρετικά φιλελεύθερη, γεγονός που διευκόλυνε την προσέγγιση των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων.

Κορωνίδα των φιλελεύθερων αντιλήψεων του Βενιζέλου, σε σχέση με τους μουσουλμάνους της Κρήτης, αποτέλεσε το Κρητικό Σύνταγμα του 1899, στην εκπόνηση του οποίου ο Βενιζέλος διαδραμάτισε μείζονα ρόλο. Το εν λόγω Σύνταγμα θεωρείται πρωτοπόρο από την άποψη της ανεξιθρησκίας.⁵ Η θρησκευτική ελευθερία είναι ο θεμέλιος λίθος για τη συνύπαρξη ανθρώπων με διαφορετικές θρησκευτικές καταβολές.⁶ Η προώθηση τόσων επαναστατικών ρυθμίσεων μέσω του Κρητικού Συντάγματος του 1899, θα είχε μακροπρόθεσμα, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, θετικές πολιτικές συνέπειες για την ελληνική πλευρά. Ο τερματισμός της διεθνούς κατοχής της Κρήτης, η ειρηνική συνύπαρξη των δυο κοινοτήτων και η μελλοντική ένωση με την Ελλάδα θα επιτυγχανόνταν μόνο μέσω ριζικών αλλαγών στο εσωτερικό του νεοπαγούς κράτους και με την άσκηση μιας διαλλακτικής μειονοτικής πολιτικής έναντι του μουσουλμανικού πληθυσμού του νησιού, για του οποίου την τύχη ενδιαφερόταν τόσο η Οθωμανική Αυτοκρατορία, όσο και οι Μεγάλες Δυνάμεις. Για τον Βενιζέλο σημασία δεν είχε πόσο ρηξικέλευθες ή ριζοσπαστικές ήταν οι πολιτικές του προτάσεις αλλά, αν το παραγόμενο αποτέλεσμα προωθούσε τον επιδιωκόμενο πολιτικό στόχο (η ένωση με την Ελλάδα).

³ Στενογραφημένα πρακτικά της Β' Συντακτικής των Κρητών Συνελεύσεως, 1907, σελ. 779.

⁴ Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της προσπάθειας ένταξης των μουσουλμάνων στη νεοσύστατη Πολιτεία αποτελούσε η σημαία της Κρητικής Πολιτείας. Στη σημαία απεικονιζόταν ένας λευκός σταυρός που τη χώριζε σε τέσσερα τετράγωνα από τα οποία τα τρία ήταν κυανά, ενώ το τέταρτο, ήταν κόκκινο μ' ένα λευκό άστρο στο κέντρο του, συμβολίζοντας το μουσουλμανικό πληθυσμό του νησιού.

⁵ Σαρίπολος, *Το Κρητικόν Συνταγματικόν Δίκαιον...*, 1902, σελ. 1, 48 και Τσιτσελίκης - Χριστόλουλος, *ό.π.*, σελ. 45-50.

⁶ Pierron, *Εβραίοι και χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα...*, 2004, σελ. 139.

Ένας από τους βασικούς στόχους της μειονοτικής πολιτικής του Βενιζέλου, την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, υπήρξε η δημιουργία συνεκτικών δεσμών μεταξύ των πολιτών που απάρτιζαν την κρητική κοινωνία. Για να δημιουργηθούν άρρηκτες σχέσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, κατέστη αδήριτη ανάγκη να λησμονήσουν τη διαφορετική θρησκευτική ταυτότητα και να προσηλωθούν στη κοινή ταυτότητα του πολίτη της Κρητικής Πολιτείας.

Η άφιξη του Ελευθερίου Βενιζέλου στην Ελλάδα και η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον ίδιο, το 1910, σηματοδότησε την έναρξη μιας νέας εποχής για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Η εδαφική επέκταση της Ελλάδας με τους Βαλκανικούς Πολέμους, ενέταξε μεγάλες μειονοτικές μάζες στην ελληνική επικράτεια. Παραδείγματος χάριν, η ένταξη της Μακεδονίας στον ελληνικό κορμό έφερε την ελληνική πολιτική ηγεσία αντιμέτωπη με μεγάλες συγκεντρώσεις σλαβόφωνων πληθυσμών, που εντοπίζονταν στα βόρεια σύνορα της χώρας. Επιπλέον, ενέταξε ένα μεγάλο αριθμό μουσουλμάνων στο ελληνικό κράτος. Σημαντική, επίσης, πληθυσμιακή ομάδα αποτελούσαν και οι ρουμανίζοντες βλαχόφωνοι, οι οποίοι κρατούσαν εφεκτική στάση έναντι της ελληνικής διοίκησης στις περιοχές όπου κατοικούσαν. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης αποτέλεσαν μια ακόμα μειονοτική ομάδα, η οποία υπήρξε επιφυλακτική απέναντι στην ελληνική διοίκηση. Φοβούμενοι πρώτον, μήπως απωλέσουν τα εμπορικά προνόμια που είχαν κατοχυρώσει επί οθωμανικής κυριαρχίας και δεύτερον, μήπως η πίστη τους θα απειληθεί, ενταγμένοι πια στο ορθόδοξο ελληνικό κράτος υπήρξαν διστακτικοί έως αρνητικοί απέναντι στην ελληνική διοίκηση.

Τα νέα (μειονοτικά) πληθυσμιακά δεδομένα αποτελούσαν μεγάλη πρόκληση για την ελληνική διοίκηση. Ο κρατικός μηχανισμός αναζητούσε ένα μοντέλο διακυβέρνησης, το οποίο θα λάμβανε υπόψη του τις ιδιαίτερες φυλετικές, γλωσσικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες των παραπάνω μειονοτήτων. Βασικά συστατικά του νέου αυτού μοντέλου διακυβέρνησης, του οποίου αρχιτέκτονας υπήρξε ο Βενιζέλος, ήταν η ανοχή της ελληνικής διοίκησης έναντι του «Άλλου», ο σεβασμός των δικαιωμάτων των μη ελληνικών πληθυσμών και η παροχή καθεστώτος ισονομίας και ισοπολιτείας στις μειονότητες. Επίσης, το παραπάνω πλαίσιο προστασίας των «ολίγων», επηρεάστηκε από τις μειονοτικές διατάξεις των Συνθηκών Ειρήνης που τερμάτισαν τους Βαλκανικούς Πολέμους (βλ. για παράδειγμα τις επιστολές Βενιζέλου – Μαγιорέσκου στο παράρτημα της Συνθήκης του Βουκουρεστίου και τη Σύμβαση περί Ειρήνης των Αθηνών). Ωστόσο, το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ανέβαλε την εφαρμογή της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής.

Την επαύριον του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ακολούθησε ένας σκληρός διπλωματικός αγώνας μεταξύ των νικητριών δυνάμεων για τα εδαφικά κέρδη που θα αποσπούσε η κάθε μια από αυτές. Ο Βενιζέλος, έχοντας ως βασικό όπλο στη φαρέτρα του, τις στενές προσωπικές σχέσεις που είχε αναπτύξει με τους συμμάχους αλλά και τον «πρότερο έντιμο» βίο έναντι των μειονοτήτων, που διαβιούσαν στο ελληνικό έδαφος, ανέπτυξε τις ελληνικές διεκδικήσεις· ορισμένες απ' αυτές περιελάμβαναν περιοχές με μεγάλες συγκεντρώσεις μουσουλμανικού στοιχείου (βλ. Θράκη, Σμύρνη). Ο Βενιζέλος όρισε ως κυβερνητικούς αντιπροσώπους, στις νέες ενσωματωθείσες περιοχές, ανθρώπους με ευαισθησίες απέναντι στα μειονοτικά ζητήματα, όπως για

παράδειγμα ο Χαρίσιος Βαμβακάς – αντιπρόσωπος της Ελλάδας στη Διασυμμαχική Διοίκηση Θράκης. Παράλληλα, έδωσε αυστηρές οδηγίες στις τοπικές αρχές να ακολουθούν ευμενή πολιτική έναντι των μειονοτικών ομάδων, αποφεύγοντας τις ακρότητες και την άδικη μεταχείριση, η οποία θα έριχνε νερό στο μύλο των γειτονικών κρατών, που καταδοκούσαν, για να εκμεταλλευτούν, σε διεθνές επίπεδο, τα όποια σφάλματα των ελληνικών τοπικών αρχών.

Αντιπροσωπευτικό δείγμα της μειονοτικής πολιτικής που επρόκειτο να ασκήσει ο Βενιζέλος, έναντι των μουσουλμανικών πληθυσμών της Μ. Ασίας, αποτελεί ο διορισμός του Αριστείδη Στεργιάδη, στη θέση του Υπατου Αρμοστή Σμύρνης. Ο Στεργιάδης υπήρξε ο βασικός εκφραστής της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής στο χώρο της Μ. Ασίας. Ακολουθώντας κατά γράμμα τις εντολές του Βενιζέλου, θα επιδείξει υπέρμετρο ζήλο για τη θέση και τα δικαιώματα του μουσουλμανικού στοιχείου.

Ο Βενιζέλος, γνωρίζοντας ότι η ελληνική παρουσία στο χώρο της Μ. Ασίας εξαρτιόταν άμεσα από την συμπεριφορά των ελληνικών πολιτικών και στρατιωτικών αρχών έναντι των μουσουλμάνων, ζητούσε από τα στελέχη της διοίκησης να δείχνουν ευμενή συμπεριφορά απέναντι στο μουσουλμανικό πληθυσμό και να αποφεύγουν επεισόδια, τα οποία μπορούσαν να απειλήσουν τη συνολική παρουσία του ελληνικού στρατού στην Ιωνία. Η βενιζελική μειονοτική πολιτική της κρητικής περιόδου βρήκε πρόσφορο έδαφος στην Μ. Ασία. Εν τούτοις, ο Στεργιάδης και οι στρατιωτικές αρχές της Σμύρνης υπήρξαν τα δυο άκρα αντίθετα της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Ο Στεργιάδης με «περίσσιο» ζήλο υπερασπίστηκε τα δικαιώματα των μουσουλμανικών πληθυσμών, ενώ οι στρατιωτικές αρχές δρούσαν με τη λογική των αντιποίνων σε κάθε αντάρτικη επίθεση των Τούρκων.

Είναι φανερό ότι η άσκηση της μειονοτικής πολιτικής του Βενιζέλου προσέκρουσε σε ανυπέρβλητα εμπόδια, λόγω της κοντόθωρης και μυωπικής πολιτικής των τοπικών αρχών στις περιοχές που υπήρχαν μειονοτικοί πληθυσμοί. Ειδικότερα, αμέτρητες υπήρξαν οι συστάσεις του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών προς τις κατά τόπους διοικητικές, αστυνομικές και στρατιωτικές αρχές για επίδειξη μετριοπάθειας απέναντι στους μειονοτικούς πληθυσμούς, ώστε να μην εκτίθεται η χώρα σε διεθνές επίπεδο. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, αναφερόμενος στις ιδεολογικές εμμονές των τοπικών αρχών, ανέφερε τα εξής: «*η τύφλωσις της Ελληνικής διοικήσεως είναι αθεράπευτος και [...] αυτή συστηματικώς πράττει, ό,τι είναι δυνατόν, όπως ματαιώση επιτυχίαν εθνικών μας διεκδικήσεων*».⁷

Παράλληλα, η ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ), το 1919, αποτέλεσε απόρροια του Συνεδρίου Ειρήνης των Παρισίων. Η ΚτΕ, πνευματικό τέκνο του Αμερικανού Προέδρου Ουίλσον, αποτέλεσε τον θεματοφύλακα της διεθνούς ασφάλειας και ειρήνης. Σκοπός της, η διαφύλαξη του εδαφικού status quo των Βερσαλλιών.⁸ Παράλληλα, εντός του νέου οργανισμού, αναπτύχθηκε ένα σύστημα

⁷ Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών [στο εξής Α.Υ.Ε.] /1919/Α/5/10, Τηλεγράφημα [στο εξής Τηλ.] Βενιζέλου προς Αντιπρόεδρο Υπ. Συμβουλίου, αριθμός τηλεγραφήματος [στο εξής αρ. τηλ.]. 8459, Παρίσι, 13/8/1919.

⁸ Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες, Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, 1999, σελ. 13-20

μειονοτικής προστασίας με σκοπό τον σεβασμό των φυλετικών, γλωσσικών και θρησκευτικών χαρακτηριστικών των «ολίγων». Η εφαρμογή των μειονοτικών διατάξεων, από τα κράτη – μέλη της, καθίστατο διεθνή υποχρέωση.

Μολαταύτα, τα αναθεωρητικά κράτη της μεσοπολεμικής περιόδου, όσα ήταν δυσάρεστημένα από τον εδαφικό διακανονισμό των Βερσαλλιών, χρησιμοποίησαν τις μειονότητες, ως εργαλείο ανατροπής των συνθηκών ειρήνης. Εξάλλου, οι εγγενείς αδυναμίες της ΚτΕ, όπως τα αντικρουόμενα εθνικά συμφέροντα των ισχυρών του Συμβουλίου, δεν της επέτρεψαν να αποσοβήσει τις μεσοπολεμικές κρίσεις. Συν τοις άλλοις, η διαφορετική οπτική των διαφόρων μελών της, γύρω από τα όρια της μειονοτικής προστασίας, υπονόμισαν τον ρόλο της, ως εγγυήτρια των δικαιωμάτων των μειονοτήτων.

Στην Ελλάδα επιβλήθηκαν όροι μειονοτικής προστασίας μέσω των Συνθηκών Ειρήνης που υπέγραψε η χώρα, μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τόσο με τη Σύμβαση του Νείγυ (1919) όσο και με τη Σύμβαση περί Εθνικών Μειονοτήτων των Σεβρών (1920), η Ελλάδα υποχρεούνταν να σεβαστεί τα δικαιώματα των μειονοτικών ομάδων που διαβιούσαν στο έδαφός της. Κυρίως, η ενσωμάτωση μεγάλων εδαφικών ενοτήτων, της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στην ελληνική επικράτεια βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με την πληθυσμιακή αύξηση των μειονοτήτων. Στη Νέα Ελλάδα των Σεβρών, το ποσοστό των ξενόφωνων ομάδων άγγιζε το 20% του γενικού πληθυσμού και μαζί με την περιφέρεια της Σμύρνης, το 23% (1.470.000).⁹

Ως εκ τούτου, οι ισχυροί του Συνεδρίου ζήτησαν εγγράφως εγγυήσεις για τον σεβασμό των δικαιωμάτων των εν Ελλάδι μειονοτήτων. Ο Κρητικός πολιτικός συναίνεσε διότι πρώτον, διακυβεύονταν ύψιστα εθνικά συμφέροντα, και δεύτερον, πίστευε ότι η Ελλάδα δεν είχε ανάγκη να αναθεωρήσει τη νομοθεσία της, ώστε να προσαρμοστεί στο νέο πλαίσιο μειονοτικής προστασίας. Η εφαρμογή των μειονοτικών διατάξεων των συνθηκών ειρήνης ξεκίνησε μόλις τον Αύγουστο του 1924, μετά την επικύρωση τους από το ελληνικό Κοινοβούλιο.

Το 1923, η Ελλάδα, βρισκόμενη μεταξύ σφύρας και άκμονος λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής, οδηγήθηκε στη Λωζάννη, ως ηττημένη. Ο Βενιζέλος κλήθηκε να αναλάβει την εκπροσώπηση μιας χώρας, η οποία αντιμετώπιζε τεράστια πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά αδιέξοδα. Εν τούτοις, ο Κρητικός πολιτικός στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων που επέβαλε η ιστορική συγκυρία και κατάφερε να μετριάσει τις συνέπειες της μικρασιατικής τραγωδίας.

Αναφορικά με τα μειονοτικά ζητήματα, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων της Λωζάννης, ο Βενιζέλος δεν έτρεφε αυταπάτες για το πώς μπορούσε να λυθεί το ζήτημα της ανάμιξης ετερόκλητων πληθυσμών. Αντιλαμβανόμενος ότι, μετά το τέλος Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ειδικότερα μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, το όραμα της Μεγάλης Ιδέας είχε εκπνεύσει οριστικά, ενδιαφέρθηκε περισσότερο για τη δημιουργία συνθηκών εθνικής ομοιογένειας στο εσωτερικό της χώρας. Σκεπτόμενος κατ' αυτόν τον τρόπο, δεν θα διστάσει να προχωρήσει σε ανταλλαγή πληθυσμών με

⁹ Πάλλης, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για τη διεθνή θέση της Ελλάδος*, 1933, σελ. 19, 23.

την Τουρκία. Ο Κρητικός πολιτικός ανταποκρίθηκε θετικά στο ενδεχόμενο ανταλλαγής πληθυσμών. Η ίδια η εξέλιξη των γεγονότων τον οδήγησε σ' αυτήν την απόφαση. Οι ελληνικοί πληθυσμοί, υπό το φόβο των τουρκικών αντιποίνων, είχαν ήδη εγκαταλείψει κατά χιλιάδες την ανατολική Θράκη και τα μικρασιατικά παράλια και περνούσαν στο ελληνικό έδαφος. Οι πρόσφυγες άρχισαν να κατακλύζουν τα αστικά κέντρα και να στοιβάζονται υπό απάνθρωπες συνθήκες. Με την αναγκαστική έξοδο των μουσουλμανικών πληθυσμών της Ελλάδας (εκτός της Δυτικής Θράκης) απελευθερώθηκε ένας μεγάλος αριθμός κατοικιών και αγροτεμαχίων, τα οποία παραχωρήθηκαν για την αποκατάσταση των προσφύγων.

Η Συνθήκη της Λωζάννης αποτελεί την ιδρυτική πράξη γέννησης της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης και της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου. Σχετικά με τους όρους μειονοτικής προστασίας (άρθρα 37-45), η εν λόγω συνθήκη βασίστηκε στη Συνθήκη των Σεβρών περί Μειονοτήτων του 1920.

Ένα από τα βασικά ερωτήματα που θα θέσει η παρούσα μελέτη έχει να κάνει με το αν η πολιτική σκέψη του Βενιζέλου, για τη θέση των μειονοτήτων στο εσωτερικό ενός κράτους, αποκτά νέο περιεχόμενο μετά τη καταβαράθρωση της Μεγάλης Ιδέας. Θεωρούσε, άραγε, στο εξής τις μειονότητες εθνικό κίνδυνο ή κινήθηκε προς διαλλακτικότερες θέσεις, όσον αφορά τη θέση, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των μειονοτικών πληθυσμών;

Η τελευταία ολοκληρωμένη πρωθυπουργία του Βενιζέλου, 1928-1932, χαρακτηρίζεται από δυο βασικές αρχές γύρω από το καθεστώς των μειονοτήτων. Κατ' αρχάς, ο Κρητικός πολιτικός προωθεί την προσήλωση στις μειονοτικές υποχρεώσεις της χώρας. Η προσπάθεια του Βενιζέλου έγινε με γνώμονα το διεθνές πρόσωπο της χώρας, το οποίο επανειλημμένα προσπάθησαν να σπλώσουν τα γειτονικά κράτη μέσω συνεχών καταγγελιών στη ΚτΕ. Επιπλέον, ίδρυσε Τμήμα Μειονοτήτων στο γραφείο του Πρωθυπουργού με αρμοδιότητα την επίβλεψη της διαδικασίας εφαρμογής των μειονοτικών υποχρεώσεων της χώρας.

Ωστόσο, την ίδια χρονική περίοδο, λαμβάνει χώρα μια πιο συντηρητική αντιμετώπιση των μειονοτήτων. Τα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα του Μεσοπολέμου επηρέασαν καθοριστικά τη βενιζελική μειονοτική πολιτική. Η χαλαρή μειονοτική πολιτική της περιόδου της Κρητικής Πολιτείας και των αρχών της δεκαετίας του 1910 έδωσε τη θέση της σε μια *realpolitik*, της οποίας βασικός άξονας υπήρξε η πολιτική επιθυμία «ελαχιστοποίησης» του αριθμού των μειονοτικών πληθυσμών που ζούσαν στο ελληνικό έδαφος. Όπως επανειλημμένα έχει αναφερθεί, η χαλαρή μειονοτική πολιτική του Βενιζέλου χαρακτηριζόταν από κάποιους βαθμούς ανοχής έναντι των μειονοτικών στοιχείων. Η λεπτή κόκκινη γραμμή που διέκρινε την ευμενή στάση έναντι των μειονοτήτων από πολιτικές επιλογές, όπως η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών, ήταν η εθνική ασφάλεια και το εθνικό συμφέρον της χώρας.

Ακόμη, τα μειονοτικά ζητήματα – προβλήματα, υπήρξαν ένας από τους λόγους της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1930. Ο Βενιζέλος, προσπαθώντας, πρώτον, να δώσει ένα τέλος στις ατέρμονες διαπραγματεύσεις για τα ζητήματα των προσφύγων, όπως αυτά προέκυψαν μετά την Λωζάννη, και δεύτερον, να εξασφαλίσει

τη βιωσιμότητα της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης, θα δώσει πραγματικό νόημα στην ελληνοτουρκική προσέγγιση.

Η παρούσα μελέτη αποτελείται από πέντε κεφάλαια, τα οποία ακολουθούν την πολιτική πορεία του Ελευθερίου Βενιζέλου, από την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας έως τα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησής του, 1928-1932.

Όσον αφορά το πρώτο κεφάλαιο, στόχος της έρευνας υπήρξε ο εντοπισμός νόμων του Ελ. Βενιζέλου, ως Συμβούλου Δικαιοσύνης, οι οποίοι αφορούσαν τα δικαιώματα και τη θέση των μουσουλμάνων Κρητών εντός του πλαισίου της Κρητικής Πολιτείας. Η έρευνα, επίσης, επικεντρώθηκε στη συνταγματική κατοχύρωση των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων Κρητών, δίνοντας έμφαση στο καθεστώς ισονομίας και ισοπολιτείας που τους παρείχε η Κρητική Πολιτεία.

Η δεκαετία του 1910, λόγω μεγάλου αρχαιακού όγκου, θεωρήθηκε απαραίτητο να χωριστεί σε δυο κεφάλαια. Η πρώτη περίοδος, 1910 - 1915, αποτελεί το δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης. Η έρευνα κάλυψε τα χρόνια της διακυβέρνησης Βενιζέλου, με έμφαση στη βενιζελική πολιτική αντιμετώπιση των μειονοτικών ομάδων, που βρέθηκαν εντός των συνόρων, μετά την εδαφική επέκταση της Ελλάδας ενώ αναζητήθηκαν «συνέχειες» της μειονοτικής πολιτικής του Κρητικού πολιτικού από την εποχή της Κρητικής Πολιτείας.

Το τρίτο κεφάλαιο διαπραγματεύεται την χρονική περίοδο 1915 – 1920 και επικεντρώνεται κυρίως στο πώς ο Βενιζέλος χειρίστηκε τα μειονοτικά ζητήματα, εν όψει των σημαντικών αποφάσεων του συνεδρίου Ειρήνης των Παρισίων, το 1919-20. Αναλύονται, επίσης, τόσο το θρακικό ζήτημα, όσο και το ζήτημα της ελληνικής κατοχής της Σμύρνης, δεδομένου ότι αποτέλεσαν ιδιαίτερες πτυχές της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Ειδικότερα, το τρίπτυχο Βενιζέλος – Στεργιάδης – στρατιωτικοί, αποτέλεσε μια άκρως ενδιαφέρουσα πτυχή της παρούσας μελέτης σε σχέση με τη συμπεριφορά τους έναντι των μουσουλμάνων.

Το τέταρτο κεφάλαιο αναλύει την πολιτική αντιμετώπιση των μειονοτικών ζητημάτων από τον Βενιζέλο, στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης, το 1922-23. Η ανταλλαγή των πληθυσμών αποτέλεσε μια διαφορετική πτυχή της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής, εκ διαμέτρου αντίθετη με τα έργα και τις ημέρες του Βενιζέλου των προηγούμενων περιόδων. Με αφετηρία τη Λωζάννη, ξεκινά μια νέα περίοδος στις σχέσεις του Βενιζέλου με τις μειονότητες.

Τέλος, το πέμπτο κεφάλαιο περιλαμβάνει τα χρόνια της τελευταίας διακυβέρνησης του Κρητικού πολιτικού, 1928 – 1932. Η έρευνα επικεντρώνεται στην αλλαγή της στάσης του έναντι των μειονοτήτων και πόσο αυτή επηρεάστηκε από τα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα του Μεσοπολέμου. Επιπλέον, γίνονται αναφορές σε σημαντικά μειονοτικά ζητήματα της εποχής, όπως η διαμάχη του Βενιζέλου με την εβραϊκή κοινότητα και το καθεστώς της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης. Στο τελευταίο κεφάλαιο γίνεται λόγος και για μια «νέα» μειονότητα, που δημιούργησε η διαπραγμάτευση της Λωζάννης, αυτή των μουσουλμάνων Τσάμηδων.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η παρούσα μελέτη στηρίχθηκε στις εξής αρχειακές πηγές: Όσον αφορά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, έγινε συστηματική έρευνα του ψηφιοποιημένου Ιστορικού Αρχείου Κρήτης, το οποίο αποτελεί μέρος των Γενικών Αρχείων του Κράτους (<http://arχειomnimon.gak.gr>) αλλά και του Ιστορικού Αρχείου της Λέσχης των Φιλελευθέρων, στο οποίο φυλάσσονται φάκελοι με δικογραφίες του Βενιζέλου, όταν ασκούσε το επάγγελμα του δικηγόρου. Ένα μέρος αυτών των δικογραφιών αφορά μουσουλμάνους πελάτες. Ειδικότερα, όσον αφορά το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ερευνήθηκαν τα τεύχη της Επίσημης Εφημερίδας της Κρητικής Πολιτείας από το 1898 έως το 1908, τα Πρακτικά των δυο Συντακτικών Συνελεύσεων (1898, 1906) αλλά και τα αντίστοιχα Συντάγματα, τα Πρακτικά της Δεκαεξαμελούς Επιτροπής σύνταξης του πρώτου Κρητικού Συντάγματος, τα Πρακτικά της Κρητικής Βουλής (1898-1908) αλλά και ο τοπικός τύπος της εποχής (εφημερίδες *Λευκά Όρη* και *Κήρυξ των Χανίων*). Τέλος, αναζητήθηκε το σύνολο της βιβλιογραφίας που αφορά στην περίοδο της Κρητικής Πολιτείας.

Για τη χρονική περίοδο, από το 1910 έως το 1932, η παρούσα μελέτη στηρίχθηκε, στο μεγαλύτερο μέρος της, στο Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (Α.Υ.Ε). Σημαντικές, επίσης, αρχειακές πρωτογενείς πηγές υπήρξαν: α) το Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου,¹⁰ το οποίο βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη,¹¹ στο Ελληνικό Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο (ΕΛΙΑ Αθήνας) και στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Βενιζέλος"¹², β) το Αρχείο Χαρίσιου Βαμβακά, το οποίο βρίσκεται στο ΕΛΙΑ Θεσσαλονίκης, γ) το Αρχείο Ιστορίας Ελλήνων Εβραίων, το οποίο αποτελεί τμήμα του Α.Υ.Ε, και τέλος, δ) τα Αρχεία των Κωνσταντίνου Καραβίδα, Αθανάσιου Σουλιώτη – Νικολαΐδη και Φίλιππου Δραγούμη, τα οποία αποτελούν μέρος του Ιστορικού Αρχείου της Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

Εκτός, όμως, των παραπάνω αρχειακών πηγών, η έρευνα έλαβε υπόψη της τα κείμενα των διεθνών συμβάσεων, που υπέγραψε η χώρα, τόσο μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους (Συνθήκη Λονδίνου, Συνθήκη Βουκουρεστίου και Σύμβαση Αθηνών), και τα οποία περιείχαν μειονοτικές διατάξεις, όσο και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Σύμβαση Νείγυ, Συνθήκη περί προστασίας Μειονοτήτων των Σεβρών και Συνθήκη Λωζάννης), τα τεύχη της Επίσημης Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, την Εφημερίδα Συζητήσεων της Βουλής και της Γερουσίας, τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής αλλά και τον Τύπο της εποχής, κυρίως τις εφημερίδες *Ελεύθερον Βήμα* και *Καθημερινή*. Μελετήθηκαν, επίσης, οι δευτερογενείς πηγές (ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία), οι οποίες συνδέονταν άμεσα με τα ελληνικού ενδιαφέροντος μειονοτικά ζητήματα της εποχής.

¹⁰ Βλ. επίσης σε ψηφιακή μορφή, <http://www.venizelosarchives.gr/>.

¹¹ Στο Μουσείο Μπενάκη βρίσκεται το μεγαλύτερο μέρος του προσωπικού αρχείου του Βενιζέλου.

¹² Η παρούσα μελέτη στηρίχθηκε κυρίως στους φακέλους που βρίσκονται στο Μουσείο Μπενάκη και στο ΕΛΙΑ (Αθήνας).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

1. Ελευθέριος Βενιζέλος, «Ο Κρητικός»

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος γεννήθηκε στις 11 Αυγούστου του 1864 στο χωριό Μουρνιές του νομού Χανίων.¹³ Οι πρόγονοί του,¹⁴ λόγω της επαναστατικής τους δράσης, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Πελοπόννησο, όπου διέμεναν, και να καταφύγουν στην Κρήτη. Παρόλα αυτά, το επαναστατικό μητρώο της οικογένειας Βενιζέλου, τους ανάγκαζε να μετακινούνται συνεχώς, κάθε φορά που ξεσπούσε επανάσταση. Όταν ξέσπασε στην Κρήτη η επανάσταση του 1866,¹⁵ η οικογένεια του Βενιζέλου κατέφυγε στη Σύρο.¹⁶ Ο πατέρας του, Κυριάκος Βενιζέλος, υπήρξε πρωτεργάτης κάθε επαναστατικής κίνησης των χριστιανών της Κρήτης, με αποτέλεσμα να θεωρείται ανεπιθύμητος για τις οθωμανικές αρχές της νήσου. Συνεπώς, ο μικρός Λευτέρης ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες σπουδές του μεταξύ Χανίων, Σύρου και Αθήνας. Η ψυχολογία της προσφυγιάς θα επηρεάσει τη μετέπειτα ψυχική του συγκρότηση.¹⁷

Τον Οκτώβριο του 1881, ο Βενιζέλος εγγράφεται στη Νομική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου αποφοιτά το 1887 και επιστρέφει στην Κρήτη, για να ασκήσει το επάγγελμα του δικηγόρου. Ο θάνατος του πατέρα του, το 1883 αποτελεί την κύρια αιτία της καθυστέρησης των σπουδών του, λόγω του γεγονότος ότι ανέλαβε το εμπορικό κατάστημα του πατέρα του, στα Χανιά.¹⁸ Ως δικηγόρος, εκτός από το μεγάλο εύρος υποθέσεων που ανέλαβε για το σύντομο χρονικό διάστημα της

¹³ Για την παιδική και εφηβική ηλικία του Βενιζέλου, βλ. Μακράκη, *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910, Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, 1992, σελ. 97-171 · Μουρέλλο, *Βενιζέλος, οι αγάπες του, οι χαρές του, οι οδύνες του*, 1964 · Τωμαδάκη, *Ο Βενιζέλος έφηβος, Γενεαλογικά – Αλληλογραφία – Κείμενα*, 1964. Για μια συνολική εικόνα της ζωής του Βενιζέλου βλ. Chester, *Life of Venizelos*, 1921 · Alastos, *Venizelos, patriot, statesman, revolutionary*, 1942 · Στεφάνου, *Ο Βενιζέλος όπως τον έζησα από κοντά, Τα ανθρώπινα συστατικά ενός μεγάλου*, τόμ. Α', 1974-75 · Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος: 12 μελετήματα*, 1999. Με επιμέλεια του Στεφάνου, βλ. *Ελευθερίου Βενιζέλου: Πολιτικοί Υποθήκαι*, τόμ. Α'-Β', 1969 και του ίδιου, *Ελευθερίου Βενιζέλου: Τα Κείμενα*, τόμ. Α'-Δ', 1981 · Βακά, *Ο Ελ. Κ. Βενιζέλος πολεμικός ηγέτης. Ο δημιουργός της νεότερας Ελλάδος*, 1964 · Gibbons, *Venizelos*, 1920 · Βαϊδη, *Ελευθέριος Βενιζέλος, μελέτη πολιτικής ιστορίας και κριτικής*, 1934 · Μαλαίνο, *Της κατά Ι. Μαρκεζίνη Βιογραφίας του Ελευθερίου Βενιζέλου, συμπλήρωσις και έλεγχος*, 1965 · Γυπάρη, *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ο Μέγας Δημιουργός, Η ζωή του*, τόμ. Α', 1955 · Ζάννα (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ημερολόγιο - αναμνήσεις – Μαρτυρίες – Αλληλογραφία*, Αρχείο της Π. Σ Δέλτα, 1979.

¹⁴ Για την καταγωγή των Βενιζέλων βλ. Μητσοτάκη, *Γενεαλογικό δένδρο οικογένειας Βενιζέλου*, Χανιά, 2008 και Μαυρίδερ, *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος (1864-1936), Γενεαλογική προσέγγιση της από αρρενογονία καταγωγής του*, Αθήνα, 2006.

¹⁵ Couturier, *Η Κρήτη, η θέσις αυτής εξ' απόψεως του Διεθνούς Δικαίου*, 1912, σελ. 44-66.

¹⁶ Δρακάκης, *Τ' άγνωστα χρόνια, Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Σύρο*, 1985.

¹⁷ Τωμαδάκης, *ό.π.*, σελ. 95. Για το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ανδρώθηκε ο Βενιζέλος βλ. Μακράκη, *ό.π.*, σελ. 24-25.

¹⁸ Ορισμένοι συνδέουν την μετέπειτα πολιτική του ευελιξία με την πρακτική του στο εμπορικό κατάστημα του πατέρα του. Μουρέλλος, *ό.π.*, σελ. 54.

δικηγορίας του, δεν δίστασε να υπερασπιστεί μουσουλμάνους Κρήτες σε αντιδικίες με χριστιανούς.¹⁹ Πολλοί ήταν εκείνοι που τον κατηγορήσαν για τουρκοφιλία, με δεδομένη την εχθρότητα μεταξύ των δυο θρησκευτικών στοιχείων ωστόσο, άσκησε το νομικό επάγγελμα, αδιαφορώντας για τη θρησκευτική και φυλετική ταυτότητα των πελατών του.²⁰

Ο Βενιζέλος, μετά τον γάμο του με τη Μαρία Ελευθερίου Κατελούζου (1890), εγκαταστάθηκε στο σπίτι που διέθετε η οικογένεια του στη Χαλέπα, προάστιο των Χανίων. Στην ίδια περιοχή βρίσκονταν τα προξενεία των Μ. Δυνάμεων και έτσι είχε τη δυνατότητα να συναναστρέφεται με ξένους διπλωμάτες. Σε σύντομο χρονικό διάστημα είχε δημιουργήσει ένα κύκλο γνωριμιών από πρόσωπα, όπως πρόξενους, διπλωμάτες των Δυνάμεων, ξένους ανταποκριτές, εκδότες και επιχειρηματίες.²¹ Οι επαφές και οι συνομιλίες με ανθρώπους που εκπροσωπούσαν την ευρωπαϊκή κουλτούρα, επηρέασαν τον τρόπο σκέψης του. Διαμόρφωσε, δηλαδή, μια «ευρωπαϊκή» προσωπικότητα, αν και ζούσε στα Χανιά της οθωμανικής Κρήτης.

Οι ευρωπαϊκές ιδέες, σε συνδυασμό με την αγάπη του για τις ξένες γλώσσες, θα διευρύνουν τους ορίζοντες του και θα τον απομακρύνουν από τη στεία πραγματικότητα της κρητικής κοινωνίας. Συν τοις άλλοις, η πολυπολιτισμική κοινωνία των Χανίων,²² ένα θρησκευτικά ετερογενές σύνολο από χριστιανούς, μουσουλμάνους και Εβραίους δημιούργησε στον Βενιζέλο αισθήματα ανεκτικότητας και αποδοχής του «Άλλου». Η ανεκτικότητα απέναντι στους αλλόθρησκους έγινε η αιτία να τον κατηγορήσουν, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων της Α΄ Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών, για φιλομουσουλμανική στάση.²³ Μολαταύτα, ο Βενιζέλος διατηρούσε στενές σχέσεις με επισκόπους της Εκκλησίας της Κρήτης ενώ διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Κρήτης.²⁴

¹⁹ Μακράκη, ό.π., σελ. 173-193. Βλ. επίσης, Στεφάνου (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου Πολιτικά Υποθήκαι*, τόμ. Α΄, σελ. 288. Επίσης, βλ. Τριανταφυλλόπουλο, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός», *Εφημ. Ελλήν. Νομικών*, 32, (1965), σελ. 477-486 · Πάλλη, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως δικηγόρος και νομικός», *Νομικό Βήμα [στο εξής ΝοΒ]*, 13 (1965), σελ. 529-550 · Ξυριτάκης, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως δικηγόρος και νομικός. Κρητική Περίοδος 1887-1910», στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός* (επιμ. Νικ. Κλαμαρής, Νικ. Παπαδάκης, Νικ. Σοϊλεντάκης, Αργυρώ Βατσάκη), 2003, σελ. 45-63.

²⁰ Ένα μεγάλο μέρος των δικογραφιών του Βενιζέλου, την εποχή που ασκούσε δικηγορία, βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο της Λέσχης Φιλελευθέρων [στο εξής Ι.Α.Λ.Φ.] . Βλ για παράδειγμα τους φακέλους, *Δικογραφίες*, 4-16, 20-24.

²¹ Μακράκη, ό.π., σελ. 305-306.

²² Κλάδου – Μπλέτσα, «Η πόλη των Χανίων και ο Ελευθέριος Βενιζέλος» στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος και Ελληνική Πόλη, Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις*, 2005, σελ. 411-424.

²³ *Στενογραφημένα Πρακτικά της Α΄ Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών*, 1902, σελ. 122.

²⁴ Για μια συνολική μελέτη γύρω από τις σχέσεις του Βενιζέλου με την εκκλησία βλ Ανδρέα Νανάκη, Μητροπολίτη Αρκαλοχωρίου, Καστελίου και Βιάννου, *Η εκκλησία και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, 2008. Εξάιρεση αποτελεί η σύγκρουση του Βενιζέλου με τον Μητροπολίτη Κρήτης Ευμένιο, υποστηρικτή του Ύπατου Αρμοστή Γεωργίου. *Ο.π.*, σελ. 43-49.

2. Η ανάμιξη με την πολιτική

Το 1888, ο Βενιζέλος εκδίδει μαζί με τους Κ.Φούμη, Χ. Παωλογεωργάκη και Ι. Μοάτσο την εφημερίδα *Λευκά Όρη*, μέσα από τα φύλλα της οποίας άσκησε οξεία κριτική στο κομματικό αλληλοφάγωμα των χριστιανών αλλά και στις ευθύνες της Πύλης για τη διοικητική και οικονομική καχεξία της νήσου.²⁵ Το 1889, παίρνει τη μεγάλη απόφαση να αναμειχτεί με την πολιτική, σε μια προσπάθεια να συνδράμει στην επίλυση των διαχρονικών προβλημάτων της κρητικής κοινωνίας. Η θρησκευτική αντιπαράθεση χριστιανών – μουσουλμάνων, η διοικητική απορρυθμίσση, οι έντονες κομματικές διαμάχες της χριστιανικής πλευράς, η οικονομική αποτελμάτωση, η απροθυμία της Πύλης να προχωρήσει στην εφαρμογή ριζικών μεταρρυθμίσεων, ο συνεχής επαναστατικός πυρετός και το όραμα της ένωσης με την Ελλάδα θα οδηγήσουν τον Βενιζέλο στην πολιτική αρένα.

Ο συνεχής επαναστατικός αναβρασμός των χριστιανών, καθ' όλο τον 19^ο αιώνα, είχε οδηγήσει την Υψηλή Πύλη στην παραχώρηση προνομίων, σε μια προσπάθεια κατευνασμού των εξεγερμένων. Πρώτα με τον Οργανικό Νόμο του 1868²⁶ και μετέπειτα με τη Σύμβαση της Χαλέπας (1878),²⁷ οι χριστιανοί της νήσου απέκτησαν δικαιώματα, τα οποία είχαν στερηθεί για αιώνες. Εν τούτοις, η εφαρμογή των προνομίων υπονομευόταν από τις επίσημες οθωμανικές αρχές αλλά και από τους μουσουλμάνους Κρήτες. Οι ταραχές που ξέσπασαν το 1888, ως συνέπεια της εσκεμμένης κωλυσιεργίας της Πύλης να εφαρμόσει τη Σύμβαση της Χαλέπας, είχε ως αποτέλεσμα την επέμβαση των Τούρκων (1889) και την αφαίρεση των χριστιανικών προνομίων.

Εν μέσω του παραπάνω πολιτικού σκηνικού, ο Βενιζέλος θα λάβει το βάπτισμα του πυρός. Το 1889 εκλέχθηκε αντιπρόσωπος Κυδωνιών και θα ξεχωρίσει εντός της Κρητικής Συνέλευσης για το φιλελεύθερο και ριζοσπαστικό του πνεύμα.²⁸ Η προοδευτική του σκέψη θα αποτελέσει σημαντική όχληση για τις τουρκικές αρχές. Η προοδευτικότητα των θέσεων του δεν παρέβλεπε την πολιτική κατάσταση της νήσου αλλά και το διεθνές περιβάλλον. Με άλλα λόγια, δεν εμφανίστηκε στην πολιτική σκηνή, ως ακραιφνής υποστηρικτής της Ένωσης, διότι πρώτον, γνώριζε την πολυπλοκότητα των συμφερόντων των Μ. Δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή, δεύτερον την εγνωσμένη αδυναμία του ελληνικού κράτους να συνδράμει αποτελεσματικά τους χριστιανούς επαναστάτες, και τρίτον, την κατηγορηματική

²⁵ Μακράκη, *ό.π.*, σελ. 194-207. Βλ. επίσης, της ίδιας, «Venizelos' early Life and Political Carrer in Crete 1864-1910», in *Eleftherios Venizelos: The trials of Statesmanship*, (eds. Paschalis M. Kitromilides), 2006, σελ. 37-81.

²⁶ *Κρητικός κώδιξ περιέχων τα από του έτους 1868 μέχρι σήμερα χορηγηθέντα εις την Κρήτην προνόμια [sic] μετά των σχετικών Αυτοκρατορικών Φιρμανίων, άπασαν την εν ισχύϊ Κρητικήν νομοθεσίαν, Διατάγματα τινά της Γενικής Διοικήσεως και Εγκυκλίους αυτής τε και της Εισαγγελίας των Εφετών* [στο εξής Κ.Κ.], 1893, σελ. 5-33. Βλ. επίσης, Couturier, *ό.π.*, σελ. 44-66.

²⁷ Κ.Κ., *ό.π.*, σελ. 36-39 και Couturier, *ό.π.*, σελ. 67-77. Για την αποτυχία του καθεστώτος της Χαλέπας, βλ. Περάκη, *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης : οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-79)*, 2008.

²⁸ Για τις βάσεις του πολιτικού προγράμματος του Βενιζέλου βλ. τα φύλλα των εφημερίδων *Λευκά όρη*, 19, 26/12/1888 και *Κήρυξ*, 24/1/1902 και 24/1/1903. Επίσης, Σβολόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην*, 2005, σελ. 127-133. Για την ανάπτυξη του φιλελεύθερου κινήματος στη Κρήτη βλ. *ό.π.*, σελ. 146-160.

άρνηση του Σουλτάνου να απεμπολήσει τα κυριαρχικά του δικαιώματα επί της νήσου. Η επίλυση του Κρητικού Ζητήματος,²⁹ σύμφωνα με τον Βενιζέλο, θα λάμβανε χώρα κατά στάδια.³⁰ Ο ίδιος δεν πίστευε, τουλάχιστον το 1889, όταν πολιτεύτηκε, ότι εν μια νυκτί η Κρήτη θα ενωνόταν με την Ελλάδα. Αρχικά, εμφανίστηκε ως μετριοπαθής μεταρρυθμιστής των θεσμών της τουρκοκρατούμενης πατρίδας του, τονίζοντας την ανάγκη για ομόνοια μεταξύ των αντίπαλων χριστιανικών παρατάξεων.³¹ Η πολιτική σκέψη του διαμορφώθηκε μέσα στο κλίμα που δημιούργησε η αποτυχημένη εφαρμογή των προνομίων, που προέβλεπε η Σύμβαση της Χαλέπας.³²

3. Οι μουσουλμάνοι Κρήτες

Ο συνολικός πληθυσμός της Κρήτης το 1900 άγγιζε τους 303.543 κατοίκους. Οι μουσουλμάνοι της Κρήτης στην προηγούμενη απογραφή του 1881 ήταν 73.234. Στην απογραφή του 1900, ο πληθυσμός τους μειώθηκε αισθητά στους 33.496.³³ Το μεγαλύτερο ποσοστό του αριθμού των μουσουλμάνων της Κρήτης προήλθε από τον βίαιο εξισλαμισμό των χριστιανών της νήσου.³⁴ Οι εξισλαμισθέντες μουσουλμάνοι της Κρήτης υπήρξαν περισσότερο φανατικοί απ' τους υπόλοιπους μουσουλμάνους.³⁵ Ξεχνώντας την προτεραιία θέση τους, ως υπόδουλοι χριστιανοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συμπεριφέρθηκαν ιδιαίτερα αλαζονικά έναντι των πρώην ομόθρησκων τους. Συντήρησαν και επέτειναν το καθεστώς διακρίσεων σε βάρος των χριστιανών, ταυτίζοντας τα συμφέροντά τους, με αυτά της Πύλης. Όπως αναφέρει ο Ιωάννης Σκαλτσούνης, «Οι χριστιανοί Κρήτες, καίπερ αποτελούντες την μεγάλην

²⁹ Γενικότερα για το Κρητικό Ζήτημα βλ. Σβολόπουλο, *ό.π.*, σελ. 27-43. Του ίδιου, «Η Κρητική Πολιτεία από το 1899», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', 1997, σελ. 199-215 · Τσουδερό, *Το Κρητικόν Πολίτευμα του 1896 και το Κρητικόν Σύνταγμα του 1898...*, 1903. · Streit, *La question Cretoise, au point de vue du droit international*, 1900 · Dakin, *Ο ελληνικός αγώνας στη Μακεδονία 1897-1913*, 1996, σελ. 50-61.

³⁰ Για την αποψη του, όσον αφορά τη σταδιακή εκπλήρωση των εθνικών σκοπών, κατηγορήθηκε ως αυτονομιστής. Για τις απόψεις του Βενιζέλου σχετικά με την Ένωση βλ. Σβολόπουλο, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις...*, σελ. 50-51. Τα άρθρα του Βενιζέλου στην εφημερίδα *Γεννηθήτω Φώς* αποτέλεσαν απάντηση στις κατηγορίες των κύκλων του Πρίγκιπα Γεωργίου. Επίσης, Holland, – Markides, *Οι Βρετανοί και οι Έλληνες: αγώνες εξουσίας στην ανατολική Μεσόγειο, 1850-1960*, 2011, σελ. 214-215.

³¹ Μανωλικάκης (επιμ.) *Ελ. Βενιζέλου, Η Κρητική Επανάσταση του 1889, Ένα άγνωστο ιδιόγραφο κείμενο του εθνάρχου*, σελ. 41-83. Βλ. επίσης, *Λευκά όρη*, 26/12/1888.

³² Μακράκη, *ό.π.*, σελ. 211.

³³ Για τα πληθυσμιακά δεδομένα της νήσου το έτος 1881 βλ. Σταυράκη, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης*, 1890, σελ. 193-207. · Για το έτος 1900 βλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 96, 8/9/1900.

³⁴ Φουρναράκης, *Τουρκοκρήτες*, 1929, σελ. 2-3. Οι εξισλαμισμοί τερματίστηκαν μόλις το 1878, όταν η Γενική Συνέλευση των Κρητών εψήφισε τον *Περί ανεξιθρησκίας νόμο*. Βλ. επίσης, Φουρναράκη, *Διοικήσις και Δικαιοσύνη επί τουρκοκρατίας εν Κρήτη*, σελ. 12-17. Βλ. επίσης, Πεπονάκη, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Διδακτορική Διατριβή, 1994.

³⁵ «οι μουσουλμάνοι της Κρήτης[...] ήσαν πάντοτε πειθαρχικοί και αφωσιωμένοι υπήκοοι του Σουλτάνου όχλι όμως ως ραγιαδες. Ενήμερον εις την νέαν θρησκείαν με φανατισμόν τινα μη μετανοήσαντες δια την εξωμοσίαν». Φουρναράκης, *Τουρκοκρήτες*, σελ. 29-30.

πλειονότητα του πληθυσμού, εκυβερνήθησαν υπό της μουσουλμανικής μειονότητας».³⁶ Η κατάληψη σημαντικών θέσεων στη διοίκηση της νήσου, με κριτήριο το κοινό θρήσκευμα με τον κυρίαρχο, εξασφάλιζε στους μουσουλμάνους Κρήτες τον έλεγχο της πολιτικής κατάστασης.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνονται από τη στάση που κράτησαν σε κάθε επαναστατική κίνηση των χριστιανών. Συνέδραμαν επικουρικά τον τουρκικό τακτικό στρατό κάθε φορά που στην Κρήτη ξεσπούσε επανάσταση.³⁷ Η ιδιαίτερη σχέση τους με την Υψηλή Πύλη δεν εκδηλωνόταν μόνο σε περιόδους επαναστατικού αναβρασμού αλλά και σε περιόδους ειρήνης. Οι μουσουλμάνοι της Κρήτης υπονόμειαν την οποιαδήποτε προσπάθεια διεύρυνσης των προνομίων των χριστιανών, προσπαθώντας να διατηρήσουν τον απόλυτο έλεγχο της εξουσίας.³⁸

4. Η Κρητική Επανάσταση του 1897

Η ανάκληση από την Υψηλή Πύλη των προνομίων του 1878, λόγω της κρητικής επανάστασης του 1889, και η συνακόλουθη επέμβαση της Πύλης είχε ως αποτέλεσμα τη γέννηση της Μεταπολιτευτικής Επανάστασης του 1895-96. Οι πρώτες χριστιανικές επιτυχίες ανάγκασαν την Υψηλή Πύλη να παραχωρήσει τον Νέο Οργανικό Νόμο (1896). Η παραχώρηση των προνομίων που προέβλεπε το νέο αυτοκρατορικό φερμάνι οδήγησε την κατάσταση στα άκρα. Το χρονικό διάστημα 1896-1898, η Κρήτη έχει βουλιάξει στην αναρχία και στο χάος. «Κατά τη διάρκεια του έτους 1896 δεν υπήρξε ούτε μια μέρα που δεν καταγράφονταν φόνοι, πυρπολήσεις χωριών, λεηλασίες, συλήσεις νεκροταφείων και εκκλησιών».³⁹ Παράλληλα, έλαβαν χώρα μεγάλες δημογραφικές ανακατατάξεις λόγω της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης του πληθυσμού αλλά και των θανάτων.⁴⁰ Πριν το μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα των μουσουλμάνων του 1897-98, πρώτοι μετανάστευσαν οι χριστιανοί της Κρήτης λόγω του κλίματος ανασφάλειας και έντασης μεταξύ των δυο κοινοτήτων. Το μεταναστευτικό ρεύμα των χριστιανών κινήθηκε προς τα νησιά του Αιγαίου (κυρίως στη Σύρο) και την ηπειρωτική Ελλάδα (Αττική, Μίνωα Ναυπλίου κ.α).⁴¹

Η επέμβαση των Μ. Δυνάμεων και η αποστολή διεθνών στρατευμάτων στην Κρήτη δημιούργησαν νέα δεδομένα στο Κρητικό ζήτημα. Οι Δυνάμεις, μέσω των Ναυάρχων των ευρωπαϊκών στόλων, που βρίσκονταν ανοικτά της Κρήτης, προσπαθούν να μεσολαβήσουν ανάμεσα στους επαναστατημένους χριστιανούς και

³⁶ Σκαλτσούνης, *Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την Αναγέννησιν της Κρήτης*, 1900, σελ. 308. Για το καθεστώς των διακρίσεων σε βάρος των χριστιανών, *ό.π.*, σελ. 304-314. Επίσης, Κοκκινάκη, «Πολιτικές και κοινωνικές όψεις της μουσουλμανικής παρουσίας στην Αυτόνομη Κρήτη, 1898-1913», *Αντικείμενα* 1 (2001), σελ. 34.

³⁷ Στεφάνου (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου...*, τόμ. Α', σελ. 202.

³⁸ Βλ. επίσης, *Λευκά όρη*, 22/5/1889.

³⁹ Τσουδερού, «Οι διεθνείς ειρηνευτικές δυνάμεις και η τραγωδία της 25^{ης} Αυγούστου (1896-1898)» στο συλλογικό τόμο: *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θεοχ. Δετοράκης - Αλ. Καλοκαιρινός), 2001, σελ. 52.

⁴⁰ Δετοράκης, «Κοινωνικές επιπτώσεις στο διαμέρισμα Ηρακλείου στη μεταπολιτευτική επανάσταση 1895-8», στο συλλογικό τόμο: *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, *ό.π.*, σελ. 109.

⁴¹ *Ο.π.*, σελ. 110.

την Υψηλή Πύλη χωρίς όμως αποτέλεσμα. Η αντίδραση των μουσουλμάνων υπήρξε εξαιρετικά έντονη σε πιθανή αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος της νήσου.⁴² Αποκορύφωμα του μένους του μουσουλμανικού στοιχείου υπήρξαν οι εκτεταμένες σφαγές των χριστιανών στο Ηράκλειο, στο Ρέθυμνο και στα Χανιά.⁴³ Η αποστολή ελληνικών στρατευμάτων στη Κρήτη, ένα μήνα μετά την κήρυξη της επανάστασης (Φεβρουάριος του 1897), περιέπλεξε το Κρητικό Ζήτημα και οδήγησε την Οθωμανική Αυτοκρατορία να κηρύξει τον πόλεμο στην Ελλάδα.⁴⁴

Τα παραπάνω γεγονότα είχαν ως απόρροια να τεθεί η Κρήτη υπό διεθνή κατοχή.⁴⁵ Παράλληλα, έγιναν προσπάθειες να διαχωριστούν τα δυο θρησκευτικά στοιχεία της Κρήτης, ώστε να εκλείψουν οι μεταξύ τους συγκρούσεις. Για το λόγο αυτό, οι ευρωπαίοι ναύαρχοι προέβησαν στο διαχωρισμό χριστιανών και μουσουλμάνων, με τη δημιουργία ζώνης ανακωχής περιμετρικά της πόλης του Ηρακλείου. Εν τούτοις, καθημερινές υπήρξαν οι συγκρούσεις μεταξύ των δυο αντιπάλων με αποκορύφωμα τις σκληρές μάχες στην περιοχή των Αρχάνων.⁴⁶

5. Η παραχώρηση καθεστώτος Αυτονομίας – Η ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας

Η πρόταση των Δυνάμεων για παραχώρηση στην Κρήτη καθεστώτος αυτονομίας, αποτελούσε το πρώτο βήμα για την απόσπασή της από την οθωμανική κυριαρχία, με αποτέλεσμα το γεγονός αυτό να εκτραχύνει και να εξαγριώσει τους μουσουλμάνους της Κρήτης, οι οποίοι, με τη συνδρομή του επίσημου τουρκικού κράτους,⁴⁷ ξέσπασαν με όλο το μένος τους στον άμαχο χριστιανικό πληθυσμό της Κρήτης. Η μεγάλη σφαγή του Αυγούστου του 1898 στο Ηράκλειο, στην οποία συμμετείχαν ο τουρκικός στρατός αλλά και ο τουρκικός όχλος, επέδρασε καταλυτικά στην άποψη που είχε η διεθνής κοινή γνώμη για το Κρητικό Ζήτημα και ώθησε τις Μ. Δυνάμεις να παραχωρήσουν αυτονομία στους επαναστάτες χριστιανούς.⁴⁸

Η Επαναστατική Συνέλευση των Κρητών, πιεζόμενη από τις διεθνείς συνθήκες (κυρίως λόγω του Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897), αποδέχτηκε την προτεινόμενη λύση της αυτονομίας,⁴⁹ με όρο την ολοκληρωτική απομάκρυνση του τουρκικού στρατού από τη νήσο, δεδομένου ότι η ένωση με την Ελλάδα δεν γινόταν

⁴² Σκαλτσούνης, *ό.π.*, σελ. 62. Βλ. επίσης, «το μουσουλμανικόν στοιχείον τηρεί θέσιν εχθρότητος προς το δημιουργούμενον νέον καθεστώς[...]». Παπαντωνάκη, *Κρητικά ήτοι συλλογή α) των Διπλωματικών εγγράφων της Επαναστατικής Συνέλευσης, της Συνέλευσης των Κρητών, του Εκτελεστικού, των Ναυάρχων...*, 1901, σελ. 93.

⁴³ Για τις καταστροφές κατά την Επανάσταση του 1897 βλ. το έγγραφο – απάντηση της Γενικής Επαναστατικής Συνέλευσης των Κρητών (8 Ιουλίου 1897) προς τους Ναυάρχους στο Παπαντωνάκη, *ό.π.*, σελ. στ' - θ'. Βλ. επίσης, Δετοράκης, «Τα Ελευθέρια της Κρήτης. Οι μεγάλοι σταθμοί του Κρητικού Ζητήματος», στο συλλογικό τόμο: *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, *ό.π.*, σελ. 24.

⁴⁴ Πικρός, «Ο ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', 1977, σελ. 127-160.

⁴⁵ Για την περίοδο της διεθνούς κατοχής βλ. Couturier, *ό.π.*, σελ. 188-191.

⁴⁶ Δετοράκης, *ό.π.*, σελ. 25.

⁴⁷ Παπαντωνάκης, *ό.π.*, σελ. 126.

⁴⁸ Δετοράκης, *ό.π.*, σελ. 25-26. Βλ. επίσης, Τσουδερού, *ό.π.*, σελ. 47-58. Μαργαρίτης, «Η Κρήτη στα 1896-1898: Κοινωνικές αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο» στο συλλογικό τόμο: *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, *ό.π.*, σελ. 103-108.

⁴⁹ Ψήφισμα της Συνέλευσης των Κρητών, 16/10/1897.

αποδεκτή από τις Δυνάμεις ως λύση του Κρητικού Ζητήματος. Ο τουρκικός στρατός επί της νήσου αποτελούσε εγγύηση για τα προνόμια των μουσουλμάνων Κρητών. Το ρόλο που διαδραμάτισε ο τουρκικός στρατός στην Κρήτη αλλά και τις συνέπειες από την απομάκρυνσή του, επισημαίνει σε έγγραφό του ο Ι. Σφακιανάκης, πρόεδρος της Επαναστατικής Συνέλευσης, προς τον αντιναύαρχο Κανεβάρο, προϊστάμενο του Συμβουλίου των Ναυάρχων, όπου ανέφερε τα εξής: «*Εις τους Οθωμανούς αφ' ετέρου η αναχώρησις του στρατού θα δείξη οφθαλμοφανώς ότι πρέπει να αποσκορακίσωσιν οριστικώς πάσαν ελπίδα ανακτήσεως της πρώην υπερόχου θέσεως των, και να βιώσωσιν επ' ίσοις μετά των χριστιανών*».⁵⁰ Εν τέλει, οι Δυνάμεις συναίνεσαν στην αποχώρηση του τουρκικού στρατού (Νοέμβριος του 1898), αφήνοντας όμως στην Κρήτη μόνιμη διεθνή φρουρά για λόγους δημόσιας τάξης.⁵¹

Η επικυριαρχία του σουλτάνου επί της νήσου θα «*εσυμβολίζετο υπό Τουρκικής σημαίας επηρμένης επί της μικράς νήσου του Αγίου Νικολάου εις την είσοδον του όρμου της Σούδας*».⁵² Εν τούτοις, στο πρώτο Κρητικό Σύνταγμα δεν γινόταν πουθενά αναφορά για επικυριαρχία του σουλτάνου επί της νήσου.⁵³ Συν τοις άλλοις, η Υψηλή Πύλη ουδέποτε παραιτήθηκε από τα κυριαρχικά της δικαιώματα στην Κρήτη. Επί της ουσίας, η Κρητική Πολιτεία δημιουργήθηκε χωρίς τη συγκατάθεση του σουλτάνου.⁵⁴

6. Η φυγή των μουσουλμάνων

Η αποχώρηση του τουρκικού στρατού, η συναφής ανασφάλεια του μουσουλμανικού στοιχείου, οι συνεχείς συγκρούσεις των δυο στοιχείων και η εμπλοκή των ευρωπαϊκών στρατευμάτων είχαν οδηγήσει την κρητική πραγματικότητα επί ξυρού ακμής.⁵⁵ Από τις αρχές του 1897 έως τα τέλη του 1898, οι μουσουλμάνοι ήταν συγκεντρωμένοι στο εσωτερικό των μεγάλων οικιστικών κέντρων υπό την προστασία των διεθνών ευρωπαϊκών στρατευμάτων.⁵⁶ Τους τελευταίους μήνες του 1898 άρχισε με αργούς ρυθμούς η επανεγκατάστασή τους σε περιοχές εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων. Μολαταύτα, τον Οκτώβριο του 1898, η μεγαλύτερη μάζα του μουσουλμανικού πληθυσμού αναχώρησε με κάθε μέσο από το νησί. Εμφανώς τρομοκρατημένοι μετά την αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων, έσπευσαν να εκποιήσουν την ακίνητη περιουσία τους και να αποχωρήσουν από το νησί.⁵⁷ Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από τον μεγάλο αριθμό συμβολαιογραφικών πράξεων μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, την περίοδο 1898-1900. Βασικός όμως λόγος πίσω από τη μετανάστευσή τους υπήρξε η μεταβίβαση της εξουσίας στους χριστιανούς. Επιπλέον, η παράδοση των όπλων από

⁵⁰ Παπαντωνάκης, *ό.π.*, σελ. 12.

⁵¹ Holland – Markides, *ό.π.*, σελ. 199.

⁵² Πρίγκηπος Γεωργίου της Ελλάδος, *Αναμνήσεις εκ Κρήτης 1898 – 1906*, 1959, σελ. 71.

⁵³ Σαρίπολος, *ό.π.*, σελ. 8.

⁵⁴ Couturier, *ό.π.*, σελ. 139-140.

⁵⁵ Παπαντωνάκης, *ό.π.*, σελ. 111.

⁵⁶ Πεπονάκης, «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897-1899» στο συλλογικό τόμο: *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, *ό.π.*, σελ. 128. Βλ. επίσης, Κήρυξ, 11/5/1908,

⁵⁷ Δρακάκης, «Τουρκοκρήτες και Χριστιανοί, οι σχέσεις των δυο κοινοτήτων μέσα από δικαιοπρακτικά έγγραφα (1898-1900)» στο συλλογικό τόμο: *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, *ό.π.*, σελ. 147-158.

τους μουσουλμάνους στη νέα αρχή του τόπου, τους δημιουργούσε ανασφάλεια λόγω του γεγονότος ότι οι χριστιανοί δεν είχαν παραδώσει τον οπλισμό που διατηρούσαν στα σπίτια τους.⁵⁸

Ακόμη, η επίσημη πολιτική της Πύλης ωθούσε τους μουσουλμάνους στη μετανάστευση με το δέλεαρ της παροχής προνομίων στο νέο τόπο εγκατάστασής τους.⁵⁹ Το κύμα μετανάστευσης κλιμακώθηκε στα τέλη του 1898, αρχές του 1899.⁶⁰ Οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες μετανάστευσαν κυρίως προς τη Μ. Ασία (Σμύρνη), τη Βεγγάζη και τη Συρία.⁶¹ Από το 1881 έως το 1900 παρατηρείται συνεχής μείωση του μουσουλμανικού πληθυσμού.⁶² Η συνεχής φυγή του μουσουλμανικού στοιχείου της Κρήτης υπέσκαπτε την οθωμανική επικυριαρχία επί της νήσου, δεδομένου ότι η παρουσία του διαιώνιζε τα οθωμανικά δίκαια στην περιοχή. Η αντίληψη του συγκεκριμένου λάθους τακτικής ανάγκασε την Υψηλή Πύλη να ανακρούσει πρύμνα. Στο εξής αποθάρρυνε με κάθε τρόπο τη μετανάστευση των μουσουλμάνων της Κρήτης.⁶³ Το σύνολο των μουσουλμάνων που μετανάστευσαν ανερχόταν σε 40.000-48.000 άτομα – από 73.234 μουσουλμάνους στην απογραφή του 1881.⁶⁴

Όσοι μουσουλμάνοι δεν μετανάστευσαν, μετακινήθηκαν προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της Κρήτης (Ηράκλειο, Χανιά, Ρέθυμνο, Ιεράπετρα, Σητεία κ.α).⁶⁵ Οι περισσότεροι απ' αυτούς που παρέμειναν ήταν έμποροι, ελεύθεροι επαγγελματίες και ένα μικρό ποσοστό αγροτών.⁶⁶ Εν τούτοις, το μεταναστευτικό κύμα θα παρέμενε ενεργό καθ' όλη τη δεκαετία του 1900. Στον *Κήρυκα* των Χανίων του 1908 διαβάζουμε ότι «εν τούτοις εξακολουθεί η ροπή προς μετανάστευσιν εκ Κρήτης προς ζημίαν της νήσου, ήτις ούτω στερείται όχι μόνον των βραχιόνων, αλλά και του χρήματος το οποίον οι απερχόμενοι συναποκομίζουν μεθ' εαυτών, πωλούντες τα κτήματα των».⁶⁷

7. Ο ρόλος του Βενιζέλου στη Δεκαεξαμελή Επιτροπή Σύνταξης του Πολιτεύματος

Το δημιουργηθέν μόρφωμα της Κρητικής Πολιτείας είχε άμεση ανάγκη από ένα νέο Σύνταγμα το οποίο θα αποτελούσε αντανάκλαση της νέας πολιτικής

⁵⁸ Σκαλτσούνης, *ό.π.*, σελ. 102. Βλ. επίσης, Πεπονάκης, *ό.π.*, σελ. 132.

⁵⁹ Φουρνάρης, *Τουρκοκρητικοί, ό.π.*, σελ. 29.

⁶⁰ Πεπονάκης, *ό.π.*, σελ. 133.

⁶¹ Δετοράκης, *ό.π.*, σελ. 111.

⁶² Ανδριώτης, «Τα τελευταία χρόνια παραμονής των μουσουλμάνων στη Κρήτη και η αναχώρησή τους για την Τουρκία», στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, (επιμ. Κωνστ. Τσιτσελίκης), 2006, σελ. 209.

⁶³ Δετοράκης, *ό.π.*, σελ. 133.

⁶⁴ *Ο.π.*, σελ. 134.

⁶⁵ *Ο.π.*, σελ. 137-138. Η παρουσία των μουσουλμάνων της Κρήτης θα τερματιστεί με τη Συνθήκη της Λαζάνης, η οποία θα σηματοδοτήσει την οριστική απομάκρυνσή τους από το νησί (γύρω στους 19.181) στο πλαίσιο της ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών. Ανδριώτης, *ό.π.*, σελ. 138-139.

⁶⁶ «*παραμεινάντων δε εις την Νήσον των εν τοις πόλεσι ιδιοκτητών και βιομηχάνων, ως και των πέριξ αυτών αγροτών*». Σκαλτσούνης, *ό.π.*, σελ. 177.

⁶⁷ *Κήρυξ*, 11/5/1908. Η αποχώρηση 40.000 περίπου μουσουλμάνων – γεωργών επέτεινε το οικονομικό αδιέξοδο της Κρητικής Πολιτείας. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σελ. 24.

πραγματικότητας. Το πρώτο σχέδιο Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας αποτέλεσε προϊόν μιας Δεκαεξαμελούς Επιτροπής, η οποία αποτελούνταν από χριστιανούς και μουσουλμάνους.⁶⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληροφορία που αντλούμε από τα απομνημονεύματα του Πρίγκιπα Γεωργίου, Ύπατου Αρμοστή των Μ. Δυνάμεων στην Κρήτη, σχετικά με τον ρόλο του Βενιζέλου στην κατάρτιση της δεκαεξαμελούς Επιτροπής. Σύμφωνα με τον Γεώργιο, ο Ι. Σφακιανάκης (Πρόεδρος Κρητικής Εθνοσυνέλευσης) και ο Βενιζέλος (Γραμματέας της Εθνοσυνέλευσης) κατήρτισαν τον κατάλογο των 16 μελών της Επιτροπής. Ο Πρίγκιπας Γεώργιος στα απομνημονεύματα του ανέφερε ότι «Μετά τινος ημέρας επανήλθαν φέροντες τον ζητηθέντα παρ' εμού κατάλογον των προσώπων, Χριστιανών και Μουσουλμάνων, τα οποία εκείνοι εθεωρούσαν ως καταλληλότερα δια να επιφορτισθούν με την προετοιμασίαν του Συντάγματος, ως μέλη της προς τούτο Επιτροπής».⁶⁹ Η επιλογή των προσώπων αυτών, χριστιανών και μουσουλμάνων, διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στο πνεύμα σύνταξης του πρώτου Κρητικού Συντάγματος.⁷⁰

Το Σύνταγμα του 1899 αποτέλεσε τον πρώτο θεμελιώδη χάρτη της Κρητικής Πολιτείας. Επρόκειτο για ένα συντηρητικό συνταγματικό κείμενο, το οποίο παρείχε στον Ύπατο Αρμοστή διευρυμένες εξουσίες. Το εν λόγω Σύνταγμα ήταν άμεσα επηρεασμένο από το αντίστοιχο ελληνικό της περιόδου, χωρίς όμως να το ακολουθεί στις διατάξεις που αφορούσαν την επίσημη θρησκεία του κράτους.⁷¹

8. Βασικές μειονοτικές ρυθμίσεις του Κρητικού Συντάγματος του 1899 - Η στάση του Βενιζέλου

8.1. Η σχέση του Δικαίου με τη μουσουλμανική θρησκεία

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των βασικών μειονοτικών ρυθμίσεων του πρώτου Κρητικού Συντάγματος, θεωρούμε επιτακτική ανάγκη να διευκρινίσουμε τη σχέση ανάμεσα στο δίκαιο και τη μουσουλμανική θρησκεία. Το Ισλάμ, εκτός από ένα σύστημα αξιών, αποτελεί και ένα σύνολο νομικών κανόνων (sharia) που διέπουν την κοινωνική ζωή των μουσουλμάνων πιστών.⁷² Ο Ν. Π. Ελευθεριάδης⁷³ ανέφερε

⁶⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 1, 25/12/1898.

⁶⁹ Πρίγκιπας Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σελ. 37.

⁷⁰ *Πρακτικά της προς παρασκευήν σχεδίου Πολιτεύματος Δεκαεξαμελούς Επιτροπής*, 1901, σελ. 50.

⁷¹ Σαρίπολος, *ό.π.*, σελ. 5, 6, 15-18. Επίσης, βλ. Τσουδερό, *Το Κρητικόν Πολίτευμα του 1896 και το Κρητικόν Σύνταγμα του 1898 εξ απόψεως Διεθνούς Δικαίου*, 1903.

⁷² Για τον ισλαμικό Νόμο – Δίκαιο (sharia) βλ. Σολταρίδη, *Η ιστορία των Μουφτεϊών της Αντικής Θράκης*, 1997, σελ. 27-29. Βλ. επίσης, Καριώτογλου, *Ισλαμική Θεοκρατία, η θρησκεία ως μόνη διαφοροποίηση μεταξύ των λαών, Νέα Κοινωνιολογία*, Τεύχος 23, (1997), σελ. 19-23.

⁷³ Ο Νικόλαος Ελευθεριάδης γεννήθηκε στην Πέτρα της Λέσβου το 1867. Σπούδασε αρχικά στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης και στη Νομική Αθηνών. Αργότερα μετέβη στο Παρίσι, το Λονδίνο και το Βερολίνο για μεταπτυχιακές σπουδές όπου και εξειδικεύτηκε στο Μουσουλμανικό Δίκαιο. Για ένα διάστημα έζησε στην Κωνσταντινούπολη, όπου διετέλεσε νομικός σύμβουλος της Υψηλής Πύλης. Από το 1914, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, ως νομικός σύμβουλος του Υπουργείου Οικονομικών και κατόπιν του Υπουργείου Γεωργίας. Από τα πλέον, αξιοσημείωτα συγγράμματα του είναι το «*Οι Μουσουλμάνοι εν Ελλάδι*» (1913), όπου διερευνά, από νομική άποψη, το ζήτημα των βακουφίων. Για περισσότερα βλ. το άρθρο της Ελίνας Γαληνού, «Νικόλαος Ελευθεριάδης: Ένας λησμονημένος διανοούμενος» στο http://infognomonpolitics.blogspot.gr/2009/04/blog-post_2030.html (επίσκεψη σελίδας 20/4/2015).

χαρακτηριστικά για τη μουσουλμανική θρησκεία, στη μελέτη του, «Οι μουσουλμάνοι εν Ελλάδι» «Η δε νομική επιστήμη είναι εξάρτημα της Θεολογίας» και « Το Κοράνιο είναι εν ταυτώ και βίβλος θρησκευτική και βίβλος νομικών διατάξεων, θεωρούμενων κατά μουσουλμανικήν αντίληψιν ως υπαγορευθεισών παρά Θεού του Νομοθέτου». ⁷⁴

Το Κοράνιο, εκτός από κείμενο αποκάλυψης, αποτελεί μια πλούσια πηγή για ζητήματα κυρίως οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου. Ο Ελευθεριάδης αναλύει τη θέση της Πολιτείας στο εσωτερικό της μουσουλμανικής κοινότητας, λέγοντας ότι «η δε Πολιτεία παρ' αυτοίς περιλαμβάνει και την έννοιαν της Εκκλησίας. Η Πολιτεία κατά μουσουλμανικήν αντίληψιν είνε η εξωτερική παράστασις της Εκκλησίας, όπως και το δίκαιον είνε το πρακτικόν μέρος της θρησκείας». ⁷⁵ Ο θρησκευτικός νόμος είναι συγχρόνως και νόμος της Πολιτείας. ⁷⁶ Όπως επισημαίνει ο Συμεών Σολταρίδης, «ο ιερός νόμος, η sharia, αποτελεί το γενικό, θρησκευτικό και πολιτικό νόμο του Ισλάμ, αφού περιλαμβάνει όλες τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πράξεις και σχέσεις». ⁷⁷ Συμπερασματικά, για τους μουσουλμάνους η θρησκεία και η νομοθεσία αποτελούν τις δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Ο μουσουλμανικός θεός, εκτός από υπερβατική οντότητα, αποτελεί και τον ρυθμιστή της μουσουλμανικής έννομης τάξης. Οι νόμοι που διέπουν τις πολιτικοκοινωνικές σχέσεις μεταξύ των μελών της μουσουλμανικής κοινωνίας, θεωρείται απαραίτητο να πηγάζουν από τις Γραφές της μουσουλμανικής θρησκείας.

Αντιθέτως, οι χριστιανοί υπόκεινται στους νόμους της εκάστοτε Πολιτείας, ⁷⁸ στην οποία ανήκουν, σε αντίθεση με τους μουσουλμάνους που καλούνται να εφαρμόζουν τις αρχές του Κορανίου. Στις χριστιανικές πολιτείες υπάρχουν στεγανά μεταξύ της πολιτικής και της θρησκευτικής ζωής των πολιτών. Το δυτικό μοντέλο πολιτικής οργάνωσης τοποθετεί τη θρησκεία στο δικό της ιδιαίτερο χώρο, αυτόν της διαμόρφωσης ηθικών πολιτών, αφήνοντας στο κράτος την πολιτική διαπαιδαγώγηση των πολιτών του. Αν και ο χριστιανισμός έχει επηρεάσει την κοσμική – πολιτική σφαίρα των δυτικών κοινωνιών, εν τούτοις δεν αποτελεί τη βασική δεξαμενή των δυτικών νομικών κειμένων.

Ωστόσο, πρόβλημα ανακύπτει, όταν μουσουλμανικοί πληθυσμοί, όπως στην περίπτωση της Κρητικής Πολιτείας, διαβιούν στο εσωτερικό μιας χριστιανικής Πολιτείας και απαιτούν να διέπει τις μεταξύ τους σχέσεις ο ιερός νόμος του Ισλάμ, παρακάμπτοντας τους επίσημους νόμους της Πολιτείας, κυρίως σε ζητήματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, εποχή ψήφισης του Κρητικού Συντάγματος, η διεθνής πρακτική συνηγορούσε υπέρ των διατάξεων που εφαρμόστηκαν στην Κρητική Πολιτεία. Πολύ συχνά, οι ευρωπαϊκές δυνάμεις υιοθετούσαν μια διαλλακτική στάση έναντι των μουσουλμανικών πληθυσμών που κατοικούσαν στα εδάφη τους, έχοντας ως κίνητρο την αποφυγή δυσμενών καταστάσεων που θα δημιουργούσαν διεθνείς επιπλοκές.

⁷⁴ Βλ. Ελευθεριάδου, *Οι Μουσουλμάνοι εν Ελλάδι*, 1913, σελ. 8

⁷⁵ Ελευθεριάδου, *ό.π.*, σελ. 11.

⁷⁶ Σολταρίδης, *ό.π.*, σελ. 27.

⁷⁷ *Ο.π.*, σελ. 28.

⁷⁸ Σύμφωνα με τον Ελευθεριάδη, στις χριστιανικές πολιτείες «η θρησκεία είνε εντελώς κεχωρισμένη από της νομικής, η δε Πολιτεία είνε διάφορος από της Εκκλησίας». Ελευθεριάδου, *ό.π.*, σελ. 11.

8.2. Ο θεσμός του μουφτή και του καδή στη μουσουλμανική θρησκεία.

Σύμφωνα με τους θεσμούς της μουσουλμανικής θρησκείας, ο μουφτής ήταν ο ερμηνευτής του ιερού νόμου του Ισλάμ (*sharia*) με αρμοδιότητα να γνωμοδοτεί σε θρησκευτικά και νομικά θέματα, ενώ ο καδής⁷⁹ ήταν ο δικαστής που δίκαιε σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο, εν ολίγοις, σύμφωνα με τις γνωμοδοτήσεις του μουφτή (Φετβάδες).⁸⁰ Στον ελλαδικό χώρο, την εποχή ψήφισης του πρώτου Κρητικού Συντάγματος (1898-99) δεν λειτουργούσαν Ιεροδικεία, αν και το άρθρο 8 της Σύμβασης του 1881, με την οποία παραχωρήθηκε στην Ελλάδα, η Θεσσαλία και μέρος της Ηπείρου, όριζε ότι:

«Εις τους μουσουλμάνους των παραχωρουμένων τη Ελλάδι μερών εξασφαλίζεται η ελευθερία του θρησκευματος και της λατρείας αυτών. Δεν θέλει δε προσβληθή κατ' ουδέν η αυτονομία και ο ιεραρχικός οργανισμός των υπαρχουσών ή σχηματισθησομένων μουσουλμανικών κοινοτήτων. Ουδέν κώλυμα δύναται να παρεμβληθή εις τας θρησκευτικές σχέσεις των κοινοτήτων ταύτων προς τους πνευματικούς αυτών αρχηγούς. Τα εγχώρια θρησκευτικά δικαστήρια θα εξασκώσι και εν τω μέλλοντι την δικαιοδοσίαν των επί υποθέσεων καθαρώς θρησκευτικών»⁸¹

Στο παραπάνω άρθρο της σύμβασης γινόταν αναφορά για τη δημιουργία Ιεροδικείων στη Θεσσαλία χωρίς όμως να αναφέρεται τίποτα περισσότερο σχετικά με τον τρόπο ίδρυσης αλλά και λειτουργίας τους. Προφανώς, η αρνητικότητα που επέδειξε η ελληνική πλευρά στην τουρκική πρόταση για ίδρυση μουσουλμανικών δικαστηρίων, υπήρξε ο βασικός λόγος της ασαφούς διατύπωσης της διάταξης, ώστε να θεωρηθεί από μέρους της Ελλάδας κενό γράμμα.⁸²

Το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος δεν είχε λόγο ν' αναγνωρίσει την ύπαρξη Ιεροδικείων στα πλαίσια της ελληνικής δικαστικής εξουσίας. Σύμφωνα με τον Ελευθεριάδη, «ο θεσμός του Ιεροδικείου θα εθεωρείτο εν Ελλάδι ως θεσμός αντισυνταγματικός, αντιστρατευόμενος προς ρητήν διάταξιν του Συντάγματος, απαγορεύοντος την σύστασιν και λειτουργίαν ιδιαιτέρων εκτάκτων δικαστηρίων».⁸³ Οι λόγοι που ώθησαν την ελληνική πλευρά να μην αναγνωρίσει και επιτρέψει τη λειτουργία Ιεροδικείων στον ελλαδικό χώρο ήταν οι εξής: Πρώτον, τα Ιεροδικεία δεν

⁷⁹ Για τον θεσμό του καδή και τα ιεροδικαστήρια βλ. Σολταρίδη, *ό.π.*, σελ. 46 – 56, στο ίδιο υποσημ. αριθμ. 77, σελ. 46.

⁸⁰ Για τον θεσμό του μουφτή, βλ. Μηναιΐδη, *Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη*, 1989 · Μέκος, *Οι αρμοδιότητες του μουφτή και η ελληνική νομοθεσία*, 1991 · Γεωργούλη, *Ο θεσμός του μουφτή στην ελληνική και αλλοδαπή έννομη τάξη*, 1993 · Τσιτσελίκη, «Η θέση του μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη», στο συλλογικό τόμο: *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, (επιμ. Δ. Χριστόπουλος), 1999, σελ. 273-330 · Σολταρίδη, *ό.π.*, σελ. 56-59.

⁸¹ Ελευθεριάδου, *ό.π.*, σελ. 7, 13-14.

⁸² *Ο.π.*, σελ. 15.

⁸³ Σύμφωνα με τον Ελευθεριάδη, «*Η Ελλάς δεν ηδύνατο να παραδεχθή εις τας χώρας της Ιεροδίκας και δή διοριζόμενους παρ' ετέρου Άρχοντος και απονέμοντας την δικαιοσύνην επ' ονόματι αυτού*». *Ο.π.*, σελ. 19.

υπάγονταν στη δικαιοδοσία του τουρκικού Υπουργείου Δικαιοσύνης αλλά στον Σεΐχ-ουλ-Ισλάμη. Ο Σεΐχ-ουλ-Ισλάμη ήταν η ανώτατη θρησκευτική αρχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο πρώτος από τους ουλεμάδες (γνώστες του ιερού νόμου).⁸⁴ Θεωρήθηκε, λοιπόν, ως μη αποδεκτή από την ελληνική πλευρά, η στελέχωση των παραπάνω Ιεροδικείων με ιεροδίκες διορισμένους από το Σεΐχ-ουλ-Ισλαμάτο της Κωνσταντινούπολης. Εξάλλου, η ελληνική έννομη τάξη προέβλεπε ότι η απονομή της δικαιοσύνης γινόταν από δικαστές, άμεσα διοριζόμενους από τον ανώτατο πολιτειακό άρχοντα και όχι από αρχή εκτός της ελληνικής επικράτειας.⁸⁵

Ο Έλληνας νομοθέτης αναγνώρισε μόνο τον θεσμό του μουφτή, με τον νόμο ΑΛΗ΄ της 22^α₅ Ιουνίου 1882, «περί πνευματικών αρχηγών των Μωαμεθανικών κοινοτήτων».⁸⁶ Ο παραπάνω νόμος αποτέλεσε απόρροια του άρθ. 3 της Συνθήκης της Κωνσταντινουπόλεως (1881), όπου γινόταν λόγος για προστασία και σεβασμό των μουσουλμανικών μειονοτήτων της Ελλάδας.⁸⁷ Αν και ο μουφτής δεν είχε δικαστικές αρμοδιότητες στις κατ' εξοχήν μουσουλμανικές κοινωνίες, με τον παραπάνω νόμο η ελληνική Πολιτεία μετέτρεψε τους μουφτήδες σε δημόσιους λειτουργούς με τη δυνατότητα να γνωμοδοτούν επί θεμάτων κληρονομικού και οικογενειακού δικαίου στο πλαίσιο της μουσουλμανικής κοινότητας. Η ελληνική Πολιτεία, μετατρέποντας τον μουφτή σε πνευματικό αρχηγό των μουσουλμάνων, βρήκε έναν εύσχημο τρόπο να παρακάμψει το θεσμό των καδήδων και των Ιεροδικαστηρίων. Βέβαια, οι εξουσίες - αρμοδιότητες του μουφτή περιορίζονταν σε γνωμοδοτικό επίπεδο και σε καμία περίπτωση δεν είχαν νομική ισχύ. Τα αρμόδια πολιτικά δικαστήρια υπήρξαν υπεύθυνα για την εκδίκαση των υποθέσεων που προέκυπταν. Για τον λόγο αυτό, οι μουσουλμάνοι υπήκοοι της Ελλάδας φρόντιζαν να επιλύουν τις μεταξύ τους διαφορές, χωρίς να καταφεύγουν στα αρμόδια πολιτικά δικαστήρια.⁸⁸

Ο θεσμός του μουφτή είχε, λοιπόν, *suī generis* δικαιοδοτικές και διοικητικές αρμοδιότητες στη μουσουλμανική κοινωνία της Ελλάδας. Οι μουφτήδες, εκτός από τις γνωμοδοτικές τους αρμοδιότητες σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, παρίσταντο επίσης ως πρόεδροι των οικογενειακών συμβουλίων των ανήλικων μουσουλμάνων αλλά και ως ανώτεροι επόπτες των ιδρυμάτων της μουσουλμανικής κοινότητας, ασκώντας διαχειριστικό έλεγχο στην περιουσία των ιδρυμάτων.

⁸⁴ Για περισσότερα βλ. Σολταρίδη, *ό.π.*, σελ. 30-31, 60-65. Επίσης, βλ. Γεωργούλη, «Ο θεσμός του μουφτή στη σύγχρονη συγκυρία», *ό.π.*, σελ. 88-93.

⁸⁵ Ελευθεριάδου, *ό.π.* σελ. 15-16.

⁸⁶ Αν και το νομικό πλαίσιο προέβλεπε τον τρόπο εκλογής του μουφτή, αυτός ποτέ δεν εφαρμόστηκε. Ίσχυσε ο απευθείας διορισμός του από τις ελληνικές αρχές. Τσιτσελίκης, «Η θέση του μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη», *ό.π.*, σελ. 286-288.

⁸⁷ Βλ. επίσης, Νόμος ΑΠΓ΄/1882 «περί δημιουργίας τουρκικών σχολείων σε Θεσσαλία και Ήπειρο», με έξοδα του ελληνικού κράτους. Τσιούμης, «Η νομοθετική πολιτική για την εκπαίδευση της μουσουλμανικής μειονότητας Δυτικής Θράκης, 1923-1940», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 27 (1998), σελ. 141-142.

⁸⁸ Ελευθεριάδου, *ό.π.*, σελ. 19-21.

8.3. Το ζήτημα της καθιέρωσης επικρατούσας θρησκείας

Ο ρόλος του Βενιζέλου υπήρξε καθοριστικός στην εκπόνηση του Κρητικού Συντάγματος του 1899. Ο Κρητικός πολιτικός υπήρξε, όχι μόνο μέλος της συντακτικής επιτροπής, αλλά και εισηγητής του σχεδίου πολιτεύματος κατά τη διάρκεια της Α΄ Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών. Ωστόσο, η σύνταξη του Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας αποτέλεσε δυσχερές έργο λόγω του γεγονότος ότι ο κρητικός λαός αποτελούνταν από δυο διαφορετικά θρησκευτικά στοιχεία, χριστιανούς και μουσουλμάνους. Συνεπώς, το Σύνταγμα της νεοσύστατης Κρητικής Πολιτείας έπρεπε να αντανακλά την παραπάνω πραγματικότητα. Το εγχείρημα του Βενιζέλου και των υπολοίπων μελών της συντακτικής επιτροπής καθίστατο περισσότερο δυσκόλο λόγω της έλλειψης «πολιτικής ωριμότητας» του κρητικού λαού.⁸⁹ Το παρελθόν των δυο κοινοτήτων υπήρξε ιδιαίτερα επιβεβαυμένο, ως εκ τούτου, η πολιτική συμφιλίωση και συμβίωση των δυο στοιχείων αποτελούσε τη Λυδία λίθο για την εσωτερική ευημερία της Κρητικής Πολιτείας.⁹⁰

Η διαλλακτική και συμφιλίωτική στάση του Βενιζέλου στο ζήτημα της συνύπαρξης των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων αποτέλεσε βασικό άξονα στην εκπόνηση του πρώτου Κρητικού Συντάγματος. Ο Βενιζέλος αντιλήφθηκε ότι στην προσπάθεια «στύλωσης» της Κρητικής Πολιτείας η μουσουλμανική μειονότητα αποτελούσε αναπόσπαστη ψηφίδα στο πολιτικό, θρησκευτικό και πολιτιστικό μωσαϊκό της κρητικής κοινωνίας.

Η αποφυγή διακρίσεων μεταξύ των μελών των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων της Κρήτης, εντός του κρητικού Συντάγματος, αποτελούσε εχέγγυο της εσωτερικής δημόσιας ασφάλειας και εφαλτήριο για την ειρηνική συμβίωση των δυο κοινοτήτων.⁹¹ Ο Βενιζέλος προσπάθησε με κάθε τρόπο να πείσει τα μουσουλμανικά μέλη της Συνέλευσης ότι η θέση τους στο νέο πολιτικό καθεστώς δεν θα υστερούσε αυτής των χριστιανών. Παθογένειες του προηγούμενου καθεστώτος όπως για παράδειγμα, «ουδέ εκλογαί θα διεξάγονται κεχωρισμένως, ουδ' εις τας εκλογάς θα λέγηται ωρισμένως τινα θρησκείαν πρεσβεύει ο εκλεχθησόμενος», ανήκαν στο παρελθόν.

Ο παράγοντας «πεπολιτισμένος κόσμος» (διεθνής κοινή γνώμη, γενικότερα η Δύση) διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στο πνεύμα σύνταξης του πρώτου Κρητικού Συντάγματος. Ο Βενιζέλος ανέφερε ότι οι χριστιανοί είχαν αναλάβει υποχρεώσεις έναντι του πεπολιτισμένου κόσμου, όσον αφορά το σεβασμό και την προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας. Η καθιέρωση επικρατούσας θρησκείας μπορεί να μην έθιγε τα δικαιώματα των μουσουλμάνων αλλά δημιουργούσε αρνητικές εντυπώσεις «εις τα όμματα των ξένων».⁹² Για να καταξιωθεί η Κρητική Πολιτεία «εις τα όμματα

⁸⁹ Ο.π., σελ. 22.

⁹⁰ Ο Βενιζέλος ανέφερε ότι «ο Κρητικός λαός αποτελείται εκ δυο στοιχείων πρεσβευόντων διάφορον θρήσκευμα, στοιχείων, τα οποία εν τω παρελθόντι πολλάκις ευρέθησαν ατυχώς εις αδιάλλακτον πολιτικήν αντίθεσιν». Ο.π., σελ. 22.

⁹¹ Ο.π., σελ. 15, 22-23,

⁹² Ο.π., σελ. 23.

των ξένων», θα έπρεπε να αποτελέσει παράδειγμα κράτους δικαίου, το οποίο επεδείκνυε ανοχή απέναντι στο διαφορετικό.

Ο Βενιζέλος, όπως προαναφέραμε, απέφυγε με κάθε τρόπο στη σύνταξη του Συντάγματος την καθιέρωση «επικρατούσης θρησκείας», όχι γιατί ήταν λιγότερο χριστιανός από τα υπόλοιπα μέλη της Επιτροπής αλλά γιατί υπήρχαν λόγοι πολιτικής σκοπιμότητας, που άπτονταν των εθνικών συμφερόντων της Κρητικής Πολιτείας.⁹³ Η πρόταση του Βενιζέλου για το επίμαχο άρθρο της θρησκείας θεωρήθηκε περισσότερο προοδευτική – φιλελεύθερη και από την αντίστοιχη αγγλική συνταγματική διάταξη περί θρησκείας.

Ο Βενιζέλος απάντησε, σε όσους υποστήριζαν την καθιέρωση επικρατούσας θρησκείας ότι

*«Σας είπον ότι προσεπαθήσαμε ν' αποφύγωμεν εις την σύνταξιν του Πολιτεύματος πάσαν αναγραφήν της λέξεως Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί, νομίζω δε ότι πάντα τα μέλη της Συνέλευσεως αναγνωρίζουσιν ότι κοινόν συμφέρον είναι να λησμονήσωμεν όσον το δυνατόν έκαστος τι θρησκείαν πρεσβεύει ο άλλος, να ενθυμώμεθα δε μόνον τι θρησκείαν πρεσβεύομεν οι ίδιοι».*⁹⁴

Ο Κρητικός πολιτικός προσπάθησε να εξοβελίσει από τη συζήτηση παγιωμένες νοοτροπίες και στερεότυπα, τα οποία κατέτρυχαν την κοινωνία της Κρήτης και υποθήκευαν την αρμονική συμβίωση των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων. Το εχθρικό κλίμα μεταξύ των χριστιανών και των μουσουλμάνων υπονόμει την οποιαδήποτε προσπάθεια να ξεπεράσει η Κρητική Πολιτεία την οικονομική καχεξία⁹⁵ και τις δυσλειτουργίες της εσωτερικής πολιτικής ζωής, που της κληροδότησε το προηγούμενο καθεστώς. Θα ολοκληρώσει τον λόγο του λέγοντας ότι «το Σύνταγμα μας πρέπει ν' αναφέρει όσον το δυνατόν ολιγότερον, και εάν είναι δυνατόν να μη αναφέρει διόλου την θρησκευτικήν διάκρισην»!⁹⁶

Εν τέλει το επίμαχο άρθρο διατυπώθηκε ως εξής:

«Αρθ. 10. Έκαστος είνε ελεύθερος να πρεσβεύη οιονδήποτε θρήσκευμα προτιμά. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.

Αλλ' η απαγόρευσις αυτή δεν πρέπει να χρησιμεύσει ως πρόφασις, όπως περιορίζεται παρανόμως η ελευθερία ατόμων ομολογούντων δημοσία οιονδήποτε θρήσκευμα.

Η διαφορά του θρησκεύματος ουδόλως επηρεάζει την κτήσιν ή απώλειαν ή την άσκησιν οιοιδήποτε προσωπικού ή εμπραγματού δικαιώματος, ουδ' απαλλάττει νομίμου υποχρέωσεως».

⁹³ Κονιδάρης, «Η συμβολή του Ελευθερίου Βενιζέλου στα εκκλησιαστικά πράγματα της εποχής του», στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός*, ό.π., σελ. 155.

⁹⁴ *Στενογραφημένα Πρακτικά της Α' Συντακτικής...*, ό.π., σελ. 26.

⁹⁵ Για την ανάλυση της οικονομικής κατάστασης της νήσου βλ. *Ένωσις, Κρητικόν Υπόμνημα*, εν Αθήναις, 1909.

⁹⁶ *Στενογραφημένα Πρακτικά της Α' Συντακτικής...*, ό.π., σελ. 26.

8.4. Το ζήτημα της γλώσσας

Το άρθρο 5 του πρώτου Κρητικού Συντάγματος όριζε ότι «*Επίσημος γλώσσα της Κρητικής Πολιτείας είναι η Ελληνική*».⁹⁷ Στο θέμα της επίσημης γλώσσας του νεοσύστατου κράτους δεν εντοπίζουμε κάποια απροσδόκητη ή καινοφανή διατύπωση. Προφανώς, η Επιτροπή προχώρησε στη διατύπωση του άρθρου 5 με βάση την αριθμητική αναλογία χριστιανών και μουσουλμάνων. Συν τοις άλλοις, η ομιλούμενη γλώσσα των μουσουλμάνων υπήρξε ανέκαθεν η ελληνική, αν και ποτέ ο μουσουλμάνος δεν «*εφρόντισε να μάθη ανάγνωσιν και γραφήν*».⁹⁸ Η ελληνική γλώσσα είχε επικρατήσει μεταξύ των μουσουλμάνων της Κρήτης. Οι Τουρκοκρητικοί, ως εξισλαμισθέντες Έλληνες, μιλούσαν μόνο ελληνικά.⁹⁹ Επιπλέον, για λόγους γραφειοκρατικούς δεν ήταν δυνατόν να υπάρξει μέριμνα για την καθιέρωση δυο επίσημων γλωσσών. Άλλωστε, η καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας, ως επίσημης γλώσσας του νέου κράτους, υπήρξε ένας από τους όρους της Αυτονομίας.¹⁰⁰ Μολαταύτα, η ίδρυση μεταφραστικών γραφείων, δημιούργημα του Βενιζέλου, θα αποτελέσει δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ του κράτους και όσων μουσουλμάνων πολιτών δεν γνώριζαν την ελληνική γλώσσα. Όπως τονίζει ο ίδιος «*ένεκα των περιστάσεων των ιδιαιτέρων παρ' ημίν εις κάθε δικαστήριον θα υπάρχουν τέλος πάντων και μεταφρασταί*».¹⁰¹

Εν τέλει, το άρθρο 5 διατυπώθηκε ως εξής:

«Αρθ. 5. Επίσημος γλώσσα της Κρητικής Πολιτείας είναι η Ελληνική».

8.5. Το ζήτημα της ιθαγένειας

Μεγάλη συζήτηση γίνεται γύρω από το άρθρο 6 του πρώτου Κρητικού Συντάγματος, το οποίο προβλέπει τους όρους και τις προϋποθέσεις για την απόκτηση της κρητικής ιθαγένειας. Το ζήτημα, ποιος έπρεπε να θεωρηθεί «*Κρής*» πολίτης, απασχόλησε επί μακρόν την Α΄ Συντακτική Συνέλευση των Κρητών. Οι γνώμες των πληρεξουσίων δίσταντο όσον αφορά τα κριτήρια για τη χορήγηση της κρητικής ιθαγένειας. Αντιδράσεις προκάλεσε η ρύθμιση περί «*αθρόας πολιτογράφησης*» από μέλη της Συνέλευσης, τα οποία πίστευαν ότι κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε περιθωριοποίηση των χριστιανών αγωνιστών της επανάστασης του 1898 αλλά και σε ενίσχυση του πολιτικού ρόλου των μουσουλμάνων της Κρήτης.

Από την άλλη πλευρά υπήρχαν απόψεις, όπως αυτές του Κ. Φούμη, ο οποίος αναφέρεται στο θέμα της αθρόας πολιτογράφησης λέγοντας ότι:

⁹⁷ Ο.π., σελ. 32.

⁹⁸ Φουρναράκης, *Τουρκοκρήτες, ό.π.*, σελ. 5, 19. Βλ. επίσης, το απόσπασμα «*Εις τα μικρά καφενεία κάθηνται οι μωαμεθανοί των Χανίων και συνδιαλέγονται εις ελληνικήν γλώσσαν ήτις είναι η μόνη γλώσσα, την οποίαν ομιλούν μετ' ευχέρειας*». *Κήρυξ*, 11/5/1908.

⁹⁹ Holland – Markides, *ό.π.*, σελ. 156.

¹⁰⁰ Τα άρθρα 3 και 5 (περί χωροφυλακής και πολιτοφυλακής) του Κρητικού Συντάγματος όπως και το άρθρο που αφορούσε την επίσημη γλώσσα της Κρητικής Πολιτείας ήταν ήδη προκαθορισμένα από τους Ευρωπαίους Ναύαρχους. Ακόμα και τη μορφή της επίσημης σημαίας της Κρητικής Πολιτείας είχαν καθορίσει οι Ναύαρχοι των Μ. Δυνάμεων. *Ένωσις, Κρητικόν Υπόμνημα, ό.π.*, υποσημ. αρ. 3, σελ. 12-13.

¹⁰¹ *Στενογραφημένα Πρακτικά της Α΄ Συντακτικής...*, *ό.π.*, σελ. 159.

*«Η αθρόα πολιτογράφησης δεν είναι δικαίωμα, είναι υποχρέωσις μάλλον. Πάντες οι κατοικούντες χώραν τινά, ήτις μεταβάλλει κύριον, ή από δούλης γίνεται ελευθέρα ή από μιας κυριαρχίας μεταβαίνει εις άλλην, υποχρεούται να είναι υπήκοοι της νέας Πολιτείας».*¹⁰²

Ο Βενιζέλος στρατεύθηκε με απόψεις, όπως αυτές του Φούμη και δήλωσε ενώπιον της Συνέλευσης ότι *«Δεν πρόκειται να αποκλείσωμεν κανένα[...]*».¹⁰³ Οι μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι, από την πλευρά τους, συντάχθηκαν, όπως θα ήταν αναμενόμενο, με τις απόψεις των Φούμη και Βενιζέλου σχετικά με την πολιτογράφηση, γνωρίζοντας ότι ένα μεγάλο ποσοστό του μουσουλμανικού πληθυσμού κατά την τελευταία επανάσταση ή στάθηκε εχθρικά απέναντι της ή μετανάστευσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι, προσπαθώντας να αμβλύνουν τις εντυπώσεις για τη στάση που κράτησαν έναντι της τελευταίας εξέγερσης (1897), συναίνεσαν στο να μετατραπούν σε πολίτες της Κρητικής Πολιτείας.

Ο Βενιζέλος θα υπεραμυνθεί της άποψης ότι η αθρόα πολιτογράφηση υπήρξε η λογική και αναπόφευκτη διαδικασία που ακολουθείται, όταν

*«εν τμήμα χώρας τινός αποσπάται και πηγαίνει εις άλλην χώραν ή αποτελεί ίδιαν Πολιτείαν εις την περίστασιν εκείνην λαμβάνει χώραν η λεγόμενη αθρόα πολιτογράφησης» και συνεχίζει «κατά την αθρόαν πολιτογράφησην όλοι οι καταγόμενοι εκ του τμήματος της χώρας το οποίον απεσπάσθη από της παλαιάς Πολιτείας, όλοι εκείνοι αποκτώσι δια της αθρόας πολιτοποιήσεως την νέαν ιθαγένειαν[...] της πολιτείας, η οποία ιδρύεται εκ του αποσπασθέντος τμήματος, όπως είνε η δική μας περίστασις».*¹⁰⁴

Αναφέρθηκε, επίσης, στην ανάγκη ορισμού του «Κρητός». Ποιος μπορεί να θεωρείται «Κρής»; Σύμφωνα με τον Βενιζέλο, η επιτροπή σύνταξης του πολιτεύματος

*«θα εξεπλήρου το καθήκον της εάν έλεγε απλώς τούτο ότι Κρήτες είνε οι εκ Κρητός Οθωμανού υπηκόου οπουδήποτε γεννηθέντες ή κατοικούντες[...] Δια τούτο δεν πρέπει να σας ταραττη η φράσις Οθωμανού υπηκόου, ούτε πρέπει να νομίζητε ότι καθιεροί προνόμιον. Είνε κατάστασις από την οποίαν δεν δυνάμεθα, να φύγωμεν, διότι δεν πρόκειται μόνον περί παροχής δικαιωμάτων αλλά και περί επιβολής υποχρεώσεων».*¹⁰⁵

Η προτεραία πολιτική κατάσταση της νήσου, ως τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το οποίο κατοικούνταν από Οθωμανούς υπηκόους (χριστιανούς και μουσουλμάνους), αποτελούσε μια πραγματικότητα, που δεν ήταν δυνατόν να παραβλεφθεί από τον νομοθέτη του Κρητικού Συντάγματος. Οι νέοι πολίτες της Κρητικής Πολιτείας δεν γινόταν να είναι άλλοι από τους πρώην υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που κατοικούσαν τη νήσο είτε αυτοί ήταν χριστιανοί είτε μουσουλμάνοι. Ο Βενιζέλος, πέρα από την πρακτική σημασία του κριτηρίου («εκ

¹⁰² Ο.π., σελ. 55.

¹⁰³ Ο.π., σελ. 57.

¹⁰⁴ Ο.π., σελ. 58.

¹⁰⁵ Ο.π., σελ. 58-59.

Κρητός Οθωμανού υπηκόου οπουδήποτε γεννηθέντες ή κατοικούντες») για τη χορήγηση της κρητικής ιθαγένειας, απέφυγε μ' αυτήν τη διατύπωση να αναφερθεί σε χριστιανούς και σε μουσουλμάνους, προτάσσοντας την ιδιότητα του κρητικού Οθωμανού υπηκόου, την οποία είχαν αμφότεροι, χριστιανοί και μουσουλμάνοι.

Το κριτήριο της μόνιμης εγκατάστασης ήταν αυτό που διαδραμάτισε μείζονα ρόλο στη χορήγηση ή μη της κρητικής ιθαγένειας σε οποιονδήποτε ενδιαφερόμενο. Ωστόσο, η χορήγηση αυτή δεν έπρεπε να θεωρείται δεδομένη για όποιον τη ζητούσε ή την αποκτούσε. Κατά τον Βενιζέλο,

«Δια τους Οθωμανούς υπηκόους εφαρμόζεται η αθρόα πολιτογράφηση, θα ορισθούν δε δια του νόμου αι περιπτώσεις κατά τας οποίας χάνουν το δικαίωμα αυτό, εάν δεν έλθουν εντός τώσης προθεσμίας να εγκατασταθούν»¹⁰⁶ και «[...]περί εκείνων, τους οποίους αι Διεθνείς αρχαί απήλασαν της νήσου, η Επιτροπή απεφάσισεν ότι εις την διάταξιν του άρθρου 107 του Συντάγματος, η οποία χορηγεί το δικαίωμα εις τον Ηγεμόνα να απελαύνη εκ της νήσου πάντα επικίνδυνον, εις την δημόσιαν τάξιν[...]».¹⁰⁷

Άρα, η Πολιτεία μπορεί αφενός να χορήγησε «δια απλής δηλώσεως» την κρητική ιθαγένεια σε όσους ενδιαφέρονταν να την αποκτήσουν, όμως η χορήγηση και απόκτηση αυτής δεν αποτελούσε νομοτελειακό γεγονός. Η Πολιτεία διατηρούσε το δικαίωμα να την αφαιρέσει από οποιονδήποτε διασάλευε την εσωτερική δημόσια τάξη. Ο Βενιζέλος, αντιλαμβανόμενος τις παθογένειες του πρότερου καθεστώτος, μια εκ των οποίων υπήρξε η εσωτερική αστάθεια από τις συνεχείς αντιπαλότητες των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων, δεν δίστασε να προτείνει, ως εισηγητής του άρθρου της κρητικής ιθαγένειας, την αφαίρεση της ιθαγένειας και την απέλαση οποιονδήποτε διατάρασσε την ομαλότητα της κρητικής κοινωνίας. Άλλωστε, είχε προηγηθεί η απέλαση μεγάλου αριθμού μουσουλμάνων από τις Διεθνείς Αρχές Κατοχής κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1897. Οι συγκεκριμένοι μπορούσαν να επιστρέψουν μόνο με «άδειαν του Ηγεμόνος».¹⁰⁸

Η τελική διατύπωση του άρθρου 6 ήταν η εξής:

«Αρθ. 6. Της Κρητικής ιθαγενείας απολαύουσι. α) οι εν Κρήτη γεννηθέντες και οι εν Κρήτη αποκατεστημένοι προ της 1^{ης} Ιανουαρίου 1897, εάν ο έτερος τουλάχιστον των γονέων αυτών ήτο Κρής β) οι εκ Κρητός Οθωμανού υπηκόου οπουδήποτε γεννηθέντες ή κατοικούντες γ) Οι εξ αγνώστων γονέων εν Κρήτη γεννηθέντες. Εάν τις τούτων εκέκτητο τέως μη οθωμανικήν ιθαγένειαν, αποκτά την κρητικήν, δι' απλής προς τούτο δηλώσεως ενώπιον δημοτικής τίνος αρχής της Κρήτης.[...] Η δια πολιτογραφήσεως απόκτησις και η απώλεια της Κρητικής ιθαγενείας κανονισθήσονται δι' ιδίου νόμου. Ο νόμος ούτος [...] θέλει παράσχει ιδιαίτερας ευκολίας προς απόκτησιν της κρητικής ιθαγενείας: α) Εις τους ομογενείς τους από πολλών ετών εν Κρήτη αποκατεστημένους β) Εις τους εκ Κρητών καταγόμενους, οιασδήποτε

¹⁰⁶ Ο.π., σελ. 59.

¹⁰⁷ Ο.π., σελ. 59.

¹⁰⁸ Κουσουρελάκης, *Κώδικες Κρητικής Πολιτείας...*, 1911, σελ. 24-25.

εθνικότητας και οπουδήποτε γεννηθέντας η κατοικούντας γ) Εις τους μετασχόντας των υπέρ ελευθερίας αγώνων της Κρήτης».

8.6. Το ζήτημα της ισονομίας και οι υποχρεώσεις των Κρητών

Το άρθ. 7 του Κρητικού Συντάγματος του 1899 διατυπώθηκε ως εξής, «*Οι Κρήτες παντός θρησκεύματος είνε ίσοι ενώπιον του νόμου και απολαύουσι των αυτών δικαιωμάτων*». Ο Βενιζέλος, ως εισηγητής του άρθ. 7, κλήθηκε να υποστηρίξει ενώπιον της Συνέλευσης, γιατί η παραπάνω διατύπωση δεν περιείχε τη φράση «*και υποχρεώσεων*».¹⁰⁹ Ανέφερε χαρακτηριστικά ότι «*κυρίως, επρόκειτο να κανονίσωμεν τα δικαιώματα και να ορίσωμεν ότι όλοι οι Κρήτες ανεξαρτήτως του θρησκεύματος το οποίον πρεσβεύουσιν έχουσιν ίσα δικαιώματα. Είνε φυσικόν ότι έχουσι και τας αυτάς υποχρεώσεις*».¹¹⁰

Ο Βενιζέλος δέχτηκε το κατηγορώ ορισμένων πληρεξούσιων για το γεγονός ότι δεν αναφερόταν ρητά ότι όλοι οι Κρήτες είχαν και υποχρεώσεις έναντι του Νόμου και της Πολιτείας. Τελικά, κατάφερε να πείσει τη Συνέλευση να μη προβεί σε αλλαγές στη διατύπωση του άρθρου. Επρόκειτο για μια ακόμα προσπάθεια να μη δημιουργήσει εντυπώσεις και ψήγματα διακρίσεων, τονίζοντας ότι όλοι οι Κρήτες, ανεξαρτήτου θρησκεύματος, ήταν ίσοι απέναντι στον νόμο. Δεν αρκούσε, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, οι μουσουλμάνοι να είναι ελεύθεροι να πρεσβεύουν τη θρησκεία τους αλλά έπρεπε επίσης να είναι ίσοι έναντι του νόμου. Η ισονομία αποτελεί το θεμέλιο λίθο κάθε αμερόληπτης, κοινωνικά δίκαιης και ευνομούμενης Πολιτείας.

8.7. Το ζήτημα των καδήδων

Το άρθρο 31 όριζε, μεταξύ άλλων, ότι ανώτατος άρχοντας της Κρητικής Πολιτείας διορίζει «*πάντας τους δημοσίους υπαλλήλους, συμπεριλαμβανομένων των μουφτήδων και καδήδων*», γεγονός που προκάλεσε την παρέμβαση μουσουλμάνου πληρεξούσιου, ο οποίος ζήτησε οι διοριζόμενοι από τον ηγεμόνα, μουφτήδες και καδήδες, να έχουν πρώτα εγκριθεί από τον ανώτατο θρησκευτικό ηγέτη των μουσουλμάνων, τον Σεΐχ-ουλ-Ισλάμη. Επίσης, ο μουσουλμάνος πληρεξούσιος τοποθέτησε το θέμα του διορισμού των μουφτήδων και των καδήδων στη σφαίρα των εσωτερικών θρησκευτικών ζητημάτων της μουσουλμανικής κοινότητας, για τα οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, δεν ήταν δυνατόν να αποφασίσουν τα χριστιανικά μέλη της Συντακτικής Συνέλευσης.

Οι χριστιανοί πληρεξούσιοι της Συνέλευσης επέμεναν ότι πρώτον, ο διορισμός των μουφτήδων και των καδήδων δεν είχε κάποιο θρησκευτικό χαρακτήρα και δεύτερον, από τη στιγμή που ασκούσαν δικαστική εξουσία, συγκαταλέγονταν στα πρόσωπα (δημόσιοι υπάλληλοι) που διορίζονταν από τον Ύπατο Αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας.¹¹¹ Συν τοις άλλοις, για να εξασφαλιστεί ο διορισμός των

¹⁰⁹ *Ο.π.*, σελ. 39.

¹¹⁰ *Ο.π.*, σελ. 39.

¹¹¹ Αυτό είναι ένα επιχείρημα που θα συναντήσουμε πολλά χρόνια αργότερα στη Θράκη με τους μουφτήδες.

κατάλληλων θρησκευτικών ηγετών των μουσουλμάνων, θα επιλέγονταν όσοι πληρούσαν τα προσόντα και είχαν άδεια από τον Σεΐχ-ουλ-Ισλάμη.

Ο Βενιζέλος πρότεινε τη δημιουργία δυο ειδών καδήδων, ο ένας με θρησκευτικές αρμοδιότητες και ο άλλος με δικαστικές, προσπαθώντας να δώσει λύση στο ζήτημα των Ιεροδικών.¹¹² Εν τούτοις, ο μουσουλμάνος πληρεξούσιος Νεσίμ Φαρφουρζαδές επέμενε ότι «οι καδήδες εκλέγονται υπο του Σεΐχ-ουλ-Ισλάμη και επικυρούνται εκ μέρους της κυβερνήσεως» και προσπάθησε να ταυτίσει το καθεστώς του διορισμού του καδή με το αντίστοιχο του ορθόδοξου Μητροπολίτη, λέγοντας ότι

*«φρονώ όπως έχει το δικαίωμα η Εκκλησία, το Πατριαρχείο τουτέστι και εκλέγει τον Μητροπολίτην και τους Επισκόπους,¹¹³ τοιουτοτρόπως πρέπει να έχη το δικαίωμα και ο Σεΐχ-ουλ-Ισλάμης να εκλέγει τον καδήν. Ο Μητροπολίτης έχει θρησκευτικά καθήκοντα και οι επίσκοποι έχουν και κάποιαν δικαστικήν εξουσίαν».*¹¹⁴

Βέβαια, το Κρητικό Σύνταγμα αφαιρέσει την οποιαδήποτε δικαστική εξουσία από τους ιεράρχες της ορθόδοξης Εκκλησίας, αφήνοντας τους θρησκευτικές και μόνο αρμοδιότητες στο πλαίσιο της Κρητικής Πολιτείας, άρα το επιχείρημα του μουσουλμάνου πληρεξούσιου ήταν άστοχο. Οι απόψεις των μουσουλμάνων πληρεξούσιων για το ζήτημα του διορισμού των Ιεροδικών ήταν άμεσα επηρεασμένες από τη μορφή πολιτικής οργάνωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που δεν ήταν άλλη από αυτή των «μιλλέτ». Ως γνωστόν, οι θρησκευτικοί ιεράρχες, οι οποίοι ηγούνταν της εκάστοτε θρησκευτικής κοινότητας, εκτός από θρησκευτικές αρμοδιότητες, διέθεταν παράλληλα πολιτικές - διοικητικές και δικαστικές εξουσίες. Η Κρητική Πολιτεία όμως, ήταν δομημένη με βάση τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα πολιτικής οργάνωσης, στα οποία η νομοθετική και δικαστική εξουσία ασκούνταν από τα όργανα του κράτους και όχι από τους θρησκευτικούς λειτουργούς.

Οι μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι δεν δέχτηκαν το επιχείρημα του Βενιζέλου για την ύπαρξη δυο ειδών καδήδων, με διαφορετικές αρμοδιότητες ο καθένας. Θεώρησαν ότι η έγκριση του εκάστοτε καδή από τον Ύπατο Αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας ισοδυναμούσε με διορισμό.¹¹⁵

¹¹² Στενογραφημένα Πρακτικά της Α' Συντακτικής..., ό.π., σελ. 91. Βλ. επίσης, το απόσπασμα «Δεν έχουμε την ελάχιστην δυσκολίαν, εάν νομίζετε ότι ο υπο του Ηγεμόνος διορισμός δεν συμβιβάζεται με την εκτέλεσιν των θρησκευτικών καθηκόντων του Καδή, να δημιουργήσωμεν δυο ειδών Ιεροδικας εν Κρήτη εξ' ων ο μιν εις να εκτελή τα θρησκευτικά καθήκοντα, ο δε δεύτερος να απονέμη το κληρονομικόν δίκαιον μεταξύ των Οθωμανών κατοίκων[...]. Όπως δια τους Καδήδες, οι οποίοι θα περιβάλλονται με θρησκευτικά καθήκοντα, απαιτείται απλώς έγκρισις του Ηγεμόνος, όπως θα απαιτήται απλώς έγκρισις του Ηγεμόνος δια τον Μητροπολίτην και Επισκόπους των χριστιανών. Όσον αφορά όμως τον Καδήν εκείνον, ο οποίος θα απονέμη την δικαιοσύνην, η δικαιοσύνην πρέπει να απονέμηται εν ονόματι του Ηγεμόνος, πρέπει λοιπόν ο Καδής ούτος να διορίζεται και να παύηται υπό του Ηγεμόνος». Ό.π., σελ. 92.

¹¹³ Couturier, ό.π., σελ. 199-200.

¹¹⁴ Στενογραφημένα Πρακτικά της Α' Συντακτικής..., ό.π., σελ. 91.

¹¹⁵ «ως προς την παρατήρησιν δε, την οποίαν έκαμαν τινές των κυρίων συναδέλφων ότι επειδή έχουν και δικαστικά καθήκοντα, πρέπει να διορίζωνται υπό του Ηγεμόνος, είπον, ότι η έγκρισις του Ηγεμόνος είναι ούτως ειπείν διορισμός, διότι αφού ο Ηγεμών έχει το δικαίωμα της εγκρίσεως, έχει και το δικαίωμα της μη εγκρίσεως. Τούτο τι άλλο είναι παρά καθ' αυτό διορισμός. Δεν μπορεί τουτέστιν ένας Καδής να έλεθει εδώ να εκτελέση τα καθήκοντα του δικαστού και του δημοσίου υπαλλήλου, εφ' όσον δεν έχει εγκριθή υπό του Ηγεμόνος». Ό.π., σελ. 91-92.

Ο Βενιζέλος θα αναφερθεί στο άρθρο 28 του Κρητικού Συντάγματος,¹¹⁶ το οποίο ανέφερε ρητώς ότι ο ηγεμόνας απονέμει δικαιοσύνη μέσω των δικαστηρίων. Από τη στιγμή που ο καδής καλούνταν, μέσω του Συντάγματος, να δικάζει τις κληρονομικές υποθέσεις των μουσουλμάνων, βεβαίως απένεμε δικαιοσύνη, την οποία όφειλε να την απονέμει εν' ονόματι του Ύπατου Αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας. Ο Βενιζέλος έκανε σαφές με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι δεν ήταν δυνατόν να υπάρξει δικαστής στη Κρήτη, ο οποίος θα απένεμε δικαιοσύνη εν ονόματι άλλης αρχής. Επομένως, εάν ο Ύπατος Αρμοστής δεν είχε το δικαίωμα του διορισμού και της παύσης ενός δικαστικού υπαλλήλου, πώς ο υπάλληλος αυτός θα απένεμε δικαιοσύνη εν ονόματι του;

Με βάση τα λεγόμενα του Βενιζέλου, όταν ο καδής διοριζόταν από τον Σεΐχ -ουλ-Ισλάμη και ο ηγεμόνας είχε απλώς το δικαίωμα της έγκρισης αλλά δεν είχε το δικαίωμα της παύσης, τότε κατά την έκφρασή του «εννοείται ότι εκ τούτου παραβιάζεται το άρθρο 28 του Συντάγματος».¹¹⁷

Φαίνεται επομένως, ότι ο Βενιζέλος ήταν άκαμπτος στο θέμα του διορισμού καδή, ο οποίος είχε δικαστικές αρμοδιότητες, αν πρώτα δεν είχε εγκριθεί και διοριστεί από τον ηγεμόνα, ώστε να απονέμει δικαιοσύνη εν ονόματί του. Επιπροσθέτως, ο μη διορισμός του καδή από τον Ύπατο Αρμοστή άφηνε στην Πύλη περιθώρια ανάμειξης στα εσωτερικά της Κρητικής Πολιτείας. Δεδομένης της στενής σχέσης των μουσουλμάνων Κρητών με κύκλους της Κωνσταντινούπολης, δεν θα ήταν δύσκολο για την Υψηλή Πύλη, μέσω του διορισμού των καδήδων της Κρήτης, να ποδηγετεί τον ντόπιο μουσουλμανικό πληθυσμό. Μια τέτοια εξέλιξη, αντί να μειώνει την εξάρτηση της Κρητικής Πολιτείας από την επικυριαρχία του σουλτάνου, θα δημιουργούσε αφορμές για επιστροφή στο πρότερο πολιτικό καθεστώς. Ο διορισμός των καδήδων της Κρήτης από την Υψηλή Πύλη θα αποτελούσε ολέθριο πολιτικό σφάλμα για το μέλλον της Κρητικής Πολιτείας. Ο Βενιζέλος, γνωρίζοντας την εξάρτηση των μουσουλμάνων Κρητών από την Υψηλή Πύλη, δεν δέχτηκε ποτέ να ενισχύσει τους μεταξύ τους δεσμούς, διότι κάτι τέτοιο θα αποτελούσε μια βραδυφλεγή βόμβα στα θεμέλια της Κρητικής Πολιτείας, η οποία έπρεπε να κάνει βήματα ανεξαρτητοποίησης, κόβοντας, όσο ήταν δυνατόν, στο πλαίσιο της Αυτονομίας, τις γέφυρες με την Πύλη.¹¹⁸

Παράλληλα, ο Βενιζέλος επανήλθε στο αρχικό του επιχείρημα για την ύπαρξη δυο ειδών καδήδων, ως λύση στο αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί, τονίζοντας ότι, αν οι μουσουλμάνοι δέχονταν να υπάρξουν στην Κρήτη δυο τάξεις καδήδων, οι χριστιανοί πληρεξούσιοι δεν θα έφερναν καμία αντίρρηση. Ακόμη, οι χριστιανοί ήταν πρόθυμοι να συναινέσουν στο να μείνουν οι υπάρχοντες καδήδες, αρκεί να ήταν διορισμένοι από τον Ύπατο Αρμοστή.

¹¹⁶ «Άρθρ. 28. Ο Ηγεμών είναι ο ανώτατος άρχων της Πολιτείας. Ούτος θέτει τους νόμους μετά Βουλής αντιπροσώπων, ασκεί την εκτελεστικήν εξουσίαν δι' υπευθύνων Συμβούλων και απονέμει την δικαιοσύνην δια των δικαστηρίων.[...] Πάσα πράξις αυτού δέον να προσυπογράφηται υπό του αρμοδίου Συμβούλου του, όστις δια της υπογραφής του μόνης, αναλάμβανε, την ευθύνην της πράξεως ταύτης. Τοιαύτη προσυπογραφή δεν απαιτείται [...] ουδέ δια τον διορισμόν ή την παύσιν των καδήδων και μουφτήδων[...].» *Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας*, 1899, σελ. 5.

¹¹⁷ *Στενογραφημένα Πρακτικά της Α' Συντακτικής...*, ό.π., σελ. 92.

¹¹⁸ *Κήρυξ*, 16/7/1909.

Ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν τις ιδιαιτερότητες της μουσουλμανικής θρησκείας αλλά λόγω του γεγονότος ότι οι καδήδες ήταν, όχι απλοί θρησκευτικοί λειτουργοί αλλά και δικαστικοί υπάλληλοι, δεν ήταν δυνατόν να υποδεικνύονται από

*«αρχήν κειμένην έξω από της Κρητικής Πολιτείας, και ωρισμένως από της Κωνσταντινουπόλεως διότι, κατά τους όρους της αυτονομίας, δεν επιτρέπεται καμμία απολύτως ανάμειξις εις τας εσωτερικάς υποθέσεις του τόπου εκ μέρους της εν Κωνσταντινουπόλει κεντρικής αρχής, η δε ανάμειξις του Σεΐχ-ουλ-Ισλάμη, ενός των ανωτάτων λειτουργών της αυτοκρατορίας, εις τον διορισμόν των καδήδων, καθόσον θα εξασκούν καθαρώς δικαστικήν εξουσίαν, αποτελεί ανάμειξιν εις τας δικαστικάς υποθέσεις του τόπου».*¹¹⁹

Η απάντηση του Βενιζέλου επιβεβαιώνει περίτρανα όσα αναφέραμε παραπάνω, σχετικά με τον βαθμό ανάμειξης που θα μπορούσε να εξασφαλίσει η Υψηλή Πύλη, στα εσωτερικά ζητήματα της Κρητικής Πολιτείας, αν αυτή διέθετε το δικαίωμα του διορισμού των καδήδων της Κρήτης.

Εν τέλει το άρθρο 31, που τόσο απασχόλησε τη Συντακτική Συνέλευση, διατυπώθηκε ως εξής:

«Άρθρ. 31. Ο Ηγεμών [...]· διορίζει και παύει, εις όσας θέσεις και όπως ο νόμος ορίζει, πάντες τους δημοσίους υπαλλήλους, συμπεριλαμβανομένων των μουφτήδων και καδήδων, λαμβάνων τους τελευταίους τούτους εκ των εχόντων άδειαν του Σεΐχουλισλάμη προς άσκησιν του ιεροδικαστικού επαγγέλματος· παρέχει ή ου την συναίνεσιν αυτού προς εγκαθίδρυσιν του υπό του Οικουμενικού Πατριαρχείου εκλεγομένου Μητροπολίτου Κρήτης και των παρά της εν Κρήτη Επισκοπικής Συνόδου εκλεγομένων επισκόπων· έχει το δικαίωμα της κυρώσεως των υπό της Βουλής ψηφισθέντων νόμων· δημοσιεύει τούτους και εκδίδει τα προς εκτέλεσιν αυτών αναγκαία διατάγματα».

8.8. Το ζήτημα της εκλογικής αντιπροσώπευσης των μουσουλμάνων

Το ζήτημα του τρόπου εκλογής των βουλευτών απασχόλησε επί μακρόν τη Συντακτική Συνέλευση. Το σύστημα της «ευρείας περιφέρειας» (κατά νομούς) θεωρήθηκε από τους χριστιανούς πληρεξούσιους ότι έδινε τη δυνατότητα στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς να συγκεντρώσουν τις ψήφους των διάφορων επαρχιών αλλά και να εξασφαλίσουν ικανοποιητικό αριθμό αντιπροσώπων στην Κρητική Βουλή. Αντιθέτως, η καθιέρωση του εκλογικού συστήματος «της στενής περιφέρειας» (κατά επαρχίες), ανάγκαζε τη Συνέλευση να προβεί στην αναγραφή στο Σύνταγμα ιδιαίτερης διάταξης, η οποία θα εξασφάλιζε τον μουσουλμανικό πληθυσμό.¹²⁰ Το πνεύμα, το οποίο κυριάρχησε στην επιτροπή σύνταξης του πολιτεύματος, με βάση τον χριστιανό πληρεξούσιο Γ. Φούμη, ήταν «Πρώτον, να

¹¹⁹ Στενογραφημένα Πρακτικά της Α' Συντακτικής..., ό.π., σελ. 93.

¹²⁰ Βλ. απόσπασμα από την ομιλία του Πολογεώργη, «Η μεγάλη περιφέρεια, συνδυαζόμενη με το ενιαίον της ψήφου, εξασφαλίζει την αντιπροσωπεϊαν όλων των μειονοτήτων». Ό.π., σελ. 119.

πατάζωμεν τον συνδυασμόν. Δεύτερον, να εκλέζωμεν τους καλλίτερους. Τρίτον, να προστατεύσωμεν την μειοψηφίαν, εξαλείφοντες πάσαν θρησκευτικήν διάκρισιν».¹²¹

Η καθιέρωση της ευρείας περιφέρειας αποτελούσε κίνηση καλής θέλησης των χριστιανών βουλευτών, οι οποίοι λησμονούσαν ουσιαστικά τις μνήμες του πρότερου παρελθόντος, γιατί, αν και οι ίδιοι αποτελούσαν την πλειονότητα του πληθυσμού, στην ουσία διοικούνταν από τη μουσουλμανική μειονότητα. Η κατάτμηση του μουσουλμανικού πληθυσμού σε περίπτωση καθιέρωσης της «μικράς περιφέρειας», θα μείωνε την αντιπροσώπευση της μουσουλμανικής μειονότητας στο Κρητικό Κοινοβούλιο.¹²² Οι μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι ανταποκρίθηκαν θετικά στην απόφαση των χριστιανών για καθιέρωση του συστήματος της ευρείας περιφέρειας.¹²³

Υπέρ της καθιέρωσης του παραπάνω εκλογικού συστήματος τάχθηκε και ο Βενιζέλος, ο οποίος υποστήριξε σθεναρά το συγκεκριμένο σύστημα εκλογής.¹²⁴ Με την άποψη του Βενιζέλου συντάχθηκε και ο Νικόλαος Ν. Σαρίπολος, ο οποίος στο πόνημα του, *Το Κρητικόν Συνταγματικόν Δίκαιον. Εν συγκρίσει προς το ημέτερον και των ξένων κρατών*, υποστήριξε την άποψη ότι η Δεκαεξαμελής Επιτροπή «παμψηφεί εδέξατο την αρχήν της αντιπροσωπείας των μειονοψηφιών εν βουλευτικαίς εκλογαίς. Η αρχή αυτή εισαχθείσα εν τω συντάγματι, ως ασφαλίζουσα ιδίως την αντιπροσωπείαν του οθωμανικού στοιχείου, μεγάλως τιμά τον κρητικόν λαόν».¹²⁵ Αλλά και ο ίδιος ο Ύπατος Αρμοστής Γεώργιος υπήρξε ιδιαίτερος πειστικός, όχι μόνο να αναγραφεί στο Σύνταγμα η αρχή της αντιπροσώπευσης της μειονοψηφίας αλλά και να οριστεί το σύστημα και ο τρόπος εφαρμογής της (βλ. άρθ. 41, 105).¹²⁶

Εν τέλει, η Συνέλευση υπερψήφισε την πρόταση για καθιέρωση του εκλογικού συστήματος της ευρείας περιφέρειας (δηλ. κατά νομούς), ώστε να εξασφαλιστεί η εκλογική αντιπροσώπευση της μουσουλμανικής μειονότητας.¹²⁷ Το άρθρο 41 διατυπώθηκε ως εξής:

«Άρθρ. 41. Τα αιρετά μέλη της Βουλής εκλέγονται κατά νομούς, δια του ενιαίου της ψήφου, κατ' αναλογίαν ενός βουλευτού προς πεντακισχιλίους κατοίκους ή κλάσμα του αριθμού τούτου και δια συστήματος ψηφοφορίας εξασφαλίζοντος όσον το δυνατόν πληρέστερον την αντιπροσώπευσιν των μειονοψηφιών».

¹²¹ Ο.π., σελ. 119.

¹²² Ο.π., σελ. 120.

¹²³ Ο.π., σελ. 120.

¹²⁴ Ο.π., σελ. 122.

¹²⁵ Σαρίπολος, ό.π., σελ. 32.

¹²⁶ «Άλλ' ο πρίγκηψ Γεώργιος επέμενε εν Κρήτη, όπως ορισθή εν τω συντάγματι το είδος του εκλογικού συστήματος και καθιερωθή το ενιαίον της ψήφου». Ο.π., σελ. 32-33.

¹²⁷ Οι πρώτες βουλευτικές εκλογές διεξήχθησαν τον Απρίλιο του 1901. Το κλίμα των εκλογών υπήρξε σχετικά ήρεμο. Οι εκλογείς (γύρω στους 78,000) επέδειξαν ιδιαίτερο ζήλο να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα και η συμμετοχή της μειονότητας υπήρξε γεγονός με μεγάλη πολιτική σημασία. Οι μουσουλμάνοι συσπειρώθηκαν γύρω από τους μειονοτικούς υποψηφίους και έτσι εξασφάλιζαν την κοινοβουλευτική τους αντιπροσώπευση. Πρίγκηπος Γεωργίου, ό.π., σελ. 48 και Πατρίς, 21/4/1901.

8.9. Οι δικαιοδοσίες των Ιεροδικείων

Το άρθρο 92 αποτέλεσε προϊόν συμβιβασμού ανάμεσα στα χριστιανικά και τα μουσουλμανικά μέλη της Συνέλευσης.¹²⁸ Οι μουσουλμάνοι ανεγνώρισαν το δικαίωμα του ηγεμόνα, όπως διορίζει και παύει τους ιεροδίκες, με αντάλλαγμα την εκδίκαση των μεταξύ τους υποθέσεων από ιεροδικεία και με βάση το νόμο του Ισλάμ. Βέβαια, τα Ιεροδικεία είχαν περιορισμένη δικαστική εξουσία. Για παράδειγμα, σε περίπτωση που κάποιος από τους μουσουλμάνους διάδικους επιθυμούσε να προσφύγει σε έφεση, αυτή εκδικαζόταν από τα τακτικά δικαστήρια. Αν ένας από τους δυο διαδίκους δεν ήταν μουσουλμάνος, τότε η υπόθεση παραπέμπονταν επίσης στα τακτικά δικαστήρια. Τέλος, όπως αναφέρεται στο άρθρο 95, *«Η αναγκαστική εκτέλεσις πάσης αποφάσεως των Ιεροδικίων ανήκει εις τα τακτικά δικαστήρια»*. Άρα, η δικαστική εξουσία των Ιεροδικείων υπήρξε περιορισμένη και αφορούσε κυρίως ιδιαίτερους θεσμούς της μουσουλμανικής θρησκείας (νόμος επιτροπείας, κηδεμονίας, χειραφεσίας) που υπάγονταν στους κανόνες του ισλαμικού δικαίου.

Ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν πλήρως την αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στο ισλαμικό δίκαιο και τη μουσουλμανική θρησκεία. Η ρύθμιση των προσωπικών ζητημάτων των μουσουλμάνων δεν μπορούσε να γίνει με βάση το κοινό δίκαιο της Κρητικής Πολιτείας, δεδομένης της ιδιαίτερης θρησκευτικής και πολιτιστικής ταυτότητας των μουσουλμάνων αλλά και των ιδιαίτερων εθίμων που πλαισιώνουν τη μουσουλμανική κοινωνία. Για τον λόγο αυτό, αποδέχτηκε την επιθυμία των μουσουλμάνων βουλευτών, οι οποίοι ζητούσαν την εφαρμογή των ιερών κανόνων του Κορανίου, κυρίως σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου που αφορούσαν τη μουσουλμανική μειονότητα. Παράλληλα, σύμφωνα με τον ίδιο, η ενέργεια αυτή αποτελούσε μια ακόμη κίνηση καλής θέλησης των χριστιανών *«προς τους μουσουλμάνους συμπολίτας»*.¹²⁹ Επίσης, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, η παραπάνω παραχώρηση ενίσχυε ακόμα περισσότερο τους συνεκτικούς δεσμούς ανάμεσα στους μουσουλμάνους με τη νέα τους πατρίδα και επιβεβαίωνε στα όμματα των Ευρωπαίων ότι οι δεσμεύσεις που ανέλαβαν οι χριστιανοί έναντι των μουσουλμάνων συμπολιτών τους δεν *«ήσαν λέξεις κεναί»*.

Όσον αφορά την ίδρυση Ιεροδικείων στην Κρήτη, ο Ελευθεριάδης υποστηρίζει ότι σε αντίθεση με το νομικό καθεστώς που επικρατούσε στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας *«ουδέν δυσκολίαν εύρεν εις το να αναγνωρίση την εν Κρήτη λειτουργίαν των Ιεροδικείων και υπαγάγη εις την δικαιοδοσίαν αυτών τας υποθέσεις, τας αφορώσας τους προσωπικούς θεσμούς των Μουσουλμάνων»*.¹³⁰ Η αλήθεια είναι ότι εκτός από τις διεθνείς δεσμεύσεις της

¹²⁸ *«αφού οι συνάδελφοι Οθωμανοί, εν τη επιτροπή ανεγνώρισαν το δικαίωμα του Ηγεμόνος όπως διορίζη και παύη τους Ιεροδίκας» και «οι συνάδελφοι Οθωμανοί συναινώσιν, όπως οι Ιεροδίκαί αφού θα διαχειρίζονται δικαστικήν εξουσίαν, διορίζονται και παύονται υπό του Ηγεμόνος»*. Στενογραφημένα Πρακτικά της Α' Συντακτικής..., ό.π., σελ. 141-142.

¹²⁹ Ο.π., σελ. 144.

¹³⁰ Ο.π., σελ. 17.

Κρητικής Πολιτείας για την παραχώρηση ιδιαίτερων προνομίων έναντι της μουσουλμανικής μειονότητας, ένας ακόμη λόγος που επέβαλλε την παραχώρηση των παραπάνω προνομίων υπήρξε ο ιδιαίτερα μεγάλος μουσουλμανικός πληθυσμός της Κρήτης. Εν τούτοις, όπως προαναφέραμε, υπήρχαν σημαντικοί περιορισμοί στην εξουσία των Ιεροδικείων.

Στην τελική μορφή του το άρθρο 92 διατυπώθηκε ως εξής:

«Αρθ. 92. Εις την δικαιοδοσίαν των Ιεροδικών υπάγονται, πλην των καθαρώς θρησκευτικών λειτουργιών και αι εξής ακόμη υποθέσεις: α) Αι αφορώσαι εις την σύστασιν ή διάλυσιν γάμου η εις τας συνεστάτους του γάμου, προσωπικάς των συζύγων σχέσεις β) Αι αντικείμενον έχουσαι την ανατροφήν ανηλίκων γ) Αι αφορώσαι εις την των ανηλίκων επιτροπείαν, κηδαιμονίαν η χειραφεσίαν δ) Η εκ του νόμου πηγάζουσα υποχρέωσις προσώπου τινός προς διατροφήν άλλου [...] ε) Αι περί κληρονομιάς δίκαι, ως και αι περί διαδοχής εις την διαχείρισιν κληροδοτήματος βακουφικού. Αλλ' αι επί τούτων αποφάσεις των Ιεροδικών, εάν δεν γίνωσιν αποδεκταί υπό πάντων των ενδιαφερομένων, φέρονται, δι' εφέσεως ενώπιον των τακτικών δικαστηρίων. Εν περιπτώσει καθ' ην το κληρονομικον ζήτημα αναφυή παρεμπιπτόντως εν ετέρα δίκη, ή ότε κατά την περί κληρονομιάς δίκην είναι τις ενδιαφερόμενος μη μουσουλμάνος, η εκδίκασις γίνεται απ' ευθείας υπό των τακτικών δικαστηρίων [...] Η αναγκαστική εκτέλεσις πάσης αποφάσεως των Ιεροδικών ανήκει εις τα τακτικά δικαστήρια».

8.10. Το ζήτημα των βακουφίων

Πριν εισέλθουμε στην ουσία του παραπάνω άρθρου, θεωρούμε απαραίτητο να φωτίσουμε ορισμένες πτυχές του ζητήματος των βακουφίων.¹³¹ Η κυριολεκτική σημασία του όρου «βακούφι» είναι «αφιέρωση».¹³² Περιλαμβάνει τα ευαγή και κοινωφελή ιδρύματα της μουσουλμανικής κοινότητας αλλά και την ακίνητη περιουσία, η οποία στηρίζει οικονομικά τη λειτουργία των παραπάνω ιδρυμάτων.¹³³ Τα βακούφια μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής: σε βακούφια – ευαγή ιδρύματα, όπως παραδείγματος χάριν ένα νοσοκομείο, και σε βακούφια τα οποία παρέχουν τις απαραίτητες προσόδους, για να συντηρηθούν οικονομικά τα βακούφια της πρώτης κατηγορίας. Για παράδειγμα, η ενοικίαση μιας κατοικίας, τα έσοδα της οποίας προορίζονται για τη συντήρηση ενός σχολείου της κοινότητας. Όπως επισημαίνει ο Ελευθεριάδης «ο Ιερός νόμος του Ισλάμ δεν έχει αναγνωρίσει νομικά πρόσωπα και ως εκ τούτου το χάος».¹³⁴ Κάθε αφιέρωση περιουσίας για την ίδρυση ή

¹³¹ Για τα βακούφια βλ. Σολταρίδη, *ό.π.*, σελ. 156-167.

¹³² Επεξηγηματική έκθεση σχετική με ορολογίες γύρω από τα Βακούφια, « Έκθεσις περί βακουφικών κτημάτων υπό Ανδροκλέους Βασματζίδου». Α.Υ.Ε./1913/23/7, Γενική Διοίκηση [στο εξής Γ.Δ.] των καταληφθεισών Νήσων του Αιγαίου προς τους Διοικητικούς και Οικονομικούς Επιτρόπους, αρ. πρωτ. 1140, Μυτιλήνη, 20/3/1913. Βλ. επίσης, Ελευθεριάδου, *ό.π.*, σελ. 24 · Φουρναράκη, *Διοικήσις και Δικαιοσύνη επί τουρκοκρατίας...*, *ό.π.*, σελ. 44-48.

¹³³ Ελευθεριάδου, *ό.π.*, σελ. 24.

¹³⁴ *Ο.π.*, σελ. 24-25.

συντήρηση ευαγούς ιδρύματος συνοδευόταν και από τον ορισμό του προσώπου εκείνου (μουτεβελής)¹³⁵ το οποίο θα διαχειριζόταν τη βακούφικη περιουσία, μεριμνώντας παράλληλα για την πιστή και απαρέγκλιτη τήρηση των όρων της αφιέρωσης.¹³⁶

Βέβαια, η έλλειψη κρατικής αρχής, με καθήκον να επιβλέπει και να ελέγχει τα οικονομικά των βακουφικών ιδρυμάτων, οδήγησε ορισμένες διοικήσεις βακουφίων στο να εκτραπούν από τη νομιμότητα και να συγκεντρώσουν μεγάλη ακίνητη περιουσία, απαλλοτριώνοντας έτερα βακουφικά κτήματα. Συν τοις άλλοις, η προσπάθεια ορισμένων μουσουλμάνων γαιοκτημόνων να εξασφαλίσουν ότι τα κτήματα τους δεν θα κατασχεθούν από την κεντρική κυβέρνηση, με το να αφιέρωνουν ένα μέρος από τις προσόδους των κτημάτων τους υπέρ ορισμένων ευαγών ιδρυμάτων, περιέπλεξε ακόμα περισσότερο το ζήτημα των βακουφικών κτημάτων. Με βάση το ισλαμικό δίκαιο, η αφιέρωση ενός τμήματος από τις προσόδους ενός κτήματος σε κάποιον ιερό σκοπό – συνήθως το ποσοστό αυτό ήταν αρκετά μικρό, μετέτρεπε ολόκληρο το κτήμα σε βακούφι, εν ολίγοις καθίστατο αναπαλλοτρίωτο.

Ήδη από τη δημιουργία του ελληνικού ανεξάρτητου κράτους υπήρξε μέριμνα των Δυνάμεων, να συμπεριληφθεί στη Συνθήκη Ανεξαρτησίας άρθρο για το ζήτημα των βακουφίων. Το Πρωτόκολλο του Λονδίνου (1830) όριζε τα εξής: Στις περιοχές που βρίσκονταν υπό την κατοχή των ελληνικών στρατευμάτων (π.χ. Πελοπόννησος) δεν υφίσταντο οθωμανική κατοχή είτε αυτή πρόκειται για δημόσια κτήματα είτε για ιδιωτικά είτε για τα λεγόμενα *“σερί βακούφια”*.¹³⁷ Η κυριότητα των παραπάνω κτημάτων περιερχόταν στο ελληνικό δημόσιο. Όσον αφορά τα κτήματα που βρίσκονταν σε περιοχές που ελέγχονταν από τους Οθωμανούς και προσαρτήθηκαν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, όπως για παράδειγμα η Εύβοια, τα δημόσια οθωμανικά κτήματα, όπως και τα βακουφικά, περιήλθαν στην κυριότητα του ελληνικού δημοσίου, τα δε ιδιωτικά κτήματα εξαιρέθηκαν από την παραπάνω ρύθμιση. Το ίδιο ίσχυσε και για τα βακούφια των περιοχών αυτών, τα οποία δεν ανήκαν σε κάποιο ευαγές ίδρυμα αλλά κατέχονταν από ιδιώτες, τα λεγόμενα *“άδι βακούφια”*.¹³⁸ Επί της ουσίας, τα τελευταία αναγνωρίστηκαν ως ιδιωτικές περιουσίες (κτήματα πλήρους και τέλειας ιδιοκτησίας), όπως πράγματι ήταν.¹³⁹

Εν συνεχεία, με την προσάρτηση της Θεσσαλίας και μέρος της Ηπείρου υπήρξε νέα πρόνοια των Δυνάμεων για τα βακουφικά κτήματα των παραπάνω περιοχών. Συγκεκριμένα, το άρθ. 4 της Σύμβασης του 1881 όριζε ότι *«επίσης θέλουσιν αναγνωρισθή οι τίτλοι ιδιοκτησίας των κτημάτων, άτινα καλούνται βακούφια και χρησιμεύουσιν εις συντήρησιν τζαμιών, εκπαιδευτηρίων, σχολείων και άλλων ευαγών ή αγαθοεργών καθιδρυμάτων»*.¹⁴⁰ Η ελληνική κυβέρνηση, λοιπόν, αναγνώρισε *«την επί των βακουφικών τούτων κτημάτων διηνεκήν νομίν των νομίμως νεμομένων αυτά*

¹³⁵ Για τον θεσμό του Μουτεβελή βλ. Σολταρίδη, *ό.π.*, σελ. 89 υποσημ. 193.

¹³⁶ Ελευθεριάδου, *ό.π.*, σελ. 26.

¹³⁷ Επρόκειτο για βακούφια που υπήγοντο απ' ευθείας στη διαχείριση του οθωμανικού δημοσίου και εξομοιώθηκαν με δημόσια περιουσία.

¹³⁸ Βακούφια εκ συνηθείας.

¹³⁹ *Ο.π.*, σελ. 27-28.

¹⁴⁰ *Ο.π.*, σελ. 30.

*ιδιωτών[...]*ως δικαίωμα πλήρους και τελείας ιδιοκτησίας, καταργούμενων των διακρίσεων ρεκαμπέ (υψηλή κυριότητα) και τεσσαρούφ (διηνεκή και νόμιμη νομή του κτήματος)». ¹⁴¹ Η ελληνική κυβέρνηση, επίσης, δεν ήταν υποχρεωμένη να αναγνωρίσει κάθε βακούφι αλλά μόνο «τους τίτλους ιδιοκτησίας των κτημάτων, άτινα καλούνται βακούφια». ¹⁴²

Όσον αφορά την Κρητική Πολιτεία, ο νομοθέτης στην Κρήτη θεώρησε ως καταργηθέντα τα βακούφια εκείνα τα οποία είχαν περιέλθει σε ιδιώτες (διηνεκής νομή και εξουσία). ¹⁴³ Τα κατεχόμενα από ιδιώτες βακούφια θεωρήθηκαν ιδιωτικές περιουσίες. Θέμα δημιουργήθηκε με τις περιουσίες που περιήλθαν στο Εφκάφιο Ηρακλείου, κατά τη διάρκεια της τελευταίας επανάστασης. Πιο συγκεκριμένα, όταν αποβίωνε κάποιος μουσουλμάνος και ήταν άκληρος, τότε η περιουσία του περιερχόταν στο Εφκάφιο. Στην περίπτωση που διέθετε απογόνους, η ιδιοκτησία του ηδύνατο να κληρονομηθεί από τους απογόνους του με συμβολαιογραφική πράξη ενώπιον του Εφκαφίου, πληρώνοντας κάποιο φόρο. Λόγω της επανάστασης του 1897, αρκετοί μουσουλμάνοι, κυρίως από την περιοχή του Ηρακλείου, αναχώρησαν από το νησί χωρίς να έχουν μεταβιβάσει την περιουσία τους στους κληρονόμους τους: συνεπώς αυτή θα κατέληγε στο Εφκάφιο. Πολλοί, επίσης, υπήρξαν θύματα της επανάστασης, με αποτέλεσμα και αυτών η περιουσία τους να παραχωρηθεί στο Εφκάφιο.

Η βενιζελική πρόταση για το άρθρο που αφορούσε στα βακούφια, εμπεριείχε στοιχεία από την αντίστοιχη ελληνική νομολογία χωρίς να την ακολουθεί πιστά σε όλα τα σημεία. Παραδείγματος χάριν, η αναγνώριση των βακουφίων που ανήκουν σε ιδιώτες, ως ιδιωτική πλέον περιουσία, αποτελούσε κοινή νομοθετική ρύθμιση. Εν τούτοις, όπως είδαμε και παραπάνω, η ελληνική κυβέρνηση διέθετε περισσότερα περιθώρια ελιγμών στις διαπραγματεύσεις της με την Πύλη και τους Ευρωπαίους για τη τύχη των μουσουλμάνων που ζούσαν στο έδαφός της, σε σχέση με την Κρητική Πολιτεία. Η Αυτόνομη Κρήτη, για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας και εθνικής επιβίωσης, έπρεπε να φανεί γενναιόδωρη και ανεκτική έναντι της μουσουλμανικής μειονότητας.

Τελικά, το άρθρο, το σχετικό με το καθεστώς των βακουφίων, διατυπώθηκε ως εξής:

«Άρθρ. 107. Τα βακούφικά κτήματα οιασδήποτε κατηγορίας, τα κατεχόμενα υπό ιδιωτών ή σωματείων ή άλλων νομικών προσώπων, καθίστανται κτήματα τελείας ιδιοκτησίας, εις χείρας των σημερινών κατόχων και των καθολικών ή ειδικών διαδόχων αυτών. Ειδικός νόμος, δημοσιευόμενος εντός εξ μηνών, θέλει ορίσει την προς τον δικαιούχον αποζημίωσιν δια το πληρωνόμενον τέλος ή δια τα υπό των διαχειριστών πληρωνόμενα προς το Εφκάφιον δικαιώματα. Το αποζημιωτέον τέλος δια τα κτήματα, επί των οποίων δεν είχε γίνει επέκτασις του κληρονομικού δικαιώματος, θα υπολογισθεί εις εν τοις χιλίοις επί της αξίας του κτήματος, της αναφερομένης εν τη τελευταία

¹⁴¹ Ο.π., σελ. 33.

¹⁴² Ο.π., σελ. 41.

¹⁴³ Ο.π., σελ. 35-36.

πράξει μεταβιβάσεως. Εν τω μεταξύ, το κτήμα θέλει διατελεί αυτοδικαίως ενυπόθηκον, κατά προτίμησιν πάσης άλλης τυχόν εγγεγραμμένης υποθήκης, προς ασφάλειαν της πληρωτέας ως ανωτέρω αποζημιώσεως. Εξαιρούνται της παρούσης διατάξεως τα εις το Εφκάφιον ή τους διαχειριστάς ανήκοντα και υπ' αυτών κατεχόμενα, οιασδήποτε κατηγορίας, βακουφικά κτήματα. Ομοίως εξαιρούνται και τα εις ευαγή ιδρύματα ανήκοντα και υπό διαχειριστών διαχειριζόμενα κτήματα. Αλλ' εν η περιπτώσει τα κτήματα ταύτα, συμφώνως προς τον περί τούτου ψηφισθησόμενον ειδικόν νόμον, πωληθώσιν υπό του Εφκαφίου, θα πωλώνται ως κτήματα τελείας ιδιοκτησίας»

8.11. Το ζήτημα της κατάληψης δημόσιων θέσεων από μουσουλμάνους

Το άρθρο 108, όπως και το άρθρο 107 (βακούφια), συγκαταλέγονταν στις μεταβατικές διατάξεις του Κρητικού Συντάγματος του 1899. Το παραπάνω άρθρο, βενιζελικής έμπνευσης, αποτελούσε μια ακόμα κίνηση του Βενιζέλου για την ομαλή ένταξη της μουσουλμανικής μειονότητας στο σώμα της κρητικής κοινωνίας αλλά και στους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς της Κρητικής Πολιτείας. Με την παραπάνω ρύθμιση δινόταν η δυνατότητα στον Έπατο Αρμοστή να διορίζει σε δημόσιες θέσεις μουσουλμάνους Κρήτες, οι οποίοι πληρούντες *«τα παρά του νόμου απαιτούμενα προσόντα της χρηστότητος και ικανότητος, καίπερ υστερούντας κατά την επιστημονικήν μόρφωσιν ή την γνώσιν των Ελληνικών γραμμάτων»*.¹⁴⁴ Επρόκειτο για μια εξαιρετική πολιτική κίνηση του Βενιζέλου, δεδομένου ότι οι θέσεις που θα καταλάμβαναν οι μουσουλμάνοι δεν θα βρίσκονταν ψηλά στην ιεραρχία του γραφειοκρατικού μηχανισμού της Κρητικής Πολιτείας.

Όπως ο ίδιος ανέφερε, ως απάντηση σε ενστάσεις χριστιανών βουλευτών για την παραπάνω ρύθμιση,

«οι χριστιανοί δεν καθυστερούν εις την επιστημονικήν μόρφωσιν, ούτε εις την ικανότητα, αλλά δεν αξιούν εις τα δικαστικά κυρίως αξιώματα όπως διορισθούν μη επιστήμονες. Δια τας λοιπάς θέσεις θα τα κανονίση ο νόμος, αποβλέπων ουχί εις εκείνους οι οποίοι έμαθον γράμματα και επιστήμην, αλλά κατά τον μέσον όρον της αναπτύξεως του τόπου [...] όπου δεν απαιτείται επιστημονική μόρφωσις οι μουσουλμάνοι θα έχωσι τα αυτά προσόντα, ουδέ ηξίωσαν κανέν προνόμιον».¹⁴⁵

Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, οι χριστιανοί δεν είχαν να φοβηθούν τίποτε από την παραπάνω ρύθμιση. Από τη στιγμή που ο μέσος όρος των μουσουλμάνων της Κρήτης δεν διέθετε επιστημονική μόρφωση, δεν ήταν εφικτό να καταλάβει θέσεις ιεραρχίας. Άρα, οι μουσουλμάνοι μπορούσαν να διορίζονται κατ' εξαίρεση σε δημόσια αξιώματα αλλά τα αξιώματα αυτά δεν αποτελούσαν σημαντικές θέσεις εξουσίας στο διοικητικό μηχανισμό της Κρητικής Πολιτείας.

¹⁴⁴ *Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας*, ό.π., σελ. 24.

¹⁴⁵ *Στενογραφημένα Πρακτικά της Α' Συντακτικής...*, ό.π., σελ. 149.

Μολαταύτα, υπήρξε πρόταση μουσουλμάνου πληρεξούσιου για επέκταση του νόμου για τέσσερα ακόμη χρόνια, λόγω του γεγονότος ότι δεν ήταν αρκετό το διάστημα, για να μορφωθούν νέοι, μουσουλμανικού θρησκευματος. Η πρόταση στηρίχθηκε στα εξής επιχειρήματα: Πρώτον, οι μορφωμένοι μουσουλμάνοι, που θα μπορούσαν να καταλάβουν κρατικές θέσεις, μετανάστευσαν με το ξέσπασμα της επανάστασης του 1897. Δεύτερον, η πλειονότητα των μουσουλμανικών σχολείων έκλεισε λόγω των ταραχών της επανάστασης. Τρίτον, η δεινή οικονομική κατάσταση της Κρητικής Πολιτείας δεν επέτρεπε τη σύντομη αναδιοργάνωση της παιδείας, μέρος της οποίας αποτελούσαν και τα μουσουλμανικά σχολεία. Άρα, σύμφωνα με το μουσουλμάνο πληρεξούσιο, η δυνατότητα, που παρείχε το Σύνταγμα στον Ύπατο Αρμοστή, καθίστατο ανεφάρμοστη.¹⁴⁶

Ο Βενιζέλος αρνήθηκε κατηγορηματικά να συναινέσει σε κάτι τέτοιο, ενώ ορισμένα χριστιανικά μέλη της Συνέλευσης έκαναν λόγο για υπερβολική ισότητα που καταντούσε ανισότητα σε βάρος των χριστιανών.¹⁴⁷ Βλέποντας ότι τα μουσουλμανικά μέλη της Συνέλευσης δεν εκτίμησαν τις προνομιακές ρυθμίσεις του παραπάνω άρθρου αλλά αντιθέτως προσπάθησαν να εκμαιεύσουν περισσότερα προνόμια, ο Κρητικός πολιτικός δήλωσε ότι η διάταξη αυτή

«δεν είναι διάταξις του αυστηρού δικαίου, είναι διάταξις της επιείκειας, νομίζω δε ότι οι λόγοι, δια τους οποίους η επιτροπή έφθασε εις το να καθιέρωση αυτήν την διάταξιν, θα εκτιμηθούν ως λόγοι ορθοί[...] ότι οι μουσουλμάνοι συνάδελφοι, πρέπει να αρκεσθώσιν εις το διάστημα της οκταετίας[...]».

Ακόμα, τους υπενθύμισε ότι κατά τη διάρκεια των συζητήσεων της Επιτροπής Σύνταξης του Συντάγματος, οι μουσουλμάνοι συνάδελφοι ζήτησαν να επεκτείνουν το διάστημα, *«αλλ' είπομεν ότι εάν το διάστημα είναι βραχύτερον, το κέντρον θα είναι ισχυρότερον, ώστε ν' αναγκάση τους μουσουλμάνους συναδέλφους να φθάσωσιν εις το σημείον των χριστιανών συναδέλφων των»*.¹⁴⁸ Παρ' όλα αυτά, οι μουσουλμάνοι δεν πείσθηκαν από τα λεγομένα του και συνέχισαν να ζητούν την επιμήκυνση του χρονικού διαστήματος, όσον αφορά τους διορισμούς μουσουλμάνων στα δημόσια αξιώματα. Ο ίδιος δεν δίστασε να απευθυνθεί στους μουσουλμάνους βουλευτές με ύφος προσταγής λέγοντας, *«είναι αρκετόν (εννοείται το χρονικό διάστημα). Αποσύρατε την προτασίν σας»*. Ο μουσουλμάνος πληρεξούσιος αναγκάστηκε να αποσύρει την πρότασή του υπό το βάρος της βενιζελικής «προσταγής».

Ο Βενιζέλος στάθηκε στο πλευρό των δικαιωμάτων της μειονότητας, πολλές φορές ερχόμενος ακόμα και σε σύγκρουση με τους χριστιανούς βουλευτές, όπως για το ζήτημα της καθιέρωσης ή μη επικρατούσας θρησκείας. Εν τούτοις, δεν δίστασε να επιβάλλει την άποψη του στους μειονοτικούς βουλευτές, όταν αντιλαμβανόταν ότι αυτοί παρέκλιναν από την οδό των καλώς εννοούμενων εθνικών συμφερόντων της Κρητικής Πολιτείας. Ο Κρητικός πολιτικός συγκαταλεγόταν μεταξύ των ελάχιστων χριστιανών βουλευτών, οι οποίοι υπήρξαν ακραιφνείς υποστηρικτές των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας αλλά το ίδιο πρόσωπο δεν φοβήθηκε να

¹⁴⁶ Ο.π., σελ. 148.

¹⁴⁷ Ο.π., σελ. 148.

¹⁴⁸ Ο.π., σελ. 149.

κατακεραυνώσει και να ασκήσει δριμεία κριτική σε οποιαδήποτε πρόταση των μουσουλμάνων, η οποία δημιουργούσε προϋποθέσεις επιστροφής στο πρότερο πολιτικό καθεστώς.

Εν τέλει, το άρθρο 108 προέβλεπε τα εξής:

«Άρθ. 108, Κατά την πρώτην οκταετίαν μετά την δημοσίευσιν του παρόντος Συντάγματος, ο Ηγεμών δύναται κατ' εξαίρεσιν, να διορίζει εις τα δημόσια αξιώματα μουσουλμάνους Κρήτας, κεκτημένους τα παρά του νόμου απαιτούμενα προσόντα της χρηστότητος και ικανότητος, καίπερ υστερούντας κατά την επιστημονικὴν μόρφωσιν ἢ την γνώσιν των Ελληνικῶν γραμμάτων».

9. Νομοθετικές εφαρμογές.

Το νομοθετικό έργο του Ελ. Βενιζέλου, ως Συμβούλου Δικαιοσύνης (1899-1901), σε σχέση με τους μουσουλμάνους Κρήτες

Ο Βενιζέλος υπήρξε Σύμβουλος Δικαιοσύνης¹⁴⁹ στην πρώτη κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας, από το 1899 έως τον Μάρτιο του 1901, όπου και απολύθηκε από τον Πρίγκιπα Γεώργιο.¹⁵⁰ Η γραφειοκρατική δομή της Κρητικής Πολιτείας αποτελούνταν από τις πέντε παρακάτω Ανώτερες Διευθύνσεις: Οικονομικών, Δικαιοσύνης, Συγκοινωνίας και Δημόσιας Ασφάλειας, Εσωτερικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης και Θρησκευμάτων.¹⁵¹ Ο ένας από τους πέντε Συμβούλους του Ύπατου Αρμοστή ήταν μουσουλμάνος, ο Χασάν Σκυλιανάκης, ο οποίος ορίστηκε Σύμβουλος Συγκοινωνίας και Δημόσιας Ασφάλειας, αν και ένα μήνα μετά τον διορισμό του παραιτήθηκε, δεχόμενος πιέσεις από κύκλους της Κωνσταντινούπολης.¹⁵² Εν τούτοις, ως νέος Σύμβουλος ορίστηκε πάλι μουσουλμάνος, ο Χουσεΐν Γενιτσαράκης.

Για τη διευκόλυνση των μουσουλμάνων αξιωματούχων, το άρθρο 12 του Οργανισμού του Συμβουλίου του Ηγεμόνος προέβλεπε ότι *«ιδιαίτερος γραμματεὺς, εις μεταφραστικῆς της τουρκικῆς γλώσσας και εις κλητῆρ διορίζονται δια την υπηρεσίαν της ολομέλειας του Συμβουλίου».*¹⁵³ Επίσης, ένα από τα τέσσερα μέλη του Συμβουλίου της Δικαιοσύνης, με πρόταση του Βενιζέλου, ήταν μουσουλμάνος.¹⁵⁴ Ακόμη, ο Βενιζέλος προχώρησε στον διορισμό μεγάλου αριθμού μουσουλμάνων

¹⁴⁹ Οι πέντε πρώτοι Σύμβουλοι του Ηγεμόνα ήταν οι εξής: Χασάν Σκυλιανάκης, Μανούσος Κούνδουρος, Κωνστ. Μάνος, Ελ. Βενιζέλος, Ι. Σφακιανάκης. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 28, 28/4/1899. Για το νομοθετικό του Ελευθερίου Βενιζέλου βλ. Μακράκη, *ό.π.*, σελ. 388-394.

¹⁵⁰ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 17, 19/3/1901.

¹⁵¹ *Ο.π.*, αρ. φ. 27, 27/4/1899.

¹⁵² *Ο.π.*, αρ. φ. 33, 10/5/1899.

¹⁵³ *Ο.π.*, αρ. φ. 27, 27/4/1899.

¹⁵⁴ *Ο.π.*, αρ. φ. 35, 11/5/1899. Βλ. επίσης, *ό.π.* αρ. φ. 3, 15/1/1900.

Κρητών σε θέσεις επικουρικές (π.χ. κλητήρες), κάνοντας χρήση του άρθρου 108 του Συντάγματος του 1899.¹⁵⁵

Ο Βενιζέλος υπήρξε ιδιαίτερα δραστήριος και παραγωγικός ως Σύμβουλος Δικαιοσύνης. Σ' αυτόν οφείλεται η συγκρότηση και οργάνωση των πρώτων δικαστικών δομών της Κρητικής Πολιτείας. Η νομική του παιδεία αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στην προσπάθεια του να θέσει τα θεμέλια των δομών απονομής δικαιοσύνης. Στο σχετικά σύντομο διάστημα της θητείας του πέτυχε έναν αξιοζήλευτο αριθμό επιτευγμάτων.¹⁵⁶

Οι σχέσεις του Βενιζέλου με τη μουσουλμανική μειονότητα, κατά τη διάρκεια της κυβερνητικής του θητείας, υπήρξαν εξαιρετικά αγαστές. Όπως ο ίδιος ανέφερε «διετέλεσα εις την κυβέρνησιν επί δυο χρόνια και τους προκαλώ τους Μουσουλμάνους να μας ειπώσιν αν έκαμα μιαν πράξιν πειράζουσαν αυτούς τους ανθρώπους»,¹⁵⁷ γεγονός που παραδέχονταν και οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι. Καμία ρύθμιση που αφορούσε τους μουσουλμάνους δεν επεβλήθη χωρίς τη συγκατάθεση τους, την περίοδο της κυβερνητικής θητείας του Βενιζέλου.¹⁵⁸

Όσον αφορά το νομοθετικό του έργο σε σχέση με τους μουσουλμάνους, αυτό βρισκόταν σε αρμονία με τη στάση που κράτησε κατά τη διάρκεια των συζητήσεων της Α' Συντακτικής Συνέλευσης. Επί παραδείγματι, στο Διάταγμα Εισαγωγής Δικαστικής Νομοθεσίας έγινε προσπάθεια να μην υπάρξουν αναφορές σε χριστιανούς και μουσουλμάνους, αλλά και στο άρθ. 10 του ίδιου διατάγματος αναφερόταν ότι «Κατ' εξαίρεσιν αι εν τω Συντάγματι αναφερόμεναι σχέσεις των μουσουλμάνων Κρητών διέπονται υπό του ιερού δικαίου και των περί τούτων ειδικών νόμων».¹⁵⁹ Παράλληλα, στον νόμο της Κρητικής Ιθαγένειας,¹⁶⁰ δημιούργημα του Βενιζέλου, αναφέρονταν τα εξής: «Επί μαρτύρων μη ειδότων την Ελληνικήν γλώσσαν, συμπεριλαμβάνεται ερμηνεύς, υποβαλλόμενος εις όρκον. Πάσα ερώτησις και απόκρισις γράφεται εις την έκθεσιν Ελληνιστί και η έκθεσις υποβάλλεται προς ανάγνωσιν εις το ερμηνέα».¹⁶¹ Επίσης, στον ίδιο νόμο διαβάζουμε ότι «[...]Κατά την ορκοδοσίαν πρέπει να λαμβάνηται υπ' όψιν η θρησκεία των ομνούντων και επομένως να τίθεται ως βάσις δι' έκαστον αυτών ο εις την θρησκείαν αυτού ειθισμένος τύπος του όρκου ή της διαβεβαιώσεως».¹⁶² Στο ίδιο πλαίσιο της διευκόλυνσης των μουσουλμάνων, των μη «ειδότων την ελληνικήν», υπήρξε και η ίδρυση της Μεταφραστικής Υπηρεσίας.¹⁶³ Συγχρόνως, σε κάθε Πρωτοδικείο συστάθηκε και ένα μεταφραστικό γραφείο. Η παραπάνω υπηρεσία στελεχώθηκε από μεταφραστές, οι οποίοι μετέφρασαν τα συμβολαιογραφικά έγγραφα που ήταν γραμμένα τουρκιστί. Επίσης, συνέδραμαν στο έργο της δικαιοσύνης, όταν ο ένας εκ των διαδίκων δεν γνώριζε την ελληνική

¹⁵⁵ Ο.π., αρ. φ. 45, 28/5/1899.

¹⁵⁶ Παπαμανουσάκης, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η οργάνωση της Δικαιοσύνης στην Κρητική Πολιτεία», στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός*, σ. 65-106.

¹⁵⁷ *Στενογραφημένα Πρακτικά της Β' Συντακτικής...*, ό.π. σελ. 555.

¹⁵⁸ Ο.π., σελ. 553.

¹⁵⁹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 42, 26/5/1899.

¹⁶⁰ Ο.π., αρ. φ. 41, 24/5/1899.

¹⁶¹ Ο.π.,

¹⁶² Ο.π.,

¹⁶³ Ο.π., αρ. φ. 65, 3/8/1899.

γλώσσα. Ακόμη, με πρωτοβουλία του Βενιζέλου, δόθηκε χάρη σε μεγάλο αριθμό μουσουλμάνων, που είχαν καταδικαστεί για αδικήματα την περίοδο της επανάστασης.¹⁶⁴

9.1. Ο Ν. 121/1900

Μια ακόμα νομοθετική πρωτοβουλία του Βενιζέλου απέναντι στους μουσουλμάνους Κρήτες υπήρξε ο Ν. 121/1900 με τον οποίο χορηγήθηκε προθεσμία «προς πληρωμήν των προς της 15 Ιανουαρίου 1897 αναληφθεισών υποχρεώσεων των εκ της επανάστασεως καταστραφέντων».¹⁶⁵ Ο Βενιζέλος, αντιλαμβανόμενος το μέγεθος των καταστροφών που υπέστησαν οι ντόπιοι πληθυσμοί την τελευταία τριετία, προσπάθησε μέσω του παραπάνω νόμου να τους διευκολύνει, όσον αφορά τις υποχρεώσεις τους προς το κράτος, δίνοντάς τους μεγαλύτερο περιθώριο αποπληρωμής των «αναληφθεισών υποχρεώσεων των». Ο παραπάνω νόμος αφορούσε «εις τους μουσουλμάνους, οίτινες προς της 15 Ιανουαρίου 1897 κατώκουν έξω των υπό της Διεθνούς κατοχής χαραχθεισών ύστερον στρατιωτικών ζωνών και οίτινες έκτοτε δεν μετηνάστευσαν εις το εξωτερικόν, καθώς και εις τους χριστιανούς κατοίκους των επόμενων μερών (περιοχές νομών Χανίων, Σφακίων, Ρεθύμνου, Ηρακλείου και Λασιθίου)».

Συνεπώς, τα δείγματα γραφής του Βενιζέλου, σχετικά με τον σεβασμό των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας, τον κατατάσσουν στους πολιτικούς που αντιλαμβανόταν πλήρως την ανάγκη «διευκόλυνσης» των μουσουλμάνων Κρητών. Εν τούτοις, ο σεβασμός των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας έπρεπε να εναρμονίζεται, σύμφωνα με τον ίδιο, με τις αρχές της εσωτερικής αυτοδιάθεσης και εξωτερικής κυριαρχίας της Κρητικής Πολιτείας. Για παράδειγμα, με το διάταγμα (Ν. 209/1900) «περί δικαιοπραξιών των Οθωμανίδων», δεν δίστασε να συγκρουστεί με κανόνες της ισλαμικής παράδοσης, όταν πρότεινε την ψήφιση νόμου, όπου

*«Αι Οθωμανίδες εγκύρως δικαιοπρακτουσιν και παρίστανται επί δικαστηρίον και άνευ αδείας του ανδρός αυτών. Αι προτού παρόντος νόμου υπό Οθωμανιδών, άνευ αδείας των συζύγων αυτών, συναφθείσαι δικαιοπραξίαι, ως και αι υπό Οθωμανιδών λαβούσαι χώραν παραστάσεις επί δικαστηρίου άνευ παρομοίας αδείας, θεωρούνται έγκυροι και καλώς γενόμενοι αν μη υπάρχη έτερος τις λόγος ακυρότητος».*¹⁶⁶

Ο Βενιζέλος, όπως ειπώθηκε, σεβάστηκε τα δικαιώματα της μουσουλμανικής μειονότητας, μέχρι του σημείου που αυτά δεν αποτελούσαν αφορμή για να καταλυθεί

¹⁶⁴ Ο.π., αρ. φ. 50, 7/11/1900.

¹⁶⁵ Ο.π., αρ. φ. 4, 14/2/1900.

¹⁶⁶ Ο.π., αρ. φ. 51, 15/9/1900.

η εθνική κυριαρχία της Κρητικής Πολιτείας αλλά και να διασαλευτεί η εσωτερική έννομη πράξη.¹⁶⁷

9.2. Διατάγματα «Περί χορηγήσεως αμνηστίας»

Μια σημαντική νομοθετική πρωτοβουλία του Βενιζέλου, ως Συμβούλου Δικαιοσύνης ήταν η προσπάθεια που κατέβαλε να δοθεί αμνηστία για τα διαπραχθέντα, κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1897, αδικήματα. Η έκλυση πρωτόγονων συναισθημάτων, οι σφαγές και οι δηώσεις αποτέλεσαν αναπόσπαστα κομμάτια μιας αιματηρής πραγματικότητας. Η κρητική κοινωνία υπέφερε από χαίνουσες κοινωνικές πληγές, οι οποίες έπρεπε να επουλωθούν το συντομότερο δυνατό, ώστε να εξασφαλιστεί η εσωτερική τάξη και αρμονία. Ο Βενιζέλος, έχοντας πάντα ως βασικές παραμέτρους της πολιτικής του σκέψης την κοινωνική αρμονία και την εσωτερική ανάπτυξη, θα ταχθεί υπέρ της χορήγησης αμνηστίας σε όσους συμμετείχαν στα γεγονότα του 1897. Βέβαια, η χορήγηση αμνηστίας αφορούσε πράξεις «επί αστόχω απόπειρα οιουδήποτε εγκλήματος», πλημμελήματα και τέλος αδικήματα που δεν υπάγονταν στην κατηγορία των κακουργημάτων. Όσοι είχαν διαπράξει κακουργήματα θα αντιμετώπιζαν και τις ανάλογες ποινές με βάση τους νόμους της Κρητικής Πολιτείας. Εν τούτοις, οι ποινές που θα αντιμετώπιζαν θα ήταν μειωμένες.

Ο Ύπατος Αρμοστής ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα του Βενιζέλου για χορήγηση αμνηστίας. Ο Γεώργιος, με μια σειρά από διατάγματά του, επικύρωσε και έκανε δεκτές τις προτάσεις του Βενιζέλου και της Συνέλευσης.¹⁶⁸ Οι παραπάνω νομοθετικές ρυθμίσεις εντάσσονταν στο πλαίσιο της πολιτικής της λήθης, της οποίας κύριος εκφραστής υπήρξε ο Βενιζέλος. Η χορήγηση αμνηστίας δεν μπορούσε απ' το να αποτελέσει αναπόσπαστο κομμάτι της προσπάθειας της χριστιανικής ηγεσίας να «σβήσει» μνήμες πολέμου και διχόνοιας μεταξύ των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων. Επιπλέον, η χορήγηση αμνηστίας θα δημιουργούσε το απαραίτητο κλίμα ομόνοιας και συναδέλφωσης, δεδομένου ότι αποτελούσε την αφετηρία ενός νέου ξεκινήματος στις σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων. Επρόκειτο για ένα νομοθέτημα προς την κατεύθυνση της εκτόνωσης των αναταραχών της προηγούμενης περιόδου.

Το παραπάνω νομοθέτημα τερμάτιζε με τον καλύτερο τρόπο τη βία και την αντιπαράθεση μεταξύ των δυο θρησκευτικών στοιχείων. Αποτελούσε, παράλληλα, εχέγγυο για την ομαλή και άνευ κοινωνικών αναταράξεων ανάπτυξη της κρητικής κοινωνίας. Η Πολιτεία έδινε το στίγμα της νέας πολιτικής προσέγγισης των πραγμάτων που θα ακολουθούσε. Ομόνοια, συναδέλφωση και λήθη αποτελούσαν τους πυλώνες πάνω στους οποίους θα εδραζόταν το οικοδόμημα της Κρητικής Πολιτείας. Χωρίς τους τρεις αυτούς πυλώνες κάθε προσπάθεια για την πολιτική,

¹⁶⁷ Βλ. για παράδειγμα την αυστηρότητα των διατάξεων του Ποινικού Νόμου (άρθ. 149) σχετικά με τους προδότες και τους υποκινητές ανατρεπτικών ή αυτονομιστικών κινημάτων αλλά και για όσους τυχόν χρησιμοποιούσαν τη θρησκεία ως εργαλείο ανατροπής της καθεστηκυίας τάξης. Κουσουρελάκης, *ό.π.*, σελ. 393-420.

¹⁶⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 23, 23/3/1899. Βλ. επίσης, τα τεύχη αρ. φ. 24, 16/4/1899 και αρ. φ. 34, 10/5/1899.

κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη ήταν καταδικασμένη σε αποτυχία. Συν τοις άλλοις, το κλίμα ασφάλειας και ομόνοιας λειτουργούσε ανασταλτικά στο μεταναστευτικό ρεύμα του μουσουλμανικού στοιχείου, που είχε ξεκινήσει με την ανακήρυξη της Αυτονομίας, δεδομένου ότι η επίσημη Πολιτεία διέθετε την πολιτική ωριμότητα να τερματίσει τον κύκλο αίματος και βίας και να εγγυηθεί την ασφάλεια και την ισονομία των μουσουλμάνων πολιτών της.¹⁶⁹

9.3. Νόμος 60/1899, «Περί εγκαταστάσεως εις τα κτήματα των εις τας επαρχίας παλιννοστούντων μουσουλμάνων»

Ο εν λόγω νόμος, δημιούργημα και αυτός του Βενιζέλου, είχε ως στόχο την εγκατάσταση των παλιννοστούντων μουσουλμάνων στα κτήματα που κατείχαν πριν τα γεγονότα της επανάστασης του 1897.¹⁷⁰ Όπως προαναφέρθηκε, ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό του μουσουλμανικού πληθυσμού, μη αποδεχόμενο την Αυτονομία και φοβούμενο χριστιανικά αντίποινα, εγκατέλειψε το νησί. Ο νόμος αυτός είχε ως στόχο να αποτελέσει το δέλεαρ για την επιστροφή όσων μουσουλμάνων μετανάστευσαν κακήν κακώς. Βέβαια, όπως και τα διατάγματα που αφορούσαν στη χορήγηση αμνηστίας, έτσι και στο παρόντα νόμο η επιστροφή στη γενέτειρα γη αποκλειόταν για όσους μουσουλμάνους είχαν απελαθεί από τις διεθνείς στρατιωτικές αρχές για εγκλήματα κατά τα έτη 1896-1898. Ο Βενιζέλος αναφέρθηκε σε αυτούς λέγοντας ότι «οι άνθρωποι αυτοί τους οποίους αι διεθνείς αρχαί απήλασαν δεν έχουν το δικαίωμα να επιστρέψουσι[...] δεν το θέλει ο Ηγεμών».¹⁷¹ Για όσους είχαν δικαίωμα επιστροφής, η επανακατάληψη των κτημάτων τους και η χορήγηση αμνηστίας αποτελούσαν έμπρακτες αποδείξεις της δέσμευσης των χριστιανών περί εγγύησης και σεβασμού της ζωής, της τιμής και της περιουσίας των μουσουλμάνων Κρητών.

Ελάχιστο χρονικό διάστημα μετά τις τεράστιες καταστροφές της περιόδου 1896-1898, ο Βενιζέλος με τον νόμο αυτόν προσπάθησε να δελεάσει τους μετανάστες μουσουλμάνους να επιστρέψουν στις εστίες τους. Βέβαια, και ο ίδιος γνώριζε ότι η επιστροφή ενός τόσο μεγάλου πληθυσμιακού όγκου δεν ήταν δυνατή, ιδιαίτερα όταν οι πληθυσμοί αυτοί υποκινούνταν προς μετανάστευση από την Πύλη με το δέλεαρ μιας καλύτερης ζωής. Μολαταύτα, με τον νόμο αυτόν κέρδισε τις εντυπώσεις σε επίπεδο εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής.

Στο εσωτερικό της Κρητικής Πολιτείας η ψήφιση του παρόντος νόμου αποδείκνυε την καλοπροαίρετη διάθεση της χριστιανικής μερίδας έναντι των μουσουλμάνων συμπολιτών τους. Σε λόγο του ο Σφακιανάκης, πρόεδρος της Συνέλευσης, τόνιζε ότι

*«τας οικογενείας ταύτας οι χριστιανοί των επαρχιών χρεωστούσιν όχι μόνον να υποδεχθώσι με τρόπον καλόν, αλλά και να δώσωσιν εις αυτάς την δυνατήν βοήθειαν και συνδρομήν[...]επιβάλλει εις τους χριστιανούς να κάμωσιν εις πάσχοντας συμπατριώτας πάσαν δυνατήν ευκολίαν παραχωρούντες προσωρινώς μέρος των οικημάτων».*¹⁷²

¹⁶⁹ Απόσπασμα Προκήρυξης Γεωργίου (9/12/1898). *Ο.π.*, αρ. 1, 25/12/1899.

¹⁷⁰ *Ο.π.*, αρ. 69, 18/9/1899.

¹⁷¹ *Στενογραφημένα Πρακτικά της Α' Συντακτικής...*, ό.π., σελ.189.

¹⁷² Παπαντωνάκης, ό.π., σελ. 159.

Χρειαζόταν ιδιαίτερο πολιτικό θάρρος, από πλευράς Βενιζέλου, να εκδιώξει τους χριστιανούς – οι περισσότεροι από τους οποίους υπήρξαν αγωνιστές της επανάστασης – από τα κτήματα των μουσουλμάνων, όταν μέσα από τα πρακτικά της Α΄ Συντακτικής Συνέλευσης διαφαίνεται μια τάση αγιοποίησης όσων πολέμησαν για την Αυτονομία. Σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής, η παραπάνω νομοθετική κίνηση αποτελούσε έμπρακτη απόδειξη του ενδιαφέροντος της Κρητικής Πολιτείας για τους μουσουλμάνους, στενά συνυφασμένη με τις αρχές της Διακήρυξης των Ναυάρχων.

Το περιεχόμενο του νόμου δεν αφορούσε μόνο τους μουσουλμάνους της υπαίθρου αλλά και τους μουσουλμάνους των αστικών κέντρων, οι οποίοι, όπως είδαμε, μετανάστευσαν σε μικρότερο ποσοστό συγκριτικά με τους μουσουλμάνους της κρητικής υπαίθρου. Βέβαια, όπως προαναφέρθηκε, η μόνιμη εγκατάσταση αποτελούσε προαπαιτούμενο για την επιστροφή των κτημάτων στους δικαιούχους μουσουλμάνους. Δεν αρκούσε μια δήλωση που να αποδείκνυε τον νόμιμο κάτοχο του κτήματος αλλά απαιτούνταν, βάσει του νόμου, η μόνιμη εγκατάσταση των πληθυσμών αυτών στα κτήματα που κατείχαν πριν την επανάσταση. Ο Βενιζέλος επιθυμούσε, όπως και στην περίπτωση της χορήγησης της κρητικής ιθαγένειας, οι δικαιούχοι να κατοικούν μόνιμα στην Κρήτη.

Ως νόμος, πέρα από τις θετικές εντυπώσεις που δημιούργησε στο εσωτερικό αλλά και στη διεθνή εικόνα της χώρας, δεν είχε απτά αποτελέσματα, δεδομένου ότι δεν αντεστράφη η ροή της μετανάστευσης. Οι μουσουλμάνοι συνέχιζαν να μεταναστεύουν καθ' όλη τη διάρκεια του βίου της Κρητικής Πολιτείας, πόσο μάλλον το 1899, όπου οι μνήμες του πολέμου ήταν ακόμα ζωντανές. Όπως προαναφέραμε, η μεταβίβαση της εξουσίας από τους μουσουλμάνους στους χριστιανούς δεν έγινε ποτέ αποδεκτή από τους πρώτους, λόγω του γεγονότος ότι απώλεσαν την προτεραία προνομιακή τους θέση.

9.4. Νόμος 84/1899, «Περί προσδιορισμού της αποζημίωσης του καταργηθέντος βακουφικού τέλους».

Ο Ν. 84/1899 αφορούσε την αποζημίωση που καλούνταν να πληρώσουν οι ιδιοκτήτες βακουφικών κτημάτων, των οποίων τα κτήματα βρίσκονταν ενυπόθηκα στο εκάστοτε Εφκάφιο.¹⁷³ Ο νόμος αυτός βρισκόταν σε άμεση συνάφεια με το άρθρο 107 του πρώτου Κρητικού Συντάγματος, που αφορούσε τα βακούφια. Επρόκειτο για μια «επανάληψη» των βασικών διατάξεων του παραπάνω άρθρου, αλλά ερχόταν και ως απάντηση στο δεύτερο εδάφιο του άρθρου 107, το οποίο όριζε ότι «*Ειδικός νόμος, δημοσιευόμενος εντός εξ μηνών, θέλει ορίσει την προς τον δικαιούχον αποζημίωσιν δια το πληρονόμενον τέλος ή δια τα υπό των διαχειριστών πληρονόμενα προς το Εφκάφιον δικαιώματα*».¹⁷⁴

Με τον παραπάνω νόμο έγινε προσπάθεια από πλευράς του Βενιζέλου να προστατευθούν τα συμφέροντα των θρησκευτικών καθιδρυμάτων των μουσουλμάνων

¹⁷³ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 90, 14/10/1899.

¹⁷⁴ *Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας του 1899*, ό.π., σελ. 24.

αλλά και να μπει τάξη στο περίπλοκο και συνάμα «αχανές» φαινόμενο των βακουφίων. Τα τακτικά δικαστήρια της Κρητικής Πολιτείας και όχι οι τοπικές μουσουλμανικές Δημογεροντίες ή τα Ιεροδικεία, αναλάμβαναν την εκδίκαση των υποθέσεων μεταξύ των οφειλετών και του εκάστοτε Εφκαφίου. Επίσης, βάσει του νόμου, προτρέπονταν οι δικαστές να επιταχύνουν τη διαδικασία απονομής δικαιοσύνης, ώστε το ακανθώδες ζήτημα των ενυπόθηκων βακουφικών κτημάτων να λάβει οριστική λύση. Ωστόσο, όπως τονίστηκε, η δεινή οικονομική κατάσταση των απλών μουσουλμάνων δεν τους επέτρεπε να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους.

Ο νόμος του Βενιζέλου προσπάθησε να ισορροπήσει ανάμεσα στις επιθυμίες των δικαιούχων των κτημάτων, οι οποίοι ζητούσαν την επιστροφή της περιουσίας τους και στα συμφέροντα των μουσουλμανικών ιδρυμάτων. Κατά την άποψη του γράφοντος, αποτελούσε σολομώντεια λύση για ένα ζήτημα, το οποίο υπήρξε απόρροια των ταραγμένων ετών της περιόδου 1896-1898. Μόνο τρωτό σημείο του νόμου αποτελούσε το ποσοστό της αποζημίωσης (5%), το οποίο γονάτιζε οικονομικά τους ήδη χεμαζόμενους μουσουλμανικούς πληθυσμούς.¹⁷⁵

9.5. Νόμος 145/1900, «Περί ειδικού νόμου της Μουσουλμανικής Κοινότητας»

Ο Ν. 145/1900 αποτελεί μια ολοκληρωμένη προσέγγιση όλων των πτυχών της μουσουλμανικής μειονότητας.¹⁷⁶ Επρόκειτο για συλλογικό νόμο, δεδομένου ότι περιέχει διατάξεις που αφορούσαν όλο το φάσμα της κοινωνικής, πολιτικής και ενδοκοινοτικής ζωής της μουσουλμανικής κοινότητας. Τα πρώτα άρθρα αναφέρονταν στο ζήτημα των Ιεροδικείων. Συστήθηκαν, λοιπόν, Ιεροδικεία σε κάθε μια από τις τέσσερις μεγάλες πόλεις της Κρήτης (Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο, Ιεράπετρα). Παράλληλα, αναφέρονταν τα βασικά στελέχη κάθε Ιεροδικείου, όπως ο ιεροδίκης, ο μουφτής, οι γραμματείς και κ.α.

Αξίζει να επισημάνουμε το τελευταίο εδάφιο του άρθρου 2, όπου ανέφερε ότι «Καλυόμενον τον ιεροδίκην αναπληροί ο μουφτής». Σ' αυτήν τη διάταξη στηρίχθηκαν οι αρχές της Κρητικής Πολιτείας, για να ξεπεράσουν τον σκόπελο που δημιουργήθηκε με το ζήτημα των καδήδων. Ο μουφτής αναπλήρωσε το κενό του ιεροδίκη, δεδομένου ότι ο τελευταίος δεν δεχόταν να λειτουργήσει εντός του νομικού πλαισίου που όριζε το πρώτο Κρητικό Σύνταγμα. Οι καδήδες που αποστέλλονταν στην Κρήτη δεν συναινούσαν να δώσουν τον όρκο πίστης στον ηγεμόνα (άρθ. 7 του Πρώτου Κρητικού Συντάγματος).

Η έκνομη συμπεριφορά του καδή σε συνδυασμό με το πείσμα των θρησκευτικών αρχών της Κωνσταντινούπολης να συνεχίζουν να διορίζουν τους ιεροδίκες της Κρήτης, οδήγησαν το ζήτημα σε τέλμα. Κατά τη διάρκεια του βίου της Κρητικής Πολιτείας, δεν κατέστη δυνατό να διορισθεί καδής στην Κρήτη. Συνεπώς, τα άρθρα

¹⁷⁵ Μέσα του 1901 δημοσιεύτηκε νέος Νόμος, ο οποίος έφερε την υπογραφή του νέου Συμβούλου Δικαιοσύνης, Α. Βορεάδη, όπου βάσει του οποίου, αυξανόταν το ποσοστό της αποζημίωσης από 5% στο 9% και δινόταν, επίσης, νέα προθεσμία δυο ετών στους οφειλέτες να τακτοποιήσουν τα χρέη τους. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 49, 25/8/1901.

¹⁷⁶ *Ο.π.*, αρ. φ. 15, 29/3/1900. Ο Ν. 145/1900 αναθεωρήθηκε με τον Ν. 434/1901 και αργότερα με τον Ν. 727/1907.

4, 5 και 7 του Ν. 140/1900 έμειναν κενό γράμμα. Η επιφόρτιση του μουφτή με τις δικαστικές αρμοδιότητες του καδή θεωρήθηκε η λύση στο γόρδιο δεσμό που είχε δημιουργηθεί.

Εν συνεχεία, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθρο 8 του Ν. 145/1900 το οποίο, στηριζόμενο στο άρθρο 92 του Συντάγματος του 1899, αναφερόταν στις υποθέσεις που υπάγονταν στη δικαιοδοσία των Ιεροδικείων. Αν και στα Ιεροδικεία υπάγονταν τα ζητήματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου μεταξύ των μουσουλμάνων, εν τούτοις η έκδοση και η εκτέλεση των αποφάσεων έπρεπε να συμβαδίζει με τις διατάξεις της Πολιτικής Δικονομίας. Όπως επίσης, οποιαδήποτε πρόταση εξαίρεσης ιεροδίκη εκδικαζόταν ενώπιον του Εφετείου. Επομένως, η δικαστική εξουσία των Ιεροδικών ήταν περιορισμένη σε υποθέσεις χαμηλού ενδιαφέροντος και σημασίας. Η όποια δικαστική εξουσία είχαν στα χέρια τους είχε, θα λέγαμε, συμβουλευτικό χαρακτήρα. Περισσότερο λειτουργούσαν σαν σύμβουλοι επίλυσης διαφορών ανάμεσα σε μουσουλμάνους, για θέματα οικογενειακά ή κληρονομικά, παρά σαν δικαστές με την απόλυτη ερμηνεία του όρου. Σε περίπτωση έφεσης επί της απόφασης του ιεροδίκη (άρθ. 13), τα τακτικά δικαστήρια αναλάμβαναν την εκδίκαση της έφεσης. Άρα, η «δικαστική» εξουσία των Ιεροδικών είχε μειωμένη ισχύ και περιοριζόταν σε υποθέσεις προσωπικών ζητημάτων μεταξύ μουσουλμάνων.

Το άρθ. 16 του ίδιου νόμου απαριθμούσε τα θρησκευτικά ιδρύματα των μουσουλμάνων της Κρήτης. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονταν οι τεκέδες, τα τζαμιά, τα σχολεία, τα ιεροσπουδαστήρια κ.α. Τα παραπάνω αναγνωρίζονταν από την Κρητική Πολιτεία ως νομικά πρόσωπα, των οποίων τη διαχείριση ασκούσε δημογεροντία, αποτελούμενη από τον ιεροδίκη, τον διευθυντή του ιδρύματος, τον ταμία και ορισμένα μέλη (τακτικά και αναπληρωματικά). Ο διευθυντής του ιδρύματος δεν διοριζόταν από τον ιεροδίκη ή την τοπική δημογεροντία, όπως θα περιμέναμε, αλλά με ηγεμονικό διάταγμα, έχοντας τη γνωμοδότηση της τοπικής δημογεροντίας.

Η παρουσία των επίσημων αρχών της Κρητικής Πολιτείας δεν περιοριζόταν μόνο στον διορισμό του διευθυντή του εκάστοτε θρησκευτικού ιδρύματος αλλά επεκτεινόταν και στον τρόπο εκλογής των μελών της δημογεροντίας. Το άρθ. 21 όριζε ότι η εκλογή των μελών γινόταν δια μυστικής ψηφοφορίας ενώπιον του Νομάρχη της έδρας της δημογεροντίας. Η παρουσία του Νομάρχη διασφάλιζε το αδιάβλητο της διαδικασίας. Εξάλλου, κάθε απόφαση της δημογεροντίας απαιτούνταν να επικυρωθεί από τον Νομάρχη ενώ και ο προϋπολογισμός των θρησκευτικών ιδρυμάτων έπρεπε να τύχει και αυτός της έγκρισης του (άρθ. 37).¹⁷⁷

Συνεχίζοντας την ανάλυση του νόμου, το άρθρο 41 όριζε ότι στις δαπάνες των ιδρυμάτων συμπεριλαμβάνονταν και οι μισθοί των θρησκευτικών λειτουργών. Ωστόσο, όπως θα δούμε παρακάτω, το άρθρο 115 όριζε ότι οι μισθοί των Ιεροδικών, των μουφτήδων, των γραμματέων και των κλητήρων των Ιεροδικείων καταβάλλονταν από το δημόσιο ταμείο. Η μισθοδοσία των θρησκευτικών λειτουργών της μουσουλμανικής μειονότητας από το δημόσιο ταμείο αποτελούσε τεράστια

¹⁷⁷ Όπως πληροφορούμαστε από τα πρακτικά της Β' Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών, ουδέποτε δημοσιεύθη ισολογισμός ή έγινε έλεγχος των ταμείων των θρησκευτικών ιδρυμάτων. *Εστενογραφημένα πρακτικά της Β' Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών*, 1907, σελ. 752.

οικονομική ελάφρυνση για τα ταμεία των θρησκευτικών ιδρυμάτων, η οικονομική δυνατότητα των οποίων υπήρξε περιορισμένη.¹⁷⁸

Αξίζει να σταθούμε στο άρθρο 47, το οποίο όριζε ότι ο επί Θρησκευμάτων και Εκπαιδύσεως Σύμβουλος είχε την ανωτέρα εποπτεία των μουσουλμανικών θρησκευτικών ιδρυμάτων. Ο έλεγχος των ιδρυμάτων θα ασκούνταν μέσω των τοπικών Νομαρχών, οι οποίοι όπως προαναφέραμε, αποτελούσαν τους άμεσους επόπτες της λειτουργίας των ιδρυμάτων. Επίσης, οι διαχειριστικές επιτροπές όφειλαν να υποβάλλουν στους Νομάρχες τον ετήσιο ισολογισμό των ιδρυμάτων, ο οποίος στη συνέχεια έπρεπε να λάβει την έγκριση του Συμβούλου Θρησκευμάτων και Εκπαιδύσεως. Συνεπώς, τα ιδρύματα ελέγχονταν από τους Νομάρχες και κατ' επέκταση από τον εκάστοτε Σύμβουλο, αρμόδιο για τα θέματα των μουσουλμανικών ιδρυμάτων. Ο Ν.145/1900 καθόρισε τον τρόπο λειτουργίας των ιδρυμάτων, θέτοντας παράλληλα το κράτος ως εποπτεύουσα αρχή των θρησκευτικών ιδρυμάτων των μουσουλμάνων της Κρήτης.

Εν συνεχεία, το άρθρο 110 επαναλάμβανε τη δέσμευση των χριστιανών για εφαρμογή των διατάξεων του Ιερού Δικαίου στα μεταξύ των μουσουλμάνων οικογενειακά και κληρονομικά ζητήματα. Τα άρθρα 111-113 αφορούσαν μουσουλμάνους, οι οποίοι εγκατέλειψαν την Κρήτη κατά την περίοδο της τελευταίας επανάστασης. Συγκεκριμένα, το άρθρο 111 όριζε ότι τα ζητήματα διαχείρισης των περιουσιών, όσων μουσουλμάνων δεν διέμεναν πια μόνιμα στη Κρήτη, θα ρυθμίζονταν με βάση το κοινό δίκαιο και θα υπάγονταν στα τακτικά δικαστήρια. Με τη ρύθμιση αυτή γινόταν προσπάθεια να ξεκαθαριστεί το ζήτημα των περιουσιών, όσων είτε μετανάστευσαν οικειοθελώς υπό την πίεση των γεγονότων της επανάστασης είτε απελάθηκαν από τις διεθνείς αρχές για εγκλήματα. Η επίσημη Πολιτεία δεν άφησε το ζήτημα των περιουσιών των μεταναστευόντων ή απελαθέντων μουσουλμάνων στα χέρια των δημογεροντιών αλλά αντιθέτως το μεταβίβασε στα τακτικά δικαστήρια, σε μια προσπάθεια διευθέτησης του ζητήματος προς την κατεύθυνση των εθνικών συμφερόντων της Κρητικής Πολιτείας.

Το άρθρο 114 όριζε τους μισθούς των μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργών αλλά και του υπόλοιπου προσωπικού που θα στελέχωνε τα μουσουλμανικά ιδρύματα. Όπως προείπαμε, οι μισθοί των Ιεροδικών και των μουφτήδων θα καταβάλλονταν από το δημόσιο ταμείο, του δε υπόλοιπου προσωπικού από τα έσοδα των θρησκευτικών ιδρυμάτων (άρθ. 115). Η καταβολή των μισθών των Ιεροδικών και των μουφτήδων από το δημόσιο ταμείο βρισκόταν σε άμεση συνάφεια με το άρθρο 31 του Συντάγματος του 1899, το οποίο αναγνώριζε τους καδήδες και τους μουφτήδες ως δημόσιους υπάλληλους. Επίσης, η καταβολή των μισθών των μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργών από το δημόσιο ταμείο απέτρεπε τη χρηματοδότηση τους από την Κωνσταντινούπολη και δημιουργούσε σχέσεις εξάρτησης ανάμεσα στη μειονότητα και το επίσημο κράτος.

Τα άρθρα 117-119 αποτελούσαν μεταβατικές διατάξεις λόγω της νέας πολιτικής κατάστασης που δημιούργησε η παραχώρηση της Αυτονομίας. Λόγου χάρη, το άρθρο 117 όριζε ότι την πρώτη διετία τα μέλη των δημογεροντιών θα διορίζονταν με

¹⁷⁸ Couturier, *ό.π.*, αρ. υποσημ. 2, σελ. 199.

απόφαση του Ύπατου Αρμοστή, τα οποία θα πρότεινε ο αρμόδιος Σύμβουλος. Συνεπώς, το επίσημο κράτος θα διαδραμάτιζε καταλυτικό ρόλο στην επιλογή των προσώπων που θα στελέχωναν τις δημογεροντίες. Κατά την άποψη του γράφοντος, η ρύθμιση αυτή εντασσόταν στο γενικότερο πλαίσιο ελέγχου των θρησκευτικών ιδρυμάτων μέσω της επιλογής μετριοπαθών προσώπων, τα οποία ήταν φιλικά διακείμενα προς το νέο καθεστώς.¹⁷⁹

Το προτελευταίο άρθρο του Ν. 145/1900, με αριθμό 118, προέβλεπε τη δυνατότητα, κατά την πρώτη οκταετία, διορισμού Ιεροδικών, οι οποίοι δεν θα διέθεταν την κρητική ιθαγένεια. Το σκεπτικό του συγκεκριμένου άρθρου, στηριζόταν στο γεγονός ότι ο Σείχ-ουλ-Ισλάμ της Κωνσταντινούπολης θα πρότεινε ιεροδίκες με οθωμανική υπηκοότητα, δεδομένου ότι στην Κρήτη δεν υπήρχαν την παρούσα περίοδο (1900) παραπάνω ιεροδίκες εκτός από τους απαραίτητους. Ο νομοθέτης θεώρησε την οκταετία, ως το απαραίτητο χρονικό διάστημα για τη μόρφωση μουσουλμάνων Κρητών, ικανών να διοριστούν ως καδήδες και μουφτήδες.

Τέλος, το άρθ. 119 προέβλεπε ότι οι αποφάσεις των Ιεροδικών, αν και γραμμένες τουρκιστί, θα αποκτούσαν επίσημο χαρακτήρα μόνο όταν μεταφράζονταν στην ελληνική γλώσσα, την επίσημη γλώσσα της Κρητικής Πολιτείας. Η παραπάνω ρύθμιση αντιμετώπισε την άρνηση των Ιεροδικών να την εφαρμόσουν.

Η κατάθεση του παραπάνω νόμου βρισκόταν υπό την αρμοδιότητα του Συμβούλου Δημόσιας Εκπαιδύσεως και Θρησκευμάτων, Ν. Γιαμαλάκη, ωστόσο, ως νόμος ακολούθησε το πνεύμα των άρθρων του Κρητικού Συντάγματος του 1899, βασικός αρχιτέκτονας του οποίου υπήρξε ο Βενιζέλος. Συν τοις άλλοις, επρόκειτο για συλλογικό νόμο καθώς φέρει την υπογραφή και του Βενιζέλου.

10. Η στάση των μουσουλμάνων Κρητών αναφορικά με μείζονες εξελίξεις στο Κρητικό Ζήτημα

10.1. Α΄ και Β΄ Υπομνήματα του Πρίγκηπα Γεωργίου προς τις Μ. Δυνάμεις - Η στάση των μουσουλμάνων βουλευτών

Το 1900, οι μουσουλμάνοι βουλευτές, δεν συναίνεσαν στην απόφαση του Γεωργίου να εκθέσει, μέσω υπομνήματος προς τις Μ. Δυνάμεις, την πολιτικοκοινωνική κατάσταση της Κρητικής Πολιτείας και να ζητήσει την ένωση με την Ελλάδα. Ο Γεώργιος αναφέρθηκε στο γεγονός ότι οι δεσμεύσεις των χριστιανών Κρητών έναντι των μουσουλμάνων συμπολιτών τους, εκπληρώθηκαν και με το παραπάνω. Οι μουσουλμάνοι, σύμφωνα με τον ίδιο, απολάμβαναν καθεστώς ισονομίας, ισοπολιτείας και ανεξιθρησκίας, χάριν στο αίσθημα δικαιοσύνης των

¹⁷⁹ Στα πρακτικά της Κρητικής Βουλής του 1903, οι χριστιανοί κατηγορούσαν τους μουσουλμάνους ότι μετέφεραν στο εξωτερικό (Οθ. Αυτοκρατορία) τα έσοδα των θρησκευτικών ιδρυμάτων. *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής*, Περίοδος Β΄, 1903, σελ. 777-779.

χριστιανών.¹⁸⁰ Ακόμη, οι χριστιανοί ικανοποίησαν το μεγαλύτερο μέρος των μουσουλμανικών αιτημάτων, κατά την πρώτη περίοδο λειτουργίας της Κρητικής Βουλής.¹⁸¹

Εν συνεχεία, ο Γεώργιος παρέθεσε τις μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα το σύντομο αυτό χρονικό διάστημα από την παραχώρηση της Αυτονομίας και ενημέρωσε τις Δυνάμεις ότι «κατά τον προσεχή Απρίλιον η Κρητική Εθνοσυνέλευσις θα θεωρήσει παράλειψιν των υποχρεώσεων της και των καθηκόντων της έναντι του Κρητικού Λαού, εάν δεν ψήφιση την Ένωσιν της Νήσου μετά της Ελλάδος».¹⁸² Στο σημείο αυτό εξέφραζε την επιφυλακτικότητά του για την ενδεχόμενη στάση που θα κρατούσαν οι μουσουλμάνοι βουλευτές στο ζήτημα της ένωσης με την Ελλάδα.¹⁸³ Πίστευε ότι οι δεσμοί με την Πύλη ήταν ακόμα ισχυροί και η επιθυμία για επιστροφή στην οθωμανική κυριαρχία παρέμενε άσβεστη.

Οι γενικοί πρόξενοι των Δυνάμεων, με τη Διακοίνωση της 22^{ας} Φεβρουαρίου 1901, δεν αποδέχονταν καμία αλλαγή του πολιτικού status quo της Κρήτης.¹⁸⁴ Έμελλε, λοιπόν, να συγκληθεί η πρώτη Κρητική Εθνοσυνέλευση, για να διαφανεί, ποια στάση θα κρατούσαν οι μουσουλμάνοι, σε περίπτωση που η Εθνοσυνέλευση ψήφιζε την ένωση με την Ελλάδα. Η πρώτη Κρητική Βουλή συνήλθε τον Μάιο του 1901. Η πρώτη πράξη της Βουλής δεν ήταν άλλη από τη σύνταξη δήλωσης, με την οποία οι Κρήτες βουλευτές εξέφραζαν προς τις Δυνάμεις την επιθυμία για ένωση με την Ελλάδα. Όντως, η αντίδραση των μουσουλμάνων βουλευτών δικαίωσε τους φόβους του Γεωργίου. Οι μουσουλμάνοι υπέβαλλαν διαμαρτυρία εναντίον του ενωτικού ψηφίσματος.¹⁸⁵ Αν και γνώριζαν ότι η πρόταση του Γεωργίου δεν είχε γίνει αποδεκτή από τις Δυνάμεις (Διακοίνωση, Φεβρ. 1901), καθώς θα προκαλούσε τη σφοδρή αντίδραση της Πύλης, εν τούτοις διατράνωσαν την αντίθεσή τους στο ενδεχόμενο ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Το γεγονός αυτό άφησε αλγινές εντυπώσεις στους χριστιανούς, αντιλαμβανόμενοι ότι οι μουσουλμάνοι δεν συμμερίζονταν τους εθνικούς τους πόθους. Είχαν παρέλθει μόνο δυο έτη από την ψήφιση του Συντάγματος του 1899, το οποίο, αν και εν γένει συντηρητικό, εν τούτοις, όσον αφορά τα μειονοτικά ζητήματα, υπήρξε ιδιαίτερα προοδευτικό.¹⁸⁶

Ο Γεώργιος, με επιστολή του προς τους Υπουργούς των Εξωτερικών των Δυνάμεων (1901), διαβίβαζε τη διαμαρτυρία των μουσουλμάνων αλλά προέβη και σε ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τη εν γένει συμπεριφορά των χριστιανών έναντι των μουσουλμάνων.¹⁸⁷ Επί παραδείγματι, ανέφερε ότι οι βουλευτές εκλέγονταν με αναλογία 1:5.000 κατοίκους. Με δεδομένο ότι στην τελευταία απογραφή ο μουσουλμανικός πληθυσμός ανερχόταν σε 30.000, οι μουσουλμάνοι

¹⁸⁰ Πρώτο Υπόμνημα προς τις Δυνάμεις (Σεπτέμβριος του 1900). Πρίγκηπος Γεωργίου της Ελλάδος, ό.π., σελ. 75-76.

¹⁸¹ Ο.π., σελ. 75.

¹⁸² Ο.π., σελ. 77.

¹⁸³ Ο.π.,

¹⁸⁴ Διακοίνωση των Μ. Δυνάμεων (22 Φεβρουαρίου 1901). Ο.π., σελ. 92.

¹⁸⁵ Ο.π., σελ. 110.

¹⁸⁶ « Η νομοθεσία όχι μόνον δεν υπήρξε δυσμενής, προς τους μουσουλμάνους αλλά τουναντίον[...]. Μέχρι τούδε μόνον η Βοσνία υπό την αυστριακήν διοίκησιν δύναται να παραβληθή με την Κρήτην ως προς την καλήν νομοθετικήν μεταχείρισιν των μωαμεθανών». Κήρυξ, 11/5/1908.

¹⁸⁷ Ο.π., σελ. 110-111.

έπρεπε να εκλέξουν έξι βουλευτές. Εν τούτοις, εξέλεξαν μόνο τρεις, επομένως οι μουσουλμάνοι ψηφοφόροι ψήφισαν χριστιανούς υποψήφιους. Στο Ρέθυμνο, στις εκλογές του 1901, δεν εκλέχθηκε κανείς μουσουλμάνος, με αποτέλεσμα να διορίσει ο Ύπατος Αρμοστής έναν μουσουλμάνο βουλευτή. Το ίδιο συνέβη και στο Ηράκλειο, όπου εκλέχθηκε πάλι μόνο ένας μουσουλμάνος βουλευτής. Το Σύνταγμα του 1899 προέβλεπε ότι οι χριστιανοί ηδύναντο να εκλέγουν 50 αντιπροσώπους, οι δε μουσουλμάνοι 14. Σ' αυτούς προστίθενται άλλοι δέκα βουλευτές, οι οποίοι διορίζονταν άμεσα από τον Ύπατο Αρμοστή. Άρα, το σύνολο των αντιπροσώπων της Κρητικής Βουλής ανερχόταν σε 74 βουλευτές. Το δικαίωμα που έδινε το Σύνταγμα στον Ύπατο Αρμοστή να διορίζει άμεσα δέκα Κρήτες βουλευτές, αποτέλεσε βενιζελικής έμπνευσης διάταξη. Ο Βενιζέλος προώθησε την παραπάνω ρύθμιση ως εχέγγυο για την εκλογική αντιπροσώπευση των μουσουλμάνων στη Κρητική Βουλή. Η πολιτική παρουσία των χριστιανών στην Κρητική Βουλή θεωρούνταν δεδομένη απ' τη στιγμή που αποτελούσαν την πλειονότητα του πληθυσμού. Συνεπώς, το ιδιαίτερο αυτό δικαίωμα του Ύπατου Αρμοστή θα λειτουργούσε, όπως και λειτούργησε, με βάση τα αποτελέσματα των πρώτων εκλογών (βλ. περιπτώσεις Ηρακλείου και Ρεθύμνου), υπέρ των μουσουλμάνων υποψηφίων.

Με νέα Διακοίνωση (18 Ιουνίου 1901),¹⁸⁸ ως απάντηση στο κρητικό ψήφισμα της ένωσης του Μαΐου του 1901, οι γενικοί πρόξενοι των Δυνάμεων επανέλαβαν ότι «δεν υπάρχει λόγος οιασδήποτε τροποποίησης της διεθνούς θέσεως της Κρήτης[...].¹⁸⁹ Συν τοις άλλοις, γινόταν σαφές ότι «Αλλαγή υποφερομένη τόσον ενωρίς εις το καθεστώς τούτο θα έβλαπτε την ηρεμιών της Νήσου, διεγείρουσα την μόλις πραϋνθείσαν δυσπιστίαν του μουσουλμανικού πληθυσμού». Συνεπώς, η πρόσφατη διαμαρτυρία των μουσουλμάνων στο ενδεχόμενο της Ένωσης αποτέλεσε το κατάλληλο πρόσχημα των Μ. Δυνάμεων, ώστε να απορρίψουν το αίτημα για ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.

Οι συγκεκριμένες πρωτοβουλίες των μουσουλμάνων τορπίλιζαν την οποιαδήποτε συμφιλιοτική και ενωτική διάθεση από μέρους των χριστιανών. Εν αντιθέσει, έφερναν στην επιφάνεια μνήμες ενός συγκρουσιακού παρελθόντος. Τέτοιες ενέργειες δυναμίτιζαν το κλίμα ομόνοιας και ωθούσαν ακραία στοιχεία από κάθε πλευρά να εκτραπούν από τη νομιμότητα. Οι μουσουλμάνοι δεν είχαν αποδεχτεί το υπάρχον πολιτικό καθεστώς, πόσο μάλλον να αποδεχτούν την προοπτική ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Η θρησκευτική τους ταυτότητα υπερείχε της πολιτικής τους ιδιότητας, αυτής των πολιτών της Κρητικής Πολιτείας. Η επιρροή και οι δεσμοί με την Πύλη παρέμεναν ισχυροί και ακλόνητοι, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να ενταχθούν στο σώμα της Κρητικής Πολιτείας.

Στο δεύτερο υπόμνημα του Γεωργίου προς τις Δυνάμεις (1904) δεν γινόταν καμία αναφορά στο μουσουλμανικό πληθυσμό της Κρήτης, παρά μόνο στους πόθους του κρητικού λαού για ένωση με την Ελλάδα.¹⁹⁰ Επρόκειτο για μια από τις ελάχιστες φορές που δεν συμπεριλαμβανόταν το μουσουλμανικό στοιχείο σε επίσημο υπόμνημα του Γεωργίου προς τις Δυνάμεις. Προφανώς, το πνεύμα αλληλεγγύης και

¹⁸⁸ Ο.π., σελ. 115-116.

¹⁸⁹ Ο.π., σελ. 115-116.

¹⁹⁰ Για το κείμενο του Υπομνήματος βλ. Ο.π., σελ. 154-155.

ανεκτικότητας του Ύπατου Αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας προς τους μουσουλμάνους υπηκόους του είχε πια υποχωρήσει, βλέποντας ότι οι μουσουλμάνοι δεν βάδιζαν στην ατραπό των εθνικών συμφερόντων της Κρητικής Πολιτείας.¹⁹¹ Γύρω στα 1904 -1906, οι σχέσεις Πολιτείας και μουσουλμάνων βρίσκονταν επί ξυρού ακμής.¹⁹² Ορισμένα από τα αιτήματα τους, όπως το ζήτημα των αποζημιώσεων ή του διορισμού των καδήδων, είτε είχαν βαλτώσει είτε δεν ικανοποιήθηκαν από τις αρχές.

Το βαρύ κλίμα μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων αντικατοπτρίστηκε και στις εκλογές του 1903. Αν και το Σύνταγμα του 1899 έδινε στον Ύπατο Αρμοστή το δικαίωμα διορισμού δέκα βουλευτών, οι οποίοι στην πλειονότητα τους στις προηγούμενες εκλογές ήταν μουσουλμάνοι, μετά τις εκλογές του 1903, κανένας μουσουλμάνος δεν συμπεριλαμβανόταν στους δέκα βουλευτές που διόρισε ο Γεώργιος.¹⁹³

Παράλληλα, οι μουσουλμάνοι είτε κρατούσαν ιδιαίτερος αρνητική στάση απέναντι σε φλέγοντα για τους χριστιανούς ζητήματα είτε συνέχιζαν να κρατούν ανοικτούς τους διάυλους επικοινωνίας με την Πύλη. Η έντονα αρνητική τους στάση σε κάθε πρωτοβουλία των χριστιανών για μείωση της εξάρτησης από την οθωμανική επικυριαρχία και ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, εξηγείται μόνο υπό το πρίσμα των στενών τους δεσμών με την Πύλη. Παρά τις διακηρύξεις του Γεωργίου για «*νομοταγή πορείαν [...] εν παραδειγματική τάξει και ομόνοια*»,¹⁹⁴ η αδιάλλακτη στάση των μουσουλμάνων στο ζήτημα της Ένωσης, προκαλούσε έντονη δυσαρέσκεια στους απλούς χριστιανούς Κρήτες, οι οποίοι αναζητούσαν αφορμές για να στραφούν εναντίον τους.

11. Η Β΄ Συντακτική Συνέλευση των Κρητών (1906)

Στις 24 Ιουνίου 1906 συγκλήθηκε η Β΄ Συντακτική Συνέλευση των Κρητών.¹⁹⁵ Στόχος της νέας Συντακτικής Συνέλευσης η αναθεώρηση των περισσότερων άρθρων του προηγούμενου Συντάγματος. Ωστόσο, το Κίνημα του Θερίσου του προηγούμενου έτους,¹⁹⁶ η επιβολή του στρατιωτικού νόμου, η όξυνση των πολιτικών πνευμάτων και τα συνεχή αποτυχημένα διαβήματα προς τις Μ. Δυνάμεις με στόχο την Ένωση, είχαν επηρεάσει καταλυτικά την πολιτική και κοινωνική συμπεριφορά των Κρητών.

Η ομιλία του Γεωργίου στην έναρξη της Β΄ Συντακτικής Συνέλευσης, ελάχιστα θύμιζε τα θερμά λόγια που είχαν ακουστεί στις συνεδριάσεις της Α΄ Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών. Το κλίμα μεταξύ των διάφορων πολιτικών παρατάξεων ήταν ιδιαίτερα φορτισμένο. Αλλά και μεταξύ των δυο θρησκευτικών στοιχείων

¹⁹¹ Βλ. για παράδειγμα ένα μεταγενέστερο άρθρο. *Κήρυξ*, 11/5/1908.

¹⁹² Κατά αυτόν τον τρόπο εξηγούνται οι βιαιοπραγίες και οι δολοφονίες που έλαβαν χώρα σε βάρος των μουσουλμάνων τα έτη 1905-1908.

¹⁹³ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 13, 26/3/1903.

¹⁹⁴ *Ο.π.*, αρ. φ. 38, 11/8/1904. Βλ. επίσης, *Ο.π.*, αρ. φ. 54, 26/11/1904.

¹⁹⁵ *Ο.π.*, αρ. φ. 76, 24/6/1906.

¹⁹⁶ Για την εξέγερση του Θερίσου ενδεικτικά βλ. Σβολόπουλο, *ό.π.*, σελ.165-189. Βλ. επίσης, Αλυγιζάκη, *Θέρισσο 1905*, 2003 και τον συλλογικό τόμο *Θέρισσον 1905:100 χρόνια*, 2009.

κυριαρχούσε δυσαρέσκεια και καχυποψία, κυρίως λόγω της κάθετα αρνητικής στάσης των μουσουλμάνων στο αίτημα της Ένωσης. Ο λόγος του Γεωργίου δεν περιείχε καμία αναφορά σε μουσουλμάνους συμπολίτες. Ακολούθησε ψήφισμα υπέρ της ένωσης, το οποίο υπέγραψε και ο Βενιζέλος, αλλά ούτε ένας μουσουλμάνος πληρεξούσιος.¹⁹⁷

Στις 12 Ιουλίου 1906, εν μέσω των εργασιών της Συντακτικής Συνέλευσης, δημοσιεύθηκε στο φύλλο της Επίσημης εφημερίδας της Κρητικής Πολιτείας το πόρισμα των απεσταλμένων των Δυνάμεων, οι οποίοι βρέθηκαν στην Κρήτη, για να εξετάσουν εκ του σύνεγγυς την πολιτικοκοινωνική κατάσταση της νήσου μετά το Κίνημα του Θερίσου.¹⁹⁸ Το πόρισμα μεταξύ άλλων, έθετε ως βασική προτεραιότητα των Δυνάμεων να «εξασφαλισθή η προστασία του Μουσουλμανικού πληθυσμού».¹⁹⁹ Πρωταρχικό μέλημα τους για κάθε αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος της Κρήτης ήταν η εξασφάλιση και ο σεβασμός των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας.

12. Η στάση του Βενιζέλου αναφορικά με τα ζητήματα της μουσουλμανικής μειονότητας.

Η καθιέρωση επικρατούσας θρησκείας αποτέλεσε μια από τις πιο ουσιώδεις διαφορές του Συντάγματος του 1907, σε σχέση με εκείνο του 1899. Το άρθρο 2 του Συντάγματος του 1907 καθιέρωνε, ως επικρατούσα θρησκεία στην Κρήτη, την Ανατολική Ορθόδοξη του Χριστού Εκκλησία. Το 1899 ο Βενιζέλος είχε πολεμήσει με κάθε τρόπο την καθιέρωση επικρατούσας θρησκείας, με το επιχείρημα της δημιουργίας αρνητικών εντυπώσεων στους Ευρωπαίους αλλά και στους μουσουλμάνους Κρήτες.²⁰⁰

Το 1906, όμως, η πολιτική του θέση, ως αρχηγός της μειοψηφίας, δεν του επέτρεπε να επιβάλλει τις πολιτικές του θέσεις στα ζητήματα της θρησκείας. Μολαταύτα, αντιτάχθηκε με ιδιαίτερη σφοδρότητα στο ενδεχόμενο καθιέρωσης επικρατούσας θρησκείας.²⁰¹ Παράλληλα, υποστήριξε ότι στην ελληνική πραγματικότητα υπήρχαν λόγοι, σχετικοί με τη ρύθμιση των σχέσεων κράτους και εκκλησίας, που οδήγησαν στην καθιέρωση επικρατούσας θρησκείας. Ακόμη επισήμανε, ενώπιον της Συντακτικής Συνέλευσης, ότι η κρητική πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα διαφοροποιούταν από την αντίστοιχη ελληνική, συνεπώς το πείραμα της αντιγραφής του ελληνικού Συντάγματος θα αποδεικνυόταν, κατά τα λεγόμενα του, ανεπιτυχές. Επίσης, σύμφωνα με τον ίδιο, η καθιέρωση επικρατούσας θρησκείας θα ακύρωνε τις θρησκευτικές ελευθερίες που καθιέρωνε το προηγούμενο Σύνταγμα

¹⁹⁷ Εστενογραφημένα Πρακτικά της Β' Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών, 1907, σελ. 2, 9-19.

¹⁹⁸ Holland – Markides, *ό.π.*, σελ. 230.

¹⁹⁹ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 32, 12/7/1906. Βλ. επίσης, Holland – Markides, *ό.π.*, σελ. 234 και Σβολόπουλο, *ό.π.*, σελ. 260.

²⁰⁰ Απόσπασμα ομιλίας Βενιζέλου: «[...] και σήμεραν αντιτασόμεθα μετά δυνάμεως εις την πρότασιν της αναγραφής του άρθρου αυτού, ο λόγος είναι, ότι φοβούμεθα τας παρεξηγήσεις[...] φοβούμαι, κύριοι πληρεξούσιοι, μήπως εγγίσητε όχι απλώς εν τω χάρτη, αλλ' εν ταις συνειδήσεσιν την ανεξιθρησκείαν και την ελευθεροθρησκείαν». Εστενογραφημένα Πρακτικά της Β' Συντακτικής..., *ό.π.*, σελ. 116

²⁰¹ *Ο.π.*, σελ. 111.

και θα δημιουργούσε σχέσεις εξάρτησης.²⁰² Επομένως, ο Βενιζέλος θεωρούσε περιττή την καθιέρωση επικρατούσας θρησκείας, με το επιχείρημα ότι είτε καθιερωθεί συνταγματικά είτε όχι, το Ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα παρέμενε η θρησκεία της πλειονότητας του κρητικού πληθυσμού.²⁰³

Ιδιαίτερη σημασία έχει το επιχείρημά του ότι *«εκείνοι, κατά των οποίων έχομεν να ανταγωνισθώμεν τον βαρύν αγώνα της εθνικής υπάρξεως, είναι ακριβώς άνθρωποι πρεσβεύοντες την Ορθόδοξον θρησκείαν»*.²⁰⁴ Τη στιγμή της ψήφισης του Κρητικού Συντάγματος του 1907, στη Μακεδονία διεξαγόταν ένας αμείλικτος αγώνας μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων κυρίως για το μέλλον της περιοχής. Ο Βενιζέλος προφανώς αναφερόταν στην παραπάνω πολιτική πραγματικότητα, προσπαθώντας να πείσει τα μέλη της Συνέλευσης ότι το ομόδοξο δεν αποτελούσε προϋπόθεση για τη δημιουργία άρρηκτων σχέσεων μεταξύ δυο λαών που πρεσβεύουν την ίδια θρησκεία. Σε μια προσπάθεια διεύρυνσης του ζητήματος της καθιέρωσης επικρατούσας θρησκείας, υποστήριξε την άποψη ότι το μέλλον του Ελληνισμού (η πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας) περιοριζόταν από την *«ανακήρυξη τοιούτων δογμάτων»*.²⁰⁵ Κατ' εκείνον, η επιθυμία για καθιέρωση της Ορθοδοξίας, ως επικρατούσας θρησκείας, συνδεόταν με μια πιο «στενή» ερμηνεία του Ελληνισμού, η οποία απέκλειε αλλογενείς και αλλόθρησκους πληθυσμούς.

Με βάση τον Βενιζέλο, όσοι πρέσβευαν την παραπάνω θέση δεν αναγνώριζαν *«ότι το εθνικόν μέλλον το συντρίβομεν καθ' ην στιγμήν ερχόμεθα να ανακηρύζωμεν ότι στους κόλπους του Ελληνισμού δεν ηδύναντο να χωρήσουν παρά οι πρεσβεύοντες το Ορθόδοξον Ανατολικόν δόγμα»*.²⁰⁶ Η προφητική του σκέψη δίνει τον τόνο αλλά και το περιεχόμενο της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής λέγοντας ότι

«Ποιος δεν γνωρίζει ότι, αν ταχέως ή βραδέως πρόκειται να πληρωθώσι τα εθνικά μας όνειρα, εις την Ελλάδα του μέλλοντος πρόκειται να περιλαμβάνωνται αλλόθρησκοι και αλλόδοξοι πληθυσμοί. Πως δεν εννοείτε ότι κεφαλαιώδες συμφέρον του Ελληνισμού είναι να διακηρύξη ότι η έννοια αυτού είναι τόσον ευρεία και τόσον άσχετος προς τα θρησκευτικά δόγματα, ώστε εις την έννοιαν αυτήν δύναται να χωρήσωσι όχι μόνον οι πρεσβεύοντες τα του Χριστού δόγματα, αλλά οι πρεσβεύοντες τα δόγματα πάσης άλλης γνωστής ή αγνώστου θρησκείας».²⁰⁷

Ο Κρητικός πολιτικός, στο σημείο αυτό, διατύπωσε τη θέση ότι το ελληνικό κράτος δεν ηδύνατο να επεκταθεί χωρίς να συμπεριλάβει αλλόθρησκους και αλλόδοξους πληθυσμούς, δεδομένου ότι οι αλύτρωτες πατρίδες κατοικούσαν από

²⁰² Σύμφωνα με τον Βενιζέλο, *«[...]επήρατε τα άρθρα του Ελληνικού Συντάγματος να τα θέσητε εν αρχή του ιδιού μας, μη προσέξαντες ότι ενώ δι' εκείνων καθιερούτο μια ελευθερία, δια της προτάσεως των θέλων ν' αρχίσωμεν το ημέτερον Σύνταγμα δια της καθιερώσεως μιας σχέσεως εξαρτήσεως»*. *Ο.π.*, σελ. 112.

²⁰³ Απόσπασμα ομιλίας Βενιζέλου: *«διότι τότε δεν ανεγράψαμεν αυτήν την διάταξιν, οτι είναι επικρατούσα έπαυσε τω όντι να είναι επικρατούσα αληθώς»*. *Ο.π.*, σελ. 113.

²⁰⁴ *Ο.π.*, σελ. 117.

²⁰⁵ *Ο.π.*,

²⁰⁶ *Ο.π.*,

²⁰⁷ *Ο.π.*,

συμπαγείς και πολυάριθμες πληθυσμιακές ομάδες, κυρίως μουσουλμάνους, φυλετικά και θρησκευτικά διαφοροποιημένες από την ελληνική ταυτότητα.²⁰⁸ Συνεπώς, η Ελλάδα είχε εθνικό συμφέρον να διατυμπανίζει ότι η ταυτότητα του Ελληνισμού είναι «ευρεία», ώστε πρώτον, να διευκολύνει την επέκταση της σε εδάφη, κατοικούμενα από αλλόθρησκους και αλλόφυλους και δεύτερον, να εξασφαλίσει την ομαλή ένταξη – αφομοίωση των ξένων πληθυσμών εντός του ελληνικού κράτους.

Ο Βενιζέλος επέκτεινε περισσότερο τη σκέψη του, υποστηρίζοντας την άποψη ότι οι μουσουλμάνοι Κρήτες θα μπορούσαν να είναι ο συνδετικός κρίκος «μεταξύ του Ελληνισμού και μουσουλμάνων άλλων χωρών, οι οποίες είναι προωρισμένοι, ως φαίνεται, εκ της ταχείας εξελίξεως, την οποίαν υφίστανται ταχέως να αποσπασθώσι του οθωμανικού κράτους. Ομιλώ δια την Μακεδονίαν».²⁰⁹ Πίστευε ότι η πολιτική εξέλιξη του Ανατολικού Ζητήματος οδηγούσε στην ταύτιση των συμφερόντων, Ελλήνων και μουσουλμάνων. Ωστόσο, ο ίδιος τόνιζε ότι «Δεν ομιλώ περί του κράτους του οθωμανικού, ομιλώ περί του λαού».²¹⁰ Το πολιτικό του αισθητήριο αντιλαμβανόταν ότι πλησίαζε η ώρα που το βαλκανικό κουφάρι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα μοιραζόταν στους επίδοξους διεκδικητές. Το πλεονέκτημα, όσον αφορά την εδαφική μοιρασιά, βρισκόταν στα χέρια αυτού που θα κατάφερνε να προσεταιριστεί τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς των βαλκανικών εδαφών, παρέχοντας εγγυήσεις για τη ζωή, την τιμή και την περιουσία τους. Ωστόσο, για να μπορέσει η Ελλάδα, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, να αποκτήσει το παραπάνω πλεονέκτημα έναντι των υπολοίπων διεκδικητών, έπρεπε να «καταστή ημέραν τινά και μουσουλμανική δύναμις. Δια να μη παρεξηγηθή δε η φράσις μου θα ειπώ ότι μουσουλμανική δύναμις θεωρείται και η Αγγλία και η Ρωσία».²¹¹ Με τον όρο μουσουλμανική δύναμη εννοούσε να διαβιούν οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί υπό καθεστώς ισονομίας και ισοπολιτείας.

Ο Κρητικός πολιτικός ολοκλήρωσε τον λόγο του εκφέροντας το επιχείρημα του «πεπολιτισμένου κόσμου», το οποίο κατά κόρον είχε χρησιμοποιήσει, προσπαθώντας να αναδείξει τον ευρωπαϊκό - διεθνή παράγοντα στον χειρισμό των μειονοτικών ζητημάτων. Ο «πεπολιτισμένος κόσμος» αποτέλεσε βασική συνισταμένη της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής, η οποία καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο και τη συμπεριφορά του Βενιζέλου έναντι των μειονοτήτων. Στη δεύτερη ανάγνωση του Συντάγματος, τάχθηκε με την άποψη των μουσουλμάνων,²¹² επισημαίνοντας την πολιτική σημασία της «περιποίησης» του μουσουλμανικού πληθυσμού.²¹³ Θεωρούσε ότι οι ιστορικές περιπέτειες του κρητικού λαού μετουσίωσαν τη θρησκευτική αντίθεση σε «εθνικήν αντίθεσιν». Παρ' όλα αυτά, αναγνώριζε ότι οι μουσουλμάνοι της Κρήτης ήταν «γνησιώτεροι αντιπρόσωποι της Ελληνικής φυλής από πολλούς εκ των κατοίκων της Στερεάς Ελλάδος και τινάς εκ των Νήσων».²¹⁴ Ως αποδείξεις

²⁰⁸ Απόσπασμα ομιλίας Βενιζέλου: «ότι η μεγέθυνσις του Ελληνικού Βασιλείου δεν δύναται να επέλθη χωρίς η μεγεθυνθείσα Ελλάς να περιλάβη στοιχεία αλλογενή ή αλλόθρησκα, ο ξενικός δε λόγω του αλλόθρησκου πληθυσμός[...] θα είνε μουσουλμανικός». *Ο.π.*, σελ. 779.

²⁰⁹ *Ο.π.*,

²¹⁰ *Ο.π.*,

²¹¹ *Ο.π.*,

²¹² *Ο.π.*, σελ. 778.

²¹³ *Ο.π.*,

²¹⁴ *Ο.π.*,

χρησιμοποίησε τη χρήση της ελληνικής γλώσσας από τους μουσουλμάνους Κρήτες και το στενό δέσιμο των Τουρκοκρητικών με το νησί.

Εν συνεχεία, το περιεχόμενο του άρθρ. 22,²¹⁵ το οποίο περιείχε διατάξεις των άρθρων 7 και 8 του Συντάγματος του 1899, αποτέλεσε αντικείμενο διαφωνίας μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων. Οι μουσουλμάνοι διαμαρτυρήθηκαν, διότι το νέο Σύνταγμα καταργούσε τη διάταξη του προηγούμενου, δυνάμει της οποίας μπορούσαν να διορίζονται μουσουλμάνοι, οι οποίοι δεν διέθεταν δίπλωμα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης σε δημόσιες θέσεις. Για το λόγο αυτό, πρότειναν την παράταση για δέκα ακόμα χρόνια του δικαιώματος του Ύπατου Αρμοστή να διορίζει μουσουλμάνους σε δημόσια αξιώματα, αν και υστερούσαν σε επιστημονική κατάρτιση.²¹⁶

Ο Βενιζέλος τάχθηκε υπέρ της παράτασης του δικαιώματος του Ύπατου Αρμοστή να διορίζει κατ' εξαίρεση μουσουλμάνους στα δημόσια αξιώματα, κυρίως γιατί περιλαμβανόταν ως όρος στη Νότα των Μεγάλων Δυνάμεων του 1906.²¹⁷ Και εδώ όπως και παραπάνω στο ζήτημα της επικρατούσας θρησκείας, θεωρούσε ότι «λόγοι πολιτικοί» επέβαλλαν την αποδοχή της μουσουλμανικής πρότασης. Ωστόσο, η πλειονότητα της Συνέλευσης απέρριψε τη μουσουλμανική πρόταση με το αιτιολογικό ότι δεν επικρατούσαν πια στη Κρήτη οι συνθήκες που επέβαλλαν την ψήφιση της συγκεκριμένης διάταξης το 1899.

Ένα μεγάλο μέρος των πρακτικών της Β' Συντακτικής Συνέλευσης καλύπτει η συζήτηση γύρω από το άρθρο 107, το οποίο αναφέρεται στο περίπλοκο και νομικά αχανές ζήτημα των βακουφίων. Οι μουσουλμάνοι κατέθεσαν πρόταση στο προεδρείο της Συνέλευσης ζητώντας την εκ βάθρων αναθεώρηση των διατάξεων του προηγούμενου Συντάγματος, που αναφέρονταν στα βακούφια. Ο Βενιζέλος υποστήριξε την άποψη ότι η πρόταση των μουσουλμάνων πληρεξούσιων «έρχεται να μεταβάλει εντελώς όλην τη βάση την δεδομένην με το Σύνταγμα το παλαιόν».²¹⁸ Επίσης, προέτρεψε τη Συνέλευση να αποδεχτεί την εξ ολοκλήρου αλλαγή του νομοθετικού πλαισίου που αφορούσε στα βακούφια, προσθέτοντας ή αφαιρώντας φράσεις από το προς ψήφιση άρθρο.

Παράλληλα, αναγνώριζε ότι ο ίδιος δεν γνώριζε σε βάθος το ζήτημα των βακουφίων, κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για την ψήφιση του άρθρου 107 του παλαιότερου Συντάγματος, γεγονός που οδήγησε σε παρερμηνείες σχετικά με τη σωστή ερμηνεία των διατάξεων του.²¹⁹ Ο Βενιζέλος εν τούτοις, υποστήριξε ενώπιον της Συνέλευσης ότι το άρθρο 107 του Συντάγματος του 1899 διατυπώθηκε σύμφωνα με τις επιθυμίες των μουσουλμάνων πληρεξούσιων, διότι σε αντίθετη περίπτωση αυτοί «οι οποίοι είχαν αναλάβη την δίκαιαν προστασίαν του μουσουλμανικού στοιχείου (εννοείται οι Μεγάλες Δυνάμεις), δεν θα άφηνον να περάση διάταξις κατά της οποίας

²¹⁵ Βλ. Άρθρ. 22. *Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας*, 1907, σελ. 8.

²¹⁶ *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Β' Συντακτικής...*, σελ. 774.

²¹⁷ *Ο.π.*, σελ. 777.

²¹⁸ *Ο.π.*, σελ. 540.

²¹⁹ *Ο.π.*, σελ. 541.

οι Μουσουλμάνοι θα αντετάσσοντο και θα αντετάσσοντο έχοντας νόμιμα επιχειρήματα».²²⁰

Ο Κρητικός πολιτικός, με την νομοθεσία του 1899, μετέτρεψε τα βακουφικά κτήματα σε κτήματα τελείας ιδιοκτησίας, ώστε να τα απελευθερώσει από τους περιορισμούς και να τα αποδώσει στους ικανότερους προς εκμετάλλευση. Παράλληλα, διατήρησε «τα βάρη δια των οποίων εβαρύνοντο το κτήμα επί τη βάσει των όρων αφιερώσεως», προστατεύοντας έτσι το φιλανθρωπικό χαρακτήρα της αφιέρωσης, αλλά και τα συμφέροντα του Εφκαφίου.

Ο ίδιος συνέδεε την αναμόχλευση του βακουφικού ζητήματος με τη Νότα των Μεγάλων Δυνάμεων (1906), δεδομένου των παραπόνων που έγιναν από τους μουσουλμάνους προς τους Ευρωπαίους.²²¹ Το εν λόγω κείμενο, μεταξύ άλλων, αναφερόταν και στο ζήτημα των βακουφίων, ως ένα από τα εκκρεμή ζητήματα που αφορούσαν τη μουσουλμανική μειονότητα. Ο Βενιζέλος ενοχλούνταν, όταν οι αιτιάσεις της μειονότητας προς τις Δυνάμεις είχαν ως αποτέλεσμα την ανάμιξη των τελευταίων στα εσωτερικά ζητήματα της Κρητικής Πολιτείας. Επίσης, για όσα ζητήματα η μειονότητα δεν μπόρεσε να αποσπάσει τη συγκατάθεση των χριστιανών, τα παρουσίαζε στις Δυνάμεις ως εκκρεμή ζητήματα που δεν έτυχαν της «δίκαιης» αντιμετώπισης των χριστιανών.

Οι μουσουλμάνοι αποδέχθηκαν τις «εκτεταμένες» αλλαγές ή προσθήκες του Βενιζέλου επί του άρθρου 107 και το άρθρο υπερψηφίστηκε από τη Συνέλευση. Η αλήθεια είναι ότι παρά τις όποιες επεμβάσεις του Βενιζέλου για τη συγκεκριμένη διάταξη, οι μουσουλμάνοι «*Επέτυχον διακανόνισιν του ζητήματος των βακουφικών κτημάτων, ανταποκρινομένην καθολοκληρίαν εις τας επιθυμίας των[...]*».²²² Η προβολή του βακουφικού ζητήματος σε διεθνές επίπεδο, μέσω της Νότας των Δυνάμεων (1906), λειτούργησε ως μοχλός πίεσης προς τους χριστιανούς αφήνοντας τους ελάχιστα περιθώρια ελιγμών. Η «ευρωπαϊκή» παράμετρος διαδραμάτισε μείζονα ρόλο στη διαδικασία διατύπωσης και ψήφισης του άρθρου 107, γεγονός που επισημάνθηκε και από τον Βενιζέλο. Ήταν η τελευταία σημαντική παραχώρηση των χριστιανών προς τη μουσουλμανική μειονότητα, πριν οι σχέσεις των δυο κοινοτήτων οδηγηθούν στα άκρα, κυρίως λόγω του γεγονότος ότι η ακτινοβολία του κινήματος των Νεότουρκων δεν άφησε ασυγκίνητους τους μουσουλμάνους Κρήτες.

Τέλος, το άρθρο 108 προέβλεπε ότι «*Εις τας βουλευτικές εκλογάς οι Μουσουλμάνοι των νομών Ηρακλείου, Ρεθύμνης, Χανίων αποτελούσιν ιδιαίτερους εκλογικούς συλλόγους*».²²³ Οι μουσουλμάνοι του νομού Λασιθίου δεν επιθυμούσαν να συμπεριληφθούν στην παραπάνω ρύθμιση. Το άρθρο αυτό καταργούσε τα ενιαία εκλογικά τμήματα που όριζε ο Εκλογικός Νόμος του 1899. Αν και δεν αναλύονται οι λόγοι που οδήγησαν στη διατύπωσή του, παρ' όλα αυτά, το επίμαχο άρθρο αποτελούσε μουσουλμανική επιθυμία, «*δια να μη αναμιγνύωνται οι εκεί μουσουλμάνοι εις τας κομματικές διαμάχας των χριστιανών*».²²⁴

²²⁰ Ο.π., σελ. 553.

²²¹ Ο.π., σελ. 744.

²²² Κήρυξ, 11/5/1908.

²²³ Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας 1907, σελ. 31-32.

²²⁴ Εστενογραφημένα Πρακτικά της Β' Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών, ό.π., σελ. 842.

13. Το εκκρεμές ζήτημα των καδήδων.

Αν και η κυβέρνηση προχώρησε αρχικά σε διορισμό Ιεροδικών,²²⁵ η μη συμμόρφωση αυτών με το υπάρχον νομικό πλαίσιο,²²⁶ ανάγκασε την κυβέρνηση να προχωρήσει στην απόλυσή τους²²⁷ και στον διορισμό μουφτήδων οι οποίοι ασκούσαν στο εξής και τα καθήκοντα των καδήδων.²²⁸

Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Φούμη, δεν κατέστη δυνατόν να διοριστούν καδήδες την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, για το λόγο ότι, *τοιούτος διορισμός, δεν ήτο δυνατόν να γίνη κατά το ιερόν δίκαιον των Μουσουλμάνων ειμή υπό του Σουλτάνου, συνέπεια προτάσεως του Σεΐχ-ουλ-Ισλαμής*».²²⁹ Εκτός όμως από τον Φούμη, σε άλλη πηγή αναφέρεται ότι τέτοια απόφαση ουδέποτε πραγματοποιήθηκε. *«Τουναντίον, από της εγκαθιδρύσεως του αυτόνομου πολιτεύματος αναγράφεται εν τοις προϋπολογισμοίς της Νήσου ειδικόν κονδύλιον δια την μισθοδοσίαν των καδήδων, των μουφτήδων και του προσωπικού των Ιεροδικείων»*.²³⁰

Ο Σεΐχ-ουλ-Ισλάμης της Κωνσταντινούπολης αντέδρασε, όταν ο Γεώργιος προσπάθησε να ασκήσει το δικαίωμα που του παρείχε το Σύνταγμα του 1899, να διορίσει καδή της επιλογής του. Ο ανώτατος θρησκευτικός ηγέτης των μουσουλμάνων, υποστηριζόμενος από την Πύλη, επιθυμούσε επιστροφή στο πρότερο καθεστώς διορισμού των καδήδων της Κρήτης. Το αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης Γεωργίου – Πύλης ήταν ο ήδη υπάρχων καδής Χανίων να παραμένει αδρανής και καθήκοντα ιεροδική να αναλάβει ο μουφτής, ο οποίος μισθοδοτούνταν από το ταμείο της Κρητικής Πολιτείας.²³¹ Το ζήτημα αυτό επιλύθηκε με την ανάκληση του παραπάνω καδή και με τη μη αποστολή έκτοτε άλλου από την Κωνσταντινούπολη.

Τα επιχειρήματα του Βενιζέλου, στη διάρκεια ψήφησης του Α΄ Κρητικού Συντάγματος, περί κατάλυσης της εθνικής κυριαρχίας και επέμβασης στα εσωτερικά ζητήματα της Κρητικής Πολιτείας σε περίπτωση διορισμού των καδήδων από αρχή

²²⁵ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 29, 22/4/1900. Βλ. *Ο.π.*, αρ. φ. 14, 1/4/1900.

²²⁶ «ο Καδής ουδόλως καταδέχεται να γράψη μιαν απόφασιν εις την ελληνικήν» και «αρνούνται οι ιεροδίκαι να δώσουν τον νενομισμένον εις το Σύνταγμα όρκον». *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών*, ό.π., σελ. 778.

²²⁷ «Διορίζομεν τον Μεχμέτ Τζεμίλ Ιεροδικήν Χανίων και τον Ιβραχίμ Χιερίφ μουφτή Χανίων»²²⁷ και με νέο διάταγμα «απολύομεν της υπηρεσίας τον Μεχμέτ Τζεμίλ Ιεροδικήν Χανίων, τον Ιβραχίμ Χιερίφ μουφτή Χανίων και τον Μεχμέτ Αρίφ Ιεροδικήν Ηρακλείου, ως αρνηθέντας να συμμορφωθώσι προς το άρθρον 7 υπ' αριθμ. 145 νόμου». *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 20, 4/5/1900.

²²⁸ *Ο.π.*, αρ. φ. 59, 5/11/1901.

²²⁹ Φούμη, «Σελίδες εκ των δραματικωτέρων της συγχρόνου Κρητικής Ιστορίας εν αις καταλέγεται και το ζήτημα των Καδήδων», *Μύσων*, τόμ. Α΄, Τεύχος 1, (1932), σ. 175.

²³⁰ Couturier, ό.π., αρ. υποσελ. 2, σελ. 199 και *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών του 1903*, σελ. 778.

²³¹ Στα πρακτικά της Κρητικής Βουλής του 1908, οι μουσουλμάνοι ζητούσαν την αύξηση του μισθού του μουφτή λόγω του γεγονότος ότι οι μουφτήδες ασκούσαν πλέον και δικαστικά καθήκοντα. Έτσι λοιπόν, τροποποιήθηκε το άρθρο 2 του Νόμου 434 (Νόμος της Μουσουλμανικής Κοινότητας, τροποποίηση του Ν. 145/1900) και στο εξής ο μουφτής, επειδή εκτελούσε καθήκοντα Ιεροδίκου, λάμβανε ως επιμίσθιο το 1/3 του μισθού του Ιεροδίκου, εφ' όσον δεν είχε διορισθεί ιεροδικής. *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών του 1908*, Περίοδος Α΄ - Σύνοδος Β΄, 1910, σελ. 22, 100.

έξωθεν της Κρήτης, επικράτησαν. Προτιμήθηκε η χρόνια εμπλοκή ενός ακανθώδους ζητήματος, παρά η λύση του με τρόπο που θα μείωνε την εθνική κυριαρχία της Κρητικής Πολιτείας. Άρα, ο συμβιβασμός που είχε επέλθει μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων για το ζήτημα των Ιεροδικών έμεινε ανεφάρμοστος. Η προσπάθεια συγκερασμού των ιδιαίτερων κανόνων του ισλαμικού δικαίου με τις αρχές της εθνικής κυριαρχίας και της εσωτερικής αυτοδιάθεσης της Κρητικής Πολιτείας, τελικά δεν τελεσφόρησε.

Η λύση που προτάθηκε, σύμφωνα με τον Κων. Φούμη, ακολούθησε το ελληνικό παράδειγμα της εποχής, δηλ. *«Εις την Κρήτην είχαν διορισθή, υπό του Ηγεμόνος, μόνον μουφτήδες, ασκούντες και τα καθήκοντα των καδήδων. Η εξεύρεσις δε και τούτων επετεύχθη μετά κόπου»*.²³² Άρα, οι χριστιανοί ιθύνοντες αντέγραψαν την ελληνική πραγματικότητα, όσον αφορά τους ιεροδίκες, παραχωρώντας στους μουφτήδες διευρυμένες εξουσίες, σε μια προσπάθεια να παρακάμψουν το ζήτημα του διορισμού των καδήδων από αρχή (Σειχουλισλάμης), άμεσα επηρεαζόμενη από την Πύλη.

Αν και το άρθ. 104 του Κρητικού Συντάγματος του 1907 έθετε ξανά το ζήτημα των καδήδων, εν τούτοις η υπόθεση δεν έλαβε αίσιο τέλος και αυτό γιατί στην επίσημη ανακοίνωση των προξένων των τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων, ως απάντηση στο ψήφισμα της Ενώσεως του 1908, γινόταν ξανά μνεία στο θέμα των καδήδων, ως ένα από τα μείζονα προβλήματα της μουσουλμανικής μειονότητας.²³³

14. Οι σχέσεις χριστιανών – μουσουλμάνων το έτος 1907

Με την έναρξη της Κρητικής Βουλής του 1907, οι χριστιανοί επικύρωσαν – για μια ακόμα φορά – ψήφισμα που κήρυττε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.²³⁴ Σε αυτούς που το υπέγραψαν συγκαταλέγονταν και ο Βενιζέλος. Οι μουσουλμάνοι βουλευτές κατέθεσαν ψήφισμα με το οποίο δήλωναν ότι *«δεν συμμεριζόμεθα την γνώμην των συναδέλφων ημών καθ' όσον αφορά το ψήφισμα της ενώσεως της Κρήτης μετά της Ελλάδος»*.²³⁵ Το ήδη ηλεκτρισμένο κλίμα μεταξύ των βουλευτών των δυο θρησκειών ήρθε να επιδεινώσει η είδηση ότι αυξάνονταν οι δολοφονίες μουσουλμάνων πολιτών. Οι μουσουλμάνοι ζήτησαν από την κυβέρνηση να λάβει μέτρα περιστολής των δολοφονιών.²³⁶ Οι χριστιανοί δεν αποδέχθηκαν το επιχείρημα των μουσουλμάνων συναδέλφων τους ότι οι φόνοι είχαν φυλετικό χαρακτήρα.²³⁷ Προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν και η παρέμβαση του Βενιζέλου, ο οποίος στήριξε την προσπάθεια εξάλειψης του φαινομένου των δολοφονιών αλλά αρνιόταν να

²³² Φούμης, *ό.π.*, σελ. 176.

²³³ *Ο.π.*, σελ. 180. Αρχές Μαΐου του 1911, κυκλοφόρησαν φήμες ότι η Υψηλή Πύλη επρόκειτο να προχωρήσει στον διορισμό και στην αποστολή στην Κρήτη, τριών Καδήδων. Ωστόσο, δεν είχε προηγηθεί αίτημα της μουσουλμανικής κοινότητας του νησιού. Εν τέλει, κάτι τέτοιο δεν συνέβη. Holland – Markides, *ό.π.*, σελ. 281.

²³⁴ *Επίσημα Πρακτικά της Α' Τακτικής Συνόδου του 1907*, 1 Ιουλίου – 28 Σεπτεμβρίου, 1910, σελ. 2.

²³⁵ *Ο.π.*, σελ. 3.

²³⁶ Οι μουσουλμάνοι αναφέρονται σε πολυάριθμους φόνους ομόθρησκων τους, στο Ηράκλειο. *Ο.π.*, σελ. 33, 80.

²³⁷ *Ο.π.*, σελ. 34.

δεχθεί ότι οι φόνοι είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα.²³⁸ Συν τοις άλλοις, θα στηλιτεύσει με τον πιο έντονο τρόπο πρόταση μουσουλμάνου βουλευτή για αφαίρεση του γείσου από τα πηλίκια των Οθωμανών χωροφυλάκων, πιθανώς για λόγους θρησκευτικούς.²³⁹ Αντ' αυτού, πρότεινε ή τη μετατροπή του πηλικίου ή την απαλλαγή των μουσουλμάνων από τη Πολιτοφυλακή έναντι οικονομικού ποσού.²⁴⁰ Παρά τις αντιρρήσεις του, η πρόταση του μουσουλμάνου θα γίνει δεκτή από τη Βουλή και θα προστεθεί στο διάταγμα «Περί Πολιτοφυλακής» της 8^{ης} Ιουλίου 1907.²⁴¹

Αξίζει να τονιστεί ότι η συμπεριφορά του Βενιζέλου έναντι των μουσουλμάνων, καθίστατο περισσότερο συντηρητική – αδιάλλακτη, σε σχέση με τα πρώτα χρόνια του βίου της Κρητικής Πολιτείας. Η αλλαγή στάσης του έναντι της μουσουλμανικής μειονότητας θα κορυφωθεί τα επόμενα έτη (κυρίως το 1908) λόγω πρώτον, της αρνητικής συμπεριφοράς των μουσουλμάνων στα συνεχή ενωτικά ψηφίσματα της Κρητικής Βουλής, δεύτερον, στην επίδραση του κινήματος των Νεότουρκων στους μουσουλμάνους Κρήτες και τρίτον στο γεγονός ότι ο Βενιζέλος είχε πια πεισθεί ότι οι μουσουλμάνοι συνέχιζαν να σκέπτονται «οθωμανικά», μη αποδεχόμενοι το εθνικό συμφέρον έτσι, όπως το κατανοούσαν οι χριστιανοί.

14. Το Κίνημα των Νεότουρκων - Η επίδρασή του στους μουσουλμάνους Κρήτες

Το κίνημα των Νεότουρκων άσκησε καταλυτική επίδραση στην ιθύνουσα τάξη των μουσουλμάνων της Κρήτης. Όπως πληροφορούμαστε από τον Φούμη, ο οποίος υπήρξε από τα σημαίνοντα πρόσωπα της Κρητικής Βουλής, την περίοδο που ξέσπασε το κίνημα, «*Η εκ της αναρρήσεως των Νεότουρκων εις την εξουσίαν και της ευμενούς υπέρ αυτών τροπής της Ευρωπαϊκής διπλωματίας, αναθάρρυνσις του εν Κρήτη μουσουλμανικού στοιχείου[...] ήτο μεγίστη*».²⁴² Επομένως, τα φλογερά κηρύγματα των Νεότουρκων περί ανασύστασης και αναδιοργάνωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν άφησαν ασυγκίνητους τους μουσουλμάνους Κρήτες. Η δημόσια παραδοχή της προσδοκίας τους για επαναφορά στο πρότερο πολιτικό καθεστώς, αυτό της οθωμανικής κυριαρχίας, τους καθιστούσε, στις συνειδήσεις των χριστιανών, το λιγότερο ως όργανα της Πύλης και το περισσότερο ως εξωμότες. Περιττό να τονιστεί ότι εκτός από μουσουλμάνοι, ήταν και πολίτες της Κρητικής Πολιτείας, άρα το να ασπάζονταν ιδεολογίες οι οποίες αντιστρατεύονταν τα εθνικά συμφέροντα της Κρητικής Πολιτείας, δημιουργούσε αισθήματα μίσους στους χριστιανούς συμπολίτες τους.

Βέβαια, τα όργανα της νεοτουρκικής προπαγάνδας στην Κρήτη είχαν δημιουργήσει το κατάλληλο κλίμα στις τάξεις των μουσουλμάνων Κρητών, ώστε να τους πείσουν για τη βασιμότητα των επιχειρημάτων τους. Συγκεκριμένα, υποστήριζαν

²³⁸ Ο.π., σελ. 80.

²³⁹ Προφανώς το γείσο του πηλικίου έφερε τον σταυρό. *Επίσημα Πρακτικά της Κρητικής Βουλής του 1907*, 10 Οκτ. – 7 Νοεβρ. 1907, 1910, σελ. 6-7.

²⁴⁰ Ο.π., σελ. 13.

²⁴¹ Ο.π., σελ. 14.

²⁴² Holland – Markides, *ό.π.*, σελ. 264, 276-77. Φούμης, *ό.π.*, σελ. 202.

πρώτον, ότι ο Σουλτάνος εξακολουθούσε να ασκεί κυριαρχικά δικαιώματα επί της Κρήτης, δεύτερον, η Κρήτη θα γινόταν και πάλι κέντρο παραμονής ολόκληρου Σώματος Στρατού, ο δε κόλπος της Σούδας θα μετατρέποταν σε πολεμικό ναύσταθμο και τρίτον, ότι οι πολεμικές αυτές δυνάμεις προορίζονταν, όχι μόνον για τη στερέωση της οθωμανικής κυριαρχίας επί της Κρήτης αλλά θα λειτουργούσαν και ως εφιαλτήριο για την ανάκτηση και διατήρηση των αφρικανικών κτήσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁴³

Εν τούτοις, υπήρχαν φωνές μεταξύ των μουσουλμάνων όπως αυτή του Χουσεΐν Γενιτσαράκη, ο οποίος είχε χρηματίσει Δήμαρχος Χανίων αλλά και Σύμβουλος Δημόσιας Ασφάλειας επί διοίκησης Γεωργίου, που υποστήριζε την άποψη ότι εφόσον ο Σουλτάνος απώλεσε την κυριαρχία του επί της νήσου «*το αληθές συμφέρον, ου μόνον των χριστιανών αλλά και των Μουσουλμάνων, της Κρήτης, ήτο[...]*η όσον οίοντε ταχύτερα Ένωσις της Κρήτης μετά της Ελλάδος».²⁴⁴ Παρ' όλα αυτά, οι συγκεκριμένες φωνές αποτελούσαν τη μειοψηφία στο εσωτερικό της μουσουλμανικής κοινότητας.

Η όξυνση των πνευμάτων επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι στη συνεδρίαση της Κρητικής Βουλής της 1^{ης} Αυγούστου 1909 δεν προσήλθαν οι μουσουλμάνοι βουλευτές.²⁴⁵ Επίσης, σε επιστολή του Αλέξανδρου Ραγκαβή, ο οποίος την περίοδο αυτή υπηρετούσε ως ανώτερος υπάλληλος του Υπουργείου Εξωτερικών, αποσπασμένος στην υπηρεσία του Ύπατου Αρμοστή, Αλέξανδρου Ζαΐμη, προς τον Κωνστ. Φούμη, τον Ιανουάριο του 1910 ανέφερε ότι Τούρκοι κατάσκοποι, «*επιζητούσι δια διανομής χρημάτων εις άτομα άνευ επαγγέλματος να δημιουργήσουν εν Κρήτη ταραχάς, όπως μας αποξενώσουν των συμπαθειών της Ευρώπης και επιτύχωσι την εις την Νήσον απονομήν του καθεστώτος της Σάμου*».²⁴⁶

Στη συνεδρίαση της 16^{ης} Αυγούστου 1910 για την εκλογή νέας Συνέλευσης, μόνο οι χριστιανοί πληρεξούσιοι έδωσαν «*τον νενομισμένον όρκον πίστεως εις το Ελληνικό Σύνταγμα και τον Βασιλέα των Ελλήνων*».²⁴⁷ Το γεγονός ότι οι χριστιανοί Κρήτες ορκίστηκαν πίστη στο ελληνικό Σύνταγμα και τον Έλληνα βασιλιά προκάλεσε την έντονη αντίδραση των μουσουλμάνων πληρεξούσιων, οι οποίοι κατέθεσαν διαμαρτυρία στο προεδρείο και ευθύς αποχώρησαν. Το περιεχόμενο της διαμαρτυρίας έγκειτο πρώτον, στην έναρξη των εργασιών της Συνέλευσης με βάση τους ελληνικούς νόμους και δεύτερον, στο γεγονός ότι

«ούτοι μη στηριζόμενοι ειμή μόνον επί των εν τη Νήσω κυριαρχικών δικαιωμάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μη συμμετέχοντες ουδενός άλλου θεσμού, ειμή μόνον της υπό της Οθωμανικής Κυβερνήσεως χορηγηθείσης αυτονομίας διαμαρτύρονται εξ ονόματος του Μουσουλμανικού στοιχείου, ούτινος τυγχάνουν αντιπρόσωποι, δια

²⁴³ Ο.π., σελ. 202-203.

²⁴⁴ Ο.π.,

²⁴⁵ Ο.π., σελ. 205.

²⁴⁶ Ο.π., σελ. 212-213.

²⁴⁷ Ο.π., σελ. 224.

*την συμφώνως τοις Ελληνικοίς νόμοις γενομένην προς αυτούς πρότασιν περί δόσεως όρκου επ' ονόματι του Βασιλέως των Ελλήνων».*²⁴⁸

Η αναφορά σε κυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου επί της νήσου, τη στιγμή που το Κρητικό Ζήτημα και η απαίτηση των χριστιανών Κρητών για ένωση με την Ελλάδα είχαν φτάσει στο ζενίθ, αποτέλεσε το κύκνειο άσμα της προσέγγισης των δυο διαφορετικών θρησκευτικών στοιχείων.

Θεωρούμε ότι η στάση των μουσουλμάνων Κρητών έναντι του κινήματος των Νεότουρκων αποτέλεσε την ταφόπλακα για την οποιαδήποτε προσπάθεια συμφιλίωσης και συναδέλφωσης των δυο στοιχείων. Από τούδε και στο εξής, οι σχέσεις των δυο θρησκευτικών στοιχείων χαρακτηρίζονταν από αρνητική διάθεση και έλλειψη εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης. Η υπόνοια - ελπίδα που γεννήθηκε στους μουσουλμάνους Κρήτες, μέσω του κινήματος των Νεότουρκων, για επιστροφή στην οθωμανική κυριαρχία αποτέλεσε την αρχή του τέλους της διαλλακτικής συμπεριφοράς των χριστιανών έναντι των ζητημάτων της μουσουλμανικής μειονότητας. Μην λησμονούμε ότι είχαν προηγηθεί δυο αποτυχημένες προσπάθειες του Γεωργίου για την Ένωση, το Κίνημα του Θερίσου, τα συνεχή ψήφισμα της Κρητικής Βουλής για ένωση με την Ελλάδα και όλα αυτά είχαν κουράσει την κρητική κοινωνία, η οποία έψαχνε για αποδιοπομπαίους τράγους. Η κατάσταση δεν θα εκτροχιαστεί μόνο σε επίπεδο κοινωνίας (δολοφονίες) αλλά και σε επίπεδο θεσμών. Η Κρητική Βουλή θα μετατραπεί σε πεδίο εντονότατων διαξιφισμών μεταξύ των δυο στοιχείων με θέμα αντιπαράθεσης, τι άλλο από την αντίθεση των μουσουλμάνων στο ενδεχόμενο ένωσης με την Ελλάδα.

Μέσα από τα πρακτικά της Κρητικής Βουλής του 1908 διαφαίνεται ο ερεθισμός που επικρατούσε στις σχέσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων. Οι χριστιανοί με την έναρξη των εργασιών της Βουλής προχώρησαν σε ψήφισμα ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Η αντίδραση των μουσουλμάνων ήταν άμεση, δηλώνοντας την αντίθεσή τους στο ψήφισμα. Επιπλέον, εξέφραζαν φόβους για τη σωματική τους ακεραιότητα λόγω της αποχώρησης των διεθνών στρατευμάτων.²⁴⁹ Οι Δυνάμεις απέσυραν τα στρατεύματά τους από την Κρήτη, δεδομένου ότι η οργάνωση της κρητικής πολιτοφυλακής μπορούσε να εγγυηθεί την ασφάλεια και την τάξη στο εσωτερικό της νήσου. Άμεση συνέπεια της αποχώρησης των διεθνών στρατευμάτων ήταν η αθρόα αγορά όπλων από τους μουσουλμάνους Κρήτες. Γι' αυτήν την κίνησή τους επικαλούνταν το άρθρο 16 του Συντάγματος του 1907 σχετικά με το δικαίωμα κάθε Κρητικού να φέρει όπλα.²⁵⁰ Ο Βενιζέλος συναίνεσε με την άποψη των μουσουλμάνων ότι ήταν δικαίωμα κάθε Κρήτα, συνταγματικά κατοχυρωμένο, να φέρει όπλα. Εν τούτοις, σύμφωνα με τον ίδιο, οι μουσουλμάνοι έπρεπε να εμπιστευτούν την ασφάλεια τους στους χριστιανούς, αφήνοντας κατά μέρος οποιαδήποτε υποψία ανασφάλειας. Στη συνέχεια, συμπυκνώνει σε μια φράση την πεμπτουσία της μειονοτικής του πολιτικής, λέγοντας ότι

²⁴⁸ *Ο.π.*,

²⁴⁹ *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών του 1908*, ό.π., σελ. 1-3, 78. Βλ. επίσης, Holland – Markides, *ό.π.*, σελ. 249-255, 269.

²⁵⁰ *Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας του 1907*, ό.π., σελ.7.

*«πολιτικόν συμφέρον πρώτης τάξεως επιβάλλει εις ημάς να αποδείξωμεν εις πάσαν περίστασιν ότι οι Έλληνες δύναται να διοικήσουν συνοίκους λαούς είτε ετερόθρησκους είτε ετερόφυλους, παρέχοντες εις αυτούς πλήρη ισοπολιτείαν και προστασίαν».*²⁵¹

Η παραπάνω φράση αποτέλεσε την κορωνίδα της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας εδραζόταν κυρίως στην προσπάθεια των Ελλήνων να αποδείξουν ότι ήταν ικανοί να κυβερνήσουν λαούς *είτε ετερόθρησκους είτε ετερόφυλους*, μιας που τα προς κατάκτηση εδάφη κατοικούσαν από συμπαγείς πληθυσμιακές μάζες, διαφορετικές ως προς τη φυλετική και θρησκευτική ταυτότητα των Ελλήνων.

Ο Βενιζέλος, παρότι ταυτίστηκε με την άποψη των μουσουλμάνων στο ζήτημα της οπλοκατοχής, μολαταύτα προέβη σε σοβαρό, θα λέγαμε, υπαινιγμό σε βάρος των μουσουλμάνων, συνδέοντας την αθρόα αγορά όπλων από τους μουσουλμάνους με τις καταγιστικές πολιτικές εξελίξεις στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή με το κίνημα των Νεότουρκων. Πιο συγκεκριμένα, ανέφερε στον λόγο του ότι

*«δυστυχώς δε γεγονότα πολιτικά, μη έχοντα άμεσον αναφορά προς το κρητικόν ζήτημα, λαβόντα δε χώραν κατά τας τελευταίας ημέρας εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία, δέχομαι ότι είναι δυνατόν να εμβάλωσιν εις την σκέψην τινών εκ των κατωτέρου όχλου ιδέας νοσηράς, αλλ' είμαι βέβαιος ότι οι συνάδελφοι μας μουσουλμάνοι, οι οποίοι είνε οι ηγέται του μουσουλμανικού πληθυσμού[...]ότι έχουν ικανήν ορθοφροσύνην, ότι συναισθάνονται κατά βάθος ότι ηδύναντο ασφαλώς να αποβλέπουν εις την εν τω μέλλοντι συμβίωσιν μετά των χριστιανών συμπολιτών των, ότι αντιλαμβάνονται κάλλιστα ότι πάσα οιαδήποτε διατάραξις της τάξεως, δεν ηδύναντο παρά να αποβή προς ζημίαν του τόπου όλου, αλλ' ειδικώτερον προς ζημίαν εκείνων, οι οποίοι θα προεκάλουν αυτήν».*²⁵²

Ο Κρητικός πολιτικός, με διπλωματικό τρόπο απηύθυνε προειδοποίηση στους πολιτικούς ηγέτες της μουσουλμανικής μειονότητας να μην ενστερνιστούν τις σκέψεις του μουσουλμανικού όχλου, αλλά να λειτουργήσουν με *ικανήν ορθοφροσύνην*, ώστε να εξασφαλιστεί η ηρεμία και η τάξη στο εσωτερικό της Κρητικής Πολιτείας. Πιθανώς, να είχε αντιληφθεί ότι το κίνημα των Νεότουρκων είχε ασκήσει καταλυτική επίδραση στις μουσουλμανικές μάζες αλλά και στους θρησκευτικούς και πολιτικούς αντιπροσώπους της μειονότητας. Όπως επανειλημμένα έχει τονιστεί, η πλειονότητα των μουσουλμάνων της Κρήτης ουδέποτε αποκολλήθηκε από το οθωμανικό παρελθόν. Με βάση, λοιπόν, τα παραπάνω, η αναγέννηση του οθωμανικού παρελθόντος, που επικαλούνταν οι Νεότουρκοι δεν άφησε ασυγκίνητους τους μουσουλμάνους Κρήτες.

Ο Βενιζέλος, προσπαθώντας να ελαχιστοποιήσει τις πιθανότητες το κίνημα των Νεότουρκων να εμφιλοχωρήσει στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας και κυρίως στην ηγεσία της, προέβη σ' αυτήν την έμμεση προειδοποίηση – απειλή,

²⁵¹ *Εστενογραφημένα Πρακτικά Βουλής των Κρητών του 1908, ό.π., σελ. 79.*

²⁵² *Ό.π.,*

λέγοντας ότι αυτός ή αυτοί που θα διασαλεύσουν την τάξη, θα υποστούν τη μεγαλύτερη ζημία. Γνωρίζοντας, βέβαια, ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός κατευθυνόταν από τους θρησκευτικούς και πολιτικούς του ηγέτες, δεν θα ενεργούσε ποτέ αυτοβούλως, για τον λόγο αυτό καθιστούσε υπεύθυνους για οποιαδήποτε εσωτερική πολιτική ανωμαλία, τους πολιτικούς αντιπροσώπους της μειονότητας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Η Βενιζελική μειονοτική πολιτική την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας

Κατά την κρητική περίοδο αποκρυσταλλώθηκαν οι βασικές αρχές της μειονοτικής πολιτικής του Βενιζέλου. Ο θρησκευτικός φιλελευθερισμός του Βενιζέλου αποτέλεσε τη σημαντικότερη παράμετρο της μειονοτικής του πολιτικής. Ο εν λόγω φιλελευθερισμός διευκόλυνε την επαφή του με αλλόθρησκα στοιχεία (μειονότητες).

Η πολιτική στάση του Βενιζέλου, στο πλαίσιο της Κρητικής Πολιτείας, έναντι των μουσουλμάνων Κρητών αποτέλεσε παράδειγμα πολιτικού και θρησκευτικού φιλελευθερισμού. Η θεσμική κατοχύρωση των μουσουλμάνων της Κρήτης ήταν από τις πρώτες διεθνώς.²⁵³ Ωστόσο, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η ανάλυση της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής σε σχέση με το πώς ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν τη μουσουλμανική μειονότητα και τι ρόλο θα διαδραμάτιζε αυτή σε σχέση με τα εθνικά συμφέροντα της Κρητικής Πολιτείας. Εν ολίγοις, εντοπίζουμε τα βασικά στοιχεία της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής κατά τη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας.

Κατά αρχάς, αν θέλαμε να συνοψίσουμε σε μια λέξη τη στάση του Βενιζέλου έναντι του αιματηρού παρελθόντος των δυο κοινοτήτων, αυτή θα ήταν η «λήθη».²⁵⁴ Η λήθη έπρεπε, κατά τα λεγόμενα του Βενιζέλου, να αποτελέσει τον θεμέλιο λίθο του οικοδομήματος της Κρητικής Πολιτείας. Αν οι δυο κοινότητες δεν άφηναν στο παρελθόν τις προηγούμενες αλγεινές μνήμες, τότε το εγχείρημα της Κρητικής Πολιτείας δεν είχε μέλλον. Για την επίτευξη του παραπάνω σκοπού, οι χριστιανοί της νήσου έπρεπε να φανούν ανώτεροι των περιστάσεων και να λησμονήσουν το ρόλο των μουσουλμάνων της Κρήτης κατά τη διάρκεια των προηγούμενων επαναστάσεων. Θα ήταν, επίσης, λάθος να αγκυλωθούν στις μνήμες του παρελθόντος και να αναπαράγουν τις παθογένειες του προηγούμενου καθεστώτος. Εν ολίγοις, να υιοθετήσουν τη συμπεριφορά που είχαν οι μουσουλμάνοι, πριν την ανακήρυξη της Αυτονομίας.

Η λήθη και η συμφιλίωση μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων αποτελούσαν τις δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η πλειονότητα των πληρεξουσίων, με πιο ένθερμο

²⁵³ Τσιτσελίκης, «Μουσουλμανικές κοινότητες στην Ελλάδα πριν και μετά το 1923: Δικαιικές συνέχειες και ιδεολογικές ασυνέπειες», στο συλλογικό τόμο: *Η Ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, (επιμ. Κωνστ. Τσιτσελίκης), 2006, σελ. 371-372. Επίσης, βλ. Τσιτσελίκη – Χριστόπουλο, *ό.π.*, σελ. 45.

²⁵⁴ Την παραπάνω θέση ενισχύει και η άποψη του Σκαλτούνη ο οποίος αναφέρει ότι «ούτω δε η Ευρώπη είδεν έκπληκτος, λαόν μετά αιώνων δουλείας και καταπιέσεων, απελευθερούμενον και εφαρμόζοντα το υψηλόν παράγγελμα του θρησκευμάτος του, της λήθης των παθημάτων του και της μετά των αλλοφύλων και δυναστών αδελφώσεως». Σκαλτούνης, *ό.π.*, σελ. 177.

υποστηρικτή αυτής της ομάδας τον Βενιζέλο, επιθυμούσε την αλλαγή σελίδας στο πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς της Κρήτης. Εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση γι' αυτήν την αλλαγή ήταν η γεφύρωση των αντιθέσεων που χώριζαν τις δυο θρησκευτικές κοινότητες κατά το παρελθόν. Ο Βενιζέλος, επίσης, είχε αντιληφθεί πλήρως ότι οι σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων αποτελούσαν τη λυδία λίθο για τον εκσυγχρονισμό των δομών της Κρητικής Πολιτείας. Χωρίς την προσπάθεια όλων των στοιχείων της κρητικής κοινωνίας, μέρος της οποίας ήταν και οι μουσουλμάνοι, η Κρητική Πολιτεία δεν θα μπορούσε να ορθοποδήσει ως κράτος.

Σε δεύτερη φάση, ο Βενιζέλος πίστευε ότι οι μουσουλμάνοι έπρεπε να διαβιούν υπό καθεστώς πλήρους ανεξιθρησκίας. Η συνταγματική κατοχύρωση των θρησκευτικών δικαιωμάτων των μουσουλμάνων αποτέλεσε βασική συνιστώσα της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Κριτήριο αυτοπροσδιορισμού των μουσουλμάνων Κρητών υπήρξε η θρησκεία, συνεπώς ήταν απαραίτητο να κατοχυρωθεί συνταγματικά η ιδιαίτερη θρησκευτική τους ταυτότητα μέσω μιας αρκετά φιλελεύθερης διάταξης στο πρώτο Κρητικό Σύνταγμα του 1899.

Ωστόσο, ο Κρητικός πολιτικός δεν έμεινε μόνο σ' αυτό. Για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, δεν προχώρησε στην καθιέρωση της Ορθοδοξίας, αν και μπορούσε, βάσει της πληθυσμιακής αναλογίας των δυο θρησκευτικών στοιχείων, ως επίσημης επικρατούσας θρησκείας της Κρητικής Πολιτείας, ώστε να μη δημιουργηθούν αρνητικές εντυπώσεις έναντι των μουσουλμάνων Κρητών. Θα τολμούσαμε να πούμε ότι η αντίδρασή του, στο ζήτημα της καθιέρωσης επικρατούσας θρησκείας, υπήρξε λυσσαλέα. Έχοντας ανεπτυγμένο το πολιτικό του αισθητήριο, αντιλαμβανόταν ότι ο τονισμός της θρησκευτικής ταυτότητας της πλειονότητας θα δημιουργούσε αισθήματα απομόνωσης και δυσαρέσκειας στα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας.

Ο Βενιζέλος υποστήριζε την άποψη ότι οι μουσουλμάνοι δεν έπρεπε να απολαμβάνουν μόνο καθεστώς ανεξιθρησκίας, αλλά έπρεπε επίσης να απολαμβάνουν καθεστώς ισονομίας και ισοπολιτείας. Η ισονομία και η ισοπολιτεία αποτελούν τον θεμέλιο λίθο κάθε αμερόληπτης, κοινωνικά δίκαιης και ευνομούμενης Πολιτείας αλλά και βασική συνιστώσα της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Ο Βενιζέλος, καθιερώνοντας τις δυο παραπάνω αρχές, ως βασικό πυλώνα του Κρητικού Συντάγματος, έθετε τις βάσεις για τη μετέπειτα αρμονική συμβίωση των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων. Συν τοις άλλοις, η παραχώρηση καθεστώτος ισονομίας και ισοπολιτείας έναντι των μουσουλμάνων, θα αφαιρούσε από τον οποιονδήποτε (Βλ. Οθωμ. Αυτοκρατορία, Μ. Δυνάμεις, θρησκευτικοί ηγέτες των μουσουλμάνων) το επιχείρημα των διακρίσεων σε βάρος της μουσουλμανικής μειονότητας και κατ' επέκταση τη δυνατότητα επέμβασης στα εσωτερικά ζητήματα της Κρητικής Πολιτείας.

Τα θεμέλια πάνω στα οποία εδραζόταν η νεότευκτη Κρητική Πολιτεία ήταν ακόμη σαθρά. Η εσωτερική ασφάλεια και τάξη δεν μπορούσαν να θεωρηθούν ως δεδομένα. Επίσης, η διεθνής θέση της χώρας βρισκόταν μεταξύ σφύρας και άκμονος με την Πύλη και τις ευρωπαϊκές δυνάμεις να καιροφυλαχτούν για να εκμεταλλευτούν

οποιοδήποτε λάθος των χριστιανών Κρητών.²⁵⁵ Η στάση του Βενιζέλου έναντι των μουσουλμάνων σκοπό είχε να ελαχιστοποιήσει τις πιθανότητες εμφάνισης αυτού του λάθους. Ο ίδιος γνώριζε ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Κρήτης θα μπορούσε να αποτελέσει το απαραίτητο φύλλο συκής για μια ενδεχόμενη επέμβαση των Ευρωπαίων ή της Πύλης στο κρητικό έδαφος, γεγονός που θα σηματοδοτούσε τον τερματισμό της Αυτονομίας. Η επιρροή της Πύλης αλλά και η υποβόσκουσα επιθυμία των μουσουλμάνων για επιστροφή στην οθωμανική κυριαρχία, θα μπορούσαν να αποτελέσουν εν δυνάμει αιτίες αποσταθεροποίησης του εγχειρήματος της Αυτονομίας. Επιπροσθέτως, οι Μ. Δυνάμεις είχαν θέσει τις κατευθυντήριες γραμμές του πρώτου Κρητικού Συντάγματος,²⁵⁶ οι σημαντικότερες εξ αυτών υπήρξαν η ανεκτικότητα και ο σεβασμός των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων της Κρήτης.

Για τον Βενιζέλο η παραχώρηση του καθεστώτος της Αυτονομίας αποτελούσε ένα ακόμη σταθμό προς τον απώτερο πολιτικό στόχο, την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα.²⁵⁷ Οποιαδήποτε επιπλοκή τόσο σε επίπεδο εσωτερικής διακυβέρνησης, όσο και σε επίπεδο διεθνούς πολιτικής της χώρας, απομάκρυνε την Κρητική Πολιτεία (Κρήτη) από την ένωση με την Ελλάδα.

Ορισμένοι πληρεξούσιοι, όπως ο Βενιζέλος, κατέβαλλαν προσπάθειες μέσω του Συντάγματος, κατ' αρχάς να μην αποξενώσουν τη μουσουλμανική μειονότητα από το υπόλοιπο σώμα της κρητικής κοινωνίας και κατά δεύτερον, παρακάμπτοντας τη θρησκευτική ταυτότητα των μουσουλμάνων, να πετύχουν την ισότιμη πολιτική τους ένταξη στη νεοσύστατη Κρητική Πολιτεία. Για τον σκοπό αυτό, η πρώτη κυβέρνηση αλλά και οι επόμενες που ακολούθησαν δεν δίστασαν να ορίσουν Δημάρχους των μεγάλων αστικών κέντρων της Κρήτης μουσουλμάνους υποψηφίους. Έτσι, λοιπόν, στις αρχές του 1900, οι Δήμαρχοι των τριών μεγάλων πόλεων της Κρήτης ήταν μουσουλμάνοι.²⁵⁸ Επιπλέον, μουσουλμάνοι Κρήτες τοποθετήθηκαν και σε θέσεις Νομαρχών, όπως ο διορισμός του Αλή Ταλάτ Μουλαδάκη, ως Νομάρχη Χανίων.²⁵⁹ Ο διορισμός, επίσης, του Χασάν βέη Σκυλιανάκη ως Σύμβουλου Δημοσίας Ασφάλειας, στην πρώτη κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας αποτέλεσε έμπρακτη απόδειξη των διαθέσεων των χριστιανών έναντι των μελών της μουσουλμανικής μειονότητας. Εν τούτοις, οι μουσουλμάνοι, οι κατέχοντες δημόσιες θέσεις, συνήθως παραιτούνταν από διότι στιγματιζόνταν στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας, ενώ δέχονταν συχνά πιέσεις - απειλές από κύκλους της Πύλης.²⁶⁰

Μοναδικός στόχος του Βενιζέλου, ως εισηγητής των περισσότερων άρθρων του Συντάγματος και κυρίως όσων είχαν θρησκευτικό χαρακτήρα, ήταν να θέσει τους μουσουλμάνους Κρήτες στην υπηρεσία των εθνικών συμφερόντων της Κρητικής

²⁵⁵ «αλλ' εφ' όσον η εκπλήρωσις των εθνικών ημών πόθων δεν εξαρτάται τόσον εξ ενεργειών ημών αυτών, όσον από της συνδρομής διεθνών περιστάσεων[...]». Κήρυξ, 7/12/1901. Βλ. επίσης, Holland – Markides, *ό.π.*, σελ. 203, 206.

²⁵⁶ Διακήρυξη των Ναυάρχων (21 Οκτωβρίου 1898) περιέχεται στο *Ένωσις, Κρητικόν Υπόμνημα*, 1909, σελ. 8-10.

²⁵⁷ «και ν' αποδεχθώμεν την υπεσχημένην αυτονομίαν, ως νέον σταθμόν προς εκλήρωσιν του εθνικού ιδεώδους». Κήρυξ, 7/12/1901.

²⁵⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, αρ. φ. 12, 17/3/1900.

²⁵⁹ *Ό.π.*, αρ. φ. 30, 5/6/1907.

²⁶⁰ Για παράδειγμα η παραίτηση του Μεχμέτ Σπαθάκη, από τη θέση του Νομάρχη Χανίων. *Ό.π.*, αρ. 59, 1/4/1902.

Πολιτείας. Πώς θα το πετύχαινε αυτό, έχοντας οι σχέσεις των δυο κοινοτήτων ένα ιδιαίτερα βεβαρημένο παρελθόν; Με την ολοκληρωτική και καθ' όλα ισότιμη ένταξη τους στη νεοπαγή Κρητική Πολιτεία. Ο Βενιζέλος είχε αντιληφθεί ότι η καλή «διαγωγή» και διάθεση έναντι της μουσουλμανικής μειονότητας θα έκρινε όχι μόνο τη βιωσιμότητα της Κρητικής Πολιτείας αλλά και την εξέλιξη των εθνικών ζητημάτων, με κυριότερο την ένωση με την Ελλάδα.

Η πολιτική σκέψη του Βενιζέλου, την περίοδο σύνταξης του πρώτου Κρητικού Συντάγματος, ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια της Κρήτης. Προικισμένος με το χάρισμα να αφήνει στη λήθη του παρελθόντος ο,τιδήποτε μπορούσε να πλήξει βάνουσα το νέο ξεκίνημα της Κρητικής Πολιτείας, πρότεινε στους συμπολίτες του να αφήσουν κατά μέρος τη θρησκευτική ταυτότητα, μιας που περισσότερο τους χώριζε παρά τους ένωνε και να εγκολπωθούν την ταυτότητα του πολίτη της Κρητικής Πολιτείας. Η κοινή ταυτότητα χριστιανών και μουσουλμάνων, αυτής των πολιτών της Κρητικής Πολιτείας και η κοινή πατρίδα αποτέλεσαν μια ακόμα παράμετρο της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής.

Ο Βενιζέλος, πριν ακόμα αναλάβει τη σύνταξη του πρώτου Κρητικού Συντάγματος, σε έγγραφό του, ως Πρόεδρος της Γενικής Επαναστατικής Συνέλευσης, προς τους Ναυάρχους (9/21 Αυγούστου 1897) ανέφερε χαρακτηριστικά, «*ό, τι έγινεν έγινεν[...].επιδιώξει εν αδελφική σύμπνοια το συμφέρον της κοινής Πατρίδος Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι*».²⁶¹ Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων της Α΄ Συντακτικής Συνέλευσης, ορισμένοι πληρεξούσιοι, όπως ο Χ. Πολογεώργης, έχοντας κατανοήσει πλήρως τη λογική και τη σκοπιμότητα των βενιζελικών επιχειρημάτων, δήλωναν ενώπιον της συνέλευσης ότι «*το συμφέρον του τόπου είναι να θεωρήται υπό πάντων των κατοίκων ως κοινή μήτηρ όλων η Πολιτεία και ουχί ωρισμένη θρησκεία*».²⁶²

Μια ακόμα παράμετρος της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής έναντι των μουσουλμάνων της Κρήτης υπήρξε η σταδιακή απαγκίστρωση της μειονότητας από πολιτικούς και θρησκευτικούς κύκλους της Πύλης. Ο Βενιζέλος προσδοκούσε μέσω μιας προοδευτικής - συναινετικής μειονοτικής πολιτικής να απαγκιστρώσει τους μουσουλμάνους Κρήτες από το άρμα της Πύλης.²⁶³ Πέρα από τον σεβασμό των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας και την ισότιμη ένταξη στο πολιτικό γίνεσθαι της Κρητικής Πολιτείας, απαραίτητο κρίθηκε να μειωθεί ο βαθμός εξάρτησης - επιρροής της μειονότητας από κύκλους έξωθεν της Κρήτης. Ένα σημαντικό βήμα προς αυτήν την κατεύθυνση αποτελούσε ο έλεγχος των προσώπων που αποτελούσαν τους ηγέτες της μειονότητας.

Μετριοπαθείς μουσουλμάνοι θρησκευτικοί ηγέτες θα λειτουργούσαν περισσότερο ενωτικά στο πλαίσιο της Αυτονομίας. Αντιθέτως, ο διορισμός θρησκευτικών λειτουργών με φανατική προδιάθεση, θα δυναμίτιζε την ειρηνική συμβίωση των δυο αλλόθρησκων κοινοτήτων. Στην πολιτική σκέψη του Βενιζέλου η απομάκρυνση των μουσουλμάνων από την πατρωνία της Πύλης, θα διευκόλυνε την προσκόλληση τους – ως ισότιμων πολιτών – στη νεοπαγή Κρητική Πολιτεία. Αντιλαμβανόμενος ότι οι

²⁶¹ Παπαντωνάκη, *ό.π.*, σελ. 17'.

²⁶² *Στενογραφημένα Πρακτικά της Α΄ Συντακτικής...*, *ό.π.*, σελ. 24.

²⁶³ Couturier, *ό.π.*, σελ. 209.

διεθνείς εξελίξεις προωθούν με αργά, αλλά σταθερά βήματα το Κρητικό ζήτημα στην ατραπό που ο ίδιος επιθυμούσε, προσπάθησε να δημιουργήσει στο πλαίσιο της Κρητικής Πολιτείας, θεσμούς και υποδομές που θα διευκόλυναν την απεξάρτηση της Κρήτης από τα διεθνή και οθωμανικά συμφέροντα.

Ένα ακόμη ουσιώδες στοιχείο της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής υπήρξε ο παράγοντας «πεπολιτισμένος κόσμος» (Ευρώπη). Ο Βενιζέλος, αντιλαμβανόμενος τον ρόλο του διεθνούς περιβάλλοντος για την ευόδωση των στόχων της κρητικής εξωτερικής πολιτικής, ανάγαγε τον παράγοντα «διεθνής κοινωνία», σε κριτήριο των εσωτερικών πολιτικών αποφάσεων αλλά και σε βάσανο της προοδευτικότητας της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Ο «πεπολιτισμένος κόσμος» αποτέλεσε βασική συνισταμένη της πολιτικής του, η οποία καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο και τη συμπεριφορά του Βενιζέλου έναντι των μειονοτήτων.

Ο διεθνής παράγοντας, είτε αυτός ήταν οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις είτε η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, αποτέλεσε για τον Βενιζέλο τη λυδία λίθο πάνω στην οποία θα δοκιμαζόταν η πολιτική των χριστιανών έναντι των μουσουλμάνων. Ο σεβασμός των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων αποτέλεσε ένα από τα κριτήρια που είχαν θέσει οι Ευρωπαίοι με την παραχώρηση της Αυτονομίας.²⁶⁴ Η περαιτέρω ενίσχυση ή η μεταβολή της διεθνούς θέσης της Κρητικής Πολιτείας συμβάδιζε, πέρα από τους ευρύτερους γεωστρατηγικούς σχεδιασμούς των δυνάμεων στην περιοχή, και με την υποδειγματική συμπεριφορά των χριστιανών έναντι των μουσουλμάνων Κρητών.²⁶⁵

Βενιζελικής έμπνευσης υπήρξαν και οι ειδικές διατάξεις του Κρητικού Συντάγματος του 1899, όσον αφορά τα κληρονομικά και οικογενειακά ζητήματα των μουσουλμάνων, τα οποία βρίσκονταν εκτός του Κρητικού Δικαίου, υπαγόμενα στον Ιερό Νόμο του Ισλάμ, όπως επίσης και η «δικαστική» δικαιοδοσία των Ιεροδικών (καδήδων). Ο Βενιζέλος υπεραμύνθηκε των παραπάνω διατάξεων, αντιλαμβανόμενος την αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στο ισλαμικό δίκαιο και τη μουσουλμανική θρησκεία. Σύμφωνα με το Στέφανο Στεφάνου, προσωπικό του γραμματέα, τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Κρητικός πολιτικός είχε ζήσει την εμπειρία του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού σαν βίωμα και όχι σαν φαντασία.²⁶⁶ Το βίωμα αυτό, η τριβή - συμβίωση με το μουσουλμανικό στοιχείο, του έδωσε τη δυνατότητα να έρθει σε επαφή με τον τρόπο σκέψης και λειτουργίας της μουσουλμανικής κοινότητας.

Οι ειδικές διατάξεις του πρώτου Κρητικού Συντάγματος αντανακλούσαν τη θεσμική κατοχύρωση των ιδιαιτεροτήτων της μουσουλμανικής θρησκείας αλλά και την ευαισθησία του Βενιζέλου απέναντι σε αυτές. Επίσης, οι ειδικές διατάξεις του Κρητικού Συντάγματος του 1899 για τους μουσουλμάνους, επιβλήθηκαν για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, ώστε να παρακαμφθούν τυχόν αντιδράσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες ζητούσαν τη συνταγματική κατοχύρωση των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων της Κρήτης.

²⁶⁴ «και η μάλλον ευπρόσδεκτος προς τους λαούς της Ευρώπης είναι η ειρηνική συμβίωσις των χριστιανών μετά των μουσουλμάνων». Σκαλτούνης, *ό.π.*, σελ. 168. Βλ. επίσης, Holland – Markides, *ό.π.*, σελ. 199.

²⁶⁵ *Κήρυξ*, 4/1/1902.

²⁶⁶ Στεφάνου, *Η εθνική μας κοσμοθεωρία και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, 1978, σελ. 10.

Ο Βενιζέλος, αν και υπήρξε από τους πιο ακραιφνείς υποστηρικτές των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας, το γεγονός αυτό δεν τον εμπόδισε να τους κατηγορήσει, εμμέσως πλην σαφώς, για αφερεγγυότητα και αλαζονική συμπεριφορά έναντι της νέας τους πατρίδας, κάθε φορά που αντιλαμβανόταν ότι οι μουσουλμάνοι παρέκλιναν από την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της Κρητικής Πολιτείας. Επί παραδείγματι, οι μουσουλμάνοι δεν επιθυμούσαν να συμμετέχουν ενεργά σε δομές του κράτους (βλ. σώματα ασφαλείας) που προωθούσαν την ενσωμάτωσή τους στο νέο πολιτικό καθεστώς και τους αποξένωναν από τη προστασία της Πύλης.

Ένα ακόμα παράδειγμα της αρνητικής συμπεριφοράς των μουσουλμάνων έναντι της νέας τους πατρίδας ήταν και το ζήτημα των καδήδων. Ο Ύπατος Αρμοστής επέλεγε τους καδήδες από τα πρόσωπα εκείνα τα οποία ο Σεΐχ-ουλ-ισλάμης είχε εγκρίνει ότι μπορούσαν να ασκήσουν το λειτούργημα του ιεροδίκη. Οι ιεροδίκες, με την ανάληψη των καθηκόντων τους, έπρεπε να ορκιστούν πίστη στο κράτος της Κρητικής Πολιτείας. Στην πράξη, όπως είδαμε, ουδέποτε κατέστη δυνατό να εφαρμοστεί το παραπάνω άρθρο. Το πρόσωπο της επιλογής του Σεΐχ-ουλ-ισλάμης τις περισσότερες φορές δεν γινόταν αποδεκτό από τον Ύπατο Αρμοστή. Ακόμη, οι ιεροδίκες αρνούνταν να ορκιστούν πίστη στο κράτος και γενικότερα αρνούνταν να λειτουργήσουν με βάση τους νόμους της Κρητικής Πολιτείας, με αποτέλεσμα τα καθήκοντά τους να μεταβιβαστούν στους μουφτήδες. Η χρησιμοποίηση των μουφτήδων αποτέλεσε τη λύση στο ακανθώδες ζήτημα που δημιούργησε η απουσία των Ιεροδικών. Η υπόδειξη των μουφτήδων από τις τοπικές μουσουλμανικές δημογεροντίες, περιόρισε αισθητά την επιρροή των θρησκευτικών κύκλων της Κωνσταντινούπολης στα εσωτερικά ζητήματα της μουσουλμανικής κοινότητας.

Μολαταύτα, η Πύλη συνέχιζε να ασκεί καταλυτικό ρόλο στους μουσουλμάνους Κρήτες και οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό προσκολλημένοι με το οθωμανικό παρελθόν. Συν τοις άλλοις, η μεταβίβαση της εξουσίας από τους μουσουλμάνους στους χριστιανούς δεν έγινε εύκολα αποδεκτή από τους πρώτους.²⁶⁷ Οι πρώτοι δεν είχαν αποβάλει τη ψυχολογία του κυρίαρχου που τους είχε κληροδοτήσει το παρελθόν, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να δεχτούν τον νέο κυρίαρχο της πολιτικής σκηνής.²⁶⁸

Συμπερασματικά, η στάση του Βενιζέλου έναντι των μουσουλμάνων υπαγορεύθηκε πρωτίστως από τον θρησκευτικό φιλελευθερισμό του, ο οποίος θα αποτελέσει βασική συνιστώσα της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής τα επόμενα χρόνια. Από τα λεγόμενά του, κατά τη διάρκεια των συντακτικών συνελεύσεων, συμπεραίνουμε ότι ο θρησκευτικός φιλελευθερισμός των χριστιανών αποτελούσε ισχυρότερο μέσο, ακόμα και από τα όπλα, στην προσπάθεια πραγμάτωσης της Μεγάλης Ιδέας. Η επέκταση του ελληνικού βασιλείου σε εδάφη με συμπαγή

²⁶⁷ Couturier, .ο.π., σελ. 187. Βλ. επίσης, Πρίγκηπος Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σελ. 54.

²⁶⁸ Οι μουσουλμάνοι δεν αποδέχτηκαν ούτε τον Αλέξανδρο Καραθεοδωρή ο οποίος διορίστηκε το 1895 από την Πύλη, ως Γενικός διοικητής Κρήτης, διότι ήταν χριστιανός. Μακράκη, *ό.π.*, σελ. 304, 312. Βλ. επίσης, το απόσπασμα: «*θεωρητικώς Χριστιανοί και Μωαμεθανοί είναι ίσοι ενώπιον τού νόμου, άλλ' εν τώ αισθήματι της λαϊκής μάζης ο Μωαμεθανός ,είναι εξ ίσου υποδεής, όσον πρότερον εθεωρείτο υποδεής, ο Χριστιανός υπό του κρατούντος Μωαμεθανού*». Κήρυξ, 11/5/1908.

μειονοτικά στοιχεία, κατά βάση μουσουλμανικά, επέβαλλε την υιοθέτηση ενός περισσότερο φιλελεύθερου θρησκευτικού μοντέλου. Η φράση του, ότι η Ελλάς έπρεπε να καταστεί μουσουλμανική δύναμη, αποδεικνύει ότι για τον Βενιζέλο η Μεγάλη Ιδέα δεν είχε τόσο πολιτικό περιεχόμενο όσο θρησκευτικό.

Επιπλέον, ο δρόμος για την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα περνούσε μέσα από την αφεγάδιαστη συμπεριφορά των χριστιανών έναντι των μουσουλμάνων. Συν τοις άλλοις, ο σεβασμός των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας αποτελούσε αίτημα των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Ο Βενιζέλος είχε αντιληφθεί ότι η ικανοποίηση των επιθυμιών των Δυνάμεων ήταν απαραίτητη για την επιβίωση ενός τόσο αδύναμου και εξαρτημένου κρατικού μορφώματος, όπως η Κρητική Πολιτεία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1910 - 1915

1. Εισαγωγή

Η Ελλάδα των αρχών του 20^{ου} αιώνα υπήρξε μια χώρα της οποίας τα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά αδιέξοδα βρίσκονταν επί ξυρού ακμής. Η πολιτική αστάθεια της εποχής, η οικονομική καχεξία και τα αδιέξοδα της εξωτερικής πολιτικής σε συνδυασμό με τις αναχρονιστικές δομές δημιουργούσαν ένα εκρηκτικό κοινωνικό μίγμα.²⁶⁹

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος έφτασε στην Αθήνα, τον Δεκέμβριο του 1909, καλεσμένος του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Το Κίνημα στο Γουδί είχε δημιουργήσει μια νέα κοινωνική και πολιτική κατάσταση, την οποία ο Βενιζέλος καλούσαν να διαχειριστεί.²⁷⁰ Χωρίς βεβιασμένες κινήσεις, οι οποίες θα τον έφερναν σε σύγκρουση με τα εδραιωμένα πολιτικά κόμματα αλλά και με τις δυνάμεις που ανέδειξε το Κίνημα, προσπάθησε να ισορροπήσει ανάμεσα στο αίτημα για ρηξικέλευθες αλλαγές και στα συμφέροντα του παλαιοκομματικού συστήματος, άμεσα εξαρτώμενου από το στέμμα.²⁷¹

Οι εκλογές του Αυγούστου του 1910 και η ίδρυση του Κόμματος των Φιλελευθέρων εδραίωσαν την παρουσία του στο πολιτικό σκηνικό της χώρας. Ο Βενιζέλος κινήθηκε προς την κατεύθυνση αναθεώρησης του Συντάγματος, ενώ ύστερα από διάταγμα του βασιλιά Γεωργίου διαλύθηκε η Βουλή και προκηρύχθηκαν εκλογές. Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1910 το Κόμμα των Φιλελευθέρων συγκέντρωσε 307 από τις 362 έδρες του κοινοβουλίου. Προϊόν της νέας Βουλής υπήρξε το Σύνταγμα του 1911, το οποίο δημιούργησε νέα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά δεδομένα.

2. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, η έναρξη της μειονοτικής πλημμυρίδας

Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Βενιζέλο το 1910, συνέπεσε με μια έντονη διπλωματική δραστηριότητα των κρατών της Βαλκανικής χερσονήσου. Η ανάδυση των βαλκανικών εθνικισμών και η ανάγκη για την πραγματοποίηση των εθνικών τους οραμάτων, θα οδηγήσει τα κράτη της περιοχής σε αναζήτηση συμμάχων με απώτερο στόχο την κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας. Την ίδια περίοδο, το πολιτικό και

²⁶⁹ Τσίρος, *Το νομοθετικό έργο του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920...*, 1997, σελ. 17-28.

²⁷⁰ Για το Κίνημα στο Γουδί βλ. Μελά, *Η επανάσταση του 1909*, 2009 · Μαρωνίτη, *Το κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά...*, 2010.

²⁷¹ Για το πολιτικό κλίμα της εποχής βλ. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, τόμ. Β', 2004, σελ. 681-1003 · Βεντήρη, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τόμ. Α', σελ. 21-89, 1970 · Διαμαντόπουλο, *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου*, 1985 · του ίδιου, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας*, 1997, σελ. 71-105 · Για το παλαιοκομματικό σύστημα βλ. Οικονόμου, «Τα ελληνικά πολιτικά ρεύματα πριν από τον Ελ. Βενιζέλο» στο συλλογικό τόμο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (επιμ. Θάνος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητρακόπουλος), 1980, σελ. 477-483

κοινωνικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεχόταν σημαντικούς κλυδωνισμούς.²⁷² Η εμφάνιση των Νεότουρκων δημιούργησε στους υπόδουλους λαούς της αυτοκρατορίας ελπίδες, οι οποίες όμως σύντομα διαψεύστηκαν. Ο Ιταλοτουρκικός Πόλεμος του 1911 επιβεβαίωσε την αδυναμία και την ασθενική κατάσταση της αυτοκρατορίας. Είχε προηγηθεί η ανεξαρτητοποίηση της Βουλγαρίας και η προσάρτηση της Βοσνίας – Ερζεγοβίνης από την Αυστρία το 1908. Τα στρατιωτικά κινήματα σε Αδριανούπολη και Μοναστήρι αποτέλεσαν τρανταχτές αποδείξεις της τουρκικής στρατιωτικής ανεπάρκειας. Συν τοις άλλοις, οι πρώτες επιτυχίες της αλβανικής ανταρσίας αναζωπύρωσαν τον βαλκανικό εθνικισμό.

Ωστόσο, η έκρηξη του Μακεδονικού Ζητήματος το 1904 είχε αποτελέσει ξεκάθαρη απόδειξη ότι η βαλκανική συνύπαρξη, στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποτελούσε μια ουτοπία.²⁷³ Η δυναμικότητα των βαλκανικών εθνικισμών καθιστούσε τη σύγκρουση με την Πύλη, αναπόφευκτη. Μολαταύτα, οι διαφορετικές εκφάνσεις του βαλκανικού εθνικισμού (αλβανικός, σερβικός, βουλγαρικός και ελληνικός) οδηγούσε αναμφίβολα τους βαλκανικούς λαούς σε σύγκρουση μεταξύ τους. Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος επιβεβαίωσε την πρώτη πρόβλεψη και ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος τη δεύτερη.

Ο Βενιζέλος γρήγορα αντιλήφθηκε ότι το μοντέλο της αρμονικής συνύπαρξης των λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν είχε καμία σχέση με τις πραγματικές επιδιώξεις των Νεότουρκων. Η στροφή προς μια εξωτερική πολιτική βασισμένη στη Μεγάλη ιδέα ήταν μονόδρομος.²⁷⁴ Επιπλέον, η σερβοβουλγαρική συνεννόηση, αρχές του 1912, απειλούσε τους ελληνικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας και της Θράκης. Ο Βενιζέλος προσπάθησε να βγάλει την Ελλάδα από την απομόνωση, προσεγγίζοντας τη Βουλγαρία και τη Σερβία. Ο Έλληνας πρωθυπουργός επέδειξε ιδιαίτερο ζήλο προκειμένου να αμβλύνει τις διαφορές της Ελλάδας με τους Βαλκάνιους γείτονες της.²⁷⁵ Η ελληνοβουλγαρική συμμαχία του Μαΐου του 1912 απέβλεπε στη δημιουργία καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και ειρηνικής συνύπαρξης μεταξύ των αλύτρωτων Ελλήνων και Βουλγάρων, ωστόσο, δεν γινόταν λόγος περί διανομής εδαφών. Γενικότερα, η ελληνική πλευρά απέρριπτε την αυτονόμηση της Μακεδονίας, της Θράκης και τμήματος του βιλαετιού του Κοσσυφοπεδίου, σχέδιο που υποστήριζε η

²⁷² Kitromilides - Alexandris, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration. The historical demography of the Greek community of Asia Minor at the close of the Ottoman era», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5 (1984-1985), σελ. 11.

²⁷³ Για το Μακεδονικό Ζήτημα βλ. Dakin, *Ο Ελληνικός Αγώνας στη Μακεδονία 1897 – 1913*, 1996 · Γενικό Επιτελείο Στρατού /Δ/νση Ιστορίας Στρατού [στο εξής ΓΕΣ/ΔΙΣ], *Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα γεγονότα στη Θράκη (1904-1908)*, 1998 · Βακαλόπουλο, *Μακεδονικός Αγώνας. Η ένοπλη φάση 1904-1908*, 1987 · Βλάχο, *Το Μακεδονικό ως φάσις τον Ανατολικού Ζητήματος 1878-1908*, 1935.

²⁷⁴ Smith, «Venizelos' Diplomacy, 1910-23: From Balkan Alliance to Greek-Turkish Settlement», (ed. Paschalis M. Kitromilides ed.), in *Eleftherios Venizelos: The trials of Statesmanship*, σελ. 134-192.

²⁷⁵ Για το διπλωματικό παρασκήνιο πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους και το ρόλο της Ελλάδας βλ. Σβολόπουλο, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, 2004 σελ. 51-82 · του ίδιου, «Τα όρια της διαβαλκανικής συνεργασίας πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους», στο συλλογικό τόμο: *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914*, 1993, σελ. 17-24 · Τούντα – Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας*, 2005, σελ. 17-29 · Παπούλια, «Το Βαλκανικό Σύμφωνο» στο συλλογικό τόμο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, 1990, σελ. 13-31 · Βλάχο, *Η συμμαχική προσέγγιση των τεσσάρων χριστιανικών κρατών της Χερσονήσου του Αίμου κατά το έτος 1912, 1953*.

βουλγαρική πλευρά.²⁷⁶ Το ξέσπασμα των Βαλκανικών Πολέμων, τον Οκτώβριο του 1912, θα οδηγήσει σε εκ βάθρων ανατροπή των πολιτικών δεδομένων της Βαλκανικής χερσονήσου.²⁷⁷

Οι Συνθήκες Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών τερμάτισαν τους Βαλκανικούς Πολέμους και παγίωσαν ένα νέο εδαφικό status quo.²⁷⁸ Η επόμενη μέρα βρήκε την Ελλάδα, αφενός να έχει αυξήσει κατά 80% την εδαφική της επικράτεια, αφετέρου η εδαφική επέκταση της Ελλάδας ενέταξε πολυπληθείς αλλόθρησκες, αλλοεθνείς και αλλόγλωσσες μειονότητες στην ελληνική επικράτεια.²⁷⁹ Το 1913, το 13% του πληθυσμού της Ελλάδας αποτελούνταν από ξενόγλωσσα στοιχεία (644.000 χιλιάδες σε σύνολο πληθυσμού 4.820.000).²⁸⁰ Οι περιοχές που προσαρτήθηκαν μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους κατοικούνταν, όχι μόνο από ελληνόφωνο πληθυσμό, αλλά και από μουσουλμάνους, σλαβόφωνους, Εβραίους και Βλάχους.

Κάθε μια από τις παραπάνω πληθυσμιακές ομάδες εκπροσωπούσε και μια διαφορετική θρησκεία, ένα διαφορετικό σύστημα αξιών. Επιπλέον, ορισμένες από αυτές εντοπιζόνταν σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές, όπως για παράδειγμα οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας ή οι Βλάχοι της Πίνδου, ενώ άλλες πληθυσμιακές ομάδες, όπως οι μουσουλμάνοι, βρίσκονταν διάσπαρτοι στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο. Ορισμένες από αυτές, όπως οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, διέθεταν οικονομική δύναμη και κοινοτική οργάνωση, ενώ άλλες, όπως οι Βλάχοι, αποτελούνταν κατά βάση από νομάδες. Άλλες ζούσαν εντός των αστικών κέντρων, όπως οι Εβραίοι, ενώ άλλες κυριαρχούσαν στην ύπαιθρο, όπως οι σλαβόφωνοι.

2.1. Μουσουλμάνοι

Η εδαφική επέκταση της Ελλάδας ενέταξε μεγάλο αριθμό μουσουλμάνων στο ελληνικό κράτος. Ωστόσο, οι μουσουλμάνοι, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες

²⁷⁶ Ιωαννίδου – Μπιτσιάδου, «Η ελληνοσερβική προσέγγιση και ο καθορισμός των ελληνοσερβικών συνόρων» στο συλλογικό τόμο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, σελ. 72.

²⁷⁷ Για τους Βαλκανικούς Πολέμους βλ. Helmreich, *The diplomacy of Balkan wars*, 1938. · Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων, 20^{ος} αιώνας*, τόμ. Β', 2006, σελ. 133-173 · ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, 1987 · Σταυριανό, *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά*, 2007 σελ. 785-1015 · Οικονόμου, «Ο Α' Βαλκανικός Πόλεμος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', 1977, σελ. 289-326 · Σβολόπουλο, «Ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', 1977, σελ. 335-339.

²⁷⁸ Αναλυτικότερα, βλ. Αντωνόπουλο, *Αι Συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών*, 1917 · Σβολόπουλο, «Η Συνθήκη του Λονδίνου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', 1977, σελ. 330-334 · του ίδιου, «Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου», *ό.π.*, σελ. 352-354 · Χριστοδουλίδη, *Διπλωματική Ιστορία τριών αιώνων*, τόμ. Β', 2004, σελ. 427-434 · Τούντα - Φεργάδη, *ό.π.*, σελ. 32-36, 43-46. Για τα κείμενα της συνθήκης του Λονδίνου (17/30 Μαΐου 1913) και Βουκουρεστίου (28/7-10/8/1913) βλ. Ιωάννου - Περράκη, *Κείμενα Διεθνούς Πρακτικής. Γενικό και Ειδικό Διεθνές Δίκαιο*, τόμ. Α', 1990, σελ. 557-564.

²⁷⁹ Βέβαια, για την Ελλάδα εκκρεμούσε το ζήτημα των νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου το οποίο συνέχιζε να δημιουργεί προβλήματα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Για το ζήτημα βλ. Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας*, 1999, σελ. 498-539 · Οικονομίδη, «Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και το καθεστώς των Νήσων του Αιγαίου» στο συλλογικό: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, σελ. 101-112.

²⁸⁰ Πάλλης, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για τη διεθνή θέση της Ελλάδος*, 1933, σελ. 18.

μειονότητες, οι οποίες ήταν γεωγραφικά συπαγείς και συνεπώς πιο εύκολα ελεγχόμενες, βρίσκονταν διασπαρμένοι στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, την Κρήτη αλλά και στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου.²⁸¹ Λόγω της αριθμητικής τους υπεροχής έναντι των υπόλοιπων μειονοτικών ομάδων, αποτελούσαν τον πρωταρχικό στόχο της ελληνικής διοίκησης.

Μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, η Ελλάδα έπρεπε να βρει τον τρόπο να πείσει τους μουσουλμάνους ότι πρώτον, η ελληνική Πολιτεία θα σεβόταν τη θρησκευτική τους ιδιαιτερότητα και δεύτερον, ότι η νέα διοίκηση θα κατοχύρωνε τα οικονομικά (γαιοκτητικά) τους συμφέροντα.²⁸² Οι μουσουλμάνοι διέθεταν μεγάλες γεωργικές εκτάσεις σε Θεσσαλία, Μακεδονία και Ήπειρο. Ο βαθμός της επιτυχίας του επιδιωκόμενου στόχου της ελληνικής Πολιτείας εξαρτιόταν από την ειλικρίνεια και την πολιτική βούληση των ελληνικών κυβερνήσεων, να κόψουν τον ομφάλιο λώρο μεταξύ της μουσουλμανικής μειονότητας και της Κωνσταντινούπολης.

Υπήρξε, επίσης, εθνική ανάγκη για την ελληνική διοίκηση, η χειραφέτηση του μουσουλμανικού λαού από την ιθύνουσα μουσουλμανική τάξη λόγω των στενών σχέσεων των κρατούντων της μειονότητας με τους Νεότουρκους.²⁸³ Σύμφωνα με εκτιμήσεις της ελληνικής διοίκησης στη Μακεδονία, όσοι από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της μουσουλμανικής μειονότητας δεν αποδέχονταν τη νέα πολιτική πραγματικότητα, είτε θα μετανάστευαν στην Τουρκία είτε θα παρέμεναν στην Ελλάδα, προσφέροντας, λόγω της αντιπάθειας τους προς την ελληνική διοίκηση, τις υπηρεσίες τους στο Νεοτουρκικό καθεστώς. Ήδη, με την παγίωση της ελληνικής κυριαρχίας στις Νέες Χώρες, η νεοτουρκική προπαγάνδα άρχισε να κατακτά ευρύ έδαφος στη χώρα, επιδιώκοντας να κλονίσει πρωτίστως τα αισθήματα υπακοής και φιλικής διάθεσης των μουσουλμάνων προς την ελληνική διοίκηση.²⁸⁴

2.2. Εβραίοι

Η πολυπληθής και ακμάζουσα εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης αποτέλεσε μια ακόμα πληθυσμιακή ομάδα, η οποία βρέθηκε εντός της ελληνικής επικράτειας μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Στις αρχές του 20ου αιώνα, εβραϊκές κοινότητες υπήρχαν επίσης στην Κέρκυρα, στον Βόλο, στη Χαλκίδα και σ' άλλα σημεία της ελληνικής επικράτειας αλλά καμία από αυτές δεν είχε την κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική δυναμικότητα της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης.²⁸⁵ Η εβραϊκή

²⁸¹ Για τα πληθυσμιακά δεδομένα και την ανθρωπογεωγραφία των μουσουλμάνων της Ελλάδας βλ. Γκλαβίνα, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα 1912-1923...*, 2008, σελ. 8-47.

²⁸² Α.Υ.Ε./1914/Β/150, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπουργείο Εσωτερικών [στο εξής Υπ.Εσ], αριθμός πρωτοκόλλου [στο εξής αρ. πρωτ.]. Εμπιστευτικό, 6/3/1914.

²⁸³ Ο κύριος σκοπός του Νεοτουρκικού προγράμματος ήταν «η ματαίωσις ει δυνατόν ή τουλάχιστον, η σπουδαία μείωσις της κολοσσιαίας πολιτικής συν άλλαις ωφελείαις, ην προωρίσται να προσπορίση ημίν η πλήρης εξομείωσις του μουσουλμανικού στοιχείου προς την νέαν τύχην του». Ο.π.,

²⁸⁴ Α.Υ.Ε./1914/Β/150, Τηλ. Τσορμπατζόγλου προς το Υπουργείο Εξωτερικών [στο εξής Υπ.Εξ.], αρ. πρωτ. 34465, Θεσσαλονίκη, 14/12/1913.

²⁸⁵ Ως Ρωμιοί χαρακτηρίζονταν οι Εβραίοι των περιοχών της παλαιάς Ελλάδας οι οποίοι μιλούσαν τα ελληνικά ενώ οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ανήκαν στους σεφαραδίτες. Για την παρουσία των Εβραίων στο ελλαδικό χώρο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα βλ. Plaut, *Greek Jewry in the Twentieth*

κοινότητα Θεσσαλονίκης δημιουργήθηκε μετά την εκδίωξη 20.000 Ισπανοεβραίων από την Ισπανία το 1492, οι οποίοι έγιναν δεκτοί από τις οθωμανικές αρχές και εγκαταστάθηκαν στην πόλη της Θεσσαλονίκης.²⁸⁶ Μέχρι το 1912, οι Εβραίοι δεν συμπεριφέρονταν ως μειονότητα, δεδομένου ότι, πρώτον, αριθμούσαν γύρω στις 70.000 ψυχές²⁸⁷ και δεύτερον, δεν είχαν σοβαρές αντιθέσεις με την οθωμανική εξουσία, ενώ κυριαρχούσαν σε όλο το πλέγμα της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής της πόλης.²⁸⁸ Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήλεγχαν την οικονομική ζωή της πόλης και αυτό ήταν αρκετό, για να είναι υπολογίσιμος παράγοντας έναντι των οθωμανικών αρχών.

Από τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης δεν είχαν κανένα λόγο να επιθυμούν αλλαγή του εδαφικού καθεστώτος, δεδομένου ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε αποδειχτεί για αυτούς ένα φιλόξενο κράτος – ο Σουλτάνος τους δέχτηκε την εποχή που τα χριστιανικά κράτη τους κυνηγούσαν – ενώ η τεράστια εδαφική της επικράτεια ευνοούσε τις οικονομικές τους δραστηριότητες. Συν τοις άλλοις, οι μειονότητες που ζούσαν υπό το καθεστώς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν αντιμετώπιζαν σημαντικά προβλήματα αφομοίωσης.²⁸⁹

Το ξέσπασμα του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου προκάλεσε αναστάτωση στην εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης, βλέποντας ότι η δυναμική των βαλκανικών εθνικισμών σαρώνει την παρακμάζουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο πόλεμος έπληξε καίρια τις οικονομικές δραστηριότητες τους, καθώς άλλαξαν άρδην τα δεδομένα του μακεδονικού χώρου.²⁹⁰ Η Μακεδονία δεν αποτελούσε πια μια ενιαία οθωμανική άρα και οικονομική επαρχία, όπως ήταν μέχρι τότε, αλλά κατακερματίστηκε μεταξύ των Βαλκάνιων νικητών.²⁹¹ Εν ολίγοις, ο γεωγραφικός κατακερματισμός συνεπαγόταν και τον οικονομικό κατακερματισμό, γεγονός που έπληττε ανεπανόρθωτα τα συμφέροντα όσων δραστηριοποιούνταν στην περιοχή. Αυτοί δεν ήταν άλλοι από τους Εβραίους, των οποίων οι οικονομικές δραστηριότητες απλώνονταν σε όλο το εύρος της Βαλκανικής και όχι μόνο.

Τα ερωτήματα που βασάνιζαν την εβραϊκή κοινότητα ήταν τα εξής: Άραγε ποιος θα ήταν ο νέος κυρίαρχος της περιοχής; Θα αποδεικνυόταν το ίδιο φιλόξενο και ανεκτικός όσο και ο προηγούμενος;

Century 1913-1983..., 2000, σελ. 22-29. Για την ιστορική παρουσία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης βλ. Νεχαμά, *Ιστορία των ισραηλιτών της Σαλονίκης*, τόμ. 3, 2000.

²⁸⁶ Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919...*, 2014, σελ. 17.

²⁸⁷ Σύμφωνα με την ελληνική απογραφή που διεξήχθη στις 28/4/1913, οι Εβραίοι υπολογίζονταν σε 61.439 αλλά μάλλον ήταν παραπάνω. Ρακτιβάν, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας*, 1951, σελ. 51.

²⁸⁸ Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 24, 50, 52. Pierron, *ό.π.*, σελ. 85.

²⁸⁹ Βασιλικού, «Η εκπαίδευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο Μεσοπόλεμο», στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, (επιμ. Μαρία Σταθοπούλου), 1999, σελ. 130

²⁹⁰ Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 240-241. Pierron, *ό.π.*, σελ. 91,

²⁹¹ Γούναρης, «Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν από την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου», στο συλλογικό τόμο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, σελ. 127-141.

2.3. Βλάχοι

Σημαντική, επίσης, πληθυσμιακή ομάδα αποτελούσαν και οι Βλάχοι. Εκτός, από την ονομασία «Βλάχοι» μπορούμε να τους συναντήσουμε στις πηγές και ως Αρμάνους, Σαρακατσάνους, Κουτσόβλαχους κ.α. Επρόκειτο για εκλατινισμένα νομαδικά ελληνικά φύλα²⁹² ενώ όσον αφορά τη γεωγραφική τους κατανομή, εντοπιζόνταν στις ορεινές περιοχές της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Οι Βλάχοι, δεδομένου ότι άλλαζαν συχνά τόπο διαμονής, είχαν διασπαρεί σε ολόκληρη τη Βαλκανική. Στην πλειονότητα τους αποτελούσαν ένα ποιμενικό λαό, ο οποίος, όμως, όταν κατέβηκε από τα βουνά και εγκαταστάθηκε στα αστικά κέντρα, διέπρεψε στο εμπόριο και στα γράμματα.

Κομβικό σημείο στη δημιουργία του λεγόμενου Κουτσοβλαχικού Ζήτηματος υπήρξε η επανάσταση του 1860 στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, η οποία οδήγησε στην παραχώρηση ημιαυτονομίας από την Υψηλή Πύλη. Η παραχωρηθείσα αυτονομία διευκόλυne την ανάπτυξη του εθνικού αισθήματος των Ρουμάνων, το οποίο εκδηλώθηκε με ανθελληνικά αισθήματα για τους Έλληνες διαβιούντες στη Ρουμανία. Η έξαρση του ρουμανικού εθνικισμού οδήγησε τους Ρουμάνους στην αναζήτηση των «αλύτρωτων» αδελφών τους, που δεν ήταν άλλοι από τους βλαχόφωνους της Βαλκανικής και κυρίως τους βλαχόφωνους της Ελλάδας. Με μόνο όπλο τη γλωσσική συγγένεια της κουτσοβλαχικής διαλέκτου με τη ρουμανική γλώσσα, η Ρουμανία επιδόθηκε σε έναν αγώνα προσέλκυσης των βλαχόφωνων πληθυσμών της Βαλκανικής.²⁹³

Η δράση της ρουμανικής προπαγάνδας στο ελλαδικό χώρο είχε ως αφετηρία το ταξίδι των Ρουμάνων Ραντουλέσκου – Μπολιντινεάνου στην Ήπειρο και τη Μακεδονία το 1853, με σκοπό να συναντήσουν και να μελετήσουν τους «ξεχασμένους» αδελφούς τους. Γενικότερα, η ρουμανική κίνηση ήταν έντονα επηρεασμένη από τα ρεύματα του ρομαντισμού του 19^{ου} αιώνα. Το 1860 ιδρύθηκε το Μακεδονικορουμανικό Κομιτάτο με σκοπό τον συντονισμό της ρουμανικής προπαγάνδας στον ελλαδικό χώρο. Εν τούτοις, η κίνηση των ρουμανιζόντων εδραιώθηκε μόνο χάρη στον δραστήριο δάσκαλο, Απόστολο Μαργαρίτη, ο οποίος θα γίνει ο βασικός κήρυκας του ρουμανισμού στον ελλαδικό χώρο. Ο Μαργαρίτης, έχοντας βέβαια οικονομική ενίσχυση από το Βουκουρέστι, προχώρησε στην ίδρυση μεγάλου αριθμού ρουμανικών σχολείων και προσπάθησε να προσηλυτίσει μεγάλες μάζες βλαχόφωνων στη ρουμανική ιδέα.

²⁹² Για την προέλευση των Βλάχων βλ. Λαζάρου, *Βλάχοι του ελληνικού χώρου*, 1986. Του ίδιου, *Βαλκάνια και Βλάχοι*, 1983 όπως επίσης, του ίδιου, *Βλάχοι: Η αρωμονική και αι μετά της Ελληνικής σχέσεις αυτής*, 1986. Του ίδιου, *Βλαχολογική προχειρότητα και επιστήμη*, 1998. Αβέρωφ-Τοσίτσα, *Η πολιτική πλευρά του Κουτσοβλαχικού ζητήματος*, 1948 · Έξαρχο, *Ξένοι Περιηγητές για τους Βλάχους, Αγγλόφωνοι (1160-2000)*, 2005 · Του ίδιου, *Σαρακατσάνοι, Άγνωστες και σπάνιες πηγές για τη ζωή και την ιστορία τους 1850-2000*, 2005 · Του ίδιου, *Αρμάνοι (Βλάχοι) Ιστορία, γλώσσα, ριζικό*, 2010 · Κεραμόπουλο, *Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι;* 1939 · Αραβαντινό, *Μονογραφία περί Κουτσοβλάχων*, 2000 · Weigand, *Οι Αρωμόνοι (Βλάχοι)...*, 2001.

²⁹³ Αβέρωφ-Τοσίτσα, *ό.π.*, σελ. 179.

Το διακύβευμα για τη Ρουμανία υπήρξε η προσπάθεια απόσπασης των Βλάχων από τις αγκάλες του Ελληνισμού, δεδομένου ότι μια μερίδα των βλαχόφωνων είχε αναπτύξει ελληνική συνείδηση. Το αποτέλεσμα της ρουμανικής προπαγάνδας ήταν η δημιουργία δυο κατηγοριών βλαχόφωνων, εκείνοι που είχαν προσχωρήσει στη ρουμανική προπαγάνδα, οι λεγόμενοι ρουμανίζοντες και οι Βλάχοι που παρέμεναν πιστοί στην ελληνική παιδεία και στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Η δράση της ρουμανικής προπαγάνδας υπήρξε ιδιαίτερα έντονη μετά την αναγνώριση των κουτσοβλαχικών κοινοτήτων, ως ιδιαίτερη κοινότητα, από την οθωμανική κυβέρνηση το 1905. Την περίοδο πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους, η ρουμανική προπαγάνδα επί των αλύτρωτων ακόμα περιοχών της Ελλάδας είχε φτάσει στο ζενίθ. Αμέτρητες είναι οι εκθέσεις των κατά τόπους ελληνικών προξενικών αρχών προς το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών, στις οποίες περιγράφεται με ανησυχητικό τρόπο η δράση των ρουμανίζόντων. Οι ελληνικοί πληθυσμοί υφίσταντο αφόρητη πίεση από τους οπαδούς της ρουμανικής προπαγάνδας, με αποτέλεσμα να απειλείται το φρόνημα και η ακεραιότητα τους. Αρωγός της ρουμανικής προπαγάνδας υπήρξε ο τουρκικός κρατικός μηχανισμός. Η τουρκική πολιτική, με γνώμονα την πολιτική διαίρει και βασιλεύει, ενίσχυσε και ανέχθηκε ποικιλοτρόπως τη ρουμανική δράση επί των εδαφών της, σε μια προσπάθεια αποδυνάμωσης του ελληνικού στοιχείου των περιοχών της Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Ηπείρου.²⁹⁴

Σε γενικές γραμμές, στόχος της ρουμανικής προπαγάνδας υπήρξε πρώτον, η προσέλκυση των Βλάχων με ελληνική συνείδηση των περιοχών της Μακεδονίας, Θεσσαλίας και Ηπείρου, και δεύτερον, η αποσκίρτηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η εξασφάλιση εκκλησιαστικής και εκπαιδευτικής αυτονομίας.

2.4. Σλαβόφωνοι

Η ένταξη της Μακεδονίας στον ελληνικό κορμό έφερε την ελληνική πολιτική ηγεσία αντιμέτωπη με μεγάλες συγκεντρώσεις σλαβόφωνων πληθυσμών που εντοπίζονταν στα βόρεια σύνορα της χώρας.²⁹⁵ Επιπλέον, το μεγαλύτερο μέρος των γαιών της Δυτικής Μακεδονίας βρισκόταν στα χέρια σλαβόφωνων.²⁹⁶ Θεωρητικά, οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας μπορούν να χωριστούν σε δυο μεγάλες κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκαν αυτοί που ήταν πιστοί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και γενικότερα ήταν φίλα προσκείμενοι στον Ελληνισμό και για το λόγο αυτό

²⁹⁴ Α.Υ.Ε./1912/21/2/2, Προξενείο Σερρών προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 146, 30/3/1911.

²⁹⁵ Για τα πληθυσμιακά δεδομένα της Μακεδονίας της δεκαετίας του 1910 υπάρχουν πλείστες βιβλιογραφικές αναφορές. Για τις περισσότερες εμπειριστατωμένες βλ. Πάλλη, *Περί ανταλλαγής πληθυσμών και εποικισμού εν τη Βαλκανική κατά τα έτη 1912-1920*, 1920 · Του ίδιου, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, 1925 · Βογαζλή, *Φυλετικές και εθνικές μειονότητες στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία*, 1954 · Ancel, *La Macédoine : son évolution contemporaine*, 1930 · Colocotronis, *La Macédoine et l'hellénisme : étude historique et ethnologique*, 1919 · Soteriadis, *An Ethnological Map illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, 1918 · Wilkinson, *Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, 1951.

²⁹⁶ Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, [1982] σελ. 42.

ονομάζονταν Πατριαρχικοί.²⁹⁷ Η δεύτερη κατηγορία αφορούσε τους σλαβόφωνους με βουλγαρική εθνική συνείδηση και οπαδούς της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Βέβαια, δεν υπήρχαν ιδεολογικά στεγανά μεταξύ των δυο παραπάνω κατηγοριών. Η ρευστότητα των συνειδήσεων αποτελούσε τον κανόνα και όχι την εξαίρεση στη Μακεδονία των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Οι ελληνικές απογραφές της εποχής, με κριτήριο άλλοτε την εθνική συνείδηση και άλλοτε τη γλώσσα, προσπαθούσαν να προσεγγίσουν τον αριθμό των σλαβόφωνων της Μακεδονίας. Ο Αλέξανδρος Πάλλης, του οποίου οι στατιστικές μελέτες θεωρούνται αρκετά έγκυρες, υπολόγιζε τους εξαρχικούς σλαβόφωνους ή αλλιώς βουλγαρίζοντες της Μακεδονίας, πριν την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, σε 119.000.²⁹⁸ Σύμφωνα με τον Μιχαηλίδη, οι πατριαρχικοί σλαβόφωνοι της Μακεδονίας, το 1912, ανέρχονταν σε 140.000-150.000 άτομα περίπου.²⁹⁹ Σε γενικές γραμμές το 1912, οι σλαβόφωνοι της ελληνικής Μακεδονίας, πατριαρχικοί και βουλγαρίζοντες, υπολογίζονταν σε 260.000, εν τούτοις, υπάρχουν επιφυλάξεις για την εγκυρότητα των αριθμών.

Οι ελληνόφωνες περιοχές της Μακεδονίας βρίσκονταν νοτίως της γραμμής Καστοριά – Έδεσσα – Γιαννιτσά – Κιλκίς – Σέρρες.³⁰⁰ Βόρεια αυτής της γραμμής, η ελληνοφωνία υποχωρούσε και έδινε τη θέση της σε σλαβικά γλωσσικά ιδιώματα. Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας θα μπουν στο στόχαστρο τόσο της Βουλγαρίας όσο και της Σερβίας. Η σλαβική τους καταγωγή θα αποτελέσει το κίνητρο για τα δυο αυτά κράτη, να ριχτούν στη μάχη της προσέγκυσης των σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας. Η κάθε μια για τους δικούς της λόγους θα βαπτίζει τους σλαβόφωνους άλλοτε ως «Βούλγαρους» και άλλοτε ως «Σέρβους».³⁰¹

Η ελληνική νίκη στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο έναντι της Βουλγαρίας ξεκαθάρισε εν μέρει το σκηνικό στη Μακεδονία και σηματοδότησε την πορεία ενσωμάτωσης των σλαβόφωνων στο ελληνικό κράτος. Ωστόσο, η προέλαση του ελληνικού στρατού στα εδάφη της ανατολικής και κεντρικής Μακεδονίας, όπου κατοικούσαν συμπαγείς πυρήνες σλαβόφωνων πληθυσμών, οδήγησε τους ακραιφνείς βουλγαρίζοντες σλαβόφωνους στη μετανάστευση. Η μέχρι τώρα ιστορική έρευνα έχει αναδείξει δυο μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα εξόδου των σλαβόφωνων από την Ελλάδα. Το πρώτο ρεύμα μετανάστευσης εκδηλώθηκε το καλοκαίρι του 1913 (35.000-40.000 άτομα περίπου),³⁰² συνέπεια της ήττας του βουλγαρικού στρατού στον Β΄ Βαλκανικό

²⁹⁷ Χολέβας, *Οι Έλληνες Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας*, 1991 · Νικολούδης, *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι στη Μακεδονία, Η ιστορία και το πρόβλημα της ταυτότητας τους*, 2002.

²⁹⁸ Πάλλης, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων...*, 1925, σελ. 13.

²⁹⁹ Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930)...*, 2003, σελ. 64.

³⁰⁰ Γούναρης, «Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940», *Μακεδονικά*, τ. 29^{ος} (1993/1994), 1994, σελ. 212.

³⁰¹ Για τη θέση της Μακεδονίας στους εθνικούς σχεδιασμούς της Βουλγαρίας και της Σερβίας βλ. Μιχαηλίδη, «Ποια Μακεδονία για τους Μακεδόνες;» στο συλλογικό τόμο: *Μακεδονικές Ταυτότητες στο χρόνο*, 2008, σελ. 278-295 · του ίδιου, «Ταυτότητες, Διπλωματία, Πολιτική και στρατιωτικοί συσχετισμοί. Η περίπτωση των σλαβόφωνων στη Ελλάδα (1919-1949)», *ό.π.*, σελ. 317-354 · Aarbakke, «Ποιος μπορεί να γιατρέψει μια ραγισμένη καρδιά. Η θέση της Μακεδονίας στη σύγχρονη βουλγαρική ιστορία», *ό.π.*, σελ. 239-277 · Κατσάνο, «Η Μακεδονία των Σέρβων 1870-1941 από την παλαιά στη νότια Σερβία» *ό.π.*, σελ. 211-238.

³⁰² Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών...*, σελ. 69, 89.

Πόλεμο ενώ το δεύτερο αφορούσε τη μετανάστευση σλαβόφωνων στο πλαίσιο της Σύμβασης του Νεϊγύ.³⁰³

Η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου θα ανατρέψει τα ελληνικά σχέδια για την ενσωμάτωση των σλαβόφωνων.³⁰⁴ Οι σλαβόφωνοι, ως μειονότητα, θα απασχολήσουν την ελληνική διοίκηση κυρίως μετά το 1919, λόγω της Αμοιβαίας και Εθελούσιας Μετανάστευσης των Ελληνοβουλγαρικών Μειονοτήτων που προέβλεπε η Σύμβαση του Νεϊγύ.

3. ΜΟΥΣΟΥΑΜΑΝΟΙ

3.1. Ο αγώνας των τηλεγραφημάτων.

Την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων, η ελληνική πλευρά επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εικόνα του ελληνικού στρατού κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων, δεδομένου ότι στον διεθνή τύπο της εποχής κυκλοφορούσαν δημοσιεύματα για κακομεταχείριση μη ελληνικών πληθυσμών.³⁰⁵ Η κυβέρνηση Βενιζέλου προσπάθησε να αποφύγει αρνητικά δημοσιεύματα, τα οποία αμαύρωναν την εικόνα του στρατεύματος.³⁰⁶ Για τον σκοπό αυτό συστάθηκε στην Αθήνα Γραφείο Τύπου, υπό την εποπτεία του Υπουργείου Εξωτερικών, για την αντιμετώπιση της αρνητικής προπαγάνδας, προερχόμενη κυρίως από τη βουλγαρική πλευρά, από κύκλους της Πύλης και από διακοινώσεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων (βλ. Γερμανία, Αυστροουγγαρία και Ιταλία).³⁰⁷

Παράλληλα, αυστηρές υπήρξαν οι διαταγές του ίδιου του Βενιζέλου προς το στράτευμα να μη προβεί σε κακομεταχείριση ή δολοφονίες αμάχων.³⁰⁸ Οι μουσουλμάνοι λόγω του πληθυσμιακού τους όγκου και οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης λόγω της οικονομικής τους δύναμης αποτελούσαν τις δυο σημαντικότερες μειονότητες, στις οποίες το ελληνικό στράτευμα επιβαλλόταν να συμπεριφερθεί με σεβασμό.

Η εμπλοκή της Βουλγαρίας στην προσπάθεια κατασφυοφάντησης του ελληνικού στρατού, διότι από τη βουλγαρική πλευρά διοχετεύονταν το μεγαλύτερο μέρος των αρνητικών δημοσιευμάτων στον ευρωπαϊκό τύπο, εξηγείται από το γεγονός ότι τα δυο κράτη (Ελλάδα και Βουλγαρία) διεκδικούσαν τις ίδιες εδαφικές περιοχές στη

³⁰³ Ο.π., σελ. 16-17.

³⁰⁴ Γούναρης, «Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940», ό.π., σελ. 220.

³⁰⁵ Βλ. Κωστόπουλο, *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση...*, 2007, σελ. 38-46. Βλ. επίσης την έκθεση της Επιτροπής Carnegie Endowment for International Peace, Report of the International Commission to inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars. Michailidis, «The Carnegie Commission in Macedonia, summer 1913», στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.macedonian-heritage.gr (4/6/2014).

³⁰⁶ Για το ζήτημα των παρεκτροπών του ελληνικού στρατού αλλά και για την προσπάθεια αναίρεσης των αρνητικών δημοσιευμάτων βλ. Ο.π., Επίσης, Kitsikis, *Propagande et pressions en politique internationale : la Grèce et ses revendications à la Conférence de la paix (1919-1920)*, 1963, σελ. 88-89. Αλλά και Γκλαβίνα, ό.π., σελ. 326-347.

³⁰⁷ Γκλαβίνας, ό.π., σελ. 326-328.

³⁰⁸ Α.Υ.Ε./1912/2/2/1, Τηλ. Κορομηλά προς Ρακτιβάν, αρ. πρωτ. 33321, Αθήνα, 1/11/1912.

Μακεδονία. Οι δυο πρώην σύμμαχοι πολέμησαν ο ένας τον άλλο στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, όχι μόνο με τα όπλα, αλλά και με τον τύπο. Δεκάδες δημοσιεύματα διακινούνταν από κάθε πλευρά, τα οποία προσπαθούσαν να πείσουν την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη ότι ο «ημέτερος» στρατός συμπεριφερόταν φιλοδίκαια στους μουσουλμάνους, ενώ αντιθέτως ο αντίπαλος κινούνταν στα όρια της βαρβαρότητας.³⁰⁹

Όσον αφορά τις διακοινώσεις ορισμένων ευρωπαϊκών δυνάμεων, όπως η Αυστροουγγαρία, περί εγκλημάτων πολέμων κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, αυτές σχετίζονταν τόσο με τα εθνικά συμφέροντα των κρατών αυτών όσο και με τις εντυπώσεις στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων. Χώρες, όπως η Αυστροουγγαρία και η Γερμανία, ήταν αντίθετες με την εδαφική επέκταση της Ελλάδας προς βορρά. Ο Βενιζέλος δεν επιθυμούσε οι καταγγελίες για βιαιοπραγίες του ελληνικού στρατού σε βάρος μη ελληνικών πληθυσμών, να αποτελέσουν εμπόδιο στη διαπραγματευτική ευελιξία της ελληνικής πλευράς. Τόσο από το Λονδίνο, όπου βρέθηκε για τη διαπραγμάτευση της ομώνυμης Συνθήκης Ειρήνης, όσο και από το Βουκουρέστι για την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης του Βουκουρεστίου, διατράνωνε σε όλους τους τόνους ότι τα στελέχη της ελληνικής διοίκησης έπρεπε να παρέχουν στους κατοίκους των κατακτημένων περιοχών καθεστώς ισονομίας και ισοπολιτείας, ανεξαρτήτως θρησκευματος και φυλής.

Σ' αυτήν τη δημοσιογραφική διεκυστίνδα συμμετείχαν και οι μουσουλμάνοι των κατεκτημένων περιοχών. Αναρίθμητα ήταν τα τηλεγραφήματα των προέδρων των τοπικών μουσουλμανικών κοινοτήτων της Μακεδονίας, της Ηπείρου και των νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου προς τις ελληνικές αρχές, όπου εξέφραζαν τη βεβαιότητα ότι η νέα τους πατρίδα ήταν διατεθειμένη να εγγυηθεί τη ζωή, την τιμή και την περιουσία τους.³¹⁰ Τα τηλεγραφήματα αυτά, στη συνέχεια, προωθούνταν στον εσωτερικό και διεθνή τύπο, ως απόδειξη της αποδοχής του νέου καθεστώτος από τους μουσουλμάνους αλλά και της προοδευτικότητας της ελληνικής διοίκησης. Το πόσο αυθόρμητες ή μη ήταν αυτές οι εκδηλώσεις, είναι δύσκολο να ανιχνευτεί, δεδομένου του μηχανισμού προπαγάνδας που είχε στήσει κάθε πλευρά.

Σε γενικές γραμμές, οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί των Νέων Χωρών δεν προέβαλλαν ιδιαίτερη αντίσταση απέναντι στην προέλαση του ελληνικού στρατού στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρξαν εστίες αντίστασης.³¹¹ Από την αρχειακή έρευνα προκύπτει ότι ένας από τους βασικούς λόγους που οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί αποδέχτηκαν χωρίς ιδιαίτερη αντίσταση την ελληνική διοίκηση, ήταν η αντιπάθεια προς τη βουλγαρική πλευρά. Οι

³⁰⁹ Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 332.

³¹⁰ Για τα ευχαριστήρια τηλ/ματα των μουσουλμάνων της Μακεδονίας και της Ηπείρου προς τις ελληνικές αρχές βλ. Α.Υ.Ε./1912/84/2/1, Τηλ. προέδρου Μουσουλμανικής Κοινότητας Βοδενών προς Ρακτιβάν, αρ. πρωτ. 123, 1/12/1912. Α.Υ.Ε./1912/84/2/1, Γραφείο Τύπου [στο εξής Γ.Τ.] προξενείου Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 34569, 12/11/1912. Α.Υ.Ε./1912/103/2/1, Τηλ. Δενδραμή προς το Υπ.Εξ. αρ. πρωτ. 227, Θεσσαλονίκη, 13/12/1912. Α.Υ.Ε./1912/103/4/1, Τηλ. Ζαβιτζάνου, Διοικητικού Επίτροπου Γρεβενών προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 35988, Γρεβενά, 30/11/1912. Α.Υ.Ε./1913/30/1, Στρατιωτική και πολιτική Διοίκηση Κορυτσάς προς Γ.Δ. Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 3184, Κορυτσά, 7/10/1913.

³¹¹ Κωστόπουλος, *ό.π.*, σελ. 38-43.

μουσουλμάνοι προτιμούσαν, από τη στιγμή που δεν μπορούσαν να παραμείνουν υπό την κυριαρχία του Σουλτάνου, να υπαχθούν στο ελληνικό κράτος παρά να περάσουν στα χέρια των Βουλγάρων. Ο βουλγαρικός στρατός επέδειξε ιδιαίτερη βαναυσότητα απέναντι στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς που συναντούσε στο διάβα του.³¹² Σε έκθεση, επίσης, του Γάλλου προξένου στη Θεσσαλονίκη για τη στάση του βουλγαρικού και του ελληνικού στρατού έναντι του ντόπιου πληθυσμού τονιζόταν ότι «...αποφαίνεται ότι πλην των Ελλήνων, το Μωαμεθανικόν στοιχείον προτιμά πάσης άλλης εχθρικής κατακτήσεως την Ελληνικήν».³¹³ Όσοι, επίσης, μουσουλμάνοι εκδιώχθησαν από τη Σερβία και τη Βουλγαρία λόγω της προέλασης των συμμαχικών στρατών, βρήκαν καταφύγιο στη Θεσσαλονίκη.³¹⁴

3.2. Η Σύμβαση περί Ειρήνης των Αθηνών (1913)

Η Συνθήκη του Λονδίνου (17/30 Μαΐου 1913) σφράγισε το τέλος του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Με βάση αυτή, η Πύλη παραχωρούσε στους Βαλκάνιους Συμμάχους, τα εδάφη που κέρδισαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, χωρίς, όμως, να διευκρινίζεται πως θα γινόταν η μεταξύ τους μοιρασιά. Εν ολίγοις, οι όροι της συνθήκης δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για το ξέσπασμα του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου.

Η δεύτερη βαλκανική σύρραξη, μεταξύ των πρώην συμμάχων, τερματίστηκε με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (28/7-10/8.1913). Μολαταύτα, παρέμενε σε εκκρεμότητα η υπογραφή σύμβασης ειρήνης μεταξύ της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³¹⁵ Πράγματι, η εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ των δυο κρατών έληξε με τη λεγόμενη Σύμβαση περί Ειρήνης των Αθηνών, η οποία υπεγράφη στις 1/14 Νοεμβρίου του 1913 μεταξύ του Έλληνα Υπουργού των Εξωτερικών, Δημητρίου Πανά και του Οθωμανού Γκαλήπ Κεμαλή μπέη.³¹⁶ Στη Σύμβαση επισυνάπτονταν, επίσης, τρία ειδικά Πρωτόκολλα με διευκρινίσεις επί του κειμένου της.

Με τη σύμβαση αυτή τακτοποιήθηκαν μια σειρά από εκκρεμή ζητήματα μεταξύ των δυο κρατών,³¹⁷ ενώ αποτελούσε την πρώτη προσπάθεια της τουρκικής πλευράς να κατοχυρώσει για τους μουσουλμάνους της Ελλάδας, δικαιώματα, όμοια μ' αυτά των Ελλήνων χριστιανών της Τουρκίας.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η συζήτηση στη Βουλή γύρω από την επικύρωση της Σύμβασης, για την οποία ο Βενιζέλος επειγόταν, ενώ οι βουλευτές της αντιπολίτευσης διαμαρτύρονταν ότι δεν γνώριζαν ή δεν είχαν ενημερωθεί επαρκώς

³¹² Α.Υ.Ε./1912/84/2/1, Τηλ. Γ.Τ. προξενείου Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 34569, 12/11/1912. Επίσης, Κωστόπουλος, *ό.π.*, σελ. 36-37.

³¹³ Α.Υ.Ε./1912/2/1/1, Τηλ. Ρακτιβάν προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 34992, Θεσσαλονίκη, 13/11/1912.

³¹⁴ Α.Υ.Ε./1912/103/2/1, Τηλ. Δενδραμή προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 12857, Θεσσαλονίκη, 6/12/1912.

³¹⁵ Συρίγος, «Μειονοτικές και άλλες διατάξεις στην ελληνοτουρκική Σύμβαση των Αθηνών (1913)», στο συλλογικό τόμο: *100 Χρόνια από τη διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων*, Πρακτικά Συνεδρίου, 2013, σελ. 395-396.

³¹⁶ Η Σύμβαση περί Ειρήνης των Αθηνών κυρώθηκε με τον Νόμο υπ' αριθ. 4213 (ΔΣΙΓ'). *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 229, 14/11/1913.

³¹⁷ Τούντα – Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας 1912-1941*, *ό.π.*, σελ. 46.

για το περιεχόμενο αυτής.³¹⁸ Η αντιπολίτευση, επίσης, επικέντρωνε την κριτική της στο γεγονός ότι η εν λόγω Σύμβαση, αντί να απελευθερώνει το ελληνικό κράτος από παλαιότερες δεσμεύσεις έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δημιουργούσε νέα νομικά δεσμά, επιτρέποντας στην οθωμανική διοίκηση να παρεμβαίνει στα ελληνικά πράγματα.

Η αντιπολίτευση, από την αρχή κιόλας της συζήτησης για την επικύρωση της σύμβασης, εξέφρασε αισθήματα απορίας, δυσαρέσκειας και αγανάκτησης για το περιεχόμενό της. Μια από τις βασικές κατηγορίες της, σε βάρος της κυβέρνησης Βενιζέλου, αφορούσε το μέγεθος των παραχωρήσεων της ελληνικής πλευράς προς την Τουρκία. Αναλυτικότερα, η αντιπολίτευση υποστήριζε πως η ελληνική πλευρά δεν έπρεπε να προβεί σε «τόσες» παραχωρήσεις προς την Τουρκία στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων δεδομένου ότι παρίστατο ως νικήτρια.³¹⁹ Συν τοις άλλοις, οι βουλευτές της αντιπολίτευσης υποστήριζαν ότι η ελληνική κυβέρνηση αδιαφόρησε για την τύχη των Ελλήνων της Τουρκίας.³²⁰ Επί παραδείγματι, σύμφωνα με τον Δημήτριο Γούναρη, οι αξιώσεις της Πύλης αυξάνονταν συνεχώς κατά τη διάρκεια των ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων, ως συνέπεια της ελληνικής ενδοτικότητας. Η Σύμβαση περί Ειρήνης των Αθηνών, σύμφωνα με την αντιπολίτευση, δεν τιμούσε τις νίκες και τους άθλους του ελληνικού στρατού στα πεδία των μαχών.³²¹

Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος υποστήριζε την άποψη ότι με τη διάσπαση της συμμαχίας των βαλκανικών κρατών βελτιώθηκε διπλωματικά η θέση της Τουρκίας. Ωστόσο, ιδιαίτερης σημασίας για τις διαθέσεις του Έλληνα Πρωθυπουργού έναντι της Τουρκίας, ήταν η επιστολή του, τον Οκτώβριο του 1913, προς τον Έλληνα πρέσβη στο Βουκουρέστι Ανδρέα Παπαδιαμαντόπουλο, όπου ανέφερε ότι

*«Η ελληνική κυβέρνηση όχι μόνο θα αποδεχθεί την τουρκική έποψιν αλλά και εις πάντα τα λοιπά ζητήματα θα οδηγηθή από πνεύμα διαλλακτικότητος και θα κάμη πάσαν παραχώρησιν συμβιβαζομένην με την αξιοπρέπειαν και τα ζωτικά συμφέροντα του κράτους».*³²²

3.2.1. Τα βασικά σημεία της Σύμβασης περί Ειρήνης των Αθηνών

3.2.1.1. Το ζήτημα της ιθαγένειας

Το πρώτο άρθρο που θα μας απασχολήσει είναι το άρθ. 4 της Σύμβασης των Αθηνών, το οποίο όριζε ότι *«οι κατοικούντες εν ταις οθωμανικαίς χώραις ταις περιερχομέναις εις την κυριαρχίαν της Ελλάδος καθίστανται υπήκοοι Έλληνες».*³²³

³¹⁸ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 4^η της 11/11/1913, σελ. 22, 66.

³¹⁹ *«μολονότι είμεθα νικηταί δεν δυνάμεθα να επιβάλωμεν την γνώμιν ημών».* *Ο.π.*, σελ. 61.

³²⁰ *Ο.π.*, σελ. 59. Βλ. επίσης, *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 38^η της 20/2/1914, σελ. 3. Αλλά και Αντωνόπουλος, *ό.π.*, σελ. 186-201.

Για το καθεστώς των Ελλήνων της Τουρκίας βλ. Σκαλιέρη, *Λαοί και Φυλαί της Μικράς Ασίας*, 2002 σελ. 1-21.

³²¹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 4^η της 11/11/1913, σελ. 98.

³²² Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο [στο εξής Ε.Λ.Ι.Α.] /Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου [στο εξής Α.Ε.Β.]/φάκελος [στο εξής φάκ.] 1/5, Επιστολή Βενιζέλου προς τον Έλληνα πρεσβευτή στο Βουκουρέστι σχετικά με το ταξίδι του Ιονέσκο στην Αθήνα, Αθήνα, 4/10/1913.

³²³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 229, 14/11/1913.

Εντούτοις, το δεύτερο εδάφιο του άρθ. 4 προέβλεπε ότι όσοι κάτοικοι των παραπάνω περιοχών επιθυμούσαν να διατηρήσουν την οθωμανική ιθαγένεια, έπρεπε να το δηλώσουν στις ελληνικές αρχές εντός τριών ετών από την ημερομηνία υπογραφής της σύμβασης. Η επιλογή της οθωμανικής ιθαγένειας συνεπαγόταν πρώτον, την εγγραφή τους στα μητρώα των κατά τόπους οθωμανικών προξενείων και δεύτερον, την υποχρέωση της μεταφοράς της κατοικίας τους και την εγκατάσταση αυτών εκτός Ελλάδας. Βέβαια, η επιλογή υπέρ της μιας ή της άλλης ιθαγένειας «έσεται προσωπική».³²⁴ Τέλος, το προτελευταίο εδάφιο του άρθ. 4 όριζε ότι κατά το διάστημα της τριετίας οι μουσουλμάνοι απαλλάσσονταν της στρατιωτικής θητείας και δεν θα κατέβαλαν στρατιωτικό φόρο.

Ακόμα, με βάση το πρώτο πρωτόκολλο που επισυναπτόταν στην εν λόγω σύμβαση «*Τοις εκ των εκχωρουμένων χωρών καταγομένοις, τοις κατοικούσιν εκτός του Οθωμανικού κράτους, δίδεται προθεσμία 6 μηνών προς επιλογήν υπέρ της Ελληνικής ιθαγένειας*».³²⁵ Η διάταξη αυτή αφορούσε όσους κατάγονταν από τις προσαρτηθείσες περιοχές, διέμεναν στο εξωτερικό, εκτός της Τουρκίας, και είχαν προθεσμία έξι μηνών για να επιλέξουν την ελληνική ιθαγένεια.

Η ένσταση της αντιπολίτευσης, σχετικά με το περιεχόμενο του άρθ. 4, εντοπιζόταν στο εξής: Με βάση τη Σύμβαση του 1881, η οποία δεν αναθεωρήθηκε μετά τον ατυχή πόλεμο του 1897, Έλληνες θεωρήθηκαν «*όχι μόνο οι κατοικούντες εν ταις παραχωρούμεναις εις την Ελλάδα χώραις, αλλά και οι καταγόμενοι εξ αυτών και αλλαχού οπουδήποτε διαμένοντες εθεωρούντο Έλληνες υπήκοοι*».³²⁶ Το δικαίωμα αυτό, σύμφωνα με την αντιπολίτευση, «εξαλείφτηκε» με τη Σύμβαση των Αθηνών.

Για τον Βενιζέλο, η συμφωνηθείσα διάταξη, σχετικά με την ιθαγένεια των κατοίκων των νέων επαρχιών που προσαρτούνταν στην Ελλάδα, βασίστηκε στις αρχές του διεθνούς δικαίου και οι καταγόμενοι από τις νέες παραχωρηθείσες επαρχίες, όπως και οι κάτοικοι αυτών, «*γίνωσιν υπήκοοι Έλληνες*».³²⁷ Ο Έλληνας Πρωθυπουργός υποστήριξε ότι σε αντιδιαστολή με την αντίστοιχη βουλγαροτουρκική συνθήκη ειρήνης, η οποία όριζε ότι οι κάτοικοι των προσαρτημένων επαρχιών αλλά και οι καταγόμενοι από αυτές γίνονταν Βούλγαροι υπήκοοι, η ελληνοτουρκική συνθήκη ειρήνης όριζε ότι «*όχι μόνον οι καταγόμενοι και κατοικούντες αλλά και οι απλώς κατοικούντες οποθενδήποτε καταγόμενοι, υπήκοοι όμως του κράτους του τέως κυριάρχου, γίνονται πολίται Έλληνες*».³²⁸

Ο Δημήτριος Γούναρης, σε σχέση με τα ζητήματα της ιθαγένειας των κατοίκων των Νέων Χωρών, θεωρούσε ότι η παρούσα συνθήκη μειονεκτούσε διπλωματικά έναντι παλαιότερων συνθηκών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Επιχειρώντας μια ιστορική αναδρομή σε διατάξεις περί ιθαγένειας που περιέχονταν στα Πρωτόκολλα της Ανεξαρτησίας (άρθ. 6) και στη Σύμβαση του 1881 (άρθ. 13), κατέληγε στο συμπέρασμα ότι «*το δόγμα το οποίον είχε επικρατήσει πάντοτε ως προς την ιθαγένειαν, εις τας μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων συνθήκας, ήτο δόγμα ευρύτερον του κρατούντος*

³²⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ό.π.,

³²⁵ *Ο.π.*,

³²⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., σελ. 68-69.

³²⁷ *Ο.π.*, σελ. 82.

³²⁸ *Ο.π.*,

εν τω Διεθνεί Δίκαιω». ³²⁹ Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον Γούναρη, το διεθνές δίκαιο της εποχής όριζε ότι «αποσπώμενου τμήματος χώρας από τινος κράτους, εκείνοι μόνον συνακολουθούν το τμήμα, οίτινες συνδέονται προς το έδαφος αυτού, είτε ως κατοικούντες εις αυτό είτε ως καταγόμενοι εξ' αυτού του εδάφους». ³³⁰ Στην περίπτωση της Ελλάδας, σε κάθε προσάρτηση εδαφών που έλαβε χώρα μέχρι το 1913, αποκτούσαν την ελληνική ιθαγένεια όχι μόνο οι κάτοικοι των προσαρτημένων επαρχιών και όσοι κατάγονταν από τις συγκεκριμένες περιοχές αλλά και «πας Έλλην την εθνικότητα, ιθαγενής και Οθωμανός, δύναται απλώς μεταναστεύων να κήσηται την Ελληνικήν ιθαγένειαν», ενώ με την παρούσα συνθήκη «μόνον οι κατοικούντες εν ταις οθωμανικαίς χώραις, ταις περιερχομέναις εις την κυριαρχίαν της Ελλάδος, κτώνται την Ελληνικήν ιθαγένειαν[...]». ³³¹

Αν και από τις προσαρτηθείσες χώρες καταγόταν μεγάλος αριθμός Ελλήνων, οι οποίοι δεν κατοικούσαν σ' αυτές αλλά στην τουρκική επικράτεια, με βάση τη Σύμβαση, ελήφθη πρόνοια μόνο για αυτούς που κατάγονταν μεν από τις προσαρτηθείσες περιοχές αλλά δεν κατοικούσαν στην Τουρκία. Σύμφωνα με την αντιπολίτευση, τέτοια πρόνοια ήταν περιττή δεδομένου ότι οι Έλληνες που κατοικούσαν στο εξωτερικό, εκτός της Τουρκίας, δεν χρειάζονταν την ελληνοτουρκική συνθήκη, για να αποκτήσουν την ελληνική ιθαγένεια.

3.2.1.2. Το ζήτημα των ιδιωτικών περιουσιών των μουσουλμάνων

Τα επόμενα άρθρα που θα μας απασχολήσουν είναι τα άρθ. 5 και 6 της Σύμβασης των Αθηνών. Βάσει του άρθ. 5, η ελληνική πλευρά καλούνταν να σεβαστεί τα «κεκτημένα δικαιώματα», τις δικαστικές πράξεις και τους επίσημους τίτλους που είχαν εκδοθεί από τα οθωμανικά δικαστήρια. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν και το άρθ. 6 της Σύμβασης, το οποίο προέβλεπε ότι όσοι από τους κατοίκους των Νέων Χωρών επιλέξουν την οθωμανική ιθαγένεια και μεταναστεύσουν, «θα εξακολουθήσωσι διατηρούντες τας ακινήτους αυτών ιδιοκτησίας, τας κειμένας εν ταις εκχωρηθείσαις ταύταις χώραις, εκμισθούντες ή δια τρίτων διαχειριζόμενοι αυτάς». ³³² Επίσης, η ελληνική πλευρά αναγνώρισε τα δικαιώματα ιδιοκτησίας επί αστικών και αγροτικών ακινήτων, τα οποία κατέχονταν από ιδιώτες και τους τίτλους που είχαν εκδοθεί από το οθωμανικό κράτος, ενώ το τελευταίο εδάφιο του άρθ. 6 όριζε ότι «ουδείς δύναται να στερηθή της ιδιοκτησίας αυτού, εν μέρει ή εν όλω, εμμέσως ή αμέσως, ειμή δια λόγους δεόντως βεβαιουμένης δημοσίας ωφελείας, μετά προηγουμένην δικαίαν αποζημίωσιν». ³³³

Η άποψη του Πρωθυπουργού για το περιεχόμενο των άρθ. 5 και 6 ήταν η εξής: Όσον αφορά τους περιορισμούς που έθετε η Σύμβαση του 1881 για το γαιοκτητικό καθεστώς της Θεσσαλίας, αυτοί καταργούνταν με τη νέα Σύμβαση. Ο Βενιζέλος υποστήριξε την άποψη ότι «ούτε εις την Θεσσαλίαν υπάρχουν πλέον οι περιορισμοί

³²⁹ Ο.π., σελ. 94.

³³⁰ Ο.π., σελ. 93.

³³¹ Ο.π.,

³³² Εφημερίς της Κυβερνήσεως, ό.π.,

³³³ Ο.π.,

αυτοί κατόπιν της νέας Συμβάσεως, διότι οι περιορισμοί οι οποίοι περιέχονται εν τη συμβάσει της Θεσσαλίας ορίζουν τούτο, ότι δεν δύναται να γίνη τοιούτος κανονισμός σχέσεων παρά μόνον δια νόμου γενικού εφαρμοζομένου και εις το λοιπόν κράτος».³³⁴

Συνεπώς, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, η απόκτηση των νέων επαρχιών έδινε τη δυνατότητα στην ελληνική πλευρά να υπερκεράσει τα όποια νομικά εμπόδια της προηγούμενης σύμβασης και να προχωρήσει σε ριζικές αλλαγές στο αγροτικό ζήτημα. Επιπροσθέτως, ο Βενιζέλος στην ομιλία του υπογράμμισε το γεγονός ότι η ελληνική πλευρά μετά από επιμονή κατόρθωσε να αποκρούσει την επίμονη αξίωση της Πύλης, «όπως δεσμεύση την ελευθέραν νομοθετικήν ημών κίνησιν δια την ρύθμισιν του αγροτικού ζητήματος εν Μακεδονία και Ήπειρω, δυνάμεθα δε του λοιπού να κινηθώμεν εξ' ίσου ελευθέρως και εις την Θεσσαλίαν».³³⁵

Η αντιπολίτευση εξέφρασε αντιρρήσεις σχετικά με τις παραπάνω απόψεις του Βενιζέλου,³³⁶ ενώ τον κατηγορήσε ότι παρερμηνεύει τις διατάξεις της Σύμβασης του 1881, που αφορούσαν τις ιδιοκτησίες των μουσουλμάνων της Θεσσαλίας, λόγω του ότι άφηνε περισσότερα περιθώρια στην Ελλάδα να χειριστεί το ζήτημα και είχε ως μοναδικό στόχο να αποτρέψει τη θέσπιση ιδιαίτερου νόμου, με τον οποίο η ελληνική πλευρά θα απαλλοτριώνε τις περιουσίες των μουσουλμάνων της Θεσσαλίας.

Γενικότερα, ο αντιπολιτευτικός λόγος επικεντρωνόταν στο γεγονός ότι με την προηγούμενη σύμβαση (1881) η Ελλάδα υπήρξε πολλαπλώς κερδισμένη, αν και δεν πολέμησε, ενώ με την παρούσα συνθήκη (1913), αν και νικήτρια, δεν απέσπασε τα αναμενόμενα οφέλη. Τουναντίον, «φορτώθηκε» με υποχρεώσεις έναντι της Τουρκίας.³³⁷ Η θέση της συμπυκνώνεται στη φράση ότι «*Η συνθήκη αυτή δεν συντελεί εις την ανύψωσιν του γοήτρου της Ελλάδος, κέκληται δε μόνον να αμαυρώσει τας νίκας και τους θριάμβους ημών*».³³⁸

Σύμφωνα με τον Ελευθεριάδη,³³⁹ η Τουρκία, αφού πρώτα παραχώρησε το δικαίωμα απόκτησης ακινήτων στο εσωτερικό, σε υπηκόους ξένων κρατών, αργότερα έθεσε ως όρο ότι οι συγκεκριμένοι αλλοδαποί, ιδιοκτήτες των ακινήτων, θα θεωρούνταν από το τουρκικό κράτος ως Οθωμανοί υπήκοοι και θα υπάγονταν στην οθωμανική νομοθεσία. Συνεπώς, ο ίδιος αναρωτιόταν

*«Πώς είναι, λοιπόν, δυνατόν, η Τουρκία να ζητή δια τους μουσουλμάνους των Νέων Χωρών μας οίτινες και θα θεωρούνται πολίται Έλληνες, ίσοι καθόλα με τους χριστιανούς και ουχί υπήκοοι της Τουρκίας, ιδιαίτερα προνόμια ως προς τα κτήματα των και πως είναι δυνατόν να δεσμευθή δια διεθνούς πράξεως, η Ελλάς απέναντι της Τουρκίας και δη δια τους ιδίους υπηκόους της;»*³⁴⁰

Επομένως, η Τουρκία υποκρινόταν ότι φοβόταν τυχόν περιοριστικά μέτρα της Ελλάδας για την περιουσία των μουσουλμάνων. Εκείνο το οποίο επρόκειτο να συμβεί

³³⁴ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., σελ. 89.

³³⁵ *Ο.π.*, σελ. 29.

³³⁶ *Ο.π.*, σελ. 89.

³³⁷ *Ο.π.*, σελ. 69.

³³⁸ *Ο.π.*, σελ. 71.

³³⁹ Για το τουρκικό προσχέδιο βλ. Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 6, υποφ. Σύμβασις Αθηνών 1913.

³⁴⁰ Α.Υ.Ε./1913/31/8, Εξασέλιδη Έκθεση Ν. Π. Ελευθεριάδη επί των τουρκικών αντιπροτάσεων για τη Σύμβαση των Αθηνών.

ήταν ότι οι μεγαλογαιοκτήμονες μουσουλμάνοι της Ελλάδας σύντομα θα μετανάστευαν στην Τουρκία και θα ζούσαν εκεί με τα εισοδήματα που θα τους απέφεραν τα τσιφλίκια τους στην Ελλάδα. Το συμφέρον των συγκεκριμένων ήταν να μην επέλθει καμία μεταβολή του αγροτικού ζητήματος, διαιώνίζοντας τον θεσμό του φέουδου ή του τιμάριου.³⁴¹

3.2.1.3. Το ζήτημα των κτημάτων του Σουλτάνου

Όσον αφορά το άρθ. 7 της Σύμβασης των Αθηνών προέβλεπε ότι «*τα ιδιαίτερα κτήματα της Αυτού Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητας του Σουλτάνου, ως και τα των μελών της Αυτοκρατορικής Δυναστείας θα παραμείνουν αυτοί και έσονται σεβαστά*».³⁴² Οι ιδιοκτήτες των κτημάτων είχαν το δικαίωμα να τα πουλήσουν ή να τα εκμισθώσουν. Το δεύτερο Πρωτόκολλο που επισυναπτόταν στη Σύμβαση των Αθηνών, προέβλεπε την παραπομπή στο Διαιτητικό Δικαστήριο της Χάγης του ζητήματος της «*ακινήτου ιδιωτικής περιουσίας του Οθωμανικού Κράτους*» στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης και Ιωαννίνων, λόγω της άρνησης της ελληνικής πλευράς να αναγνωρίσει στο οθωμανικό δημόσιο δικαιώματα επί κτημάτων στις προσαρτηθείσες περιοχές.

Ο σεβασμός των κτημάτων του Σουλτάνου και των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, τα οποία βρίσκονταν στις Νέες Χώρες που προσαρτούνταν στην Ελλάδα, προκάλεσε την έντονη αντίδραση της αντιπολίτευσης. Για το ζήτημα αυτό, ο Ελευθεριάδης πρότεινε ότι όσον αφορά την ιδιωτική περιουσία του Σουλτάνου μπορούσε να γίνει σεβαστή από την ελληνική κυβέρνηση. Το ερώτημα, όμως, που ετίθετο από τον ίδιο ήταν, ποια ήταν η ιδιωτική περιουσία του Σουλτάνου; Ο προσδιορισμός της περιουσίας ήταν αρκετά δύσκολος, διότι στην Τουρκία ίσχυε ότι «*πάσα γη βασιλική*».³⁴³

Επιπλέον, οι βουλευτές της αντιπολίτευσης διαμαρτυρήθηκαν για το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση αναγνώρισε το Νεοτουρκικό Κομιτάτο ως νομικό πρόσωπο, το οποίο μπορούσε να έχει κτήσεις στις επαρχίες που παραχωρούνταν στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τις απόψεις της αντιπολίτευσης, η αναγνώριση αυτή ερχόταν σε αντίθεση με το άρθ. 14 της Σύμβασης των Αθηνών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η ελληνική πλευρά προχώρησε στην κίνηση αυτή, μέσω της επιστολής του Έλληνα Υπουργού των Εξωτερικών, Δημητρίου Πανά προς τον Γκαλήπ Κεμάλ Βέη.³⁴⁴ Το Κομιτάτο αναγνωρίστηκε με ιραδέ, ως νομικό πρόσωπο, στις 21/2/1913, πολύ αργότερα από την κατάληψη των Νέων Χωρών. Συνεπώς, η ελληνική πλευρά, βάσει της Σύμβασης των Αθηνών, δεν ήταν υποχρεωμένη να αναγνωρίσει την ακίνητη περιουσία του στην Ελλάδα.³⁴⁵ Συν τοις άλλοις, αναγνωρίστηκαν οι μουσουλμανικές κοινότητες ως νομικά πρόσωπα, την

³⁴¹ Ο.π.,

³⁴² *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ό.π.,

³⁴³ Α.Υ.Ε./1913/31/8, Υπόμνημα Νο 2, Εξασέλιδη Έκθεση Ν. Π. Ελευθεριάδη...

³⁴⁴ Η παραπάνω επιστολή δεν δημοσιεύτηκε την εποχή εκείνη, δεν μνημονεύεται στη συνθήκη αλλά ούτε έχει κυρωθεί δια νόμου. Αντωνόπουλος, ό.π., σελ. 194.

³⁴⁵ Ο.π., σελ. 195.

ίδια στιγμή που η κοινοτική περιουσία των Ελλήνων της Τουρκίας ήταν εγγεγραμμένη σε διάφορους ιδιώτες, δεδομένου ότι το τουρκικό κράτος δεν αναγνώριζε νομικά πρόσωπα.³⁴⁶

3.2.1.4. Τα δικαιώματα των μουσουλμάνων της Ελλάδας

Αναντίρρητα εξαιρετικό ενδιαφέρον, στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, έχει το άρθ. 11 της Σύμβασης, το οποίο προέβλεπε ότι «η ζωή, η περιουσία, η τιμή, η θρησκεία και τα έθιμα των κατοίκων των εκχωρουμένων τη Ελλάδι χωρών, οίτινες ήθελον μείνει υπό την Ελληνικήν Διοικησιν, έσονται επακριβώς σεβαστά». Ακόμη, προέβλεπε ότι οι μουσουλμάνοι υπήκοοι της Ελλάδας θα απολαμβάνουν τα ίδια αστικά και πολιτικά δικαιώματα με τους υπόλοιπους Έλληνες. Ιδιαίτερη μνεία γινόταν στην εξασφάλιση της ελεύθερης λατρείας της μουσουλμανικής θρησκείας στην Ελλάδα αλλά και στη μνημόνευση του Χαλίφη (Σουλτάνος) στις δημόσιες προσευχές των Ελλήνων μουσουλμάνων. Ταυτόχρονα, το άρθ. 11 προέβλεπε ρητά ότι «ουδαμώς δύναται να θιγώσιν η αυτονομία και η ιεραρχική οργάνωσις των Μουσουλμανικών Κοινοτήτων [...] ως και η διοίκησις της ανηκούσης αυταίς κινητής και ακινήτου περιουσίας».³⁴⁷ Προβλεπόταν, επίσης, η κατοχύρωση της ελεύθερης επικοινωνίας μεταξύ των ιδιωτών μουσουλμάνων και των πνευματικών αρχηγών των μουσουλμανικών κοινοτήτων, με την επεξήγηση ότι οι σχέσεις αυτές «θέλουσι τελεί υπό την εξάρτησιν του εν Κωνσταντινουπόλει Σεΐχ-ουλ-Ισλαμάτου».

Τέλος, όσον αφορά τα δικαιώματα των μουσουλμάνων κατοίκων της Ελλάδας, το τρίτο πρωτόκολλο της Σύμβασης των Αθηνών προέβλεπε α) τη σύσταση ειδικής σχολής για τη μόρφωση των Ναϊπηδων³⁴⁸ β) την αναγνώριση των μουσουλμανικών κοινοτήτων ως νομικών προσώπων γ) την αναγνώριση των ιδιωτικών μουσουλμανικών σχολείων, όπως επίσης και της περιουσίας που διέθεταν, της οποίας τα έσοδα προορίζονταν για τη συντήρηση των παραπάνω σχολείων, δ) τη διδασκαλία των μαθημάτων στη τουρκική γλώσσα, ενώ η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας καθίστατο υποχρεωτική.³⁴⁹

Όπως ήταν αναμενόμενο το περιεχόμενο του άρθ. 11 της Σύμβασης των Αθηνών προκάλεσε τις ερωτήσεις της αντιπολίτευσης. Ο Βενιζέλος υποστήριξε ότι η σύναψη της Συνθήκης δεν είχε να κάνει με την κατοχύρωση της μουσουλμανικής θρησκείας στην Ελλάδα, αλλά με την κατοχύρωση της προσάρτησης των νέων επαρχιών. Όσον αφορά την τουρκική επιμονή να αναγνωριστεί η ανεξιθρησκία στην Ελλάδα, η ελληνική κυβέρνηση υπαναχώρησε, ώστε να μην καθυστερήσει η υπογραφή της Σύμβασης.³⁵⁰

Οι ενστάσεις της αντιπολίτευσης εστιάζονταν στο γεγονός ότι η ανεξιθρησκία, που καθιέρωνε το ελληνικό Σύνταγμα φαινόταν να υπήρξε απόρροια του αιτήματος

³⁴⁶ Ο.π., σελ. 194.

³⁴⁷ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, ό.π.,

³⁴⁸ Οι Ναϊπηδες ήταν οι τοποτηρητές του καδή στα Ιεροδικαστήρια. Για τους Ναϊπηδες βλ. Σολταρίδη, ό.π., σελ. 52-56.

³⁴⁹ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, ό.π.,

³⁵⁰ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σελ. 65.

της τουρκικής πλευράς μέσω της Σύμβασης και όχι αυθόρμητη ελληνική νομοθετική πράξη.³⁵¹ Επίσης, σύμφωνα με την αντιπολίτευση, οι πάσης φύσεως προπαγανδιστές που δρούσαν στα εδάφη της Μακεδονίας και της Ηπείρου θα παρουσίαζαν το καθεστώς ανεξιθρησκίας, που καθιέρωσε η Σύμβαση, ως εξαναγκασμό της ελληνικής πλευράς από την τουρκική κυβέρνηση, παραβλέποντας το γεγονός ότι «ο πολιτισμός ημών μας επιβάλλει να πράζωμεν αυθορμητώς».³⁵² Για τον Βενιζέλο, η πολιτική εκμετάλλευση του ζητήματος της ανεξιθρησκίας θεωρήθηκε συζήτηση άνευ σημασίας.

Ωστόσο, σύμφωνα με τις απόψεις του Ελευθεριάδη, οι ειδικοί όροι στη Σύμβαση του 1881 σχετικά με τα δικαιώματα των μουσουλμάνων, υπήρξαν απόρροια του γεγονότος ότι η Θεσσαλία παραχωρήθηκε στην Ελλάδα «*δια πράξεως του Σουλτάνου*». Η πολιτική, όμως, κατάσταση το 1913 διέφερε ριζικά από το 1881. Η Ελλάδα, κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, κατέλαβε «*δια της σπάθης*» τις καταληφθείσες περιοχές. Επιπλέον, το ελληνικό Σύνταγμα εγγυόταν τη ζωή, την τιμή, την περιουσία, την αστική και πολιτική ισότητα αλλά και την πλήρη θρησκευτική ελευθερία των Μουσουλμάνων, «*οίτινες θα είναι πολίται Έλληνες*». Επομένως, «*Η Τουρκία δεν δύναται να θεωρή τούτους υπηκόους της και να ενδιαφέρεται*». Ακόμη, η ελληνική πλευρά θα έπρεπε να συμπεριλάβει στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων το ενδιαφέρον της για τους χριστιανούς της Τουρκίας.³⁵³

Ενδιαφέρον έχει η αναφορά του Ελευθεριάδη στο γεγονός ότι οι Τούρκοι ζητούσαν πλαγίως να επαναληφθεί το άρθ. 3 της Σύμβασης του 1881 και στην υπό κατάρτιση σύμβαση, ώστε να εξασφαλίσουν τα ιδιαίτερα ήθη και έθιμα των μουσουλμάνων. Φοβούνταν, μήπως η ελληνική πλευρά επέβαλλε στους μουσουλμάνους την υιοθέτηση των ελληνικών διατάξεων σχετικά με το οικογενειακό δίκαιο. Βέβαια, σύμφωνα με τον Ελευθεριάδη,

*«Ημείς δεν έχομεν βεβαίως σκοπόν τουλάχιστον επί του παρόντος να επέμβωμεν εις τοιούτου είδους οικογενειακάς σχέσεις των Μουσουλμάνων και δείζωμεν υπέρμετρον αυστηρότητα. Είναι όμως διόλου περιττόν και ασύμφορον δι' ημάς να έλθωμεν εις ιδιαιτέρας διαπραγματεύσεις με την Τουρκίαν και αναλάβωμεν διεθνείς υποχρεώσεις δια ζητήματα, ων η λύσις θα επέλθη εν προσεχεί μέλλοντι δυνάμει ιδιαιτέρων εσωτερικών νόμων της Ελληνικής Πολιτείας».*³⁵⁴

Ο ίδιος πρότεινε η ελληνική πλευρά να χρησιμοποιήσει το επιχείρημα της προσβολής της δημόσιας τάξης για να περιστείλει τα ήθη και τα έθιμα των μουσουλμάνων. Η ελληνική πλευρά μπορούσε να αντλήσει ένα ακόμα επιχείρημα από το τουρκικό σύνταγμα, στο οποίο υπήρχαν παρόμοιες διατάξεις για τα ήθη και έθιμα των χριστιανών της Τουρκίας. Κλείνοντας την έκθεση του, επανάλαμβανε με έντονο τόνο ότι «*Το συμφέρον μας είναι να αποφύγωμεν εν τη υπό κατάρτισιν Συμβάσει*

³⁵¹ Ο.π., σελ. 66.

³⁵² Ο.π.,

³⁵³ Α.Υ.Ε./1913/31/8, Υπόμνημα Νο 2, Εξασέλιδη Έκθεση Ν. Π. Ελευθεριάδη επί των τουρκικών αντιπροτάσεων για τη Σύμβαση των Αθηνών.

³⁵⁴ Ο.π.,

ιδιαιτέρας λεπτομερείς διατάξεις, δεσμευτικός της ελευθερίας μας»,³⁵⁵ κάτι το οποίο δεν συνέβη.

3.2.1.5. Το ζήτημα των μουφτήδων και του αρχιμουφτή

Οι κατά τόπους μουφτήδες, με βάση το άρθ. 11 της Σύμβασης, εκλέγονταν από τους μουσουλμάνους της κάθε περιφέρειας οι οποίοι είχαν δικαίωμα ψήφου. Για πρώτη φορά, επίσης, γινόταν αναφορά στο θεσμό του αρχιμουφτή, ο οποίος σύμφωνα με το άρθ. 6 διοριζόταν από τον Έλληνα βασιλιά ανάμεσα σε τρεις υποψηφίους, τους οποίους θα πρότεινε η γενική συνέλευση των μουφτήδων της Ελλάδας. Στη συνέχεια, η ελληνική κυβέρνηση θα ανακοίνωνε την εκλογή του αρχιμουφτή στο Σεΐχ-ουλ-Ισλαμάτο της Κωνσταντινούπολης, το οποίο «*όπερ θέλει αποστέλλει αυτό Μανσούριον και Μουρασελέν επιτρέποντα αυτό να ασκή τα καθήκοντα αυτού και να χορηγή προς τους άλλους εν Ελλάδι μουφτήδες το δικαίωμα της δικαιοδοσίας και της εκδόσεως φετβάδων*».³⁵⁶

Άλλες ενδιαφέρουσες διατάξεις, όσον αφορά τους μουφτήδες και το νέο θεσμό του αρχιμουφτή, περιέχονταν στο τρίτο πρωτόκολλο που επισυναπτόταν στη Σύμβαση των Αθηνών. Για παράδειγμα, α) ο αρχιμουφτής και οι μουφτήδες, όπως και το προσωπικό των γραφείων τους, αποκτούσαν δικαιώματα και υποχρεώσεις, τις οποίες είχαν και οι υπόλοιποι δημόσιοι λειτουργοί,³⁵⁷ β) ο αρχιμουφτής αποφάσιζε, αν οι εκλεγέντες μουφτήδες διέθεταν τα απαιτούμενα από τον Ιερό Νόμο προσόντα, γ) οι μουφτήδες δεν απομακρύνονταν από τη θέση τους παρά μόνο σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθ. 88 του Συντάγματος, δ) οι μουσουλμανικές κοινότητες ασκούσαν τη διαχείριση και εποπτεία των βακουφίων, ενώ στον αρχιμουφτή ανατέθηκαν τα καθήκοντα της διαχείρισης των οικονομικών της κοινότητας, ε) τα υπό των μουφτήδων εκδιδόμενα χοτζέτια και αποφάσεις, επιβάλλονταν να εξετάζονται από τον αρχιμουφτή, ο οποίος προχωρούσε σε επικύρωση μόνο αν τις έβρισκε σύμφωνες με τις διατάξεις του Ιερού Νόμου (Σερή). Όταν τα χοτζέτια και οι αποφάσεις αναφέρονταν σε θρησκευτικά ζητήματα, που αφορούσαν ισλαμικές διαθήκες και υλικά συμφέροντα, ο αρχιμουφτής και οι διάδικοι είχαν τη δυνατότητα ν' απευθύνονται στο Σεΐχ-ουλ-Ισλαμάτο και στ) ο αρχιμουφτής, οι μουφτήδες και οι επιθεωρητές της Δημόσιας Εκπαίδευσης του ελληνικού κράτους είχαν το δικαίωμα να επιθεωρούν τα μουσουλμανικά σχολεία.³⁵⁸

Με βάση το άρθ. 8, της Συνθήκης του 1881, οι αρμοδιότητες των μουφτήδων της Ελλάδας περιορίζονταν επί θρησκευτικών ζητημάτων. Με τη νέα συνθήκη ειρήνης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, οι μουφτήδες θα ασκούσαν θρησκευτικά και «δικαστικά» καθήκοντα. Το εδ. 9 του άρθ. 8 αποτέλεσε αντικείμενο σύγκρουσης μεταξύ της κυβέρνησης Βενιζέλου και της αντιπολίτευσης. Συγκεκριμένα, η παραπάνω διάταξη έδινε στους μουφτήδες τη δυνατότητα, εκτός των θρησκευτικών καθηκόντων και της εποπτείας των βακουφικών κτημάτων, να «*ασκούσι την εαυτών*

³⁵⁵ Ο.π.,

³⁵⁶ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ό.π.,

³⁵⁷ Ο.π.,

³⁵⁸ Ο.π., σελ. 812.

δικαιοδοσίαν μεταξύ Μουσουλμάνων επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και διαδοχής εις θέσιν μουτεβελλή». ³⁵⁹ Οι κληρονομικές διαφορές υπάγονταν στην αρμοδιότητα του μουφτή. Για όποιον μουσουλμάνο δεν συμφωνούσε με την απόφαση του μουφτή, η έφεση θα γινόταν ενώπιον των τακτικών δικαστηρίων της χώρας.

Όσον αφορά τις διατάξεις σχετικά με το καθεστώς του μουφτή, οι βουλευτές της αντιπολίτευσης τόνιζαν ότι «αντί ν' απαλλάξομεν την Κρήτην από οτιδήποτε ενθυμίζει την εποχήν της υποτέλειαις εφέραμεν εις την Ελλάδα από την Κρήτην το σύστημα των μουφτήδων». ³⁶⁰ Αναφέρονταν, στο άρθ. 92 του Κρητικού Συντάγματος του 1907, βάσει του οποίου διατυπώθηκε το άρθ. 11 της Σύμβασης των Αθηνών. Οι εντυπώσεις που προκάλεσε η παραπάνω διάταξη έδωσαν το έναυσμα στην αντιπολίτευση να κατηγορήσει την κυβέρνηση Βενιζέλου ότι «η διάταξις αντίκειται εις το πολίτευμα μας, κατά το οποίον η δικαστική εξουσία ασκείται εν ονόματι του Βασιλέως, υπό ισόβιων δικαστών διοριζομένων υπό του Βασιλέως». ³⁶¹

Ο Θεοτόκης θεωρούσε ότι η Σύμβαση των Αθηνών έδινε στους μουφτήδες της Ελλάδας, δικαιώματα όμοια με αυτά που απολάμβανε το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην Τουρκία. Θεωρούσε κατακριτέο το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση δέχτηκε την επέκταση των αρμοδιοτήτων των μουφτήδων πέρα από τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Συν τοις άλλοις, οι διατάξεις αυτές έδιναν το δικαίωμα στην Τουρκία να εποπτεύει την εφαρμογή των παρεχομένων δικαιωμάτων. ³⁶² Χρειάζεται επίσης να σημειωθεί ότι τα Πρωτόκολλα της Ανεξαρτησίας δεν έκαναν καμία αναφορά σε μουφτήδες, ³⁶³ ενώ η Συνθήκη του 1881, αν και τους ανέφερε, περιόριζε τις αρμοδιότητες τους στα θρησκευτικά και μόνο καθήκοντα έναντι του μουσουλμανικού πληθυσμού. Ακόμη, η διεθνής εμπειρία, με βάση παρόμοιες περιπτώσεις, μαρτυρούσε ότι οι αρμοδιότητες των μουφτήδων περιορίζονταν σε θρησκευτικά καθήκοντα, χωρίς ύπαρξη δικαστικής παράλληλα εξουσίας. ³⁶⁴ Ο Θεοτόκης θεωρούσε την παραπάνω διάταξη ως «νεωτερισμόν», ο οποίος για πρώτη φορά εμφανίστηκε σε Σύμβαση μεταξύ της Ελλάδας και Τουρκίας και ίσως για πρώτη φορά σε Σύμβαση ανάμεσα στη Τουρκία με άλλο κράτος αναγνωρίζονταν στους μουφτήδες, δικαιοδοσίες «επί υποθέσεων μη θρησκευτικών». ³⁶⁵

Η αντιπολίτευση με συνεχείς αναδρομές σε παλαιότερες συμβάσεις προσπάθησε να αποδείξει το μεγάλο εύρος των ελληνικών παραχωρήσεων. Στη συνθήκη του 1881 αλλά και στις επιμέρους συμβάσεις μεταξύ των βαλκανικών κρατών και της Τουρκίας, αν και εξασφαλιζόταν η ανεξίθρησκια, δεν γινόταν πουθενά αναφορά περί δικαστικής δικαιοδοσίας των μουφτήδων. Στην ίδια Σύμβαση τα τοπικά

³⁵⁹ Ο.π., σελ. 811.

³⁶⁰ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, σελ. 23.

³⁶¹ Ο.π., σελ. 65.

³⁶² Ο.π., σελ. 89.

³⁶³ Ο.π., σελ. 96.

³⁶⁴ Ο Θεοτόκης αναφέρθηκε στη Συνθήκη του Βερολίνου, για τα κράτη όπως το Μαυροβούνιο, τη Σερβία και τη Βουλγαρία όπου δεν υπήρχε αναφορά σε μουφτήδες. Όπως και στην Σύμβαση μεταξύ Αγγλίας και Τουρκίας, σχετικά με τη Κύπρο όπου και εκεί, αν και αναφέρονταν, ο μουφτής στερούνταν, όμως, δικαστικής εξουσίας. Ο.π., σελ. 89.

³⁶⁵ Ο.π.,

μουσουλμανικά δικαστήρια συνέχιζαν να ασκούν δικαιοδοσία επί υποθέσεων καθαρά θρησκευτικών. Όσον αφορά τους μουφτήδες, η εξουσία τους συνέχιζε να είναι γνωμοδοτική για τα θέματα που προέβλεπε η συνθήκη. Η δικαστική εξουσία παρέμενε στα ελληνικά δικαστήρια. Σύμφωνα με τον Γούναρη, δεν υπήρξαν παράπονα από πλευράς μουσουλμάνων με την εφαρμογή των διατάξεων της συνθήκης του 1881. Αναφέρθηκε, επίσης, στην υπογραφείσα σύμβαση για την παραχώρηση της Κύπρου στην Αγγλία, βάσει της οποίας τα τοπικά μουσουλμανικά δικαστήρια (Μεχκεμει Σερί) συνέχιζαν να δικάζουν αποκλειστικά θρησκευτικές υποθέσεις.

Ο Γούναρης υποστήριξε πως η δικαστική δικαιοδοσία των μουφτήδων δημιουργούσε «*νέο είδος δικαιοδοσίας*», το οποίο επέτρεπε «*μείωσιν των κυριαρχικών δικαιωμάτων μας*».³⁶⁶ Η παρούσα σύμβαση αποτελούσε αντίγραφο της τουρκοβουλγαρικής συνθήκης ειρήνης (9/19.4.1909), με την οποία η Βουλγαρία απέκτησε την ανεξαρτησία της. Βέβαια, η Βουλγαρία προέβη στις συγκεκριμένες παραχωρήσεις προς την Τουρκία ως αντάλλαγμα της ανεξαρτησίας της, ενώ η Ελλάδα, ως νικήτρια του πολέμου, δεν είχε κανένα λόγο να προβεί σε παραχωρήσεις προς την Τουρκία.³⁶⁷

Στο ίδιο μήκος κύματος ήταν και η άποψη του Σταμάτιου Αντωνόπουλου, σύμφωνα με τον οποίο, οι μουφτήδες στη Τουρκία είχαν μόνο γνωμοδοτική εξουσία, ίδια με αυτή που παραχωρούσε στους μουφτήδες της Ελλάδας ο Νόμος του 1882. Ο Αντωνόπουλος, στο σημείο αυτό, χρησιμοποίησε παλαιότερη άποψη του Ελευθεριάδη ότι η ασάφεια του άρθ. 8 της συνθήκης του 1881, σχετικά με τα ιεροδικαστήρια, αποτελούσε την καλύτερη δυνατή λύση για την ελληνική πλευρά σε σχέση με τη δικαστική εξουσία των καδήςδων. Αναρωτιέται, λοιπόν, γιατί ο Βενιζέλος δεν έπραξε το ίδιο στη Σύμβαση των Αθηνών αλλά αντιθέτως παραχώρησε δικαστικές αρμοδιότητες στους μουφτήδες.³⁶⁸ Ο ίδιος αποκαλύπτει, επίσης, ότι στη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου είχε απορριφθεί από την Ελλάδα, το αίτημα για δικαστική αρμοδιότητα των μουφτήδων.

Το ζήτημα του αρχιμουφτή, επίσης, περιείχε πολλές ασάφειες, όπως για παράδειγμα πού θα ήταν η έδρα του. Ακόμα, προκαλούσε προβληματισμό ο τρόπος επιλογής και διορισμού του. Παρότι, ο Οικουμενικός Πατριάρχης λάμβανε τα «*εκτελεστήρια*» του από τον Σουλτάνο, η επιλογή του αρχιμουφτή θα γινόταν χωρίς τη συγκατάθεση της ελληνικής Πολιτείας. Το οξύμωρο, σύμφωνα με τον Αντωνόπουλο, ήταν ότι, ενώ αναγνωριζόταν η ύπαρξη μουσουλμάνου θρησκευτικού αρχηγού, «*δεν έχομεν αναγνωρίσει την ύπαρξιν εν Αθήναις Αρχιεπισκόπου των δυτικών ημών συμπολιτών*».³⁶⁹

Ωστόσο, ο Βενιζέλος ήταν της άποψης πως τα δικαιώματα των μουσουλμάνων της Ελλάδας, ήταν παρόμοια μ' αυτά που παραχώρησε η Αυστροουγγαρία στους μουσουλμάνους των επαρχιών της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης (αυστριακός Νόμος

³⁶⁶ *Ο.π.*, σελ. 97.

³⁶⁷ Για τη σύγκριση της ελληνοτουρκικής συμφωνίας με την αντίστοιχη τουρκοβουλγαρική βλ. Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 6.3

³⁶⁸ Αντωνόπουλος, *ό.π.* σελ. 197.

³⁶⁹ Αντωνόπουλος, *ό.π.*, σελ. 199.

της 15/4/1909). Συμφώνησε δε με την αντιπολίτευση στο γεγονός ότι στη Σύμβαση του 1881 δεν είχε δοθεί στους μουφτήδες τέτοια δικαιοδοσία, με αποτέλεσμα να εγκαταλείψει την Ελλάδα πλήθος μουσουλμάνων. Ωστόσο, υπήρχε υπέρτατο συμφέρον να συγκρατήσει η ελληνική πλευρά τον μουσουλμανικό πληθυσμό των νέων επαρχιών στις εστίες διαμονής του. Υποστήριζε ότι «είναι άριστον γεωργικόν στοιχείον πρώτης τάξεως, πολίται λαμπροί, υπήκοοι λαμπροί. Έχομεν συμφέρον μέγιστον και δι' οικονομικούς λόγους αλλά και δια πολιτικούς να τους διατηρήσωμεν».³⁷⁰ Η βενιζελική προσέγγιση του ζητήματος εδραζόταν στη θέση ότι η ύπαρξη εκατοντάδων χιλιάδων μουσουλμάνων στο νέο κράτος ήταν στοιχείο εξισοροπητικό του μεγάλου αριθμού Ελλήνων που διαβιούσαν στην Τουρκία. Θεωρούσε πως η ύπαρξη των μουσουλμάνων της Ελλάδας «θα χρησιμεύει όπως εις το μέλλον, αι σχέσεις των δυο κρατών γίνωσι στενότεραι, όπερ επιβάλλεται δια το συμφέρον και των δυο κρατών».³⁷¹

3.2.1.6. Το ζήτημα των βακουφίων

Το άρθ. 12 της Σύμβασης των Αθηνών αναφερόταν στο καθεστώς των βακουφίων, που βρίσκονταν στις προσαρτηθείσες στην Ελλάδα επαρχίες. Όλα τα βακούφια, ανεξαρτήτως κατηγορίας, που βρίσκονταν στις Νέες Χώρες, γίνονταν σεβαστά από την ελληνική πλευρά. Η διοίκηση τους ανατέθηκε στις κατά τόπους μουσουλμανικές κοινότητες, οι οποίες κλήθηκαν να σεβαστούν τα δικαιώματα των μουτεβελήδων και των γαλλεδαρήδων. Όσα βακουφικά κτήματα βρίσκονταν στις Νέες Χώρες και οι πρόσοδοι τους ανήκαν σε φιλανθρωπικά και ευαγή ιδρύματα της Τουρκίας, παραχωρήθηκε προσωρινά η διοίκησή τους στις κατά τόπους μουσουλμανικές κοινότητες μέχρι την οριστική τους εκποίηση από το τουρκικό Υπουργείο του Εφκαφίου. Επίσης, το «βακουφικόν καθεστώς δεν δύναται να τροποποιηθή ειμή μετά προηγουμένην δίκαιαν αποζημίωσιν».³⁷²

Άλλες ενδιαφέρουσες διατάξεις, σε σχέση με τα βακούφια, περιέχονταν στο τρίτο Πρωτόκολλο, βάσει των οποίων α) κανένα βακουφικό κτήμα δεν μπορούσε να απαλλοτριωθεί παρά μόνο για λόγους αποδεδειγμένης δημόσιας ωφέλειας και κατόπιν καταβολής αποζημίωσης στον δικαιούχο και β) τα δημόσια μουσουλμανικά νεκροταφεία αναγνωρίζονταν ως βακουφικά κτήματα.

Ο Βενιζέλος ανέλυσε τον θεσμό των βακουφίων, λέγοντας ότι υπήρχαν δυο ειδών, με κριτήριο τον τρόπο διοίκησής τους. Αυτά που διοικούνταν άμεσα ή έμμεσα από το Εφκάφιο, μέσω των μουτεβελήδων, το οποίο ασκούσε επίβλεψη χωρίς να έχει τη διαχείριση. Οι μουσουλμανικές κοινότητες ασκούσαν έλεγχο επί των βακουφίων, τα οποία διαχειρίζονταν από Μουτεβελήδες. Ο Βενιζέλος συνέχισε λέγοντας ότι ως προς τα εφκαφικά κτήματα, όσα διαχειρίζονταν από το τέως Υπουργείο Εφκαφίων, η ελληνική πλευρά δέχθηκε ρητώς «να μνημονευθή τούτο μόνον δια να τω αναγνωρίσωμεν το δικαίωμα να πωλήση τα υπ' αυτό διαχειριζόμενα κτήματα».³⁷³ Θα

³⁷⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., σελ. 65.

³⁷¹ *Ο.π.*, σελ. 66.

³⁷² *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ό.π., σελ. 811.

³⁷³ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., σελ. 30.

συμφωνήσει, επίσης, ως ένα βαθμό, με την άποψη της αντιπολίτευσης ότι η αναγραφή της παραπάνω διάταξης στο κείμενο της Σύμβασης αποτέλεσε ελληνική παραχώρηση, ενώ πίστευε πως *«η Ελλάς ουδέν είχε συμφέρον να επιμείνη, όπως τα κτήματα ταύτα μένωσιν αναπαλλοτρίωτα και εις το μέλλον»*.³⁷⁴ Η Σύμβαση γύρω από το ζήτημα των βακουφίων δεν έθιγε τα οικονομικά συμφέροντα του κράτους.

Μολαταύτα, η αντιπολίτευση είχε διαφορετική γνώμη. Τα πυρά της συγκέντρωσε κυρίως η αναφορά του Εφκαφίου στο κείμενο της Σύμβασης των Αθηνών. Οι βουλευτές της διαμαρτυρήθηκαν, επίσης, για τους δυσνόητους όρους, όσον αφορά τα βακούφια και την απροθυμία της κυβέρνησης να παράσχει διευκρινίσεις για τη συγκεκριμένη ορολογία.³⁷⁵ Σε γενικές γραμμές εξέφρασαν τη θέση ότι η παραπάνω διάταξη παραβίαζε την εσωτερική αυτοδιάθεση και κυριαρχία του ελληνικού κράτους. Εν ολίγοις, αποτελούσε *«δουλική»* διάταξη, η οποία επέτρεπε στο τουρκικό Υπουργείο Εφκαφίων να παρεμβαίνει σε καθαρά ελληνικές υποθέσεις. Εκτός των παραπάνω, η αντιπολίτευση έκανε λόγο για έλλειψη επίβλεψης των βακουφικών κτημάτων από πλευράς της Ελλάδας, παραχωρώντας τη διαχείριση στην οθωμανική κυβέρνηση. Πέραν τούτων, η Σύμβαση εξασφάλιζε περί τα 200 οθωμανικά τσιφλίκια στην Ήπειρο και 500 τσιφλίκια στη Μακεδονία, τα οποία ήταν μεγάλης αξίας.

Η απάντηση του Βενιζέλου ήταν ότι η ελληνική κυβέρνηση αναγνώρισε στο Υπουργείο Εφκαφίων το δικαίωμα, *«όπως πωλήση τα εν ταις παραχωρηθείσαις επαρχίαις βακουφικά κτήματα τα αφορώντα εις την εξυπηρέτησιν σκοπών κειμένων έξω των καταληφθεισών επαρχιών. Αλλά δεν έχει κανέν δικαίωμα να διαχειρίζεται αυτό τα κτήματά του»*.³⁷⁶

Συνεχίζοντας το λόγο του ανέφερε ότι στην αντίστοιχη τουρκοβουλγαρική συνθήκη ειρήνης τα κτήματα του Εφκαφίου, που βρίσκονταν εντός της Βουλγαρίας, θα τα διαχειριζόταν, σε αντίθεση με την ελληνική περίπτωση, το ίδιο το Εφκάφιο. Συν τοις άλλοις, ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι η αναγραφή του Εφκαφίου στο κείμενο της σύμβασης δεν αποτελούσε ουσιαστική παραβίαση της ελληνικής εθνικής κυριαρχίας. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε *«ηρνούμην μέχρι της τελευταίας στιγμής να υπογράψω ότι το Υπουργείον των Εφκαφίων θα ασκεί εξουσίαν εντός της Ελλάδος, τούτο δε και επέτυχον»*.

Ως προς τα βακούφια, ο Θεοτόκης θεωρούσε ότι με τις προηγούμενες συμβάσεις μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, αναγνωρίζονταν μόνο τα βακούφια, των οποίων οι πρόσοδοι ανήκαν σε ευαγή και φιλανθρωπικά ιδρύματα *«εν Θεσσαλία ευρισκόμενα»*.³⁷⁷ Τώρα με την νέα σύμβαση *«χορηγείται δικαίωμα εις τα εν Τουρκία κείμενα ευαγή ή φιλανθρωπικά καθιδρύματα όπως απολαύσωσι των προσόδων των κτημάτων των εν Ελληνικαίς χώραις ευρισκομένων»*.³⁷⁸ Ο Θεοτόκης δεν πείστηκε από τη θέση του Βενιζέλου ότι, αν καθυστερούσε η υπογραφή της σύμβασης, λόγω της μη υποχώρησης της ελληνικής πλευράς στα ζητήματα των μουφτήδων και των βακουφίων, η θέση των Ελλήνων της Τουρκίας θα καθίστατο επισφαλής.

³⁷⁴ Ο.π.,

³⁷⁵ Ο.π., σελ. 69.

³⁷⁶ Ο.π., σελ. 29.

³⁷⁷ Ο.π., σελ. 89.

³⁷⁸ Ο.π.,

Επίσης, το εδ. 5 του άρθ. 12, το οποίο προέβλεπε ότι σε περίπτωση οικονομικής στενότητας των θρησκευτικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων των μουσουλμάνων («*Τεμένη, Μεδρεσέδες, Σχολεία, Νοσοκομεία*»), η ελληνική κυβέρνηση θα επιχορηγούσε τα εν λόγω ιδρύματα, απασχόλησε επί μακρού την ολομέλεια της Βουλής.³⁷⁹

Η κρατική επιχορήγηση των ιδρυμάτων της μουσουλμανικής κοινότητας υπήρξε απόρροια της κατάργησης του φόρου της βακουφικής δεκάτης, ο οποίος χρησιμοποιούνταν για τη λειτουργία και συντήρηση των ιδρυμάτων της. Από τη στιγμή που τα ιδρύματα θα στερούνταν των απαραίτητων εσόδων για τη λειτουργία τους, ο Βενιζέλος θεώρησε ότι το κράτος έπρεπε να σταθεί αρωγός των μουσουλμάνων, διότι επρόκειτο για Έλληνες πολίτες που χρειάζονταν οικονομική υποστήριξη.³⁸⁰

Ένα πλήθος από ασάφειες και παρερμηνείες περιείχε και το ζήτημα των βακουφίων. Σύμφωνα με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου του 1830, παραχωρούνταν στην ελεύθερη διάθεση του ελληνικού κράτους, όσα κτήματα δεν χαρακτηρίστηκαν ως ιδιωτικές περιουσίες. Για όσα κατακτήθηκαν δεν ετίθετο θέμα βακουφικής περιουσίας, είτε ήταν δημόσια είτε ιδιωτικά. Γίνονταν, λοιπόν, σεβαστές οι ιδιωτικές περιουσίες, όχι όμως πλέον ως βακούφια αλλά ως κτήματα πλήρους και τέλειας ιδιοκτησίας. Το καθεστώς αυτό ίσχυσε μέχρι το 1881, όταν με την προσάρτηση της Θεσσαλίας, ψηφίστηκε το 1889, ο Ν. ΑΨζ', βάσει του άρθ. 4 της Σύμβασης του 1881, όπου αναγνωρίστηκε ξανά ο θεσμός των βακουφίων και η διοίκησή τους ανατέθηκε σε επιτροπή έξι μελών συν τον μουφτή. Η εκλογή των μελών της επιτροπής ήταν έργο του εκάστοτε Νομάρχη, ο οποίος είχε το δικαίωμα του διορισμού και της παύσης των μελών. Στη Σύμβαση των Αθηνών δεν προβλεπόταν ανάμειξη του Νομάρχη στην διαδικασία εκλογής των μελών. Συν τοις άλλοις, γίνονταν σεβαστά βακούφια, των οποίων τα έσοδα αποστέλλονταν στην Τουρκία.

Όσον αφορά τα βακούφια, σύμφωνα με τον Ελευθεριάδη, η Τουρκία ζητούσε να αναγνωρίσει η ελληνική πλευρά το υφιστάμενο καθεστώς, το οποίο χαρακτηριζόταν από τον ίδιο, ως «*ελαττωματικών*». Επιπλέον, η τουρκική πλευρά με νεότερους νόμους ακύρωσε το προηγούμενο καθεστώς των βακουφίων.³⁸¹

Ένας ακόμη λόγος που η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να αποφύγει την αναγνώριση του παρόντος καθεστώτος, αναφορικά με τα βακούφια, έγκειτο στο εξής: Το Υπουργείο Βακουφίων θα ασκούσε ευρύτατη δικαιοδοσία στην Ελλάδα. Τουτέστιν, θα διόριζε και θα έπαυε υπαλλήλους, θα λάμβανε ιδιαίτερα δικαιώματα (τέλη) για κάθε μεταβίβαση βακουφικής ιδιοκτησίας, ενώ θα παρίστατο υπάλληλος του συγκεκριμένου υπουργείου σε κάθε δικαιοπραξία. Εν ολίγοις, ο Ελευθεριάδης υποστήριξε ότι, «*η Ελλάς θα καταντήση ως είδος τι εμπορικού υποκαταστήματος της Τουρκίας*».³⁸²

³⁷⁹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ό.π., σελ. 811.

³⁸⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., σελ. 82.

³⁸¹ Α.Υ.Ε./1913/31/8, Υπόμνημα Νο 2, Εξασέλιδη Έκθεση Ν. Π. Ελευθεριάδη...

³⁸² Εκτός της πολυδαίδαλης διαίρεσης των συγκεκριμένων βακουφίων, η Τουρκία με Νόμο στις 16/2/1913, κατήργησε τα συγκεκριμένα βακούφια συνεπώς ο Ελευθεριάδης αναρωτιέται γιατί η Ελλάδα να υιοθετήσει το προ του πολέμου υφιστάμενο καθεστώς των βακουφίων. Α.Υ.Ε./1913/31/8, Υπόμνημα Νο 2, Εξασέλιδη Έκθεση Ν. Π. Ελευθεριάδη...

3.2.1.7. Το ζήτημα της ανέγερσης τεμένους

Το τρίτο Πρωτόκολλο που επισυναπτόταν στη Σύμβαση των Αθηνών προέβλεπε ότι η οθωμανική κυβέρνηση παραιτούνταν από οποιαδήποτε απαίτηση αφορούσε στη μετατροπή των τεμένων σε χριστιανικές εκκλησίες, δεδομένου ότι ως τεμένη χρησιμοποιούνταν παλιές χριστιανικές εκκλησίες. Εν τούτοις, οι πρόσοδοι των βακουφικών κτημάτων που ανήκαν σε καταργηθέντα τεμένη, θα αναγνωρίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση και θα παραχωρούνταν στις μουσουλμανικές κοινότητες.

Αξίζει περαιτέρω ανάλυσης το επόμενο εδάφιο από το τρίτο Πρωτόκολλο, το οποίο ανέφερε ότι «*Η Ελληνική Βασιλική Κυβέρνησις θέλει οικοδομήσει, ιδίαις δαπάναις, Τέμενος εν τη πρωτευούση και τέσσερα άλλα Τεμένη εις πτωχά χωρία, όπου υπάρξη αισθητή η προς τούτο ανάγκη*».³⁸³ Η Σύμβαση των Αθηνών επέβαλλε στην ελληνική πλευρά την ανάληψη υποχρέωσης ανέγερσης τζαμιού στην Αθήνα για τις λατρευτικές ανάγκες των μουσουλμάνων. Ο Βενιζέλος, αναφέρθηκε στο γεγονός ότι το 1890 ψηφίσθηκε με εισήγηση του Χαρίλαου Τρικούπη ο Νόμος ΑΩΝΑ΄ (1/6/1890), «*περί παραχώρησης δωρεάν εθνικού οικοπέδου προς ανέγερσιν Τουρκικού Τεμένους εν Πειραιεί*», με τον οποίο παραχωρούνταν στο τουρκικό κράτος, οικόπεδο στον Πειραιά για να χρησιμοποιηθεί για την ανέγερση τζαμιού και μουσουλμανικού νεκροταφείου.³⁸⁴ Από τότε και μέχρι την υπογραφή της παρούσας Σύμβασης δεν είχε γίνει τίποτα.

Ο Έλληνας Πρωθυπουργός φάνηκε πρόθυμος να φέρει ξανά στην επικαιρότητα το θέμα, προωθώντας τις διαδικασίες για την ανέγερση τζαμιού. Θεωρούσε ότι «*έχει υποχρέωσιν το Κράτος να σεβασθή τούτο. Θα ήμουν ευτυχής, εάν δεν εγράφετο τούτο εν τη συνθήκη και αν εγένετο δια νόμου απλώς εσωτερικού*».³⁸⁵ Οι κατηγορίες που του απηύθυνε η αντιπολίτευση, παρουσιάζοντας ως παραχώρηση της ελληνικής πλευράς την ανέγερση τζαμιού, θεωρήθηκαν από τον ίδιο ως αδικαιολόγητες. Η στάση του, στο ενδεχόμενο ανέγερσης μουσουλμανικού τεμένους στην πρωτεύουσα, ήταν περισσότερο από ξεκάθαρη. Ο ίδιος ανέφερε ότι «*Μόλις διετύπωσαν (οι Τούρκοι αντιπρόσωποι) την ευχήν να υπάρχη τοιούτον τζαμίον εν Αθήναις, έσπευσα ν' αναγνωρίσω την ευχήν ως δικαιολόγητην, αφού το κράτος το Ελληνικόν θα έχη υπηκόους τόσας χιλιάδας οθωμανών*».³⁸⁶

Το ενδεχόμενο ανέγερσης μουσουλμανικού τεμένους, σύμφωνα με την αντιπολίτευση, αποτέλεσε απόρροια της γενικότερης υποχωρητικής στάσης του Βενιζέλου έναντι της Τουρκίας. Για τον Θεοτόκη, η άσκηση δικαστικών δικαιωμάτων από τους μουφτήδες και η ανέγερση μουσουλμανικού τεμένους στην Αθήνα ήταν εντελώς ασυμβίβαστα με την εσωτερική αυτοδιάθεση της ελληνικής Πολιτείας.³⁸⁷

³⁸³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ό.π., σελ. 812.

³⁸⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 126, 1/6/1890.

³⁸⁵ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., σελ. 30, 80.

³⁸⁶ *Ό.π.*, σελ. 66. Βλ. επίσης, Γκλαβίνα, ό.π., σελ. 142, υποσημ. αριθμ. 6.

³⁸⁷ Βλ. επίσης απόσπασμα από το λόγο του Ν. Στράτου στη Βουλή, «*η Τουρκική Αυτοκρατορία ηττημένη επέζησε και κατόρθωσε να επιβάλει εις την Ελληνικήν Πολιτείαν την ανοχή της διατηρήσεως της εθνικής συνειδήσεως, του εθνικού φρονήματος του Τουρκικού πληθυσμού*». *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 70^η της 9/5/1914, σελ. 1548.

3.3. Η ελληνική διοίκηση αντιμέτωπη με τα ζητήματα της μουσουλμανικής μειονότητας

3.3.1. Ζήτημα μουφτήδων

Ένα από τα πρώτα θέματα που απασχόλησαν την κυβέρνηση Βενιζέλου μετά την υπογραφή της Συμφωνίας των Αθηνών ήταν το ζήτημα των μουφτήδων, σχετικά με το νομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο θα λειτουργούσε ο θεσμός του μουφτή.³⁸⁸ Αν και η Συμφωνία των Αθηνών θα αποτελούσε τη βασική πηγή ενός σχεδίου νόμου για τη μουσουλμανική κοινότητα, εντούτοις, έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι απόψεις των κατά τόπους οργάνων της ελληνικής διοίκησης για τα ζητήματα της μουσουλμανικής μειονότητας.

Οι κατά τόπους Γενικές Διοικήσεις ζητούσαν συνεχώς διευκρινίσεις από το Υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με το ζήτημα των μουφτήδων, δεδομένου ότι δεν υφίστατο νομικό πλαίσιο, στηριγμένο στη μόλις υπογραφείσα Σύμβαση των Αθηνών.³⁸⁹ Τα περισσότερα έγγραφα του αρχειακού υλικού αφορούν αλληλογραφία μεταξύ της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας και του Υπουργείου των Εξωτερικών, καθώς στη Μακεδονία υπήρχε συγκεντρωμένη η μεγαλύτερη μάζα του μουσουλμανικού πληθυσμού.

Από τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχόλησαν την ελληνική κυβέρνηση, σε σχέση με τους μουφτήδες, υπήρξε το ζήτημα του τρόπου εκλογής τους. Η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας πρότεινε αλλαγές για το μέχρι τότε καθιερωμένο σύστημα εκλογής των μουφτήδων.³⁹⁰ Εν ολίγοις, η Γενική Διοίκηση ανέφερε ότι «*ένα μόνον νομιζόμεν ενδεκνόμενον τρόπον εκλογής των μουφτήδων: τον δια καθολικής ψηφοφορίας*». Συγκεκριμένα, η φράση «*δια καθολικής ψηφοφορίας*» στο πρωτότυπο έγγραφο είναι με έντονα γράμματα, θέλοντας ο συντάκτης να προσδώσει ιδιαίτερη σημασία στο προτεινόμενο τρόπο. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Τζορμπατζόγλου, στέλεχος της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, η εκλογή των μουφτήδων δια της καθολικής ψηφοφορίας εξασφάλιζε τα αναγκαία εχέγγυα της ελευθερίας της ψήφου και την άμεση εποπτεία των διαδικασιών της εκλογής από την ελληνική Πολιτεία. Συν τοις άλλοις, το συγκεκριμένο σύστημα εκλογής θα έδινε στον μουσουλμανικό λαό νέους «*ορίζοντες ατομικής ελευθερίας και πρωτοβουλίας*», εθίζοντάς τον σε ένα καθεστώς νέου συνταγματικού βίου και σπάζοντας ολοκληρωτικά τη σχέση εξάρτησης με τους τοπικούς φεουδάρχες.

Κατά τον Τζορμπατζόγλου, η ελληνική πλευρά θα έπρεπε να προβλέψει, ώστε οι εκάστοτε πνευματικοί αρχηγοί των μουσουλμάνων να είναι εξαρτώμενοι από την Πολιτεία «*δια του όρκου, του μισθού και της ελληνικής υπηκοότητας*».³⁹¹ Η

³⁸⁸ Α.Υ.Ε./1914/Β/150, Υπ.Εξ. προς Υπ.Εσ., άνευ αριθμού πρωτοκόλλου [στο εξής α.α.π.], 1/1914.

³⁸⁹ Το Υπουργείο Εξωτερικών στην προσπάθειά του να αναζητήσει πληροφορίες για τον τρόπο εκλογής των μουφτήδων, στρέφεται και στο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Α.Υ.Ε./1914/Β/150, Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5875, 8/3/1914.

³⁹⁰ Α.Υ.Ε./1914/Β/150, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εσ., αρ. πρωτ. Εμπιστευτικό, 6/3/1914.

³⁹¹ Ο.π.,

ορκοδοσία, λοιπόν, των μουφτήδων ενώπιον των ελληνικών αρχών, σε συνδυασμό με την μισθοδοσία τους από το ελληνικό δημόσιο, θεωρούνταν από τον Τζορμπατζόγλου, ως ασφαλιστικές δικλίδες για να εξασφαλιστεί η πίστη τους προς την ελληνική διοίκηση. Σημαντική, επίσης, ήταν η προσέλκυση των μετριοπαθών πνευματικών αρχηγών των μουσουλμάνων αφού η πλειονότητα των μουφτήδων της Μακεδονίας είχε υπό την επιρροή της ένα «ευμάλακτον σχετικώς και ευάγωγον λαϊκόν όγκον».³⁹²

Τέλος, ως παράδειγμα σχεδίου νόμου για την οργάνωση των μουσουλμανικών κοινοτήτων της Ελλάδας, η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας πρότεινε η ελληνική πλευρά να βασιστεί στον αυστριακό νόμο του 1906 «περί των εν Βοσνία και Ερζεγοβίνη Μουσουλμανικών Κοινοτήτων (bericht uber die Verwaftung von Bosnien und der Heregovina), ενώ σύμφωνα με πληροφορίες της διοίκησης, η μουσουλμανική κοινότητα είχε ήδη καταρτίσει σχέδιο νόμου, το οποίο «δεν θα είναι ξένον προς μακράς εκ Σταμπούλ εισηγήσεις».³⁹³

Γενικότερα, το Υπουργείο Εξωτερικών ανέπτυξε διάυλους επικοινωνίας με όλες τις Γενικές Διοικήσεις των Νέων Χώρων, δεδομένου ότι σε όλες τις νέες κτήσεις κατοικούσαν συμπαγείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί. Ωστόσο, το ζήτημα των μουφτήδων μαζί με τα βακούφια, παρέμεναν τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχολούσαν την ελληνική κυβέρνηση. Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου, απαντώντας σε ερώτημα του Υπουργείου Εξωτερικών, όσον αφορά «εις τον προσφωρότερον τρόπον της εκλογής των μουφτήδων», πρότεινε τα εξής: Πρώτον, την εκλογή του μουφτή μέσω ενός συστήματος «εμμέσου εκλογής των μουφτήδων». Δεύτερον, δεν έπρεπε, σύμφωνα με τις προτάσεις της Γενικής Διοίκησης, να παραβλέπεται ο βαθμός ανάμειξης της ελληνικής Πολιτείας στις παραπάνω διαδικασίες. Τρίτον, μετά τον καθορισμό των σχετικών προθεσμιών, μέσω προκήρυξης του σχετικού υπουργείου για την ανάδειξη των αντιπροσώπων των κοινοτικών συμβουλίων και τον διορισμό τους από την αρμόδια διοικητική αρχή, «δέον η εκλογή να ενεργήται [...] ενώπιον Εφορευτικής Επιτροπής αποτελούμενης εκ δημοσίων υπαλλήλων, προσηκόντως προς τούτο διοριζόμενων υπό του οικείου Νομάρχου». Τέταρτον, σε περίπτωση αμφισβήτησης της εκλογής, «η εκδίκαση περί του κύρους της εκλογής να εκδικάζεται υπό του αρμοδίου εν τη περιφέρεια Πρωτοδικείου λαμβανομένου υπ' όψιν των αναγκαίων δια θέσιν τούτων προσώπων».³⁹⁴

Ενδιαφέρουσα είναι και η αλληλογραφία της Γενικής Διοίκησης των Νήσων του Αιγαίου με το Υπουργείο Εξωτερικών για το ζήτημα της εκλογής των μουφτήδων. Λαμβανομένου υπόψη ότι στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου κατοικούσαν σημαντικές πληθυσμιακές ομάδες μουσουλμάνων, η ελληνική κυβέρνηση ενδιαφερόταν να ενημερωθεί για την κοινοτική τους οργάνωση. Οι μουφτήδες της Μυτιλήνης εκλέγονταν από μουσουλμάνους εκλογείς, που ανήκαν στην περιφέρεια δικαιοδοσίας του μουφτή. Την περίοδο της τουρκικής κατοχής, η εκλογή του μουφτή επικυρωνόταν από την τοπική διοίκηση και ο τελικός ισόβιος διορισμός του γινόταν

³⁹² Ο.π.,

³⁹³ Ο.π., Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./1914/ Β/150, Υπ.Εσ. προς το Υπ.Εξ. αρ. πρωτ. 10898, 14/7/1914.

³⁹⁴ Α.Υ.Ε./1914/Β/150, Γ.Δ. Ήπειρου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4198, 9/3/1914.

από το Σεΐχ-ουλ-Ισλαμάτο, το οποίο είχε δικαίωμα απόλυσης του μουφτή που παραβίαζε τον Ιερό Νόμο του Ισλάμ.

Σύμφωνα με την άποψη της Γενικής Διοίκησης Νήσων Αιγαίου, στον νέο νόμο που θα αφορούσε τις μουσουλμανικές κοινότητες, θα έπρεπε να οριστεί συγκεκριμένος αριθμός μουσουλμάνων εκλογέων, σύμφωνα με τον οποίο θα μπορούσε να εκλέγεται και να διορίζεται κάποιος μουφτής με έδρα, την έδρα του εκάστοτε Πρωτοδικείου. Σημειωτέον ότι στην Τουρκία η έδρα του μουφτή συνέπιπτε με την έδρα του καδή. Άρα, με βάση την παραπάνω πρόταση, *«θέλει περιορισθή εις την Νέαν Ελλάδα ο αριθμός των μουφτήδων»*.³⁹⁵

Αναγκαίο, επίσης για τον συντάκτη της έκθεσης, ήταν να οριστούν τα τυπικά προσόντα των εκλογέων μουσουλμάνων και των εκλέξιμων μουφτήδων, εκτός των βασικών προϋποθέσεων δηλαδή της ελληνικής υπηκοότητας και της μόνιμης εγκατάστασης. Για τους μεν εκλογείς, η κατοχή ακίνητης περιουσίας μέχρι 2.000 χιλιάδων δραχμών, για δε τους μουφτήδες, να είναι απόφοιτοι ιερονομικής σχολής και ηθικά ανεπίληπτοι. Τέλος, πρότεινε οι μουσουλμάνοι εκλογείς να *«εκλέγωσι δυο ή ίσως σκοπιμώτερον τρεις μουφτήδες δικαιουμένης της κυβερνήσεως να διορίζη όντινα τούτων ήθελε κρίνει ως έχοντα ανώτερα προσόντα»*.

Δεν θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε την περίπτωση της Κρήτης, η οποία είχε παράδοση στη διακυβέρνηση μουσουλμανικών πληθυσμών. Η Γενική Διοίκηση Κρήτης με πλείστες διευκρινιστικές αναφορές προσπαθούσε να κατατοπίσει την ελληνική κυβέρνηση για μια σειρά θεμάτων, που αφορούσαν τον τρόπο λειτουργίας της μουσουλμανικής κοινότητας Κρήτης.³⁹⁶

Σύμφωνα με το νομικό πλαίσιο της Κρητικής Πολιτείας, ο τρόπος εκλογής των μουφτήδων βασίστηκε στους νόμους Ν. 434/1901 και Ν. 727/1908. Με τον πρώτο νόμο (Ν.434) οι μουφτήδες εκλέγονταν άμεσα, σύμφωνα με το άρθρ. 31 του Συντάγματος του 1898, και ο Ύπατος Αρμοστής είχε το δικαίωμα διορισμού και παύσης αυτών. Το συγκεκριμένο σύστημα επικράτησε στην Κρήτη μέχρι το 1907, όπου έλαβε χώρα η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1898. Το άρθρο 104 του νέου Συντάγματος προέβλεπε ότι ο τρόπος εκλογής των μουφτήδων μεταβαλλόταν από άμεσο σε έμμεσο. Παράλληλα, η εκάστοτε μουσουλμανική δημογεροντία υποδείκνυε το πρόσωπο που θα καταλάμβανε τη θέση του μουφτή, με τον ηγεμόνα της Κρητικής Πολιτείας να έχει το δικαίωμα του διορισμού και της παύσης αυτού. Με τον Ν. 727/1908, τα μέλη των μουσουλμανικών δημογεροντιών, τα οποία είχαν τον έλεγχο και τη διαχείριση των θρησκευτικών ιδρυμάτων, εκλέγονταν από τους μουσουλμάνους εκλογείς, οι οποίοι είχαν δικαίωμα ψήφου. Μετά τη συγκρότηση των διοικητικών συμβουλίων της εκάστοτε μουσουλμανικής δημογεροντίας, τα μέλη της δημογεροντίας πρότειναν στον Ύπατο Αρμοστή το πρόσωπο, που θεωρούσαν κατάλληλο για τη θέση του μουφτή.³⁹⁷

Σύμφωνα, λοιπόν, με τις απόψεις της διοίκησης, *«ως προσφορώτερον τρόπον νομίζομεν την άμεσον τούτων εκλογήν[...]*ίνα μη αφεθή αυτή εις ολιγαρχικόν

³⁹⁵ Α.Υ.Ε./1914/Β/150, Γ.Δ. των καταληφθεισών Νήσων του Αιγαίου προς το Υπ.Εσ., αρ. πρωτ. 10898, 10/3/1914.

³⁹⁶ Α.Υ.Ε./1914/Β/150, Γ.Δ. Κρήτης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2359, 26/4/1914.

³⁹⁷ Α.Υ.Ε./1914/ Β/150, Γ.Δ. Κρήτης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1053, 24/2/1914.

*σωματείον δυνάμενον ευκολώτερον να υφίσταται έξωθεν επιδράσεις».*³⁹⁸ Εκτός του ζητήματος του τρόπου εκλογής των μουφτήδων στη Κρήτη, ενδιαφέρον παρουσιάζει και το ζήτημα της μισθοδοσίας τους. Η Γενική Διοίκηση Κρήτης, τον Απρίλιο του 1914, με έγγραφο της ενημέρωνε την ελληνική κυβέρνηση για τα εξής: Πρώτον, στη Κρήτη υπήρχαν τέσσερεις θέσεις μουφτήδων, δεύτερον, η μέχρι τώρα παρουσία τους συμβάδιζε με τα συμφέροντα της ελληνικής Πολιτείας, τρίτον, ευθύς μόλις διορίστηκαν, μισθοδοτούνταν από το ταμείο της Κρητικής Πολιτείας με μηνιαίο μισθό 120 δραχμών και ελάμβαναν επίσης επιμίσθιο 100 δραχμών, δεδομένου ότι ασκούσαν επιπροσθέτως και καθήκοντα Ιεροδικών (καδήδων), καθόσον ιεροδίκες δεν διορίστηκαν καθόλου από την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας, τέταρτον, οι οικείες μουσουλμανικές κοινότητες της Κρήτης, αν και ήταν οικονομικά ικανές, δεν κατέβαλαν τη μισθοδοσία των μουφτήδων.³⁹⁹

3.3.2. Βακούφια

Ένα από τα πρώτα ζητήματα που απασχόλησε την ελληνική κυβέρνηση, σε σχέση με τη μουσουλμανική μειονότητα, υπήρξε το καθεστώς των βακουφίων.⁴⁰⁰ Με βάση τις διατάξεις της Σύμβασης των Αθηνών, ο έλεγχος των βακουφικών κτημάτων που βρίσκονταν στην ελληνική επικράτεια περνούσε στα χέρια των μουσουλμανικών κοινοτήτων και όχι του τουρκικού Υπουργείου του Εφκαφίου.⁴⁰¹

Η ελληνική κυβέρνηση, στην προσπάθεια της να χαρτογραφήσει τη βακουφική περιουσία στην ελληνική επικράτεια, ήρθε αντιμέτωπη με μια σειρά από δυσκολίες. Αρχικά, η προηγούμενη οθωμανική διοίκηση αρνούταν να συνεργαστεί, έπειτα, υπήρχαν εμπόδια κατανόησης των όρων που περιέχονταν στα κείμενα που αφορούσαν τα βακούφια, ακόμη, απουσίαζαν στοιχεία γύρω από τη βακουφική περιουσία, δεδομένου ότι τα βιβλία δεν ήταν πλήρως ενημερωμένα, ταυτόχρονα απαιτούνταν η χρήση μεταφραστών για τα βακουφικά συμβόλαια και τέλος, ο όγκος των εγγράφων που έπρεπε να μεταφραστεί ήταν τεράστιος.⁴⁰² Αν στα παραπάνω προσθέσουμε τη φυγή των Οθωμανών υπαλλήλων μαζί με τα απαραίτητα βιβλία, τότε αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος του προβλήματος.

Παράλληλα, διαφαίνεται μια τάση της ελληνικής κυβέρνησης να επιθυμεί να ελέγξει, μέσω των κατά τόπων αρμόδιων αρχών, την οικονομική διαχείριση των βακουφίων.⁴⁰³ Ταυτόχρονα, με την προσπάθεια ελέγχου της βακουφικής περιουσίας

³⁹⁸ Ο.π.,

³⁹⁹ Α.Υ.Ε./1914/ Β/150, Γ.Δ. Κρήτης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2359, 26/4/1914.

⁴⁰⁰ Α.Υ.Ε./1913/23/7, Γ.Δ. των καταληφθεισών Νήσων του Αιγαίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 7859, 2/10/1913. Βλ. επίσης, *Περί της προσωρινής διαχείρισεως των βακουφικών κτημάτων*, Ο επί Δικαιοσύνης υπουργός ως Αντιπρόσωπος της Κυβερνήσεως προς τους οικονομικούς επιτρόπους Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 1077, Αθήνα, 19/1/1913 και *Περί δημόσιων, βακουφικών και άλλων κτημάτων*, αρ. πρωτ. 3815, 1/3/1913.

⁴⁰¹ Α.Υ.Ε./1914/Β/150, Υπ.Εξ. προς τα Υπουργεία Δικαιοσύνης, Εσωτερικών, Οικονομικών και Εθνικής Οικονομίας, αρ. πρωτ. 34498, 20/12/1913.

⁴⁰² Α.Υ.Ε./1913/23/7, Τηλ. Ρέπουλη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 27989, Θεσσαλονίκη, 4/10/1913.

⁴⁰³ Α.Υ.Ε./Α.Υ.Ε./1913/23/7, Γ.Δ. των καταληφθεισών Νήσων του Αιγαίου προς τους Διοικητικούς Επιτρόπους, αρ. πρωτ. 1124, 19/3/1913.

από το ελληνικό δημόσιο, λαμβάνει χώρα και η προσπάθεια διάκρισης της πραγματικής βακουφικής περιουσίας από την κατ' επίφαση βακουφική.⁴⁰⁴

Ωστόσο, οι όροι της Συμφωνίας των Αθηνών, σχετικά με τα βακούφια, θα προκαλέσουν αντιδράσεις στο εσωτερικό της χώρας. Επί παραδείγματι, ο Εισαγγελέας Εφετών Θεσσαλονίκης, σε εμπιστευτική του έκθεση για τα ζητήματα της μουσουλμανικής μειονότητας, επεσήμανε ότι ήταν «ακατανόητος» η ανάληψη της συγκεκριμένης υποχρέωσης από την ελληνική κυβέρνηση.⁴⁰⁵ Ο συντάκτης της έκθεσης έφερε το παράδειγμα της Αυστρίας η οποία αφενός, επέφερε ριζικές αλλαγές στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας στις επαρχίες της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης και αφετέρου, κατήργησε ολοκληρωτικά τον θεσμό των βακουφίων.⁴⁰⁶

Μολαταύτα, η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν κατήργησε ολοκληρωτικά τα βακούφια, αλλά αναγνώρισε τα ιδιωτικά βακούφια ως ιδιωτικές περιουσίες, πλήρους και τέλειας ιδιοκτησίας. Η ελληνική κυβέρνηση, επίσης, όσον αφορά την ακίνητη περιουσία των Νέων Χωρών, κατέβαλλε προσπάθειες να προφυλαχθεί ο δημόσιος χαρακτήρας της γης, ώστε να μην εμφανιστούν δημόσιες γαίες ως ιδιωτικές, διότι η ζημιά για το ελληνικό κράτος θα ήταν μεγάλη.⁴⁰⁷

3.3.3. Το σχέδιο νόμου για τη μουσουλμανική μειονότητα

Η απουσία νομοθετικού πλαισίου για τη λειτουργία της μουσουλμανικής κοινότητας και το πλέγμα των σχέσεων της με την ελληνική Πολιτεία, δημιούργησε προβληματισμό στις κατά τόπους διοικητικές αρχές. Για το λόγο αυτό, η κυβέρνηση Βενιζέλου έθεσε ως πρωταρχικό στόχο την κατάρτιση ενός νομοσχεδίου που θα αφορούσε στη λειτουργία των μουσουλμανικών κοινοτήτων της Ελλάδας.⁴⁰⁸

Όπως είδαμε, η ελληνική κυβέρνηση ήρθε σε επαφή με τις διοικήσεις των Νέων Χωρών, ώστε να ζητήσει την άποψή τους για μια σειρά από ζητήματα που άπτονταν της μουσουλμανικής κοινότητας και τα οποία θα αποτελούσαν διατάξεις του νέου νόμου των μουσουλμανικών κοινοτήτων. Ωστόσο, οι νόμοι της Κρητικής Πολιτείας, που αφορούσαν τους μουσουλμάνους, θα αποτελέσουν κατά βάση το νομικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα κινηθεί η κυβέρνηση Βενιζέλου, για την κατάρτιση του πρώτου ελληνικού νόμου αναφορικά με τη λειτουργία των μουσουλμανικών κοινοτήτων της Ελλάδας.

Εν τέλει, το σχέδιο νόμου που αφορούσε το σύνολο των πτυχών της κοινοτικής και θρησκευτικής ζωής των μουσουλμάνων της Ελλάδας, αν και καταρτίστηκε, από την κυβέρνηση Βενιζέλου, τελικά δεν κατατέθηκε στη Βουλή.⁴⁰⁹ Πιθανότατα,

⁴⁰⁴ Α.Υ.Ε./1913/23/7, Γ.Δ. καταληφθείσων Νήσων Αιγαίου προς τους Διοικητικούς και Οικονομικούς Επιτρόπους, αρ. πρωτ. 1140, 20/3/1913.

⁴⁰⁵ «Περί της Θεσσαλίας αναγνωρισθείσης κοινοτικής και μη ιδιοκτησίας των μουσουλμάνων και της εν Μακεδονία σήμερον ως τιαύτης αναγνωριστέας». Α.Υ.Ε./1913/31/8, Υπουργείο Δικαιοσύνης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 18891, 16/9/1913.

⁴⁰⁶ Ο.π.,

⁴⁰⁷ Α.Υ.Ε./1913/31/8, Υπουργείο Δικαιοσύνης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 18891, 16/9/1913.

⁴⁰⁸ Στο ίδιο φάκελο Α.Υ.Ε./B/150 υπάρχει ο υπ' αριθμ. Ν. 434/1901 της Κρητικής Πολιτείας, με βάση τον οποίο θα καταρτίστηκε το σχέδιο Νόμου «περί Μωαμεθανικών Κοινοτήτων» όπως επίσης και ο Ν. ΑΛΗ' της 22 Ιουνίου 1882. Βλ. επίσης, *Εμπρός*, 20/10-2/11/1914.

⁴⁰⁹ Για το κείμενο του νομοσχεδίου βλ. Α.Υ.Ε./1914/B/150.

ορισμένα άλλα σημαντικότερα γεγονότα, όπως η έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και οι απαρχές του Εθνικού Διχασμού, απέσπασαν την προσοχή της κυβέρνησης Βενιζέλου από το ζήτημα της νομικής κατοχύρωσης της μουσουλμανικής κοινότητας της Ελλάδας.⁴¹⁰ Μια ακόμα αιτία, που δεν κατατέθηκε προς ψήφιση το εν λόγω νομοσχέδιο, εντοπίζεται στην ένταση που υπήρχε στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Την ίδια περίοδο, το νεοτουρκικό καθεστώς προέβη σε διώξεις ενάντια στους ελληνικούς πληθυσμούς, κυρίως της Μικράς Ασίας, στο πλαίσιο ενός σχεδίου τουρκοποίησης ή εξάλειψης των ξένων μειονοτήτων. Ο Βενιζέλος, όπως θα δούμε παρακάτω, προχώρησε σε αντίποινα σε βάρος των κτημάτων των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Συνεπώς, το πολιτικό κλίμα της εποχής (Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, διαφωνία Βενιζέλου - Κωνσταντίνου) αλλά και η κρίση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις (διώξεις Νεότουρκων, αντίποινα Βενιζέλου) δεν ευνοούσαν την κατάθεση του νομοσχεδίου.

Μολαταύτα, το σχέδιο νόμου είχε την προσωπική σφραγίδα του Κωνσταντίνου Ρακτιβάν, στενού συνεργάτη του Βενιζέλου, και αντικατόπτριζε τη βενιζελική οπτική για τη θέση και τον ρόλο της μουσουλμανικής μειονότητας εντός του ελληνικού κράτους. Το προγενέστερο παράδειγμα της Κρητικής Πολιτείας (Ν. 434/1901) αποτέλεσε το νομικό υπόδειγμα για το νέο σχέδιο νόμου, το οποίο προσπαθούσε να ισορροπήσει ανάμεσα στο γράμμα της Σύμβασης των Αθηνών και στην ανάγκη άμεσης επίβλεψης της κοινοτικής και θρησκευτικής ζωής της μουσουλμανικής μειονότητας.

Οι βασικοί άξονες, πάνω στους οποίους δομήθηκε το σχέδιο νόμου *«περί των πνευματικών αρχηγών των μουσουλμανικών κοινοτήτων και περί διαχείρισεως της ανηκούσης αυταίς κοινοτικής περιουσίας και των βακουφικών κτημάτων»*, ήταν πρώτον, η αποφυγή υπονόμευσης των παρεχομένων από τη Σύμβαση των Αθηνών δικαιωμάτων των μουσουλμάνων της Ελλάδας και δεύτερον, η κατοχύρωση της ελληνικής Πολιτείας έναντι της *«εποπτείας και πατρικής μερίμνης επί των πληθυσμών τούτων»*.⁴¹¹ Εν τούτοις, το χρονικό διάστημα 1914-1919, δεν υπήρξε νομοθετικό πλαίσιο για τους μουσουλμάνους.⁴¹² Ο κανονισμός των σχέσεων γινόταν βάσει των προγενέστερων νόμων ΑΛΗ΄ της 22/6/1882 και ΑΡΙΠΓ΄ της 17/8/1884.⁴¹³ Η διαχείριση των μουσουλμανικών κοινοτήτων γινόταν με τον διορισμό κοινοτικών διοικητικών συμβουλίων.⁴¹⁴ Δεν ήταν, επίσης, λίγες και οι αλλαγές των μουφτήδων, όταν αυτοί ήταν υπόλογοι για διαχειριστικές ατασθαλίες ή υπονομευτικό ρόλο έναντι του ελληνικού κράτους.

⁴¹⁰ Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 149.

⁴¹¹ Αιτιολογική έκθεση του σχεδίου νόμου περί των πνευματικών αρχηγών των μουσουλμανικών κοινοτήτων και περί διαχείρισεως της ανηκούσης αυταίς κοινοτικής περιουσίας και των βακουφικών κτημάτων. Εισηγήθεν υπό Γ. Λαγουδάκη, Διευθ. του Υπ. Εξωτερικών, επεξεργασμένον δε και επηρωξημένον υπό του τέως επί της Δικαιοσύνης Υπουργού κκ. Κ. Ρακτιβάν. Α.Υ.Ε./1914/Β/150.

⁴¹² Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 150.

⁴¹³ Όσον αφορά τα καθήκοντα του προσωρινού μουφτή και τον τρόπο άσκησης αυτών, ο Ρακτιβάν προτείνει στο διοικητικό επίτροπο στα Σέρβια να *«έχητε κατ' αρχήν ως υπόδειγμα τας διατάξεις του Ν. ΑΛΗ΄ του 1882 ούτινος πέμπομεν υμίν αντιγράφου»*. Α.Υ.Ε./1914/Β/150, Αντιπρόσωπος της Ελληνικής Κυβερνήσεως προς τον Διοικητικό Επίτροπο Σερβίων, αρ. πρωτ. 1169, Θεσσαλονίκη, 23/11/1913.

⁴¹⁴ Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 150.

3.4. Μεταναστευτικά ρεύματα μουσουλμάνων

3.4.1. Αιτίες αναχώρησης

Η αποχώρηση του οθωμανικού στρατού από τις βαλκανικές κτήσεις της αυτοκρατορίας συμπαρέσυρε μεγάλες μάζες μουσουλμάνων προς τη μετανάστευση. Τα ρεύματα αυτά γιγαντώθηκαν στις πρώην οθωμανικές επαρχίες, της Σερβίας και της Βουλγαρίας.⁴¹⁵ Ο Αλέξανδρος Πάλλης, στο πρώτο του πόνημα (1920), ανέφερε ότι 150.000 μουσουλμάνοι κατέφυγαν στη Θεσσαλονίκη μόνο από τη Βουλγαρία, ενώ στο δεύτερο πόνημα του αναφέρεται σε 100-115.000.⁴¹⁶ Το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε και στις Νέες Χώρες – κυρίως στη Μακεδονία – που προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια. Μετά την παγίωση της ελληνικής διοίκησης παρατηρήθηκε ρεύμα μετανάστευσης των μουσουλμανικών πληθυσμών, το οποίο οφειλόταν «εις την αφύπνισιν του θρησκευτικού και φυλετικού αυτών φανατισμού».⁴¹⁷ Ορισμένοι, βέβαια, μουσουλμάνοι μετανάστευσαν βάσει της Συμφωνίας των Αθηνών.⁴¹⁸

Τα μεταναστευτικά ρεύματα των μουσουλμάνων της Βαλκανικής είχαν κατεύθυνση τη Μακεδονία και συγκεκριμένα το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Παράλληλα, η ελληνική πλευρά έπρεπε να χειριστεί με διπλωματικό τρόπο το ζήτημα, ώστε να μη χρεωθεί εκείνη το μεταναστευτικό ρεύμα, ως απόρροια δικών της ενεργειών. Οι ελληνικές αρχές της Θεσσαλονίκης, βλέποντας την πόλη να πλημμυρίζει από προσφυγικά ρεύματα, πρότειναν στην κυβέρνηση «όπως ασκηθή και εκ μέρους υμών πάσα επιρροή προς ματαίωσιν νέας καθόδου μουσουλμάνων εκ Σερβίας εις Θεσσαλονίκην εφ' όσον ισχύει προσωρινόν απαγορευτικόν μέτρον».⁴¹⁹ Εκτός από τη Μακεδονία, έντονη μεταναστευτική κίνηση εμφανίστηκε και στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, όπου, σύμφωνα με πληροφορίες της Γενικής Διοίκησης των Νήσων του Αιγαίου, μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων επιθυμούσε να μεταναστεύσει. Η τοπική διοίκηση προσπαθούσε να εμποδίσει και να διακόψει το μεταναστευτικό ρεύμα.⁴²⁰

Η φυγή τόσο μεγάλου μουσουλμανικού όγκου, ο οποίος ασχολούνταν κυρίως με τη γεωργία, αναπόφευκτα θα δημιουργούσε «γεωργικήν κρίσιν». Η κυβέρνηση Βενιζέλου, όπως έχουμε τονίσει δεν επιθυμούσε να εκδιώξει τους μουσουλμάνους της Ελλάδας κυρίως λόγω της οικονομικής σημασίας που συνεπαγόταν η ενασχόληση τους με τη γεωργική οικονομία. Το ελληνικό κράτος θα μπορούσε να στηρίξει τη γεωργική του αυτάρκεια στον μουσουλμανικό

⁴¹⁵ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας [στο εξής Α.Δ.Χ.Μ.] προς το Υπ.Εσ., αρ. πρωτ. 7614, 5/4/1914. Βλ. επίσης, Μουρέλο, «Πληθυσμιακές ανακατατάξεις την επομένη των Βαλκανικών Πολέμων. Η πρώτη απόπειρα ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο συλλογικό τόμο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, σελ. 175-190.

⁴¹⁶ Πάλλης, *Στατιστική μελέτη περί φυλετικών μεταναστεύσεων*, ό.π., σελ. 6. Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./1914/Α/21ζ', Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Μακεδονίας και Επιτροπή προσφύγων δια την απογραφή των προσφύγων.

⁴¹⁷ Αρχείο Μουσείου Μπενάκη [στο εξής Α.Μ.Μ.] /Α.Ε.Β./φάκ. 10, Τηλ. Τζορμπατζόγλου προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., Θεσσαλονίκη, 27/3/1914. Βλ. επίσης, Ρακτιβάν, *Τα κτήματα των μεταναστευσάντων εκ των Νέων Χωρών*, 1916, σελ. 1.

⁴¹⁸ Γκλαβίνας, ό.π., σελ. 98-107.

⁴¹⁹ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Τηλ. Σοφούλη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 15481, Θεσσαλονίκη, 22/5/1913.

⁴²⁰ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Γ.Δ. Νήσων Αιγαίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 11321, 14/7/1914.

πληθυσμό της Ελλάδας, ο οποίος αποτελούσε ένα από τα πιο δυναμικά στοιχεία του πρωτογενούς τομέα.

Τη χρησιμότητα των μουσουλμανικών πληθυσμών, ως κινητήριο μοχλό της γεωργικής ανάπτυξης της χώρας αλλά και την εθνική ζημία σε περίπτωση μετανάστευσής τους, επεσήμανε και η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας. Σε έκθεση του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, τον Οκτώβριο του 1914, αναφερόταν ότι «[...]/ η απομάκρυνσις εκ της χώρας τιοιούτων εργατικών και υπό πάσαν έποψιν χρησίμων στοιχείων, [...] αποτελεί αισθητήν οικονομικήν ζημίαν μη ευχερώς αντικαθιστάμενην [...]».⁴²¹

Σύμφωνα με τον Τζορμπατζόγλου, το ρεύμα της μετανάστευσης εντεινόταν από παράγοντες, όπως η νεοτουρκική προπαγάνδα,⁴²² οι προστριβές των μουσουλμάνων με χριστιανούς πρόσφυγες και ενίοτε από τους λανθασμένους χειρισμούς των οργάνων της ελληνικής διοίκησης.⁴²³ Για τον κρίσιμο ρόλο της νεοτουρκικής προπαγάνδας, ο Τσορμπατζόγλου ανέφερε ότι «[...] νεοτουρκική προπαγάνδα εξακολουθεί προτρέπουσα μυστικώς μωαμεθανοίς Μακεδονίας εις μετανάστευσιν υποσχόμενη συν τοις άλλοις κατάληψιν κτημάτων απελαυνομένων εκ Θράκης ομογενών».⁴²⁴ Αξιοσημείωτο, εν τούτοις ήταν, σύμφωνα με τον Τζορμπατζόγλου, ότι ανώτερα κοινωνικά στρώματα της μουσουλμανικής μειονότητας, όπως οι Τούρκοι έμποροι των καπνοφόρων επαρχιών και οι εν γένει συμπαγέστεροι μωαμεθανικοί συνοικισμοί δεν επηρεάστηκαν σχεδόν καθόλου από τα νεοτουρκικά κελεύσματα.⁴²⁵

Μια, ακόμη, από τις βασικές αιτίες της μετανάστευσης των μουσουλμάνων της Μακεδονίας εντοπιζόταν στις διαμάχες τους με χριστιανούς πρόσφυγες. Η Τουρκία κατηγορούσε την Ελλάδα ότι δεν λάμβανε μέτρα για την εμπόδιση της κατάληψης των οικιών των μουσουλμάνων από Έλληνες πρόσφυγες.⁴²⁶ Ο Βενιζέλος, αναφερόμενος σε καταγγελίες του Τούρκου πρέσβη για επεισόδια σε βάρος του μουσουλμανικού πληθυσμού, εξέφραζε την άποψη ότι «[...]Εάν τα καταγγελλόμενα εβεβαιούντο ως αληθή, το ελληνικόν κράτος θ' απεδεικνύοντο ως μη ιστάμενον εις ανωτέρα βαθμίδα πολιτισμού από το τουρκικόν και τούτο θα ήτο ολέθριον δια το μέλλον μας».⁴²⁷

Το τελευταίο απόσπασμα του τηλεγραφήματος του Βενιζέλου συμπύκνωνε με τον καλύτερο τρόπο τη βαθύτερη απογοήτευσή του για τον τρόπο που λειτουργούσε η κρατική μηχανή. Ο Κρητικός πολιτικός, όσον αφορά τον τρόπο αντιμετώπισης των μειονοτήτων, ήλπιζε ότι ο κρατικός μηχανισμός θα μπορούσε να αντιληφθεί τη βαθύτερη πολιτική σκοπιμότητα της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής – αποφυγή φυλετικών και θρησκευτικών διακρίσεων.⁴²⁸ Τη συγκεκριμένη απογοήτευση θα την

⁴²¹ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Τηλ. Γενικού Διοικητή Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 47143, Θεσσαλονίκη, 17/10/1914.

⁴²² Μουρέλος, *ό.π.*, σελ. 175-177.

⁴²³ Α.Υ.Ε./1914/Α/101/1, Γ.Δ. Μακεδονίας προς πρεσβεία Κων/πόλεως, αρ. πρωτ. 1262, 8/3/1914.

⁴²⁴ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Τηλ. Τσορμπατζόγλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 9045, Θεσσαλονίκη, 31/3/1914.

⁴²⁵ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Τηλ. Γεν. διοικητού Τσορμπατζόγλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 8626, Θεσσαλονίκη, 27/3/1913.

⁴²⁶ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Υπ.Εξ. προς Γ.Δ. Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 14690, 23/5/1914.

⁴²⁷ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Τηλ. Βενιζέλου προς Γ.Δ. Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 13518, 6/5/1914.

⁴²⁸ Τσιτσελίκης, «Μουσουλμανικές κοινότητες στην Ελλάδα πριν και μετά το 1923: Δικαιικές συνέχειες και ιδεολογικές ασυνέπειες», *ό.π.*, σελ. 375.

εκφράσει αργότερα και με την περίπτωση της Σμύρνης, όπου και εκεί ορισμένα στελέχη της κρατικής μηχανής δεν θα ακολουθήσουν το παράδειγμα της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα εξήγηση για τη μετανάστευση των μουσουλμάνων ήταν ότι οι λόγοι της μετανάστευσης ανάγονταν στις πολιτικές πεποιθήσεις τους, βάσει των οποίων «οι Οθωμανοί πρέπει να άρχωσι των λοιπών εθνοτήτων και συνεπώς ήδη υπό το νέον καθεστώς θεωρούντες εαυτούς κατωτέρους των χριστιανών δεν ηδύναντο να βιώσουν υπό τοιαύτην κατάστασιν [...]».⁴²⁹ Εν ολίγοις, οι Τούρκοι από κυρίαρχοι μετατράπηκαν σε μειονότητα σε ένα χριστιανικό κράτος, γεγονός που τους ωθούσε στη μετανάστευση.

3.4.2. Ο ρόλος της Πύλης

Η Πύλη ισχυριζόταν, ότι η Ελλάδα προέβaine σε συστηματική εκδίωξη των μουσουλμάνων από το έδαφος της.⁴³⁰ Οι κατά τόπους τουρκικές διπλωματικές αρχές, με συνεχή διαβήματα προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, διαμαρτύρονταν για διώξεις κυρίως σε βάρος των μουσουλμάνων της Μακεδονίας. Οι περισσότερες επιστολές διαμαρτυρίας της οθωμανικής πλευράς απευθύνονταν στον ίδιο τον Βενιζέλο.⁴³¹ Σε ορισμένες από αυτές δηλώνονταν ξεκάθαρα ότι, αν και η Πύλη έχει λάβει επίσημες διαβεβαιώσεις για τον σεβασμό των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων, εντούτοις, η κατάσταση των μουσουλμάνων της Μακεδονίας ήταν αξιοθρήνητη. Το ενδιαφέρον είναι ότι από το περιεχόμενο των επιστολών η Πύλη απέδιδε ειλικρίνεια στις διαβεβαιώσεις του Βενιζέλου για απονομή καθεστώτος ισονομίας και ισοπολιτείας στους μουσουλμάνους, μολαταύτα, θεωρούσε ότι οι τοπικές αρχές της Μακεδονίας δεν ακολουθούσαν την επίσημη πολιτική της κυβέρνησής του.

Ωστόσο, τυχαία γεγονότα μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών ή μεταξύ μουσουλμάνων και της ελληνικής διοίκησης μεγεθύνονταν από την τουρκική πλευρά και χρησιμοποιούνταν ως αφορμές παραπόνων σε βάρος της Ελλάδας. Για παράδειγμα, ο Τούρκος Πρόξενος Σερρών με επιστολή του προς τον Βενιζέλο διαμαρτυρόταν για το γεγονός ότι την ημέρα της ελληνικής εθνικής επετείου οι μουσουλμάνοι αναγκάστηκαν από τις ελληνικές αρχές να υψώσουν την ελληνική σημαία στα τζαμιά τους. Ο Βενιζέλος με τηλεγράφημά του ζητούσε από τον Τζορμπατζόγλου, να εξετάσει τα καταγγελλόμενα.⁴³²

Το ύφος του τηλεγραφήματος του Βενιζέλου ήταν αρκετά επιτακτικό, για το αν υπήρχαν ευθύνες της ελληνικής πλευράς σε περίπτωση που το καταγγελλόμενο γεγονός ήταν αληθινό. Η τιμωρητέα διάθεση του Βενιζέλου έναντι των στελεχών της διοίκησης, σε περίπτωση καταστρατήγησης των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, αποτέλεσε συνηθισμένο μοτίβο της στάσης που κράτησε έναντι των μειονοτήτων. Ο Βενιζέλος δεν δίστασε να τιμωρήσει και να απομακρύνει από τη θέση του

⁴²⁹ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 15125, 28/3/1914.

⁴³⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/173/φάκ. 10, Έκθεση των μουσουλμάνων κατοίκων Μακεδονίας προς το Οθωμανικό προξενείο Θεσσαλονίκης, 15/25/2/1914. Στον ίδιο φάκελο, Τηλ. Πανά προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., Πέρα Κωνσταντινούπολης, 25/2/1914.

⁴³¹ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Οθωμ. πρεσβεία Αθηνών προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, αρ. 1625, 30/9/1914.

⁴³² Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Απάντηση τηλεγραφήματος κ. Ελ. Βενιζέλου προς τον Τζορμπατζόγλου, αρ. πρωτ. 1288, 13/4/1914.

οποιοδήποτε όργανο της ελληνικής διοίκησης δεν συμβάδιζε με την επίσημη πολιτική της ανεκτικότητας έναντι των μειονοτήτων.

Το ζήτημα του αφοπλισμού των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών αποτέλεσε μια ακόμη αιτία προστριβών με την ελληνική διοίκηση. Ο Βενιζέλος, σε μια προσπάθεια να μη δημιουργούνται αφορμές προστριβών μεταξύ των οργάνων ασφαλείας και του μουσουλμανικού στοιχείου, απαγόρευσε τη διεξαγωγή ερευνών στις οικίες των μουσουλμάνων καθώς «[...] *Μόνη δικαστική αρχή υπό τας εν τω νόμω διαγραφόμενας εγγυήσεις έχει τοιούτον δικαίωμα*».⁴³³ Για το ίδιο ζήτημα, σε τηλεγράφημά του προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο, ανέφερε ότι οι πιέσεις που ασκούσαν οι αρχές ασφαλείας, κατά τη διαδικασία του αφοπλισμού, προκαλούσαν αντίποινα σε βάρος των Ελλήνων της Τουρκίας, ενώ «[...] *Τας καταδιώξεις ή μάλλον τον εξολοθρευμόν τούτον ζητεί να παραστήση η Τουρκία ως αντίκτυπον των εν Μακεδονία πιέσεων των μουσουλμάνων και οφείλομεν να μη τη παράσχωμεν καμμίαν ευκαιρίαν όπως θολώση τα νερά*».⁴³⁴ Βέβαια, οι μουσουλμάνοι, σύμφωνα με τις στρατιωτικές αρχές, αρνούσαν να παραδώσουν τον οπλισμό που διέθεταν, πιστεύοντας ότι σύντομα θα ξεσπούσε νέα ελληνοτουρκική σύρραξη.⁴³⁵

Τέλος, η τουρκική πλευρά στις ρηματικές διακοινώσεις προς την ελληνική πλευρά, κατηγορούσε την Ελλάδα ότι δεν σεβόταν τα δικαιώματα των μουσουλμάνων, όπως αυτά απέρρεαν από τη Σύμβαση των Αθηνών.⁴³⁶ Η ελληνική πλευρά πρότεινε στην Πύλη την αποστολή μικτής επιτροπής στη Μακεδονία, για να εξετάσει από κοντά, αν όντως ίσχυαν οι παραπάνω κατηγορίες. Η οθωμανική κυβέρνηση ισχυριζόταν, ακόμη, ότι η ελληνική πλευρά παρεμπόδιζε την ελεύθερη άσκηση του δικαιώματος επιλογής υπέρ της οθωμανικής ιθαγένειας. Η Πύλη έστειλε τον Τούρκο πρέσβη στην Αθήνα, για να περιοδεύσει στη Μακεδονία.

Η Τουρκία, με το δέλεαρ της γεωργικής και οικιστικής αποκατάστασης των προσφύγων, ωθούσε τους μουσουλμάνους στη μετανάστευση. Με αφορμή την αποκατάσταση των μουσουλμάνων προσφύγων προέβη σε απαλάσεις των Ελλήνων της Θράκης, ώστε να εγκαταστήσει στις οικίες και στα κτήματα των εκδιωχθέντων Ελλήνων μουσουλμάνους πρόσφυγες.⁴³⁷ Τα δημοσιεύματα του νεοτουρκικού τύπου, περί ωμοτήτων των ελληνικών πληθυσμών της Μακεδονίας σε βάρος των μουσουλμάνων, εντάσσονταν στην προσπάθεια να δικαιολογηθούν τα έκτροπα, που έλαβαν χώρα την ίδια περίοδο σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού της Μ. Ασίας.⁴³⁸

Το επιχείρημα της Τουρκίας ότι κύριος σκοπός της Ελλάδας ήταν η πλήρης «*αποψίλωση*» των Νέων Χωρών από τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, δεν ισχύει, καθώς αυτή εξαπέλυσε πρώτη κύμα διώξεων σε βάρος των Ελλήνων που ζούσαν στο έδαφός της, χωρίς να έχει προηγηθεί αντίστοιχη ελληνική ενέργεια σε βάρος των

⁴³³ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Τηλ. Βενιζέλου προς Γ' και Δ' Σώματα Στρατού, Διοίκηση χωροφυλακής Μακεδονίας, ά.α.π., 5/5/1914.

⁴³⁴ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Τηλ. Βενιζέλου προς Α.Μ Βασιλέα αρ. πρωτ. 1913, Αθήνα, 5/5/1914.

⁴³⁵ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 7/5, Τηλ. Αρχηγείου Στρατού Κατοχής προς Γ.Δ. Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 2214/2255/2263, 17/10/1913.

⁴³⁶ Για τα γενικότερα παράπονα των μουσουλμάνων της Μακεδονίας σε βάρος της ελληνικής διοίκησης βλ. τα περιεχόμενα του φακέλου Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ'.

⁴³⁷ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Τηλ. Σοφούλη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 22916, Θεσσαλονίκη, 14/7/1914.

⁴³⁸ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Υπ.Εξ. προς Πρεσβείες Λονδίνου, Παρισίου, Πετρούπολης, Βιέννης, Βερολίνου, Ρώμης, αρ. πρωτ. 14885, 19/5/1914.

μουσουλμάνων της Ελλάδας. Επίσης, το μεγαλύτερο μέρος των μουσουλμάνων που αναχωρούσαν από τα λιμάνια της Μακεδονίας δεν ήταν γηγενείς, αλλά προέρχονταν από τη Βουλγαρία και τη Σερβία.

3.4.3. Η αντίδραση του Βενιζέλου

Οι ελληνικές αρχές προσπαθούσαν να εμποδίσουν τους μουσουλμάνους να μεταναστεύσουν, ώστε να μη ρίχνουν νερό στο μύλο της τουρκικής πολιτικής. Η μετανάστευση των μουσουλμάνων της Ελλάδας αναντίρρητα στοχοποιούσε τους Έλληνες της Τουρκίας.⁴³⁹ Τον Μάιο του 1914, ο Βενιζέλος έλαβε δραστικότερα μέτρα για τον περιορισμό της μετανάστευσης των μουσουλμάνων. Σε επιστολή του προς τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας ανέφερε ότι *«κρίνω σκόπιμον να παρεμποδισθή προσωρινώς η μετανάστευσις των μουσουλμάνων εκ των ημετέρων επαρχιών»*.⁴⁴⁰ Η αλληλογραφία του Υπουργείου Εξωτερικών με τη Γενική Διοίκηση Νήσων είναι ενδεικτική του ζητήματος. Εν ολίγοις, *«συνιστάτε να παρεμποδίζηται η εντεύθεν αναχώρησις των Μουσουλμάνων δια των νομίμων μέσων»*.⁴⁴¹

Σύμφωνα με τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, η κυβέρνηση Βενιζέλου θεώρησε απαραίτητο, μετά την έναρξη των διώξεων σε βάρος των Ελλήνων της Μ. Ασίας, να απαγορευθεί η αναχώρηση μουσουλμάνων μεταναστών από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Η διαταγή του Βενιζέλου ήταν ξεκάθαρη και ρητή όσον αφορά τον τρόπο αντιμετώπισης της μετανάστευσης. Σε έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας διαβάζουμε ότι *«συνιστάται εκ νέου η αυστηρά απογόρευσις πάσης μετανάστευσεως Μωαμεθανών»*.⁴⁴² Η απαγόρευση μετανάστευσης ίσχυσε ακόμα και για όσους μουσουλμάνους είχαν δηλώσει υπέρ της οθωμανικής ιθαγένειας, γεγονός που περιέπλεξε ακόμα περισσότερο την κατάσταση στη Μακεδονία και προκάλεσε την αντίδραση της οθωμανικής πλευράς και ορισμένων προξένων των Μ. Δυνάμεων.⁴⁴³

Όπως προαναφέρθηκε, το διακύβευμα για την ελληνική πλευρά ήταν πρώτον, να συγκρατήσει τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Ελλάδας και δεύτερον, να μη χρεωθεί τα κύματα μεταναστών από Σερβία και Βουλγαρία, δεδομένου ότι οι συγκεκριμένοι μετανάστες αναχωρούσαν για την Τουρκία, μέσω του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Η συνεχιζόμενη άφιξη νέων μεταναστών στα μικρασιατικά παράλια υποδαύλιζε την τουρκική δυσaráσκεια και προκαλούσε νέες διώξεις των Ελλήνων

⁴³⁹ Σύμφωνα με τον Σοφούλη, η απαγορευτική διάταξη μετανάστευσης, συνδεόταν με τις διώξεις των Ελλήνων της Τουρκίας. Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 7/5, Τηλ. Σοφούλη προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 28491, Θεσσαλονίκη, 9/6/1914

⁴⁴⁰ Α.Υ.Ε./1914/Α/δ', Επιστολή Βενιζέλου προς Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκη, 17/5/1914.

⁴⁴¹ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Γ.Δ. των Νήσων του Αιγαίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 17075, 7/10/1914.

⁴⁴² Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Τηλ. Σοφούλη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 22557, Θεσσαλονίκη 10/7/1914.

⁴⁴³ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Γερμανική πρεσβεία Αθηνών προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., 9-22/10/1913.

της Τουρκίας.⁴⁴⁴ Η μεταναστευτική κίνηση των μουσουλμάνων της Μακεδονίας συνεχίστηκε και το 1915. Μέσα του ίδιου έτους, ο Νομάρχης Δράμας ενημέρωνε την ελληνική κυβέρνηση ότι επίκειται αθρόα μετανάστευση μουσουλμάνων από την Καβάλα.⁴⁴⁵ Η ελληνική κυβέρνηση ζητούσε, όπως και πριν, την απαγόρευση της μετανάστευσης.⁴⁴⁶

Ο Γενικός διοικητής Μακεδονίας ενημέρωνε με τηλεγράφημά του, αρχές Ιουνίου του 1914, τον Βενιζέλο ότι από τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο μέχρι τα τέλη Απριλίου 1914 μετανάστευσαν 207.937 μουσουλμάνοι από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Από αυτούς, οι 52.570 προέρχονταν από τις ελληνικές χώρες, οι 85.040 από σερβικά εδάφη και οι 70.327 από τη Βουλγαρία. Σ' αυτούς έπρεπε να προστεθούν άλλοι 6.000, οι οποίοι μετανάστευσαν τον Μάιο του 1914 και δεν συμπεριλαμβάνονταν στα στατιστικά δεδομένα.⁴⁴⁷

3.5. Η προσπάθεια ανταλλαγής ελληνοτουρκικών πληθυσμών του 1914

3.5.1. Τουρκικές διώξεις

Όπως είδαμε παραπάνω, το έτος 1914 είχε ξεσπάσει κύμα ανθελληνικών διώξεων σε βάρος του μικρασιατικού Ελληνισμού. Η οργή των Τούρκων για τις ήττες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στους Βαλκανικούς Πολέμους, τα κύματα μουσουλμάνων μεταναστών που κατέκλυσαν τα μικρασιατικά λιμάνια, η αντίδραση των Οθωμανών Ελλήνων στο ενδεχόμενο στράτευσης στον τουρκικό στρατό και τα σχέδια της Γερμανίας στο χώρο της Μικράς Ασίας,⁴⁴⁸ είχαν ως αποτέλεσμα ο Ελληνισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κυρίως ο μικρασιατικός, να υποστεί σκληρές διώξεις. Το ηλεκτρισμένο κλίμα που επικρατούσε στα μικρασιατικά παράλια εντεινόταν κυρίως από τους αφιχθέντες μουσουλμάνους, οι οποίοι πρωτοστατούσαν στις διώξεις εναντίον των Ελλήνων.⁴⁴⁹ Δεν πρέπει να θεωρείται τυχαίο το μένος των Τούρκων για τους Έλληνες των μικρασιατικών παραλίων. Η κατάληψη των νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου από τον ελληνικό στόλο, κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, δημιούργησε τεράστια ανησυχία τους Νεότουρκους για την ασφάλεια του τουρκικού εδάφους, δεδομένης της γεωγραφικής εγγύτητας των νησιών με τα μικρασιατικά παράλια, ενώ κατά μήκος των μικρασιατικών ακτών κατοικούσε το πιο ακμαίο και δυναμικό στοιχείο του Ελληνισμού της Τουρκίας. Ακόμη, η Τουρκία, αντιλαμβανόμενη ότι υποχωρούσε από τις βαλκανικές της κτήσεις, απομάκρυνε τους Έλληνες της Θράκης και εγκατέστησε στα ίδια εδάφη

⁴⁴⁴ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 2/1, Επιστολή Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου προς τον Βενιζέλο, 22/4/1914.

⁴⁴⁵ Α.Υ.Ε./1915/Α/2/2, Νομάρχης Δράμας προς το Υπ.Εξ. αρ. πρωτ. 8708, 17/8/1915.

⁴⁴⁶ Α.Υ.Ε./1915/Α/2/2, Υπ.Εξ. προς το Νομάρχη Δράμας, αρ. πρωτ. 8880, 21/8/1915.

⁴⁴⁷ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Τηλ. Σοφούλη προς Πρόεδρο Υπουργικού Συμβουλίου, αρ. πρωτ. 16686, Θεσσαλονίκη, 1/6/1914. Σύμφωνα με τον Πάλλη δεν είναι εξακριβωμένος ο ακριβής αριθμός των μουσουλμάνων που αναχώρησαν από την Μακεδονία. Πάλλης, *ό.π.* σελ. 17.

⁴⁴⁸ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Γ' Συντακτικής Συνέλευσης*, συνεδρίαση 49^η της 20/5/1921, σελ. 780.

⁴⁴⁹ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ', Γ.Δ. Νήσων Αιγαίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 10920, 4/7/1914. Οι εκτοπισμοί και τα τάγματα εργασίας κόστισαν τη ζωή σε παραπάνω από 300.000 Έλληνες.

μουσουλμάνους πρόσφυγες, σε μια προσπάθεια να «οχυρώσει» τις τελευταίες βαλκανικές της κτήσεις και κυρίως την ευαίσθητη στρατηγικά περιοχή των Στενών.⁴⁵⁰

Συνέπεια, όλων των παραπάνω, υπήρξε ο βίαιος εκπατρισμός κατά το πρώτο εξάμηνο του 1914, 130.282 Ελλήνων της Θράκης και 153.890 Ελλήνων των παραλίων της Μικράς Ασίας, Τούρκων υπηκόων. Συγκεντρωτικά, από το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου 230.000 Έλληνες Οθωμανοί εκδιώχτηκαν από την Τουρκία, των οποίων τα κτήματα και οι οικίες δόθηκαν στους 122.665 μουσουλμάνους πρόσφυγες που έφτασαν στο τουρκικό έδαφος την ίδια περίοδο.⁴⁵¹

Με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το πρόγραμμα των Τούρκων δεν σταμάτησε, αλλά μετατράπηκε σε καταστροφή των ελληνικών κοινοτήτων και διασκόρπισή τους στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, σε περιοχές με αμιγώς τουρκικό πληθυσμό, έχοντας πάντα την αρωγή του γερμανικού επιτελείου.⁴⁵² Σύμφωνα με στατιστική μελέτη του Οικουμενικού Πατριαρχείου, τη χρονική περίοδο 1915-1918, οι διασκορπισθέντες Έλληνες ανέρχονταν σε 490.063 άτομα, ενώ από τις αρχές του 1914 έως τον Οκτώβριο του 1918 εκτοπίστηκαν 774.235 ομογενείς.⁴⁵³

3.5.2. Η ανταλλαγή που δεν έγινε

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι το χρονικό διάστημα 1913 - 1914 έλαβαν χώρα σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμών, ως απόρροια των νέων πολιτικών δεδομένων που δημιούργησαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι. Μεγάλες μάζες μουσουλμάνων εγκατέλειψαν την Ελλάδα, ενώ οι Νεότουρκοι ασκούσαν πιέσεις στο ελληνικό στοιχείο της Μικράς Ασίας να μεταναστεύσει. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις επηρεάστηκαν βαθύτατα από το κλίμα αναταραχής που δημιούργησαν οι παραπάνω μετακινήσεις. Τα δυο κράτη αλληλοκατηγορούνταν για διώξεις και καταπάτηση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων που διαβιούσαν σε κάθε κράτος.

Ο Βενιζέλος είχε αντιληφθεί ότι η Τουρκία δεν επιθυμούσε απλά τον περιορισμό των δικαιωμάτων των Ελλήνων αλλά «τον εξολοθρευμόν τους», όπως ο ίδιος ανέφερε. Αν και προσπάθησε να σταματήσει το ρεύμα μετανάστευσης των μουσουλμάνων της Ελλάδας προς τη Τουρκία, σε μια προσπάθεια να τερματιστούν οι διώξεις που υφίσταντο οι Έλληνες της Τουρκίας, εντούτοις οι Νεότουρκοι συνέχιζαν να συρρικνώνουν πληθυσμιακά τον Ελληνισμό της Τουρκίας. Αναμφισβήτητα, η

⁴⁵⁰ Α.Υ.Ε./1914/Α/19δ΄, Τηλ. Κουμάρη προ το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 13084, Δαρδανέλια 7/5/1914.

⁴⁵¹ Solomonidis, *Greece in Asia Minor, the Greek administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922*, 1984, σελ. 16.

⁴⁵² Για τον ρόλο των Γερμανών στις διώξεις των Ελλήνων της Μικράς Ασίας βλ. Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 22-23. Ρούκουνας, *Εξωτερική Πολιτική (1914-1923)*, 1983, σελ. 97-101.

⁴⁵³ Για τις διώξεις του ελληνικού στοιχείου της Μικράς Ασίας την περίοδο 1914-1918. Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη [στο εξής Γ.Β.] /Αρχείο Αθανάσιου Σουλιώτη [στο εξής Α.Α.Σ.] /1/1.3, Διώξεις χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. βλ. επίσης, Οικουμενικόν Πατριαρχείον, *Μαύρη βίβλος διαγωγών και μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού (1914-1918)*, 1919 και Horton, *Η μάστιγα της Ασίας*, 1926, σελ. 26-55.

παραπάνω κατάσταση, επηρέασε καταλυτικά την απόφαση του Βενιζέλου να στηρίζει την πρόταση για ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών.

Τον Μάιο του 1914, ο Τούρκος πρέσβης στην Αθήνα, Γκαλήπ Κεμάλ, με επιστολή του προς τον Βενιζέλο, πρότεινε ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας.⁴⁵⁴ Ως βάση της συμφωνίας ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, αποτέλεσε η από 5/18 Μαΐου 1914 επιστολή του Γκαλήπ Κεμάλ προς τον Βενιζέλο και η απάντηση του Έλληνα Πρωθυπουργού (9/22 Μαΐου 1914).⁴⁵⁵ Η συμφωνία αφορούσε ανταλλαγή ελληνικών αγροτικών πληθυσμών του βιλαετιού Σμύρνης με μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Ο Βενιζέλος ζήτησε να συμπεριληφθούν και οι ελληνικοί πληθυσμοί της Θράκης, ενώ η Τουρκία ζητούσε μόνο την ανταλλαγή των πληθυσμών της Μικράς Ασίας.⁴⁵⁶ Ωστόσο, ο ελεύθερος και αυθόρμητος χαρακτήρας της μετανάστευσης αποτέλεσε αδιαπραγμάτευτο όρο για τον Βενιζέλο, ο οποίος προσπάθησε να περιορίσει το μέγεθος της ανταλλαγής.⁴⁵⁷

Εν τέλει, οι όροι της συμφωνίας προέβλεπαν τα εξής: α) ανταλλαγή Ελλήνων του βιλαετιού Αϊδινίου και της ανατολικής Θράκης με μουσουλμάνους της Μακεδονίας και Ηπείρου, β) η ανταλλαγή θα είχε χαρακτήρα προαιρετικό, γ) η ανταλλαγή θα γινόταν υπό τη προστασία των δυο κρατών, δ) μια Μικτή Επιτροπή, αποτελούμενη από τέσσερα μέλη θα αναλάμβανε την εκτίμηση των περιουσιών των ανταλλαγέντων και θα ήταν υπεύθυνη για τη διαδικασία της ανταλλαγής, ε) η παραπάνω επιτροπή θα έδρευε σε Σμύρνη ή Θεσσαλονίκη με ύπαρξη υποεπιτροπών και στ) η επιτροπή θα αναλάμβανε, επίσης, την εκτίμηση των περιουσιών όσων είχαν ήδη μεταναστεύσει.⁴⁵⁸

Η πρόταση για ανταλλαγή πληθυσμών του 1914 ήταν μια ριζοσπαστική πρωτοβουλία για τη μέχρι τότε πρακτική χειρισμού διακρατικών ζητημάτων.⁴⁵⁹ Η ιδέα της ανταλλαγής των πληθυσμών, ως μέσο επίλυσης διακρατικών διαφορών, διατυπώθηκε πρώτη φορά σε πρωτόκολλο, που προσαρτήθηκε στη συνθήκη ειρήνης μεταξύ Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Βουλγαρίας, τον Σεπτέμβριο του 1913 («Περί ανταλλαγής των παραμεθόριων τουρκικών και βουλγαρικών πληθυσμών της Θράκης»). Βάσει αυτής, 48.500 μουσουλμάνοι της Βουλγαρίας μετανάστευσαν προς την

⁴⁵⁴ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 16-17.

⁴⁵⁵ Α.Υ.Ε./1914/Α/21ζ', Επιστολή Βενιζέλου προς τον Τούρκο υπουργό [των Εξωτερικών], 15/28/5/1914 και Γενικό Προξενείο Σμύρνης προς τον Γ. Στρέιτ, υπουργό των Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 2559, 30/6/1914. Για την ελληνοτουρκική ανταλλαγή του 1914 βλ. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, 1932, σελ. 20-23. Αρτεμιάδη, *Τα ιστορικά ερείσματα των ανταλλαξίμων, είχε δίκαιον ο κ. Βενιζέλος;* 1930, σελ. 9-12. Πάλλη, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική...*, *ό.π.*, σελ. 8-12. Επίσης, απόσπασμα από τα απομνημονεύματα του Γκαλήπ, *Ελεύθερον Βήμα*, 2/5/1933 και *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 53^η της 1/11/1933, σελ. 10.

⁴⁵⁶ Ομιλία Νικ. Στρατού στη Βουλή. *Εφημερίς Συζητήσεων της Γ' Εθνικής Συνελεύσεως*, συνεδρίαση 49^η της 20/5/1921, σελ. 780.

⁴⁵⁷ Α.Υ.Ε./1914/Α/21ζ', Υπ.Εξ. προς πρεσβεία Κων/πόλεως, αρ. πρωτ. 18287, 11/6/1914. Η ελληνική πλευρά, επιθυμούσε να περιορίσει τη μετανάστευση και προέβαλε το επιχείρημα του ίσου αριθμού ανταλλαξίμων και του σεβασμού της επιθυμίας μετανάστευσης. Μουρέλος, «Πληθυσμιακές ανακατατάξεις την επομένη των Βαλκανικών Πολέμων...», *ό.π.*, σελ. 181.

⁴⁵⁸ Α.Υ.Ε./ 1914/Α/21ζ', Υπ.Εξ. προς πρεσβεία Κων/πόλεως, αρ. πρωτ. 18287, 11/6/1914.

⁴⁵⁹ Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία (1912-1922)*, 2004, σελ. 84. Για τη τουρκοβουλγαρική συνθήκη βλ. Αρτεμιάδη, *Τα ιστορικά ερείσματα των ανταλλαξίμων...*, σελ. 8-9.

Τουρκία και 46.700 Βούλγαροι από την τουρκική Θράκη πήραν το δρόμο προς τη Βουλγαρία.⁴⁶⁰ Το συγκεκριμένο πρωτόκολλο, αν και προέβλεπε εκούσια μετανάστευση, εν τέλει κατέληξε υποχρεωτική.⁴⁶¹

Ο Βενιζέλος οδηγήθηκε στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, πιστεύοντας ότι αποδεχόμενος την τουρκική πρόταση θα έσωζε τον ελληνισμό της Τουρκίας από έναν ολοκληρωτικό ξεριζωμό, παρά το γεγονός ότι η αποδοχή της πρότασης το 1914, ήταν αντίθετη όχι μόνο με τα οράματα της Μεγάλης Ιδέας⁴⁶² αλλά και με τις διακηρύξεις περί παραμονής του μουσουλμανικού πληθυσμού της Ελλάδας.⁴⁶³ Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Ρακτιβάν, «της προτάσεως ταύτης εσκέφθη να επωφεληθή η ημετέρα τότε Κυβέρνησις, όπως αξιώση προ πάντος άμεσον κατάπαυσιν της αναγκαστικής εξόδου των ελληνικών πληθυσμών, αναχαιτίζουσα ταύτην καθ' α μέρη δεν είχεν έτι συντελεσθή[...]

Ωστόσο, στο παρασκήνιο της συμφωνίας ανταλλαγής των πληθυσμών υπήρχε και η πολιτική ανάγκη αναγνώρισης από την Τουρκία του μεταπολεμικού status quo. Η εκκρεμότητα του ζητήματος των νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου, των οποίων την ελληνική κυριαρχία δεν αναγνώριζε η Τουρκία, η πιθανότητα πολέμου μεταξύ των δυο κρατών το 1914 αλλά και η έλλειψη για την Ελλάδα διεθνών ερεισμάτων, οδήγησαν τον Βενιζέλο στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων.⁴⁶⁵

Η στενή σχέση της αποδοχής της πρότασης ανταλλαγής από τον Βενιζέλο με την προσπάθεια να πειστεί η Τουρκία να αναγνωρίσει το εδαφικό καθεστώς των νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου, τα οποία θεωρούσε προκεχωρημένες στρατιωτικές βάσεις για μια μελλοντική ελληνική απόβαση στη Μικρά Ασία, αποδεικνύεται από το απόσπασμα της ομιλίας του Βενιζέλου στη Βουλή, όπου γινόταν λόγος ότι ο ίδιος δέχτηκε τη «μερικήν τουλάχιστον πραγματοποίησιν της ανταλλαγής των πληθυσμών υπό τον απαραίτητον μόνο όρον, ότι αυτή θα ήτο εκούσια, αρνούμενος να δεχθώ απολύτως, την βίαιαν έξωσιν του πληθυσμού[...]

Όπως ανέφερε ο Βενιζέλος συναίνεσε σε κάτι τέτοιο, διότι ήθελε «δια της εκ συμπράξεως μου επερχόμενης μειώσεως του Ελληνικού πληθυσμού εν Τουρκία[...]

⁴⁶⁰ Ψωμάδης, *Η τελευταία φάση του Ανατολικού Ζητήματος...*, 2004, σελ. 89.

⁴⁶¹ Πάλλης, *ό.π.*, σελ. 11.

⁴⁶² Toybee, *Το δυτικό ζήτημα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας*, 2007, σελ. 98-99.

⁴⁶³ Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 95.

⁴⁶⁴ Ρακτιβάν, *Τα κτήματα των μεταναστευσάντων εκ των Νέων Χωρών*, σελ. 20.

⁴⁶⁵ Μουρέλος, *ό.π.*, σελ. 180.

⁴⁶⁶ Στεφάνου (επιμ.) *Ελευθερίου Βενιζέλου Πολιτικά Υποθήκαι*, τόμ. Β', σελ. 278. Βλ. επίσης απόσπασμα ομιλίας του Φιλ. Δραγούμη στη Βουλή το 1921 «οι Τούρκοι δια να δικαιολογήσωσι τους διωγμούς έλεγον, ότι δεν ήτο δυνατόν να κατέχουν οι Έλληνες τας πλησίον της Δυτικής παραλίας της Μικράς Ασίας νήσους, επειδή η κατοχή αυτή απετελεί διαρκήν απειλήν κατά της ακεραιότητος της οθωμανικής κυριαρχίας επί της χώρας ταύτης, έλεγον δε προς ημάς ότι εάν ημείς δεν τους δώσωμεν οπίσω τας νήσους θα εκδιώξουν τους Έλληνας κατοίκους των απέναντι Μικρασιατικών ακτών». *Εφημερίς των Συζητήσεων της Γ' Συντακτικής Συνέλευσης*, συνεδρίαση 49^η της 20/5/1921, σελ. 784.

Βενιζέλος δεν προχώρησε σε πόλεμο με την Τουρκία το 1914, διότι η Σερβία δεν εγγυήθηκε τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας από μια ενδεχόμενη βουλγαρική επίθεση. Με άλλα λόγια, η αποδοχή της ανταλλαγής αποτέλεσε το μη χείρον βέλτιστον για τον Βενιζέλο, δεδομένου ότι ούτε τα μέσα είχε να πιέσει την Τουρκία να σταματήσει την εξοντωτική της πολιτική ούτε πόλεμο μπορούσε να ξεκινήσει, ελλείψει διπλωματικής υποστήριξης.⁴⁶⁷ Συνεπώς, αποφάσισε να δεχτεί την πρόταση ανταλλαγής πρώτον, για να σταματήσει την εκδίωξη των Ελλήνων της Τουρκίας και δεύτερον, για να πείσει την Τουρκία να αναγνωρίσει το εδαφικό καθεστώς των νησιών δεδομένου ότι η Ελλάδα δεν είχε εδαφικές βλέψεις επί των μικρασιατικών εδαφών. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός αποδέχτηκε την τουρκική πρόταση ανταλλαγής πληθυσμών του 1914, ώστε να καθησυχαστούν οι τουρκικές ανησυχίες για μια μελλοντική ελληνική απόβαση στα μικρασιατικά παράλια με ορμητήριο τα άρτι καταληφθέντα νησιά.⁴⁶⁸

Από την πλευρά της, η Τουρκία προσπάθησε να συρρικνώσει αισθητά τον ελληνισμό των μικρασιατικών παραλίων πρώτον, για λόγους εθνικής ασφάλειας δεδομένου ότι πίστευε ότι η Ελλάδα θα επιχειρούσε να απελευθερώσει τους πολυπληθείς ομογενείς της στη Μικρά Ασία, δεύτερον, το πογκρόμ που εξαπέλυσε συνδεόταν με την προσπάθεια εγκατάστασης των αφιχθέντων μουσουλμάνων μεταναστών, τρίτον, αποτελούσε έμπνευση της γερμανικής πολιτικής, της οποίας τα οικονομικά σχέδια στην περιοχή εμποδίζονταν από την παρουσία των ελληνικών πληθυσμών και τέλος, οι μικρασιατικοί πληθυσμοί αποτέλεσαν τα εξιλαστήρια θύματα του τσαλακωμένου εγωισμού των Νεότουρκων μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Οι συνεδριάσεις της Μικτής Επιτροπής για τον τρόπο διεξαγωγής της ανταλλαγής δεν οδήγησαν πουθενά. Οι ατέρμονες συζητήσεις μεταξύ των Ελλήνων και των Τούρκων αντιπροσώπων συνεχίστηκαν μέχρι τον Δεκέμβριο του 1914 χωρίς κανένα αποτέλεσμα. Το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου τερμάτισε τις όποιες συζητήσεις γύρω από το ζήτημα της ανταλλαγής. Συνεπώς, επίσημα, δεν έλαβε χώρα καμία ανταλλαγή ελληνοτουρκικών πληθυσμών το 1914. Θα συμφωνήσουμε, όμως, με την άποψη του Πάλλη, ότι η ελληνοτουρκική συμφωνία του 1914 ήρθε να αναγνωρίσει ένα τετελεσμένο γεγονός. Την αποχώρηση 200.000 Ελλήνων της ανατολικής Θράκης και των παραλίων της Μ. Ασίας. Όσον αφορά τους μουσουλμάνους που εγκατέλειψαν την Ελλάδα, ένα μέρος αυτών προέρχονταν από τη Βουλγαρία και τη Σερβία.⁴⁶⁹

3.6. Το ζήτημα των μουσουλμανικών κτημάτων των Νέων Χωρών

Μεγάλο μέρος των γαιών των Νέων Χωρών βρισκόταν σε χέρια μουσουλμάνων. Ο σεβασμός της μουσουλμανικής ιδιοκτησίας από μέρους της ελληνικής κυβέρνησης συναρτόνταν από πολλούς παράγοντες, όπως οι σχέσεις με την Οθωμανική

⁴⁶⁷ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 53^η της 1/11/1933, σελ. 10.

⁴⁶⁸ «*Η ανταλλαγή επεβλήθη εκ της αναποδράστου ανάγκης των πραγμάτων*». *Ελεύθερον Βήμα*, 3/2/1931.

⁴⁶⁹ Πάλλης, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική...*, σελ. 11.

Αυτοκρατορία, το διεθνές πλαίσιο, τη στάση των μουσουλμάνων στις εκλογές και το ζήτημα της εγκατάστασης των προσφύγων.⁴⁷⁰

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της ελληνικής νομοθεσίας γύρω από το ζήτημα των μουσουλμανικών κτημάτων των Νέων Χωρών, θεωρούμε απαραίτητο να επισημάνουμε τις αλλαγές που έφερε η ελληνική κυριαρχία στην περιοχή. Η προσάρτηση των Νέων Χωρών στο ελληνικό κράτος επέφερε αλλαγές στο καθεστώς των οθωμανικών γαιών. Η σημαντικότερη υπήρξε η μετατροπή της ιδιοκτησιακής βάσης των τέως οθωμανικών γαιών σε καθεστώς πλήρους κυριότητας μετά την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος.⁴⁷¹ Η έννοια της κυριότητας στο ισλαμικό δίκαιο δεν ταυτίζεται με την αντίστοιχη έννοια του ρωμαϊκού δικαίου.⁴⁷² Στο ισλαμικό δίκαιο ο θεός εμφανίζεται κάτοχος της γης και ο εκάστοτε Σουλτάνος ως ο αντιπρόσωπος του στη γη, που διευθύνει την περιουσία του. Με βάση τα παραπάνω, το οθωμανικό κράτος διατηρούσε την ψιλή κυριότητα των γαιών.

Μέσω των διεθνών συνθηκών που υπέγραψε η Ελλάδα, το δικαίωμα ιδιοκτησίας που είχαν οι εκμεταλλευτές των οθωμανικών γαιών μετατράπηκε σε δικαίωμα κυριότητας.⁴⁷³ Ο νομικός μεταβολισμός των οθωμανικών γαιών σε καθεστώς πλήρους κυριότητας βάσει του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου,⁴⁷⁴ έγινε με το άρθρ. 2 παρ. 3 του Ν. 147/1914, εμπνευστής του οποίου υπήρξε ο Κωνστ. Ρακτιβάν.

Η πρώτη νομοθετική πράξη για τα κτήματα των μουσουλμάνων υπήρξε ο Ν. ΔΡΛΔ'/1913 (υπ. αριθ. 4134) «*Περί διοικήσεως των στρατιωτικώς κατεχομένων χωρών*».⁴⁷⁵ Ο νόμος αυτός προέβλεπε για το ζήτημα των κτημάτων απαγόρευση δικαιοπραξιών με σκοπό τη συγκράτηση των μουσουλμάνων στην Ελλάδα αλλά και την κατοχύρωση των δικαιωμάτων του δημοσίου επί των εγκαταλελειμμένων κτημάτων.⁴⁷⁶ Την ίδια περίοδο, οι ντόπιοι χριστιανοί αγόραζαν τα κτήματα των αναχωρούντων μουσουλμάνων σε εξευτελιστικές τιμές. Σημαντικός, επίσης, υπήρξε ο ρόλος της τοπικής διοίκησης στο ζήτημα των κτημάτων των μουσουλμάνων.⁴⁷⁷

Ωστόσο, η πολιτική των διώξεων σε βάρος του Ελληνισμού της Τουρκίας ανάγκασε την κυβέρνηση Βενιζέλου να στραφεί σε αντίποινα. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός, στην προσπάθειά του να πείσει την Πύλη να σταματήσει τους διωγμούς των Ελλήνων της Τουρκίας αλλά και να εξασφαλίσει αγροτική γη για την αποκατάσταση των προσφύγων, που κατέφθαναν από την Τουρκία κατά χιλιάδες, προχώρησε, τον Νοέμβριο του 1914, σε επίταξη «*αγροτικών κτημάτων δια την*

⁴⁷⁰ Γκλαβίνας, «Η πολιτική της ελληνικής διοίκησης απέναντι στη μουσουλμανική γαιοκτησία των Νέων Χωρών τη περίοδο 1912-1922», *Πρακτικά ΚΖ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, 2007, σελ. 461

⁴⁷¹ Νάκος, «Δικαιϊκοί «μεταβολισμοί» της ιδιοκτησίας στις Νέες χώρες μετά την ένταξη τους στην ελληνική επικράτεια», στο συλλογικό τόμο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, ό.π., σελ. 156.

⁴⁷² Ο.π., σελ. 159.

⁴⁷³ Ο.π., σελ. 164-195.

⁴⁷⁴ Ο.π., σελ. 165-166.

⁴⁷⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 41, 2/3/1913.

⁴⁷⁶ Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα 1912-1923...*, σελ. 170. Επίσης βλ. Τσουδερό, *Η αποζημίωσις των ανταλλαζήμων*, 1927, σελ. 28.

⁴⁷⁷ Γκλαβίνας, «Η πολιτική της ελληνικής διοίκησης...», ό.π., σελ. 463.

εγκατάστασιν προσφύγων εν Παλαιά Ελλάδα, Μακεδονία και νήσους Αιγαίου».⁴⁷⁸ Είχε προηγηθεί ο Ν. 262/1914,⁴⁷⁹ τον Μάιο του 1914, βάσει του οποίου κτήματα εγκαταλειφθέντα από τους ιδιοκτήτες τους, που μετανάστευσαν στην αλλοδαπή, θεωρούνταν εγκαταλελειμμένα και καταλαμβάνονταν από το ελληνικό κράτος μετά από συγκεκριμένη προθεσμία, η οποία έληγε τον Απρίλιο του 1916. Ειδικότερα, όσον αφορά το ζήτημα των κτημάτων, το άρθ. 9 του Ν. 262 όριζε ότι

*«χαρακτηρίζονται ως εγκαταλελειμμένα και περιέρχονται εις την κυριότητα του Ελλ. Δημοσίου, ως αδέσποτα, ακίνητα κείμενα εν ταις Νέαις Χώραις, άτινα οι ιδιοκτήται ή νόμιμοι διακάτοχοι εγκατέλιπον, απελθόντες εις την αλλοδαπήν, εφ' όσον ο την ιδιοκτησίαν ή άλλο εμπράγματον δικαίωμα αξιών δεν ήθελε προσαγάγει, εντός έτους από της ισχύος του παρόντος νόμου, τους τίτλους, εφ' ων βασιζει το δικαίωμα του, εις τον Οικονομικόν Επίτροπον της τοποθεσίας του κτήματος. Μένουσιν άθικτα εκ της διατάξεως ταύτης τα κατά τους περί γαιών νόμους δικαιώματα του δημοσίου επί των μη τακτικώς καλλιεργηθεισών δημοσίων γαιών».*⁴⁸⁰

Τα περισσότερα από τα καταληφθέντα κτήματα ανήκαν σε μουσουλμάνους που είχαν ήδη μεταναστεύσει. Η συγκεκριμένη κίνηση του Βενιζέλου προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από την πλευρά της Πύλης, η οποία επικαλούνταν τους όρους της Σύμβασης των Αθηνών, για να αποδείξει το παράνομο των ελληνικών ενεργειών. Η Υψηλή Πύλη, στις 20 Σεπτεμβρίου του 1914, απηύθυνε τελεσίγραφο προς την ελληνική πλευρά, να σταματήσει τις καταλήψεις κτημάτων που ανήκαν σε μουσουλμάνους. Κατόπιν τούτου, η κυβέρνηση Βενιζέλου αναγκάστηκε να αποδώσει ορισμένα καταληφθέντα κτήματα. Παρ' όλα αυτά, οι καταλήψεις κτημάτων συνεχίστηκαν μέχρι τον Δεκέμβριο του 1915,⁴⁸¹ με αποτέλεσμα η Μακεδονία να έχει μετατραπεί σε θέατρο συγκρούσεων μεταξύ των άρτι αφιχθέντων προσφύγων και των μειονοτήτων που ήλεγχαν την αγροτική γη και τώρα έπρεπε να τη μοιραστούν με τους νέους εποίκους.⁴⁸²

Τον Οκτώβριο του 1915, ο Βενιζέλος, από τη θέση του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης (Κυβέρνηση Αλ. Ζαΐμη, 24/9/1915 έως 25/10/1915), σε ομιλία του στη Βουλή για το ζήτημα των καταληφθέντων, από την ελληνική Πολιτεία, κτημάτων των μουσουλμάνων της Μακεδονίας, ανέφερε ότι τα παραπάνω κτήματα επιβαλλόταν από το εθνικό συμφέρον να μην επιστραφούν στους ιδιοκτήτες τους, διότι σε αυτά

⁴⁷⁸ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 329, 13/11/1914. Βλ. επίσης, τον Ν. 350/1914 «περί εγκαταστάσεως των εποίκων ομογενών εν Μακεδονία και αλλαχού». Ρακτιβάν, *Τα κτήματα των μεταναστευσάντων...*, σελ. 14.

⁴⁷⁹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 130, 12/5/1914. Για την εφαρμογή του Ν. 262, βλ. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/173/φάκ. 99, Γ.Δ. Μακεδονίας προς τις διοικητικές, οικονομικές και αστυνομικές αρχές, αρ. πρωτ. 26180, 5/6/1914.

⁴⁸⁰ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 130, 12/5/1914, σελ. 691.

⁴⁸¹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, συνεδρίαση ΛΖ' της 21/3/1916, σελ. 2.

⁴⁸² Α.Υ.Ε./1914/Α/21ζ', Τηλ. Ρούφου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 22917, 13/7/1914. Στο ίδιο μήκος κύματος είναι και η έκθεση του Μιλτιάδη Νεγρεπόντη προς τον Βενιζέλο βλ. Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 7/5, Έκθεση Μιλτιάδη Νεγρεπόντη προς τον Ελ. Βενιζέλο, 7/9/1914. Για τη σύγκρουση προσφύγων και μειονοτήτων στο χώρο της Μακεδονίας βλ. Μαυρογορδάτο, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, [1982] σελ. 47.

είχαν εγκατασταθεί Έλληνες πρόσφυγες από την ανατολική Θράκη και τη Μ. Ασία.⁴⁸³ Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, οι Έλληνες πρόσφυγες έφυγαν από το τουρκικό έδαφος παίρνοντας μόνο το «υποκάμισον» τους, γιατί λοιπόν η Ελλάδα να φανεί βασιλικότερη του βασιλέως στο ζήτημα των κτημάτων των μουσουλμάνων;

Από νομικής άποψης, ο Βενιζέλος ανέφερε ότι η Ελλάδα είχε κάθε δικαίωμα να κατάσχει τα κτήματα όσων μουσουλμάνων είχαν εγκαταλείψει οικειοθελώς το ελληνικό έδαφος. Ο ίδιος δικαιολογεί το γεγονός της κατάληψης των κτημάτων από το ελληνικό δημόσιο, επί διακυβέρνησης του όχι με βάση το Ν. 147/1914 αλλά «*επί τη βάση της αρχής του διεθνούς δικαίου των αντιποίνων*».⁴⁸⁴ Η κυβέρνηση Βενιζέλου κατέλαβε τα κτήματα, αν και δεν είχε παρέλθει το χρονικό διάστημα που όριζε ο Ν. 147/1914. Δήλωσε, επίσης, το 1914 στην τουρκική πλευρά ότι δεν επρόκειτο να επιστρέψει τα κτήματα, αν η ίδια δεν επέστρεφε πρώτη τις περιουσίες των Ελλήνων της Τουρκίας.⁴⁸⁵

Ο Βενιζέλος στη συγκεκριμένη συνεδρίαση της Βουλής μας θυμίζει τον Βενιζέλο της Κρητικής Πολιτείας, όπου έβγαине εκτός εαυτού, όταν αντιλαμβανόταν ότι οι μουσουλμάνοι βουλευτές δεν συμμερίζονταν την άποψη του. Αναλυτικότερα, τους κατηγορήσε ότι δεν μπορούσαν να επικαλούνται τους ελληνικούς φιλελεύθερους νόμους «*εκείνοι οι οποίοι κατά την μεταβολήν την πολιτικήν εδήλωσαν ότι δεν έχουν καμμίαν όρεξιν να συζήσουν μεθ' ημών διότι περί αυτών πρόκειται*».⁴⁸⁶ Με άλλα λόγια, όσοι μουσουλμάνοι δεν «άντεχαν» να ζήσουν υπό ελληνική διοίκηση, δεν μπορούσαν να ζητούν ανταλλάγματα από την ελληνική κυβέρνηση. Αν ήθελαν ανταλλάγματα να τα ζητούσαν από τη οθωμανική κυβέρνηση, «*την δική τους κυβέρνηση*», όπως χαρακτηριστικά ανέφερε. Ο Βενιζέλος αναγνώρισε ότι ίσως έγιναν αδικίες στο ζήτημα της κατάληψης των κτημάτων από υπερβάλλοντα ζήλο των τοπικών οργάνων, ωστόσο παρέμενε κάθετος στο ζήτημα της μη επιστροφής των κτημάτων όσων μουσουλμάνων μετανάστευσαν.

Εξέφρασε, επίσης, την ανησυχία του μήπως η κυβέρνηση Ζαΐμη υποχωρούσε στο ζήτημα και επέστρεφε τα καταληφθέντα κτήματα με το επιχείρημα ότι ήταν νομικά έκθετη, διότι δεν υπήρχε νομοθέτημα της προηγούμενης κυβέρνησης (Κυβέρνηση Γούναρη, 25/2/1915 έως 10/8/1915) σχετικά με την κατάληψη των κτημάτων.⁴⁸⁷ Εντούτοις, αν η κυβέρνηση Ζαΐμη επιθυμούσε να θωρακιστεί νομικά σχετικά με το ζήτημα των κτημάτων, επιβαλλόταν να στηριχθεί στο υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο αλλά και στο διεθνές δίκαιο της εποχής. Πιο συγκεκριμένα, ο Βενιζέλος πρότεινε ο Ν. 147/1914 να εφαρμοζόταν για όσους δεν μετανάστευσαν, αλλά δεν προσκόμισαν τίτλους ιδιοκτησίας, ενώ οι αρχές του διεθνούς δικαίου (των αντιποίνων) για όσους μουσουλμάνους μετανάστευσαν και διεκδικούσαν τα κτήματα τους.

Τέλος, ο Βενιζέλος ωθούσε την τότε κυβέρνηση να φέρει προς ψήφιση σχέδιο νόμου, το οποίο θα έλυne τα χέρια της στο ζήτημα των κτημάτων. Ο ίδιος δήλωνε πρόθυμος να στηρίξει έναν τέτοιο νόμο. Τα λόγια του αρχηγού της αξιωματικής

⁴⁸³ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΙΖ' της 12/10/1915, σελ. 90.

⁴⁸⁴ Ο.π., σελ. 90-91.

⁴⁸⁵ Ο.π.,

⁴⁸⁶ Ο.π.,

⁴⁸⁷ Ο.π., σελ. 92.

αντιπολίτευσης έπεισαν την κυβέρνηση και συγκεκριμένα τον Υπουργό Οικονομικών, Στέφανο Δραγούμη, ο οποίος δήλωσε ότι υιοθετεί τις απόψεις του Βενιζέλου.

Ακολούθησε ο Ν. 687,⁴⁸⁸ τον Οκτώβριο του 1915, (Κυβέρνηση Στ. Σκουλούδη, 25/10/1915 έως 9/6/1916), ο οποίος, όμως, περισσότερο περιέπλεξε την κατάσταση παρά ξεκαθάρισε το ζήτημα. Τα βασικά σημεία του νόμου ήταν τα εξής: Πρώτον, με τον νέο νόμο δόθηκε νέα παράταση έξι μηνών για προσκόμιση από τους ενδιαφερομένους των απαραίτητων τίτλων ιδιοκτησίας για να τους επιστραφούν τα κτήματα. Δεύτερον, ο Ν. 687 «περί αμοιβαιότητας» όριζε την επιστροφή των κτημάτων των εν Ελλάδι μουσουλμάνων αφού, όμως, πρώτα η Τουρκία επέστρεφε τις περιουσίες των Ελλήνων,⁴⁸⁹ πράγμα αδύνατο δεδομένου ότι είχε ήδη ξεσπάσει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.⁴⁹⁰

Ο Βενιζέλος υπήρξε εξαιρετικά αποφασισμένος να κρατήσει τα κτήματα των μουσουλμάνων της Ελλάδας, ως αντίποινα στις καταλήψεις ελληνικών περιουσιών στην Τουρκία. Ο βουλευτής Γεώργιος Πωπ, τον Μάρτιο του 1916, δήλωνε στη Βουλή ότι «η Κυβέρνησις Βενιζέλου έγνω τότε απειλήσασα και πόλεμον κατά της Τουρκίας να κρατήση τα εγκαταλειφθέντα κτήματα των εν Ελλάδι Μουσουλμάνων επί τω όρω της αμοιβαιότητας».⁴⁹¹

Η βενιζελική παράταξη, με προεξέχοντα τον νομομαθή Κωνσταντίνο Ρακτιβάν διατύπωσε την άποψη ότι «οι ρηθέντες Νόμοι δεν έθιξαν την των Αθηνών Συνθήκην».⁴⁹² Ο Ρακτιβάν υποστήριξε ότι, σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο, η εγκατάλειψη ενός κτήματος συνεπαγόταν την απώλεια της κυριότητας του.⁴⁹³ Ο ίδιος χρησιμοποίησε το επιχείρημα του Βενιζέλου περί αντιποίνων για να δηλώσει ότι η «νόμιμος δικαιολογία του Νόμου 262 είνε η των αντιποίνων».⁴⁹⁴

Μολαταύτα, σύμφωνα με τον Ελευθεριάδη, το περιεχόμενο των Ν. 147/1914 και Ν. 262/1914 ερχόταν σε σύγκρουση με τις διατάξεις της Σύμβασης των Αθηνών.⁴⁹⁵ Βάσει αυτής, «ουδείς λόγος ηδύναντο να γίνηται περί εγκαταλελειμένων ακινήτων των εκ των Νέων χωρών αποδημούντων ή μεταναστευόντων Μουσουλμάνων».⁴⁹⁶ Κατά την άποψη του, η ψήφιση των παραπάνω νόμων αποτέλεσε τη νομική διέξοδο για την ελληνική πλευρά, ώστε να απαλλαγεί από ορισμένες ετεροβαρείς διατάξεις της Σύμβασης του 1913.⁴⁹⁷ Συνεπώς, η κυβέρνηση Βενιζέλου προσπάθησε «εντέχνως και διπλωματικώς» να προχωρήσει σε αναθεώρηση ή και κατάργηση ορισμένων δυσμενών, για την ελληνική πλευρά, όρων της ελληνοτουρκικής συμφωνίας του

⁴⁸⁸ Για το Ν. 687/1915. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 400, 28/10/1915.

⁴⁸⁹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, συνεδρίαση ΛΖ΄ της 21/3/1916, σελ. 3.

⁴⁹⁰ Γκλαβίνας, «Η πολιτική της ελληνικής διοίκησης απέναντι...», *ό.π.*, σελ. 468.

⁴⁹¹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, συνεδρίαση ΛΖ΄ της 21/3/1916, σελ. 5.

⁴⁹² Αντωνόπουλος, *ό.π.*, σελ. 205.

⁴⁹³ Ρακτιβάν, *ό.π.*, σελ. 2.

⁴⁹⁴ Για την ανάλυση της αρχής των αντιποίνων βλ. *Ο.π.*, σελ. 12-20.

⁴⁹⁵ Το άρθρ. 9 του Ν. 262, σύμφωνα με τον Ελευθεριάδη, έρχεται σε σύγκρουση με τα άρθρ. 5 και 6 της Σύμβασης των Αθηνών, τα οποία όριζαν ότι τα κτήματα των μουσουλμάνων γίνονταν σεβαστά από τη ελληνική πλευρά, χωρίς να τίθενται χρονικά όρια. Ελευθεριάδης, *Τα μετά την Συνθήκην των Αθηνών: περί των εν ταις Νέαις Χώραις εγκαταλελειμένων κτημάτων*, 1915, σελ. 8-9.

⁴⁹⁶ *Ο.π.*,

⁴⁹⁷ *Ο.π.*, σελ. 10.

1913. Ήταν, σύμφωνα με τον Ελευθεριάδη, η «ανάγκη», η οποία ώθησε την ελληνική διοίκηση «να καταλάβωμεν άπαξ τα ακίνητα των εις την αλλοδαπήν μεταναστευόντων και αποδημούντων Μουσουλμάνων». Όπως, επίσης, «ουδέ ηδύναντο να γινόταν λόγος και περί αποδόσεως αυτών».⁴⁹⁸

Ένα ακόμα επιχείρημα κατά της πιθανότητας επιστροφής των κτημάτων ήταν η συμφωνία των δυο κρατών, τον Μάιο του 1914 (10-23/5/1914), σύμφωνα με την οποία οι μεταναστεύσαντες μουσουλμάνοι δεν μπορούσαν να διεκδικήσουν τα εγκαταλελειμμένα κτήματα.⁴⁹⁹ Με τη διακοίνωση της 16-26/9/1914 η ελληνική κυβέρνηση δήλωνε ξεκάθαρα ότι «αποκρούεται παν δικαίωμα της Υψηλής Πύλης να ζητήσει την απόδοσιν των εν Ηπείρω και Μακεδονία καταλειφθέντων κτημάτων».⁵⁰⁰ Οι νεότερες συμφωνίες μεταξύ των δυο κρατών ακύρωσαν την προηγούμενη (του 1913), άρα η ελληνική πλευρά απαλλάχθηκε από υποχρεώσεις και περιορισμούς που προέβλεπε η Σύμβαση του 1913.

Όσον αφορά τις περιουσίες των Ελλήνων της Τουρκίας, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Ελευθεριάδης, «Η εκ μέρους της Ελλάδος πραγματική και αποτελεσματική διεκδίκησις των εν Τουρκία περιουσιών των ομογενών ημών, υπηκόων Οθωμανών, μόνον δια νικηφόρου πολέμου προς την Τουρκίαν ηδύναντο να επιτευχθή».⁵⁰¹

3.7. Εκλογές Μαΐου 1915 – Η στάση των μουσουλμάνων

Το ζήτημα των κτημάτων αποτέλεσε αντικείμενο των εκλογών του Μαΐου του 1915. Η απογοήτευση των μουσουλμάνων από την κατάσχεση μεγάλου μέρους των κτημάτων τους από την κυβέρνηση Βενιζέλου, τους ώθησε να ψηφίσουν την αντιβενιζελική παράταξη με επικεφαλής τον Δημήτριο Γούναρη, οποίος τους είχε υποσχεθεί ότι θα τους επέστρεφε τα κτήματα τους.⁵⁰² Η μουσουλμανική μειονότητα της Μακεδονίας «τιμώρησε» το βενιζελικό κόμμα στις εκλογές του Μαΐου του 1915 για την πολιτική που ακολούθησε ο Βενιζέλος έναντι της μουσουλμανικής γαιοκτησίας στις Νέες Χώρες.⁵⁰³ Πέρα από το εθνικό κριτήριο που ωθούσε τον Κρητικό πολιτικό να ζητήσει να μην επιστραφούν τα κτήματα στους μουσουλμάνους, οι πρόσφυγες αποτελούσαν τη μόνιμη πελατεία της βενιζελικής παράταξης. Ο ίδιος είχε κάθε λόγο να φροντίζει για την αποκατάσταση των προσφύγων, οι οποίοι ψήφιζαν μαζί με το Κόμμα των Φιλελευθέρων.

Αν και ο Γενικός διοικητής Μακεδονίας, Θεμιστοκλής Σοφούλης, αρχές του 1915, εξέφραζε την άποψη ότι ο λαός της Μακεδονίας, συμπεριλαμβανομένου και των μειονοτήτων, θα ψήφιζαν το βενιζελικό κόμμα,⁵⁰⁴ εντούτοις, τα αποτελέσματα των εκλογών τον διέψευσαν. Ο όγκος του μουσουλμανικού πληθυσμού της

⁴⁹⁸ Ο.π., σελ. 12.

⁴⁹⁹ Ο.π., σελ. 19-21.

⁵⁰⁰ Ο.π., σελ. 20.

⁵⁰¹ Ο.π., σελ. 32.

⁵⁰² Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα 1912-1923...*, σελ. 230.

⁵⁰³ Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, σελ. 47.

⁵⁰⁴ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 7/5, Γ.Δ. Μακεδονίας προς τον Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου, άνευ αριθμού κατάταξης [στο εξής Α.Α.Κ.], 22/1/1915.

Μακεδονίας καθόρισε τα εκλογικά αποτελέσματα.⁵⁰⁵ Ωστόσο, στις εκλογές του Μαΐου του 1915, ψήφισαν αρκετοί μουσουλμάνοι, οι οποίοι βάσει της Σύμβασης των Αθηνών δεν είχαν επιλέξει ακόμα υπηκοότητα, αλλά βρίσκονταν στο ελληνικό έδαφος, διότι δεν είχε λήξει η τριετής προθεσμία αναχώρησης.⁵⁰⁶ Στο σύνολο της επικράτειας από τις 316 έδρες οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν τις 186. Ωστόσο, από τις 74 έδρες της Μακεδονίας οι αντιβενιζελικοί κατέλαβαν τις 68.⁵⁰⁷ Η αντιβενιζελική προτίμηση του μουσουλμανικού όγκου κατέδειξε τη δύναμη της μειονότητας να καθορίζει τις ευρύτερες πολιτικές εξελίξεις.

Οι μουσουλμάνοι διαπραγματεύονταν σκληρά την ψήφο τους και ψήφισαν συγκεντρωτικά, απόδειξη της χειραγώγησης της μουσουλμανικής μάζας από τους πνευματικούς της αρχηγούς.⁵⁰⁸ Επίσης, η εκλογική συμπεριφορά των μουσουλμάνων καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από τις προτροπές της Κωνσταντινούπολης.⁵⁰⁹ Ένα ακόμα χαρακτηριστικό της εκλογικής συμπεριφοράς των μουσουλμάνων ήταν η χαλαρότητα σύνδεσης των μουσουλμάνων βουλευτών με ένα κόμμα.⁵¹⁰ Όπως, επίσης, και η γενικότερη αδιαφορία στις συζητήσεις εντός του ελληνικού κοινοβουλίου για τα γενικότερα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα, εκτός και αν αυτά αφορούσαν τα δικαιώματα της μουσουλμανικής μειονότητας.

4. ΕΒΡΑΙΟΙ

4.1. Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης

Στις 26 Οκτωβρίου 1912, ο ελληνικός στρατός, εισήλθε στη πόλη της Θεσσαλονίκης, αφού πρώτα είχε προηγηθεί η παράδοσή της από τον Τούρκο αρχιστράτηγο Ταχσίν στον διάδοχο και αρχιστράτηγο του ελληνικού στρατού, Κωνσταντίνο. Όπως ήταν αναμενόμενο, το ελληνικό στοιχείο της πόλης πανηγύρισε με κάθε λαμπρότητα το γεγονός. Αντιθέτως, η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης υπήρξε ιδιαίτερα επιφυλακτική, κάτι που έγινε αντιληπτό από την ελληνική πλευρά. Οι Εβραίοι της πόλης, φοβούμενοι αφενός, ότι θα απωλέσουν τα εμπορικά προνόμια που είχαν κατοχυρώσει επί οθωμανικής κυριαρχίας και αφετέρου, ότι η πίστη τους ίσως απειληθεί, αν ενταχθούν τελικά σ' ένα χριστιανικό ορθόδοξο κράτος, υπήρξαν διστακτικοί έως αρνητικοί απέναντι στην ελληνική διοίκηση.

Βέβαια, η στάση των Εβραίων της πόλης έναντι των ελληνικών αρχών δεν ήταν ενιαία αλλά υπαγορευόταν από τις ιδεολογικές τοποθετήσεις του καθενός. Η εβραϊκή κοινότητα της πόλης είχε δεχτεί επιρροές από τρία ιδεολογικά ρεύματα της εποχής. Κατ' αρχάς, από τη δράση της Αλιάνς (Alliance Israelite Universelle), μιας διεθνούς γαλλόφωνης οργάνωσης, η οποία είχε ως στόχο την προστασία και την πνευματική

⁵⁰⁵ Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 261.

⁵⁰⁶ Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του Ελληνικού κράτους 1915-1936*, 2005, σελ. 98.

⁵⁰⁷ Μαυρογορδάτος, «Ο Εθνικός Διχασμός. Η σύγκρουση Βενιζέλου - Κωνσταντίνου» στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ. Θ. Βερέμης – Η. Νικολακόπουλος), 2005, σελ. 159-160.

⁵⁰⁸ Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 266.

⁵⁰⁹ *Ο.π.*, σελ. 275.

⁵¹⁰ *Ο.π.*, σελ. 276.

χειραφέτηση των Εβραίων στις χώρες που ζούσαν.⁵¹¹ Η Αλιάνς ιδρύθηκε στο Παρίσι το 1860 με βασικό στόχο την πνευματική αναγέννηση του εβραϊσμού μέσω της εκπαίδευσης. Ως εκ τούτου, τα μέλη της προχώρησαν στην ίδρυση σχολείων, στα οποία διδασκόταν η γαλλική γλώσσα και κουλτούρα.⁵¹² Ήταν η κυρίαρχη εβραϊκή οργάνωση στη Θεσσαλονίκη, πριν την κατάκτησή της από τον ελληνικό στρατό, με έντονη εκπαιδευτική και φιλανθρωπική δραστηριότητα.⁵¹³

Το 1910 εμφανίστηκε στους κόλπους της εβραϊκής κοινότητας, μια δεύτερη οργάνωση με καθαρά εθνικιστικό περιεχόμενο· επρόκειτο για τους Σιωνιστές.⁵¹⁴ Βασική θέση και στόχος των Σιωνιστών ήταν, η ίδρυση του εθνικού κράτους των Εβραίων. Η τρίτη οργάνωση, η Εργατική Σοσιαλιστική Ομοσπονδία γεννήθηκε το 1909 από Εβραίους της Θεσσαλονίκης και συσπείρωσε γύρω από τον πρώτο πυρήνα, όχι μόνο Εβραίους αλλά και άλλους οπαδούς των σοσιαλιστικών ιδεών που βρισκόταν σε έξαρση την ίδια περίοδο.⁵¹⁵ Η Μακεδονία υπήρξε το λίκνο του σοσιαλισμού και οι Εβραίοι βασικοί πυλώνες του κινήματος.⁵¹⁶

Κάθε μια από τρεις παραπάνω οργανώσεις κράτησε διαφορετική στάση έναντι της ελληνικής διοίκησης. Τα μέλη της Αλιάνς (ή αφομοιωτικοί) ήταν υπέρ, αν και με κάποια επιφύλαξη, της αφομοίωσης από το ελληνικό στοιχείο αρκεί οι Εβραίοι να διατηρούσαν παράλληλα τη θρησκευτική τους ταυτότητα.⁵¹⁷ Οι Σιωνιστές ήταν αντίθετοι στον ελληνισμό και δεν μπορούσαν να αποδεχτούν τη νέα πραγματικότητα.⁵¹⁸ Τέλος, οι σοσιαλιστές ενστερνίζονταν την άποψη ότι η μετατροπή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε μια σοσιαλιστική δύναμη αποτελούσε την καλύτερη λύση στο αδιέξοδο που δημιουργούσε, σύμφωνα με τους ίδιους, η άνοδος των εθνικισμών στα Βαλκάνια.⁵¹⁹

Ο Βενιζέλος, αντιλαμβανόμενος τη σημασία και το διεθνή αντίκτυπο μιας «αιματηρής» κατάληψης της πόλης, έδωσε εντολές για αυτοσυγκράτηση όσον αφορά τις διαθέσεις του ελληνικού στρατεύματος έναντι των αλλοφύλων της Θεσσαλονίκης. Επεσήμανε στις ελληνικές πολιτικές και στρατιωτικές αρχές την ανάγκη να διεξαχθεί η κατάληψη της πόλης με «πλήρη τάξιν». Σε τηλεγράφημα του Υπουργού των Εξωτερικών προς τον Ρακτιβάν, τονιζόταν η αναγκαιότητα να γίνει η κατάληψη της πόλης με πλήρη τάξη «[...]και να αποδειξωμεν ότι γινώσκωμεν ν' ασφαλίσωμεν κοινή περιουσία πάντων ιδία των Εβραίων. Είνε ανάγκη να τιμωρισθώσι αυστηρώς οι παρεκτρεπόμενοι εγχώριοι κατά Τούρκων και Εβραίων».⁵²⁰

Η κυβέρνηση Βενιζέλου επεδίωξε την αποφυγή δημιουργίας αρνητικών στερεοτύπων σε σχέση με τις μειονότητες που διαβιούσαν στο μακεδονικό χώρο, κατά τη προέλαση του ελληνικού στρατού.⁵²¹ Οι εντολές της πολιτικής ηγεσίας ήταν

⁵¹¹ Δώδος, *ό.π.*, σελ. 65-80. Επίσης, βλ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης...*, σελ. 215-240.

⁵¹² Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί...*, *ό.π.*, σελ. 177.

⁵¹³ Για το ρόλο της Alliance στη Θεσσαλονίκη βλ. Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 213-224.

⁵¹⁴ *Ο.π.*, σελ. 227-287.

⁵¹⁵ Δώδος, *ό.π.*, σελ. 76-77. Βλ. επίσης Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 21, 223.

⁵¹⁶ Δώδος, *ό.π.*, σελ. 9.

⁵¹⁷ *Ο.π.*, σελ. 67.

⁵¹⁸ *Ο.π.*, σελ. 90.

⁵¹⁹ *Ο.π.*, σελ. 91.

⁵²⁰ Α.Υ.Ε./1912/2/2/1, Κορομηλάς προς Ρακτιβάν, αρ. πρωτ. 33321, 1/11/1912.

⁵²¹ Α.Υ.Ε./1912/2/1/1, Τηλ. Ρακτιβαν προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 34440, Θεσσαλονίκη, 12/11/1912.

κάτι παραπάνω από σαφείς, όσον αφορά το πώς έπρεπε να συμπεριφερθεί το ελληνικό στράτευμα στους αλλογενείς πληθυσμούς που συναντούσε. Εν ολίγοις, αποφυγή κάθε αρνητικού γεγονότος, το οποίο θα αμαύρωνε διεθνώς την εικόνα της Ελλάδας. Η κατάληψη και διατήρηση της Θεσσαλονίκης, μιας τόσο πολυπολιτισμικής πόλης, θα επιβεβαίωνε ή θα διέψευδε την ικανότητα της Ελλάδας να κυβερνήσει με φιλελεύθερο πνεύμα, μειονοτικές ομάδες.

Εντούτοις, παρά τις εντολές του Βενιζέλου, από τις πρώτες κιόλας ώρες της κατάληψης της πόλης, σημειώθηκαν έκτροπα μεταξύ Εβραίων και Ελλήνων στρατιωτών. Τα έκτροπα αυτά απασχόλησαν τον διεθνή τύπο, ο οποίος έκανε λόγο για βιαιοπραγίες του ελληνικού στρατού σε βάρος των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.⁵²²

Ωστόσο, η προηγούμενη συνεργασία των Εβραίων με τις οθωμανικές αρχές δημιουργούσε καχυποψία στους Έλληνες.⁵²³ Για τον λόγο αυτό, οι ελληνικές αρχές αντιμετώπιζαν με επιφυλακτικότητα το εβραϊκό στοιχείο. Η κυβέρνηση Βενιζέλου προσπάθησε να ανασκευάσει το αρνητικό κλίμα από τα δυσάρεστα γεγονότα των πρώτων ημερών, φοβούμενη το διπλωματικό κόστος.⁵²⁴ Σε επίπεδο εσωτερικής πολιτικής, ξεκίνησαν επαφές των ελληνικών πολιτικών αρχών με εκπροσώπους της εβραϊκής κοινότητας, σε μια προσπάθεια δημιουργίας θετικού κλίματος και συμφιλίωσης των δυο στοιχείων. Τέλη Νοεμβρίου του 1912, ο αρχιραββίνος Θεσσαλονίκης συναντήθηκε με τον άρτι αφιχθέντα στη Θεσσαλονίκη, βασιλιά Γεώργιο.⁵²⁵ Με τηλεγράφημά του, ο Διευθυντής Τύπου της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, Βασίλειος Δενδραμής, ενημέρωνε το Υπουργείο Εξωτερικών για το εγκάρδιο κλίμα της συνάντησης, σε μια προσπάθεια να ανατραπούν οι αρνητικές εντυπώσεις των προηγούμενων ημερών.⁵²⁶

Η επαφή του βασιλιά Γεωργίου με τους ταγούς της εβραϊκής κοινότητας της πόλης, αποδεικνύει τη σημασία που απέδιδε η ελληνική πλευρά αναφορικά με τη στάση των Εβραίων στο μελλοντικό εδαφικό διακανονισμό της Θεσσαλονίκης. Η παροχή καθεστώτος ισονομίας και ισοπολιτείας στους Εβραίους της πόλης, από τα χείλη του ανώτατου πολιτειακού άρχοντα της χώρας, αποτελούσε ατράνταχτη απόδειξη του βαρύνοντος ρόλου της εβραϊκής κοινότητας για το εδαφικό και οικονομικό μέλλον της Θεσσαλονίκης. Ένας ενδεχόμενος ξεσηκωμός της εβραϊκής κοινότητας θα υπονόμει τις ελληνικές διεκδικήσεις και θα εξέθετε την Ελλάδα σε διεθνές επίπεδο.

Η εβραϊκή κοινότητα της πόλης συγκέντρωνε μεγάλη οικονομική δύναμη στα χέρια της και πέραν τούτου, είχε την αμέριστη υποστήριξη αρκετών μεγάλων

⁵²² Αναφέρονται σε κλοπές σπιτιών, βιασμούς γυναικών, γενικότερα κάνουν λόγο για καταπάτηση της τιμής και της περιουσίας των Εβραίων της πόλης. Τα συγκεκριμένα δημοσιεύματα, όπως ήταν αναμενόμενο, τράβηξαν την προσοχή της διεθνούς κοινής γνώμης. Α.Υ.Ε./1913/30/5, Τηλ. Γενναδίου, προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 34527, Λονδίνο, 13/11/1912. Α.Υ.Ε./1913/30/5, Τηλ. Ρωμανού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 34578, Παρίσι, 14/11/1912.

⁵²³ Pierron, *ό.π.*, σελ. 72-73, 91.

⁵²⁴ Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 247.

⁵²⁵ Α.Υ.Ε./1912/103/2/1, Τηλ. Δενδραμή προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2193, Θεσσαλονίκη.

⁵²⁶ Συνομιλία της Α.Μ Βασιλέως με τον Αρχιραββίνο Θεσσαλονίκης. Α.Υ.Ε./1913/30/6, Τηλ. Δενδραμή προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 57, Θεσσαλονίκη, 23/11/1912.

δυνάμεων της εποχής. Ως εκ τούτου, το διακύβευμα για την ελληνική πλευρά ήταν πρώτον, να ανατρέψει το αρνητικό κλίμα που επέφεραν τα αιματηρά γεγονότα της κατάληψης της πόλης, δεύτερον, να αντικρούσει τα διεθνή δημοσιεύματα που παρουσίαζαν τον ελληνικό στρατό, ως υπεύθυνο των αιματηρών γεγονότων και τρίτον, να προσεγγίσει την εβραϊκή κοινότητα, παρέχοντας εγγυήσεις ισονομίας και ισοπολιτείας.

Η ελληνική πλευρά ζήτησε επιτακτικά από την εβραϊκή κοινότητα της πόλης την ανασκευή των αρνητικών δημοσιευμάτων.⁵²⁷ Ακόμη, η κυβέρνηση Βενιζέλου χρησιμοποίησε σημαίνοντες παράγοντες της εβραϊκής κοινότητας, σε μια προσπάθεια δημιουργίας κλίματος συμφιλίωσης μεταξύ της ελληνικής Πολιτείας και των Εβραίων. Μια τέτοια περίπτωση υπήρξε ο Εβραίος Αλφρέντ Μπερλ, μέλος του εβραϊκού συνδέσμου των Παρισίων, από τον οποίο ζητήθηκε να συνδράμει στη δημιουργία κλίματος αδελφοσύνης.⁵²⁸ Προς την ίδια κατεύθυνση, της αλλαγής του αρνητικού κλίματος, κινούνταν και οι ενέργειες των ελληνικών προξενικών αρχών, στις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Με συνεχείς παρεμβάσεις στον τοπικό τύπο προσπάθησαν να αναιρέσουν τις ειδήσεις, υποστηρίζοντας ότι επρόκειτο για υπερβολές αλλά και προπαγάνδα εναντίον της Ελλάδας.⁵²⁹ Στο σημείο αυτό υπονοείται η ανάμειξη της βουλγάρικης και της τουρκικής πλευράς, ώστε να δυσφημείται η ελληνική παρουσία στη Θεσσαλονίκη. Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ζητούσε από τις κατά τόπους ελληνικές προξενικές αρχές να βασιστούν στις δηλώσεις του αρχιραββίνου Θεσσαλονίκης, σχετικά με το καθεστώς ισονομίας, ισοπολιτείας και ασφάλειας που τους προσέφερε η ελληνική διοίκηση, για να αποκρούσουν τα αρνητικά σχόλια του διεθνούς τύπου.⁵³⁰

Η κυβέρνηση Βενιζέλου ενδιαφέρθηκε να έχει ξεκάθαρη εικόνα για την κατάσταση στην πόλη, κυρίως λόγω των γεγονότων μεταξύ της εβραϊκής κοινότητας και του ελληνικού στρατού τις πρώτες ημέρες της κατοχής. Για το λόγο αυτό, βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τις ελληνικές αρχές της πόλης, προσπαθώντας να επιβεβαιώσει αν ισχύουν οι καταγγελίες περί βιαιοπραγιών. Ως εκ τούτου, είναι αμέτρητες οι αναφορές – τηλεγραφήματα του Δενδραμή προς το Υπουργείο Εξωτερικών, σχετικά με τη στάση των Εβραίων της πόλης και τις αντίστοιχες ενέργειες των ελληνικών αρχών.⁵³¹

Ένα γεγονός που έπληξε καίρια την εικόνα της Ελλάδας ως ευνομούμενου κράτους, το οποίο ήταν ικανό να παράσχει εγγυήσεις δημόσιας ασφάλειας στους πολίτες του, υπήρξε η δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου Β΄ τον Μάρτιο του 1913, στη Θεσσαλονίκη. Η δολοφονία του Έλληνα βασιλιά δημιούργησε κλίμα αναταραχής και δυσπιστίας προς τις ελληνικές αρχές.⁵³² Τη στιγμή της δολοφονίας του, θεωρήθηκαν

⁵²⁷ Α.Υ.Ε./1913/28/1, Υπ.Εξ. προς Νομάρχη Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 10195, 28/3/1913.

⁵²⁸ Α.Υ.Ε./1913/28/1, Τηλ. Κορομηλά προς Νομάρχη Αργυρόπουλο, ά.α.π., 6/12/1913.

⁵²⁹ Βλ. το περιεχόμενο των φάκ. Α.Υ.Ε./1913/30/5, Α.Υ.Ε./1913/30/6.

⁵³⁰ Α.Υ.Ε./1913/30/6, Υπ.Εξ. προς πρεσβεία Παρισίων, αρ. πρωτ. 10838, 5/1913.

⁵³¹ Α.Υ.Ε./1913/30/6, Υπ.Εξ. προς Νομάρχη Αργυρόπουλο, ά.α.π., 12/12/1912.

⁵³² Α.Υ.Ε./1913/17/3, Υπ.Εξ. προς Ρακτιβάν, Αντιπρόσωπο Κυβερνήσεως και Α.Β.Υ Διάδοχο, αρ. πρωτ. 426, 3/1/1913. Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./Αρχείο Ιστορίας Ελλήνων Εβραίων [στο εξής Α.Ι.Ε.Ε.] /1913/1/12, Τηλ. Γ.Δ. Θεσσαλονίκης προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 10, Θεσσαλονίκη, 13/3/1913.

ύποπτοι ορισμένοι περαστικοί, οι οποίοι πυροβολήθηκαν από τη φρουρά του, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν ορισμένοι μουσουλμάνοι και ένας Εβραίος.⁵³³

Το συμβάν αυτό και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες έλαβε χώρα το συγκεκριμένο γεγονός υπονόμισαν τα κηρύγματα της ελληνικής πλευράς σχετικά το αίσθημα δημόσιας ασφάλειας. Το εβραϊκό στοιχείο της πόλης υπήρξε το πρώτο που εξέφρασε τέτοιες ανησυχίες. Σε τηλεγράφημα του Δενδραμή προς το Υπουργείο Εξωτερικών διαβάζουμε ότι η δολοφονία του Γεωργίου ανησύχησε «σφόδρα» το εβραϊκό στοιχείο, στο πρόσωπο του οποίου διέβλεπε «προστασίαν των Ισραηλιτικών συμφερόντων εν τω παρόντι και τω μέλλοντι. Εννοείται ότι δεν παρέλειψα να διαβεβαιώσω τον Αρχιρραβίνον, ότι της αυτής και μείζονος έτι προστασίας θα τύχωσι και υπό το σκήπτρον της Α.Μ του Βασιλέως Κωνσταντίνου».⁵³⁴

Όπως προαναφέρθηκε, ο Γεώργιος είχε προσωπική συνάντηση με τον αρχιρραβίνο Θεσσαλονίκης, τον οποίο επιβεβαίωσε για την πολιτική βούληση της ελληνικής πλευράς, όπως εξασφαλίσει και εγγυηθεί τα δικαιώματα της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης.

4.1.1. Το σχέδιο διεθνοποίησης

Το γεγονός, όμως, που προβληματίζε σοβαρά την ελληνική πλευρά ήταν τα δημοσιεύματα του διεθνούς τύπου που έκαναν λόγο για την άρνηση των Εβραίων να δεχτούν την ελληνική κυριαρχία και την προσπάθεια τους να επηρεάσουν το μέλλον της Θεσσαλονίκης. Η κατάληψη της πόλης από τον ελληνικό στρατό δεν συνεπαγόταν και την οριστική της προσάρτηση στην ελληνική επικράτεια. Μπορεί η Ελλάδα να είχε ένα μεγάλο πλεονέκτημα στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, δεδομένου ότι ο ελληνικός στρατός είχε καταλάβει την πόλη πριν από τον βουλγαρικό και δύσκολα θα την παρέδιδε σε άλλα χέρια, εντούτοις, το μέλλον της Θεσσαλονίκης θα κρινόταν στις διαπραγματεύσεις που θα τερμάτιζαν τον πόλεμο.

Πράγματι, στο διεθνή τύπο της εποχής γράφονταν πολλά περί ανακήρυξης της Θεσσαλονίκης σε ανεξάρτητη πόλη ή περί διεθνοποίησης του λιμανιού της.⁵³⁵ Το σχέδιο της διεθνοποίησης ήταν αυστριακής έμπνευσης, ενώ οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν απλά το μέσο για την έξοδο της Αυστρίας στο Αιγαίο.⁵³⁶ Αυτό προέβλεπε τη δημιουργία κράτους, το οποίο θα περιελάμβανε τους καζάδες Γιαννιτσών και Θεσσαλονίκης, με πληθυσμό 250.000, υπό τον έλεγχο των προξένων των Μεγάλων Δυνάμεων.⁵³⁷ Τα συγκεκριμένα δημοσιεύματα συνέδεαν τα οικονομικά συμφέροντα των Εβραίων της πόλης με την προοπτική ανακήρυξης της Θεσσαλονίκης σε ελεύθερο λιμάνι.⁵³⁸ Όλο αυτό το κλίμα δηλητηρίαζε ακόμα περισσότερο τις σχέσεις των δυο στοιχείων και επέτεινε την καχυποψία για το ποιες ήταν οι πραγματικές προθέσεις της άλλης πλευράς.

⁵³³ Α.Υ.Ε./1913/17/3, Ρακτιβάν προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 7100, 9/22/3/1913.

⁵³⁴ Α.Υ.Ε./1914/ Β/150, Νομάρχης Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 609, 22/3/1913.

⁵³⁵ Μόλχο, ό.π., σελ. 254. Pierron, ό.π., σελ. 73.

⁵³⁶ Μόλχο, ό.π., σελ. 254-255, 258.

⁵³⁷ Δώδος, ό.π., σελ. 8.

⁵³⁸ Α.Υ.Ε./1912/2/1/1, Τηλ. Αλεξανδρόπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 36226, Βελιγράδι, 2/10/1912.

Το ήδη ηλεκτρισμένο κλίμα πολώθηκε ακόμα περισσότερο από τις φήμες που κυκλοφορούσαν περί αντίθεσης ορισμένων προξένων των Μ. Δυνάμεων στο ενδεχόμενο προσάρτησης της Θεσσαλονίκης από την Ελλάδα.⁵³⁹ Η ελληνική πλευρά, σύμφωνα με έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών προς τη Νομαρχία Θεσσαλονίκης, είχε πληροφορίες ότι μέλη της γαλλικής παροικίας της Θεσσαλονίκης αλλά και το ίδιο το γαλλικό προξενείο θεωρούσαν ότι ενδεχόμενη παραχώρηση της πόλης στην Ελλάδα θα έπληττε τα γαλλικά οικονομικά συμφέροντα.⁵⁴⁰ Επίσης, η φήμη ότι επιτροπή Εβραίων της Θεσσαλονίκης είχε βρεθεί στο Παρίσι, ώστε να διαμαρτυρηθεί στο ενδεχόμενο προσάρτησης της Θεσσαλονίκης από την Ελλάδα, επέτεινε το κλίμα αμοιβαίας καχυποψίας μεταξύ των δυο στοιχείων. Τέτοιες φήμες, αν και δεν επιβεβαιώνονταν, τις περισσότερες φορές δημιουργούσαν, όμως, εντάσεις και ψυχρότητα μεταξύ των Εβραίων και της ελληνικής διοίκησης.⁵⁴¹

Είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι το άγχος της οικονομικής παρακμής κατέκλυζε τους Εβραίους, κυρίως τους προβλημάτιζε η οικονομική σημασία του λιμανιού της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους.⁵⁴² Θα συνέχιζε το λιμάνι της Θεσσαλονίκης να πρωταγωνιστεί, ως εμπορική πύλη στη Βαλκανική χερσόνησο ή θα υποβαθμιζόταν μπροστά σε μεγαλύτερα λιμάνια όπως αυτό του Πειραιά; Τον Ιανουάριο του 1913, μια μερίδα των Εβραίων της πόλης, οι Σιωνιστές, υιοθέτησαν το αυστριακό σχέδιο, πιστεύοντας ότι το οικονομικό μέλλον της Θεσσαλονίκης προβλεπόταν δυσοίωνα για τους ίδιους. Εν τούτοις, η Κεντρική Σιωνιστική Οργάνωση, στην οποία απευθύνθηκαν ζητώντας την υποστήριξή της, δεν υιοθέτησε την ίδια στάση με τους Σιωνιστές Εβραίους της Θεσσαλονίκης και κράτησε αποστάσεις από το σχέδιο διεθνοποίησης της πόλης.

Τον Μάιο του 1913 το σχέδιο της διεθνοποίησης είχε φθίνει. Συν τοις άλλοις, ο εμπορικός αποκλεισμός, στον οποίο απειλούσε ότι θα προβεί η Βουλγαρία, δεν άφησε στο εν λόγω σχέδιο πολλές πιθανότητες επιτυχίας.⁵⁴³ Το σχέδιο των Εβραίων για τη μετατροπή της Θεσσαλονίκης και της ευρύτερης ενδοχώρας σε ουδέτερο κράτος στερούνταν επαφής με την πραγματικότητα της εποχής, δεδομένου ότι το «κράτος» αυτό θα στερούνταν στρατού και θα υπήρχε χάριν της διεθνούς προστασίας.⁵⁴⁴ Ακόμη, τα σχέδια αυτά υποτιμούσαν τη δυναμική των βαλκανικών εθνικισμών και τα νέα γεωπολιτικά δεδομένα της Βαλκανικής χερσονήσου. Έλληνες, Βούλγαροι και Σέρβοι μάχονταν για το ποιος θα κατακτήσει το μεγαλύτερο τμήμα της Μακεδονίας και δεν ήταν διατεθειμένοι να δεχτούν εδαφικές εκπτώσεις στη πραγματοποίηση των εθνικών τους οραμάτων. Συν τοις άλλοις, η δημιουργία ενός προτεκτοράτου στην καρδιά της Μακεδονίας θα δημιουργούσε ανταγωνισμό μεταξύ των Δυνάμεων της εποχής για το ποιος θα ελέγχει το κρατίδιο αυτό, δεδομένου ότι η γεωπολιτική του αξία, ως εμπορική πύλη των Βαλκανίων, θα ήταν μεγάλη. Συνεπώς, ήταν αδύνατο να υπάρξει ομοφωνία σε επίπεδο Μεγάλων Δυνάμεων για τη

⁵³⁹ Ρακτιβάν, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης...*, σελ. 26-31.

⁵⁴⁰ Α.Υ.Ε/1913/30/6, Υπ.Εξ. προς Νομάρχη Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 34475, 13/11/1912.

⁵⁴¹ Α.Υ.Ε/1913/30/6, Τηλ. Ρακτιβάν προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 832, Θεσσαλονίκη, 7/20/12/1912.

⁵⁴² Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 252-253.

⁵⁴³ *Ο.π.*, σελ. 262-266.

⁵⁴⁴ *Ο.π.*,

δημιουργία ενός «κράτους της Θεσσαλονίκης», ειδικά όταν η ιδέα της διεθνοποίησης προερχόταν από μια μεγάλη δύναμη, την Αυστρία της οποίας τα συμφέροντα και ευνοούσε.

Μια μερίδα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης προσέβλεπε στη διεθνοποίηση του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, ως λύση στο οικονομικό αδιέξοδο που θα δημιουργούσε η προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα, αλλά σε επίπεδο διεθνούς πολιτικής δεν υπήρχαν πολλές πιθανότητες για την πραγματοποίηση ενός τέτοιου εγχειρήματος. Τέλος, το ξέσπασμα του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου και η νίκη της Ελλάδας επί της Βουλγαρίας κατοχύρωσε με τον καλύτερο τρόπο τα ελληνικά συμφέροντα επί της Θεσσαλονίκης.

4.1.2. Η βουλγαρική ανάμιξη

Η κατάληψη της Θεσσαλονίκης αποτέλεσε τον στρατηγικό στόχο Ελλήνων και Βουλγάρων με την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων. Η άλωση της πόλης από τον ελληνικό στρατό ανέτρεψε τα βουλγαρικά σχέδια, εντούτοις δεν αποθάρρυνε τους Βούλγαρους να βυσσοδομούν σε βάρος της ελληνικής διοίκησης, ώστε να ανατρέψουν το εδαφικό καθεστώς, έτσι όπως αυτό είχε διαμορφωθεί μετά το τέλος του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου.

Αξιοσημείωτο ήταν το γεγονός ότι οι Βούλγαροι χρησιμοποίησαν κάθε μέσο για να αποσπάσουν τη Θεσσαλονίκη από την ελληνική πλευρά. Επί παραδείγματι, ενόσω δεν είχε κριθεί το μέλλον της Θεσσαλονίκης και ο βουλγαρικός στρατός βρισκόταν στα περίχωρα της πόλης, η βουλγαρική κυβέρνηση αποφάσισε να ενισχύσει το βουλγαρικό στράτευμα με Βούλγαρους αξιωματικούς και στρατιώτες, Εβραίους στο θρήσκευμα, ώστε να έρθουν σε επαφή με τους Εβραίους της πόλης σε κοινό μέτωπο κατά της προοπτικής προσάρτησης της Θεσσαλονίκης από την Ελλάδα.⁵⁴⁵ Εκτός όμως από αυτό, συμμετοχή στην προσπάθεια επηρεασμού της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, είχαν και Βούλγαροι πολίτες, Εβραίοι και αυτοί στο θρήσκευμα.⁵⁴⁶

Ο Βενιζέλος, αντιλαμβανόμενος τον κίνδυνο για τα ελληνικά συμφέροντα, διέταξε «*προς συγκέντρωσιν εν Θεσσαλονίκη απάντων ει δυνατόν, των εν τω Β. Στρατώ υφ' οιονδήποτε βαθμόν υπηρετούντων Εβραίων*»⁵⁴⁷ και «*[...] διέταξα την εις το εν Θεσσαλονίκη τμήμα Στρατιάς απόσπασιν των εν τω Στρατώ υπηρετούντων Εβραίων πολιτών*».⁵⁴⁸ Οι Έλληνες Εβραίοι της παλαιάς Ελλάδας, που υπηρετούσαν στον ελληνικό στρατό, θα χρησιμοποιούνταν ως ανάχωμα στην προσπάθεια των Βουλγάρων να επηρεάσουν τις συνειδήσεις και τις επιθυμίες της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης.⁵⁴⁹ Η παραπάνω διαταγή σκοπό είχε να ακυρώσει τη βουλγαρική προσπάθεια κατοχύρωσης δικαιωμάτων επί της πόλης, χρησιμοποιώντας ως εργαλείο την επιθυμία της εβραϊκής κοινότητας για προστασία από τον βουλγαρικό στρατό. Οι Βούλγαροι, προσπαθούσαν εναγωνίως να αποσπάσουν δήλωση της εβραϊκής

⁵⁴⁵ Α.Υ.Ε./1913/22/4, Τηλ. Αλεξανδρόπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5594, Βελιγράδι, 8/3/1913.

⁵⁴⁶ Α.Υ.Ε./1912/84/2/1, Προξενείο Φιλιππούπολης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 36286, 5/11/1912.

⁵⁴⁷ Α.Υ.Ε./1913/22/4, Υπ.Εξ. προς Υπ. Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 5594, 23/2/1913.

⁵⁴⁸ Α.Υ.Ε./1913/22/4, Υπουργείο Στρατιωτικών προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 23038, Αθήνα, 4/3/1913.

⁵⁴⁹ Α.Υ.Ε./1913/22/4, Τηλ. Νομάρχη Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., 12/2/1913.

κοινότητας, στην οποία να εμφανίζεται καταπιεσμένη από την ελληνική διοίκηση, ζητώντας βουλγαρική προστασία.⁵⁵⁰

Οι Βούλγαροι, ακόμη, εκμεταλλεύτηκαν τις ευαισθησίες των Εβραίων γύρω από τα οικονομικά τους συμφέροντα, για να δημιουργήσουν στην εβραϊκή κοινότητα αισθήματα οικονομικής ανασφάλειας σε περίπτωση που η Θεσσαλονίκη παραχωρούταν στην Ελλάδα.⁵⁵¹ Απειλούσαν, ακόμη, με οικονομικό αποκλεισμό του λιμανιού της από την υπόλοιπη βαλκανική ενδοχώρα.⁵⁵² Η Ελλάδα μπορεί να κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη αλλά το μεγαλύτερο τμήμα της μακεδονικής ενδοχώρας παρέμενε σε βουλγαρικά και σερβικά χέρια. Συνεπώς, ο εδαφικός διαμελισμός της Μακεδονίας σηματοδότησε και τον οικονομικό κατακερματισμό της περιοχής.⁵⁵³

Συμμετοχή στη βουλγαρική προπαγάνδα, με σκοπό τη χρησιμοποίηση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης για την προσάρτηση της πόλης από τη Βουλγαρία, είχε και ο αρχιραββίνος Σόφιας, ο οποίος σε δηλώσεις του στο τύπο περιέγραφε με τα πιο μελανά χρώματα την κατάσταση των Εβραίων της πόλης.⁵⁵⁴ Οι δηλώσεις του προκάλεσαν την άμεση αντίδραση της ελληνικής πλευράς⁵⁵⁵ αλλά και του αρχιραββίνου Θεσσαλονίκης ο οποίος έσπευσε να τις καταδικάσει.⁵⁵⁶

Ο αρχιραββίνος Σόφιας, όμως, δεν αρκέστηκε μόνο σε δηλώσεις στο τύπο αλλά τον Απρίλιο του 1913 επεσκέφθη και τη Θεσσαλονίκη, μια κίνηση που προκάλεσε την έντονη δυσαρέσκεια της ελληνικής κυβέρνησης. Επρόκειτο για μια επίσκεψη με καθαρά πολιτικό χαρακτήρα, δεδομένου ότι οι θέσεις και η στάση του συγκεκριμένου θρησκευτικού ηγέτη προωθούσαν τα βουλγαρικά συμφέροντα.⁵⁵⁷ Η ελληνική κυβέρνηση αντέδρασε εντόνως στην παραπάνω επίσκεψη, ζητώντας παράλληλα από τον αρχιραββίνο Θεσσαλονίκης να συμβαδίσει με την επίσημη θέση της ελληνικής κυβέρνησης.⁵⁵⁸

Σύμφωνα με την Μόλχο, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης είχαν απορρίψει κάθε σκέψη για προσάρτηση της Θεσσαλονίκης από τη Βουλγαρία, δεδομένου ότι η ελληνική πλευρά δεν θα αποδεχόταν το συγκεκριμένο εδαφικό καθεστώς.⁵⁵⁹ Είναι επίσης δύσκολα αμφισβητήσιμο το γεγονός ότι η ήττα της Βουλγαρίας στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο τερμάτισε τις οποιοσδήποτε βουλγαρικές βλέψεις επί των εδαφών που είχε κατακτήσει η Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου. Η Βουλγαρία ήταν ηττημένη και ως τέτοια αντιμετωπίστηκε από τις υπόλοιπες δυνάμεις στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, συνεπώς, δεν μπορούσε να έχει αξιώσεις, όπως αυτές που είχε πριν τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο.

⁵⁵⁰ Α.Υ.Ε./1912/84/6/1/1, Τηλ. Πρίγκιπα Νικολάου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 33911, Θεσσαλονίκη, 7/11/1912.

⁵⁵¹ Α.Υ.Ε./1913/22/4, Τηλ. Αλεξανδρόπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5594, Βελιγράδι, 8/3/1913.

⁵⁵² Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 258-260, 265.

⁵⁵³ Γούναρης, «Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν από την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου», στο συλλογικό τόμο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, σελ. 127-141.

⁵⁵⁴ Α.Υ.Ε./1913/30/6, Τηλ. Δενδραμή προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 11026, Θεσσαλονίκη, 6/4/1913.

⁵⁵⁵ *Ο.π.*,

⁵⁵⁶ Α.Υ.Ε./1913/30/6, Τηλ. Δενδραμή προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 10838, Θεσσαλονίκη, 17/4/1913.

⁵⁵⁷ Α.Υ.Ε./1913/22/4, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 789, 31/3/1913.

⁵⁵⁸ Α.Υ.Ε./1913/22/4, Τηλ. Τζορμπατζόγλου προς τους Υπουργούς Εξωτερικών και Δικαιοσύνης, αρ. πρωτ. 12395, Θεσσαλονίκη, 14-27/4/1913.

⁵⁵⁹ Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 260.

4.1.3. Το δέλεαρ της οικονομικής ανάπτυξης

Η κυβέρνηση Βενιζέλου, αντιλαμβανόμενη ότι έπρεπε να «απαντήσει» στα σχέδια περί διεθνοποίησης του λιμανιού της Θεσσαλονίκης αλλά και στις βουλγαρικές απειλές περί εμπορικού αποκλεισμού της πόλης από την υπόλοιπη βαλκανική ενδοχώρα, προσπάθησε να παράσχει στην ανήσυχη, για τα οικονομικά της συμφέροντα, εβραϊκή κοινότητα, εχέγγυα οικονομικής ανάπτυξης.

Η οικονομική, όμως, κατάσταση των Νέων Χωρών απείχε παρασάγγας από αυτή που η ελληνική πλευρά προσδοκούσε. Τα νέα εδάφη, αν και διέθεταν την προοπτική της οικονομικής ανάπτυξης, εν τούτοις, απουσίαζαν οι υποδομές εκείνες, οι οποίες θα απογείωναν οικονομικά την ελληνική οικονομία.⁵⁶⁰ Η σιδηροδρομική σύνδεση της Μακεδονίας με τη βαλκανική και ευρωπαϊκή ενδοχώρα είχε συντελεστεί από το 1888, ωστόσο, άλλες οικονομικές υποδομές, όπως επί παραδείγματι το οδικό δίκτυο υπολειπόταν σημαντικά, σε σχέση με τις υποδομές των ευρωπαϊκών αγορών. Μόνη φωτεινή εξαίρεση στην οικονομική υπανάπτυξη της Μακεδονίας, το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, το οποίο λειτουργούσε ως πύλη εισόδου πρώτων υλών και εμπορευμάτων που προορίζονταν για τις αγορές της Ευρώπης.⁵⁶¹ Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, όμως, έπληξαν σημαντικά τις επιχειρηματικές δραστηριότητες και είχαν δημιουργήσει έντονη ανησυχία στον εμπορικό κόσμο, δεδομένου ότι το τραπεζικό σύστημα σταμάτησε τις πιστώσεις, με αποτέλεσμα να παγώσουν οι οικονομικές συναλλαγές αλλά και να κλείσουν πολλές επιχειρήσεις.⁵⁶²

Η κυβέρνηση Βενιζέλου, το χρονικό διάστημα που ακολούθησε την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, προσπάθησε να πείσει το εβραϊκό στοιχείο ότι το λιμάνι της θα μετατραπεί σε μητρόπολη του εμπορίου, ξεπερνώντας κατά πολύ το λιμάνι της Κωνσταντινούπολης. Όπως προαναφέρθηκε, οι Εβραίοι, εκτός των αμφιβολιών που είχαν σε σχέση με τις εγγυήσεις θρησκευτικής ελευθερίας που θα τους παρείχε το ελληνικό κράτος, αγωνιούσαν και για τις οικονομικές τους δραστηριότητες οι οποίες ήταν άμεσα συνδεδεμένες με το εμπορικό μέλλον της Θεσσαλονίκης. Για τον λόγο αυτό, από τις πρώτες μέρες της κατάληψης της πόλης, οι ελληνικές αρχές προσπάθησαν να καταλαγιάσουν τις ανησυχίες των Εβραίων για το οικονομικό μέλλον της πόλης.

Η πρώτη κίνηση της ελληνικής κυβέρνησης ήταν η δημοσίευση της μελέτης του Γεωργίου Κοφινά, ανώτερου υπαλλήλου του Υπουργείου Οικονομικών, τον Δεκέμβριο του 1912, στον αθηναϊκό τύπο, με τίτλο «*Salonique son avenir*» (Το μέλλον της Θεσσαλονίκης).⁵⁶³ Τον Αύγουστο του 1913, η μελέτη του Λέοντα Μακκά, «*Η Ελλάδα και οι Εβραίοι*», προσπαθούσε και αυτή με τη σειρά της, να καθησυχάσει τις ανησυχίες των Εβραίων για το οικονομικό μέλλον της Θεσσαλονίκης.⁵⁶⁴

⁵⁶⁰ Γούναρης, ό.π., σελ. 127.

⁵⁶¹ Ό.π., σελ. 136.

⁵⁶² Ό.π., σελ. 127-141.

⁵⁶³ Για τις απόψεις του Κοφινά βλ την Εφημ. *Νέα Ημέρα* 27-28/12/1912. Μόλχο, ό.π., σελ. 256-258.

⁵⁶⁴ Μακκάς, *La Grèce et les Israélites*, 1913.

Ο Κοφινάς θα εκθέσει τα αγαθά της ελληνικής διοίκησης και κυρίως θα προσπαθήσει να καθησυχάσει τις εβραϊκές ανησυχίες σχετικά με το εμπορικό μέλλον της Θεσσαλονίκης, προβάλλοντας κυρίως τα σχέδια της ελληνικής κυβέρνησης για το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Η εξασφάλιση του εμπορικού μέλλοντος της Θεσσαλονίκης βρισκόταν στενά συνδεδεμένη με την οικονομική συμπεριφορά των Εβραίων της πόλης. Ως εκ τούτου, η κυβέρνηση Βενιζέλου προσπάθησε να εγγυηθεί τα συμφέροντα των Εβραίων της πόλης, αλλά και να καταρτίσει σχέδιο οικονομικής ανασυγκρότησης της Θεσσαλονίκης, ώστε να καταστεί ένας από τους σημαντικότερους εμπορικούς κόμβους της ανατολικής Μεσογείου. Χωρίς αμφιβολία, οι σκέψεις του Κοφινά προκάλεσαν το ενδιαφέρον της εβραϊκής κοινότητας.⁵⁶⁵

Σε υπόμνημα του Δ. Τανταλίδη, οικονομικού επιθεωρητή Μακεδονίας, επιβεβαιώνεται η θέση ότι όντως η ελληνική πλευρά κινήθηκε, μέσω των δηλώσεων του Κοφινά, προς την κατεύθυνση της δημιουργίας θετικών εντυπώσεων όσον αφορά το εμπορικό μέλλον της Θεσσαλονίκης, έχοντας ως κριτήριο τις ανησυχίες των Εβραίων εμπόρων της πόλης.⁵⁶⁶ Σε γενικές γραμμές η κυβερνητική οικονομική πολιτική περιελάμβανε τα εξής μέτρα: πρώτον, ελήφθη πρόνοια για την προστασία της βιομηχανικής υποδομής της πόλης, δεύτερον, καθιερώθηκε δασμολογική απαλλαγή για τα προϊόντα της Μακεδονίας που εισάγονταν στην παλαιά Ελλάδα, τρίτον, έγιναν προσπάθειες να οργανωθεί το τελωνειακό σύστημα της πόλης.

Η σημαντικότερη, όμως, πρόβλεψη της κυβέρνησης Βενιζέλου υπήρξε η σκέψη για τη σύσταση ελεύθερης ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, γεγονός που θα δημιουργούσε ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη του διαμετακομιστικού εμπορίου και την κατάκτηση «*νέων όλως εδαφών καταναλώσεως*». Μια τέτοια προοπτική ευνοούσε, τα μέγιστα, τα συμφέροντα των Εβραίων της πόλης και αποτελούσε μια αξιόπιστη εναλλακτική πρόταση έναντι των σχεδίων διεθνοποίησης του λιμανιού της πόλης.⁵⁶⁷

Το υπόμνημα επισημαίνει, επίσης, ότι τα ληφθέντα μέτρα επικροτήθηκαν από το σύνολο των ντόπιων εμπόρων της Θεσσαλονίκης («*αδιακρίτως φυλής και θρησκείας*») αλλά και από παράγοντες των διεθνών εμπορικών οίκων.⁵⁶⁸ Σύμφωνα με τον συντάκτη του υπομνήματος, η κυβέρνηση Βενιζέλου έκανε ότι ήταν δυνατό για την εξυπηρέτηση του αποταμιευτικού εμπορίου, ενώ στα κηρύγματά της, τόνιζε την ανάγκη συνεργασίας κυβέρνησης και ιδιωτών, ώστε να ανακτήσει η Θεσσαλονίκη το ποσοστό της εμπορικής κίνησης που διεξαγόταν από το λιμάνι της Κωνσταντινούπολης.⁵⁶⁹

⁵⁶⁵ Α.Υ.Ε./1913/30/6, Τηλ. Δενδραμή προς το Υπ.Εξ., αρ.τηλ. 600, Θεσσαλονίκη.

⁵⁶⁶ Α.Υ.Ε./1914/Β/150, Υπόμνημα Δ. Τανταλίδη «*περί του εμπορικού μέλλοντος της ελληνικής Θεσσαλονίκης*», 25/5/1913.

⁵⁶⁷ Α.Υ.Ε./1913/30/6, Ο προϊστάμενος των Οικ. Υπηρεσιών της Αντιπροσωπείας της ελληνικής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 17631, 5/6/1913.

⁵⁶⁸ Ο.π.,

⁵⁶⁹ Ο.π.,

4.2. Η εβραϊκή κοινότητα μπροστά στα νέα δεδομένα

Η προσάρτηση της Θεσσαλονίκης από την Ελλάδα έθεσε οριστικά τέρμα στα σενάρια για το μέλλον της πόλης. Στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας επικρατούσε ένα κλίμα συγκρατημένης ανησυχίας για το μέλλον της κοινότητας. Το πέρασμα από την πολυεθνική αυτοκρατορία σ' ένα έθνος - κράτος, δημιούργησε στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης αισθήματα απομόνωσης και φόβου, όσον αφορά τη θέση τους στο νέο κράτος. Ένα μικρό τμήμα του εβραϊκού πληθυσμού πήρε το δρόμο της μετανάστευσης, πιστεύοντας ότι δεν θα μπορούσε να ζήσει υπό ελληνική διοίκηση. Οι περισσότεροι απ' αυτούς ήταν κεφαλαιούχοι, ενώ άλλοι (γύρω στους 2.400) μετά την προσάρτηση άλλαζαν υπηκοότητα, υιοθετώντας κατά βάσει την αυστριακή ή την ισπανική.⁵⁷⁰

Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, λοιπόν, εκδηλώθηκε κύμα μετανάστευσης των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, ενώ δεν έλειπαν και τα επεισόδια μεταξύ των δυο κοινοτήτων.⁵⁷¹ Το κλίμα καχυποψίας και επιφυλακτικότητας επέτειναν εμπρηστικά δημοσιεύματα του ελληνικού και του εβραϊκού τύπου, τα οποία δηλητηρίαζαν ακόμα περισσότερο τις σχέσεις Εβραίων και ελληνικής διοίκησης.⁵⁷² Μια προσπάθεια περιορισμού των εμπρηστικών δημοσιευμάτων θα ήταν η δια νόμου απαγόρευσή τους. Για παράδειγμα, με αφορμή φήμες σχετικά με τις θρησκευτικές τελετές των Εβραίων, ο Κωνστ. Σπυρίδης, βουλευτής του κόμματος των Φιλελευθέρων, ζητούσε από τον Βενιζέλο, την δια νόμου απαγόρευση, «*επί αυστηρά*» ποινής, κάθε παρόμοιας φήμης.⁵⁷³

Παρά τις προσπάθειες προσέγγισης των δυο στοιχείων, τα δημοσιεύματα του τύπου, και από τις δυο πλευρές, δημιουργούσαν ένα μόνιμο κλίμα αναταραχής. Η αλληλογραφία του Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο, Γεννάδιου με τον Lucien Wolf, γραμματέα της αγγλοϊουδαϊκής αδελφότητας, ο οποίος ήταν και δημοσιογράφος αγγλικής εφημερίδας, είναι αποκαλυπτική του ρόλου που έπαιξε ο τύπος στην αναζωπύρωση των παθών. Ο Wolf προέβη σε διαβήματα στην ελληνική πρεσβεία στο Λονδίνο για την αναγκαιότητα της βελτίωσης της κατάστασης των Ελλήνων Εβραίων και ειδικότερα της Θεσσαλονίκης.⁵⁷⁴ Ο Γεννάδιος απάντησε ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε προχωρήσει σε παραχώρηση προνομίων προς τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, όπως επίσης ότι η Ελλάδα υπήρξε η μοναδική χώρα στην ανατολική Ευρώπη που παρείχε καθεστώς ισονομίας στους Εβραίους. Για τον Γεννάδιο, δεν υπήρχαν στην Ελλάδα πολίτες δεύτερης κατηγορίας.⁵⁷⁵

Αυτό που επιδείνωνε τις σχέσεις των Εβραίων με την ελληνική διοίκηση, ήταν οι επαφές, συνήθως μυστικές, των Εβραίων με εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων με σκοπό είτε την καταγγελία των πρακτικών της ελληνικής διοίκησης είτε τη δημιουργία κλίματος υπονόμησης της ελληνικής πλευράς σε διεθνή βήματα. Αρχές

⁵⁷⁰ Pierron, *ό.π.*, σελ. 103-105.

⁵⁷¹ Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 270.

⁵⁷² Pierron, *ό.π.*, σελ. 105.

⁵⁷³ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 2/4, Επιστολή Κων. Σπυρίδη προς τον Ελ. Βενιζέλο, 11/11/1914

⁵⁷⁴ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1913/1/12, Γεννάδιος προς τον Lucien Wolf, 11/12/1913. Επίσης, Επιστολή Wolf προς το Γεννάδιο, 4/12/1913.

⁵⁷⁵ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1913/1/12, Επιστολή Γεννάδιου προς Wolf, 24/9/1913.

του 1914 το Γραφείο Τύπου Θεσσαλονίκης ενημέρωσε το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ότι πολλοί Εβραίοι έμποροι και ντοναμέδες, επέδωσαν κοινή αναφορά προς τα προξενία των Μ. Δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη, όπου ζητούσαν τη μεσολάβησή τους για τη μεταβολή του καθεστώτος της πόλης.⁵⁷⁶

Οι τοπικές αρχές αντιλαμβάνονταν τις παραπάνω κινήσεις ως εχθρικές για τα εθνικά συμφέροντα, ενώ θεωρούσαν ότι οφείλονταν στη χαλαρότητα που επεδείκνυε η κεντρική διοίκηση στα παραπάνω φαινόμενα. Η εκ δια μέτρου αντίθετη οπτική των πραγμάτων ανάμεσα στις κατά τόπους αρχές και την κεντρική κυβέρνηση είναι μια σημαντική πτυχή της ασκούμενης μειονοτικής πολιτική καθ' όλη τη διάρκεια της διακυβέρνησης Βενιζέλου. Ας δούμε όμως αν ο Βενιζέλος κράτησε την ίδια φιλοσημιτική πολιτική με αυτή που άσκησε η κυβέρνηση του την περίοδο που δεν είχε, ακόμα, κριθεί το μέλλον της Θεσσαλονίκης.

4.3. Η πολιτική της κυβέρνησης Βενιζέλου

Η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης με υπόμνημα της, τον Ιανουάριο του 1914, απαίτησε από την ελληνική κυβέρνηση τα εξής μέτρα: α) δυνατότητα εξαγοράς, για τρία χρόνια, της στρατιωτικής θητείας για τους Εβραίους,⁵⁷⁷ β) καθιέρωση της αργίας του Σαββάτου, γ) συμμετοχή των Εβραίων στη δημόσια διοίκηση, δ) κατοχύρωση της ελευθερίας του εβραϊκού τύπου, ε) δυνατότητα χρήσης της εβραϊκής γλώσσας στα λογιστικά βιβλία των Εβραίων εμπόρων, στ) έλεγχος των σφαγίων για τις θρησκευτικές εορτές των Εβραίων από δημόσιο κτηνίατρο, ζ) κρατική επιχορήγηση εβραϊκών κοινοτήτων και συλλόγων και η) απαλλαγή φορολογίας των εισαγόμενων άζυμων για το εβραϊκό Πάσχα.⁵⁷⁸

Όπως επισημαίνει η Μόλχο, ο Βενιζέλος αποδέχτηκε τις απαιτήσεις των Εβραίων, αν και είχε πετύχει τον στόχο του, δηλαδή την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης.⁵⁷⁹ Η αποδοχή των απαιτήσεων των Εβραίων συνδεόταν, εκτός της θετικής αντιμετώπισης των μειονοτήτων από τον ίδιο, και με ευρύτερα οικονομικά συμφέροντα. Ο Κρητικός πολιτικός διαπραγματευόταν δάνεια με μεγάλους χρηματοπιστωτικούς οίκους του εξωτερικού, οι οποίοι ανήκαν σε εβραϊκά χέρια.⁵⁸⁰ Συνεπώς, δεν μπορούσε να αρνηθεί την ικανοποίηση των εβραϊκών αιτημάτων. Βέβαια, τα παραπάνω αιτήματα άπτονταν των ιδιαιτεροτήτων της κοινωνικής, θρησκευτικής και οικονομικής ζωής των Εβραίων και δεν αποτελούσαν «κίνδυνο» για την ελληνική Πολιτεία.

Αναλύοντας τα παραχωρηθέντα προνόμια μπορούμε να πούμε ότι το δικαίωμα της αργίας του Σαββάτου αποτελούσε για τον εβραϊκό λαό θεσμό, στενά συνδεδεμένο με

⁵⁷⁶ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 7/5, Γ.Τ. Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 162, 14/3/1914.

⁵⁷⁷ Είχε προηγηθεί επιστολή του αρχιραβίνου Θεσσαλονίκης για απαλλαγή των Εβραίων των Νέων Χωρών από την υποχρέωση άσκησης στρατιωτικής θητείας. Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 7/5, Νομάρχης Θεσσαλονίκης προς τον Ελ. Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 8117, 25/11/1913 όπου επισυνάπτεται αίτηση του Αρχιραβίνου Θεσσαλονίκης προς τον Ελ. Βενιζέλο, 20/11/1913.

⁵⁷⁸ Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 275.

⁵⁷⁹ *Ο.π.*,

⁵⁸⁰ *Ο.π.*, σελ. 273.

την εθνική του υπόσταση, συνεπώς καθιερώθηκε ως μια από τις βασικές παραχωρήσεις της ελληνικής Πολιτείας απέναντι στους Εβραίους της Ελλάδας και ιδιαίτερα στην πολυπληθή εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης. Εάν οι Εβραίοι υποχρεώνονταν σε αργία την Κυριακή, τότε *«θα επήρχετο εις αυτούς σημαντική βλάβη, οι δε τυχόν παρά τας θρησκευτικὰς αυτών πεποιθήσεις αποφασίζοντες να εργασθώσιν το Σάββατον ήθελον αποδοκιμασθή υπό των ομοθρήσκων των»*. Συνεπώς, η διαφύλαξη του δικαιώματος αργίας του Σαββάτου σε συνδυασμό με το δικαίωμα εργασίας την Κυριακή, θεωρήθηκε από την ελληνική πλευρά ως βασικό αίτημα. Η αργία του Σαββάτου επεκτάθηκε και σε άλλους τομείς της δημόσιας ζωής, πέρα από την οικονομική ζωή της πόλης. Επί παραδείγματι, οι πανήγυρες και οι δημόσιοι πλειστηριασμοί αποφασίστηκε να μη λαμβάνουν χώρα την ημέρα Σάββατο ή στις ισραηλιτικές εορτές. Επίσης τις παραπάνω ημέρες οι Εβραίοι απέκτησαν το δικαίωμα να μην παρίστανται ως διάδικοι ή μάρτυρες στα δικαστήρια.⁵⁸¹

Σημαντική, επίσης, παραχώρηση για την εβραϊκή κοινότητα υπήρξε η απαλλαγή για τρία χρόνια, μέσω εξαγοράς, από την υποχρέωση στράτευσης του εβραϊκού πληθυσμού, διότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης δεν υπέκειντο μέχρι τότε στην υποχρέωση στρατιωτικής θητείας. Η αθρόα πρόσκληση αυτών, σύμφωνα με τους νόμους στρατολογίας της Ελληνικής Πολιτείας, θα δημιουργούσε αναστάτωση στους κόλπους της κοινότητας. Η μέχρι εκείνη τη στιγμή ανατροφή των νέων Εβραίων δεν προέβλεπε την εκτέλεση στρατιωτικής θητείας.

Το ζήτημα της απαλλαγής στρατιωτικής θητείας για τους Εβραίους αποτελούσε ένα από τα αιτήματα του αρχιραββίνου Γιακόβ Μείρ, στη συνάντηση που είχε στην Αθήνα, το 1913, με τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Ο Εβραίος θρησκευτικός ηγέτης ζήτησε μια περίοδο χάριτος, 10 χρόνια απαλλαγής στράτευσης, ο Κωνσταντίνος πρότεινε πέντε χρόνια, ενώ η ελληνική κυβέρνηση δια στόματος Ρακτιβάν ήταν απολύτως αντίθετη. Παρ' όλα αυτά, δόθηκε δυνατότητα εξαγοράς της στρατιωτικής θητείας για τρία χρόνια. Εν τω μεταξύ, η εκδήλωση του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας δεν θα επιτρέψει την εφαρμογή του μέτρου. Ο Βενιζέλος από τη Θεσσαλονίκη θα καλέσει τους Εβραίους που ανήκαν στις κλάσεις 1913, 1914 και 1915 να παρουσιαστούν να υπηρετήσουν στο στρατό της Εθνικής Άμυνας.⁵⁸²

Ιδιαίτερης βαρύτητας για τη διαφύλαξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της εβραϊκής ταυτότητας ήταν το δικαίωμα διδασκαλίας της εβραϊκής γλώσσας και ιστορίας στα σχολεία της κοινότητας. Ειδικότερα, *«πρέπει να επιφυλάξει εαυτή το δικαίωμα της εκλογής της γλώσσας ήτις θα χρησιμεύη ως βάση της εν γένει εκπαιδύσεως, ως και το του προσδιορισμού των ωρών των καθιερωθησομένων προς σπουδήν της Ιουδαϊκής φιλολογίας και ιστορίας»*.⁵⁸³ Βέβαια, η εβραϊκή κοινότητα έφερε την υποχρέωση να διδάσκει πλήρως και επαρκώς την επίσημη γλώσσα του κράτους.

Η ελληνική κυβέρνηση, επίσης, αναγνώρισε στους Εβραίους με ξένη υπηκοότητα, τα ίδια δικαιώματα που θα απολάμβαναν οι Έλληνες Εβραίοι. Η παραπάνω παραχώρηση αποτελούσε σημαντικό προνόμιο για την εβραϊκή κοινότητα, δεδομένου

⁵⁸¹ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1913/1/12, Υπόμνημα για τα παραχωρηθέντα προνόμια στην Ι.Κ.Θ..

⁵⁸² Pierron, *ό.π.*, σελ. 160.

⁵⁸³ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1913/1/12, Υπόμνημα για τα παραχωρηθέντα προνόμια...

ότι ο αριθμός των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, που κατείχαν ξένη υπηκοότητα, υπήρξε σημαντικός, συνεπώς, ο αποκλεισμός τους από δημόσιες θέσεις θα αποτελούσε σημαντικό πλήγμα για την εβραϊκή κοινότητα.⁵⁸⁴

Η κυβέρνηση Βενιζέλου, ακόμη, αναγνώρισε τη νομιμότητα των κειμένων (π.χ διαθήκες) που συντάσσονταν από τις επίσημες θρησκευτικές αρχές της εβραϊκής κοινότητας. Δόθηκαν, επίσης, υποσχέσεις για απεριόριστη και ελεύθερη συμμετοχή των Εβραίων σε «*απάσας τας σχολάς του Κράτους*», καθώς και για κυβερνητική υποστήριξη στη συλλογή και είσπραξη των κοινοτικών φόρων, με σκοπό τη συντήρηση των σχολείων και των ευαγών καθιδρυμάτων της εβραϊκής κοινότητας.

Τέλος, η ελληνική κυβέρνηση διατήρησε ορισμένες δικαστικές δομές της εβραϊκής κοινότητας όπως τη δικαστική επιτροπή, με αρμοδιότητα την παροχή διπλώματος στους ιερουργούς και τα αστικά δικαστήρια (Μπετ Ντιν, θρησκευτικό δικαστήριο των Εβραίων), που ασχολούνταν με την εκδίκαση αστικών υποθέσεων, των οποίων οι αποφάσεις ήταν έγκυρες μόνο μετά από έγκριση του προέδρου του Πρωτοδικείου.⁵⁸⁵

Επίσης, στον Ν. 147/1914, «*Περί της εν ταις προσαρτημέναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και δικαστικής αυτών οργανώσεως*», υπήρχε αναφορά (αρθ. 4) για τη ρύθμιση των ζητημάτων γάμου ή διαζυγίων βάσει του ιερού δικαίου των αλλοθρήσκων.⁵⁸⁶ Έναν χρόνο μετά, αρχές του 1915, ψηφίστηκε από την ελληνική Βουλή, ο Ν. 568/1915, «*Περί διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσης εν Οθωμανικοίς και Ισραηλιτικοίς σχολείοις των Νέων Χωρών*».⁵⁸⁷ Το πρώτο άρθρο του νόμου όριζε ότι «*Εις τα εν ταις Νέαις Χώραις του Βασιλείου, αδεία της Κυβερνήσεως, λειτουργούντα Οθωμανικά και Ισραηλιτικά σχολεία διδάσκεται υποχρεωτικώς η ελληνική γλώσσα*». Βέβαια, η διδασκαλία της ελληνικής προϋπέθετε και το διορισμό Ελλήνων δασκάλων, ζήτημα το οποίο αντιμετώπισε πολλά εμπόδια στην εφαρμογή του. Μετά τον Ν. 568/1914, ακολούθησε διάταγμα (23/12/1915) που νομιμοποιούσε τη διδασκαλία των μειονοτικών γλωσσών, τουρκικής και εβραϊκής καθώς και των θρησκευτικών στα σχολεία που μισθοδοτούνταν από το κράτος.

Η ελληνική Πολιτεία είχε αναγνωρίσει τα εβραϊκά σχολεία ήδη από το 1882. Με τον Ν. ΑΙΓ'/1882 «*Περί συστάσεως τουρκικών και ισραηλιτικών εκπαιδευτηρίων εν ταις προσαρτηθείσαις επαρχίαις*», και στη συνέχεια τον Οκτώβριο του ίδιου έτους με το Βασιλικό Διάταγμα (Β.Δ.) «*Περί συγκροτήσεως τουρκικών και εβραϊκών σχολείων εν ταις προσαρτηθείσαις επαρχίαις*», αναγνωρίστηκαν επίσημα τα εβραϊκά σχολεία. Ο Ν. ΑΙΓ' προέβλεπε τη συντήρηση των εβραϊκών σχολείων με έξοδα του ελληνικού κράτους.⁵⁸⁸

Μέχρι το 1923 το ελληνικό κράτος δεν ενδιαφέρθηκε επισταμένα για την εκπαίδευση των Εβραίων (αλλά ούτε και των μουσουλμάνων),⁵⁸⁹ η οποία βρισκόταν στα χέρια της Αλιάνς. Τα σχολεία της οργάνωσης θεωρούνταν σχολεία υπαγόμενα στην εβραϊκή κοινότητα και όχι ξένα, όπως για παράδειγμα τα γαλλικά ιδιωτικά

⁵⁸⁴ Ο.π.,

⁵⁸⁵ Μόλχο, ό.π., σελ. 71.

⁵⁸⁶ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 25, 1/2/1914, σελ. 96.

⁵⁸⁷ Ν. 568/1915. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 15, 12/1/1915.

⁵⁸⁸ Pierron, ό.π., σελ. 178.

⁵⁸⁹ Για την εκπαίδευση των μουσουλμάνων την περίοδο 1912-1923, βλ. Γκλαβίνα, ό.π., σελ. 289-310.

σχολεία της Θεσσαλονίκης.⁵⁹⁰ Όπως θα δούμε παρακάτω, ο Ν. 2456/1920 έθεσε το πλαίσιο λειτουργίας των ιδιωτικών σχολείων (άρθ. 5), τα οποία έπρεπε να λειτουργούν σύμφωνα με τις παιδαγωγικές αρχές του Υπουργείου Παιδείας και να συμπεριλαμβάνουν την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας στο πρόγραμμα διδασκαλίας.⁵⁹¹ Η τάση των Εβραίων να στέλνουν τα παιδιά τους στα ιδιωτικά σχολεία οφειλόταν στο γεγονός ότι στερούνταν σχολείων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, συνεπώς τα παιδιά τους μετά το δημοτικό έπρεπε να επιλέξουν μεταξύ ελληνικού δημόσιου σχολείου και ιδιωτικού.

Συμπερασματικά, η παραχώρηση των παραπάνω δικαιωμάτων άλλαξε προσωρινά το κλίμα και δημιούργησε προσδοκίες και στις δυο πλευρές.⁵⁹² Η ικανοποίηση των αιτημάτων αποδείκνυε ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου σεβάστηκε τα ιδιαίτερα θρησκευτικά, κοινωνικά και κοινοτικά χαρακτηριστικά της εβραϊκής κοινότητας. Ταυτόχρονα, η τήρηση της αργίας του Σαββάτου αποτελούσε ίσως τη σημαντικότερη μέριμνα της κρατικής πολιτικής έναντι της εβραϊκής κοινότητας. Το συγκεκριμένο δικαίωμα είχε ταυτόχρονα οικονομικό και θρησκευτικό περιεχόμενο. Η κυβέρνηση Βενιζέλου σεβάστηκε μια σημαντική πτυχή της εβραϊκής πίστης, δίνοντας στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης το δικαίωμα να αργούν την ιερή τους ημέρα.

Προφανώς, η παραχώρηση και εγγύηση των παραπάνω προνομίων είχε την σφραγίδα του ίδιου του Πρωθυπουργού, μιας που δεν υπήρξε πριν το 1920 σχετική νομοθεσία. Το 1913, η επίσημη κρατική πολιτική απείχε από συστηματικούς διωγμούς και προσπάθειες συρρίκνωσης της εβραϊκής κοινότητας. Το ιστορικό προηγούμενο της επιτυχημένης ενσωμάτωσης των παλαιοελλαδικών Εβραίων συνηγορούσε υπέρ της άποψης, ότι το μέλλον των Εβραίων της Θεσσαλονίκης εντός της ελληνικής Πολιτείας προδιαγραφόταν ευοίωνα. Επιπροσθέτως, το ελληνικό κράτος δεν είχε κανένα οργανωμένο σχέδιο αφομοίωσης ή διωγμού της συγκεκριμένης μειονοτικής ομάδας. Αντιθέτως, «η πολιτική ηγεσία έμπρακτα και πανηγυρικά αναγόρευσε την ιδιότητα του πολίτη υπέρτατη των εθνοτικών δεσμών».⁵⁹³

Ωστόσο, παρά τις επίσημες διακηρύξεις, η πραγματικότητα υπήρξε διαφορετική. Οι αντιφατικές συμπεριφορές των κατώτερων στελεχών της διοίκησης, η καχυποψία των Εβραίων για τις προθέσεις της ελληνικής διοίκησης και τα διάφορα γεγονότα της καθημερινότητας, τα οποία παρερμηνεύονταν από τον τύπο, συνετέλεσαν στο να επικρατήσει η φθορά της καθημερινότητας μεταξύ Εβραίων και τοπικών αρχών, παρά την καλοπροαίρετη διάθεση της κεντρικής αρχής των Αθηνών.

Η ελληνική διοίκηση και πόσο μάλιστα οι τοπικές αρχές, έχοντας μια στενότερη επαφή με τα μειονοτικά ζητήματα, ερμήνευαν διαφορετικά τα μειονοτικά ζητήματα. Η δεκαετία του 1910, είναι μια περίοδος εθνικού παροξυσμού, συνεπώς οποιαδήποτε συμπεριφορά εκτρεπόταν από αυτό που οριζόταν ως εθνικά αποδεκτό, συγκαταλεγόταν στις εχθρικές πράξεις. Δεν ήταν λίγα τα κατώτερα στελέχη της ελληνικής διοίκησης που αντιλαμβάνονταν τις μειονότητες ως πέμπτη φάλαγγα, η

⁵⁹⁰ Pierron, *ό.π.*, σελ. 183.

⁵⁹¹ Pierron, *ό.π.*, σελ. 180.

⁵⁹² *Ό.π.*, σελ. 100.

⁵⁹³ Μαρκέτος, «Η ενσωμάτωση της σεφραδικής Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα: το πλαίσιο, 1912-1914», στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, *ό.π.*, σελ. 71.

οποία απειλούσε την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Η κάθε μειονότητα που διαβιούσε εντός του ελληνικού εδάφους είχε και διαφορετικό βαθμό «επικινδυνότητας» για τα στελέχη της ελληνικής διοίκησης. Όσον αφορά τους Εβραίους, δεν διέθεταν όπως υπογραμμίζει ο Σπύρος Μαρκέτος, «μητέρα πατρίδα»,⁵⁹⁴ συνεπώς δεν αποτελούσαν άμεσο κίνδυνο για την ελληνική εθνική ακεραιότητα. Σύμφωνα με τον Γιώργο Μαυρογορδάτο, οι Εβραίοι δεν διεκδικούνταν από κανένα κράτος, άρα στερούνταν διπλωματικής υποστήριξης.⁵⁹⁵ Αντιθέτως, η μουσουλμανική ή η βλάχικη μειονότητα «αισθανόταν» ότι βρισκόταν κοντά στην Τουρκία και τη Ρουμανία αντίστοιχα, συνεπώς ο βαθμός «επικινδυνότητας» ήταν μεγαλύτερος.

4.4. Ζητήματα ιθαγένειας των Εβραίων

Το ζήτημα της χορήγησης ιθαγενειών από ξένα προξενία σε Εβραίους της Θεσσαλονίκης απασχόλησε έντονα την ελληνική κυβέρνηση. Τα προξενία ορισμένων κρατών στη Θεσσαλονίκη, όπως της Ισπανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Αυστρίας παραχωρούσαν πιστοποιητικά ιθαγένειας σε Εβραίους. Η χορήγηση της εκάστοτε υπηκοότητας γινόταν για λόγους προώθησης των ευρύτερων και δη οικονομικών συμφερόντων της κάθε χώρας.⁵⁹⁶ Από την πλευρά των Εβραίων της πόλης, η απόκτηση της υπηκοότητας μιας ευρωπαϊκής δύναμης ήταν συνυφασμένη με αισθήματα συμφέροντος και προσωπικής ασφάλειας.

Το Γραφείο Τύπου της Νομαρχίας Θεσσαλονίκης ανέφερε για το θέμα ότι τα προξενία της Ισπανίας και της Αυστρίας δέχονταν «αντί ωρισμένου χρηματικού ποσού» αιτήσεις Εβραίων, οι οποίοι ζητούσαν να αποκτήσουν την ισπανική ή την αυστριακή υπηκοότητα αντίστοιχα.⁵⁹⁷ Η ελληνική πλευρά διαμαρτυρήθηκε, δηλώνοντας ότι δεν αναγνώριζε τα συγκεκριμένα πιστοποιητικά ιθαγένειας δεδομένου ότι επρόκειτο για Έλληνες υπηκόους. Τα παραπάνω δημιουργούσαν, μεταξύ της ελληνικής διοίκησης και του εβραϊκού στοιχείου, κλίμα αμοιβαίας καχυποψίας, ενώ η ελληνική διοίκηση, με αφορμή τέτοιες ενέργειες, ασκούσε άμεση επίβλεψη στις δραστηριότητες των Εβραίων.⁵⁹⁸

4.5. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του 1915

Όσον αφορά την εκλογική συμπεριφορά των Εβραίων στις εκλογές του Μαΐου του 1915, στις πρώτες εκλογές μετά την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος, θα λέγαμε ότι χαρακτηρίστηκε από προσήλωση στην αντιβενιζελική

⁵⁹⁴ Σπύρος Μαρκέτος, *ό.π.*, σελ. 77.

⁵⁹⁵ Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece (1922-1936)*, 1983, σελ. 253-254.

⁵⁹⁶ Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 249.

⁵⁹⁷ Α.Υ.Ε./1913/37/2, Γ. Τ. Νομαρχίας Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 814, 7/5/1913.

⁵⁹⁸ Α.Υ.Ε./1915/Α/5/19, Πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1587, 4/6/1915.

παράταξη. Εν τούτοις, οι Εβραίοι δεν ψήφισαν συγκεντρωτικά όπως οι μουσουλμάνοι, δεδομένου ότι οι περισσότερο ευκατάστατοι και μορφωμένοι από αυτούς τάχθηκαν στο πλευρό του βενιζελισμού.⁵⁹⁹ Επίσης, το ελληνικό στοιχείο της πόλης απείχε από τις εκλογές (είτε απείχε συνειδητά είτε ήταν επιστρατευμένο), γεγονός που έδωσε μεγαλύτερη βαρύτητα στην ψήφο των μειονοτήτων.⁶⁰⁰ Για παράδειγμα, οι πρόσφυγες δεν είχαν δικαίωμα ψήφου, διότι οι εκλογικοί κατάλογοι συντάχθηκαν βάσει της απογραφής του 1913. Τα διάφορα ιδεολογικά ρεύματα στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας (Φεντερασιόν, Αλιάνς, Σιωνιστές) ψήφισαν με βάση το ιδεολογικό υπόβαθρο των οργανώσεων αλλά και τις υποσχέσεις που είχαν αποσπάσει, για ψηφοθηρικούς κυρίως λόγους, από τους υποψήφιους των κομμάτων.

Όπως επισημαίνει η Μόλχο, οι Εβραίοι, στις εκλογές του Μαΐου του 1915, συσπειρώθηκαν κατά βάση γύρω από την αντιβενιζελική παράταξη, διότι επιθυμούσαν την ουδετερότητα που διακήρυττε η παράταξη αυτή σε σχέση με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης διέβλεπαν με καλό μάτι τη νίκη των κεντρικών αυτοκρατοριών στον πόλεμο, συνεπώς ήταν αντίθετοι με τα κηρύγματα του Βενιζέλου για άμεση εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ.⁶⁰¹ Στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915, η Φεντερασιόν ακολούθησε την προτροπή της βενιζελικής παράταξης για αποχή από τις εκλογές, ενώ οι Σιωνιστές συσπειρώθηκαν γύρω από το αντιβενιζελικό στρατόπεδο.⁶⁰²

5. ΒΛΑΧΟΙ

5.1. Η ρουμανική προπαγάνδα πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους

Πριν προχωρήσουμε στον τρόπο αντιμετώπισης του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος από τον Βενιζέλο, θεωρούμε απαραίτητο να αναφερθούμε στη δράση της ρουμανικής προπαγάνδας στον ελλαδικό χώρο, πριν από την ανάληψη της εξουσίας από τον ίδιο.

Η δράση των ρουμανιζόντων υπήρξε ιδιαίτερα δραστήρια στις περιοχές του ελλαδικού χώρου που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία. Για παράδειγμα, έντονη υπήρξε η δράση των ρουμανιζόντων στην περιοχή των Ιωαννίνων. Η ευρύτερη περιφέρεια Ιωαννίνων αποτελούσε σημαντικό πυρήνα βλαχόφωνων πληθυσμών και ιδιαίτερα ο ορεινός όγκος της Πίνδου. Συνεχείς ήταν οι διαμαρτυρίες των κατά τόπους ελληνικών προξενικών αρχών στις οθωμανικές αρχές, ώστε να περιοριστεί η δράση των ρουμανιζόντων. Οι ρουμανικοί κύκλοι επεδίωκαν τη δημιουργία στα Ιωάννινα εμπορικού επιμελητηρίου, με σκοπό την αύξηση της εισαγωγής ρουμανικών προϊόντων στην Ήπειρο.⁶⁰³ Η ρουμανική προπαγάνδα δραστηριοποιούνταν σε

⁵⁹⁹ Δώδος, *ό.π.*, σελ. 111. Για ενδελεχή ανάλυση της εκλογικής συμπεριφοράς των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του 1915, βλ του ίδιου, σελ. 97-120.

⁶⁰⁰ *Ο.π.*, σελ. 113-114.

⁶⁰¹ Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 275-276.

⁶⁰² Δώδος, *ό.π.*, σελ. 120-127.

⁶⁰³ Α.Υ.Ε./1912/21/2/2, Προξενείο Ιωαννίνων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1162, 25/10/1910.

περιοχές με συμπαγή βλαχόφωνο πληθυσμό. Έτσι στη Μακεδονία, μαρτυρείται η ύπαρξη Επιτροπής Ρουμανομακεδόνων, η οποία στηριζόταν υλικά και οικονομικά από τη ρουμανική κυβέρνηση και ασκούσε προπαγάνδα μεταξύ των Βλάχων της Μακεδονίας.

Η πολιτική εκμετάλλευση των Βλάχων από τη Ρουμανία δημιουργούσε προβλήματα στις ελληνορουμανικές σχέσεις,⁶⁰⁴ με αποτέλεσμα τη διακοπή τους το 1906.⁶⁰⁵ Μια από τις βασικές αιτίες της επιδείνωσης των σχέσεων των δυο χωρών υπήρξαν οι κατηγορίες της Ρουμανίας για τη δράση των ελληνικών αντάρτικων σωμάτων εναντίον κουτσοβλαχικών πληθυσμών της Μακεδονίας.⁶⁰⁶ Ήταν η εποχή που μαινόταν ο Μακεδονικός Αγώνας και η στενή σχέση ρουμανιζόντων και κοιμιτατζήδων τους αναδείκνυε σε εχθρούς της ελληνικής πλευράς.⁶⁰⁷

Οι διευθύνοντες της ρουμανικής προπαγάνδας έφεραν αντιρρήσεις στο ενδεχόμενο επανέναρξης των διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας – Ρουμανίας, αν πρώτα δεν λυνόταν το ζήτημα των ρουμανικών εκκλησιών και της παραχώρησης μιας έδρας Μητροπολίτου στους ρουμανιζόντες της Μακεδονίας.⁶⁰⁸ Παράλληλα εντεινόταν οι πιέσεις σε ελληνικούς πληθυσμούς να προσχωρήσουν στη ρουμανική προπαγάνδα.⁶⁰⁹

Το Νεοτουρκικό Κομιτάτο αποφάσισε να ενισχύσει «*πάση θυσία τους ρουμανιζόντας του Βιλαετίου τούτου ειδικώτερον δε προς την περιφέρειαν Γρεβενών με σκοπόν να διοργανώση δια των εκεί ρουμανιζόντων συμμορίας εις βάρος των εκεί ελληνικών πληθυσμών*».⁶¹⁰ Η τουρκική ανοχή οδήγησε τους ρουμανιζόντες στη δημιουργία τριών εφορειών, οι οποίες έδρευαν σε Μοναστήρι, Θεσσαλονίκη και Ιωάννινα και επέπτευαν τις δραστηριότητες της ρουμανικής κίνησης.⁶¹¹

Στις αλύτρωτες περιοχές της Ηπείρου και της Μακεδονίας, η κινητικότητα και ο αντεθνικός για τα ελληνικά συμφέροντα ρόλος των ρουμανιζόντων, οδηγούσε τις προξενικές ελληνικές αρχές σε συνεχή διαβήματα προς την οθωμανική κυβέρνηση, σε μια προσπάθεια διαφύλαξης των ντόπιων βλαχόφωνων πληθυσμών. Παρ' όλα αυτά, οι διαμαρτυρίες των ελληνικών αρχών «*ουδόλως λαμβάνονται υπ' όψιν και τούτο ακριβώς είναι εκείνο το οποίον ενθαρρύνει τα όργανα της ρουμανικής προπαγάνδας[...]*». Αντίθετα, τα κατά τόπους ελληνικά προξενεία σε Ήπειρο και Μακεδονία αντέταζαν σθεναρή άμυνα στη ρουμανική προπαγάνδα, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τις αμέτρητες αναφορές προς το Υπουργείο Εξωτερικών για την ενεργοποίηση των μηχανισμών άμυνας έναντι της ρουμανικής προπαγάνδας.⁶¹²

Εκτός, όμως, από τις εκθέσεις των κατά τόπους προξενικών αρχών των αλύτρωτων περιοχών της Μακεδονίας και της Ηπείρου, υπάρχουν ουκ ολίγες

⁶⁰⁴ Α.Υ.Ε./1912/21/2/3/2, Πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 8955, 13/4/1911.

⁶⁰⁵ Για το παρασκήνιο της διακοπής των διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας - Ρουμανίας, βλ. Καψαμπέλη, *Διπλωματικά παρασκήνια*, 1946, σελ. 73.

⁶⁰⁶ Αβέρωφ - Τσιτσάς, *Η πολιτική πλευρά του Κουτσοβλαχικού ζητήματος*, σελ. 54.

⁶⁰⁷ Ο.π., σελ. 60-61.

⁶⁰⁸ Α.Υ.Ε./1912/21/2/3, Πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 84, 31/3/1911.

⁶⁰⁹ Α.Υ.Ε./1912/21/2/3, Προξενείο Σερρών προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 331, 5/7/1911.

⁶¹⁰ Για τις σχέσεις Νεότουρκων και ρουμανικής προπαγάνδας βλ. Α.Υ.Ε./1912/21/2/1, Προξενείο Μοναστηρίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 876, 17/9/1911.

⁶¹¹ Α.Υ.Ε./1912/21/2/1, Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 71, 31/3/1910.

⁶¹² Α.Υ.Ε./1912/21/2/2, Προξενείο Ελασσόνας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 32935, 29/11/1911.

αναφορές των ελληνικών τοπικών αρχών της Θεσσαλίας για την ανεξέλεγκτη δράση των ρουμανιζόντων σε περιοχές με σημαντικό βλάχικο στοιχείο αλλά και οι αυθαιρεσίες - πιέσεις που ασκούσαν στους ντόπιους πληθυσμούς, ώστε να τους προσηλυτίσουν στη ρουμανική ιδέα.⁶¹³

Η ίδρυση σχολείων και η στελέχωση αυτών με ρουμανίζοντες διδασκάλους αποτέλεσε το σημαντικότερο όπλο των ρουμανιζόντων στην προσπάθειά τους να προσελκύσουν τους ελληνικής συνείδησης Βλάχους. Οι ιδεολόγοι της ρουμανικής προπαγάνδας γνώριζαν ότι, αν ήθελαν να πλήξουν το ελληνικό στοιχείο, έπρεπε να δημιουργήσουν ένα εκπαιδευτικό δίκτυο εφάμιλλο με αυτό του είχε ο Ελληνισμός των αλύτρωτων περιοχών της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό σύστημα υπήρξε, εκτός από θεματοφύλακας των ελληνικών ιδεών, η βασική αιτία της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ανόδου των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αρχικά, οι ρουμανίζοντες προσπάθησαν να δημιουργήσουν ένα παράλληλο προς το ελληνικό εκπαιδευτικό δίκτυο. Βλέποντας, όμως, ότι οι εκπαιδευτικές και κοινωνικές δομές του Ελληνισμού των αλύτρωτων περιοχών ήταν βαθιά ριζωμένες στο χρόνο και συνεπώς δεν μπορούσαν να εξαλειφθούν μονομιάς, στράφηκαν σε βίαιες μεθόδους για να πετύχουν τον σκοπό τους αλλά και στη βοήθεια των Τούρκων. Στο εξής, βασικός στόχος τους ήταν η βίαιη «κατάσχεση» - μετατροπή των ελληνικών σχολείων και εκκλησιών σε εστίες προπαγάνδας της ρουμανικής ιδέας.

Η ενορχηστρωμένη από το Βουκουρέστι προπαγάνδα επί των βλάχικων πληθυσμών της Μακεδονίας περιείχε και τη δυνατότητα της παροχής υποτροφιών για σπουδές στη Ρουμανία, για όσους Βλάχους βρίσκονταν υπό την επιρροή της. Συγκεκριμένα, οι κατά τόπους ρουμανικές οργανώσεις επέλεγαν τους κατάλληλους νέους, οι οποίοι μετά το πέρας των σπουδών τους στελέχωναν τον ρουμανικό μηχανισμό προπαγάνδας. Η ρουμανική προπαγάνδα διέθεσε μεγάλα ποσά για τον εκρουμανισμό των Βλάχων της Ελλάδας.⁶¹⁴ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Καψαμπέλης, η Ρουμανία «*αφειδώς δαπανώσα*», προσπάθησε να προσελκύσει τους Βλάχους. Γενικότερα, το κριτήριο της επιβίωσης και της ευημερίας έσπρωξε πολλούς από αυτούς στην αγκαλιά της ρουμανικής προπαγάνδας.⁶¹⁵

Το ρουμανικό δίκτυο προπαγάνδας υπήρξε ένας μηχανισμός που αποτελούνταν από τα ρουμανικά προξενεία, τις κατά τόπους επιτροπές, τους επιθεωρητές των σχολείων, τους μεμονωμένους περιηγητές – κήρυκες της ρουμανικής ιδέας, τους ρουμανίζοντες ιερείς, τους δασκάλους και τις ρουμανικές οργανώσεις συλλογικού χαρακτήρα. Οι τοπικές επιτροπές των ρουμανιζόντων λειτουργούσαν ως σύνδεσμοι μεταξύ του δικτύου των τοπικών σχολείων και εκκλησιών και των ρουμανικών προξενείων, που σχεδίαζαν τις κατευθυντήριες γραμμές της ρουμανικής δράσης. Οι συγκεκριμένες επιτροπές έδρευαν σε κάθε βλαχόφωνο κεφαλοχώρι.⁶¹⁶

⁶¹³ Α.Υ.Ε./1912/21/2/2, Προξενείο Ελασσόνας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 14118, 3/6/1911. Α.Υ.Ε./1912/21/2/2, Επιστολή προς τον Βενιζέλο σε σχέση με τη ρουμανική προπαγάνδα στη βόρεια Θεσσαλία, 1911.

⁶¹⁴ Α.Υ.Ε./1912/21/2/3, Πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 78, 16/3/1911.

⁶¹⁵ Αβέρωφ - Τοσίτσας, *ό.π.*, σελ. 168.

⁶¹⁶ Α.Υ.Ε./1912/21/2/3, Προξενείο Μοναστηρίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 635, 12/7/1910.

Η δημιουργία ανεξάρτητης εκκλησιαστικής δομής στα εδάφη, όπου κατοικούσαν βλαχόφωνοι πληθυσμοί, αποτέλεσε το δεύτερο όπλο της ρουμανικής προπαγάνδας. Η ίδρυση ρουμανικών εκκλησιών, στελεχωμένων με Ρουμάνους ή ρουμανίζοντες ιερείς αποτελούσε ένα ακόμη σημαντικό βήμα προς τον εκρουμανισμό των Βλάχων. Ειδικότερα, η τέλεση της θείας λειτουργίας στη βλάχικη γλώσσα συγκέντρωνε γύρω από τις εκκλησίες των ρουμανιζόντων τους πληθυσμούς, οι οποίοι μιλούσαν τη βλάχικη γλώσσα. Η εκκλησιαστική χειραφέτηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη αυτόνομων εκπαιδευτικών δομών περιόριζε τον έλεγχο των βλάχικων κοινοτήτων από το ελληνικό κράτος και έκοβε τον ομφάλιο λώρο των Βλάχων με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Στο πλαίσιο της καλλιέργειας της ρουμανικής συνείδησης στους Βλάχους, εντασσόταν και η προσπάθεια απόσπασης προνομίων από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Οι ρουμανίζοντες, σε μια προσπάθεια απόκτησης εκκλησιαστικής αυτονομίας,⁶¹⁷ απαίτησαν από αυτό την ικανοποίηση μιας σειράς αιτημάτων προς την κατεύθυνση της εκκλησιαστικής αυτονομίας.⁶¹⁸

Η Ιερά Σύνοδος απέρριψε τα αιτήματα των ρουμανιζόντων, τα οποία προωθούσαν την ιδέα μιας νέας απόσχισης από το Πατριαρχείο, στο πρότυπο της Βουλγαρικής Εξαρχίας.⁶¹⁹ Το αδιέξοδο των διαπραγματεύσεων οδήγησε τους ρουμανίζοντες στη διατύπωση της απειλής ότι θα θέσουν το ζήτημα στην τουρκική κυβέρνηση με σκοπό να προωθήσουν τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης ρουμανικής εκκλησίας.⁶²⁰ Στο πλαίσιο αυτό, της προσπάθειας των ρουμανιζόντων να ανεξαρτητοποιηθούν από τον έλεγχο του Πατριαρχείου, ιδρύθηκε και ρουμανικό μιλλέτ.

Το τεταμένο κλίμα στις ελληνορουμανικές σχέσεις θα παραμείνει μέχρι το 1911. Οι σχέσεις των δυο κρατών άρχισαν να βελτιώνονται μετά το 1911 διότι, όπως αναφέρει ο Ευάγγελος Αβέρωφ, «ο *Ελευθέριος Βενιζέλος* [...] *απεφάσισε να υποχωρήσει στο κουτσοβλαχικό ζήτημα*».⁶²¹

5.2. Η στάση των ρουμανιζόντων Βλάχων εν μέσω των Βαλκανικών Πολέμων

Την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων υπήρξαν δημοσιεύματα του ρουμανικού τύπου περί βιαιοπραγιών και εκτροπών σε βάρος των ρουμανιζόντων βλαχόφωνων της Ελλάδας. Με ανταποκρίσεις από τη Μακεδονία ο ρουμανικός τύπος κατηγορούσε την ελληνική πλευρά ότι ασκούσε τρομοκρατία επί των ρουμανιζόντων.

Η ελληνική πλευρά προέβη, μέσω των ελληνικών προξενικών αρχών στο Βουκουρέστι, σε διάψευση των δημοσιευμάτων, θεωρώντάς τα ανυπόστατα και ψευδή.⁶²² Η κυβέρνηση Βενιζέλου στηρίχθηκε σε τηλεγραφήματα των προέδρων των

⁶¹⁷ Α.Υ.Ε./1912/21/2/3, Πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 78, 16/3/1911.

⁶¹⁸ Α.Υ.Ε./1912/21/2/1, Πρεσβεία Κων/πόλεως προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4078, 30/12/1911.

⁶¹⁹ Α.Υ.Ε./1912/21/2/1, Τηλ. πρεσβείας Κων/πόλεως προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 19042, 22/6/1912.

⁶²⁰ Α.Υ.Ε./1912/21/2/2, Πρεσβεία Κων/πόλεως προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 24244, 28/12/1910.

⁶²¹ Αβέρωφ -Τοσίτσας, *ό.π.*, σελ. 63.

⁶²² Α.Υ.Ε./1912/84/2/1, Τηλ. Διαδόχου προς Υπ. Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 1438, 16/11/1912.

κατά τόπους βλαχόφωνων οικισμών,⁶²³ οι οποίοι επιβεβαίωναν τις προθέσεις της ελληνικής διοίκησης να παράσχει σ' αυτούς καθεστώς ισονομίας και ισοπολιτείας.

Η ρουμανική πλευρά εμφανιζόταν, επίσης, δυσαρεστημένη διότι οι ρουμανίζοντες αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τις οικίες τους, κατόπιν εντολής από τις ελληνικές αρχές, ώστε να στεγαστούν οικογένειες προσφύγων. Ταυτόχρονα, διαμαρτύρονταν ότι ορισμένοι εκκλησιαστικοί ηγέτες, όπως ο Μητροπολίτης Βέροιας, απαγόρευσαν την τέλεση της θείας λειτουργίας «εις γλώσσαν Ρουμανικήν». Οι κατά τόπους πολιτικές αρχές προσπαθούσαν να βλέπουν με επιείκεια και πνεύμα διαλλακτικότητας τα παράπονα τους, προσπαθώντας στο μέτρο του δυνατού να ικανοποιούν τις απαιτήσεις τους.⁶²⁴

Ενόσω ο Βενιζέλος βρισκόταν στο Βουκουρέστι για την υπογραφή της συμφωνίας ειρήνης, δεχόταν τα παράπονα του Ρουμάνου Πρωθυπουργού περί βιαιοπραγιών του ελληνικού στρατού σε βάρος βλαχόφωνων ρουμανιζόντων. Παράλληλα, ο ρουμανικός τύπος έβριθε άρθρων που αναφέρονταν σε ληστείες, πυρπολήσεις και κακομεταχείριση ρουμανιζόντων από τα ελληνικά στρατεύματα. Εκτός τούτων, ανέφερε, επίσης, ότι έγινε προσπάθεια επιβολής της ελληνικής γλώσσας σε εκκλησίες και σχολεία.⁶²⁵

Δεδομένου ότι ο Βενιζέλος δεν επιθυμούσε οι συγκεκριμένες κατηγορίες να εμποδίζουν τη διπλωματική του ευελιξία, ζητούσε από το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών να ενημερωθεί αν όντως ίσχυαν τα καταγγελλόμενα αλλά κυρίως για να επιστήσει την προσοχή στις κατά τόπους αρχές της Μακεδονίας. Παράλληλα υπογράμμιζε την ανάγκη να απέχει το στράτευμα από ενέργειες που «δυσκόλευαν» τη διαπραγματευτική ικανότητα της Ελλάδας στο Βουκουρέστι.⁶²⁶ Ζητούσε, λοιπόν, στις επιστολές του «αυστηράς και λεπτομεραίς ανακρίσεις».⁶²⁷ Τηλεγραφήματα, επίσης, απήλυθε και στον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, όπου ζητούσε να τον ενημερώσει ταχέως αν ίσχυαν οι κατηγορίες για ωμότητες σε βάρος των ρουμανιζόντων.⁶²⁸

Υποκινητής της ρουμανικής προπαγάνδας εναντίον της Ελλάδας, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για τη συμφωνία ειρήνης, υπήρξε και η βουλγαρική πλευρά. Ο Βενιζέλος, με τηλεγράφημά του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αναφερόταν στο γεγονός ότι οι Βούλγαροι διοχέτευαν στο τύπο ψευδείς καταγγελίες περί κακομεταχείρισης των βλαχόφωνων από τον ελληνικό στρατό.⁶²⁹ Την ίδια στιγμή ο Έλληνας πρωθυπουργός ζητούσε στοιχεία, για να διαψεύσει τις συκοφαντίες.⁶³⁰

⁶²³ Α.Υ.Ε./1912/84/2/1, Αναφορά των κατοίκων προς την Κυβέρνηση του Βασιλείου της Ελλάδος, Τρίκαλα, 19/12/1912. Α.Υ.Ε./1912/84/2/1, Επιστολή Δημάρχου Γρεβενών προς Πρωθυπουργό της Ελλάδος, Ελευθέριο Βενιζέλο, χ.χ.

⁶²⁴ Α.Υ.Ε./1913/30/6, Τηλ. Ρέπουλη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 27446, 27/9/1913.

⁶²⁵ Άρθρο της ρουμανικής εφημερίδας *Πρωία*, 21/7/1913

⁶²⁶ Α.Υ.Ε./1913/3/5, Υπ.Εξ. προς τον Βενιζέλο, ά.α.π., 23/8/1913.

⁶²⁷ Α.Υ.Ε./1913/3/5, Τηλ. Βενιζέλου προς το Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, ά.α.π., Βουκουρέστι, 21/7/1913.

⁶²⁸ Ο.π.,

⁶²⁹ Α.Υ.Ε./1913/3/10, Τηλ. Βενιζέλου προς Α.Μ Βασιλέα και Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 11/4, Βουκουρέστι, 16/7/1913.

⁶³⁰ Ο.π.,

Η στάση του Βενιζέλου έναντι των καταγγελιών, που δημοσιεύονταν καθημερινά στο ρουμανικό τύπο αλλά και απέναντι στις επίσημες καταγγελίες της ρουμανικής κυβέρνησης για κακομεταχείριση των ρουμανιζόντων της Ελλάδας, ήταν ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο αντιμετώπισε τα μειονοτικά ζητήματα. Ο ίδιος έλαβε σοβαρά τα παραπάνω καταγγελλόμενα, ενώ ζητούσε την παραδειγματική τιμωρία των οργάνων της ελληνικής διοίκησης, αν αποδεικνυόταν ότι είχαν εμπλακεί σε βιαιοπραγίες εναντίον μη ελληνόφωνων στοιχείων.

5.3. Ο ρόλος της Ρουμανίας στην υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου (1913)

Ο ρόλος της Ρουμανίας υπήρξε καταλυτικός στη διαμόρφωση των ισορροπιών κατά τις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου. Δεν είναι, επίσης, τυχαίο το γεγονός ότι το Βουκουρέστι φιλοξενούσε τις συνομιλίες μεταξύ των πρώην εμπόλεμων.⁶³¹ Η στάση της Ρουμανίας στις διαπραγματεύσεις υπήρξε «δεσποτική». Όπως χαρακτηριστικά είχε δηλώσει ο Μαγιόρεσκου, η Ρουμανία επεδίωκε να έχει «τας χείρας ελευθέρας ίνα επιβάλωμεν την ειρήνην».⁶³² Ως εκ τούτου, Ελλάδα και Βουλγαρία επεδίωκαν τη συμμαχία της, ώστε να κατοχυρώσουν τις εδαφικές τους αξιώσεις.

Ο Βενιζέλος, αντιλαμβανόμενος τον ηγετικό ρόλο της Ρουμανίας, προσπάθησε να προσεγγίσει τη ρουμανική πλευρά, ώστε να ενισχύσει τις ελληνικές εδαφικές αξιώσεις. Ωστόσο, μεσολαβούσαν σημαντικά εμπόδια στην προσέγγιση των δυο κρατών. Η βουλγαρορουμανική προσέγγιση αλλά και η θετική στάση της Ρουμανίας έναντι της νεοσύστατης Αλβανίας δημιουργούσαν ανησυχία στον Έλληνα Πρωθυπουργό. Η ανησυχία του δεν ήταν αδικαιολόγητη, δεδομένου ότι η ρουμανική πλευρά, η οποία εμφανιζόταν ως μητέρα πατρίδα των βλάχικων πληθυσμών της Βαλκανικής, τον Μάρτιο του 1913, είχε ζητήσει όλες οι βλαχόφωνες περιοχές, οι μεταξύ των Ιωαννίνων, Μετσόβου, Γρεβενών, όρους Γράμμου και Κορυτσάς, συνολικά 36 βλαχόφωνα χωριά και κωμοπόλεις, να προσαρτηθούν στο νεοσύστατο κράτος της Αλβανίας και να εξασφαλιζόταν η πολιτική, κοινοτική και διοικητική αυτονομία των περιοχών αυτών.⁶³³ Συν τοις άλλοις, η Βουλγαρία διαπραγματευόταν την απόσπαση της ρουμανικής συναίνεσης για την προσάρτηση των μακεδονικών εδαφών που κατοικούνταν από βλαχόφωνες μειονότητες.⁶³⁴

Τέλη του 1912, ο Βενιζέλος είχε τις πρώτες επαφές με τη ρουμανική πλευρά και συγκεκριμένα με τον Ιονέσκου, ώστε να αμβλύνει τη ψυχρότητα στις

⁶³¹ Αντωνόπουλος, *Αι συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών*, σελ. 122-123.

⁶³² Ο.π., σελ. 124.

⁶³³ Αβέρωφ - Τσιτσάνης, *ό.π.*, σελ. 65. Επίσης, και η Αυστρία ήταν αντίθετη με την παραχώρηση τους στην Ελλάδα. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/173/φάκ. 10, Τηλ. Κακλαμάνου προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., Ρώμη, 10-23/5/1914.

⁶³⁴ Η Βουλγαρία, στη Διαιτητική Διάσκεψη των Πρέσβων, στη Πετρούπολη, στις 26.4/9.5/1913, φάνηκε διατεθειμένη να ικανοποιήσει τα ρουμανικά αιτήματα σχετικά με τους βλαχόφωνους της Μακεδονίας. Σ' αυτήν τη συνάντηση, ο Βούλγαρος αντιπρόσωπος δεσμεύτηκε ότι θα παρείχε διευρυμένα προνόμια στους κουτσοβλαχικούς πληθυσμούς που θα βρίσκονταν υπό βουλγαρική κυριαρχία. Αντωνόπουλος, *ό.π.*, σελ. 129.

ελληνορουμανικές σχέσεις.⁶³⁵ Ο Κρητικός πολιτικός επιθυμούσε διακαώς να αποσπάσει τη συγκατάθεση της Ρουμανίας στο ενδεχόμενο προσάρτησης της Μακεδονίας και της Ηπείρου στην Ελλάδα. Για να συμβεί αυτό, όμως, η ρουμανική πλευρά απαιτούσε η ελληνική κυβέρνηση να παραχωρήσει εκτεταμένη αυτονομία στους βλαχόφωνους των παραπάνω περιοχών.

Σε τηλεγράφημά του Βενιζέλου προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, Λάμπρο Κορομηλά, τον Μάιο του 1913, γινόταν λόγος για προφορική συμφωνία μεταξύ αυτού και του Ιονέσκου και δήλωνε ότι η ελληνική κυβέρνηση *«εμμένει εις αυτήν έτοιμος και δια γραπτής συμφωνίας των δυο κρατών να ρυθμίση από τούδε το ζήτημα τούτο (εννοείται το ζήτημα της διευρυμένης αυτονομίας)»* και *«εννοείται ότι συμφωνία θα προυποθέτει παραίτησιν ρουμανικής αντιδράσεως μετά προσαρτήσεως εις Ελλάδα κουτσοβλαχικών πληθυσμών»*.⁶³⁶ Είναι σαφές ότι η ελληνική κυβέρνηση επιθυμούσε τη συμμαχία της Ρουμανίας, αρκεί να μην προέβαλλε αντιδράσεις στην προσάρτηση των Βλάχων της Πίνδου στην Ελλάδα. Συν τοις άλλοις, η ελληνορουμανική προσέγγιση αποδυνάμωνε τη θέση της Βουλγαρίας στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων.⁶³⁷

Τον ίδιο μήνα (Μάιος του 1913), ο Έλληνας πρέσβης στο Βουκουρέστι επισκέφθηκε, μετά από προτροπή του Βενιζέλου, το ρουμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, δηλώνοντας ότι η ελληνική πλευρά αποδέχεται τους όρους της Ρουμανίας. Η παραχώρηση διευρυμένης αυτονομίας για τους Βλάχους της Ελλάδας υπήρξε η βάση της ελληνορουμανικής προσέγγισης.⁶³⁸ Ο Πρωθυπουργός της Ρουμανίας δεν είχε αμφιβολία για τις δηλώσεις της ελληνικής κυβέρνησης, ενώ έβρισκε επαρκή τα δικαιώματα που παραχωρούνταν στους Βλάχους, αλλά ζητούσε έγγραφη δέσμευση.⁶³⁹

Βέβαια, ο Βενιζέλος είχε αμφιβολίες για ορισμένα από τα παραχωρηθέντα προνόμια, όπως αυτό της ύπαρξης ιδιαίτερου επισκόπου για τους Βλάχους που ζητούσε η ρουμανική πλευρά. Σύμφωνα με τον Έλληνα πρωθυπουργό, η παραπάνω παραχώρηση απτόταν των εσωτερικών εκκλησιαστικών κανόνων της χώρας.⁶⁴⁰ Εν τούτοις, ο Βενιζέλος υποχώρησε, ώστε να κερδίσει την υποστήριξη της Ρουμανίας στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων.

Ο Ρουμάνος Πρωθυπουργός, Μαγιορέσκου, με την επιστολή του προς τον Βενιζέλο, βολιδοσκοπούσε την ελληνική στάση έναντι των ρουμανικών αιτημάτων. Εν ολίγοις, αν η Ελλάδα

«συγκατατίθεται να παράσχει αυτονομίαν εις τας των Βλάχων σχολάς και εκκλησίας τας ευρισκομένας εν ταις μελλούσαις Ελληνικαίς κτήσεις

⁶³⁵ Για την αλληλογραφία Βενιζέλου - Ιονέσκου, βλ. Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 4/1, 4/4 Επιστολές Ξένων Πρεσβευτών και επιστολογράφων (1910 - 1919). Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 1/5, Επιστολή Βενιζέλου προς τον Έλληνα πρεσβευτή στο Βουκουρέστι σχετικά με το ταξίδι του Ιονέσκου στην Αθήνα, 4/10/1913.

⁶³⁶ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 6, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 296, 16/5/1913.

⁶³⁷ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 6/3/4, Τηλ. Βενιζέλου προς τον υπουργό των Εξωτερικών, ά.α.π., 6/5/1913.

⁶³⁸ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/173/φάκ. 6, Τηλ. Σπεράντζα προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 833, Βουκουρέστι, 18/10/1912.

⁶³⁹ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ.1/1, Τηλ. Παπαδιαμαντόπουλου προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., Βουκουρέστι, 12/5/1912.

⁶⁴⁰ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ.1/1, Τηλ. Παπαδιαμαντόπουλου προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., Βουκουρέστι, 13-26/5/1912.

*και να επιτρέψη την σύστασιν Επισκοπής δια τους Κουτσοβλάχους τούτους, της Ρουμανικής κυβερνήσεως δυναμένης να επιχορηγή, υπό την επίβλεψιν της Ελληνικής Κυβερνήσεως, τα ειρημένα ενεστώτα ή μέλλοντα θρησκευτικά και εκπαιδευτικά καθιδρύματα».*⁶⁴¹

Ο Βενιζέλος ανταποκρίθηκε θετικά στο αίτημα της ρουμανικής κυβέρνησης. Οι ανταλλαγείσες επιστολές Βενιζέλου – Μαγιορέσκου,⁶⁴² οι οποίες αποτέλεσαν μέρος της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, κατοχύρωσαν γραπτώς τις απαιτήσεις της ρουμανικής πλευράς, σχετικά με τα δικαιώματα των Βλάχων της Ελλάδας και έθεσαν τη Ρουμανία, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων, στο πλευρό του Βενιζέλου.

5.4. Τι παραχώρησε ο Βενιζέλος στους βλαχόφωνους

Το περιεχόμενο των επιστολών Βενιζέλου – Μαγιορέσκου αποτέλεσε αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ του Βενιζέλου και της αντιπολίτευσης,⁶⁴³ η οποία θεώρησε ότι τα παραχωρηθέντα προνόμια υποδαύλιζαν την ελληνική ακεραιότητα και ασφάλεια.

Όπως είδαμε, ο Βενιζέλος με επιστολή του προς τον Μαγιορέσκου αποδέχτηκε τα ρουμανικά αιτήματα, εξασφαλίζοντας κατά αυτό τον τρόπο τη ρουμανική υποστήριξη στις ελληνικές διεκδικήσεις στο συνέδριο της Ειρήνης. Βέβαια, η αποδοχή των παραπάνω αξιώσεων από τον Έλληνα Πρωθυπουργό αποτέλεσε μια πράξη νεωτερισμού για τα ελληνικά δεδομένα. Για αυτόν τον λόγο, η αντιπολίτευση τον κατηγορήσε ότι οι όροι που αποδέχτηκε *«αποβλέπουσιν εις το ανακηρύξωσι την επικυριαρχίαν της Ρωμουνίας επί των κουτσοβλαχικών κοινοτήτων εν Ελλάδι»*. Τον κατηγορήσαν, επίσης, για έλλειψη βαθύτερης γνώσης του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος, το οποίο είχε απασχολήσει ιδιαίτερα, τα προηγούμενα χρόνια, την ελληνική πολιτική σκηνή.⁶⁴⁴

Σύμφωνα με την άποψη της αντιπολίτευσης, η αποδοχή της επιστολής Μαγιορέσκου από τον Βενιζέλο *«θα καταστή πληγή αεναώς χαίνουσα, συνεπαγομένη μέλλοντας κινδύνους»*, διότι αναγνωριζόταν η αυτονομία των εκκλησιών και των σχολών των βλαχόφωνων κοινοτήτων στις Νέες Χώρες.⁶⁴⁵ Η Βέροια και το Μέτσοβο μετατρέπονταν σε έδρες των αυτονομιστικών κουτσοβλαχικών σχολών και εκκλησιών, ενώ η μέχρι τότε υπολανθάνουσα και υπογείως κινούμενη προπαγάνδα της Ρουμανίας αποκτούσε πλέον επίσημο χαρακτήρα.⁶⁴⁶ Ο αντιπολιτευτικός λόγος ήταν ιδιαίτερα οξύς για τις κινήσεις του Βενιζέλου στο Κουτσοβλαχικό Ζήτημα. Έκαναν λόγο ότι νομιμοποίησε *«τον σάρακα της προπαγάνδας της Ρωμουνικής εντός του Κράτους»*. Για την αντιπολίτευση η κατάσταση, έτσι όπως διαμορφώθηκε μετά

⁶⁴¹ Ο.π.,

⁶⁴² Για τις ανταλλαγείσες επιστολές βλ. Α.Υ.Ε./1913/3/5, Επιστολές Μαγιορέσκου – Βενιζέλου, αρ. πρωτ. 17277, 23/7-5/8/1913.

⁶⁴³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 217, 28/10/1913.

⁶⁴⁴ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 4^η της 11/11/1913, σελ. 99.

⁶⁴⁵ Ο.π., σελ. 101.

⁶⁴⁶ Ο.π., σελ. 101. Βλ. επίσης, Αβέρωφ-Τοσίτσα, *ό.π.*, σελ. 67.

τις επιστολές, αναμφισβήτητα «θέλει επιδράσει επί την τύχην και των κουτσοβλαχικών κοινοτήτων της Θράκης [...]».⁶⁴⁷

Ο Βενιζέλος, εξάλλου, δέχτηκε κατηγορίες ότι δεν μερίμνησε για τις ελληνικές σχολές και εκκλησίες της Ρουμανίας, τη στιγμή που προέβη σε τόσες παραχωρήσεις στους ρουμανίζοντες Βλάχους της Ελλάδας. Ένα ακόμη ζήτημα που έθεσε η αντιπολίτευση ήταν αυτό της παραχώρησης του δικαιώματος σύστασης επισκοπής από τους ρουμανίζοντες. Η αποδοχή των συγκεκριμένων αιτημάτων θα έφερνε την ελληνική πλευρά αντιμέτωπη με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο είχε ήδη απορρίψει τα αιτήματα τους. Ακόμη, υπήρξε ασαφές τόσο το καθεστώς όσο και οι αρμοδιότητες του νέου πνευματικού αρχηγού των ρουμανιζόντων Βλάχων.⁶⁴⁸ Τέλος, η αντιπολίτευση διατύπωσε την άποψη ότι η Ελλάδα πλήρωσε πολύ ακριβά το τίμημα της επανάληψης των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ των δυο κρατών, θυσιάζοντας στο βωμό της βελτίωσης των ελληνορουμανικών σχέσεων, σπουδαία συμφέροντα του ελληνικού κράτους, χωρίς παράλληλα να αποσπάσει ανταλλάγματα.⁶⁴⁹

Ο Βενιζέλος, από την πλευρά του, δεν έδειχνε διατεθειμένος να συζητήσει το περιεχόμενο των επιστολών. Θεωρούσε, επίσης, απαράδεκτα τα όσα ελέγχθησαν από τον Βούλγαρη για τη Ρουμανία, την οποία ο ίδιος αναγνώριζε ως «*φίλον κράτος*».⁶⁵⁰ Ο Έλληνας πρωθυπουργός ενέταξε το Κουτσοβλαχικό Ζήτημα και τις ελληνορουμανικές σχέσεις στο ευρύτερο γεωπολιτικό πεδίο. Με άλλα λόγια, η ελληνική ανησυχία για την εξέλιξη του ζητήματος αυτού είχε λογική βάση τα προηγούμενα χρόνια. Η νέα πολιτική και εδαφική κατάσταση, που δημιούργησαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, είχε εξοβελίσει τους προηγούμενους κινδύνους που απέρρεαν από τη δράση της ρουμανικής προπαγάνδας.

Κατά τα λεγόμενα του Βενιζέλου, η συγκράτηση των Ελλήνων της Μακεδονίας αποτελούσε, τα προηγούμενα έτη, ακρογωνιαίο λίθο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, «*ίνα μη εξασθενίση η εθνική ημών επικράτησις εις τα μέρη εκείνα*». Συνεπώς, η προτεραία πολιτική και γεωπολιτική κατάσταση δεν ευνοούσε τη διπλωματική προσέγγιση της Ελλάδας με κράτη που επιβουλεύονταν τα εδάφη ή τους πληθυσμούς της Μακεδονίας. Οι μέχρι τότε ελληνικές κυβερνήσεις μπορούσαν να αδιαφορούν για τις σχέσεις Ελλάδος – Ρουμανίας. Κατ' εκείνον, από τη στιγμή, όμως, που λύθηκε το Μακεδονικό Ζήτημα και απετράπη η ίδρυση μιας αυτόνομης Μακεδονίας, γιατί η Ελλάδα να μην επαναπροσδιόριζε το δόγμα της εξωτερικής της πολιτικής; Για τον Βενιζέλο, υπήρχε ταύτιση συμφερόντων μεταξύ Ελλάδας και Ρουμανίας.⁶⁵¹ Απ' τη στιγμή που εξέλιπε το αγκάθι του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος και η Ρουμανία παραιτήθηκε από οποιαδήποτε εδαφική διεκδίκηση επί της Μακεδονίας,⁶⁵² γιατί να μην υπήρχαν στενές ελληνορουμανικές σχέσεις;

Η αντιπολίτευση υποστήριξε την άποψη ότι το περιεχόμενο των επιστολών υπήρξε το αντάλλαγμα που ζήτησε η ρουμανική πλευρά, για να υποστηρίξει τα

⁶⁴⁷ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., σελ. 101.

⁶⁴⁸ *Ο.π.*, σελ. 101. Βλ. επίσης, Αντωνόπουλο, *ό.π.*, σελ. 154-157.

⁶⁴⁹ *Ο.π.*, σελ. 158.

⁶⁵⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., σελ. 105-106.

⁶⁵¹ *Ο.π.*, σελ. 106.

⁶⁵² «*αφ' ης στιγμής το Κουτσοβλαχικόν ελύθη δια της λύσεως του Μακεδονικού*». *Ο.π.*, σελ. 107.

ελληνικά αιτήματα στη συνδιάσκεψη της ειρήνης στο Βουκουρέστι. Ο Έλληνας πρωθυπουργός ανταπάντησε, λέγοντας ότι η πρώτη επαφή με τη ρουμανική πλευρά έγινε τον Δεκέμβριο του 1912 – αρχές του 1913 στο Λονδίνο σε συνάντηση που είχε με τον τότε Υπουργό Εσωτερικών της ρουμανικής κυβέρνησης. Στη συνάντηση αυτή, η Ρουμανία έθεσε ως όρο για τη διανομή των εδαφών της Μακεδονίας «*όπως εις τα προσκυρωθησόμενα μέρη εις έκαστον των συμμάχων, όπου θα υπηρχον ρωμανίζοντες κουτσοβλαχικοί πληθυσμοί, εξασφαλισθή η αυτονομία αυτών*».⁶⁵³

Ωστόσο, τις ίδιες αξιώσεις πρόβαλε η Ρουμανία, κατά τη διάρκεια των βουλγαρορουμανικών διαπραγματεύσεων. Η Βουλγαρία συναίνεσε να παραχωρήσει αυτονομία στους Βλάχους που θα περιέρχονταν στη κυριαρχία της, αναγκάζοντας κατά κάποιο τρόπο τον Βενιζέλο να δηλώσει στον Ιονέσκου ότι και η Ελλάδα θα παραχωρούσε στους Βλάχους τα ίδια δικαιώματα, με αυτά που θα παραχωρούσε η Σόφια. Οι ανταλλαγείσες επιστολές, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, επισημοποίησαν την προφορική συμφωνία του Λονδίνου.⁶⁵⁴

Ενδιαφέρον για το περιεχόμενο της μειονοτικής πολιτικής του Βενιζέλου, παρουσιάζουν τα παρακάτω αποσπάσματα για το πώς αντιλαμβανόταν ο Κρητικός πολιτικός την ύπαρξη των μειονοτήτων εντός του ελληνικού εδάφους αλλά και ποιος θα έπρεπε να είναι ο ρόλος του κράτους απέναντι στους «*ολίγους*». Με αφορμή το Κουτσοβλαχικό Ζήτημα, ανέπτυξε τις πολιτικές του θέσεις για το ζήτημα των μειονοτήτων. Πρώτον, θεωρούσε αδιαπραγμάτευτη τη θέση ότι οι συμφωνίες που αφορούσαν μειονοτικά ζητήματα θα τηρούνταν στο ακέραιο και δεν θα κατέληγαν κενό γράμμα.⁶⁵⁵ Ας σημειωθεί ακόμη ότι ήταν βέβαιος ότι όχι μόνο η δική του κυβέρνηση αλλά και οι διάδοχες κυβερνήσεις θα τηρούσαν στο ακέραιο την συμφωνία. Ο Βενιζέλος ήταν βαθιά πεπεισμένος ότι η προσωπική του προσέγγιση για τα μειονοτικά ζητήματα ταυτιζόταν σε μεγάλο βαθμό με τις διαθέσεις του ελληνικού λαού. Επιπλέον, πίστευε ότι από τη στιγμή που η Ρουμανία παραιτήθηκε των εδαφικών της αξιώσεων επί της Μακεδονίας, οι ρωμανίζοντες πληθυσμοί της Μακεδονίας και της Ηπείρου, με δεδομένο, πρώτον, τη πληθυσμιακή και πολιτιστική ανωτερότητα του ελληνικού στοιχείου των περιοχών αυτών και δεύτερον την επίδραση του παράγοντα χρόνου θα συγχωνεύονταν από το ελληνικό στοιχείο.⁶⁵⁶ Εν τούτοις, η συγχώνευση αυτή δεν θα αποτελούσε συνειδητή κυβερνητική επιλογή, διότι όπως ο ίδιος ανέφερε «*δεν ευρίσκω κανέν συμφέρον εις το Ελληνικόν Κράτος, όπως τας ολίγας χιλιάδας Βλάχων απορροφήσωμεν εντός των Ελληνιζόντων Βλάχων*».⁶⁵⁷

Σύμφωνα με τη βενιζελική άποψη, όπως η Ρουμανία δεν υπήρξε ασθενέστερη λόγω της παρουσίας του ελληνικού στοιχείου στο έδαφος της, έτσι και η Ελλάδα, δεν είχε λόγους να αισθάνεται ανασφαλής λόγω των ρωμανιζόντων Βλάχων. Ο Βενιζέλος κατέληξε το συμπέρασμα ότι

⁶⁵³ *Ο.π.*,

⁶⁵⁴ *Ο.π.*,

⁶⁵⁵ *Ο.π.*,

⁶⁵⁶ *Ο.π.*,

⁶⁵⁷ *Ο.π.*,

*«Αι ολίγαι αυτές χιλιάδες των Ελλήνων εν Ρωμανία και αι ολίγαι χιλιάδες των Ρουμανιζόντων Βλάχων εν Ελλάδι δεν δύναται πλέον ν' αποτελούν αφορμήν διχοστασίας μεταξύ των δυο κρατών» και «Αφ' ης ελύθη το ζήτημα το Μακεδονικόν, η ύπαρξις ομογενοῦς πληθυσμοῦ του ετέρου κράτους παρά τω ετέρω είναι απλῶς και μόνον εις πρόσθετος δεσμός, εξασφαλιστικός της στενότητος των σχέσεων των δυο κρατών».*⁶⁵⁸

Κατά την άποψη του γράφοντος, η Ρουμανία, εκμεταλλεύτηκε την ελληνοβουλγαρική σύγκρουση, ώστε να εξασφαλίσει όσα περισσότερα προνόμια μπορούσε για τους φίλα σ' αυτήν προσκείμενους βλαχόφωνους πληθυσμούς.⁶⁵⁹ Έχοντας ανοικτούς δίαυλους διαπραγμάτευσης και με τις δυο χώρες, προσπάθησε να αποσπάσει τα μέγιστα, δεδομένου ότι Ελλάδα και Βουλγαρία αναζητούσαν διεθνή ερείσματα για να κατοχυρώσουν τις εδαφικές τους αξιώσεις. Η Ρουμανία θα συμμαχούσε με όποιο από τα δυο κράτη, παραχωρούσε διευρυμένη αυτονομία στους ρουμανίζοντες πληθυσμούς των υπό ενσωμάτωση περιοχών. Το Κουτσοβλαχικό Ζήτημα χρησιμοποιήθηκε από τη Ρουμανία ως αντικείμενο συναλλαγής σε διπλωματικό επίπεδο.⁶⁶⁰

Όσον αφορά τα παραχωρηθέντα προνόμια, σύμφωνα με τον Ευάγγελο Αβέρωφ - Τσιτσιτά, οι ανταλλαγείσες επιστολές καθιέρωσαν το Κουτσοβλαχικό ως μειονοτικό ζήτημα. Εν τούτοις, το ζήτημα υπήρχε, δεν το δημιούργησε η πολιτική του Βενιζέλου. Τα «γενικώτερα συμφέροντα του τόπου» επέβαλλαν στον Βενιζέλο την αλλαγή κατεύθυνσης όσον αφορά το ζήτημα αυτό.⁶⁶¹ Τα γενικότερα συμφέροντα δεν ήταν άλλα από την προσάρτηση της Μακεδονίας και της Ηπείρου αλλά και το ενδιαφέρον του Βενιζέλου για την επιβίωση του ακμαίου ελληνικού πληθυσμού της Ρουμανίας.

Σύμφωνα με τον ίδιο, δεν υπήρξε τόσο επικίνδυνη για την Ελλάδα η αναγνώριση των ρουμανιζόντων, όσο το γεγονός ότι μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η Ελλάδα συνέχιζε να παραμένει αδρανής έναντι του ρουμανικής προπαγάνδας. Αν και το Κουτσοβλαχικό Ζήτημα αποτέλεσε, από το 1918 και εξής, μια βραδυφλεγής βόμβα για την ελληνική κυριαρχία, λαμβάνοντας υπόψη και την ανάμειξη του ιταλικού παράγοντα,⁶⁶² η ελληνική αντίδραση υπήρξε υποτονική.

Τέλος, τα αποσπάσματα του λόγου του Βενιζέλου που αναλύσαμε παραπάνω και αναφέρονταν στον τρόπο αντιμετώπισης του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος αποτελούν απτές αποδείξεις του στίγματος της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Κατά τα λεγόμενά του, οι συμφωνίες που αφορούσαν μειονοτικά ζητήματα θα τηρούνταν στο ακέραιο, χωρίς ταυτόχρονα να μεσολαβούσε καμία προσπάθεια αφομοίωσης των αλλογενών πληθυσμών. Το αν η βενιζελική μειονοτική πολιτική υπήρξε συνεπής στα κηρύγματά της θα το δούμε στη συνέχεια. Ωστόσο, αποτελεί αναμφισβήτητο

⁶⁵⁸ Ο.π.,

⁶⁵⁹ Α.Υ.Ε./1914/ Β/150, Τηλ. Ρωμανού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 35890, Παρίσι, 27/11/1912.

⁶⁶⁰ Αβέρωφ-Τσιτσιτάς, *ό.π.*, σελ. 174.

⁶⁶¹ Ο.π., σελ. 65.

⁶⁶² Ο.π., σελ. 191.

ιστορικό γεγονός ότι οι κυβερνήσεις Βενιζέλου της περιόδου 1910-1920 δεν προσπάθησαν να περιορίσουν τη δράση των ρουμανιζόντων στον ελλαδικό χώρο, γεγονός που προκαλούσε τα παράπονα των κατώτερων οργάνων των κατά τόπους Γενικών Διοικήσεων της Μακεδονίας και της Ηπείρου, που πίεζαν για τη λήψη δραστικών μέτρων σε βάρος των ρουμανιζόντων.

Η διαφορετική αντίληψη των κατά τόπους οργάνων της ελληνικής διοίκησης, σε σχέση με τα μειονοτικά ζητήματα αποτέλεσε μια άκρως ενδιαφέρουσα πτυχή για την αντιμετώπιση των μειονοτήτων από την πλευρά του ελληνικού κράτους. Η κεντρική διοίκηση («το κράτος των Αθηνών») εμφανιζόταν πάντα περισσότερο διαλλακτικό απέναντι στα ζητήματα των μειονοτήτων σε σχέση με τα τοπικά όργανα (κατά τόπους Γενικές Διοικήσεις, Νομαρχίες, στρατιωτικές διοικήσεις). Αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι πρώτον, η κυβέρνηση δεν είχε άμεση και βιωματική εμπειρία με τους μειονοτικούς πληθυσμούς και δεύτερον, η ελληνική κυβέρνηση, με δεδομένο τους στενούς δεσμούς των μειονοτήτων με κράτη της περιφέρειας, συνυπολόγιζε τις συνέπειες των αποφάσεων της σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής. Αντιθέτως, η πλειονότητα των τοπικών οργάνων λειτουργούσαν περισσότερο με βάση το θυμικό και πάντα στα στενά πλαίσια της τοπικής κοινωνίας που ζούσαν. Η καθημερινή τριβή με τα μειονοτικά ζητήματα σε συνδυασμό με τη συναίσθηση του εθνικού τους καθήκοντος, τους καθιστούσε περισσότερο συντηρητικούς και άκαμπτους έναντι των μειονοτήτων.⁶⁶³

6. ΣΛΑΒΟΦΩΝΟΙ

Όπως προαναφέρθηκε, το καλοκαίρι του 1913 εκδηλώθηκε κύμα μετανάστευσης σλαβόφωνων (κυρίως εξαρχικών) προς τη Βουλγαρία. Το κύμα αυτό υπήρξε συνέπεια της υποχώρησης του βουλγαρικού στρατού αλλά και της αδυναμίας ορισμένων να ζήσουν υπό ελληνική διοίκηση.⁶⁶⁴ Αν και υπήρξαν επίσημες διαβεβαιώσεις, όπως αυτές του Ρακτιβάν, ως Αντιπροσώπου της ελληνικής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη, για το σεβασμό της ιδιαιτερότητας των σλαβόφωνων, εν τούτοις, υπήρξαν καταγγελίες για βιαιότητες των στρατιωτικών σωμάτων σε βάρος του συγκεκριμένου πληθυσμού.⁶⁶⁵ Να προσθέσουμε ότι από την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων έως το 1920, δεν εκδηλώθηκαν μαζικές αποχωρήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών από τη Μακεδονία.⁶⁶⁶

Ο πρόσφατος πόλεμος εναντίον του «μισητού» εχθρού του έθνους, της Βουλγαρίας και το δέσιμο των εξαρχικών σλαβόφωνων της ελληνικής επικράτειας με τη βουλγαρική πλευρά αποτελούσε για την ελληνική διοίκηση ένα εκρηκτικό μίγμα. Αν θέλαμε να αποδώσουμε ένα βαθμό επικινδυνότητας, σύμφωνα με τις αντιλήψεις

⁶⁶³ Βλ. για παράδειγμα, Α.Υ.Ε./1915/Α/5/19, Υποδιοικητής Εδέσσης προς τον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 16, 29/1/1915 και Αστυνομική Υποδιεύθυνση Εδέσσης προς Α.Δ.Χ.Μ., αρ. πρωτ. 7720, 12/4/1915

⁶⁶⁴ Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών (1912/1930)*..., σελ. 71.

⁶⁶⁵ Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σελ. 74.

⁶⁶⁶ *Ο.π.*, σελ. 91.

της ελληνικής διοίκησης, σε κάθε μειονότητα, τότε οι σλαβόφωνοι ήταν στη κορυφή της λίστας. Επιπροσθέτως, η γεωγραφική τους κατανομή στα σύνορα με τη Βουλγαρία, αύξανε ακόμα περισσότερο την καχυποψία της ελληνικής διοίκησης για τις πραγματικές προθέσεις και σκέψεις της συγκεκριμένης μειονοτικής ομάδας. Ωστόσο, οι πατριαρχικοί σλαβόφωνοι αποδέχτηκαν την ελληνική διοίκηση με σχετική ευκολία, δεδομένης της προσήλωσής τους στο Πατριαρχείο, το οποίο διατηρούσε στενές σχέσεις με την Ελλάδα.

Τα στελέχη της ελληνικής διοίκησης εξέφραζαν την έντονη καχυποψία τους για τους σλαβόφωνους. Σε έκθεση του Εισαγγελέα Εφετών Θεσσαλονίκης, τον Σεπτέμβριο του 1913, η οποία αναφερόταν στην κατάσταση στη Μακεδονία μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, αντλούμε ορισμένες χρήσιμες πληροφορίες για τη θέση των σλαβόφωνων σε σχέση με την εθνική ακεραιότητα της χώρας. Ειδικότερα,

«Πολύ περισσότερο όμως ζωήν θέλουσι παρουσιάσει και άλλαι πολυπληθείς εν τη Μακεδονία φυλαί (υπονοούνται οι σλαβόφωνοι), ων η κοινοτική δράσις φοβούμαι ότι δεν θέλει περιορισθή μόνον εις τον καθαρώς θρησκευτικόν κύκλον αλλά θέλουσι εκδηλώσει εντονώτερον την φυλετικήν αυτών ζωήν ως εκ της γειτνιασεως μάλιστα αυτών προς ομόφυλα αυτών κράτη, ων η επίδρασις δεν θέλει παύσει διαθερμαίνουσα την ζωήν τούτων. Και εν μεν τη συνειδήσει των Μωαμεθανών έχει παγιωθή η πεποίθησις ότι η φυλή αυτών δεν επανέρχεται εν Ευρωπη,[...], όμως των εν Μακεδονία πληθυσμών όσοι θα περιέλθωσιν εις άλλας φυλάς, ού μόνον είναι βέβαιον ότι αμείωτος θέλει διατηρήση η ελπίς της θάσσον ή βράδιον μετά των ομοφύλων των ενώσεως αλλά επί θέλει τοις υποθάλλεται παρά των γειτνιαζόντων φυλών η ελπίς αυτή[...].»⁶⁶⁷

«Αι άλλαι πολυπληθείς εν τη Μακεδονία φυλαί δεν ήταν άλλες από τους σλαβόφωνους και δη τους εξαρχικούς. Τα «ομόφυλα αυτών κράτη, ων η επίδρασις δεν θέλει παύσει διαθερμαίνουσα την ζωήν τούτων», δεν ήταν άλλα από τη Βουλγαρία και τη Σερβία, των οποίων το ενδιαφέρον για τους σλαβόφωνους της ελληνικής επικράτειας παρέμενε αμείωτο. Με δεδομένο όλα τα παραπάνω, η ελληνική Πολιτεία στράφηκε προς την ταχεία διαδικασία εξελληνισμού της σλαβόφωνης μάζας της Μακεδονίας μέσω της ίδρυσης σχολείων και εκκλησιών στις αμιγώς εξαρχικές περιοχές. Την πρωτοβουλία ανέλαβαν κυρίως ιδιωτικοί σύλλογοι, όπως ο Σύλλογος προς Διάδοση των Ελληνικών Γραμμάτων. Μολαταύτα, το ίδιο το κράτος δεν κατάφερε να θέσει σε εφαρμογή το πρόγραμμα εξελληνισμού, λόγω των καταγιστικών εξελίξεων που ακολούθησαν τους Βαλκανικούς Πολέμους.

⁶⁶⁷ Α.Υ.Ε./1913/31/8, Υπουργείο Δικαιοσύνης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 18891, 16/9/1913. Εμπιστευτικόν, αντίγραφο της μελέτης του Εισαγγελέως Εφετών Θεσσαλονίκης «περί της Θεσσαλίας αναγνωρισθείσης κοινοτικής και μη ιδιοκτησίας των μουσουλμάνων και της εν Μακεδονία σήμερον ως τιαούτης αναγνωριστέας».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Η βενιζελική μειονοτική πολιτική της περιόδου 1910 -1915

Τον Οκτώβριο του 1912, ο Κωνσταντίνος Ρακτιβάν, ως Αντιπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη, σε εγκύκλιό του προς τους πληθυσμούς των επαρχιών που είχαν απελευθερωθεί από τον ελληνικό στρατό, ανέφερε ότι η ελληνική διοίκηση έχει σκοπό να φέρει «τα αγαθά της ελευθερίας εις πάντας αδιακρίτως τους κατοίκους της χώρας, διότι αληθής ελευθερία δεν δύναται να νοηθή άνευ τελείας ισότητος των υπό την σκέπην της αυτής Πολιτείας διαβιούντων λαών». Με μια διοίκηση ισχυρή αλλά και ισόνομη, η οποία θα χρησιμοποιούσε «τα εν τόπους αρμόδια πρόσωπα άνευ διακρίσεως φυλής και θρησκειώματος». Ωστόσο, σύμφωνα με τον Ρακτιβάν, η ελληνική Πολιτεία αξίωνε από όλους «αυστηράν και πιστήν των νόμων τήρησιν και ευπείθειαν εις τας διδομένας διαταγάς [...] παρα των πολιτών των διαφόρων εθνοτήτων, και εν συνόλω και κατ' ιδίαν, ειλικρινή σύμπνοιαν, αμοιβαίον σεβασμόν και ομόνοιαν».⁶⁶⁸

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι το πλαίσιο των σχέσεων της ελληνικής Πολιτείας με τις μειονότητες συνίστατο στα εξής: α) διοίκηση αυστηρή αλλά και ισόνομη, β) αυστηρή και πιστή τήρηση των νόμων, γ) ευπείθεια στις διαταγές της διοίκησης, δ) δίκαιη συμπεριφορά προς τους διοικούμενους, ε) αμοιβαίο σεβασμό και ομόνοια, στ) πλήρης ισότητα και δικαιοσύνη και ζ) παραδειγματική τιμωρία ημετέρων σε περιπτώσεις που ευθύνονταν για έκνομες συμπεριφορές εναντίον μειονοτικών ομάδων.⁶⁶⁹

Βέβαια, όταν αναφερόμαστε σε «ελληνική διοίκηση», θεωρούμε απαραίτητο να τη διακρίνουμε σε δυο βαθμίδες, στα τοπικά όργανα εξουσίας και στην κεντρική διοίκηση των Αθηνών. Η πρώτη κατηγορία με δεδομένο πρώτον, τη στενότητα σκέψης με την οποία αντιμετώπιζαν τα μειονοτικά ζητήματα και δεύτερον, την τριβή - φθορά της καθημερινής επαφής με τους αλλογενείς πληθυσμούς, διακατεχόταν από καχυποψία για την κοινωνική και θρησκευτική δράση των μειονοτήτων.⁶⁷⁰ Επί παραδείγματι, σύμφωνα με τον Αβέρωφ, η ρουμανική προπαγάνδα δεν έβρισκε εμπόδια από την επίσημη ελληνική Πολιτεία παρά μόνο από τα κατώτερα όργανα της διοίκησης.⁶⁷¹ Όπως, επίσης, η αδυναμία των κατωτέρων οργάνων να χειριστούν τη γλωσσική διαφορετικότητα των σλαβόφωνων έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη διαδικασία ενσωμάτωσής τους.⁶⁷²

Αντιθέτως, η κεντρική διοίκηση των Αθηνών, έχοντας ως γνώμονα στην άσκηση της μειονοτικής πολιτικής την αποφυγή αρνητικών εντυπώσεων για τη διεθνή εικόνα

⁶⁶⁸ *Εγκατάστασις ελληνικών αρχών εν Μακεδονία*, Εγκύκλιος του Υπ. της Δικαιοσύνης, Κ. Ρακτιβάν ως Αντιπρόσωπος της Κυβερνήσεως, Θεσσαλονίκη, 31/10/1912.

⁶⁶⁹ Ρακτιβάν, *Εγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης...*, σελ. 17-21.

⁶⁷⁰ Γενικότερα βλ. Γκλαβίνα, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα...*, σελ. 385, 389-425.

⁶⁷¹ Αβέρωφ-Τοσίτσας, *ό.π.*, σελ. 71, 197-198.

⁶⁷² Γούναρης, «Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας: Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό...», *ό.π.*, σελ. 209-236.

της χώρας, υπήρξε περισσότερο διαλλακτική έναντι των μειονοτικών απαιτήσεων. Μολαταύτα, η συγκεκριμένη διαλλακτικότητα συνδεόταν άμεσα με τη στάση και τη συμπεριφορά των μειονοτήτων εντός της ελληνικής επικράτειας. Σε εποχές εθνικού παροξυσμού, όπως η δεκαετία του 1910, δεν «επιτρεπόταν» η εκδήλωση συμπεριφορών (κυρίως από αλλογενείς) αντίθετων προς τα συμφέροντα του έθνους. Μην ξεχνάμε ότι ο βενιζελισμός υπήρξε φορέας εθνικής ολοκλήρωσης, στο πλαίσιο του οποίου εντασσόταν και η προσπάθεια δημιουργίας ενός εθνικά ομοιόμορφου χώρου, γεγονός που επιτεύχθηκε αργότερα με τις ανταλλαγές των πληθυσμών.⁶⁷³

Επιστρέφοντας στην εγκύκλιο του Ρακτιβάν, «εις τα εγχώρια στοιχεία, εννοείται ότι παρέχεται πάσα προστασία, αδιακρίτως εθνικότητας, παρ' εμού και πασών των δημοσίων αρχών»⁶⁷⁴ Η «πάσα προστασία» αποτέλεσε το αντίδωρο της ελληνικής διοίκησης έναντι των μειονοτήτων για την εξασφάλιση της δημόσιας τάξης, την οποία οι μειονότητες καλούνταν να σεβαστούν.⁶⁷⁵ Το ίδιο νόημα εντοπίζουμε σε τηλεγράφημα του Υπουργού των Εξωτερικών τον Δεκέμβριο του 1912, Λάμπρου Κορομηλά, προς τον μουφτή της Χίου, όπου γινόταν αναφορά στο γεγονός ότι οι ελληνικές αρχές θα παρείχαν στους κατοίκους του νησιού «ανεξαρτήτου εθνικότητας και θρησκείματος πάσαν προστασίαν». Το τηλεγράφημα συνέχιζε λέγοντας ότι «δύνασθε να είσθε βέβαιοι ότι θα εξακολουθεί αυτή (πάσαν προστασίαν) να παρέχεται εις την μωαμεθανικήν παροικίαν της νομιμοφροσύνης της οποίας ευχαρίστως λαμβάνομεν δείγματα».⁶⁷⁶

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονίσουμε τη συσχέτιση που υπήρχε ανάμεσα στην «πάσαν προστασίαν» από πλευράς ελληνικού κράτους και στη «νομιμοφροσύνη» που επιβαλλόταν να δείχνουν οι μειονοτικές ομάδες. Το παραπάνω δίπολο μας φέρνει στο νου την αντιμετώπιση των μουσουλμάνων Κρητών από τον Βενιζέλο της Κρητικής Πολιτείας. Ειδικότερα, η επίσημη Πολιτεία, προηγουμένως η Κρητική Πολιτεία, τώρα το ελληνικό κράτος είχε υποχρεώσεις έναντι των μειονοτήτων που διαβιούσαν στα εδάφη του, αρκεί οι μειονότητες να κινούνταν σε ένα πλαίσιο νομιμοφροσύνης και εθνικοφροσύνης. Κατά την άποψη του γράφοντος, η σχέση «πάσαν προστασίαν ελληνικού κράτους» - «νομιμοφροσύνη μειονοτήτων» αποτέλεσε τη βάση για την προσέγγιση του μειονοτικού φαινομένου από πλευράς ελληνικού κράτους.

Ο Βενιζέλος ζητούσε από τις μειονότητες υπακοή στους ελληνικούς νόμους και στα ελληνικά εθνικά συμφέροντα, ώστε να παραχωρήσει σ' αυτούς καθεστώς ισονομίας και ισοπολιτείας. Οποιαδήποτε νομική παρέκκλιση ή προσκόλληση των μειονοτικών ομάδων σε αλλότριες προπαγάνδες, κατέλυε την αμοιβαιότητα της σχέσης «πάσαν προστασίαν ελληνικού κράτους» - «νομιμοφροσύνη μειονοτήτων». Οι

⁶⁷³ Με αφορμή τη μεταναστευτική κίνηση του 1914, είχε αρχίσει πρόγραμμα εποικισμού της Μακεδονίας αλλά λόγω του πολέμου σταμάτησε. Η προσπάθεια για πύκνωση του αγροτικού πληθυσμού της Μακεδονίας, μέσω των Ελλήνων προσφύγων που κατέφθαναν κατά χιλιάδες από την Τουρκία, θα δημιουργούσε συμπαγείς ελληνόφωνους πυρήνες που θα παρεμβάλλονταν ανάμεσα στη μουσουλμανική και τη σλαβόφωνη μάζα της Μακεδονίας. Πάλλης, *Περί ανταλλαγής πληθυσμών και εποικισμού εν τη Βαλκανική...*, ό.π., σελ. 18. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα...*, ό.π., σελ. 48.

⁶⁷⁴ Ρακτιβάν, ό.π., σελ. 24.

⁶⁷⁵ Ό.π., σελ. 40.

⁶⁷⁶ Α.Υ.Ε./1914/Β/150, Τηλ. Κορομηλά προς μουφτή Χίου, Ρατίβ, ά.α.π., Αθήνα, 1/12/1912. Επίσης, Α.Υ.Ε./1913/16/3, Υπ.Εξ. προς Γενικό Διοικητή Ηπείρου και Διοικητικό Επίτροπο Κορυτσάς, αρ. πρωτ. 13742, 21/4/1913. Οδηγία περί της τηρητέας πολιτικής

νέοι υπήκοοι του ελληνικού κράτους, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, καλούνταν να αποδείξουν την νομιμοφροσύνη τους και τις αγαθές προθέσεις τους έναντι της νέας τους πατρίδας.⁶⁷⁷

Ωστόσο, η ελληνική διοίκηση, κυρίως τα κατώτερα όργανα αυτής, δεν παρείχαν «πάσαν προστασία» στους μειονοτικούς πληθυσμούς. Η πολεμική αναταραχή και ο εθνικιστικός αναβρασμός της δεκαετίας του 1910, οδήγησε τα κατώτερα κλιμάκια της ελληνικής διοίκησης σε αναζήτηση εχθρών, με αποτέλεσμα η διαφορετικότητα των μειονοτήτων να τις καθιστά τα πρώτα θύματα. Την ίδια οπτική των πραγμάτων είχαν και τα σώματα ασφαλείας, στρατός και χωροφυλακή. Τα σώματα ασφαλείας ζητούσαν επιτακτικά την άμεση και συνεχή επίβλεψη των μειονοτικών δραστηριοτήτων.

Ο Εμμανουήλ Ρέπουλης, Γενικός διοικητής Μακεδονίας, το 1914 σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο, υποστήριξε ότι η αφομοίωση των πληθυσμών της Μακεδονίας μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με τη μόνιμη εφαρμογή των μέτρων ασφαλείας στη Μακεδονία. Σε ορισμένες περιοχές δεν είχαν αφομοιωθεί καθόλου λόγω της συμπεριφοράς του στρατεύματος, ενώ απέρριπτε την πρόταση του Στρατού για σύσταση ειδικής Υπηρεσίας Ασφαλείας.⁶⁷⁸ Στο ίδιο μήκος κύματος ήταν και η αναφορά του Γενικού Διοικητή Ηπείρου προς τον Βενιζέλο, σχετικά με τη συμπεριφορά των στρατιωτικών αρχών έναντι των μειονοτήτων. Ο εν λόγω κρατικός αξιωματούχος αναφερόταν στο πρόγραμμα προσέγγισης και συναδέλφωσης χριστιανών και Τουρκοαλβανών, το οποίο «σπουδαίως παρεβλάπτετο και πολλάκις εξεδεμηδενίζοντο εκ της αντιθέτου ενεργείας και διαγωγής των στρατιωτικών αρχών» και υπογράμμιζε την «αντεθνική στάση των στρατιωτικών αρχών [...] προς τους Τουρκοαλβανούς».⁶⁷⁹ Οι στρατιωτικές αρχές, βάσει της παραπάνω αναφοράς, στερούνταν διοικητικού πνεύματος, χαρακτηριζόμενες από στενότητα αντιλήψεων όσον αφορά τον τρόπο αντιμετώπισης των μειονοτήτων.

Από την πλευρά τους, οι μειονότητες, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο, δεν έπαψαν να διατηρούν στενές σχέσεις με τα κράτη που βρίσκονταν περισσότερο κοντά στη φυλετική τους ταυτότητα. Η στάση ορισμένων μειονοτικών ομάδων προβλημάτιζε την ελληνική διοίκηση λόγω των σχέσεων που διατηρούσαν με τις «μητέρες πατρίδες». Οι μουσουλμάνοι με την Τουρκία, οι σλαβόφωνοι με τις Βουλγαρία και Σερβία, οι ρουμανίζοντες βλαχόφωνοι με τη Ρουμανία. Επί παραδείγματι, ήταν εξοργιστική για την ελληνική διοίκηση η τυφλή υπακοή των μουσουλμάνων στους πνευματικούς τους αρχηγούς αλλά και στις προσταγές των κύκλων της Κωνσταντινούπολης.⁶⁸⁰ Από την άλλη, μεγάλη μάζα των βλαχοφώνων της Ελλάδας συντηρούνταν από το ρουμανικό χρήμα που έρρεε άφθονο στην Ελλάδα για προπαγανδιστικούς σκοπούς. Όλα τα παραπάνω παραδείγματα ενίσχυαν την

⁶⁷⁷ Η σχέση «πάσαν προστασίαν ελληνικού κράτους» - «νομιμοφροσύνην μειονοτήτων» έγινε πιο ξεκάθαρη την τελευταία περίοδο της διακυβέρνησης Βενιζέλου. *Ελεύθερον Βήμα*, 24/9/1930.

⁶⁷⁸ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 7/5, Επιστολή Ρέπουλη στον Βενιζέλο, Α.Α.Κ., 1914.

⁶⁷⁹ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 7/1, Γενικός διοικητής Ηπείρου προς τον Ελ. Βενιζέλο, όπου επισυνάπτει έκθεση του διοικητικού επιτρόπου Τεπελενίου σχετικά με την συμπεριφορά των στρατιωτικών αρχών Ηπείρου έναντι των Τουρκαλβανών, αρ. πρωτ. 551, 7/2/1914.

⁶⁸⁰ Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 388.

επιφυλακτικότητα και την καχυποψία της ελληνικής διοίκησης έναντι των μειονοτικών κινήσεων στο εσωτερικό της χώρας και έδιναν αφορμές για έκτροπα.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούσαν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι μπορεί να μην είχαν την προστασία κάποιας ξένης δύναμης, διατηρούσαν όμως στενές σχέσεις με διεθνείς εβραϊκές οργανώσεις του εξωτερικού. Οι καταγγελίες των Εβραίων στο διεθνή τύπο, για καταπάτηση των δικαιωμάτων τους από τις ελληνικές αρχές αμαύρωναν την εικόνα της Ελλάδας στο διεθνές στερέωμα και δημιουργούσαν καχυποψία στις ελληνικές αρχές για τον πραγματικό τους ρόλο. Συν τοις άλλοις, η επικοινωνία μιας μερίδας από αυτούς με τη Σόφια, όσον αφορά το μέλλον της Θεσσαλονίκης, επέτεινε το ήδη υπάρχον κλίμα καχυποψίας.⁶⁸¹ Τέλος, οι Εβραίοι της δεν επιθυμούσαν την μειονοτικοποίηση της κοινότητας τους αλλά την ανάδειξή της σε προνομιά κοινωνική και οικονομική ομάδα, τα προνόμια της οποίας θα ξεπερνούσαν αυτά που προέβλεπε το μειονοτικό καθεστώς στο οποίο θα υπαγόταν.⁶⁸²

Ο Βενιζέλος ακολούθησε, τουλάχιστον σ' αυτήν την περίοδο, μια διαφορετική πολιτική, σε σχέση με τα κατώτερα στελέχη της διοίκησης, όσον αφορά την αντιμετώπιση των μειονοτήτων. Κατ' αρχάς, για να περιορίσει τα κρούσματα κρατικής αυθαιρεσίας προώθησε μια συγκεντρωτική διοίκηση, με γενικές διοικήσεις άμεσα ελεγχόμενες από τη κεντρική εξουσία.⁶⁸³ Δεύτερον, την περίοδο της βαλκανικής εξόρμησης του έθνους, ο Κρητικός πολιτικός είχε ανάγκη τη συναίνεση των μειονοτήτων για να πετύχει την εδαφική εξάπλωση της Ελλάδας. Συνεπώς, η πολιτική του έναντι των μειονοτήτων υπαγορευόταν από την ανάγκη να κατακτήσει η Ελλάδα τις συνειδήσεις των πληθυσμιακών ομάδων που βρέθηκαν εντός των ελληνικών συνόρων μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο η σταθεροποίηση της ελληνικής διοίκησης στις Νέες Χώρες και το ενδιαφέρον του κράτους για τους αλλογενείς, αποτέλεσαν τους απώτερους στόχους της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής.

Στόχος του Βενιζέλου, την επαύριον των Βαλκανικών Πολέμων, δεν ήταν η δια της βίας αφομοίωση ή εκδίωξη των μειονοτήτων – πώς άλλωστε να υπήρχε πρόγραμμα αφομοίωσης των μειονοτήτων μέσα σε ένα κλίμα συνεχών πολεμικών συγκρούσεων; - αλλά η χρησιμοποίηση τους υπό καθεστώς ισονομίας και ισοπολιτείας για τις εθνικές ανάγκες του κράτους. Επί παραδείγματι, η μουσουλμανική μάζα της Μακεδονίας ήταν απαραίτητη για τη γεωργική αυτονομία

⁶⁸¹ Ο Βούλγαρος Πρωθυπουργός, Ντανέφ, στη συνδιάσκεψη Ειρήνης στο Λονδίνο ήταν έτοιμος να δώσει γη και ύδωρ στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, για να αποσπάσει τη Θεσσαλονίκη από τα ελληνικά χέρια. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919...*, ό.π., σελ. 260-262.

⁶⁸² Ρακτιβάν, ό.π., σελ. 48-49. Η απέχθεια των Εβραίων στη υπαγωγή της κοινότητας τους σε ένα μειονοτικό καθεστώς πήγαζε και από το προηγούμενο ιστορικό παρελθόν της κοινότητας η οποία πρωταγωνιστούσε στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Θεσσαλονίκης. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης δεν αισθάνονταν μειονότητα, αντιθέτως, λόγω της οικονομικής τους ευρωστίας και της κοινοτικής τους οργάνωσης, λειτουργούσαν ως κυρίαρχοι της πόλης. Συνεπώς, υπήρχαν και ψυχολογικοί λόγοι που έκαναν τους Εβραίους να μη θέλουν να θεωρούνται μειονότητα. Ωστόσο, το προηγούμενο οθωμανικό παρελθόν της εβραϊκής κοινότητας, εκτός από μακρόχρονο, υπήρξε αρκετά ευνοϊκό για την ανάπτυξη της, με αποτέλεσμα οι Εβραίοι να μη θέλουν να δεχτούν τις αλλαγές που έφεραν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι.

⁶⁸³ Μακρυδημήτρης, «Διοίκηση, αποκέντρωση και δημοσιοϋπαλληλικές εγγυήσεις ως αντικείμενο της συνταγματικής αναθεώρησης του 1911» στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι συνταγματικές αναθεωρήσεις από το χθες στο σήμερα*, Πρακτικά Ημερίδας, 2008, σελ. 120-121

της χώρας και τη συγκράτηση της σλαβικής επέκτασης προς νότο.⁶⁸⁴ Ακόμη, η άριστη συμπεριφορά έναντι της μουσουλμανικής μειονότητας αποτελούσε εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση για την εδαφική επέκταση της Ελλάδας σε περιοχές με συμπαγείς μουσουλμανικούς πληθυσμούς. Επιπροσθέτως, η οικονομική δραστηριότητα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης αποτελούσε τον αναγκαίο μοχλό για την οικονομική απογείωση της Μακεδονίας και την αναβάθμιση του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Η κυβέρνηση Βενιζέλου, εκτός των άμεσων μέτρων για την αναθέρμανση της εμπορικής κίνησης της πόλης με το δέλεαρ την ανακήρυξης της σε ελεύθερο λιμάνι, καθυσύχασε τις ανησυχίες της εβραϊκής κοινότητας, μείωσε τη σημασία των σχεδίων περί διεθνοποίησης του λιμανιού της πόλης και εξασφάλισε εν μέρει τη συγκατάθεσή της.

Οι βλαχόφωνοι, λαός φιλόνομος και εργατικός όπως τους είχε χαρακτηρίσει ο Βενιζέλος, είχαν αναπτύξει εμπορικές δραστηριότητες με τη βαλκανική ενδοχώρα και μπορούσαν να συνεισφέρουν στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Μην ξεχνάμε ότι αρκετοί Βλάχοι συγκαταλέγονται στους μεγάλους εθνικούς ευεργέτες. Όσον αφορά τους σλαβόφωνους, εκτός από το γεγονός ότι ήταν ορθόδοξοι και συνεπώς ενσωματώνονταν ευκολότερα σε σχέση με τους μουσουλμάνους και τους Εβραίους, ήλεγχαν το σύνολο της γης της Δυτικής Μακεδονίας. Η οικονομική αξία της κάθε μειονότητας αποτέλεσε για τον Βενιζέλο το βασικό κίνητρο για την παραμονή τους εντός του ελληνικού εδάφους. Ο Βενιζέλος παραμέρισε τη φυλετική ταυτότητα κάθε μειονότητας χάριν της οικονομικής ανασυγκρότησης των δομών της χώρας.

Ο Κρητικός πολιτικός δεν δίστασε να προβεί σε ευρείες παραχωρήσεις προς συγκεκριμένες μειονότητες, όπως οι μουσουλμάνοι, οι βλαχόφωνοι και οι Εβραίοι, στην προσπάθεια του να εξασφαλίσει υπέρτερα εθνικά συμφέροντα. Επί παραδείγματι, δεν πρέπει να θεωρείται τυχαίο το γεγονός ότι κινήθηκε τάχιστα προς την κατεύθυνση της εγγύησης των θρησκευτικών δικαιωμάτων και οικονομικών συμφερόντων των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Συν τοι άλλοις, η αρεστή συμπεριφορά των οργάνων της ελληνικής διοίκησης έναντι των Εβραίων, μιας κοινότητας με ισχυρές διασυνδέσεις στο διεθνές σύστημα, μεγιστοποιούσε, σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής, τα διεθνή ερείσματα της χώρας.

Ένα ακόμα παράδειγμα της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής αποτελεί το περιεχόμενο της Συμβάσης περί Ειρήνης των Αθηνών. Τόσο το περιεχόμενο της σύμβασης αυτής, όσο και οι ανταλλαγείσες επιστολές Βενιζέλου – Μαγιορέσκου δημιούργησαν ένα νέο πλαίσιο αντιμετώπισης των μειονοτήτων. Όσον αφορά την κατηγορία της αντιπολίτευσης ότι, μέσω της Σύμβασης των Αθηνών, παραχώρησε στους μουσουλμάνους της Ελλάδας διευρυμένα δικαιώματα και κατέστησε την Πύλη προστατίδα των μουσουλμάνων της Ελλάδας, η απάντηση βρίσκεται στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας. Ο τρόπος που ο Βενιζέλος, ως πρωθυπουργός πια της Ελλάδας, διαχειριζόταν τα ζητήματα των μουσουλμανικών κοινοτήτων της Ελλάδας δεν απείχε πολύ από τον Βενιζέλο της Κρητικής Πολιτείας. Διακατεχόταν από πνεύμα διαλλακτικότητας έναντι των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, χωρίς όμως να

⁶⁸⁴ Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 382.

επιτρέπει σε ξένα κέντρα (π.χ. Υπουργείο των Εφκαφίων) να ποδηγετήσουν ή να επηρεάσουν τα ελληνικά μειονοτικά θέματα.

Ωστόσο, η ποιότητα των παραχωρήσεων δεν έθετε σε κίνδυνο υπέρτερα εθνικά συμφέροντα. Αντιθέτως, εξυπηρετούσε τους στόχους της εθνικής πολιτικής, καθυστερώντας τους πολυπληθείς μουσουλμανικούς πληθυσμούς των Νέων Χωρών σχετικά με τις προθέσεις της ελληνικής διοίκησης. Η νέα πατρίδα των μουσουλμάνων έπρεπε να αποδειχτεί αμερόληπτη και γενναιόδωρη έναντι όλων των υπηκόων της, ώστε να κερδίσει την εύνοια τους. Το βαθύτερο νόημα της συγκεκριμένης πολιτικής ήταν η σταθεροποίηση της ελληνικής διοίκησης στις Νέες Χώρες.

Σύμφωνα με την αντιπολίτευση, η Σύμβαση του 1881 συντάχθηκε με βάση τη διεθνή πρακτική της εποχής ενώ η Σύμβαση των Αθηνών υπήρξε βασιλικότερη του βασιλέως ως προς τα δικαιώματα των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Η άποψη του Βενιζέλου για τα μειονοτικά ζητήματα ξεπερνούσε το μειονοτικό δίκαιο της εποχής του. Για να γίνει πιο σαφές, ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισε τις μειονότητες το 1913, αποτελούσε προάγγελο της μειονοτικής πολιτικής που ακολούθησαν οι σύμμαχοι μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Μέσα από την εφημερίδα συζητήσεων της Βουλής είδαμε ότι οι δυνάμεις της αντιπολίτευσης αντιλαμβάνονταν την πολυπληθή μουσουλμανική μειονότητα ως εν δυνάμει εθνικό κίνδυνο, τον οποίο επιβαλλόταν να θέσουν υπό περιορισμό. Αντιθέτως, ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν τη μουσουλμανική μειονότητα ως *«άριστον γεωργικόν στοιχείον πρώτης τάξεως, πολίται λαμπροί, υπήκοοι λαμπροί»*. Όπως είδαμε, στόχος του ήταν η συγκράτηση των μουσουλμανικών πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο, ώστε να αποτελέσουν την ατμομηχανή της γεωργικής ανάπτυξης της χώρας. Συν τοις άλλοις, ο ίδιος δεν επιθυμούσε να τους εκδιώξει, διότι έτσι θα έθετε σε κίνδυνο τους Έλληνες της Τουρκίας. Στην πολιτική του σκέψη οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας και οι Έλληνες της Τουρκίας αποτελούσαν τις δυο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Όπως είδαμε, τα βέλη της αντιπολίτευσης συγκέντρωσε η δικαστική αρμοδιότητα των μουφτήδων. Εντούτοις, η «δικαστική» εξουσία των μουφτήδων περιοριζόταν σε ζητήματα προσωπικού, περιουσιακού και οικογενειακού δικαίου εντός της μουσουλμανικής κοινότητας, επομένως περί διαζυγίων, περί προγαμιαίας δωρεάς, περί διατροφής κ.α. Κατ' ουσίαν, η παραπάνω διάταξη δεν κατέλυε την ελληνική έννομη τάξη, με το σκεπτικό της παραχώρησης δικαστικής εξουσίας σε πρόσωπα που δεν υπάγονταν στην ελληνική δικαστική εξουσία, διότι η «δικαστική» εξουσία των μουφτήδων είχε περιορισμένο εύρος (προσωπικό δίκαιο) και πάντα εντός του πλαισίου της εκάστοτε μουσουλμανικής κοινότητας.

Γιατί ο Βενιζέλος να παραχωρήσει «δικαστικές» αρμοδιότητες στους μουφτήδες της Ελλάδας, πράγμα που δεν συνέβη σε κανένα άλλο κράτος; Η απάντηση βρίσκεται στην κατάργηση του θεσμού του καδή, ο οποίος ως ιεροδικαστής ασκούσε τη δικαστική εξουσία στο πλαίσιο του οθωμανικού συστήματος. Από τη στιγμή που ο Κρητικός πολιτικός επιθυμούσε την κατάργηση του θεσμού του καδή, ο μουφτής επιφορτίστηκε με τις αρμοδιότητες του πρώτου. Πίστευε ότι η κατάργηση του θεσμού του καδή ήταν επιβεβλημένη λόγω της άμεσης εξάρτησης του από τη Κωνσταντινούπολη. Συν τοις άλλοις, η χορήγηση των παραπάνω αρμοδιοτήτων στον

μουφτή είχε να κάνει με ζητήματα αναγνώρισης θρησκευτικών ελευθεριών, δεδομένου ότι το μουσουλμανικό Ιερό Δίκαιο αποτελούσε «ειδικό» Δίκαιο και ως εκ τούτου, δεν καταστρατηγούταν η εσωτερική έννομη τάξη.

Ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα έρευνα έχει η άποψη του Ρακτιβάν για τις «δικαστικές» δικαιοδοσίες των μουφτήδων. Σύμφωνα με τον ίδιο, η ύπαρξη ιεροδικαστή (καδή) στην Ελλάδα, εκτός του γεγονότος ότι ήταν αντίθετη με τη συνταγματική τάξη της χώρας, ήταν, επίσης, εντελώς ασυμβίβαστη με τον τρόπο λειτουργίας της δικαστικής εξουσίας. Η «παραχώρηση» των δικαστικών δικαιοδοσιών των Ιεροδικών στους μουφτήδες έλυσε τον παραπάνω γόρδιο δεσμό, δεδομένης της άρνησης της ελληνικής πλευράς να αναγνωρίσει τον θεσμό του καδή.

Σημαντική, επίσης, εντύπωση προκαλεί η στάση του Βενιζέλου για μια σειρά από ζητήματα που αφορούσαν τη μουσουλμανική μειονότητα (ανάγκη ύπαρξης αρχιμουφτή, ανέγερση τεμενών στη πρωτεύουσα, χρηματοδότηση των μουσουλμανικών κοινοτήτων, σύσταση σχολής Ναϊπηδών, αναγνώριση των μουσουλμανικών κοινοτήτων ως νομικών προσώπων, αναγνώριση των ιδιωτικών μουσουλμανικών σχολείων, διδασκαλία των μαθημάτων στη τουρκική γλώσσα). Για τα πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα του 1913, όλα τα παραπάνω συνέθεταν ίσως το πιο προοδευτικό καθεστώς λειτουργίας μιας μουσουλμανικής κοινότητας στο πλαίσιο ενός χριστιανικού κράτους. Δεν ήταν απλά μια ακόμη πολιτική κίνηση στο πλαίσιο εκσυγχρονισμού των πολιτικών και κοινωνικών δομών του ελληνικού κράτους, αλλά αποτελούσε βασική συνιστώσα του οράματος του Βενιζέλου, που είχε ήδη περιγράψει όσο βρισκόταν στην Κρήτη, να καταστεί η Ελλάδα μουσουλμανική δύναμη. Ο μόνος τρόπος για να το πετύχει ήταν να δείξει σεβασμό απέναντι στους θεσμούς του Ισλάμ, δεδομένου ότι το όραμα της Μεγάλης Ιδέας απλωνόταν σε περιοχές όπου κατοικούσαν συμπαγείς και πολυάριθμοι μουσουλμανικοί πληθυσμοί.

Ο Βενιζέλος θεωρούσε την αρεστή συμπεριφορά έναντι των μειονοτήτων ως βασικό εργαλείο για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας του έθνους, η οποία αποτέλεσε βασική συνιστώσα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από την γέννηση του ελληνικού κράτους.⁶⁸⁵ Πριν τον Βενιζέλο η Μεγάλη Ιδέα κινούνταν στη χώρα των ονείρων.⁶⁸⁶ Εν ολίγοις, ως ιδεολογία είχε μείνει ακόμα στην εποχή της Αοράτου Αρχής και του μαρμαρωμένου βασιλιά. Αντιθέτως, με τον Κρητικό πολιτικό, το όραμα της Μεγάλης Ιδέας απέκτησε πρακτικό πολιτικό σχέδιο.⁶⁸⁷ Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον να τονιστεί το γεγονός ότι στη Μεγάλη Ιδέα του Βενιζέλου οι μειονότητες κατείχαν πρωτεύουσα θέση.

Ο Βενιζέλος υπήρξε ο πρώτος πολιτικός που αντιλήφθηκε ότι το όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης ήταν στενά συνυφασμένο με την αρεστή συμπεριφορά έναντι των αλλογενών, οι οποίοι κατοικούσαν στα εδάφη που επιθυμούσε να προσαρτήσει το ελληνικό κράτος. Αξίζει να μνημονευθεί ότι σε υπόμνημα του Αλέξανδρου

⁶⁸⁵ Για τη Μεγάλη Ιδέα των Ελλήνων διαχρονικά βλ. Ασρινού, *Η Μεγάλη Ιδέα του Ελληνισμού*, 1945 · Llewellyn Smith, *Το όραμα της Ιωνίας...*, ό.π., σελ. 33-64.

⁶⁸⁶ Ασρινού, ό.π., σελ. 56.

⁶⁸⁷ Ό.π., σελ. 113. Σύμφωνα με τον Θ. Διαμαντόπουλο, με τον Βενιζέλο, ο μεγαλοϊδεατισμός μετατρέπεται σε «ρεαλιστικό βενιζελικό εθνικισμό». Διαμαντόπουλος, *Ο Βενιζελισμός της ανόρθωσης*, 1985, σελ. 38.

Μαυροκορδάτου για το όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης το 1848, αναφερόταν ότι εκτός από τους πόρους και τις στρατιωτικές δυνάμεις, «εάν δεν έχουμε άφθονα τα ηθικά μέσα [...] όσον το δυνατόν κοινήν συμπάθειαν, την ευνοϊκήν διάθεσιν, αν όχι όλων, τουλάχιστον των περισσοτέρων εκ των ισχυρών Δυνάμεων, την αγάπην και την καλήν υπόληψιν των λαών τους οποίους πρόκειται να βοηθήσωμεν και ενώσωμεν μετά της σήμερον ελευθέρας Ελλάδος».⁶⁸⁸ Η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας προϋπέθετε την άσκηση μιας «Μεγάλης» μειονοτικής πολιτικής, ικανής να δημιουργήσει σε αλλογενείς πληθυσμούς αισθήματα ασφάλειας, ισονομίας και θρησκευτικής ελαστικότητας, τα οποία εν τέλει θα οδηγούσαν στην αποδοχή της ελληνικής κατοχής.

Πώς θα επεκτεινόταν το ελληνικό κράτος, αν δεν ήταν ικανό να κυβερνήσει αλλογενείς ομάδες; Το εύλογο αυτό ερώτημα έβρισκε την απάντησή του, μόνο μέσα από τον τρόπο που ο Βενιζέλος αντιμετώπισε το μειονοτικό φαινόμενο. Αν η ελληνική Πολιτεία κρατούσε έναντι των μειονοτήτων εφεκτική και αρνητική στάση, θα αποδυνάμωνε ένα μέρος από την οικονομική, κοινωνική και πολιτική του δύναμη. Η Ελλάδα είχε πολιτικά ανάγκη τη θετική ή έστω ουδέτερη στάση των μειονοτήτων, ώστε να υλοποιήσει τα εθνικά της οράματα. Σε επίπεδο εσωτερικής πολιτικής, οι μειονότητες αποτέλεσαν για το Βενιζέλο, τη λυδία λίθο πάνω στην οποία έπρεπε να δοκιμαστούν τα πολυπολιτισμικά αντανακλαστικά της ελληνικής διοίκησης. Όσον αφορά τη προπαγάνδα που ασκούσαν κράτη, όπως η Ρουμανία, σε μειονοτικές ομάδες της ελληνικής επικράτειας, ο Έλληνας Πρωθυπουργός πίστευε ότι η ευημερία θα αποτελούσε ανάχωμα στην προπαγάνδα ξένων κέντρων. Επίσης, ο παράγοντας «χρόνος» σε συνδυασμό με την ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού θα απαγκίστρωνε τις μειονότητες από προστάτιδες δυνάμεις.

Η μέχρι τώρα αντιμετώπιση των μειονοτήτων από τον Βενιζέλο μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στη σκέψη του Βενιζέλου το μειονοτικό φαινόμενο ήταν ένα νόμισμα με δυο όψεις. Η μία πλευρά «απεικόνιζε» τη μειονότητα εν σχέσει με την εσωτερική πολιτική, ενώ η άλλη τη μειονότητα σε σχέση με την εξωτερική πολιτική μιας χώρας. Εν ολίγοις, τα μέτρα ορισμένων τοπικών στελεχών της ελληνικής διοίκησης μπορεί να μην προκαλούσαν σε επίπεδο εσωτερικής πολιτικής σπουδαίες αντιδράσεις, αλλά σε επίπεδο διεθνούς πολιτικής αποτελούσαν διπλωματικά όπλα, στα χέρια του εκάστοτε κράτους, το οποίο εμφανιζόταν ως «μητέρα πατρίδα» των μειονοτήτων που διαβιούσαν στο ελληνικό έδαφος. Εδώ, εντοπίζεται η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στις αντιλήψεις του Κρητικού πολιτικού και της υπολοιπής ελληνικής διοίκησης. Η πολιτική του Βενιζέλου αναιρούνταν από τα τοπικά όργανα,⁶⁸⁹ τα οποία δεν μπορούσαν να αντιληφθούν τον διεθνή αντίκτυπο των πράξεων τους.

Ο Βενιζέλος, ως άνθρωπος της διπλωματίας, είχε εντάξει το μειονοτικό φαινόμενο στη διπλωματική διαπραγμάτευση και απαιτούσε την αποφυγή επεισοδίων, τα οποία δυσχέραναν τη διπλωματική του ευελιξία και αποδυνάμωναν τις ελληνικές εδαφικές αξιώσεις. Η μειονότητα, ως παράμετρος της διπλωματικής διαπραγμάτευσης, δεν

⁶⁸⁸ Αστρινού, *ό.π.*, σελ. 61.

⁶⁸⁹ Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα...*, σελ. 403.

περιόριζε τις κινήσεις του. Αντιθέτως, έχοντας ως παράδειγμα το Κουτσοβλαχικό Ζήτημα, δεν «φοβήθηκε» να ενισχύσει με προνόμια τους ρουμανίζοντες βλαχόφωνους, αρκεί να εξασφάλιζε το πλεονέκτημα (υποστήριξη Ρουμανίας) στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων. Ο Κρητικός πολιτικός δεν έπασχε από φοβικά σύνδρομα έναντι των μειονοτήτων. Τουναντίον, πίστευε ότι μπορούσε να εντάξει τις δυνάμεις των «ολίγων» στην εθνική προσπάθεια των «πολλών».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ Η ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1915 - 1920

1. ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ

1.1. Ο Βενιζέλος στη Συνδιάσκεψη των Παρισίων

Ο Βενιζέλος, τον Δεκέμβριο του 1918, υπέβαλλε προς τη συνδιάσκεψη, υπόμνημα το οποίο περιείχε τις εδαφικές αξιώσεις της Ελλάδας.⁶⁹⁰ Ο Έλληνας πρωθυπουργός ανέπτυξε, ενώπιον των συμμάχων, τα ζητήματα της Β. Ηπείρου, της Θράκης, της Μ. Ασίας, της Κύπρου και των νήσων.⁶⁹¹

Ο επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας χρησιμοποίησε την αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών για να υποστηρίξει τα ελληνικά αιτήματα το 1918.⁶⁹² Με γνώμονα το δικαίωμα του ατόμου στην εθνική συνείδηση και όχι το κριτήριο της γλώσσας, ο Βενιζέλος προσπάθησε να πείσει τους Συμμάχους για το δίκαιο των ελληνικών διεκδικήσεων.⁶⁹³ Για τον Έλληνα Πρωθυπουργό, κριτήριο της εθνικότητας ήταν η εθνική συνείδηση και όχι η γλώσσα, η θρησκεία ή η φυλή.⁶⁹⁴ Ο μοναδικός αλάνθαστος παράγοντας για την ελληνική πλευρά υπήρξε η εθνική συνείδηση «δηλαδή η εσκεμμένη θέλησις των ατόμων όπως καθορίσουν την τύχην των και αποφασίσουν εις ποίαν εθνικήν οικογένειαν επιθυμούν να ανήκουν» (θέση του Ερνέστου Ρενάν).⁶⁹⁵ Ο ίδιος είχε ασπαστεί την υποκειμενική αντίληψη της αρχής του έθνους, γεγονός που του επέτρεπε να βλέπει ευρύτερα το ζήτημα των μειονοτήτων.⁶⁹⁶

1.2. Το Θρακικό Ζήτημα – Ο ρόλος των μουσουλμάνων

⁶⁹⁰ Για το Υπόμνημα Βενιζέλου στο Συνέδριο της Ειρήνης (17-30/12/1918) βλ. Α.Υ.Ε./1918/Θ/Α.Α.Κ.,4 Γραφείο Υπουργού, *Η Ελλάς εις το Συνέδριον της Ειρήνης*. Επίσης, Στεφάνου (επιμ.), *Ελευθερίου Βενιζέλου: Πολιτικοί Υποθήκαι*, τόμ. Β', σελ. 153-175.

⁶⁹¹ Α.Υ.Ε./1919/Α/4/2, Τηλ. Ρωμανού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 520, 21/1/1919. Επίσης, Α.Υ.Ε./1919/Α/4/2, Τηλ. Ρωμανού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 567, 22/1/1919 και Τηλ. Ρωμανού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 879, 3/2/1919. Αποστολή στατιστικών στοιχείων Θράκης με υπεροχή του ελληνικού στοιχείου με βάση τα επίσημα βιβλία της Νομαρχίας Αδριανούπολης για χρήση στο Συνέδριο Ειρήνης. Α.Υ.Ε./1919/Α/5/14, Συνταγματάρχης Κατεχάκης προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, αρ. πρωτ. 2874, Παρίσι, 5/8/1919.

⁶⁹² Μπρεδήμας, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το διεθνές δίκαιο, Η εφαρμογή της αρχής των εθνοτήτων» στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός*, ό.π., σελ. 201-219. Για το χειρισμό των ελληνικών διεκδικήσεων από τον Βενιζέλο βλ. Ρούκουνα, *Εξωτερική Πολιτική (1914-1923)*, σελ. 299-310 και Σβολόπουλο, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική (1900-1945)*, σελ. 140-157.

⁶⁹³ Γκλαβίνας, ό.π., σελ. 45-46.

⁶⁹⁴ Στεφάνου (επιμ.), ό.π., σελ. 199.

⁶⁹⁵ Ό.π.,

⁶⁹⁶ Μπρεδήμας, ό.π., σελ. 206.

Τον Νοέμβριο του 1918, ο συνταγματάρχης Κωνσταντίνος Μαζαράκης - Αιινάν, αρχηγός της ελληνικής στρατιωτικής αποστολής στη Βουλγαρία, ήρθε σε επαφή με μουσουλμάνους βουλευτές της βουλγαρικής Βουλής Σοβράνιε, με απώτερο σκοπό να τους θέσει στην υπηρεσία της ελληνικής διπλωματίας. Με πρωτοβουλία του συντάχθηκε υπόμνημα, το οποίο έλαβε τις υπογραφές οκτώ μουσουλμάνων βουλευτών της Δυτικής Θράκης και επιδόθηκε στον Αρχηγό των συμμαχικών δυνάμεων του βαλκανικού μετώπου. Στο παραπάνω κείμενο, οι μουσουλμάνοι βουλευτές διαμαρτύρονταν για τη βουλγαρική κατοχή της Θράκης, τη συμπεριφορά των βουλγαρικών δυνάμεων έναντι του μουσουλμανικού πληθυσμού, ενώ ζητούσαν την κατάληψη της περιοχής της Δυτικής Θράκης από συμμαχικά στρατεύματα στα οποία να συμπεριλαμβάνεται και ελληνικό στράτευμα.⁶⁹⁷

Την ίδια περίοδο η οριστική απώλεια της Θράκης είχε ενεργοποιήσει τα εθνικιστικά αντανakλαστικά των μουσουλμάνων της περιοχής. Η ίδρυση του Τουρκικού Θρακικού Κομιτάτου, το οποίο υπήρξε παρακλάδι του Νεοτουρκικού Κομιτάτου, συνιστούσε αντίδραση στο ενδεχόμενο προσάρτησης της περιοχής από την Ελλάδα ή τη Βουλγαρία. Το Τουρκικό Θρακικό Κομιτάτο υποστήριζε τη δημιουργία αυτόνομου θρακικού κράτους υπό βρετανική κυριαρχία.⁶⁹⁸

Αρχές Φεβρουαρίου του 1919, ο Βενιζέλος εμφανίστηκε ενώπιον του Ανωτάτου Συμβουλίου για να υποστηρίξει τα ελληνικά αιτήματα.⁶⁹⁹ Η εξέταση των ελληνικών ζητημάτων παραπέμφθηκε σε επιτροπή με την ονομασία «Επιτροπή επί των Ελληνικών Υποθέσεων», με πρόεδρο τον Ζ. Καμπόν. Το επικρατέστερο σενάριο ήταν να δοθεί η Δυτική Θράκη στην Ελλάδα. Παράλληλα, οι σύμμαχοι, εκτός της Ιταλίας, τόνιζαν ότι η Ανατολική Θράκη μπορούσε δυνητικά να αποδοθεί στην Ελλάδα, αν ο Έλληνας πρωθυπουργός εγγυόταν τα θρησκευτικά δικαιώματα των μουσουλμάνων της περιοχής.

Ο Βενιζέλος προσκόμισε τις απαραίτητες εγγυήσεις, ενώ στην ίδια συνεδρίαση (19/2/1919) ανέγνωσε το υπόμνημα των οκτώ μουσουλμάνων της Σοβράνιε, το οποίο είχε μόλις παραλάβει, ως επιπρόσθετη απόδειξη της φιλομουσουλμανικής πολιτικής του ελληνικού κράτους.⁷⁰⁰ Η εξέταση του Θρακικού Ζητήματος ολοκληρώθηκε στις 27/2/1919 με τις ακροάσεις δυο Ελλήνων της οθωμανικής βουλής, του Χαρίσιου Βαμβακά και του Α. Αντωνιάδη.

Η ιταλική, όμως, διπλωματία θα αποδειχθεί το μεγαλύτερο εμπόδιο στα σχέδια του Βενιζέλου. Η Ιταλία, στο ζήτημα της Θράκης, υποστήριζε τα βουλγαρικά συμφέροντα. Παράλληλα, ιταλικοί κύκλοι προσέγγισαν ορισμένους μουσουλμάνους βουλευτές της Δυτικής Θράκης και απέσπασαν δήλωσή τους ότι οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της περιοχής επιθυμούσαν να ορίσουν οι ίδιοι τη μοίρα τους. Η κίνηση αυτή είχε ως αποτέλεσμα η επιτροπή εξέτασης των ελληνικών ζητημάτων να μη λάβει

⁶⁹⁷ Petsalis – Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, 1978, σελ. 90. Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./1919/Α/5/6, Γενικό Στρατηγείο προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 8641, 26/8/1919. Επίσης, Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 9/1, Φωτοαντίγραφο υπομνήματος μουσουλμάνων βουλευτών Δυτικής Θράκης προς τον στρατηγό Franchet d' Esperey, Σόφια, 31/12/1918 και Α.Υ.Ε./1919/Α/4/2, Τηλ. Πολίτη προς Αντιπρόεδρο Κυβερνήσεως, αρ. πρωτ. 1695, 9/2/1919.

⁶⁹⁸ Petsalis – Diomidis, *ό.π.*, σελ. 153.

⁶⁹⁹ *Ο.π.*, σελ. 135.

⁷⁰⁰ *Ο.π.*, σελ. 155.

υπόψη της το αρχικό υπόμνημα των μουσουλμάνων βουλευτών της Σοβράνιε που είχε επικαλεστεί ο Βενιζέλος.⁷⁰¹

Το τελικό πόρισμα της Επιτροπής (4/3/1919), όσον αφορά τη Θράκη, έκανε λόγο για παραχώρηση της Δυτικής Θράκης στην Ελλάδα υπό τον όρο της αναγνώρισης στη Βουλγαρία οικονομικής διεξόδου στο Αιγαίο.⁷⁰² Συμπερασματικά, οι ελληνικές θέσεις έλαβαν τη θερμή υποστήριξη της Αγγλίας και της Γαλλίας. Αντιθέτως, η Ιταλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής αντιτάχθηκαν στις ελληνικές αξιώσεις.⁷⁰³ Η αμερικανική εξωτερική πολιτική επεδίωκε να μην απομακρυνθεί η Βουλγαρία από το Αιγαίο. Το θρακικό ζήτημα θα έβρισκε τη λύση του μέσα από τις συμπληγάδες των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων των συμμάχων.

1.3. «*Η συνεργασία ημών και αυτών*»

Ορισμένοι από τους Οθωμανούς βουλευτές της Θράκης δέχθηκαν να εργαστούν υπέρ της προώθησης των ελληνικών συμφερόντων στο θρακικό ζήτημα.⁷⁰⁴ Ο Βενιζέλος αποφάσισε να χρησιμοποιήσει τους μουσουλμάνους πολιτευτές της Θράκης, όπως για παράδειγμα τον μουσουλμάνο βουλευτή Γιουμουλτζίνας (Κομοτηνής), Ισμαήλ Χακή Μπέη.⁷⁰⁵ Τα συγκεκριμένα πρόσωπα καλούνταν να ποδηγετήσουν τη μουσουλμανική κοινή γνώμη υπέρ των πλεονεκτημάτων που θα προέκυπταν από την προσάρτηση της Θράκης στην Ελλάδα.

Ο Βενιζέλος ανέφερε ότι σκοπός του Χακή ήταν «[...] η επιτόπιος ενέργεια προς ταχύτερα απομάκρυνσιν Βουλγάρων εκ Δυτ. Θράκης κατοίκων από πάσας ενέργειας προς διατάραξιν τάξεως». Σε επόμενη φάση ο Χακή θα λειτουργούσε ως μεσολαβητής για τη «διαμέλυσαν φιλικήν συνάντησιν μωαμεθανικού και ελληνικού στοιχείου».⁷⁰⁶ Τον Μάρτιο του 1919 οι Οθωμανοί βουλευτές της Σοβράνιε, μετά από πιέσεις των Βουλγάρων, δήλωσαν ότι απέρριπταν την προσάρτηση της Δυτικής Θράκης στην Ελλάδα και επιθυμούσαν την αυτονομία της περιοχής. Ο Βενιζέλος, στις παραπάνω κινήσεις των μουσουλμάνων θα απαντήσει από το Παρίσι με το εξής τηλεγράφημα :

«παρακαλώ ανακοινώσατε εις αυτόθι μουσουλμάνους βουλευτάς ότι ευχαρίστως θα εδεχόμεθα προτεινόμενην σύμπραξιν προς αυτονομίαν Θράκης εάν ήδη δεν είχε αποφασισθή κατ' αρχήν η προσάρτησις της τέως βουλγαρικής και τουρκικής Θράκης εις την Ελλάδα[...] διότι αφ' ου Τουρκία πρόκειται περιορισθή εν κεντρική Μ. Ασία αυτονομία

⁷⁰¹ Ο.π., σελ. 156.

⁷⁰² Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας*, τόμ. Δ', σελ. 281. Για το ζήτημα της Θράκης στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης βλ. Petsalis - Diomidis, *ό.π.*, σελ.153-172, 256-279, 280-290. Επίσης, Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Διεξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, 1997, σελ. 21-68.

⁷⁰³ Petsalis – Diomidis, *ό.π.*, σελ. 339-340.

⁷⁰⁴ Για τη χρησιμοποίηση των μουσουλμάνων, για τη προώθηση των ελληνικών συμφερόντων, από το κρατικό μηχανισμό την περίοδο της Συνδιάσκεψης βλ. Γκλαβίνα, *ό.π.*, σελ. 283, 348-370.

⁷⁰⁵ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 25, Τηλ. Χαλκιάκου προς πρεσβεία Παρισίων, Δράμα, αρ. πρωτ. 65, 20/11/1919 · Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 23 · Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 24, Επιστολή Βενιζέλου προς τον Γενικό Διοικητή Δράμας, αρ. πρωτ. 7318, 5-18/11/1919.

⁷⁰⁶ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/6, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 7888, Παρίσι, 10/8/1919.

*Θράκης θα ήτο εκτεθειμένη εις διαρκείς βουλγαρικής επιδρομάς και ανίσχυρός να αμυνθή. Δύνασθε βεβαιώσητε Τούρκους βουλευτάς ότι Ελλ. Κυβέρνησις θέλει δειχθή εντελώς πατρική προς οθωμανικόν στοιχείον το οποίον γνωρίζει ότι παρέχει φιλονόμους και φιλέργους πολίτας εις το κράτος. Δύνασθε προς τούτοις προτείνητε αυτοίς όπως αποστείλωσι ένα ή δυο αντιπροσώπους των ενταύθα όπως πληροφορηθώσι κατάστασιν και συνεννοηθώσι μεθ' ημών περί καλύτερας ενεργείας προς αποφυγήν βιαιοπραγιών κατά τουρκ. στοιχείου κατά στιγμὴν καταλήψεως Θράκης υπό ημετέρου στρατού».*⁷⁰⁷

Συνεπώς, το μέλλον της Θράκης θα κρινόταν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων και δεν θα επηρεαζόταν η απόφαση από τις επιθυμίες του τοπικού πληθυσμού ή των τοπικών πολιτευτών. Επιπροσθέτως, η αυτονομία της Θράκης, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, ήταν αδύνατη, λόγω του ότι σε περίπτωση που θα ιδρύονταν το κρατίδιο αυτό θα βρισκόταν εκτεθειμένο στον βουλγαρικό κίνδυνο. Άρα, ο Βενιζέλος προσπαθούσε να ανοίξει δίαυλο επικοινωνίας με τους μουσουλμάνους, για να τους πείσει να δεχτούν χωρίς αντίσταση το ελληνικό μέλλον της περιοχής.

Ο Βενιζέλος την ίδια περίοδο ζητούσε από το Υπουργείο Εξωτερικών να έρθει σε συνεννόηση με τους Οθωμανούς βουλευτές και να τους δώσει η ελληνική πλευρά ο,τιδήποτε χρειάζονταν, ώστε να προβούν σε εκδηλώσεις κατά της βουλγαρικής διοίκησης.⁷⁰⁸ Παράλληλα, αναγνώριζε το δικαίωμα τους να επιθυμούν την αυτονομία της Θράκης, αν και θεωρούσε ότι κάτι τέτοιο ήταν αδύνατον. Όπως ο ίδιος ανέφερε

«δέχομαι όπως ενεργήσωσιν ελευθέρως υπέρ επανιδρύσεως τουρκικής κυριαρχίας εν Θράκη καίτοι κατά καθήκον οφείλω να τοις ειπώ ότι αυτή είναι αδύνατος. Αλλά ζητώ απ' αυτών να δηλώσωσιν συγχρόνως κατηγορηματικώς ότι επ' ουδενί λόγω δεν ενοοῦσιν να παραμείνουν υπό βουλγαρική Διοίκηση και ότι επάνοδος τουρκικ. διοικ. ήτο αδύνατος πρωτιμώσιν προσάρτησιν εις Ελλάδα». Τέλος, τονίζει στο ίδιο τηλεγράφημα ότι *«Ιδέα αυτονομίας Θράκης δέον εγκαταλειφθή διότι τοιαύτη αυτονομία θα είναι εκτεθειμένη εις πρώτην βουλγ. επιδρομήν. Νομίζω ότι συνενόησις επί τοιαύτης βάσεως είναι μόνη δυνατή συνεργασία ημών και αυτών».*⁷⁰⁹

Επομένως, η βάση συνεργασίας του Βενιζέλου με τους μουσουλμάνους βουλευτές ήταν η εξής: Ο Έλληνας πρωθυπουργός αναγνώριζε την επιθυμία των μουσουλμάνων για αυτονομία της περιοχής, ωστόσο ήθελε οι μουσουλμάνοι να απορρίψουν, μέσω επιστολών προς τη συνδιάσκεψη το ενδεχόμενο της προσάρτησης της Θράκης από τη Βουλγαρία. Επρόκειτο για διπλωματικό ελιγμό, δεδομένου ότι το ενδεχόμενο να συνεχιστεί η τουρκική κυριαρχία επί της περιοχής ήταν αδύνατον, ενώ και η ιδέα της αυτονομίας δεν είχε υποστηρικτές. Συνεπώς, μοναδικό εμπόδιο για τον Βενιζέλο ήταν η Βουλγαρία. Αν οι μουσουλμάνοι πολιτευτές, ως εκπρόσωποι του

⁷⁰⁷ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/11, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2505, Παρίσι, 2/3/1919.

⁷⁰⁸ Στην εκστρατεία «διαφήμισης» των αγαθών της ελληνικής διοίκησης εντασσόταν τα έργα Κυριακίδης, *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι* αλλά και Antoniadis, *Le développement économique de la Thrace*, 1922.

⁷⁰⁹ Α.Υ.Ε./1919/5/11, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 254, Παρίσι, 13/3/1919.

μουσουλμανικού λαού, τάσσονταν στο πλευρό των ελληνικών θέσεων, τότε ο Βενιζέλος θα είχε το πλεονέκτημα στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων.

Βέβαια, την ίδια στιγμή στο εσωτερικό της μουσουλμανικής κοινότητας υπήρχαν διάφορες αντικρουόμενες φωνές, όσον αφορά την τύχη της Θράκης. Τα πιο ακραία στοιχεία της μουσουλμανικής μάζας (Τουρκικό - Θρακικό Κομιτάτο) απέρριπταν την ιδέα ενσωμάτωσης της Θράκης στην Ελλάδα, καλώντας τους μωαμεθανούς Θράκης να μην παραπλανηθούν από τις απατηλές υποσχέσεις των Ελλήνων.⁷¹⁰ Σε γενικές γραμμές, επικρατούσε μια ρευστή κατάσταση στο εσωτερικό της μουσουλμανικής κοινότητας της Δυτικής Θράκης, όσον αφορά το μέλλον της περιοχής. Σύμφωνα με τις εκθέσεις των ελληνικών αρχών, ορισμένοι μουσουλμάνοι υποστήριζαν τη σύμπραξη με την ελληνική κυβέρνηση, μια δεύτερη ομάδα βρισκόταν σε συνεννοήσεις με τους Βουλγάρους, μια τρίτη ομάδα παρέμενε πιστή στην τουρκική κυβέρνηση και τέλος ορισμένοι παρέμεναν προσκολλημένοι στην ιδέα της αυτονομίας.⁷¹¹

Σημαντική εμπλοκή στην εξέλιξη του θρακικού ζητήματος είχε η Ιταλία, η οποία προσπαθούσε να θέσει τους Οθωμανούς της Δυτικής Θράκης υπό την επιρροή της. Στις 21 Μαρτίου 1919 τέσσερεις μουσουλμάνοι βουλευτές υπό τον Μεχμέτ Τζελάλ, αναχώρησαν για το Παρίσι για να υποστηρίξουν ενώπιον του Συνεδρίου την ιδέα της θρακικής αυτονομίας.⁷¹² Ωστόσο, ο Βενιζέλος προσπάθησε να εμποδίσει την άφιξη τους στο Παρίσι μέσω των γαλλικών αρχών, οι οποίες τους απαγόρευσαν την είσοδο στη χώρα.

Από τη Ρώμη, οι μουσουλμάνοι βουλευτές απηύθυναν επιστολές στη συνδιάσκεψη, ζητώντας τη παραχώρηση αυτονομίας για την περιοχή της Θράκης. Ο Βενιζέλος έστειλε τον Χαρίσιο Βαμβακά στη Ρώμη για να τους συναντήσει και να ζητήσει τη συνεργασία τους. Ο Βαμβακάς, μετά από αρκετές συναντήσεις που είχε μαζί τους, τους παρέδωσε επιστολή του Έλληνα Πρωθυπουργού, στην οποία γινόταν λόγος για παραχώρηση τοπικής αυτονομίας υπό ελληνική προστασία, σε περίπτωση προσάρτησης της περιοχής στην Ελλάδα.⁷¹³

Για το ζήτημα της τοπικής αυτονομίας, ο Βενιζέλος εξέφραζε την άποψη ότι οι όροι της αυτονομίας

*«είναι δε ούτοι ούχι αξίωσις όπως εις αντάλλαγμα οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Θράκης βοηθήσωσι ούτως ή άλλως την πραγματοποίησιν των εθνικών μας επ' αυτής διεκδικήσεων, αλλ' η συναίσθησις των κοινών συμφερόντων Ελλήνων και Τούρκων και η ανάγκη να συνεργασθώσιν αμφοτέροι προς αντιμετώπισιν κοινών κινδύνων».*⁷¹⁴

Στην ίδια επιστολή αναλυόταν το είδος της αυτονομίας που ήταν διατεθειμένος να παραχωρήσει στην περιοχή της Θράκης. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι η ελληνική πλευρά ήταν έτοιμη να παραχωρήσει *«ευρείαν τοπικήν αυτονομίαν, πλην της οποίας*

⁷¹⁰ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/6, Τηλ. Κανελλόπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 8628, Κων/πολη, 31/8/1919

⁷¹¹ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/7/2, Τηλ. Πάγκαλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 12678, 17/12/1919.

⁷¹² Petsalis – Diomidis, *ό.π.*, σελ. 163.

⁷¹³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 23. · Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 24, Επιστολή Βενιζέλου προς τον Γενικό Διοικητή Δράμας, αρ. πρωτ. 7318, 5-18/11/1919. Βλ. επίσης, Petsalis – Diomidis, *ό.π.*, σελ. 169.

⁷¹⁴ Α.Υ.Ε./1919/5/ΧΙ/4, Βενιζέλος προς Υπ. Αρμοστή Ελλάδος στη Κων/πολη, αρ. πρωτ. 8169, 5-18/8/1919.

*εσκέπτετο να καταρτίσει και τοπικήν βουλήν όπου πλεονάζει το τουρκικόν στοιχείον, οι δε μουσουλμάνοι να αποστέλλωσι βουλευτάς, εις την Βουλήν των Αθηνών και να μετέχωσι του καταρτισμού της κεντρικής κυβερνήσεως δια μουσουλμάνου υπουργού».*⁷¹⁵

Επρόκειτο για μεγάλες παραχωρήσεις από τη πλευρά του Βενιζέλου μπροστά στον κίνδυνο να βρεθεί η ελληνική διπλωματία σε δεινή θέση στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων. Η κίνησή του προκάλεσε το ενδιαφέρον των «μουσουλμάνων της Ρώμης», ωστόσο οι συγκεκριμένοι ήταν αιχμάλωτοι της ιταλικής διπλωματίας.⁷¹⁶

Όπως προαναφέραμε, υπήρχε «ρευστότητα» στις συμμαχίες μεταξύ των εμπλεκομένων του θρακικού ζητήματος. Μοναδικός αστάθμητος παράγοντας η καιροσκοπική συμπεριφορά των μουσουλμάνων της Θράκης, οι οποίοι άλλαζαν συνεχώς στρατόπεδο. Τρία διαφορετικά κράτη διεκδικούσαν την εύνοια ενός πληθυσμού, στην προσπάθειά τους να εδραιώσουν τη θέση τους στο θρακικό χώρο. Οι Βούλγαροι, με τη βοήθεια των Ιταλών, προσπαθούσαν να αποτρέψουν την προσάρτηση της Θράκης στην Ελλάδα, υπόσχονταν αυτονομία στους Τούρκους της περιοχής και στρατιωτική συνδρομή, σε όποιο κίνημα στρεφόταν κατά της ελληνικής κυριαρχίας. Από την άλλη, η τουρκική κυβέρνηση προσπαθούσε να περισώσει την Ανατολική Θράκη, ενώ διέθετε την υποστήριξη μιας μερίδας κομιτατικών της Δυτικής Θράκης. Τέλος, η Ελλάδα, με ισχυρότερο όπλο το γεγονός ότι βρισκόταν στο πλευρό των νικητών, κατέβαλε προσπάθειες να ανοίξει δίαυλους επικοινωνίας με τους Τούρκους της Θράκης, με απώτερο σκοπό να διευκολύνει τη συμμαχική απόφαση ενσωμάτωσης ολόκληρης της Θράκης στο ελεύθερο ελληνικό βασίλειο. Η προσέγγιση με τους μουσουλμάνους βασιζόταν στο γεγονός ότι οι μουσουλμάνοι ήταν αντι – Βούλγαροι. Ο Βενιζέλος προσπαθούσε να τους πείσει να προτιμήσουν την ένωση με την Ελλάδα, διότι θα τους παρείχε διευρυμένη τοπική αυτονομία.

1.4. Το Θρακικό Ζήτημα, η δεύτερη φάση

Το καλοκαίρι του 1919 οι εξελίξεις γύρω από το Θρακικό Ζήτημα υπήρξαν καθοριστικές. Η ελληνική κυβέρνηση προσπαθούσε να προλειάνει το έδαφος για την προέλαση του ελληνικού στρατού στη Δυτική Θράκη. Ο Χαρίσιος Βαμβακάς, την προσωπικότητα του οποίου θα αναλύσουμε παρακάτω, τον Ιούλιο του 1919 περιόδευσε στην ανατολική Μακεδονία με σκοπό να προετοιμάσει το έδαφος για μια ομαλή προέλαση του ελληνικού στρατού στη Θράκη.⁷¹⁷ Σύμφωνα με τον ίδιο, υπήρξαν θετικές οι εντυπώσεις του από την περιοδεία στην ανατολική Μακεδονία, αλλά και από την προσπάθεια του να προσεγγίσει τους μουσουλμάνους, ζητώντας

⁷¹⁵ Ο.π.,

⁷¹⁶ Petsalis – Diomidis, *ό.π.*, σελ. 169.

⁷¹⁷ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/14, Τηλέγρ. Γενικού Διοικητή Θεσ/νίκης, προς τον Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 132, 3/8/1919.

τους να εξασφαλιστεί η ενθουσιώδης υποδοχή του ελληνικού στρατού, όταν αυτός εισερχόταν στη Θράκη.⁷¹⁸

Ο Βαμβακάς ενημέρωνε τον Βενιζέλο ότι οι μουσουλμάνοι ήταν ευχαριστημένοι σε γενικές γραμμές με την ελληνική διοίκηση, εντούτοις συνέχιζαν να δημιουργούνται προβλήματα με τη συμπεριφορά των ανωτέρων υπαλλήλων των Υπουργείων Δικαιοσύνης, Γεωργίας και Οικονομικών έναντι των μουσουλμάνων. Μείζον, επίσης, ζήτημα παρέμενε η στάση των οργάνων της χωροφυλακής προς τους μουσουλμάνους η οποία ορισμένες φορές δημιουργούσε δυσμενείς εντυπώσεις.⁷¹⁹

Στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων, τα σχέδια περί αυτονομίας της Θράκης, που είχε εμπνευστεί το Τουρκικό Θρακικό Κομιτάτο, δεν ευοδώθηκαν. Μετά την αποτυχία του κινήματος της αυτονομίας, οι μουσουλμάνοι της Θράκης άρχισαν να διάκεινται φιλικά προς την ελληνική κατοχή, η στάση τους, όμως, δεν χαρακτηριζόταν από σταθερότητα.⁷²⁰ Στις 12 Ιουνίου 1919 ο Ισμαήλ Χακή κατέθεσε υπόμνημα προς τη Συνδιάσκεψη, υποστηρίζοντας ότι αντιπροσωπεύει το αίσθημα των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, με το οποίο ζητούσε την ενσωμάτωση της Θράκης στην Ελλάδα.⁷²¹ Μπορεί η πρόταση του Βενιζέλου για εκτεταμένη αυτονομία να είχε προκαλέσει συζητήσεις γύρω από το θρακικό ζήτημα, ωστόσο, τα υπομνήματα των μουσουλμάνων του Τουρκικού Θρακικού Κομιτάτου προς τη Συνδιάσκεψη ζητούσαν την αυτονομία της Θράκης υπό συμμαχική προστασία και αντιλαμβάνονταν την ενσωμάτωση της περιοχής με την Ελλάδα, ως την τελευταία εναλλακτική πρόταση.⁷²² Το ενδεχόμενο να παρέμενε η Θράκη υπό βουλγαρική διοίκηση είχε απομακρυνθεί, δεδομένου ότι οι προηγούμενες βουλγαρικές ωμότητες στην περιοχή, είχαν οδηγήσει τη μουσουλμανική μάζα να απορρίπτει τη βουλγαρική κατοχή.

Ακόμη, είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι ο Αμερικανός Πρόεδρος Ουίλσον, ο οποίος, στην αρχή των διαπραγματεύσεων, ανθίστατο στην παραχώρηση της Θράκης στη Ελλάδα, εν τέλει υποχώρησε από τις αρχικές του θέσεις και πρότεινε να δοθεί στην Ελλάδα, η Ξάνθη και η Κομοτηνή, ενώ στη Βουλγαρία θα παραχωρούνταν οι βόρειοι καζάδες της Θράκης. Η υπόλοιπη ανατολική Θράκη θα υπαγόταν στο νεοσυσταθέν κράτος της Κωνσταντινούπολης (Σχέδιο Ουίλσον).

Η απώλεια των βόρειων καζάδων της Θράκης ανέτρεπε τα σχέδια της αυτονομίας, διότι χάνονταν οι κυριότεροι και συμπαγέστεροι τουρκικοί πληθυσμοί των βορείων

⁷¹⁸ Ο.π., Για το ίδιο ζήτημα, η Ελληνική στρατιωτική αποστολή στη Βουλγαρία, με επικεφαλής τον Μαζαράκη, ενημέρωσε την ελληνική κυβέρνηση ότι οι μουσουλμάνοι της Θράκης δεν θα αντισταθούν σε μια ελληνική κατοχή διότι δεν είχαν τις δυνατότητες που είχαν οι ομόφυλοι τους στη Μ. Ασία. Α.Υ.Ε./1919/5/11, Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή στη Βουλγαρία προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 480, Σόφια, 30/7/1919.

⁷¹⁹ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/Μ/2, Σημείωμα Χαρίσου Βαμβακά περί μουσουλμάνων προς Βενιζέλο, 23/7/1919.

⁷²⁰ Α.Υ.Ε./1919/ Α/5/6, Τηλ. Παρασκευόπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 8102, 19/8/1919.

⁷²¹ Petsalis – Diomidis, *ό.π.*, σελ. 171-172.

⁷²² Α.Υ.Ε./1919/Α/5/6, Ελληνική στρατιωτική αποστολή στη Βουλγαρία προς το Γενικό Στρατηγείο, αρ. πρωτ. 549, Σόφια, 16/8/1919.

τμημάτων της Θράκης.⁷²³ Συν τοις άλλοις, το κρατικό μόρφωμα που οραματιζόνταν οι εκπρόσωποι του Κομιτάτου δεν μπορούσε να αντισταθεί σε ενδεχόμενες βουλγαρικές πιέσεις. Ωστόσο, οι Βούλγαροι δεν αποδέχονταν το υπάρχον status quo και επιζητούσαν τη συμμαχία των Τούρκων.⁷²⁴ Έχοντας απωλέσει την Ανατολική και Δυτική Θράκη, προσπαθούσαν να συνεργαστούν με τους Τούρκους της περιοχής, ώστε να προχωρήσουν σε ανακήρυξη της αυτονομίας της Θράκης (βλ. περίπτωση Ανατολικής Ρωμυλίας 1885), σε μια προσπάθεια να ματαιώσουν την ενσωμάτωση της περιοχής στην Ελλάδα.⁷²⁵ Συγκεκριμένα, «*Βούλγαροι υπέσχοντο να παράσχουν αυτονομίαν Β. Θράκην, εάν Τούρκοι ενέτεινον προσπαθείας κηρύττοντες αυτονομίαν Θράκης νοτίας αποσπασθείσης Βουλγαρίας[...]*».⁷²⁶

Εν τέλει, τον Σεπτέμβριο του 1919, το Ανώτατο Συμμαχικό Συμβούλιο αποφάσισε την κατάληψη της Δυτικής Θράκης. Στις 13 Σεπτεμβρίου 1919 αποσύρθηκαν τα βουλγαρικά στρατεύματα από τη Δυτική Θράκη, ενώ στις 7 Οκτωβρίου 1919 τα συμμαχικά γαλλικά στρατεύματα κατέλαβαν τη Δυτική Θράκη, με τον ελληνικό στρατό (4-17/10/1919) να καταλαμβάνει το τρίγωνο της Ξάνθης. Τη διοίκηση της περιοχής, που ονομάστηκε «Διασυμμαχική Θράκη», ανέλαβαν οι Γάλλοι. Εγγυήσεις για τη φιλόνομη και φιλοδικαιη συμπεριφορά του ελληνικού στρατού έναντι των μουσουλμάνων έδωσε ο επικεφαλής της διασυμμαχικής διοίκησης, Γάλλος στρατηγός Σαρπύ (Charpy).⁷²⁷

Σε επιτροπή δε μουσουλμάνων που τον επισκέφτηκε δήλωσε «*ότι Τούρκοι και Έλληνες κοινόν εν τη χώρα ταύτη έχουσι εχθρόν τον Βούλγαρον ως εκ τούτου Ελλ. Στρατός διαταχθήσεται καταλάβη Θράκην αποδίδων ελευθερίαν εις μωαμεθανούς Θράκης καθόσον αυτοί υπέστησαν τα πάνδεινα εκ μέρους των Βουλγάρων*».⁷²⁸ Στο ίδιο τηλεγράφημα γινόταν λόγος για τη συμπεριφορά του ελληνικού στρατού αλλά και τις υποσχέσεις του Βενιζέλου έναντι των μουσουλμάνων της Θράκης. Συγκεκριμένα,

«*Είπεν (ο Γάλλος αρχιστράτηγος) ότι ελληνικός στρατός φιλελεύθερος και ευγενής περιποιηθή και αγαπήση Τούρκους προστατεύση αυτούς και ότι κ. Βενιζελος εδήλωσεν ότι τμήμα ελλ. Κοινοβουλίου θα απαρτίζεται εκ μωαμεθανών κατοίκων της περιφέρειας ταύτης επί κεφαλής οποίων μωαμεθανών θα είνε και υπουργός μέλος υπουργικού συμβουλίου Ελλάδος. Συνέστησε μωαμεθανούς ανακοινώσωσι εις τους ομοεθνείς των Θράκης περί των αγαθών ων θα απολαύσωσι οι εν Ελλάδι βιούντες μωαμεθανοί[...]*».⁷²⁹

⁷²³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 24, Τηλ. Χαλκιάπουλου προς τη Πρεσβεία Παρισίου, αρ. πρωτ. 60, Δράμα, 18/11/1919. Βλ. επίσης Α.Υ.Ε./1919/Α/5/5, Τηλ. Χαλκιάπουλο προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 11001, 4/11/1919.

⁷²⁴ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/6, Τηλ. Πολίτη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 10329, 14/10/1919. Ε.Λ.Ι.Α./Αρχειο Χαρίσιου Βαμβακά [στο εξής Α.Χ.Β.]/3/1, Ελληνική στρατιωτική Αποστολή στη Βουλγαρία προς το Γενικό Στρατηγείο, αρ. πρωτ. 90, 6/1/1920. Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./1/1, Τηλ. Παρασκευόπουλου προς Βαμβακά, αρ. πρωτ. 658/Π, 1/2/1920.

⁷²⁵ ΙΑΥΕ/1919/Α/5/14, Τηλ. Παρασκευόπουλου προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 12943, 1/10/1919.

⁷²⁶ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/7/2, Τηλ. Βαμβακά προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 12310, Κομοτηνή, 7/12/1919.

⁷²⁷ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/6, Τηλ. Χαλκιάπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 10018, Δράμα, 8/10/1919.

⁷²⁸ ΙΑΥΕ/1919/Α/5/14, Τηλ. Διομήδη προς υπουργό Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 8262, Αθήνα, 6/9/1919.

⁷²⁹ Ο.π.,

Για τον Βενιζέλο, η κατοχή ήταν προσωρινή και ουδαμώς είχε σχέση με τον οριστικό κανονισμό της τύχης της Δυτικής Θράκης. Ωστόσο, οι σύμμαχοι είχαν εκφράσει επιφυλάξεις όσον αφορά την ελληνική διοίκηση, λόγω των όσων εκτυλίχθηκαν με την απόβαση του ελληνικού στρατού στο λιμάνι της Σμύρνης. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Βενιζέλος «*Επανάληψη παρεκτροπών θα εσημείωνεν οριστικόν ναύαγιον όλων των εθνικών μας διεκδικήσεων. Αντιθέτως ομαλή διεξαγωγή καταλήψεως θα ύψωνε πάλιν το κύρος μας και θα ενίσχυε την θέσιν μας[...]*».⁷³⁰

Το τηλεγράφημα του Έλληνα Πρωθυπουργού προς τον αντιστράτηγο Παρασκευόπουλο περιείχε σαφείς και αυστηρές οδηγίες για τον τρόπο κατάληψης της Δυτικής Θράκης. Σκοπός της βενιζελικής σκέψης ήταν η κατάληψη της Δυτικής Θράκης να λειτουργήσει ως κολυμβήθρα του Σιλβάμ, για τα προηγούμενα επεισόδια κατά την απόβαση του ελληνικού στρατού στο λιμάνι της Σμύρνης.⁷³¹ Πίστευε ότι δεν έπρεπε να επαναληφθούν τα συμβάντα της Σμύρνης, διότι θα χρησιμοποιούνταν εναντίον της Ελλάδας στις διαπραγματεύσεις, ενώ έπρεπε να δοθεί μεγάλη προσοχή στην επιλογή των αξιωματικών που θα ηγούνταν των στρατιωτικών σωμάτων, ώστε να αποφευχθούν δυσάρεστες επιπτώσεις.⁷³²

1.5. Ο ρόλος του Χ. Βαμβακά στην προσέγγιση των μουσουλμάνων της Θράκης

Ο Βενιζέλος χειρίστηκε με προσοχή τα ζητήματα της Θράκης, διότι γνώριζε ότι η εδραίωση της ελληνικής διοίκησης στο θρακικό χώρο αποτελούσε άθροισμα πολλών παραγόντων. Κατ' αρχάς, η παγίωση της ελληνικής κυριαρχίας περνούσε μέσα από την άριστη συμπεριφορά έναντι των μουσουλμάνων. Συν τοις άλλοις, η ασάφεια γύρω από το μέλλον της περιοχής, ανάγκαζε τον Βενιζέλο να αναζητά διεθνή ερείσματα για τις ελληνικές θέσεις.

Όπως προείπαμε, η ελληνική διοίκηση στο τρίγωνο της Ξάνθης ήταν προσωρινή, ενώ η Δυτική Θράκη, από τον Οκτώβριο του 1919, βρισκόταν υπό διασυμμαχικό έλεγχο και συγκεκριμένα υπό τη διοίκηση των Γάλλων. Η ελληνική πλευρά, από τη μια πλευρά έπρεπε να προσεγγίσει τη μουσουλμανική μάζα και από την άλλη να διατηρεί όσο το δυνατόν καλύτερες σχέσεις με τη γαλλική διοίκηση. Ειδικά οι σχέσεις με τη γαλλική στρατιωτική διοίκηση θα καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό την απόφαση του Συνεδρίου για την οριστική παραχώρηση ή όχι της Θράκης στην Ελλάδα. Άρα, η ελληνική κυβέρνηση χρειαζόταν ένα πρόσωπο, το οποίο θα προωθούσε τα ελληνικά συμφέροντα μέσω της γαλλικής διοίκησης, αλλά και θα

⁷³⁰ ΙΑΥΕ/1919/Α/5/14, Τηλ. Βενιζέλου προς τον Παρασκευόπουλο, αρ. πρωτ. 9339, 9-22/9/1919.

⁷³¹ Ο.π.,

⁷³² Α.Υ.Ε./1919/5/11, Βενιζέλος προς Παρασκευόπουλο, αρ. πρωτ. 9339, 10/9/1919. Βλ. επίσης, «*μηνθάνω αποστολήν εις Ξάνθην 40 χωροφυλάκων και 2 αξιωματικών. Ερωτώ αν ελήφθη πρόνοια όπως ούτοι ληφθώσι μεταξύ των καλύτερων και όπως γίνη αυτοίς εάν είναι ανάγκη διδασκαλία όπως εννοήσωσι εθνικήν αποστολήν ήτις ανατίθεται αυτοίς και σημασίαν την έχει δια περαιτέρω διευθέτησιν ζητήματος[...]* η συμπεριφορά αυτών απέναντι τουρκικού στοιχείου». Α.Υ.Ε./1919/Α/5/6, Τηλ. Κακλαμάνου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 10038, Παρίσι, 10/10/1919.

διατηρούσε στενές σχέσεις με τους μουσουλμάνους. Για τον ρόλο αυτό, ο Βενιζέλος επέλεξε τον Χαρίσιο Βαμβακά, πρώην βουλευτή του οθωμανικού κοινοβουλίου και άριστο γνώστη της γαλλικής γλώσσας,⁷³³ ο οποίος και αποτέλεσε τον Αντιπρόσωπο της ελληνικής κυβέρνησης στη Δυτική Θράκη.⁷³⁴

Ο Βαμβακάς υπήρξε ένας άνθρωπος με εξαιρετική διπλωματικότητα στον χειρισμό δύσκολων καταστάσεων, σαν αυτές που επικρατούσαν στη Θράκη το 1919. Επιπροσθέτως, όπως αποδείχτηκε στη συνέχεια, υπήρξε γνήσιος εκφραστής της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Τον σημαντικό ρόλο του Χαρίσιου Βαμβακά στην κατάληψη της Δυτικής Θράκης από τον ελληνικό στρατό, επεσήμανε και ο Έλληνας πρόξενος στην Κωνσταντινούπολη, Κ. Κανελλόπουλος, ο οποίος ανέφερε ότι υπήρξε συμπαθής στις μουσουλμανικές μάζες αλλά και εκ της θέσης του θα μπορούσε να εξυπηρετήσει τα ελληνικά συμφέροντα στη Θράκη.⁷³⁵

Ο Βαμβακάς κινήθηκε αριστοτεχνικά μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων παραγόντων της Δυτικής Θράκης. Αξιοποίησε τη θέση του αλλά και το μορφωτικό του επίπεδο σε τέτοιο βαθμό, ώστε να καταστεί το δεξί χέρι των Γάλλων στη Θράκη αλλά και να γίνει ο άνθρωπος των μουσουλμάνων.⁷³⁶ Αν και οι Γάλλοι τον προόριζαν για Γενικό Διοικητή Κομοτηνής, στον οποίο θα υπάγονταν οι διοικήσεις Δεδέαγατς, Διδυμοτείχου, Σουφλίου, Κάραγατς και Ξάνθης, εκείνος προτίμησε να διατηρήσει τη θέση του Κυβερνητικού Αντιπροσώπου Δυτικής Θράκης, υποδεικνύοντας στο Γάλλο αρχιστράτηγο πρόσωπα της απολύτου εμπιστοσύνης του για τους επικεφαλής των κατά τόπους διοικήσεων.⁷³⁷

Όσον αφορά τους Τούρκους, προσέλαβε έμπιστα πρόσωπα, τα οποία γνώριζε από την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη. Τα πρόσωπα αυτά βρίσκονταν διασκορπισμένα στην περιφέρεια, όπου προπαγάνδιζαν υπέρ των ελληνικών συμφερόντων. Σχετικά με τον ρόλο του Τουρκικού Θρακικού Κομιτάτου, σε έκθεσή του προς το Υπουργείο Εξωτερικών, διέβλεπε διάσπασή του σε αυτούς που επιθυμούσαν τη συνεργασία με τους Βούλγαρους και σε αυτούς που έκλιναν προς την ελληνική πλευρά. Ανέφερε, επίσης, ότι κατ' εντολή του Βενιζέλου συνάντησε όσους μουσουλμάνους του κομιτάτου διέκειντο φιλικά προς την ελληνική πλευρά.⁷³⁸

Έντονη, επίσης, υπήρξε η επιρροή του Βαμβακά και στους προκρίτους των μουσουλμανικών χωριών, που επισκεπτόταν συχνά, διακηρύσσοντας τα αγαθά της ελληνικής διοίκησης. Μουφτάρηδες και μουδίρηδες ζητούσαν τη συνδρομή του σε διάφορα καθημερινά ζητήματα, όπως η απαλλαγή από φόρους. Ακόμη, μεσολαβούσε στις γαλλικές αρχές για ζητήματα των μουσουλμάνων και η επιτυχής διευθέτηση αυτών αύξανε το κύρος αλλά και τη συμπάθεια των μουσουλμάνων στο πρόσωπό

⁷³³ Για τη δράση του Βαμβακά βλ. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, (επιμ.), *Η απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης από το αρχείο του Χαρίσιου Βάμβακα*, 1975.

⁷³⁴ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/14, Κρυπτ. Κακλαμάνου προς Ελληνική Αποστολή στο Λονδίνο, αρ. πρωτ. 4408, 21/10/1919. Για την αποστολή του Βαμβακά στη Θράκη. Βλ. Petsalis – Diomidis, *ό.π.*, σελ. 288.

⁷³⁵ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/14, Τηλ. Κανελλόπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 10244, Κων/πολη, 17/10/1919.

⁷³⁶ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/6, Τηλ. Βαμβακά προς Υποστράτηγο Λεοναρδόπουλο, αρ. πρωτ. 8852, Κομοτηνή, 29/10/1919.

⁷³⁷ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/6, Τηλ. Κανελλόπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 9881, Κων/πολη, 4/17/10/1919.

⁷³⁸ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./1/1, Επιστολή Βαμβακά προς Υπ. Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 2846, 13/3/1920.

του.⁷³⁹ Καλλιεργούσε, ακόμη, καλές σχέσεις με όλα τα στοιχεία της Θράκης μέσω αποστολών τροφίμων. Για παράδειγμα, ζητούσε ελαττωμένες τιμές σε άλευρα και τρόφιμα για τους καπνεργάτες της Ξάνθης, οι οποίοι ανέρχονταν σε 2.000 μουσουλμάνους.⁷⁴⁰

Ο Βαμβακάς είχε οργανώσει στη θρακική ύπαιθρο και στα αστικά κέντρα ένα δίκτυο από πληροφοριοδότες και έμπιστα πρόσωπα, που έτρεφαν δεδηλωμένη αντιπάθεια για το Τουρκικό Θρακικό Κομιτάτο. Δίπλα στους Γάλλους αξιωματικούς των διαφόρων περιοχών της Θράκης πέτυχε τον διορισμό νέων διερμηνέων, οι οποίοι ήταν πιστοί στον ίδιο και του μετέφεραν χρήσιμες πληροφορίες. Το ίδιο πέτυχε με τους διορισμούς δημάρχων και διοικητικών συμβουλίων. Οι περισσότεροι διορισμοί έγιναν με βάση τον κατάλογο που είχε συντάξει ο ίδιος.⁷⁴¹ Πέτυχε, επίσης, τον διορισμό Ελλήνων διοικητών σε Ξάνθη, Δεδεαγας και Διδυμότειχο και Ελλήνων υποδιοικητών σε Κομοτηνή, Σουφλί και Κάραγας. Παράλληλα, κατάφερε να διοριστεί στην Κομοτηνή Τούρκος διοικητής ο οποίος τύγγανε της ελληνικής εμπιστοσύνης,⁷⁴² ενώ θεωρούσε ότι είχε εξασφαλίσει την πλειονότητα στο διοικητικό συμβούλιο της Διασυμμαχικής Διοίκησης, δεδομένου ότι *«πάντες ημέτεροι γνωρίζοντες καλώς γαλλικήν είναι ανώτεροι πάντων αλλοεθνών»*.⁷⁴³ Ο Βενιζέλος τόνιζε σε κάθε ευκαιρία ότι οι Έλληνες υπάλληλοι που διορίζονταν από τη συμμαχική διοίκηση δεν ήταν υπάλληλοι της ελληνικής διοίκησης αλλά των Γάλλων, επομένως, έπρεπε να αντιληφθούν την ιδιαιτερότητα του καθήκοντος και της αποστολής που είχαν αναλάβει.⁷⁴⁴

Οι κινήσεις του Βαμβακά για την ανάληψη διοικητικών θέσεων από μουσουλμάνους έβρισκαν σύμφωνο και τον Βενιζέλο του οποίου η άποψη ήταν ότι δεν έπρεπε να διοριστεί μουσουλμάνος Γενικός διοικητής στη Θράκη. Στην Κομοτηνή, όμως, η μουσουλμανική παρουσία στη διοίκηση θεωρείτο απαραίτητη, δεδομένου ότι η πλειονότητα των κατοίκων ήταν μουσουλμάνοι.⁷⁴⁵

1.6. Η στάση των Πομάκων

Τα μεγαλύτερα δεινά την περίοδο της βουλγαρικής κατοχής της Θράκης υπέστησαν οι Πομάκοι, ένας ορεινός μουσουλμανικός λαός που κατοικούσε στον ορεινό όγκο της Ροδόπης και στην Ανατολική Ρωμυλία στη Βουλγαρία.⁷⁴⁶ Οι Πομάκοι, με

⁷³⁹ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/7/2, Τηλ. Παρασκευόπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 13024, 24/12/1919.

⁷⁴⁰ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/7/2, Καλεύρας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 12107, 2-15/12/1919.

⁷⁴¹ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/7/1, Έκθεση περί Δυτικής Θράκης του Χ. Βαμβακά προς τον υπουργό των Εξωτερικών, Αλ. Διομήδη, 14-27/11/1919.

⁷⁴² Α.Υ.Ε./1919/Α/5/7/2, Τηλ. Βαμβακά προς Παρασκευόπουλο, αρ. πρωτ. 93, Κομοτηνή, 12-25/11/1919.

⁷⁴³ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/7/2, Τηλ. Παρασκευόπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 13023, 24/12/1919.

⁷⁴⁴ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/7/3, Τηλ. Βενιζέλου προς Γενικό Διοικητή Δράμας, αρ. πρωτ. 11953, Παρίσι, 29/11/1919.

⁷⁴⁵ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/7/1, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ. αρ. πρωτ. 11364, Παρίσι, 22/11/1919.

⁷⁴⁶ Για τους Πομάκους βλ. Τσιούμη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις (1923 - 1940)*, 1994, σελ. 104-109. Επίσης, Φωτέας, Π. *Οι Πομάκοι της Δ. Θράκης*, 1978 · Χιδίρογλου, *Οι Έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*, 1984 · Μυλωνάς, *Οι Πομάκοι της Θράκης*, 1990 · Βαρβούνης, *Η καθημερινή ζωή των Πομάκων - Εθνική συνείδηση και θρησκευτική ταυτότητα*, 1997.

υπομνήματα προς τη Συνδιάσκεψη, απέρριπταν κατηγορηματικά τη βουλγαρική κατοχή. Πρόκειται για τα ψηφίσματα των μουσουλμάνων βουλευτών της Θράκης, της περιφέρειας Ντοβλέν, προς τη Συνδιάσκεψη, με τα οποία διαμαρτύρονταν για βουλγαρικές ωμότητες σε βάρος τους, όπως βίαιο εκχριστιανισμό, καταστροφή τζαμιών, κατασχέσεις περιουσιών, μετατροπή τουρκικών σχολείων σε βουλγαρικά και κατάργηση της τουρκικής γλώσσας. Γενικότερα, τα συγκεκριμένα ψηφίσματα εξέφραζαν την επιθυμία των Πομάκων να μην υπαχθούν υπό βουλγαρική διοίκηση και να ακολουθήσουν την τύχη της υπόλοιπης Δυτικής Θράκης.⁷⁴⁷

Παρότι, τα συγκεκριμένα τηλεγραφήματα δεν επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την απόφαση των Συμμάχων για κατάληψη της Δυτικής Θράκης από τον ελληνικό στρατό, εντούτοις, υποβοήθησαν τις ελληνικές θέσεις έναντι των αντίστοιχων βουλγαρικών. Την ίδια περίοδο, οι Πομάκοι, αρνούμενοι να δεχθούν τη βουλγαρική κατοχή, κατέφευγαν κατά χιλιάδες στο ελληνικό έδαφος.⁷⁴⁸ Ο Βαμβακάς πίστευε ότι έπρεπε να μεταφερθούν στην ανατολική Μακεδονία ή στο τμήμα τριγώνου Ξάνθης και όχι στη γαλλοκρατούμενη Θράκη.⁷⁴⁹

Η κυβέρνηση Βενιζέλου προσπάθησε να θέσει τους Πομάκους στην υπηρεσία της ελληνικής διπλωματίας. Στο ίδιο πλαίσιο, ο Έλληνας πρωθυπουργός ζητούσε περισσότερες πληροφορίες για τη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα. Ο Βαμβακάς επεσήμανε ότι οι Πομάκοι απεχθάνονταν τη βουλγαρική κυριαρχία ενώ, όσον αφορά τη στάση τους έναντι του θρακικού ζητήματος, υποστήριζαν την ανεξαρτησία - αυτονομία της Θράκης. Σε περίπτωση που η αυτονομία της Θράκης δεν θα γινόταν αποδεκτή από το Συνέδριο της Ειρήνης, θα αποδέχονταν την ελληνική κυριαρχία, απορρίπτοντας την προσχώρηση των περιοχών τους στη Βουλγαρία.⁷⁵⁰

Ο Βενιζέλος πίστευε ότι η προσέγγιση των Πομάκων θα προσέφερε στα ελληνικά συμφέροντα *«μεγίστας ωφελείας»* κυρίως για τη στάση του τουρκικού στοιχείου.⁷⁵¹ Για τον σκοπό αυτό, πρόσωπα όπως ο Βαμβακάς και ο Χακή ανέλαβαν να προσεγγίσουν τους παραπάνω πληθυσμούς.⁷⁵² Ο πρώτος ανταποκρίθηκε στο αίτημα του Βενιζέλου και τον ενημέρωνε ότι *«ελήφθησαν μέτρα περιποίησης Πομάκων»*.⁷⁵³ Η Υπηρεσία Περιθάλασσης Ξάνθης παρείχε τις υπηρεσίες της στους Πομάκους και μέσα για την εγκατάστασή τους στο νότιο τμήμα της Ξάνθης, ενώ συνέστησε στην Κομοτηνή, Επιτροπή προς αρωγή αυτών.⁷⁵⁴

Παρότι, ο Βενιζέλος, σε κάποιο σημείο της αλληλογραφίας του με τον Βαμβακά επιθυμούσε να αποσταλούν τηλεγραφήματα των μουσουλμάνων αλλά και των Πομάκων προς τη Συνδιάσκεψη *«ζητούντες προστασίαν»*,⁷⁵⁵ με νεότερο τηλεγράφημα

⁷⁴⁷ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/Μ/1, Γενικό Στρατηγείο προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, αρ. πρωτ. 7073, 3/9/1919. Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./1919/Α/5/14, Κρυπτ. Παρασκευόπουλου προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 11674/6859, 9/9/1919 και Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/1/2, Τηλ. Υπ. των Εξωτερικών προς Βαμβακά, αρ. πρωτ. 4579, Αθήνα, 9/4/1920.

⁷⁴⁸ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/1/2, Τηλ. Παρασκευόπουλου προς Βαμβακά, αρ. πρωτ. 2417, 13/3/1920.

⁷⁴⁹ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/1/2, Τηλ. Βαμβακά προς Πολίτη, αρ. πρωτ. 2960, Κομοτηνή, 16/3/1920.

⁷⁵⁰ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./1/4, Τηλ. Βαμβακά προς Νικ. Πολίτη, αρ. πρωτ. 879, Κομοτηνή, 19/3/1920.

⁷⁵¹ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/1/2, Τηλ. Πολίτη προς Βαμβακά, αρ. πρωτ. 3430, Παρίσι, 30/3/1920.

⁷⁵² Α.Υ.Ε./1919/Α/5/6, Υπουργείο των Ναυτικών προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 49, 12/8/1919.

⁷⁵³ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/1/2, Τηλ. Βαμβακά προς Πολίτη, αρ. πρωτ. 3183, Παρίσι, 19/3/1920.

⁷⁵⁴ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/3, Τηλ. Βαμβακά προς Ρακτιβάν, αρ. πρωτ. 3244, Κομοτηνή, 23/3/1920.

⁷⁵⁵ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/1/2, Τηλ. Πολίτη προς Βαμβακά, αρ. πρωτ. 3430, Παρίσι, 30/3/1920.

του ζητούσε να ακυρωθεί η αποστολή τους, διότι δεν ήταν ικανά από μόνα τους, να αλλάξουν τις αποφάσεις της Συνδιάσκεψης.⁷⁵⁶ Όπως επίσης, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, «εν γένει προτιμότερον αποφεύγητε και πάσαν προκήρυξιν ή δήλωσιν να τονίζητε φυλετικούς ανταγωνισμούς».⁷⁵⁷

1.7. Ο ελληνικός στρατός προελαύνει στη Δυτική Θράκη – Η στάση των μουσουλμάνων

Τον Απρίλιο του 1920 οι εξελίξεις γύρω από την τύχη της Θράκης υπήρξαν καθοριστικές. Στις 26 Απριλίου 1920 έλαβε χώρα η Διάσκεψη του Σαν Ρέμο, όπου οι σύμμαχοι αποφάσισαν να αντικαταστήσουν τα συμμαχικά στρατεύματα που έδρευαν στη Θράκη με ελληνικά. Στις 14 Μαΐου 1920 ο ελληνικός στρατός εισήλθε στη Δυτική Θράκη με εντολή από τη Συνδιάσκεψη να διατηρήσει την τάξη και τη δημόσια ασφάλεια, έως ότου αποφασιστεί η τύχη της περιοχής, ενώ στις 21 Μαΐου 1920 ο Βαμβακάς διορίστηκε πρώτος Γενικός διοικητής Δυτικής Θράκης.

Εν τω μεταξύ, ο Βαμβακάς ανέφερε ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός είχε αποδεχτεί το γεγονός της κατάληψης της Θράκης από τον ελληνικό στρατό, μετά την απόρριψη της ιδέας της αυτονομίας από τη Συνδιάσκεψη.⁷⁵⁸ Σ' αυτό συνετέλεσε καθοριστικά η στενή σχέση του με μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας⁷⁵⁹ ενώ, σύμφωνα με τον ίδιο, «Η προσέγγις πλέον με τους μουσουλμάνους (εννοώ τας λαϊκάς τάξεις και ουχί τους ιθύνοντας, των οποίων οι πλείστοι είναι κομιτατικοί) δύναται να θεωρηθή έργον τετελεσμένον».⁷⁶⁰

Αξίζει να επισημανθεί ότι ο Βαμβακάς χρησιμοποίησε, ως βασικό εργαλείο προσέγγισης των μουσουλμανικών μαζών, τις πεποιθήσεις των Νεότουρκων, οι οποίοι δήλωναν άθεοι, ενώ αντιθέτως η μουσουλμανική μάζα ήταν ιδιαίτερα θρησκευόμενη.⁷⁶¹

Ο Βενιζέλος, ενστερνιζόμενος το πνεύμα του Βαμβακά, εξέφραζε την άποψη ότι, αν η ελληνική πλευρά κέρδιζε την εμπιστοσύνη των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, θα διευκολυνόταν η κατάληψη της ανατολικής Θράκης. Θεωρούσε, επίσης, σημαντικό να διατηρούνταν οι υπάλληλοι στις θέσεις τους, όσοι εξ' αυτών είχαν διοριστεί από τη γαλλική διοίκηση και κυρίως οι μουσουλμάνοι, όπως και οι Εβραίοι. Όσον αφορά τους Βούλγαρους δημόσιους υπαλλήλους, ο Βενιζέλος ζητούσε τη διατήρηση όσων εξ' αυτών ήταν ειλικρινείς να συνεχίσουν «υπό ημέτερο καθεστώς». Ζητούσε, επίσης, να διατηρηθεί η υπάρχουσα διοικητική δομή των Καζάδων. Η Δυτική Θράκη θα περιλάμβανε τους Καζάδες Ξάνθης, Κομοτηνής, Δεδέαγατς, και Διδυμοτείχου.⁷⁶²

Ο Βενιζέλος προσπαθώντας να προλάβει τυχόν υπερβάσεις στη συμπεριφορά των στρατιωτικών έναντι των μειονοτήτων, τηλεγραφούσε στον στρατηγό Ζυμβρακάκη

⁷⁵⁶ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/1/2, Τηλ. Πολίτη προς Βαμβακά, αρ. τηλ 3819, Κομοτηνή, 7/4/1920.

⁷⁵⁷ Ο.π.,

⁷⁵⁸ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/1/2, Τηλ. Βαμβακά προς Πολίτη, αρ. πρωτ. 622, Κομοτηνή, 6/1/1920.

⁷⁵⁹ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/1/2, Τηλ. Βαμβακά προς Πολίτη, αρ. πρωτ. 2915, Κομοτηνή, 15/3/1920.

⁷⁶⁰ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/1/2, Τηλ. Βαμβακά προς Πολίτη, αρ. πρωτ. 3426, Κομοτηνή, 3/1920 (;).

⁷⁶¹ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/1/2, Τηλ. Βαμβακά προς Πολίτη, αρ. πρωτ. 4040, Κομοτηνή, 11/4/1920.

⁷⁶² Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/1/2, Τηλ. Βενιζέλου προς Βαμβακά, αρ. πρωτ. 6296, Παρίσι, 15/5/1920.

και του εφιστούσε την προσοχή ως προς τη συμπεριφορά των στρατιωτικών ιδιαίτερα απέναντι στα αλλογενή στοιχεία και την ανάγκη να κερδηθεί η εμπιστοσύνη του πληθυσμού, διότι όπως ο ίδιος ανέφερε «δεν απέβησαν υπήκοοι αλλά ελεύθεροι πολίται κράτους».⁷⁶³ Την ίδια περίοδο ο Βαμβακάς ενημέρωνε τον Βενιζέλο ότι οι μουσουλμάνοι ήταν ευχαριστημένοι σε γενικές γραμμές με την ελληνική διοίκηση, εντούτοις, δημιουργούνταν προβλήματα με τη συμπεριφορά ορισμένων ανωτέρων υπαλλήλων των Υπουργείων Δικαιοσύνης, Γεωργίας και Οικονομικών έναντι αυτών. Μείζον ζήτημα παρέμενε η στάση των οργάνων της Χωροφυλακής προς τους μουσουλμάνους, η οποία ορισμένες φορές δημιουργούσε δυσμενείς εντυπώσεις.⁷⁶⁴

Βενιζέλος και Βαμβακάς συνέχιζαν να εκφράζουν επιφυλάξεις για τον βαθμό κατανόησης της ιδιαίτερης κατάστασης λόγω των μειονοτήτων από τις αρχές ασφαλείας (στρατός και χωροφυλακή). Σε τηλεγράφημα του Βαμβακά προς τον υπουργό των Εξωτερικών, Νικόλαο Πολίτη, αναφερόταν ότι οι στρατιωτικοί «μη θέλουσαι περιορισθώσιν εις τα καθηκοντά των, δια των ενεργειών των δυσχεραίνουσιν αρκετά το έργον της πολιτικής διοικήσεως».⁷⁶⁵

Επόμενος στόχος τώρα πια για την ελληνική κυβέρνηση ήταν η είσοδος του ελληνικού στρατού στην Ανατολική Θράκη και η κατοχή του διοικητικού κέντρου αυτής, της Αδριανούπολης. Οι κινήσεις του Βαμβακά είχαν σκοπό να προλείανουν το έδαφος, μέσω επαφών με το μουσουλμανικό στοιχείο της Αδριανούπολης, ώστε η ελληνική προέλαση να καθίστατο αναίμακτη.

Σύμφωνα με τον Βαμβακά, η ανάγκη να αντιληφθεί η ελληνική πλευρά την «διανοητικότητα» των μουσουλμάνων καθίστατο περισσότερο επιτακτική για την Ανατολική Θράκη, «όπου θα συναντήσωμεν ούχι μουσουλμανικά στοιχεία ομοειδή, όπως ενταύθα, αλλά ένα μωσαϊκόν εκ διαφόρων μωαμεθανικών φυλών.[...]».⁷⁶⁶ Σύμφωνα με τον Βαμβακά, η ευμένεια και η προσέλευση των αλλογενών στοιχείων, ιδιαίτερα του τουρκικού, θα διευκόλυνε την προέλαση. Ο σεβασμός των θρησκευτικών ηθών των μουσουλμάνων δεν έπρεπε να εμποδιστεί από τις αποφάσεις της πολιτικής διοίκησης. Για παράδειγμα, η κήρυξη στρατιωτικού νόμου, την εποχή του Ραμαζανιού, εμπόδιζε τους μουσουλμάνους να προσέρχονται το βράδυ στο τζαμί για προσευχή.⁷⁶⁷

Η απομάκρυνση των Νεότουρκων από τη Δυτική Θράκη, επιτυχία την οποία πιστώνεται ο Βαμβακάς, έπληξε καίρια τα σχέδια κομιτατικών και Βουλγάρων. Το γεγονός αυτό επηρέασε τις διαθέσεις του τουρκικού πληθυσμού της Ανατολικής Θράκης, οι οποίοι αντιλήφθηκαν ότι οποιαδήποτε αντίσταση στην προέλαση του ελληνικού στρατού ήταν μάταια. Συν τοις άλλοις, η τουρκική κοινή γνώμη στην Αδριανούπολη δεν συγκινήθηκε από τα κελεύσματα του Τζαφέρ Ταγιάρ,⁷⁶⁸ το ίδιο και οι Τούρκοι της υπαίθρου.

⁷⁶³ Α.Υ.Ε./1920/153/2/2, Τηλ. Βενιζέλου προς Ζυμβρακάκη, Παρίσι, 17-30/5/1920.

⁷⁶⁴ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/Μ/2, Σημείωμα Χ. Βαμβακά περί μουσουλμάνων προς Βενιζέλο, 23/7/1919.

⁷⁶⁵ Α.Υ.Ε./1920/152/2, Τηλ. Βαμβακά προς τον Πολίτη, αρ. πρωτ. 8359, Κομοτηνή, 26/6/1920.

⁷⁶⁶ Α.Υ.Ε./1920/153/2/2, Τηλ. Βαμβακά προς Υπ. Εξωτ. Πολίτη, αρ. πρωτ. 6059, 24/5/1920.

⁷⁶⁷ Α.Υ.Ε./1920/153/2/2, Τηλ. Βαμβακά προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3777, 1/4/1920.

⁷⁶⁸ Ο Τζαφέρ Ταγιάρ, υπήρξε στρατιωτικός διοικητής της Αδριανούπολης, ο οποίος στις 12 Ιουνίου 1920 κήρυξε την αυτονομία της Αν. Θράκης. Ο τουρκικός πληθυσμός της ανατολικής Θράκης δεν σαγηνεύτηκε από τα κελεύσματα του Ταγιάρ, με αποτέλεσμα το κίνημα να κατασταλεί και ο ίδιος να

1.8 Κατάληψη Ανατολικής Θράκης – Η στάση της ελληνικής διοίκησης έναντι των μουσουλμάνων

Πριν από την προέλαση του ελληνικού στρατού στην ανατολική Θράκη, ο Βενιζέλος εξέφραζε φόβους να μην επαναληφθούν τα επεισόδια της Σμύρνης.⁷⁶⁹ Τα γεγονότα της Σμύρνης είχαν δημιουργήσει επιφυλάξεις και αμφιβολίες στους συμμάχους, για την ικανότητα του ελληνικού στρατού να ελέγξει περιοχές με συμπαγείς μειονοτικές ομάδες. Στις 13 Ιουλίου 1920 τα ελληνικά στρατεύματα εισήλθαν στην Ανατολική Θράκη και κατέλαβαν την Αδριανούπολη, χωρίς ιδιαίτερη αντίσταση. Η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στη συγκρότηση της Γενικής Διοίκησης Θράκης με επικεφαλής τον Ύπατο Αρμοστή, Αντώνιο Σαχτούρη.

Η Προκήρυξη του Ύπατου Αρμοστή της Ελλάδος στη Θράκη, Σαχτούρη, προς τον λαό της Θράκης περιείχε τις βασικές σταθερές της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Η ελληνική Πολιτεία θα αποτελούσε παράδειγμα ευνομούμενου και ισόνομου κράτους απέναντι στις μειονοτικές ομάδες, θα σεβόταν τη θρησκευτική και φυλετική τους ιδιαιτερότητα και θα διασφάλιζε τη ζωή, την τιμή και την περιουσία των πολιτών της. Ειδικότερα,

«[...] Πολιτείαν φιλελευθέραν, διοίκησιν πατρικὴν καὶ φιλόστοργον, προστασίαν ζωῆς, τιμῆς καὶ περιουσίας, ἰσοπολιτείαν καὶ δικαιοσύνην. Συμμετοχὴ πάντων εἰς τὴν Διοίκησιν τῆς χώρας, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν μουσουλμάνων ἔσονται σεβαστά, ἡ δὲ θρησκευτικὴ καὶ εκπαιδευτικὴ αὐτῶν ἐλευθερία πλήρης. Τὰ τεμένη καὶ τὰ ἱστορικὰ αὐτῶν μνημεῖα οὐ μόνον θὰ τυχῶσι παντός σεβασμοῦ ἀλλὰ καὶ μέτρα θὰ ληφθῶσι πρὸς διαφύλαξιν καὶ συντήρησιν αὐτῶν. Ὅσοι ἐκ τῶν δημοσίων υπαλλήλων ἀδιακρίτως θρησκευόμενος θελήσωσι νὰ παραμείνωσιν εἰς τὰς θέσεις τῶν θὰ διατηρηθῶσιν εἰς αὐτάς, πλὴν τῶν προσώπων καθ' ὧν ἤθελον διατυπωθῆ σαφεῖς κατηγορίαι αἰτίνες ἐξεταζόμεναι ὑπὸ τῆς Διοικήσεως θ' ἀπεδεικνύοντο βάσιμοι[...] τὸ ζήτημα τῶν ἐν Θράκῃ εγκατασταθέντων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη μουσουλμάνων προσφύγων θὰ ἐξετασθῆ μετὰ μεγαλειτέρας εὐμενείας καὶ διαλλακτικότητος, τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἐπιθυμούσης νὰ παραμείνωσιν ἐν τῷ τόπῳ οἱ γεωργικοὶ οὗτοι πληθυσμοί[...] εἶναι διατεθειμένη (ἡ Ἑλληνικὴ Διοίκησις) νὰ ρίψῃ εἰς λήθην ὅλας ἐκεῖνας τὰς πράξεις ἢ τὰ ἀδικήματα ἀτινα οφείλονται εἰς ραδιουργίας καὶ υποκινήσεις προσώπων κακοβούλων πολλὰ δὲ τὰ δεινὰ προξενησάντων εἰς τὸν ἀγαπητὸν τούτον τόπον, ἀφ' ἑτέρου θὰ πατάξῃ ἀμειλίκτως πάσαν ἀπόπειρα τείνουσαν εἰς

συλληφθεῖ ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ τοῦ στίς 14 Ιουλίου 1920. Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./1/2, Τηλ. Βαμβακά πρὸς Παρασκευόπουλο, ἀρ. πρωτ. 2726, 11/3/1920. Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/1/2, Τηλ. Πολίτη πρὸς Βαμβακά, ἀρ. πρωτ. 3716, 3/4/1920. Για τὸ Κίνημα τοῦ Τζαφέρ Ταγιάρ βλ. Πετσαλή – Διομήδη, «Τὸ ζήτημα τῆς Θράκης στὸ Συνέδριον Εἰρήνης», στὸ *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. ΙΕ', σελ. 94-95.

⁷⁶⁹ Α.Υ.Ε./1920/153/2/4, Τηλ. Βενιζέλου πρὸς Ἀντιπρόεδρο Υπ. Συμβουλίου, ἀ.α.π., Παρίσι, 14/7/1920.

*διασάλευσιν της δημόσιας τάξεως και ασφάλειας οποθενδήποτε και αν προέρχεται αυτή».*⁷⁷⁰

Η ελληνική διοίκηση κατέβαλε προσπάθειες να βελτιώσει τις συνθήκες διαβίωσης των ντόπιων πληθυσμών αλλά και να αφήσει στη λήθη του παρελθόντος τα φυλετικά μίσση μεταξύ των κατοίκων.⁷⁷¹ Σε γενικές γραμμές, το ομογενές στοιχείο δεν έδειξε αισθήματα εκδίκησης, εκτός από ορισμένα μικροεπεισόδια.⁷⁷² Η ελληνική διοίκηση διατήρησε τις δομές του προηγούμενου καθεστώτος,⁷⁷³ ενώ θα παρέμενε σε ισχύ η αστική, οικονομική και διοικητική νομοθεσία σε περίπτωση, που δεν ερχόταν σε σύγκρουση με τους ελληνικούς νόμους.⁷⁷⁴ Η επιλογή των τοπικών οργάνων θα γινόταν με κριτήριο την εντοπιότητα και τη γνώση της τουρκικής γλώσσας.⁷⁷⁵ Η ανάμειξη των ντόπιων με έμπειρα στελέχη της κυβέρνησης, αποτέλεσε την πολιτική συνταγή της κυβέρνησης Βενιζέλου για την Ανατολική Θράκη.⁷⁷⁶ Η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν δίστασε να τοποθετήσει μουσουλμάνους σε θέσεις της Γενικής Διοίκησης Θράκης.⁷⁷⁷ Στον τομέα της εκπαίδευσης, η ελληνική πλευρά συντηρούσε 157 δημοτικά μουσουλμανικά σχολεία, ενώ επισκεύασε πλήθος μουσουλμανικών τεμενών.⁷⁷⁸ Κατά το 1921, δαπάνησε για την εκπαίδευση και τη μισθοδοσία των θρησκευτικών αρχηγών των μειονοτήτων 1.755.928 δρχ. Επίσης, προχώρησε στη δημιουργία της «*Διεύθυνσις Υποθέσεων Ετερόδοξων*», η οποία ασχολούνταν με το σύνολο της κοινωνικής και θρησκευτικής παρουσίας των μειονοτήτων.

Μέσα στις άμεσες προτεραιότητες του νέου Ύπατου Αρμοστή ήταν η επανεγκατάσταση των ελληνικών πληθυσμών στην Ανατολική Θράκη. Ο Α. Πάλλης, Γενικός Διευθυντής της ελληνικής Ύπατης Αρμοστείας Κωνσταντινουπόλεως, επεσήμανε τους κινδύνους της άνευ σχεδίου παλιννόστησης των προσφύγων της Ανατολικής Θράκης που έχουν καταφύγει στην Ελλάδα.⁷⁷⁹ Σύμφωνα με τον Πάλλη, η παλιννόστηση έπρεπε να λάβει χώρα όσο το δυνατόν πιο προσεκτικά και οργανωμένα, ώστε να μη δημιουργούνται διενέξεις μεταξύ των προσφύγων και των μουσουλμάνων.⁷⁸⁰

Η κυβέρνηση Βενιζέλου με τον Ν. 2515, «*Περί εγκαταστάσεως των πληθυσμών της Ανατολικής Θράκης*», χορήγησε κονδύλι 20.000.000 δραχμών για την αντιμετώπιση πάσης φύσεως ανάγκης αλλά και τη χορήγηση δανείων στους πληγέντες. Για το σκοπό αυτό προβλεπόταν η σύσταση πενταμελούς επιτροπής, η οποία θα κανόνιζε «*παν ζήτημα σχετικόν με την παλιννόστησιν και εγκατάστασιν των πληθυσμών*».⁷⁸¹

⁷⁷⁰ Α.Υ.Ε./1920/154/1/Ε, Προκήρυξη Ύπατου Αρμοστή της Ελλάδος στη Θράκη, 13-26/7/1920.

⁷⁷¹ Σβολόπουλος, *Η Θράκη υπό Ελληνικήν Διοίκησιν*, 1922, σελ. 56-58.

⁷⁷² Γέραγας, *Αναμνήσεις εκ Θράκης 1910-1922*, 2005, σελ. 45-46.

⁷⁷³ Κυριακίδου, *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*, 1919, σελ. 116.

⁷⁷⁴ Ο.π., σελ. 116.

⁷⁷⁵ Ο.π., σελ. 124.

⁷⁷⁶ Για την διοικητική οργάνωση της Δυτικής Θράκης. Ο.π., σελ. 60-63.

⁷⁷⁷ Κυριακίδου, *ό.π.*, σελ. 128.

⁷⁷⁸ Σβολόπουλος, *Η Θράκη υπό Ελληνικήν Διοίκησιν*, σελ. 41.

⁷⁷⁹ Α.Υ.Ε./1920/141/1/1, Ύπατη Αρμοστεία Κων/πόλεως προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3267, 20/5/1920.

⁷⁸⁰ Ο.π.,

⁷⁸¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 224, 1/10/1920, σελ. 2199.

Παράλληλα, η ελληνική αποστολή, με συστηματική εργασία, προσπάθησε να συγκρατήσει τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, ώστε να μην εγκαταλείψουν τη χώρα⁷⁸² ενώ ήταν θετική στο ενδεχόμενο να επιστρέψουν στη Θράκη όσοι μουσουλμάνοι (περίπου 25.000) είχαν μεταναστεύσει στη Βουλγαρία.⁷⁸³ Προς αυτήν την κατεύθυνση, η Πολιτική Διοίκηση Διδυμοτείχου ενημέρωνε τις κατά τόπους αρχές «ότι οσονούπω θα γίνη έναρξις της παλιννοστήσεως των αποδημησάντων των εκ Δυτικής Θράκης επί βουλγαρικού καθεστώτος μουσουλμάνων». Οι εν λόγω πληθυσμοί, σύμφωνα με το έγγραφο, θα εγκαθίστατο στα ακίνητά τους, ενώ παράλληλα θα συγκροτούνταν επιτροπές για την απόδοση των κτημάτων τους.⁷⁸⁴

Βασική, επίσης, προτεραιότητα υπήρξε και η εμπέδωση της πολιτικής συμφιλίωσης, μέσω της χορήγησης αμνηστίας σε όσους είχαν συνεργαστεί με τον Ταγιάρ. Οι δε γεωργικοί πληθυσμοί που συμμετείχαν στο κίνημα με τη βία, επέστρεψαν στις γεωργικές ασχολίες τους, με την προϋπόθεση να είναι πιστοί στο νέο καθεστώς.⁷⁸⁵ Ο τουρκικός πληθυσμός της Ανατολικής Θράκης υποδέχτηκε θετικά το παραπάνω μέτρο.

Ο Βενιζέλος τηλεγραφούσε στον Σαχτούρη, προσπαθώντας να θέσει το πλαίσιο συμπεριφοράς της ελληνικής Πολιτείας προς τους μουσουλμάνους. Το παρακάτω τηλεγράφημα συμπυκνώνει τη βενιζελική μειονοτική σκέψη και αποτελεί ξεκάθαρη απόδειξη για το πώς αντιλαμβανόταν ο Κρητικός πολιτικός το μειονοτικό φαινόμενο τόσο σε επίπεδο εσωτερικής πολιτικής όσο και σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής. Η προτροπή προς τον Σαχτούρη ήταν να κερδίσει την εμπιστοσύνη των τοπικών πληθυσμών.

Αναλυτικότερα,

«από την επιτυχίαν με την οποίαν θα εκπληρώσετε τα ανατεθέντα υμίν καθήκοντα θα εξαρτηθή εν μεγάλω μέτρω το μέλλον της μεγεθνομένης Ελλάδος [...] υπέρτατον καθήκον ημών είνε από τα πρώτα βήματα της διοικήσεως μας να εμπνεύσωμεν εις πάντα τα στοιχεία του πληθυσμού την εμπιστοσύνην ότι ουδεμίαν αι αρχαί ποιούνται διάκρισιν μεταξύ πολιτών ως εκ της καταγωγής των ή των θρησκευτικών των πεποιθήσεων αλλ' ότι πάντες είνε ίσοι ενώπιον του νόμου εφόσον σέβονται τούτον και συμμορφώνονται προς τας διατάξεις αυτού».

Ο Έλληνας Πρωθυπουργός, μετά τα παράπονα των ομογενών περί εύνοιας των μουσουλμάνων από την ελληνική διοίκηση, πρότεινε να καλλιεργηθεί μεταξύ των ομογενών η ιδέα «ότι αδύνατον να μεγαλοουργήση η Ελλάς εάν και άρχοντες και αρχόμενοι δεν εμπνευσθώσιν υπό την ιδέαν ότι πάντες αι πολίται δικαιούνται εις ίσην προστασίαν εκ μέρους των αρχών». Τέλος, στο ίδιο τηλεγράφημα γινόταν λόγος για τα εγκλήματα που διεπράχθησαν σε βάρος των ελληνικών πληθυσμών κατά τη

⁷⁸² Α.Υ.Ε./1920/152/2/Γ, Τηλ. Σαχτούρη προς Ρέπουλη, αρ. πρωτ. 226, Ανδριανούπολη, 12-25/8/1920.

⁷⁸³ Α.Υ.Ε./1920/153, Ελλ. Στρ. Αποστολή στη Βουλγαρία προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 700, 22/7/1920.

⁷⁸⁴ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Χ.Β./2/4/5, Πολιτική Διοίκηση Διδυμοτείχου προς πολιτικούς διοικητές Δυτικής Θράκης, αρ. πρωτ. 12792, 19/8/1920.

⁷⁸⁵ Α.Υ.Ε./1920/152/2/Γ, Τηλ. Σαχτούρη προς Πρόεδρο Κυβερνήσεως, Υπ.Εξ. και Υπουργείο Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 359, Ανδριανούπολη, 30/8-12/9/1920.

προηγούμενη περίοδο. Σύμφωνα με τον Βενιζέλο, «Επιβάλλεται όπως λήθη καλύψη εν ευρυτάτη κλίμακι τα γενόμενα».⁷⁸⁶

2. Το εγχείρημα της Σμύρνης

2.1. Πριν την απόβαση

Η ελληνική παρουσία στην Μικρά Ασία είχε ιστορία που χανόταν στα βάθη των αιώνων.⁷⁸⁷ Η ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η απόφαση των συμμάχων να προχωρήσουν σε εδαφικό διαμελισμό του μεγάλου ασθενούς, έδωσαν στον Βενιζέλο τη δυνατότητα να δημιουργήσει την Ελλάδα των δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσών. Στις διαπραγματεύσεις του Συνεδρίου Ειρήνης των Παρισίων (1919-1920), η απόκτηση ερείσματος στην αντίπερα όχθη του Αιγαίου αποτέλεσε βασική προτεραιότητα της ελληνικής διπλωματίας. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία διαλυόταν από τους συμμάχους και κάποιος έπρεπε να καλύψει το κενό.⁷⁸⁸ Οι σύμμαχοι συναίνεσαν στην ελληνική επέκταση στη Μικρά Ασία, διότι αυτό προωθούσε, τη δεδομένη στιγμή, τα στρατηγικά τους συμφέροντα.⁷⁸⁹ Ωστόσο, η Ιταλία, έτερος διεκδικητής της Σμύρνης, δεν συναίνεσε σε αυτή την απόφαση. Ο ελληνικός στρατός που θα αποβιβαζόταν στη Μικρά Ασία θα ήταν εντολοδόχος του Συνεδρίου Ειρήνης, με καθήκοντα την αποκατάσταση της τάξης και την προστασία των μειονοτικών ομάδων στην περιφέρεια της Σμύρνης. Ο Βενιζέλος δικαιολογούσε την παρουσία του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, πρώτον, ως απόρροια της πολιτικής των Άγγλων και δεύτερον, ως μέσο για τη σωτηρία των ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας.⁷⁹⁰

Ήδη από τον Δεκέμβριο του 1918, ο Βενιζέλος προσπαθούσε να δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες για μια ενδεχόμενη ελληνική απόβαση στη Μ. Ασία. Στις 11 Δεκεμβρίου 1918 κατέπλευσε στο λιμάνι της Σμύρνης συμμαχική μοίρα, στην οποία συμμετείχε και το αντιτορπιλικό *Λέων* με κυβερνήτη τον Ηλία Μαυρουδή. Μαζί του βρισκόταν, ως πολιτικός σύμβουλος της αποστολής, ο βουλευτής Κυκλάδων, Δ. Ζαμάνος.⁷⁹¹ Στα μέλη της αποστολής συγκαταλέγονταν, εκτός από τον Μαυρουδή και τον Ζαμάνο, οι Περικλής Σκέφερης (απεσταλμένος του Υπουργείου Εξωτερικών και γνώστης των μικρασιατικών θεμάτων, πρώην υποπρόξενος Σμύρνης), Μιχαήλ

⁷⁸⁶ Α.Υ.Ε./1920/152/2/Γ, Τηλ. Βενιζέλου προς Ύπατο Αρμοστή Ελλάδος, Ανδριανούπολη, αρ. πρωτ. 12168, Παρίσι, 9/8/1920.

⁷⁸⁷ Για το μέγεθος της ελληνικής παρουσίας στην ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας, τα τέλη του 19^{ου} - αρχές του 20^{ου} αιώνα, βλ. Kitromilides - Alexandris, «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration. The historical demography of the Greek community of Asia Minor at the close of the Ottoman era», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5 (1984-1985), σελ.12-30.

⁷⁸⁸ Ρούκουνας, *ό.π.*, σελ. 299-300.

⁷⁸⁹ Ρούκουνας, *ό.π.*, σελ. 301. Για το διπλωματικό παρασκήνιο της Συνδιάσκεψης των Παρισίων και τους συσχετισμούς δυνάμεων και συμφερόντων στη Μικρά Ασία βλ. Solomonidis, *Greece in Asia Minor, the Greek administration...*, *ό.π.*, σελ. 38-49.

⁷⁹⁰ Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, 2009.

⁷⁹¹ Αλλαμανή – Παναγιωτοπούλου, «Οι ελληνικές διεκδικήσεις στη Μικρά Ασία. Το Μικρασιατικό ζήτημα στο συνέδριο ειρήνης» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, σελ. 105.

Ροδάς (δημοσιογράφος - μετέπειτα διευθυντής Τύπου και λογοκρισίας της ελληνικής αρμοστείας στη Σμύρνη) και ο Μιχαήλ Μακράκης, ο οποίος έφτασε αργότερα και ως Τουρκοκρατικός προσπάθησε να προσεγγίσει την πολυπληθή κοινότητα Τουρκοκρατικών της Σμύρνης. Ο Μαυρουδής και τα υπόλοιπα μέλη της αποστολής λειτούργησαν ως σύνδεσμοι ανάμεσα στο εκεί ομογενές στοιχείο και την ελληνική κυβέρνηση.

Σκοπός της αποστολής ήταν να καταγράψει από κοντά την κατάσταση στη Μ. Ασία αλλά και να διαφωτίσει τους λαούς της περιοχής σχετικά με τις διαθέσεις της Ελλάδας έναντι των ντόπιων πληθυσμών. Τα μέλη της αποστολής προσπάθησαν να συλλέξουν στοιχεία για τη δυναμική του μικρασιατικού Ελληνισμού. Παράλληλα, προσπάθησαν να διαπιστώσουν τις διαθέσεις και των υπόλοιπων στοιχείων της Σμύρνης όπως των Τούρκων, των Αρμενίων, των Εβραίων και των φραγκολεβαντίνων (δυτικών). Η καλλιέργεια αγαθών σχέσεων με τα παραπάνω στοιχεία, προπάντων με τους Τούρκους, αποτελούσε επιτακτική ανάγκη για τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα. Προς την κατεύθυνση της δημιουργίας θετικών εντυπώσεων, η ελληνική κυβέρνηση επιχορηγούσε τουρκικές εφημερίδες της Σμύρνης, με σκοπό την καλλιέργεια φιλελληνικού κλίματος.⁷⁹² Όλα τα παραπάνω είχαν ως στόχο να προετοιμάσουν το έδαφος για μια ομαλή και άνευ επεισοδίων απόβαση του ελληνικού στρατού στην Σμύρνη.

Όταν πάρθηκε η απόφαση να καταπλεύσει στο λιμάνι της Σμύρνης συμμαχική μοίρα, στην οποία συμπεριλαμβανόταν και το θωρηκτό «Κιλκίς», ο Βενιζέλος με ένα μακροσκελές τηλεγράφημα προσπάθησε να θέσει τα θεμέλια της ελληνικής πολιτικής έναντι των αλλόθρησκων της Μικράς Ασίας και να προλάβει τη δημιουργία αρνητικών εντυπώσεων όπως και την αποφυγή επεισοδίων. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον ίδιο, ο ελληνικός στρατός έπρεπε να εγγηθεί τη ζωή, την τιμή και την περιουσία όχι μόνο των ομογενών, αλλά και των αλλόθρησκων κυρίως των μουσουλμάνων. Αυτός ήταν άλλωστε και ο σκοπός της αποστολής του. Ο Έλληνας πρωθυπουργός συνέδεε σε μεγάλο βαθμό τη συμπεριφορά του στρατεύματος έναντι των αλλόθρησκων με την επιτυχία του ελληνικού εγχειρήματος.⁷⁹³

Οι προτροπές του Βενιζέλου δεν έμειναν μόνο στη συμπεριφορά των στρατιωτικών οργάνων αλλά συμπεριλάμβαναν και το ομογενές στοιχείο της Σμύρνης. Συγκεκριμένα,

*«συγχρόνως εις τους ομογενείς εν Σμύρνη πρέπει να δοθή εμπιστευτικώς η διαβεβαίωσις ότι η κυβέρνησις μεριμνά περί των εθνικών των συμφερόντων αλλ' ότι ταύτα ηδύναντο να εξυπηρετηθώσιν μόνον δια πλήρους αυτών πειθαρχίας προς ημετέρας οδηγίας. Ότι ζητούμε παρ' αυτών είναι να αποφύγωσι παν ό,τι δυνάμενον διαταραζή την δημόσιαν τάξιν. Πάσα διατάραξις της τάξεως, η ευθύνη της οποίας θα αποδοθή εις το ομογενές στοιχείον θα έβλαπτεν ανεπανορθώτως τα εθνικά μας συμφέροντα».*⁷⁹⁴

⁷⁹² Α.Υ.Ε./1919/ Α/5/VI,5, Ελληνική αποστολή στη Σμύρνη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 864, 11/4/1919. Μιχαήλ Ροδάς, σελ. 42.

⁷⁹³ Α.Υ.Ε./1919/ Α/5/VI,5, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 837, Παρίσι, 6/2/1919.

⁷⁹⁴ Ο.π.,

Κατά την άποψη του Βενιζέλου, καθήκον των «*ημετέρων*» ήταν να διατηρήσουν και να αποκαταστήσουν άριστες σχέσεις με το τουρκικό στοιχείο και την ιταλική παροικία. Ο ρόλος των Ιταλών θα αποδειχτεί καταλυτικός για την παρουσία του ελληνικού στρατού στη Μ. Ασία. Ιδιαίτερη σημασία έχει η προσπάθεια του Βενιζέλου να μεταδώσει στις ελληνικές αρχές, το πόσο σημαντικό ήταν να μεταστρέψουν την ψυχολογία του μουσουλμανικού πληθυσμού. Έτσι λοιπόν, τονίζει τα εξής:

*«προς τους Τούρκους πρέπει προσπαθήσωσι να προσεγγύσωσι πάση δυνάμει εξηγούντες εις αυτούς ότι το ζήτημα της τύχης της ανατολής θα λυθεί υπό του ευρωπαϊκού Συνεδρίου αλλά ότι [...] και αν η λύσις Τούρκοι και Έλληνες αποτελούντες το γηγενές στοιχείον θα συζήσωσιν υποχρεωτικώς και εις το μέλλον και συμφέρον αμοιβαίον έχουσιν να αποκαταστήσωσιν αρμονικάς[...] όσον ένεστιν τας σχέσεις των».*⁷⁹⁵

Αναφορικά με τη στάση των ελληνικών στρατιωτικών αρχών έναντι των τουρκικών αρχών της πόλης «*πρέπει να τηρήσωσιν αγαθάς σχέσεις*». Συν τοις άλλοις, οι στρατιωτικοί έπρεπε να «*είναι έτοιμοι να συνεργωσθώσιν μετά εγχωρίων αρχών*». Διαφαίνεται όμως, μια επιφύλαξη του Βενιζέλου για το αν ήταν ικανή η στρατιωτική ηγεσία από μόνη της να εφαρμόσει την παραπάνω πολιτική και για τον λόγο αυτό τονίζε ότι έπρεπε να παρίσταται σε όλες τις παραπάνω ενέργειες και πολιτικός σύμβουλος.⁷⁹⁶

Ωστόσο, τα συμπεράσματα της πρώτης ελληνικής αποστολής με επικεφαλής τον Μαυρουδή δεν ήταν ενθαρρυντικά όσον αφορά τη στάση των αλλογενών στο ενδεχόμενο της κατάληψης της πόλης από τον ελληνικό στρατό. Ενδεικτικότερα, «*[...] των Τούρκων ο φανατισμός παραμένει αμείωτος και των Λεβαντίνων η δυσμένεια καταφανής [...] δεν κατορθώθη ακόμη να κατανοήσωσιν οι Τούρκοι ότι οιαδήποτε ήθελεν είσθαι η λύσις του εδαφικού ζητήματος, λύσις ούτε απ' αυτών ούτε αφ' ημών εξαρτώμενη[...]*».

Τα συμπεράσματα της αποστολής προμήνυαν τα όσα θα επακολουθούσαν τα επόμενα χρόνια. Βασική παράμετρος της ψυχολογίας των κατοίκων της πόλης παρέμενε «*η εξόγκωσις των παλαιών και προσφάτων παθών*».⁷⁹⁷ Αναλυτικότερα, «*[...]δεν κατορθώθη ακόμη να κατανοήσωσιν οι Τούρκοι ότι συμφέρον έχουσι ν' αλλάξωσι την αδιάλλακτον πολιτικήν των προς την Ελλάδα και τους Έλληνας, ίνα και το ίδιον συμφέρον εξασφαλίσωσιν*». Σύμφωνα, επίσης, με τα συμπεράσματα της αποστολής δεν κατέστη δυνατό να πεισθούν οι Τούρκοι ότι οι περισσότερο ικανοί απ' αυτούς θα διατηρηθούν στις θέσεις τους μετά την εγκατάσταση των ελληνικών αρχών. Δεν κατορθώθηκε, επίσης, να πεισθούν ότι «*μεταβαλλομένου του καθεστώτος το πλείστον των τουρκικών νόμων θέλει παραμείνει επί το πολύ εν ισχύι, ίνα ουδείς κλονισμός, ουδεμία βλάβη επέλθη, εις τα ιδιωτικά συμφέροντα και τας συναλλαγάς των πολιτών[...]*». Τέλος, σύμφωνα με τους συντάκτες της έκθεσης, οι Τούρκοι δεν πίστευαν «*ούτε εις το φιλελεύθερον ούτε εις το φιλοδίκαιον του πολιτεύματος ημών*».⁷⁹⁸

⁷⁹⁵ Ο.π.,

⁷⁹⁶ Α.Υ.Ε./1919/ Α/5/VI,5, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 837, Παρίσι, 6/2/1919.

⁷⁹⁷ Α.Υ.Ε./1919/ Α/5/VI,5, Ελληνική αποστολή στη Σμύρνη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 864, 11/4/1919.

⁷⁹⁸ Ο.π.,

Η ελληνική κυβέρνηση χρησιμοποίησε ακόμη και Τουρκοκρητικούς, όπως ο Μακράκης, στην προσπάθεια της να προσεγγίσει το μουσουλμανικό στοιχείο της Μ. Ασίας. Μην ξεχνάμε ότι στα παράλια της Μ. Ασίας είχε εγκατασταθεί ένα μεγάλο ρεύμα Τουρκοκρητικών που είχε εγκαταλείψει το νησί το 1898. Εκτός των σχέσεων συγγένειας που υπήρχαν μεταξύ των Τουρκοκρητικών και των Τούρκων της Μ. Ασίας, οι πρώτοι αποτέλεσαν τη ζωντανή απόδειξη της ελληνικής κυβέρνησης ότι οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Ελλάδας απολάμβαναν πραγματικό καθεστώς ισονομίας και ισοπολιτείας.⁷⁹⁹ Οι Τουρκοκρητικοί, από την πλευρά τους, εξυμνούσαν τα αγαθά της ελληνικής διοίκησης, προωθώντας έτσι τα ελληνικά συμφέροντα.⁸⁰⁰

Εκτός των αντιδράσεων των διαφόρων εθνοτήτων της Σμύρνης, η ελληνική πλευρά είχε να αντιμετωπίσει και τα αντικρουόμενα συμφέροντα των συμμάχων στη Μ. Ασία. Η Ιταλία, έτερος διεκδικητής της Σμύρνης και κάτοχος των Δωδεκανήσων, επιθυμούσε διακαώς να επεκτείνει την επιρροή της, στην ανατολική Μεσόγειο. Επομένως, η ελληνική παρουσία στη Μ. Ασία ερχόταν σε ευθεία σύγκρουση με τα ιταλικά συμφέροντα, γεγονός που έκανε τον Βενιζέλο να ανησυχεί ιδιαίτερα για τον (υπονομευτικό) ρόλο των Ιταλών σε σχέση με την ελληνική παρουσία στη Μ. Ασία.⁸⁰¹ Για παράδειγμα, οι Ιταλοί μετέφεραν στη Σμύρνη χοτζάδες από τη Ρόδο, οι οποίοι προπαγάνδιζαν τα αγαθά της ιταλικής διοίκησης, προτρέποντας τους Τούρκους να ζητήσουν ιταλική προστασία.⁸⁰² Μην ξεχνάμε, επίσης, ότι οι σύμμαχοι έδωσαν στον Βενιζέλο, την εντολή απόβασης του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, όταν ο Ιταλός αντιπρόσωπος έλειπε από το τραπέζι των διαπραγματεύσεων.

Η ευρωπαϊκή παροικία της Σμύρνης είχε και αυτή τις επιφυλάξεις της για την ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία. Όπως ανέφερε ο Μιχαήλ Ροδάς, οι Λεβαντίνοι «την ελληνικήν κίνησιν την έβλεπον δυσπίστως και δεν εφαντάζοντο ποτέ, ότι ήτο δυνατόν η Ελλάς να καταλάβη την Σμύρνην».⁸⁰³ Οι Ευρωπαίοι, έχοντας αποσπάσει σημαντικά προνόμια μέσω των διομολογήσεων, είχαν αναπτύξει αξιολογητική δραστηριότητα στη Σμύρνη, η οποία ίσως κινδύνευε υπό τη νέα ελληνική διοίκηση. Επίσης, υπέθεταν ότι η ελληνική κυβέρνηση θα υποστήριζε το ήδη οικονομικά ισχυρό και δραστήριο ελληνικό στοιχείο της πόλης σε βάρος των δικών τους οικονομικών συμφερόντων.

Έναν ακόμα σκόπελο που έπρεπε να αποφύγει ο Βενιζέλος στη προσπάθεια του να κατοχυρώσει τη Σμύρνη ήταν ο ρόλος των ομογενών κατοίκων της. Η στάση τους τον προβλημάτιζε έντονα, περισσότερο και από τη στάση των Τούρκων. Ο Έλληνας πρωθυπουργός εξέφραζε επιφυλάξεις, αν πράγματι οι ομογενείς είχαν καταλάβει το βαθύτερο νόημα και τη σημασία της ιστορικής απόφασης του Συνεδρίου. Εν ολίγοις, το πώς θα ερμηνευόταν η παραπάνω απόφαση από το ομογενές στοιχείο. Θα την

⁷⁹⁹ Ροδάς, *Η Ελλάς εις την Μικρά Ασία*, 1953, σελ. 47-48.

⁸⁰⁰ Α.Υ.Ε./1919/ Α/5/VI,5, Τηλ. Διομήδη προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 3450, Αθήνα, 15/4/1919.

⁸⁰¹ Για τον ρόλο των ιταλών βλ. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 20, Τηλ. Στεργιάδη προς τον Βενιζέλο, ά.α.π., Σμύρνη, 26/6/1919. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 18, Τηλ. Πλοιάρχου Μαυρουδή προς τον Βενιζέλο, ά.α.π., Χίος, 20/5/1919. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 19, Τηλ. Στεργιάδη προς τον Βενιζέλο, ά.α.π., Σμύρνη, 19/6/1919. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 21, Τηλ. Στεργιάδη προς την Ελληνική Αποστολή στο Παρίσι, αρ. πρωτ. 273, Σμύρνη, 14/7/1919. Victoria Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 30-33.

⁸⁰² Α.Υ.Ε./1919/ Α/5/VI,5, Τηλ. Μαυρουδή προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 649, Αθήνα, 26/3/1919.

⁸⁰³ Ροδάς, *ό.π.*, σελ. 51.

ερμήνευαν ως πράξη προς την κατεύθυνση της σύσφιξης των σχέσεων τους με τους αλλόφυλους ή ως την αφετηρία της ελληνικής κυριαρχίας επί των αλλόφυλων; Όπως ο ίδιος ανέφερε,

*«η Ελλάς εκλήθη υπό του Συνεδρίου Ειρήνης να καταλάβη Σμύρνην ίνα ασφαλίση τάξιν. Οι ομογενείς εννοούσι ότι απόφασις αυτή ελήφθη διότι εν τω συνειδήσει διεθνόντων συνέδριον είνε αποφασισμένη η ένωσις Σμύρνης μετά Ελλάδος [...] εκδήλωσιν αισθημάτων τούτων δεν εννοώ βεβαίως να παρεμποδίσω. Αλλά είμαι βέβαιος ότι εκδήλωσις αυτή δεν θα λάβη χαρακτήρα ούτε εχθρότητος ούτε υπεροψίας απέναντι ουδενός συνοίκων στοιχείων πληθυσμών. Εκδήλωσις πλημμυρησάσης χαράς ας συνοδευθή τουναντίον με εκδήλωσιν αδελφικών αισθημάτων προς τους συνοίκους πληθυσμούς. Ας δοθή εις αυτούς να εννοήσωσι ότι δεν εορτάζομεν κατάλυσιν ενός ζυγού δια να υποκαταστήσωμεν εις αυτόν την ιδίαν ημών επικράτησιν επί βλάβη άλλων αλλά η ελληνική ελευθερία φέρει όλους ανεξαρτήτως φυλής και θρησκειύματος ισότητα και δικαιοσύνην. Εμπνέοντες εις πάντας συνοίκους πληθυσμούς εμπιστοσύνην ταύτην δεν μένομεν μόνον πιστοί εις αυτήν εθνικήν μας υπόστασιν αλλά και εξυπηρετούμεν άριστα τα υπέρτερα εθνικά συμφέροντα».*⁸⁰⁴

Ένα ακόμα γεγονός που προβληματίζε τον Βενιζέλο, σχετικά με την παρουσία της Ελλάδας στη Μικρά Ασία, ήταν η στάση των ελληνικών στρατιωτικών αρχών έναντι κυρίως του τουρκικού στοιχείου της περιοχής. Για τον λόγο αυτό ο Βενιζέλος, λίγες μέρες πριν την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, προέβη σε μια μορφή κατήχησης - διδασκαλίας προς τα στελέχη του στρατού, προσπαθώντας να τους μεταλαμπαδεύσει τις βασικές αρχές της μειονοτικής του πολιτικής. Στα τηλεγραφήματά του προσπαθούσε να σκιαγραφήσει με κάθε λεπτομέρεια το σκηνικό της απόβασης, ώστε να προλάβει τυχόν υπερβάσεις. Επικεντρώθηκε κυρίως στη συμπεριφορά προς τους αλλοεθνείς της πόλης, τους Τούρκους, τους Εβραίους και τους Ευρωπαίους υπηκόους, έναντι των οποίων

*«θα δείξητε δια τη συμπεριφοράς σας ότι ο ελληνικός στρατός όχι μόνον δεν υστερεί των στρατών των Μ. Δυνάμεων κατά την γενναιότητα και αυταπάρνησιν αλλά και κατά την ευγένειαν της ψυχής και ότι διεκδικεί να ευρίσκεται εις την πρώτην γραμμήν του πολιτισμού. Από την εμπιστοσύνην που θα εμπνεύσητε εις όλα τα ξένα στοιχεία και προ παντός το πολυαριθμώτερον τουρκικόν θα εξαρτηθή εν μεγάλω μέτρω η πραγματοποίησις των εθνικών μας συμφερόντων».*⁸⁰⁵

Η κυβέρνηση Βενιζέλου, παραμονές της απόβασης, συνέχισε να κινείται δυναμικά στο ζήτημα της Σμύρνης, προσπαθώντας όμως να μην προκαλέσει τις αντιδράσεις του τουρκικού στοιχείου. Για παράδειγμα, τον Μάρτιο του 1919, ο υπουργός Εξωτερικών, Αλέξανδρος Διομήδης, ζητούσε από τον Μαυρουδή, η άφιξη του Θωρηκτού *Αβέρωφ* στο λιμάνι της Σμύρνης να μη λάβει προκλητική μορφή.

⁸⁰⁴ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/VI,6, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4443, Παρίσι, 30/4/1919.

⁸⁰⁵ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/VI,6, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4377, Παρίσι, 28/4/1919.

Ο Βενιζέλος με συνεχή αλληλογραφία με το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών αλλά και με τους Έλληνες στρατιωτικούς στη Σμύρνη προσπάθησε να «οργανώσει» κάθε πτυχή της ελληνικής αποστολής. Τα τηλεγραφήματά του απέπνεαν μια αγωνία αν η Ελλάδα θα στεκόταν ικανή απέναντι στο πλήρωμα του χρόνου. Η Μεγάλη Ιδέα φαινόταν ότι έπαιρνε σάρκα και οστά και οι Έλληνες καλούνταν να σταθούν στο ύψος των περιστάσεων που επέβαλλε αυτή η μοναδική ιστορική συγκυρία. Ο Βενιζέλος διατυμπάνιζε σε όλους τους τόνους ότι το όνειρο της Μεγάλης Ιδέας περνούσε μέσα από την ανωτερότητα που επιβαλλόταν να επιδείξουν οι ελληνικοί πληθυσμοί και η ελληνική διοίκηση έναντι των αλλόφυλλων της Μικράς Ασίας.

Ο Έλληνας πρωθυπουργός, όμως, είχε να ξεπεράσει σοβαρά εμπόδια στο δρόμο για τη Σμύρνη. Πρώτον, οι υποσχέσεις της κυβέρνησής του για το μέλλον της Σμύρνης υπό ελληνική διοίκηση δεν είχαν πείσει τους μουσουλμάνους, οι οποίοι είχαν χάσει την ψυχολογία του επικυρίαρχου της Ανατολής και έπρεπε να συμφιλιωθούν με την ιδιότητα του υπηκόου της ελληνικής Πολιτείας. Κυρίως, όμως, οι μουσουλμάνοι δεν μπόρεσαν να αντιληφθούν ότι μια μελλοντική κατάληψη της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό θα λάμβανε χώρα ως συμμαχική εντολή. Εξέλαβαν την απόβαση του ελληνικού στρατού ως ελληνική κατάκτηση της Σμύρνης, γεγονός που πυροδότησε έντονες αντιδράσεις και εθνικιστικό αναβρασμό στο εσωτερικό της τουρκικής κοινωνίας.

Δεύτερον, ο μικρασιατικός Ελληνισμός, αιώνες υποδουλωμένος στην οθωμανική κυριαρχία δεν μπόρεσε να κρύψει τον ενθουσιασμό του για την απελευθέρωσή του. Ο ενθουσιασμός αυτός έφερε στην επιφάνεια τα πάθη των προηγούμενων αιώνων. Τα «πάθη» που χώριζαν τους δυο λαούς, που δεν ήταν άλλα από τις αλγεινές μνήμες της ελληνοτουρκικής συνύπαρξης, θα αποτελέσουν το βασικό εμπόδιο της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής στη Σμύρνη. Αν και ο Βενιζέλος προσπάθησε να καταστεί ο αγγελιοφόρος ενός νέου ελπιδοφόρου μηνύματος για τη συνύπαρξη των δυο λαών – με την Ελλάδα αυτήν τη φορά να έχει τον κυρίαρχο ρόλο – ωστόσο, οι μνήμες των λαών, και από τις δυο πλευρές του Αιγαίου, αποδείχτηκαν πιο ισχυρές.

Τρίτον, η δράση της Ιταλίας στη Μικρά Ασία θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό την τύχη της ελληνικής κατοχής. Η ιταλική πλευρά έκανε ό,τι μπορούσε για να υπονομεύσει την ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία. Ο Βενιζέλος προσπάθησε να αδρανοποιήσει την επιρροή και τον ρόλο του ιταλικού παράγοντα, μολαταύτα, οι Ιταλοί ήταν αποφασισμένοι να κάνουν ό,τι περνούσε από το χέρι τους, για να εκδιώξουν την Ελλάδα από τη Μικρά Ασία.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι οι συνθήκες που επικρατούσαν στη Σμύρνη, πριν την έλευση του ελληνικού στρατού, δεν ευνοούσαν την ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία. Το ελληνικό στοιχείο υποδέχτηκε με ενθουσιασμό την απόβαση του ελληνικού στρατού στην προκουμαία της Σμύρνης, εντούτοις, η πόλη ήταν ένα ηφαίστειο έτοιμο να εκραγεί παραμονές της απόβασης.⁸⁰⁶

⁸⁰⁶ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 56.

2.2. Η απόβαση στη Σμύρνη

Στις 23 Απριλίου/6 Μαΐου 1919 ο Άγγλος Πρωθυπουργός, Λόιντ Τζορτζ, ανήγγειλε στον Βενιζέλο την απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων να αποβιβαστεί ελληνικό στράτευμα στη Σμύρνη. Την 1^η Μαΐου 1919 διαβάστηκε από τον Μαυρουδή, στο μητροπολιτικό ναό της Σμύρνης, διάγγελμα του Βενιζέλου προς το λαό της πόλης, όπου ανακοίνωνε την απόφαση της Συνδιάσκεψης Ειρήνης σχετικά με το μέλλον της Σμύρνης. Το διάγγελμα υπήρξε εξαιρετικά μετριοπαθές και απέφυγε να δημιουργήσει φυλετικές διχόνοιας. Αντιθέτως, όπως ο ίδιος ανέφερε ήταν σημαντικό το γεγονός της απόβασης του ελληνικού στρατού στην Σμύρνη να μη λάβει «*χαρακτήρα ούτε εχθρικότος ούτε υπεροψίας απέναντι ουδενός των συνοίκων στοιχείων του πληθυσμού*», τουναντίον, επιβαλλόταν να κυριαρχήσουν αδελφικά συναισθήματα. Ήταν σημαντικό για τον Βενιζέλο να γινόταν σαφές, απ' όλα τα στοιχεία της πόλης, ότι η ελληνική ελευθερία, «*θα φέρη προς όλους, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκείματος, την ισότητα και την δικαιοσύνη*».⁸⁰⁷

Λίγο πριν την απόβαση, ο Βενιζέλος ζήτησε από τον Αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, Εμμ. Ρέπουλη, να μεταφραστεί μυστικά (προφανώς στα τουρκικά) προκήρυξη, η οποία θα κυκλοφορούσε την ημέρα της απόβασης του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη. Το περιεχόμενο της προκήρυξης σκόπευε πρώτον, να ενημερώσει τα αλλογενή στοιχεία της πόλης για τον σκοπό της παρουσίας του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη και δεύτερον, να κάνει σαφές ότι το ελληνικό στράτευμα θα σεβόταν τα ήθη, τα έθιμα και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των κατοίκων της πόλης. Ήταν αγωνιώδης η προσπάθεια του Βενιζέλου να παρουσιάσει την απόβαση ως συμμαχική κίνηση προστασίας των πληθυσμών και όχι ως ελληνική κατακτητική κίνηση. Το βράδυ της 1^{ης} προς 2^α Μαΐου τοιχοκολλήθηκε στους δρόμους της πόλης η παραπάνω προκήρυξη, σε μια προσπάθεια να εξηγηθούν οι λόγοι της ελληνικής παρουσίας στη Σμύρνη.⁸⁰⁸

Το έργο της κατάληψης της πόλης ανετέθη στην 1^η Μερραρχία Λαρίσης με διοικητή τον συνταγματάρχη πυροβολικού, Ν. Ζαφειρίου. Στην ημερήσια διαταγή του έκανε λόγο για την ανάγκη σεβασμού της ζωής, της τιμής και της περιουσίας των αλλογενών, ώστε η Ελλάδα να αποδείξει ότι ήταν ικανή να διοικήσει και μη Έλληνες υπηκόους.⁸⁰⁹

Το πρωί της 2/15 Μαΐου 1919 αποβιβάστηκαν τα πρώτα ελληνικά στρατιωτικά τμήματα στην προκυμαία της Σμύρνης, μετά από συμμαχική εντολή.⁸¹⁰ Σκοπός της παρουσίας του ελληνικού – συμμαχικού στρατεύματος ήταν αφενός να εξαναγκάσει

⁸⁰⁷ Διάγγελμα Βενιζέλου προς το λαό της Σμύρνης, 1/5/1919 στο Ροδάς, *ό.π.*, σελ. 61.

⁸⁰⁸ Για το κείμενο της προκήρυξης βλ. Α.Υ.Ε./1919/Α/5/Π/5, Τηλ. Βενιζέλου προς Αντιπρόεδρο Κυβερνήσεως, αρ. πρωτ. 4381, Παρίσι, 27/4/1919.

⁸⁰⁹ Ροδάς, *ό.π.*, σελ. 65.

⁸¹⁰ Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, τόμ. Δ', σελ. 286. Βλ. επίσης, Αλλαμανή - Παναγιωτοπούλου, «Η συμμαχική εντολή για την κατάληψη της Σμύρνης και η δραστηριοποίηση της ελληνικής ηγεσίας», *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, 1980, σελ. 119-172 · των ίδιων, «Η ελληνική απόβαση στη Σμύρνη. Προετοιμασία και πραγματοποίηση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ.ΙΕ', 1978, σελ.118. Για την απόβαση - κατάληψη της Σμύρνης, βλ. Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 51-67 · Llewellyn Smith, *ό.π.*, σελ. 173-198 · Αγγελιομάτη, *Χρονικόν Μεγάλης Τραγωδίας, το έπος της Μικράς Ασίας*, 2005, σελ. 49-58.

την Τουρκία να τηρήσει τις υποχρεώσεις της από τη Συνθήκη του Μούδρου (17/30-10-1918) και αφετέρου η προστασία των μειονοτικών ομάδων της περιοχής μέχρι την τελική υπογραφή της συνθήκης ειρήνης. Οι φόβοι του Βενιζέλου για δημιουργία επεισοδίων δεν διαψεύστηκαν. Αν και ο ίδιος είχε διατάξει την αποφυγή οποιασδήποτε προστριβής με το τουρκικό στοιχείο της Σμύρνης – «*κάθε άμεσον σύγκρουσιν*» - εν τούτοις, τα σφάλματα ορισμένων προσώπων της στρατιωτικής ηγεσίας, που διενεργούσαν την απόβαση, απέβησαν μοιραία.

Κατ' αρχάς, τα ελληνικά μεταγωγικά αποβίβασαν τα στρατιωτικά τμήματα στην προκυμαία της Σμύρνης, εν μέσω πολυπληθούς συγκέντρωσης από ομογενείς.⁸¹¹ Λόγω σύγχυσης μεταξύ των επικεφαλής των στρατιωτικών σωμάτων, το 1/38 Σύνταγμα Ευζώνων αντί να αποβιβαστεί στο προάστιο Καραντίνα, στα νότια της πόλης, αποβιβάστηκε στο μέσο της προκυμαίας. Στη συνέχεια, κινήθηκε νότια μέσω της παραλιακής οδού. Η οδός, όμως, αυτή διερχόταν από την πλατεία Δικαστηρίου, το Κονάκ (Διοικητήριο), τους τουρκικούς στρατώνες και από τμήμα της τουρκικής συνοικίας. Σημειωτέον, ότι ο τουρκικός στρατός (3.000 άνδρες) βρισκόταν και αυτός εντός της πόλης, κλεισμένος στους στρατώνες του. Όταν η στρατιωτική φάλαγγα έφτασε στην περιοχή των στρατώνων του τουρκικού στρατού, δέχτηκε πυρά στα οποία απάντησε αμέσως.⁸¹² Δεν έχει εξακριβωθεί ποιος πυροβόλησε πρώτος από την τουρκική πλευρά, ωστόσο θεωρείται δεδομένο ότι τα ελληνικά στρατεύματα δεν άνοιξαν πυρ, αλλά ότι ανταπέδωσαν τα πυρά που δέχτηκαν. Θεωρείται μοιραία, η απόφαση του αντισυνταγματάρχη Διονύσιου Σταυριανόπουλου να παρελάσει το τάγμα του μέσα από τις τουρκικές συνοικίες της Σμύρνης, παρόλο που ο Μαυρουδής είχε τροποποιήσει το δρομολόγιο του τάγματος, ώστε να αποφύγει τη σύγκρουση μαζί τους. Η συμπλοκή αυτή διήρκεσε περίπου μια ώρα, ενώ επεισόδια έλαβαν χώρα και σε άλλες περιοχές της πόλης.⁸¹³ Ο αριθμός των θυμάτων δεν είναι απολύτως εξακριβωμένος.⁸¹⁴ Έως τις 17 Μαΐου είχε αποκατασταθεί η τάξη, μόνο περιστασιακές συγκρούσεις λάμβαναν χώρα στα περίχωρα της πόλης.⁸¹⁵

Ο πρώτος Αρχηγός του Στρατού κατοχής, συνταγματάρχης Νικόλαος Ζαφειρίου, είχε πολλούς λόγους να ανησυχεί για το μέλλον της ελληνικής υπόθεσης στην Ιωνία αλλά αυτό που τον ανησυχούσε περισσότερο «*ήτο το φυλετικό μίσος ολόκληρων αιώνων και ο ερεθισμός στρατού και ελληνικού πληθυσμού δια την αφηνδιαστική επίθεσιν των Τούρκων κατά των Ευζώνων*»⁸¹⁶ Τα γεγονότα της 2^{ας} Μαΐου θύμισαν στο ελληνικό στοιχείο της πόλης τους διωγμούς του 1914, τα εργατικά τάγματα κατά τη διάρκεια του πολέμου, τις αδικίες και τις κατασχέσεις κτημάτων, με αποτέλεσμα να γεννηθεί ένα αίσθημα εκδίκησης.⁸¹⁷ Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι του 1912-13 επηρέασαν βαθύτατα τις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίες υπέστησαν σημαντικούς διωγμούς, με αποτέλεσμα οι σχέσεις χριστιανών και

⁸¹¹ Αγγελομάτης, *ό.π.*, σελ. 49.

⁸¹² ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο Ελληνικός Στρατός εις την Σμύρνην, Μάιος 1919 – Μάιος 1920, 1957*, σελ. 62-64.

⁸¹³ Αγγελομάτης, *ό.π.*, σελ. 54.

⁸¹⁴ Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των ελληνικών αρχών, τα εξακριβωθέντα θύματα της πρώτης μέρας ανέρχονταν σε 163. Ο Αγγελομάτης αναφέρει 202 θύματα.

⁸¹⁵ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 64.

⁸¹⁶ Ροδάς, *ό.π.*, σελ. 76.

⁸¹⁷ Llewellyn Smith, *ό.π.*, σελ. 80.

μουσουλμάνων να βρίσκονται επί ξυρού ακμής. Από τότε που οι Νεότουρκοι ανέλαβαν την εξουσία, υπήρχε οργανωμένο σχέδιο εξόντωσης του Ελληνισμού.⁸¹⁸

Μολαταύτα, οι διαταγές του Ζαφειρίου προς το λαό της Σμύρνης απέπνεαν ένα αίσθημα συμφιλίωσης και αδελφοσύνης, με σκοπό την αποφυγή επεισοδίων, την αποκατάσταση της τάξης και κυρίως τον σεβασμό των αλλογενών στοιχείων της Σμύρνης. Στην ημερήσια διαταγή της 5^{ης} Μαΐου διαβάζουμε, «σεβασθήτε την ατομικήν ελευθερίαν και τας θρησκευτικὰς πεποιθήσεις των αλλοθρήσκων συμπατριωτών σας και αδελφών σας. Το φέσι του Μουσουλμάνου έχει την αυτήν αξίαν με το φέσιον του Ευζώνου[...]».⁸¹⁹ Την ίδια περίοδο, ο αντιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος ενημέρωνε τον Βενιζέλο ότι «Εξέδωκα έντονον διαταγήν συνιστών εις στράτευμα παράσχη πάσαν προστασίαν εις τουρκικούς πληθυσμούς και περιστειλώσι δι' αυστηρών μέσων υπερβασίας ημετέρων».⁸²⁰

Σε έκθεση του Μαυρουδή, με ημερομηνία 4 Μαΐου 1919, για τις συγκρούσεις που ακολούθησαν την απόβαση, επαναλαμβανόταν η ρητή εντολή του Βενιζέλου να μη θιγεί το τουρκικό στοιχείο «εάν θέλωμεν να εξυπηρετήσωμεν υπέρτερα εθνικά συμφέροντα και εξασφαλίσωμεν την πρόοδο ημών, εις το εσωτερικόν και προάγωμεν την κατοχήν εις την μετά της Ελλάδος Ένωσιν όλης της Δυτικής Μ. Ασίας».⁸²¹ Παρ' όλα αυτά, η εξέλιξη της απόβασης υπήρξε διαφορετική. Η κατάσταση αναρχίας που δημιουργήθηκε έπληττε ανεπανόρθωτα τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα και δυσφημούσε διεθνώς την Ελλάδα.

Ο Μαυρουδής προσπάθησε να εντοπίσει τα αίτια που οδήγησαν στα αιματηρά γεγονότα την ημέρα της απόβασης. Κατ' αρχάς, αν και αξιωματικός του πολεμικού ναυτικού, κατήγγειλε την τάση ορισμένων στρατιωτικών να μη δρουν «συμφώνως προς τα συστάσεις του κ. Προέδρου της κυβερνήσεως[...]». Σύμφωνα με τον ίδιο, παρά τις σαφείς συστάσεις και οδηγίες του Πρωθυπουργού, «προνοήσαντος περί πάντων, μέχρι και των ελαχίστων λεπτομερειών»,⁸²² τα κατώτερα κλιμάκια του στρατού αποδείχτηκαν ανεπαρκή να επιτελέσουν τον παραπάνω σκοπό. Στα έκτροπα συμμετείχαν εκτός από κακοποιά στοιχεία της πόλης και Έλληνες στρατιώτες.⁸²³

Ο ίδιος ζητούσε να ενισχυθεί ο στρατός κατοχής και με δεύτερη Μεραρχία και να στελεχωθεί το Επιτελείο «προ πάντων με σοβαρόν πολιτικόν σύμβουλον». Άμεση έπρεπε να είναι η συγκέντρωση αρμοδιοτήτων και η κατανομή ρόλων μεταξύ των ελληνικών αρχών, διότι «τα πράγματα και η κατάσταση δεν επιτρέπουσιν ουδεμίαν βραδύτητα αποφάσεως». Με βάση την έκθεσή του, ο τρόπος της αντίληψης του Μεράρχου για την αντιμετώπιση της κατάστασης ήταν «καθαρώς στρατιωτικώς, άνευ πολιτικής ευλυγισίας, ουδέ στοιχειωδεστέρας κατανοήσεως της πολιτικής σκοπιμότητος

⁸¹⁸ Horton, *Η μάστιγα της Ασίας*, σελ. 191.

⁸¹⁹ Ροδάς, *ό.π.*, σελ. 77.

⁸²⁰ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Τηλ. Παρασκευόπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3322, 29/5/1919.

⁸²¹ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Έκθεση Μαυρουδή προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1170, Σμύρνη, 4/5/1919. Επειδή ο Βενιζέλος αμφιβάλλει για την εφαρμογή των διαταγών από τις κατά τόπους ελληνικές αρχές, με έμφαση τονίζει ότι «Εφιστώ την προσοχήν σας επί καθήκοντος όπως μη απομακρυνθήτε ούτε κεραϊάν από των διαταγών μου». Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4607, Παρίσι, 4/5/1919.

⁸²² Α.Υ.Ε./1919/Α/5/VI, 6, Έκθεση Μαυρουδή προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1170, 4/5/1919.

⁸²³ *Ό.π.*, και Α.Υ.Ε./1919/Α/5/VI,5, Τηλ. Στεργιάδη προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 1300, Σμύρνη, 9/5/1919.

εν ταις ενεργείαις του». Ολοκλήρωνε την έκθεση του, ομολογώντας ότι «ατυχέστερον τρόπον δεν εφантаζόμην [...]», όσον αφορά την απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη.⁸²⁴

Βέβαια, εκτός από τα λάθη των Ελλήνων στρατιωτικών, τα οποία επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη της απόβασης, ευθύνες έφερε και το τουρκικό στοιχείο της πόλης, όπως και οι σύμμαχοι. Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι υπήρχε «προετοιμασία» του τουρκικού στοιχείου πριν την άφιξη του ελληνικού στρατού. Μοιράστηκαν όπλα, κυκλοφόρησαν προκηρύξεις που καλούσαν τους Τούρκους σε εξέγερση, απελευθερώθηκαν κρατούμενοι από τις φυλακές της Σμύρνης, ενώ οι Τουρκοκρητικοί της πόλης οργανώθηκαν σε ένοπλες ομάδες.⁸²⁵ Το σημαντικότερο όμως ήταν, η παρουσία τουρκικών στρατευμάτων εντός της πόλης, γεγονός που δεν μπορούσε να αποδειχθεί ευνοϊκό για την εξέλιξη της απόβασης.⁸²⁶ Αν και οι Έλληνες στρατιωτικοί είχαν ενημερώσει τον Άγγλο ναύαρχο Κάλπορθ για την παρουσία των Τούρκων στρατιωτών εντός της πόλης, εντούτοις, δεν έγινε καμία ενέργεια για την απομάκρυνσή τους.

Κρίσιμο ρόλο στην αναζωπύρωση του τουρκικού εθνικισμού έπαιξε ο Βαλής Σμύρνης, ο δημοφιλής Νουρεντίν Πασάς, ο οποίος ανέπτυξε σημαντική υπονομευτική δράση και από νωρίς οργάνωσε αντιστασιακούς πυρήνες.⁸²⁷ Όπως προείπαμε, οι Τούρκοι, πριν ακόμα ο ελληνικός στρατός πατήσει το πόδι του στη Μικρά Ασία, δεν αποδέχονταν το ενδεχόμενο κατάληψης της πόλης από ελληνικό στράτευμα. Ήδη από τον Νοέμβριο του 1918 είχε ιδρυθεί η «Επιτροπή για την Ένωση και την Άμυνα των δικαιωμάτων της Ανατολίας και Ρούμελης», με σκοπό την υπεράσπιση των δικαίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁸²⁸ Συμπερασματικά, υπήρξε οργανωμένη τουρκική αντίσταση την ημέρα της απόβασης, βασικά στοιχεία της οποίας ήταν οι Τουρκοκρητικοί της Σμύρνης, η ιταλική ανάμειξη και τα πύρινα κηρύγματα του Νουρεντίν Πασά.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν την απόβαση προκάλεσαν βαθύτατη θλίψη και απογοήτευση στον Βενιζέλο, κυρίως το γεγονός ότι το ομογενές στοιχείο παρερμήνευσε το νόημα της απόφασης του Συνεδρίου. Η αντίδρασή του υπήρξε άμεση και αποφασιστική: στρατοδικεία, απελάσεις και αυστηρές ποινές στους υπαίτιους των γεγονότων. Η γλώσσα που χρησιμοποίησε για όσους ευθύνονταν για τα επεισόδια την ημέρα της απόβασης ήταν ιδιαίτερα σκληρή. Ξεχείλιζε από θυμό και αγανάκτηση ενάντια σ' όλους εκείνους, είτε επρόκειτο για απλούς πολίτες είτε για τις

⁸²⁴ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Έκθεση Μαυρουδή προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1170, Σμύρνη, 4/5/1919.

⁸²⁵ Για τις προκηρύξεις που καλούσαν τους ντόπιους σε εξέγερση και την τουρκική προπαρασκευή τη παραμονή της απόβασης βλ. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 18, Τηλ. Μαυρουδή προς τον Βενιζέλο, ά.α.π., Χίος, 20/5/1919. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 18, Τηλ. Πλοιάρχου Μαυρουδή προς τον Βενιζέλο, ά.α.π., Χίος, 23/5/1919. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκελος 20, Τηλ. Νίδερ προς τον Βενιζέλο, ά.α.π., Σμύρνη, 26/6/1919 · Solomonidis, ό.π., σελ. 25, 28-29, 51-52, 58.

⁸²⁶ Solomonidis, ό.π., σελ. 66.

⁸²⁷ Αλλαμανή - Παναγιωτοπούλου, ό.π., σελ. 114. Για το ρόλο του Νουρεντίν βλ. Ροδά, ό.π., σελ. 48-50.

⁸²⁸ Solomonidis, ό.π., σελ. 56. Βλ. επίσης, Davison. «Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne», in. *The Diplomats (1919-1939)* (Gordon A. Graig - Felix Gilbert eds.), 1968, σελ. 172.

ελληνικές στρατιωτικές αρχές, που με τη στάση τους υπονόμευαν τα εθνικά συμφέροντα.⁸²⁹

Ιδιαίτερης προσοχής πρέπει να λάβει το γεγονός ότι ο Βενιζέλος δεν έκανε καμία νύξη για τον ρόλο του τουρκικού στοιχείου της πόλης στη δημιουργία των ταραχών την ημέρα της απόβασης, παρότι η «*αντίστασις αύτη οργανώθη υπό λειψάνων Νεότουρκων συνεργαζομένων μετά ξένης προπαγάνδας* (υπονοείται η ιταλική ανάμειξη) *ήτις παρέσυρε και Τουρκοκρήτας*».⁸³⁰ Κατακεραύνωνε το ομογενειακό στοιχείο της Σμύρνης και τις στρατιωτικές αρχές, ενώ δεν ανέφερε τίποτα για τους Τούρκους της πόλης. Τέλος, ζητούσε από την ηγεσία του ελληνικού στρατεύματος να εμφυσήσει στους Έλληνες στρατιώτες το δίκαιο του πολέμου.⁸³¹

2.2.1. Διεθνής Εξεταστική Επιτροπή Συμμάχων

Οι ανησυχίες του Κρητικού πολιτικού για τις επιπτώσεις σε διεθνές επίπεδο, από τα γεγονότα της πρώτης ημέρας, δεν άργησαν να φανούν.⁸³² Οι σύμμαχοι απαίτησαν να συσταθεί ειδική εξεταστική επιτροπή.⁸³³ Ο Βενιζέλος αντέδρασε, διότι δεν προβλεπόταν η συμμετοχή Έλληνα αντιπροσώπου σ' αυτήν.⁸³⁴ Μετά από σχετική πίεση, οι σύμμαχοι αποφάσισαν τον διορισμό του, χωρίς όμως δικαίωμα ψήφου και ουσιαστική συμμετοχή στο τελικό πόρισμα της επιτροπής. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός για το σκοπό αυτό διόρισε τον συνταγματάρχη Αλέξανδρο Μαζαράκη.

Ο Βενιζέλος τηλεγραφούσε στον αντιστράτηγο Παρασκευόπουλο, με αφορμή συζήτηση που έλαβε χώρα στο αγγλικό κοινοβούλιο για τη στάση του ελληνικού στρατού τις πρώτες ημέρες της κατοχής. Στο τηλεγράφημά του ανέφερε ότι ο ελληνικός στρατός κατηγορούνταν για φόνους Τούρκων αιχμαλώτων πολέμου την ημέρα της απόβασης. Τόνιζε, επίσης, την ανάγκη για παραδειγματική τιμωρία των στελεχών του στρατού που εμπλέκονταν στα επεισόδια.⁸³⁵ Καθίστατο, ακόμη, αδήριτη ανάγκη, η μεταφορά της στρατιωτικής διοίκησης από την ηπειρωτική Ελλάδα στη Σμύρνη, ώστε να παταχθούν εκ του σύνεγγυς φαινόμενα υπερβασιών του στρατού. Ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι γεγονότα σαν τα παραπάνω οδηγούσαν την Ελλάδα σε εθνική αυτοκτονία.

⁸²⁹ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4664, Παρίσι, 6/19/5/1919.

⁸³⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 18, Τηλ. Στεργιάδη προς τον Βενιζέλο, ά.α.π., Σμύρνη, 26/5/1919.

⁸³¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 19, Τηλ. Βενιζέλου προς τον Ύπατο Αρμοστή Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 6459, Παρίσι, 19/2/7/1919.

⁸³² Α.Υ.Ε./1919/Α/5/VI,10, Τηλ. Κανελλόπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5540, Κων/πολη, 22/7/1919. Βλ. επίσης, Σακελλαρόπουλο, *Η σκιά της Δύσεως, Ιστορία μιας καταστροφής*, 1960, σελ. 87-92.

⁸³³ Περί της Ανακριτικής Επιτροπής βλ. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 22, Τηλ. Στεργιάδη προς την Ελληνική Αποστολή, αρ. πρωτ. 551, Σμύρνη, 24/8/1919. Βλ. επίσης, Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 24, Επιστολή Κλεμανσώ προς τον Βενιζέλο, 12/11/1919. Επίσης, Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 68-86.

⁸³⁴ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 3/1, Επιστολή Βενιζέλου στον Κλεμανσώ, 29/5/1919.

⁸³⁵ Α.Υ.Ε./1919/Α/Α.Α.Κ.,5, Τηλ. Βενιζέλου προς Παρασκευόπουλο, αρ. πρωτ. 6626, 22/6-5/7/1919.

Στο ίδιο τηλεγράφημα απαιτούσε άμεση απόταξη όσων αξιωματικών και στρατιωτών εμπλέκονταν σε κακοποιήσεις ντόπιων μουσουλμάνων, ενώ ζητούσε να αντικατασταθούν οι διοικητές των σωμάτων, οι οποίοι αποδείχθηκαν ανεπαρκείς στην εθνικά λεπτή αποστολή που τους ανατέθηκε. Η σύσταση έκτακτων στρατοδικείων και η τιμωρία των ενόχων αποτελούσε, για τον Βενιζέλο, τη μοναδική λύση εξιλέωσης του στρατεύματος για τα συμβάντα.

Παράλληλα, ο Μαζαράκης, μετά από διαταγή του Βενιζέλου, μετέβη στη Σμύρνη, ώστε να συντάξει τη δική του έκθεση για τα γεγονότα.⁸³⁶ Ο Έλληνας αξιωματικός αποφάνθηκε ότι όντως έλαβαν χώρα βιαιότητες την ημέρα της απόβασης, ενώ οι αιτίες για τα επεισόδια έπρεπε να αναζητηθούν στη «σφαλερά» σύλληψη και εκτέλεση του σχεδίου της απόβασης, το οποίο είχε σχεδιαστεί με προχειρότητα. Εντός μιας τόσο πολυφυλετικής πόλης ήταν αναμενόμενο ότι η απόβαση του ελληνικού στρατού θα δημιουργούσε αντιδράσεις. Θα ήταν προτιμότερο η απόβαση να γινόταν εκτός της πόλης και εν συνεχεία «[...] να ενεργείτο μεθοδικώς η κατάληψις των κυριωτέρων σημείων της πόλεως, προειδοποιημένων εγκαίρως των τουρκικών πολιτικών και στρατιωτικών αρχών[...]».⁸³⁷

Οι διάφορες εθνότητες της Σμύρνης αντιμετώπισαν με διαφορετικό τρόπο την απόβαση του ελληνικού στρατού. Βάσει της έκθεσης του Μαζαράκη, ο ενθουσιασμός μετατράπηκε «εις πανικόν εις μέρος του λαού, εις λύσσαν εκδικήσεως εις άλλους. Η επίθεσις των φανατικών Τούρκων, εξωγκώθη δια των διαδόσεων και μετετράπη εις Γενική των Τούρκων επίθεσιν». Σύγχυση, αταξία, επεισόδια, έξαψη πνευμάτων είναι λίγες από τις λέξεις που μπορούν να χαρακτηρίσουν την κατάσταση στη Σμύρνη την ημέρα της απόβασης. Από πλευράς Τούρκων είχε υπάρξει μια σχετική πολεμική προετοιμασία, στην οποία, όμως, δεν συμμετείχαν οι επίσημες τουρκικές αρχές. Σημαντική ευθύνη, σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έκθεσης, έφερε η διοίκηση της Μεραρχίας για το σχέδιο απόβασης και συγκεκριμένα ο συνταγματάρχης Σταυριανόπουλος, που οδήγησε το ελληνικό στράτευμα μέσα από την τουρκική συνοικία.⁸³⁸

Ο Βενιζέλος, έχοντας στα χέρια του, την έκθεση του Μαζαράκη, απαιτούσε από τη διοίκηση της Σμύρνης να επισπεύσει τις απαραίτητες ενέργειες για την τιμωρία των ενόχων. Επεδίωκε να είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία της εύρεσης και τιμωρίας των ενόχων, όπως και της αποζημίωσης των θυμάτων,⁸³⁹ πριν την άφιξη της Διεθνούς Ανακριτικής Επιτροπής των συμμάχων. Με τηλεγράφημα του προς τον Ρέπουλη

⁸³⁶ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 18, «Έκθεσις Συνταγματάρχου Μαζαράκη δια τα εν Σμύρνη γεγονότα».

⁸³⁷ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/VI, 10, Έκθεση Μαζαράκη, μετά από εντολή του Βενιζέλου, για τα γεγονότα της απόβασης.

⁸³⁸ Ο.π.,

⁸³⁹ Αρχές του 1920, η Κυβέρνηση Βενιζέλου κύρωσε το νομοθετικό διάταγμα «Περί εγκρίσεως δαπάνης προς αποζημίωσιν των παθόντων εν Σμύρνη και τοις πέριξ εκ των γεγονότων της 2 και 3 Μαΐου 1919», το οποίο αποτέλεσε τον Ν. 2019/1920, σύμφωνα με τον οποίο παρεχόταν στον Ύπατο Αρμοστή το ποσό των 5.000.000 δρχ, ώστε να το διαθέσει στα θύματα των πρώτων ημερών της απόβασης. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 41, 19/2/1920, σελ. 409. Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./1919/Α/5/VI, 7, Τηλ. Βενιζέλου προς Αντιπρόεδρο Υπ. Συμβουλίου, αρ. πρωτ. 8469, 17/8/1919.

ζητούσε να τον πληροφορήσει σε πιο σημείο βρίσκονταν οι έρευνες για την τιμωρία των υπευθύνων των επεισοδίων της απόβασης.⁸⁴⁰

Σχετικά με αν πράγματι καταδικάστηκε κανείς αξιωματικός από τη στρατιωτική διοίκηση της Σμύρνης για τα γεγονότα της απόβασης, σύμφωνα με τηλεγράφημα του Στεργιάδη, κανένας αξιωματικός δεν καταδικάστηκε για τα γεγονότα των πρώτων ημερών μόνο «*διοικητικώς ετέθησαν σε αποστρατείαν Συν/ρχης Ζαφειρίου και Αντι/ρχης Σταυριανόπουλος 40 ημέρες κράτηση. Λύσεις επιεικείς εις παραπτώματα αξιωματικών[...]*».⁸⁴¹

Τον Νοέμβριο του 1919 κατατέθηκε στη Συνδιάσκεψη το πόρισμα της Διεθνούς Ανακριτικής Επιτροπής Σμύρνης, το οποίο υπήρξε αρνητικό για τις ενέργειες της ελληνικής πλευράς.⁸⁴² Το εν λόγω πόρισμα κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των συμμάχων.⁸⁴³ Ο Γάλλος Πρόεδρος, Ζ. Κλεμανσώ, σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο, επεσήμανε τα λάθη που διέπραξαν τα ελληνικά στρατεύματα στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης, ενώ υπενθύμιζε στον Έλληνα πρωθυπουργό ότι η κατοχή της ήταν προσωρινή.⁸⁴⁴

2.3. Η άφιξη του Αριστείδη Στεργιάδη

Η επιλογή του προσώπου που θα αναλάμβανε τη θέση του Ύπατου Αρμοστή Σμύρνης, του πολιτικού διοικητή της πόλης και αντιπρόσωπου της ελληνικής κυβέρνησης στη Μικρά Ασία, θα καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τη φιλοσοφία και το πνεύμα της ελληνικής διοίκησης της πόλης. Από τα τέλη Μαρτίου 1919 ο Βενιζέλος είχε γνωστοποιήσει στον Αντιπρόεδρο της κυβέρνησης, Εμμ. Ρέπουλη, την απόφαση του να αναλάβει τη σημαντική θέση του πολιτικού διοικητή της Σμύρνης ο Αριστείδης Στεργιάδης.⁸⁴⁵ Το ύφος του τηλεγραφήματος απέπνεε τη σιγουριά και την εμπιστοσύνη, που έτρεφε ο Βενιζέλος για το πρόσωπο αυτό. Ο Αριστείδης Στεργιάδης, καταγόμενος από το Ηράκλειο Κρήτης, ήταν διαπρεπής νομικός, γνώστης των μουσουλμανικού δικαίου, στον οποίο από το 1917 ο Βενιζέλος είχε εμπιστευτεί τη θέση του Γενικού Διοικητή Ηπείρου.⁸⁴⁶ Ακόμη, είχε συμμετάσχει

⁸⁴⁰ Α.Υ.Ε./1919/ Α/5/VI, 9, Τηλ. Βενιζέλου προς Αντιπρόεδρο Υπουργ. Συμβουλίου, αρ. πρωτ. 8393, Παρίσι, 10/8/1919.

⁸⁴¹ Α.Υ.Ε./1919/ Α/5/VI, 9, Τηλ. Στεργιάδη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 584, Σμύρνη, 5/9/1919.

⁸⁴² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 24, Επιστολή Βενιζέλου προς τον Ύπατο Αρμοστή Στεργιάδη, Παρίσι, 2/15/11/1919. Βλ επίσης το περιεχόμενο του φακέλου Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 21.

⁸⁴³ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 86.

⁸⁴⁴ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 31, Επιστολή Κλεμανσώ προς τον Βενιζέλο, Παρίσι, 12/11/1919, Επιστολή Κλεμανσώ προς τον Βενιζέλο, Παρίσι, 18/11/1919.

⁸⁴⁵ Α.Υ.Ε./1919/ Α/5/VI,5, Τηλ. Βενιζέλου προς Αντιπρόεδρο, αρ. πρωτ. 3028, Παρίσι, 20/3/1919. Τα περισσότερα έγγραφα, που αφορούν την αποστολή Στεργιάδη στη Σμύρνη, έχουν δημοσιευθεί στο Αλλαμανή - Παναγιωτοπούλου, «Η συμμαχική εντολή για την κατάληψη της Σμύρνης και η δραστηριοποίηση της ελληνικής ηγεσίας», *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, 1980, σελ. 119-172.

⁸⁴⁶ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 189 · Κιτσίκης. *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα*, 1978, σελ. 212-215.

ενεργά στη σύνταξη της Σύμβασης περί Ειρήνης των Αθηνών, ιδιαίτερα στις διατάξεις που αφορούσαν τα ζητήματα των βακουφίων.⁸⁴⁷

Στην αρχή, ο Στεργιάδης υπήρξε απρόθυμος να αναλάβει τη θέση του Ύπατου Αρμοστή Σμύρνης.⁸⁴⁸ Εν τούτοις, με την προτροπή του Βενιζέλου δέχτηκε τη συγκεκριμένη θέση. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός αγωνιούσε για την άφιξη του Στεργιάδη στη Σμύρνη, γεγονός που διακρίνεται μέσα από την αλληλογραφία του με το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών. Ο Βενιζέλος θεωρούσε απαραίτητη την αποστολή και πολιτικού συμβούλου «*πλησίον στρατιωτικού διοικητού και τοιούτος δέον να είναι κ. Στεργιάδης ον δέον καλέσητε και παρακαλέσητε εκ μέρους μου να μεταβή δι' αντιτορπιλικού εις Σμύρνην αμέσως*».⁸⁴⁹

Η απουσία πολιτικού συμβούλου από το επιτελείο της ελληνικής διοίκησης της πόλης συνεπαγόταν την πρωτοκαθεδρία των στρατιωτικών αρχών, γεγονός που δημιουργούσε τεράστια ανησυχία και επιφυλάξεις στον Κρητικό πολιτικό.⁸⁵⁰ Ωστόσο, τα συμβάντα της απόβασης επέτειναν την αγωνία του για την άμεση μετάβαση του Στεργιάδη στη Σμύρνη.

Στις 8 Μαΐου έφτασε στη Σμύρνη ο Αριστείδης Στεργιάδης, για να αναλάβει τη θέση του Ύπατου Αρμοστή της πόλης. Άμα τη αφίξει του, ο Βενιζέλος ενημέρωνε το ελληνικό στρατιωτικό επιτελείο της πόλης ότι υπαγόταν πια στις διαταγές του νέου πολιτικού διοικητή. Ο Ύπατος Αρμοστής «*υπό ιδιότητα αυτήν αντιπροσωπεύει υπό ευρυτάτην εκδοχήν της λέξεως και θέλετε συμμορφούσθαι απολύτως προς οδηγίας αυτού [...] αστυνομική χρησιμοποίησις στρατού θα γίνη αποκλειστικώς κατά τας οδηγίας Αρμοστού*». Το τηλεγράφημα έκλεινε με μια φράση ενδεικτική πρώτον, της σχέσης Βενιζέλου – Στεργιάδη και δεύτερον της εμπιστοσύνης του πρώτου στις αποφάσεις του δευτέρου. Ακριβέστερα, «*Γνωρίζετε άλλωστε πόσον αμέριστος είναι η προς Στεργιάδην εμπιστοσύνη μου και πόσο είναι άξιος αυτής*».⁸⁵¹

2.3.1. Ο τρόπος διοίκησης του Ύπατου Αρμοστή

Η προσωπικότητα του Στεργιάδη αντανακλά το πώς οραματιζόταν ο Βενιζέλος τη μικρασιατική διοίκηση. Ο Έλληνας πρωθυπουργός ήθελε στη Σμύρνη ψυχρούς γραφειοκράτες και για τον λόγο αυτό έθεσε επικεφαλής του μηχανισμού αυτού τον Αριστείδα Στεργιάδη, ο οποίος εμφορούμενος από τις ιδέες του Βενιζέλου περί της δομής της μικρασιατικής διοίκησης, τον ενημέρωνε ότι «*ασχολούμαι εξεύρω ενταύθα εντοπίους υπαλλήλους ανεξαρτήτως γλώσσης θρησκευματος προτιμουμένων παλαιών*

⁸⁴⁷ Σολωμονίδου, «Βενιζέλος - Στεργιάδης, Μύθος και πραγματικότητα», στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία, οικονομία, πολιτική στην εποχή του*, (επιμ. Θάνος Βερέμης - Γιούλα Γουλμής), 1989, σελ. 478.

⁸⁴⁸ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 132.

⁸⁴⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 17, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4226, Παρίσι, 23/3-5/4/1919.

⁸⁵⁰ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4521, Παρίσι, 2/5/1919.

⁸⁵¹ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4777, Παρίσι, 9/5/1919.

εάν παρέχωσι εχέγγυα ικανότητος και αφοσιώσεως». ⁸⁵² Στόχος των δυο ανδρών ήταν να δημιουργηθεί μια πολυπολιτισμική διοίκηση. ⁸⁵³

Ο Στεργιάδης, η προσωπικότητα και ο τρόπος διοίκησης του οποίου έχει προκαλέσει δυσμενή σχόλια, ⁸⁵⁴ σε όλη τη διάρκεια της θητείας του, παρέμεινε προσηλωμένος στη σκληρή τιμωρία οποιουδήποτε δεν μοιραζόταν το ιδανικό της συγχώρεσης και της αρμονικής συνύπαρξης μεταξύ των λαών της Μικράς Ασίας. Οι περισσότεροι, οι οποίοι έτυχαν σκληρής τιμωρίας από εκείνον ήταν χριστιανοί. ⁸⁵⁵ Ο Τζόρτζ Χόρτον αναφέρει ότι οι χριστιανοί τιμωρούνταν αυστηρότερα από τους Τούρκους. ⁸⁵⁶ Ο ίδιος επισημαίνει τη μεγάλη ευαισθησία του Αρμωστή στα παράπονα των Τούρκων σε βαθμό υπερβολικό, ⁸⁵⁷ ταυτόχρονα όμως πιστώνει στον Στεργιάδη την αποκατάσταση της τάξης και την προοδευτικότητα της διοίκησης το διάστημα της ελληνικής κατοχής. ⁸⁵⁸

Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και η Σολωμονίδου, σύμφωνα με την οποία ο Στεργιάδης πέτυχε τον πρωταρχικό σκοπό της ελληνικής αποστολής, να επιβάλει την τάξη στην ελληνική διοίκηση Σμύρνης. ⁸⁵⁹ Για την ίδια, υπήρξε ένας από τους καλύτερους κυβερνήτες της Ελλάδας. ⁸⁶⁰ Στον ίδιο οφειλόταν ο επαναπατρισμός 250.000 προσφύγων και η αποφυγή εγκατάστασης των παλιννοστούντων προσφύγων σε περιοχές με πυκνό μουσουλμανικό πληθυσμό. Στα θετικά της διοίκησης Στεργιάδη μπορούμε να συμπεριλάβουμε την πρόθεση του για τη δημιουργία του πανεπιστημίου της Ιωνίας, την οργάνωση του συστήματος υγείας, τις αρχαιολογικές ανασκαφές και την προστασία της μουσουλμανικής κοινότητας (περιουσιακά στοιχεία, κοινοτικά ιδρύματα). ⁸⁶¹

Αλλά και ο Μάικλ Λιουέλλυν Σμιθ επιβεβαιώνει το σημαντικό έργο του Στεργιάδη γύρω από την αποκατάσταση της τάξης και τη φιλοδίκαιη συμπεριφορά του έναντι των μουσουλμάνων. ⁸⁶² Ο Μιχαήλ Ροδάς, ο άνθρωπος που τον έζησε από κοντά, ως διευθυντής Τύπου και Λογοκρισίας της Ύπατης Αρμοστείας, παρόλο που επισημαίνει τις υπερβολές του, εν τούτοις θεωρεί δίκαιη την πολιτική του σε σχέση με τον κατευνασμό των φυλετικών παθών, χάριν του ελληνικού συμφέροντος. ⁸⁶³

Αξεπέραστο εμπόδιο για τον Ύπατο Αρμωστή αποδείχθηκε η συνεχής στρατιωτική ένταση, η οποία δεν του άφηνε περιθώρια πολιτικής διοίκησης. ⁸⁶⁴ Οι συνεχείς

⁸⁵² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 19, Τηλ. Στεργιάδη προς τον Βενιζέλο, ά.α.π., Σμύρνη, 2/6/1919.

⁸⁵³ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 135.

⁸⁵⁴ Αγγελομάτης, *ό.π.*, σελ.59-74, 133-136.

⁸⁵⁵ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 63-64

⁸⁵⁶ G. Horton, *Η μάστιγα της Ασίας*, σελ. 58-59.

⁸⁵⁷ *Ο.π.*, σελ. 59.

⁸⁵⁸ *Ο.π.*, σελ. 59, 62.

⁸⁵⁹ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 215.

⁸⁶⁰ *Ο.π.*, σελ. 137.

⁸⁶¹ *Ο.π.*, σελ. 161-171. Για την προσωπικότητα του Στεργιάδη και τις κινήσεις του στη Σμύρνη βλ. Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 189-224. Της ίδιας, «Βενιζέλος - Στεργιάδης: μύθος και πραγματικότητα», στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία, οικονομία...*, *ό.π.*, σελ. 483 · Αλλαμανή - Παναγιωτοπούλου, «*Η Μικρασιατική εστρατεία από το Μάιο του 1919 ως το Νοέμβριο του 1920*», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', σελ.124.

⁸⁶² Smith, *ό.π.*, σελ. 29, 183 · Horton, *ό.π.*, σελ. 62-67.

⁸⁶³ Ροδάς, *ό.π.*, σελ. 85.

⁸⁶⁴ Toybee, *Το δυτικό Ζήτημα μεταξύ Ελλάδας -Τουρκίας...*, *ό.π.*, σελ. 185.

επεκτάσεις της ελληνικής ζώνης κατοχής επιδείνωναν τα προβλήματα της διοίκησης. Ακόμη, ο στρατός δεν μπορούσε να μην αντιδρά μπροστά στα εγκλήματα των Τούρκων ατάκτων, ενώ την ίδια στιγμή ο Στεργιάδης ζητούσε σεβασμό του μουσουλμανικού πληθυσμού. Ως εκ τούτου, οι σχέσεις μεταξύ της πολιτικής διοίκησης και των στρατιωτικών αρχών βρίσκονταν επί ξυρού ακμής.⁸⁶⁵ Επρόκειτο για μια σύγκρουση της οποίας τα αίτια δεν εντοπιζόνταν μόνο στην επικάλυψη αρμοδιοτήτων μεταξύ των δυο αρχών της Σμύρνης αλλά και στη διαφορετική οπτική των πραγμάτων.

2.4. Οι προτεραιότητες της ελληνικής διοίκησης Σμύρνης

Η κατάσταση στην πόλη της Σμύρνης, μετά την ολοκλήρωση της απόβασης των ελληνικών στρατευμάτων, απαιτούσε τη λήψη άμεσων μέτρων για την αποκατάσταση της τάξης, η οποία είχε διασαλευτεί το προηγούμενο διάστημα.⁸⁶⁶ Όσον αφορά το αίσθημα δημόσιας ασφάλειας τις πρώτες μέρες της κατοχής, σε τηλεγράφημα του Μαυρουδή προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών διαβάζουμε τα εξής:

*«Στρατιωτική κατοχή Σμύρνης συνετελέσθη. Κατάστασις δημοσίας τάξεως ούχι καλή. Τουρκικαί και πολιτικαί αρχαί δεν απεκατεστάσθησαν εισέτι. Βαλής ανέλαβε καθήκοντα του. Αντίκτυπος εις εσωτερικόν εγένετο αισθητός και ήρχισαν αντεκδικήσεις χωρίς να υπάρξη δύναμις προς καταστολήν [...] ο γενικός αρχηγός στρατού κατοχής δέον να έχη πολύ επιτελείον περιλαμβάνον και πολιτικά πρόσωπα συμβούλους».*⁸⁶⁷

Η αποκατάσταση της τάξης στο εσωτερικό της πόλης υπήρξε από τις βασικές πολιτικές προτεραιότητες της ελληνικής κυβέρνησης. Ο δρόμος για την ενσωμάτωση της Σμύρνης στην Ελλάδα περνούσε μέσα από τη συγκεκριμένη παράμετρο.⁸⁶⁸ Ο Βενιζέλος ζητούσε από τον Στεργιάδη να απομακρύνει από τη Σμύρνη εκείνους, οι οποίοι μπορούσαν να προκαλέσουν ταραχές και να διασαλεύσουν την τάξη. Η διαταγή δεν εξαιρούσε κανέναν από το μέτρο της απομάκρυνσης από την πόλη.⁸⁶⁹

Σύμφωνα με τις αναφορές των ελληνικών αρχών, τα περισσότερα επεισόδια δημιουργούνταν από απόστρατους Μικρασιάτες, οι οποίοι επιστρέφοντας στις οικίες τους εύρισκαν τις οικογένειες τους ηθικά και υλικά «ερείπια» από τους διωγμούς των προηγούμενων ετών. Η ελληνική διοίκηση, μέσω συστηματικής κατήχησης, ήλπιζε να κατευνάσει τις αντιδράσεις της συγκεκριμένης ομάδας.⁸⁷⁰

Μια δεύτερη αιτία διατάραξης της τάξης σχετιζόταν με τον τρόπο που είχε γίνει η αποστράτευση των Τούρκων. Ο τουρκικός πληθυσμός διέθετε όπλα, δεδομένου ότι ο

⁸⁶⁵ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 199.

⁸⁶⁶ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 18, Τηλ. Πλοιάρχου Μαυρουδή προς τον Πολίτη, *ά.α.π.*, Χίος, 16/5/1919. Για την ελληνική διοίκηση Μικράς Ασίας, βλ. Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 130-160.

⁸⁶⁷ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Τηλ. Μαυρουδή προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1144, Σμύρνη, 3-16/5/1919.

⁸⁶⁸ Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την επέκταση της...*, *ό.π.*, σελ. 25.

⁸⁶⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 19, Τηλ. Βενιζέλου προς τον Ύπατο Αρμοστή Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 6074, Παρίσι, 10-23/6/1919.

⁸⁷⁰ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Τηλ. Μαυρουδή προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4356, Σμύρνη, 21/5/1919.

τρόπος με τον οποίο έγινε η αποστράτευση συνέβαλε, «ώστε μέγας αριθμός πολιτών Οθωμανών να ευρίσκηται οπλισμένος με τον απώτερον σκοπόν να χρησιμοποιηθή εν καιρώ καλούμενος υπ' αρχηγών του προς άμυναν της χώρας».⁸⁷¹ Ακόμη, μια μερίδα του τουρκικού στοιχείου μοίραζε στην πόλη αντίτυπα προκηρύξεων, που σκοπό είχαν την προετοιμασία αντίστασης κατά της ελληνικής κατοχής.⁸⁷²

Ταυτόχρονα, η ελληνική πλευρά ενέτεινε την προσπάθεια προσέγγισης των μουσουλμάνων μέσω πνευματικών προσώπων της μουσουλμανικής κοινότητας Ελλάδας, όπως ο μουφτής Καβάλας, Αβδουλάχ Χιλμή. Ο ίδιος ο Βενιζέλος ζητούσε να μάθει αν «ο μουφτής Αβδουλάχ είναι πράγματι αφωσιωμένος ημίν και εν τοιαύτη περιπτώσει συνεννοηθήτε μετά Στεργιάδη περί καταλληλοτέρου τρόπου αποστολής του εις Σμύρνην δια την δέουσαν ενέργειαν παρα Μωαμεθανούς».⁸⁷³ Σημαίνοντα πρόσωπα της μουσουλμανικής θρησκείας από την ηπειρωτική Ελλάδα μπορούσαν να κατευνάσουν το ηλεκτρισμένο κλίμα των πρώτων ημερών της κατοχής.

Παρ' όλο που, αρχές Ιουνίου του 1919, ο Στεργιάδης ενημέρωνε τον Βενιζέλο ότι οι ντόπιοι μουσουλμάνοι είχαν επιστρέψει στις ασχολίες τους, προς τα τέλη του μήνα εκδηλώθηκε η πρώτη οργανωμένη κίνηση να ξεσηκωθούν ενάντια στην ελληνική κατοχή.⁸⁷⁴ Ο Αρμοστής, με συνεχή δελτία τύπου σε τουρκικές εφημερίδες, προσπαθούσε να προωθήσει τα αγαθά της ελληνικής διοίκησης και συνιστούσε στους μουσουλμάνους να επιδοθούν σε έργα ειρήνης.⁸⁷⁵

Παράλληλα με την αποκατάσταση της τάξης, η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να θέσει τα θεμέλια του μηχανισμού της μικρασιατικής διοίκησης. Η στελέχωση της διοίκησης με πολιτικά πρόσωπα αποτελούσε βασική προτεραιότητα της ελληνικής αποστολής από τις πρώτες κιόλας μέρες της κατοχής. Ο Βενιζέλος πίστευε ότι η συμπεριφορά των στελεχών θα έκρινε σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη του μικρασιατικού εγχειρήματος. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι συγκεκριμένοι υπάλληλοι έπρεπε να διαθέτουν δυο βασικά χαρακτηριστικά. Να είναι νέοι, με σημαντικές σπουδές, και να διαπνέονται από κοσμοπολίτικο πνεύμα. Ειδικότερα, το δεύτερο χαρακτηριστικό εγγυόταν τη διαλλακτικότητα που θα επιδείκνυαν έναντι του τουρκικού στοιχείου. Για το λόγο αυτό πρότεινε οι απόφοιτοι της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης και του Γυμνασίου Κυδωνιών να αποτελέσουν τον κορμό της διοίκησης.⁸⁷⁶ Ταυτόχρονα, επιθυμούσε την αποστολή αστυνομικής δύναμης από την ηπειρωτική Ελλάδα, μετά από ενδελεχή επιλογή χωροφυλάκων και αξιωματικών.⁸⁷⁷ Στη Σμύρνη, σύμφωνα με τον Ροδά, βρέθηκαν οι καλύτεροι αξιωματικοί της χωροφυλακής.⁸⁷⁸

⁸⁷¹ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Μαυρουδής προς [Βενιζέλο], αρ. πρωτ. 152, Χίος, 26/1/1919.

⁸⁷² Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4621, Παρίσι, 19/5/1919.

⁸⁷³ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Υπ.Εξ. προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 4524, 14/5/1919.

Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5278, Παρίσι, 21/5/1919.

⁸⁷⁴ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 19, Τηλ. Στεργιάδη προς Βενιζέλο, ά.α.π., Σμύρνη, 11/6/1919.

⁸⁷⁵ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Τηλ. Στεργιάδη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1560, Σμύρνη, 18/5/1919.

⁸⁷⁶ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 18, Τηλ. Βενιζέλου προς Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 5088, Παρίσι, 16-29/5/1919.

⁸⁷⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 18, Τηλ. Διομήδη προς τον Βενιζέλο, ά.α.π., Αθήνα, 22/5/1919.

⁸⁷⁸ Ροδάς, ά.π., σελ. 119.

Μετά την επιλογή του προσωπικού που θα στελέχωνε τη μικρασιατική Ελλάδα, βασικός άξονας της πολιτικής του Βενιζέλου, σε σχέση με τη διοίκηση, ήταν η παραμονή των στελεχών της τουρκικής διοίκησης. Η ελληνική διοίκηση, επί της ουσίας, θα επέβλεπε τις δραστηριότητες των Τούρκων. Έτσι, δεν θα εμφανιζόταν ως κατοχική δύναμη και δεν θα προκαλούσε την αντίδραση της τοπικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Έλληνα πρωθυπουργό, αν ο Βαλής Σμύρνης επέμενε να παραιτηθεί, θα ανατίθενταν τα καθήκοντά του σ' έναν ανώτερο Οθωμανό υπάλληλο, αν και, έπρεπε να καταβληθεί προσπάθεια να παραμείνει το υπάρχον διοικητικό προσωπικό. Για παράδειγμα, οι φόροι συλλέγονταν από Τούρκους και χρησιμοποιούνταν για τις πληρωμές των Τούρκων δημόσιων υπαλλήλων.⁸⁷⁹ Οποιοσδήποτε Τούρκος υπάλληλος δεν επιθυμούσε να συνεργαστεί με τη νέα διοίκηση, θα αντικαθίστατο με άλλον.⁸⁸⁰ Η τουρκική διοίκηση θα έπρεπε να διακόψει κάθε επαφή με την οθωμανική εξουσία.⁸⁸¹ Στο νέο σχήμα δεν συμμετείχε η χωροφυλακή και το δικαστικό σώμα. Ο Βενιζέλος προέβλεπε ως δέλεαρ για την παραμονή των Τούρκων υπαλλήλων την αύξηση του μισθού τους.⁸⁸² Συνεπώς, η διατήρηση του προσωπικού της τουρκικής διοίκησης αποτέλεσε βασικό πυλώνα της μικρασιατικής διοίκησης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι στην περίπτωση της Σμύρνης διατηρήθηκε ο θεσμός του καδή της πόλης, υπό τον οποίο υπήχθησαν όλα τα θρησκευτικά δικαστήρια της διοίκησης Σμύρνης.⁸⁸³ Παράλληλα, έγινε προσπάθεια να διατηρηθούν οι κοινοτικοί θεσμοί της μουσουλμανικής κοινότητας, όπως οι ορφανικές τράπεζες, τα μουσουλμανικά σχολεία, ενώ απαγορεύτηκε η κατάληψη βακουφίων της μουσουλμανικής κοινότητας.⁸⁸⁴ Σύμφωνα με τον Τζότζ Χόρτον, γενικό πρόξενο των ΗΠΑ στη Σμύρνη, στον Στεργιάδη οφειλόταν η συνέχιση της λειτουργίας των τουρκικών σχολείων και γενικότερα του τουρκικού συστήματος στοιχειώδους εκπαίδευσης.⁸⁸⁵ Τέλος, ο Ύπατος Αρμοστής οργάνωσε την αποστολή αντιπροσώπων της διοίκησης στις επαρχίες που κατοικούνταν από μουσουλμανικούς πληθυσμούς ώστε να έχει ξεκάθαρη εικόνα της κατάστασης τους

Μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, η Ελλάδα μπορούσε να αντικαταστήσει της τουρκικές αρχές στις περιοχές που ενσωμάτωνε, ενώ το τουρκικό προσωπικό μπορούσε να συνεχίσει να εκτελεί τα καθήκοντά του.⁸⁸⁶ Στις 30 Ιουνίου / 12 Ιουλίου 1920 έγινε η παράδοση της διοίκησης της Σμύρνης και της περιφέρειας της στις ελληνικές αρχές.

Μια τρίτη συνιστώσα της μικρασιατικής διοίκησης ήταν η προσπάθεια του Βενιζέλου να καταστήσει την ελληνική διοίκηση προσιτή στο τουρκικό στοιχείο. Με τηλεγράφημά του προς τον Ύπατο Αρμοστή, τον ενημέρωνε για τον τρόπο

⁸⁷⁹ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 155. Επίσης, βλ. Ροδά, *ό.π.*, σελ. 180-183.

⁸⁸⁰ Α.Υ.Ε./1919/ Α/5/VI, 7, Τηλ. Βενιζέλου προς Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 4292, 2/10/1919. Για το ίδιο ζήτημα, ο Βενιζέλος δήλωνε πρωτύτερα ότι «τον Βαλίν Σμύρνην θα βεβαιώσητε ότι ουδένα αντικαταστάτην του θα δεχθώμεν μοι αρεστόν ημών» · Α.Υ.Ε./1919/Α/Α.Κ.,5, Τηλ. Βενιζέλου προς Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 6685, Παρίσι, 24/7/1919.

⁸⁸¹ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 153-154.

⁸⁸² Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Τηλ. Βενιζέλου προς Ρέπουλη, αρ. πρωτ. 4606, Παρίσι, 4-17/4/1919.

⁸⁸³ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 179.

⁸⁸⁴ *Ο.π.*, σελ. 180.

⁸⁸⁵ Horton, *ό.π.*, σελ. 63.

⁸⁸⁶ Ροδάς, *ό.π.*, σελ. 180.

αντιμετώπισης του τουρκικού στοιχείου, ώστε να ανατραπεί το δυσμενές κλίμα των πρώτων ημερών. Στο ίδιο τηλεγράφημα τονιζόταν με έντονη γραφή η ανάγκη να διατηρηθεί η τουρκική γλώσσα και να αποφευχθεί κάθε «διάθεσις προς παραμέρισιν της τουρκικής γλώσσης. Και μετά την υπαγωγή βιλατετίου υπό ελληνικήν διοίκησην θα διατηρήσωμεν χρήσιν τουρκικής γλώσσης και εν αυτώ τω τμήματι το οποίον θα υποβληθή υπό άμεσον κυριαρχίαν ημών».⁸⁸⁷ Ζητούσε, επίσης, από τον Στεργιάδη να λάβει αυστηρά μέτρα, όπως κάθε κοινοποίηση των πολιτικών και στρατιωτικών (κυρίως) αρχών να συντάσσεται σε δυο γλώσσες. Άμεση σχέση με τα παραπάνω είχε και η αναγκαιότητα συγκρότησης μεταφραστικού τμήματος, το οποίο θα διευκόλυνε το έργο της ελληνικής διοίκησης και δεν θα απομόνωνε κοινωνικά τον μουσουλμανικό πληθυσμό.⁸⁸⁸

Δόθηκε, επίσης, σε κάθε εθνότητα το δικαίωμα να απευθύνεται, προφορικά ή γραπτά, στις ελληνικές αρχές στη μητρική της γλώσσα. Όπως ανέφερε ο Στεργιάδης ο τοπικός τουρκικός τύπος δέχτηκε με ενθουσιασμό την εγκύκλιο του Ύπατου Αρμοστή « [...] όπως Μωαμεθανοί απευθύνονται είτε προφορικά είτε γραπτώς τουρκιστί προς τας ελληνικάς αρχάς υποχρεωμένας να έχωσιν κατάλληλα διερμηνευτικά πρόσωπα, [...]».⁸⁸⁹

Ο σεβασμός, λοιπόν, της γλωσσικής και θρησκευτικής ιδιαιτερότητας των αλλογενών στοιχείων της Σμύρνης και κυρίως των Τούρκων αποτέλεσε βασική παράμετρο της ελληνικής μικρασιατικής διοίκησης. Πράγματι, «*Ιδιαιτέραν εντύπωσιν προξενεί εις Μωαμεθανούς αμερόληπτος απονομή δικαιοσύνης ως χαρακτηριστικόν δε αυτής η καταδίκη Έλληνος αμαξηλάτου εις ενός έτους φυλάκισιν διότι βλασφημών τον ίππον του ανέφερε το όνομα του Μωάμεθ*».⁸⁹⁰ Από την άλλη ο Βενιζέλος, με αφορμή τις θρησκευτικές εορτές των μουσουλμάνων (Ραμαζάνι), ζητούσε να αποδοθούν από τις ελληνικές αρχές και τον στρατό «*όμοιας τιμάς ας απέδιδε τουρκικός στρατός*».⁸⁹¹

Τον Αύγουστο του 1920 ιδρύθηκε η «Διεύθυνση Μουσουλμανικών Υπηρεσιών», στην ελληνική διοίκηση Σμύρνης, στην οποία παραπέμπονταν όλες οι μουσουλμανικές υποθέσεις. Το Διεύθυνση στελεχώθηκε με άτομα, γνώστες της τουρκικής γλώσσας και με ειδίκευση στο ισλαμικό δίκαιο και τους οθωμανικούς νόμους.⁸⁹² Συν τοις άλλοις, είχε επικεφαλής μουσουλμάνο, έναν Τουρκοκρητικό, που είχε χρηματίσει προηγουμένως Νομάρχης Δράμας.⁸⁹³ Ακόμη, το υπό ίδρυση πανεπιστήμιο της Ιωνίας, θα είχε τμήμα ανωτάτων σπουδών στη μουσουλμανική θρησκεία, για τους μελλοντικούς μουφτήδες και ιεροδικαστές.⁸⁹⁴

⁸⁸⁷ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ VI, 6, Τηλ. Βενιζέλου προς Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 5171, Παρίσι, 20/5/1919.

⁸⁸⁸ Ο.π.,

⁸⁸⁹ Α.Υ.Ε./1919/Α/ΑΑΚ,5, Τηλ. Στεργιάδη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2704, Σμύρνη, 15/6/1919.

⁸⁹⁰ Ο.π.,

⁸⁹¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 18, Τηλ. Βενιζέλου προς Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 5588, Παρίσι, 29/6/1919.

⁸⁹² Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 179.

⁸⁹³ Smith, *ό.π.*, σελ. 183.

⁸⁹⁴ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 188.

2.5. Η κατάληψη του Αϊδινίου

Τα γεγονότα του Αϊδινίου αποδείχθηκαν προφητικά για το μέλλον της ελληνοτουρκικής συνύπαρξης στη Μικρά Ασία. Στις 14 Μαΐου 1919 ο ελληνικός στρατός κατέλαβε το Αϊδίνιο. Ένα μήνα μετά οι Τούρκοι με αιφνιδιαστική επίθεση ανακατέλαβαν την πόλη. Μπροστά σ' αυτήν την εξέλιξη ο ελληνικός στρατός, με νέα αντεπίθεση, ανακατέλαβε για δεύτερη φορά την πόλη. Οι Τούρκοι άτακτοι, αποχωρώντας από την πόλη, προέβησαν σε εμπρησμό της και σε εκτεταμένες σφαγές.⁸⁹⁵ Από τους 11.000 Έλληνες της πόλης έμειναν μόνο 4.500.⁸⁹⁶

Οι σφαγές του Αϊδινίου υπήρξαν ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του φυλετικού μίσους μεταξύ των ντόπιων χριστιανών και μουσουλμάνων. Ο Στεργιάδης, με αφορμή τα συγκεκριμένα συμβάντα, έγραφε στον Βενιζέλο ότι *«αδιάλλακτον μίσος εντόπιων χριστιανών κατά μωαμεθανών εμφανιζόμενον πανταχού»*.⁸⁹⁷ Ο Ύπατος Αρμοστής, με εκτενές τηλεγράφημά του προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, απεικόνιζε με ενάργεια τα βαθύτερα αισθήματα χριστιανών και μουσουλμάνων, καθιστώντας τις σκέψεις του Βενιζέλου περί ειρηνικής συνύπαρξης των δυο στοιχείων, εντελώς άτοπες.⁸⁹⁸

Σύμφωνα με τον Στεργιάδη, η Χωροφυλακή, αν και κατέβαλε προσπάθειες περιορισμού των φυλετικών συγκρούσεων, εντούτοις αδυνατούσε να συγκρατήσει τον φανατισμό των χριστιανών. Από την άλλη πλευρά, στρατιώτες, παρά τις αυστηρές απαγορεύσεις του Αρμοστή, εξόπλιζαν τους ντόπιους χριστιανούς, επιτείνοντας κατά αυτό τον τρόπο το κλίμα πολεμικής αναταραχής και ανασφάλειας. Ο Στεργιάδης ζητούσε να επιβληθούν αυστηρότατες ποινές σε στρατιωτικούς διοικητές και στρατιώτες για το ζήτημα του εξοπλισμού των ντόπιων χριστιανών κατοίκων της υπαίθρου. Τα γεγονότα του Αϊδινίου έφεραν τον Αρχιστράτηγο Παρασκευόπουλο στη Σμύρνη για να εκτιμήσει από κοντά την κατάσταση.⁸⁹⁹ Ο Βενιζέλος, αφού πρώτα ενημέρωσε τον Παρασκευόπουλο ότι *«κατάστασις εν Μικρασία γίνεται σοβαρώτερα»*,⁹⁰⁰ διέταξε τη διάλυση κάθε άτακτου ένοπλου σώματος, στελεχωμένο από ντόπιους ομογενείς. Παράλληλα, ζητούσε από τον Παρασκευόπουλο να προχωρήσει στην έκδοση αυστηρών διαταγών *«όπως στρατιωτικά ημών αποσπάσματα προστατεύωσιν αποτελεσματικώς όχι μόνον την ζωήν αλλά και την περιουσίαν των μουσουλμάνων. Θα διατάξητε αυτούς να μη διστάζωσι να τυφεκίζωσιν επί τόπου τους ενόπλους διαρπάζοντας»*.⁹⁰¹ Ο Βενιζέλος ζητούσε επιτακτικά την τιμωρία των υπευθύνων, πιστεύοντας ότι η εξάντληση της

⁸⁹⁵ Για τα γεγονότα του Αϊδινίου, βλ. Αγγελομάτη, *ό.π.*, 75-81.

⁸⁹⁶ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 117.

⁸⁹⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 21, Τηλ. Στεργιάδη προς τον Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 306, Σμύρνη, 17/7/1919.

⁸⁹⁸ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/VI, 10, Τηλ. Στεργιάδη προς το Υπ.Εξ. αρ. πρωτ. 306, Σμύρνη, 4/7/1919.

⁸⁹⁹ Ροδάς, *ό.π.*, σελ. 107.

⁹⁰⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 19, Τηλ. Βενιζέλου προς Παρασκευόπουλο, αρ. πρωτ. 5049, Παρίσι, 9-22/6/1919.

⁹⁰¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 21, Τηλ. Βενιζέλου προς Παρασκευόπουλο, αρ. πρωτ. 7072, Παρίσι, 5-18/7/1919.

αυστηρότητας της ελληνικής διοίκησης ακόμα και με ποινές θανάτου, θα συγκρατούσε τα φυλετικά πάθη του πληθυσμού.⁹⁰²

Αρχές Ιουλίου του 1919, δυο μήνες μετά την παρουσία του ελληνικού στρατού στη Μ. Ασία, ο Βενιζέλος, αν και διακήρυττε συνεχώς ότι «*από επιτυχίαν στρατιωτικής ημών κατοχής θα εξαρτηθή εκπλήρωσις εθνικών ημών διεκδικήσεων εν Μ. Ασία[...]*»⁹⁰³, εντούτοις τηλεγραφούσε στον Στεργιάδη και έδινε τον τόνο της προσωπικής του αισιοδοξίας σε σχέση με το μέλλον της διαμορφούμενης κατάστασης στη Μ. Ασία. Στο ίδιο τηλεγράφημα διαφαίνεται ξεκάθαρα ποιοι πίστευε ο ίδιος ότι μπορούν να γίνουν κήρυκες και εκφραστές της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Το τηλεγράφημα είναι ενδεικτικό της κατάστασης που είχε δημιουργηθεί δυο μήνες μετά την απόβαση του ελληνικού στρατού.

«Η ανεπάρκεια του στρατού μας εν Σμύρνη κινδυνεύει να κλονίση και την ιδικήν μου αισιοδοξίαν. Η κατάσταση ήτις εντεύθεν εδημιουργήθη είνε εις άκρον σοβαρά και αν ελπίζω ακόμη να υπερσκελίζωμεν τους κινδύνους στηρίζομαι κυριότατα εις την αυτόθι παρουσίαν σου [...]».⁹⁰⁴

Ο Βενιζέλος, με αφορμή τις σφαγές στο Αϊδίνιο, ζητούσε από τον Στεργιάδη να «*μεριμνήσετε περί συγκροτήσεως στρατοδικείου επί τόπου όπερ να επιληφθή άμεσου ανευρέσεως ενόχων και διατάξητε άμεσον εκτέλεσιν τυχόν επιβληθησομένων θανατικών ποινών*». Παράλληλα, υπογράμμισε την ανάγκη οι ομογενείς να αντιληφθούν ότι ο ελληνικός στρατός δεν μπορεί να θυσιάσει την τιμή του στο βωμό των φυλετικών παθών. Για να εδραιωθεί η ελληνική παρουσία στο μικρασιατικό χώρο, επιβαλλόταν η εφαρμογή των ελληνικών νόμων «*να επιβληθώσι πρωτίστως εν' όλη των τη αυστηρότητι εις ομογενείς ημών. Είναι ανάγκη αλήθεια αυτή να κατανοηθή υπό πάντων*».⁹⁰⁵ Είναι ηλίου φαινότερο ότι ο Βενιζέλος ήταν εκτός εαυτού με τα τεκταινόμενα στη Μ. Ασία και δεν συγκρατούσε πια τον θυμό του. Παρόλο, που οι Τούρκοι άτακτοι ήταν αυτοί που διέπραξαν τις σφαγές στο Αϊδίνιο, ο θυμός του Βενιζέλου πήγαζε, όπως και σε προηγούμενες περιπτώσεις, από τη στάση των χριστιανικών πληθυσμών. Θεωρούσε τους ομογενείς ως τα στοιχεία που διασάλεuan την τάξη, παραμερίζοντας τις ευθύνες του τουρκικού στοιχείου. Για παράδειγμα, δεν ζητούσε την ανηλεή καταδίωξη των Τούρκων που αιματοκύλισαν το Αϊδίνιο, αλλά αντιθέτως ζητούσε την άμεση συγκρότηση στρατοδικείου για τις ευθύνες που φέρουν τα στελέχη του στρατεύματος.

⁹⁰² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 18, Τηλ. Βενιζέλου προς Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 6345, Παρίσι, 16-29/6/1919.

⁹⁰³ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/VI, 10, Τηλ. Βενιζέλου προς Ρέπουλη, αρ. πρωτ. 6910, Παρίσι, 2/7/1919.

⁹⁰⁴ Α.Υ.Ε./1919/Α/Α.Α.Κ.,5, Τηλ. Βενιζέλου προς Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 6627, Παρίσι, 22-5/7/1919.

⁹⁰⁵ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/VI, 10, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 7703, Παρίσι, 5/7/1919.

Πράγματι, η εξέλιξη των πραγμάτων στη Μ. Ασία δεν ήταν αυτή που ανέμενε ο Έλληνας πρωθυπουργός. Όπως έχουμε αναφέρει επανειλημμένως, στη Μ. Ασία δεν επικράτησε η «λογική» του Βενιζέλου αλλά η «λογική» των συναισθημάτων. Με την άποψη Βενιζέλου ταυτιζόταν και ο Στεργιάδης ο οποίος θεωρούσε την ταχεία και άμεση ενίσχυση των στρατοδικείων ως μονόδρομο.⁹⁰⁶ Ζητούσε, επίσης, να τουφεκίζονται όσοι εντοπίζονταν να λαφυραγωγούν εις βάρος τουρκικών χωριών.⁹⁰⁷

Ο Βενιζέλος χρέωνε στους στρατιωτικούς την έξαψη των φυλετικών παθών. Με ένα μακροσκελές τηλεγράφημα προς τον Κ. Νίδερ, ο οποίος στις 2 Ιουνίου ανέλαβε την αρχηγία του στρατού κατοχής, εξέφραζε την απογοήτευσή του αλλά και τη συσσωρευμένη αγανάκτησή του για τις ενέργειες του ελληνικού στρατού στη Μ. Ασία. Με αφορμή τα γεγονότα του Αϊδινίου κατέβαλε ύστατες προσπάθειες να εμψύσει στους αρχηγούς του στρατεύματος το πνεύμα της βενιζέλικης (μειονοτικής) σκέψης.⁹⁰⁸

Για το ποιος έφερε την ευθύνη των *«αξιοθρήνητων τούτων γεγονότων»*, ο Βενιζέλος ήταν κατηγορηματικός: *«η ευθύνη βαρύνει τα στελέχη του στρατού της κατοχής»*. Στο ίδιο τηλεγράφημα προσπαθούσε να «αποσαφηνίσει» για μια ακόμη φορά, τον ρόλο και τη σημασία της Μικρασιατικής Εκστρατείας, ώστε να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι ο ελληνικός στρατός κατέλαβε τη Δυτική Μικρά Ασία στο όνομα των συμμάχων για να εξασφαλίσει την τάξη, μέχρι τη στιγμή που το Συνέδριο της Ειρήνης θα αποφάσιζε για την οριστική τύχη της περιοχής.⁹⁰⁹

Το ζήτημα για τον Βενιζέλο ήταν να επέλθει *«άμεσος θεραπεία»*, ώστε να αποκλειστούν μελλοντικές παρεκτροπές, διότι σε αντίθετη περίπτωση *«είνε ενδεχόμενον να υποστώμεν την ταπεινώσιν του να κριθώμεν οριστικώς ανάξιοι της εμπιστοσύνης ταύτης και εννοεί έκαστος ποίαί έσονται αι καταστρεπτικά συνέπειαι»*. Ζητούσε, επίσης, από τον Νίδερ να κατανοήσουν οι αξιωματικοί του εκστρατευτικού σώματος το βαθύτερο νόημα των παραπάνω σκέψεων.⁹¹⁰ Ο ελληνικός στρατός βρισκόταν στη Μ. Ασία, ως εγγυητής της ελευθερίας όχι μόνο των ομογενών *«αλλά δια να ασφαλίσωμεν αυτήν εξίσου εις όλα τα στοιχεία του πληθυσμού»*. Όσον αφορά τους ομογενείς, σύμφωνα με τον ίδιο, *«εάν εις το υψηλόν έργον όπερ ανελάβομεν τους εύρωμεν αντιπράττοντας (εννοεί τους ομογενείς), θα συμπεριφερθώμεν προς αυτούς ως προς εχθρούς»*.⁹¹¹

Ιδιαίτερα σκληρή δήλωση από τον Έλληνα Πρωθυπουργό για τους ομογενείς της Σμύρνης, ο οποίος, από το Παρίσι όπου βρισκόταν, αντιλαμβανόταν με εντελώς διαφορετικούς όρους τους πολιτικούς συσχετισμούς που είχαν διαμορφωθεί στη Μ. Ασία. Το ομογενές στοιχείο της Μ. Ασίας, εκτός της εγνωσμένης οικονομικής του

⁹⁰⁶ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/VI, 10, Τηλ. Στεργιάδη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4730, Σμύρνη, 8/7/1919. Βλ. επίσης, Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 21, Τηλ. Βενιζέλου προς τον Αντιστράτηγο Παρασκευόπουλο, αρ. πρωτ. 7038, Παρίσι, 17/7/1919.

⁹⁰⁷ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/VI, 10, Τηλ. Στεργιάδη προς το Υπ.Εξ. αρ. πρωτ. 306, Σμύρνη, 4/7/1919.

⁹⁰⁸ Α.Υ.Ε./1919/Α/Α.Α.Κ.,5, Τηλ. Βενιζέλου προς Νίδερ, αρ. πρωτ. 6625, Παρίσι, 22/5/1919 · Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 9/3, Έκθεση Κ. Νίδερ προς Βενιζέλο για τα γεγονότα του Αϊδινίου, αρ. πρωτ. 1737/613, 24/6/1919.

⁹⁰⁹ Α.Υ.Ε./1919/Α/Α.Α.Κ.,5, Τηλ. Βενιζέλου προς Νίδερ, αρ. πρωτ. 6625, Παρίσι, 22-5/7/1919.

⁹¹⁰ Ο.π.,

⁹¹¹ Ο.π.,

δύναμης, τώρα πια, είχε τη δυνατότητα να αποκτήσει και πολιτική κυριαρχία. Η επί χρόνια πολιτική κυριαρχία των Τούρκων είχε αναμφίβολα δημιουργήσει πάθη, τα οποία ήταν αδύνατον να συγκρατηθούν. Συν τοις άλλοις, σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι τουρκικές βιαιότητες των προηγούμενων χρόνων. Μολαταύτα, ο Βενιζέλος, αναφερόμενος στα πάθη των ομογενών, εφιστούσε την προσοχή των αξιωματικών *«επί της ανάγκης να αποδέχονται δυσπίστως τα καταγγελλόμενα υπό των ομογενών κατά αλλογενών»*.⁹¹²

2.6. Το τρίπτυχο, Στεργιάδης – μουσουλμάνοι – στρατιωτικοί

Όπως επανειλημμένα έχουμε τονίσει, ο Βενιζέλος δεν επιθυμούσε ή δεν ανεχόταν καλύτερα, να συμμετέχει ο ελληνικός στρατός σε *«ταραχές»* με τον τουρκικό πληθυσμό. Κατά την άποψή του, το στράτευμα έπρεπε να απέχει αυστηρά από το να χειραγωγείται από ακραία χριστιανικά στοιχεία και να προβαίνει σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις σε βάρος αμάχων μουσουλμάνων. Με αφορμή τα γεγονότα της Μενεμένης,⁹¹³ ζητούσε την αποπομπή αξιωματικών και την αποστολή τους στην Αθήνα, σε περίπτωση που αποδεικνυόταν ότι εμπλέκονταν σε ταραχές. Οι εκκλήσεις του για αυτοσυγκράτηση και άριστη συμπεριφορά έναντι των μουσουλμάνων ήταν συνεχείς.

Τα ύψιστα εθνικά συμφέροντα της Ελλάδας στη Μ. Ασία συνδέονταν στενά με την αμεγάδιαστη συμπεριφορά του ελληνικού στρατού έναντι των αλλόθρησκων λαών της περιοχής και κυρίως του πολυπληθούς τουρκικού στοιχείου. Όπως ο ίδιος ανέφερε, πάντες στη Σμύρνη, αλλά προ πάντων ο στρατός, έπρεπε να αντιληφθούν ότι *«είνε αδύνατον να ελπίσωμεν ότι θα γίνουν δεκταί αι αξιώσεις ημών όπως μας εμπιστευθώσι την Διοίκησην πυκνών τουρκικών πληθυσμών»*, αν συνεχιζόταν η πολιτική της έξαψης των φυλετικών παθών.⁹¹⁴

Με την άποψη του Βενιζέλου, περί των ευθυνών των στρατιωτικών για τη εξέλιξη των πραγμάτων στη Μικρά Ασία, συμφωνούσε και ο Στεργιάδης. Όπως έχουμε δει, οι σχέσεις του Υπατου Αρμοστή με τις στρατιωτικές αρχές της Σμύρνης βρίσκονταν επί ξυρού ακμής. Ο Στεργιάδης, τις πρώτες μέρες της κατοχής, αναγνώριζε τη δύσκολη θέση του ελληνικού στρατού έναντι της τακτικής των Τούρκων ατάκτων. Σε τηλεγράφημά του προς τον Έλληνα πρωθυπουργό ανέφερε ότι *«μέχρι σήμερον δύναμαι βεβαιώσω ότι οιοσδήποτε ευρωπαϊκός στρατός ευρισκόμενος υπό αναλόγους περιστάσεις ίσως να συμπεριφέροντο αγριώτερον και ίσως να ετυφέκιζεν επί τόπου πολλούς εκ των επιτεθέντων»*.⁹¹⁵ Μολαταύτα, με το πέρας του χρόνου οι σχέσεις των δυο πλευρών οδηγήθηκαν σε αδιέξοδο.

Μόνιμο, λοιπόν, θέμα της αλληλογραφίας του Στεργιάδη με τον Βενιζέλο, από τις αρχές της κατοχής μέχρι τον Αύγουστο του 1920, ήταν η στάση των στρατιωτικών έναντι του μουσουλμανικού στοιχείου. Ακόμη, ο Υπατος Αρμόστης ενστερνιζόταν απόλυτα την άποψη του Πρωθυπουργού σχετικά με τον ρόλο των ομογενών της

⁹¹² Α.Υ.Ε./1919/Α/Α.Α.Κ.,5, Τηλ. Βενιζέλου προς Νίδερ, αρ. πρωτ. 6625, Παρίσι, 22/5/7/1919.

⁹¹³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 20, Τηλ. Στεργιάδη προς τον Βενιζέλο, ά.α.π., Σμύρνη, 24/6/1919.

⁹¹⁴ Α.Υ.Ε./1919/Α/Α.Α.Κ.,5, Τηλ. Βενιζέλου προς Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 5942, Παρίσι, 5-18/6/1919.

⁹¹⁵ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 20, Τηλ. Στεργιάδη προς τον Βενιζέλο, ά.α.π., Σμύρνη, 21/6/1919.

Μικράς Ασίας. Με αφορμή τα γεγονότα της κατάληψης της Μενεμένης από τον ελληνικό στρατό, έγραφε στον Βενιζέλο ότι

*«χαρακτήρ και τάσις χριστιανικού πληθυσμού εμβάλλουσιν εις σοβαράς ανησυχίας περί επαναλήψεως παρεκτροπών και διαρπαγών κατά Μωαμεθανών ιδία οσάκις ελληνικός στρατός θα συνεκρούετο οπουδήποτε προς Τούρκους. Οφείλω παραλήλλως προσθέσω ότι στρατιωτικάί αρχαί δεν έδειξαν προσήκουσαν ταχύτητα και αυστηρότητα».*⁹¹⁶

Ο Ύπατος Αρμοστής κατέβαλε προσπάθεια, βάσει των οδηγιών του Βενιζέλου, να τιμωρούνται αυστηρότατα οι χριστιανοί, ως ένοχοι εγκληματικών πράξεων σε βάρος των μουσουλμάνων. Η τακτική, όμως, αυτή σύντομα προκάλεσε την αντιπάθεια του ομογενούς στοιχείου αλλά και των στρατιωτικών αρχών της Σμύρνης. Η περιποίηση του μουσουλμανικού στοιχείου από τον Στεργιάδη έφτανε στα όρια της υπερβολής, με αποτέλεσμα να πληθαίνουν οι φωνές της δυσαρέσκειας. Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Ροδά, ο τρόπος διοίκησής του, ίσως στην αρχή να ήταν αποδεκτός, στη συνέχεια όμως καθίστατο τυραννικός, με αποτέλεσμα να «ωγκούνται αντί να ελαττούνται» οι φωνές διαμαρτυρίας.⁹¹⁷ Ο Ύπατος Αρμοστής, όμως, υπάκουε μόνο στις εντολές του Βενιζέλου από το Παρίσι, συνεπώς, δεν δρούσε αυτοβούλως όσον αφορά την ασκηθείσα πολιτική.⁹¹⁸

Οι πρώτοι που αντέδρασαν στην πολιτική του Στεργιάδη δεν ήταν οι στρατιωτικοί αλλά οι προεστοί της ελληνικής κοινότητας Σμύρνης, οι οποίοι παραγκωνίστηκαν από την ελληνική διοίκηση. Ειδικά, ο περιορισμός της ακτινοβολίας και της δράσης του Μητροπολίτη Χρυσοστόμου, του μέχρι τότε ηγέτη της ελληνικής κοινότητας Σμύρνης,⁹¹⁹ τον οδήγησε σε σύγκρουση και με την εκκλησία.⁹²⁰ Αλλά και αυτή η σύγκρουση ήταν το αποτέλεσμα της επιθυμίας του Βενιζέλου να αποφεύγουν οι ιερείς στα κηρύγματά τους ο,τιδήποτε προκαλούσε το θρησκευτικό αίσθημα των αλλόθρησκων.⁹²¹ Ωστόσο, στόχος της ελληνικής διοίκησης δεν ήταν ο προσεταιρισμός της ομογένειας, αλλά η προσπάθεια να πειστούν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις ότι η Ελλάδα ήταν ικανή να διοικήσει αλλογενείς πληθυσμούς, χωρίς να χρησιμοποιήσει στρατιωτικές μεθόδους επιβολής.⁹²² Ο Στεργιάδης φοβόταν έναν φαύλο κύκλο απειθαρχίας από πλευράς ομογενών και έτσι έδειχνε όλη την αυστηρότητα του απέναντι σε παραπτώματα που αφορούσαν χριστιανούς και Έλληνες αξιωματούχους.⁹²³

Παράπονα, όμως, κατά του τρόπου διοίκησης αλλά και της προσωπικότητας του Ύπατου Αρμοστή, εξέφρασαν και οι κύκλοι των Αθηνών (Υπουργείο Εξωτερικών). Η φιλοσοφία του συστήματος διοίκησης του Στεργιάδη, σε σχέση με την Αθήνα, ήταν να μη δέχεται καμία ανάμειξη από το Υπουργείο Εξωτερικών. Ο Αρμοστής ήταν ο

⁹¹⁶ Α.Υ.Ε./1919/Α/Α.Α.Κ./5, Τηλ. Στεργιάδη προς Υπέξ, αρ. πρωτ. 6578, Σμύρνη, 22/6-5/7/1919.

⁹¹⁷ Ροδάς, *ό.π.*, σελ. 123-125. Για τον τρόπο διοίκησης του Στεργιάδη βλ. *Ο.π.*, σελ. 82-85.

⁹¹⁸ Σολωμονίδου, «Βενιζέλος - Στεργιάδης. Μύθος και πραγματικότητα», *ό.π.*, σελ. 481.

⁹¹⁹ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 194. Επίσης, βλ. Ροδά, *ό.π.*, σελ. 124

⁹²⁰ Αλλαμανή - Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*, σελ. 124.

⁹²¹ Σολωμονίδου, *ό.π.*, σελ. 483.

⁹²² *Ο.π.*, σελ. 482.

⁹²³ *Ο.π.*, σελ. 486.

απόλυτος κυβερνήτης στη Σμύρνη και για τον λόγο αυτό ήταν απολύτως μόνος.⁹²⁴ Αισθανόταν ο μοναδικός υπεύθυνος απέναντι στην ελληνική διοίκηση και τους συμμάχους, συνεπώς, δεν ανεχόταν από κανένα να μην υπακούει στις εντολές του.⁹²⁵ Ο Ρέπουλης και ο Διομήδης προσπάθησαν να δρομολογήσουν την αντικατάστασή του αλλά ο Βενιζέλος υπερασπίστηκε σφόδρα την παραμονή του.⁹²⁶

Κατά την άποψη του Βενιζέλου, η πολεμική γύρω από το πρόσωπο του Στεργιάδη προερχόταν από ιδιοτελή άτομα που διεκδικούσαν τη θέση του Ύπατου Αρμοστή. Παράλληλα, για να επιβεβαιώσει την άποψή του, έστειλε στη Σμύρνη τον Κλέαρχο Μαρκαντωνάκη για να έχει μια πλήρη εικόνα, σχετικά με τις καταγγελίες του Διομήδη. Ο Μαρκαντωνάκης από τη Σμύρνη έγραφε στον Βενιζέλο ότι «*με επεσκέφθη Οθωμανός Δήμαρχος Σμύρνης. Ωμίλησεν άνευ επιφυλάξεως, ότι Οθωμανοί τυγχάνουσι πάσης προστασίας και έχουσι απόλυτον εμπιστοσύνην προς Στεργιάδη του οποίου πολιτεία ανήψωσε ελληνικήν διοικησιν[...]*».⁹²⁷

Τίποτα δεν κλόνιζε την εμπιστοσύνη του Βενιζέλου στο πρόσωπο του Στεργιάδη. Τουναντίον, οι καταγγελίες τον οδηγούσαν να πιστεύει περισσότερο στον Ύπατο Αρμοστή και να καταφέρεται εναντίον των κατακριτών του.⁹²⁸ Ελάχιστοι θα μπορούσαν να αρνηθούν ότι ο Στεργιάδης βρισκόταν υπό την προστασία του Βενιζέλου και η ασκηθείσα μειονοτική πολιτική του είχε την απόλυτη υποστήριξη του Έλληνα Πρωθυπουργού, ο οποίος δεν έχανε ευκαιρία να δείχνει την εύνοια του στο πρόσωπο του συνεργάτη του.⁹²⁹

Η επιθυμία του Βενιζέλου να καταστήσει τον Στεργιάδη απόλυτο κυβερνήτη της μικρασιατικής Ελλάδας αποδεικνυόταν με την ψήφιση του Ν. 2493/1920, «*Περί της ελληνικής διοικήσεως της Σμύρνης μετά της περιοχής αυτής*».⁹³⁰ Με τον νόμο αυτό ο Ύπατος Αρμοστής καθίστατο ο απόλυτος ηγέτης των ελληνικών αρχών της Μ. Ασίας. Ο Βενιζέλος προσπαθούσε να συγκεντρώσει το σύνολο των εξουσιών γύρω από το πρόσωπο του Στεργιάδη, ώστε, μέσω της συγκεντρωτικής διοίκησης, να αποφευχθούν στο μέλλον υπερβάσεις έναντι των μειονοτήτων. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν και η πρόβλεψη για τη δυνατότητα ίδρυσης από τον Ύπατο Αρμοστή μουσουλμανικής θεολογικής σχολής.

Από την πλευρά των στρατιωτικών, η άποψη του στρατηγού Λεωνίδα Παρασκευόπουλου για το ζήτημα των «ατυχημάτων» του ελληνικού στρατού στη Μ. Ασία τους πρώτους μήνες της κατοχής ήταν ότι «*οφείλονται ατυχώς εις οικτράν*

⁹²⁴ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 207. Επίσης, Horton, *ό.π.*, σελ. 61.

⁹²⁵ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 193.

⁹²⁶ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 21, Τηλ. Διομήδη προς τον Πολίτη, *ά.α.π.*, Αθήνα, 15/7/1919. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 369, Τηλ. Βενιζέλου προς τον Διομήδη, *αρ. πρωτ.* 1013, Παρίσι, 18/7/1919.

⁹²⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 21, Τηλ. Μαρκαντωνάκη προς τον Βενιζέλο, Σμύρνη, 20/2/8/1919. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 21, Τηλ. Κλέαρχου Μαρκαντωνάκη προς τον Βενιζέλο, Σμύρνη, 25/7-7/8/1919.

⁹²⁸ Solomonidis, *ό.π.*, σελ. 196-197.

⁹²⁹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, συνεδρίαση ΝΕ΄ της 30/4/1920, σελ. 3.

⁹³⁰ Βλ. *αρθ. 3. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α΄, *αρ. φ.* 41, 19/2/1920, σελ. 2072 και Ν. 2493. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α΄, *αρ. φ.* 206, 10/9/1920.

διαγωγήν διοικητών τινων και εν μέρει έλλειψιν της ανωτάτης διοικήσεως. Επί τούτου τυγχάνει συμφώνως και αντίληψις Στεργιάδου».⁹³¹

Ωστόσο, προϊόντος του χρόνου, οι Έλληνες αξιωματικοί είχαν να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη επιθετικότητα των Τούρκων ατάκτων και την αδυναμία εκτέλεσης εκτεταμένων εκκαθαριστικών επιχειρήσεων, δεδομένου ότι ο ελληνικός στρατός για κάθε ενέργεια του έπρεπε να είχε εξασφαλίσει προηγουμένως την έγκριση του βρετανικού στρατηγείου της Ανατολής. Για το ίδιο ζήτημα, ο Βενιζέλος εξέφραζε την άποψη ότι ο ελληνικός στρατός «μη δυναμένου κινηθή προς διάλυσιν συγκεντρώσεων, των δε Τούρκων εχόντων πάσαν ελευθερίαν κινήσεων».⁹³²

Σε άλλο τηλεγράφημα του προς τον υποστράτηγο Νίδερ αναφερόταν ότι «μειονεκτική στρατιωτικώς θέσις ημών ην εδημιούργει περιορισμός επιβαλλόμενος εις τας κινήσεις μας [...]».⁹³³ Η εμπλοκή των συμμάχων και οι περιορισμοί που έθεταν στην ελευθερία κίνησης του ελληνικού στρατού δημιουργούσαν εμπόδια στο τρόπο αντιμετώπισης της τουρκικής απειλής.⁹³⁴ Εν ολίγοις, «Η συμμαχική τροχοπέδη εις τας κινήσεις του ελληνικού στρατού» διευκόλυνε ουσιαστικά μόνο τους Τούρκους ενόπλους,⁹³⁵ οι οποίοι οργανώνονταν και εξοπλίζονταν με τη βοήθεια των Ιταλών, εντός της ιταλικής ζώνης κατοχής. Για τη ματαίωση του εξοπλισμού της τουρκικής πλευράς χρειαζόταν η έγκριση των συμμάχων, δεδομένου ότι η τουρκική πλευρά ανασυγκροτούνταν σε περιοχές εκτός της ελληνικής ζώνης κατοχής (μεταξύ Βαλήκεσηρ και Πανόρμου).⁹³⁶

Ακόμη, τα όρια της ιταλικής και της ελληνικής ζώνης κατοχής στη Μικρά Ασία δεν ήταν διακριτά, με αποτέλεσμα να είναι συχνές οι αντιπαραθέσεις Ελλήνων και Ιταλών αξιωματικών για τα όρια κατοχής κάθε στρατού.⁹³⁷ Η Συμφωνία Βενιζέλου - Τιττονί για την οριοθέτηση των ζωνών κατοχής στη Μικρά Ασία δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα για την ελληνική πλευρά, δεδομένου ότι ο ανταρτοπόλεμος των Τούρκων παρέμενε αμείωτος.⁹³⁸ Μόλις τον Ιούνιο του 1920 ο ελληνικός στρατός θα αποκτήσει ελευθερία κινήσεων.

Η αύξηση, λοιπόν, της τουρκικής επιθετικότητας και ο τρόπος που αυτή αντιμετωπίστηκε, προκάλεσε όπως ήταν αναμενόμενο την αντίδραση του Στεργιάδη, ο οποίος ως γραφειοκράτης δεν μπορούσε να συλλάβει τη λογική του πολέμου. Εμφορούμενος από τις ιδέες του Βενιζέλου περί αρμονικής συνύπαρξης και συναδέλφωσης των λαών της Μικράς Ασίας, χρέωνε στους στρατιωτικούς την έξαψη του φυλετικού μίσους. Από την άλλη, οι στρατιωτικοί δεν μπορούσαν να δεχτούν την υπέρμετρη, κατά τους ίδιους, αυστηρότητα του Στεργιάδη απέναντι σε Έλληνες αξιωματικούς, τη στιγμή που οι Τούρκοι άτακτοι δεν έδειχναν κανένα έλεος απέναντι

⁹³¹ Α.Υ.Ε./1919/Α/Α.Α.Κ.,5, Τηλ. Παρασκευόπουλου προς Ελληνική Αποστολή Σμύρνης, αρ. πρωτ. 6687, Θεσσαλονίκη, 4/7/1919.

⁹³² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 18, Τηλ. Βενιζέλου προς Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 6055, Παρίσι, 9-22/6/1919.

⁹³³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 19, Τηλ. Βενιζέλου προς Νίδερ, αρ. πρωτ. 6101, Παρίσι, 10-23/6/1919.

⁹³⁴ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 20, Τηλ. Στεργιάδη προς τον Βενιζέλο, ά.α.π., Σμύρνη, 26/6/1919.

⁹³⁵ Αγγελομάτης, ό.π., σελ. 82 · Petsalis – Diomidis, ό.π., σελ. 195.

⁹³⁶ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 20, Τηλ. Παρασκευόπουλου προς Βενιζέλο, ά.α.π., Θεσσαλονίκη, 29/6/1919.

⁹³⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 19, Τηλ. Κανελλόπουλου προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 3531, 2/6/1919.

⁹³⁸ Solomonidis, ό.π., σελ. 77, 119 · Petsalis - Diomidis, ό.π., σελ. 251-256.

στους ελληνικούς πληθυσμούς. Η στρατιωτική ηγεσία κατηγορούσε τον Ύπατο Αρμοστή για υπέρβαση καθήκοντος, ανθελληνική στάση έναντι των ομογενών και παθητική στάση του ελληνικού στρατού στις συνεχείς επιθέσεις των Τούρκων ατάκτων.⁹³⁹

Η ανθελληνική, κατά τους στρατιωτικούς, στάση του Στεργιάδη έναντι των ομογενών επέτεινε το χάσμα μεταξύ των δυο πλευρών. Ο Παρασκευόπουλος με τηλεγράφημά του προς τον Βενιζέλο ανέφερε ότι οι κατώτεροι υπάλληλοι της αρμοστείας διακατέχονταν από εχθρικά αισθήματα για το στράτευμα, ενώ οι αποφυλακίσεις, από τον Ύπατο Αρμοστή, Οθωμανών κρατούμενων οδήγησαν τον στρατηγό Νίδερ να υποβάλει την παραίτηση του. Θεωρούσε, επίσης, ότι ο Στεργιάδης θα έπρεπε να «*ελέγχει ψυχραιμότερον πληροφορίας αστυνομίας και πολιτικών υπαλλήλων[...]*».⁹⁴⁰

Σε επίπεδο διαταγών επιτελείου, η συμπεριφορά των στρατιωτικών έναντι των αλλογενών δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι παρέκλινε από τις εντολές του Έλληνα Πρωθυπουργού. Για παράδειγμα, σε ημερήσια διαταγή της Στρατιάς, τον Ιούνιο του 1920, προς τα στελέχη τους στρατού, διαβάζουμε τα εξής:

«[...] δεν εισέρχεσθε ως βάρβαροι κατακτηταί. Εισέρχεσθε ως ελευθερωταί, ως απόστολοι του πολιτισμού και της δικαιοσύνης [...] η ζωή, η τιμή και η περιουσία πάντων, ομοφύλων και αλλοφύλων, είναι ιερά [...] Προσέξτε! Είναι έγκλημα εσχάτης προδοσίας πάσα παραβίασις. Οι ηττημένοι και πάντες οι κάτοικοι των καταληφθησομένων μερών θα είναι δι' υμάς ιεροί [...]».⁹⁴¹

Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρά τις ενέργειες του Βενιζέλου και του Στεργιάδη για την προστασία των αλλόθρησκων πληθυσμών, οι μουσουλμάνοι δεν συγκινήθηκαν ιδιαίτερα. Αντιθέτως, με το πέρας του χρόνου και με δεδομένο ότι τα κηρύγματα του Κεμάλ τους είχαν αφυπνίσει, γίνονταν περισσότερο επιφυλακτικοί και εχθρικοί απέναντι στην ελληνική διοίκηση και μεγάλη μερίδα αυτών προσχώρησε στην ένοπλη αντίσταση. Με την καθοδήγηση της τουρκικής κυβέρνησης απέρριπταν τις αποζημιώσεις και την περίθαλψη της ελληνικής πλευράς, ενώ και οι τουρκικές αρχές που διατηρήθηκαν δεν έδειχναν σημάδια συνεργασίας με τη Ύπατη Αρμοστεία.⁹⁴²

Εν τω μεταξύ, τον Ιανουάριο του 1920 το κίνημα του Κεμάλ άρχισε να εδραιώνεται (Άγκυρα, «Εθνικό Σύμφωνο»)⁹⁴³ Αρχές του 1920 εκδηλώθηκε εντονότερη ένοπλη αντίσταση των Τούρκων στις περιοχές ελέγχου του ελληνικού στρατού. Οι Τουρκοκρητικοί της Μ. Ασίας αποτελούσαν τα πιο δραστήρια όργανα της τουρκικής αντίστασης. Ο Βενιζέλος, από το Παρίσι, ζητούσε από το Υπουργείο Εξωτερικών να φροντίσει για την αποστολή στη Σμύρνη μουσουλμάνων της Κρήτης, οι οποίοι θα μεσολαβούσαν, ώστε να διακοπεί το ρεύμα στρατολόγησης των Τουρκοκρητικών σε ένοπλες ομάδες αντίστασης.⁹⁴⁴

⁹³⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 21, Τηλ. Παρασκευόπουλου προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 8066, 14/7/1919.

⁹⁴⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 22, Τηλ. Παρασκευόπουλου προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 8740, 2/8/1919.

⁹⁴¹ Ημερήσια Διαταγή Στρατιάς, 8/6/1920, στο Ροδάς, *ό.π.*, σελ. 176.

⁹⁴² Α.Υ.Ε./1920/141/1, Τηλ. Στεργιάδη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 351, Σμύρνη, 4/4/1920.

⁹⁴³ Toybee, *ό.π.*, σελ. 209.

⁹⁴⁴ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/VI,5, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 501, Παρίσι, 30/12/1919.

Η συμπεριφορά έναντι του μουσουλμανικού πληθυσμού αποτελούσε την βαθύτερη αιτία της σύγκρουσης Στεργιάδη και στρατιωτικών.⁹⁴⁵ Όσο αυξανόταν η τουρκική επιθετικότητα και εμποδιζόταν η εφαρμογή της πολιτικής της συναδέλφωσης μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών, τόσο βάθαινε η ρήξη μεταξύ Ύπατου Αρμοστή και στρατιωτικών. Αρχές του 1920 οι σχέσεις τους έφτασαν στο ναδίρ. Για το λόγο αυτό, τον Ιανουάριο του ίδιου έτους, έφτασε στη Σμύρνη ο Βενιζέλος για να αποφορτίσει το κλίμα. Σε σύσκεψη του Βενιζέλου με τα στελέχη του επιτελείου, αποφασίστηκε ότι για τα αμιγώς στρατιωτικά ζητήματα θα αποφάσιζαν οι στρατιωτικοί, ενώ για τα πολιτικά ζητήματα αρμόδιος θα ήταν ο Ύπατος Αρμοστής.⁹⁴⁶ Στο πλαίσιο της καλύτερης διοίκησης του στρατεύματος, στις 15 Φεβρουαρίου 1920 το Γενικό Στρατηγείο μεταφέρθηκε από τη Θεσσαλονίκη στη Σμύρνη.

Η υποβόσκουσα αντιπαράθεση Βενιζέλου (- Στεργιάδη) – στρατιωτικών επεκτεινόταν και σ' άλλα ζητήματα εκτός της συμπεριφοράς έναντι των αλλογενών πληθυσμών. Τον Αύγουστο του 1920 ο Βενιζέλος επιθυμούσε να σταματήσει η προέλαση προς Ανατολάς. Σε επιστολή του προς τον Στεργιάδη ανέφερε ότι *«έρχομαι δια να επιβληθώ εις Στρατηγείο όπως σταματήση απολύτως πάσα περαιτέρω προέλασις του στρατού και αντιθέτως όπως αποσυρθή ει δυνατόν ο στρατός από πολλά των καταληφθέντων τελευταίων μερών»*.⁹⁴⁷ Το ρήμα «επιβληθώ» φανερώνει ενδείξεις ανυπακοής της στρατιωτικής ηγεσίας στις εντολές της πολιτικής εξουσίας. Την ίδια περίοδο, η διάσταση απόψεων Βενιζέλου – στρατιωτικών έχει φτάσει σε ακραίο σημείο. Για τον λόγο αυτό ενημέρωνε τον Ύπατο Αρμοστή ότι *«ανάγκη να γνωρίζετε ότι πάσα τοιαύτη προέλασις προς Ανατολάς είνε αντίθετος και προς την πολιτικήν και προς τας οδηγίας της κυβερνήσεως και ότι αρχηγός στρατού αναλαμβάνει εντεύθεν βαρείας ευθύνας»*.⁹⁴⁸

3. ΕΒΡΑΙΟΙ

3.1. Η εβραϊκή κοινότητα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η εβραϊκή κοινότητα κράτησε ουδέτερη στάση στο ζήτημα της επιλογής συμμάχων, ώστε να διαφυλάξει τα οικονομικά της συμφέροντα.⁹⁴⁹ Αντιθέτως, ο Βενιζέλος επιθυμούσε τον πόλεμο, ως ευκαιρία για την εδαφική επέκταση της Ελλάδας. Η πρώτη, ουδέτερη έως γερμανόφιλη στάση των Εβραίων σιωνιστών της Θεσσαλονίκης, δεν άργησε να μετατραπεί, όταν άλλαξαν τα δεδομένα με την εκδήλωση αντισημιτικών στάσεων στη Γερμανία και τη ρητορεία των συμμάχων περί παραχώρησης αυτονομίας στις

⁹⁴⁵ Για τις ακρότητες του στρατού βλ. Toybee, *ό.π.*, σελ. 283-341.

⁹⁴⁶ Αλλαμανή – Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*, σελ. 125.

⁹⁴⁷ Α.Υ.Ε./1920/12/2/1, Επιστολή Βενιζέλου προς Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 10861, Παρίσι, 8/1920.

⁹⁴⁸ Α.Υ.Ε./1920/12/2/1, Επιστολή Βενιζέλου προς Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 10868, Παρίσι, 8/1920.

⁹⁴⁹ Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919...*, σελ. 275.

μειονότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο χώρο της Εγγύς Ανατολής. Ειδικά, η άφιξη των συμμαχικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη αποτέλεσε κομβικό σημείο της νέας στάσης των Εβραίων.⁹⁵⁰

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν θα λείψουν τα παράπονα των εβραϊκών κοινοτήτων της βόρειου Ελλάδας για τη δύσκολη θέση στην οποία είχαν περιέλθει λόγω του πολέμου. Επί παραδείγματι, κατά τη διάρκεια της απελευθέρωσης της Καβάλας το 1918,⁹⁵¹ οι Εβραίοι της πόλης διαμαρτυρήθηκαν ότι χρησιμοποιήθηκαν από τον ελληνικό στρατό σε έργα οδοποιίας.⁹⁵² Παράλληλα, στον διεθνή τύπο κυκλοφόρησαν δημοσιεύματα για διώξεις κατά των Εβραίων, στις πόλεις Δράμα και Σέρρες από τον ελληνικό στρατό. Οι ισραηλιτικές κοινότητες των παραπάνω πόλεων διέψευδαν αργότερα τα εν λόγω δημοσιεύματα, τα οποία τις περισσότερες φορές υποκινούνταν από βουλγαρικούς κύκλους.⁹⁵³

Ουκ ολίγα ήταν και τα άρθρα που αναφέρονταν στο γεγονός ότι η επάνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία συνοδεύτηκε από σκληρά μέτρα κατά των Εβραίων, κυρίως της Θεσσαλονίκης.⁹⁵⁴ Ζήτημα προέκυψε και με τον αριθμό των μελών του δημοτικού συμβουλίου της Θεσσαλονίκης⁹⁵⁵ όπου οι Εβραίοι διαμαρτύρονταν ότι υποεκπροσωπούνταν. Σε επιστολή του Βενιζέλου προς τον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης, τον Φεβρουάριο του 1919, γινόταν ξεκάθαρο από τον Έλληνα Πρωθυπουργό ότι θα αντιπροσωπεύονται στο δημοτικό συμβούλιο της πόλης, αναλόγως του πληθυσμού τους.⁹⁵⁶

Η παρέμβαση του Βενιζέλου υπήρξε άμεση, διότι τα παράπονα των μειονοτικών ομάδων και δη των Εβραίων, στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία – διαπραγματεύση των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων στο Συνέδριο Ειρήνης – δημιουργούσαν αρνητικές εντυπώσεις, όσον αφορά το σεβασμό των μειονοτικών δικαιωμάτων από την ελληνική διοίκηση. Όπως θα δούμε παρακάτω, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης διέθεταν ισχυρές διασυνδέσεις στους κύκλους του Συνεδρίου Ειρήνης, επομένως, μπορούσαν να επηρεάσουν την κατεύθυνση ορισμένων αποφάσεων.

3.2. Το ζήτημα των διαβατηρίων

Ένα ζήτημα το οποίο δημιουργούσε προβληματισμό στην κυβέρνηση Βενιζέλου, ήταν αυτό της χρήσης διαβατηρίων ξένων χωρών από τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης. Χώρες όπως η Γαλλία, η Ιταλία και η Ισπανία χορηγούσαν, μέσω των προξενείων τους στη Θεσσαλονίκη, διαβατήρια σε Εβραίους για διαφορετικούς

⁹⁵⁰ Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 276-277.

⁹⁵¹ Τον Αύγουστο του 1916, οι Βούλγαροι εισέβαλλαν στο ελληνικό έδαφος και κατέλαβαν την Καβάλα. Τούντα – Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας, 1912-1941*, *ό.π.*, σελ.113-121.

⁹⁵² Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1918/1/8, Υπ.Εξ. προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 12746, 24/12/1918.

⁹⁵³ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/2, Υπ.Εξ. προς Πολίτη, αρ. πρωτ. 1282, 13/2/1919.

⁹⁵⁴ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/2, Γ.Δ. [Γενική Διοίκηση] Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 329, 31/8/1919.

⁹⁵⁵ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/1, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2503, Παρίσι, 2/5/1919.

⁹⁵⁶ Α.Υ.Ε./1919/Α.Ι.Ε.Ε./1/9/1, Βενιζέλος προς Γ.Δ. Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 1298, 19/2/1919.

λόγους η κάθε μια. Το ζήτημα των διαβατηρίων συνδεόταν και με την τάση επανόδου, αρχές του 1919, των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη. Μέσα του 1919 έλαβαν χώρα αθρόες εκδόσεις διαβατηρίων από ξένες προξενικές αρχές, κυρίως ιταλικής και ισπανικής προέλευσης, με αποδέκτες τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης.⁹⁵⁷

Η Γαλλία παρείχε διαβατήρια - πιστοποιητικά προστασίας στους Εβραίους κυρίως για οικονομικούς και εμπορικούς λόγους. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν πρώτης τάξης επιλογή για την προώθηση των γαλλικών συμφερόντων στην ανατολική Μεσόγειο. Οι Γάλλοι στην προσπάθεια τους να ενισχύσουν την παρουσία τους στη Θεσσαλονίκη προσπαθούσαν να προσεταιριστούν τους Εβραίους, ενώ ενισχύθηκε και το προσωπικό των γαλλικών σχολών που λειτουργούσαν στη πόλη.⁹⁵⁸

Η ελληνική διοίκηση Θεσσαλονίκης αρνούσαν να θεωρήσει διαβατήρια γαλλικής προστασίας «*εκδιδομένων υπό των εν τη Σμύρνη και Γαλλία γαλλικών αρχών επ' ονόματι Εβραίων υπηκόων Οθωμανών καταγομένων εκ Θεσ/νίκης*»,⁹⁵⁹ ενώ τα δελτία πληροφοριών των στρατιωτικών σωμάτων ανέφεραν ότι «*πολλάκις δ' έχουσι παρουσιασθή τοιαύτα περιστατικά καθ' α εκ Παρισίων αφίκοντο Ισραηλίται της Ανατολής εφοδιασμένοι δια τοιούτων γαλλικών διαβατηρίων ως ειδικοί προστατευόμενοι [...]*».⁹⁶⁰

Μετά από διαμαρτυρίες της κυβέρνησης Βενιζέλου, η γαλλική Ύπατη Αρμοστεία στην Κωνσταντινούπολη διαβεβαίωσε την ελληνική κυβέρνηση ότι τα εκδιδόμενα διαβατήρια για τους Εβραίους ίσχυαν μόνο για τη διάρκεια του ταξιδιού και ότι «*άμα τη αφίξει των εις Θεσσαλονίκην πρέπει θεωρούνται υπήκοοι Οθωμανοί*».⁹⁶¹

Από την άλλη πλευρά, η Ιταλία χορηγούσε την ιταλική υπηκοότητα στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης αλλά και της Σμύρνης, σε μια προσπάθεια δημιουργίας ερεισμάτων για την προώθηση της ιταλικής παρουσίας στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου. Συνήθως οι Ιταλοί χορηγούσαν διαβατήρια σε πρόσωπα που διέμεναν ανέκαθεν στην ελληνική Μακεδονία, κατόχους της ελληνικής ιθαγένειας, με το πρόσχημα ότι έλκουν την καταγωγή τους από την ιταλοκρατούμενη Αλβανία.⁹⁶² Δεν πρέπει να θεωρείται τυχαίο το γεγονός ότι η ιταλική προπαγάνδα ασκούσε έντονη δράση στη Θεσσαλονίκη, με στόχο την υπονόμηση της ελληνικής κυριαρχίας σ' ένα από τα σημαντικότερα εμπορικά λιμάνια της Μεσογείου. Τέλος, η Ισπανία, λόγω απώτερης καταγωγής των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, χορηγούσε τα παραπάνω διαβατήρια χωρίς να αναμένει κάποιο χειροπιαστό οικονομικό ή γεωπολιτικό όφελος.⁹⁶³

Ωστόσο, η κυβέρνηση Βενιζέλου ξεκαθάρισε ότι δεν αναγνώριζε καμία ξένη προστασία «*επί Ελλήνων υπηκόων [...] εφοδιασμένων δια ξένων προσωρινών διαβατηρίων*». Η κυβέρνηση Βενιζέλου αναγνώριζε μόνο τη χρησιμότητα των

⁹⁵⁷ Α.Υ.Ε./Α.Ε.Ε./1919/1/9/1, Τηλ. Ρωσσέτη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1565, 6/7/1919.

⁹⁵⁸ Α.Υ.Ε./Α.Ε.Ε./1918/1/8, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς Ν. πολίτη, αρ. πρωτ. 290, 11/5/1918.

⁹⁵⁹ Α.Υ.Ε./1920/112/2, Γ.Δ. Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 21649, 24/7/1920.

⁹⁶⁰ Α.Υ.Ε./1920/112/2, Γ.Δ. Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 23634, 11/8/1920.

⁹⁶¹ Α.Υ.Ε./1920/112/2, Τηλ. Κανελλόπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 669, Κων/πολη, 29/1/1920.

⁹⁶² Α.Υ.Ε./1920/112/2, Γ.Δ. Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 420, 6/3/1920.

⁹⁶³ Α.Υ.Ε./1920/112/2, Γενικό προξενείο Γενεύης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1400, 8-21/9/1920.

παραπάνω διαβατηρίων για «*ωρισμένον ταξείδιον*».⁹⁶⁴ Σύμφωνα με τον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης, «*Εβραίοι, Θεσσαλονίκης καταγόμενοι, αναχωρήσαντες δια Τουρκίαν προ υπογραφής Συνθήκης Αθηνών και συνεπώς όντες Τούρκοι υπήκοοι επανέρχονται Θεσσαλονίκην εφοδιασμένοι δια προσωρινών διαβατηρίων ξένων εν Κων/πολει Αρμοστειών ως Εβραίοι du levant protégé speciaux*».⁹⁶⁵ Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ενημέρωνε τις κατά τόπους αρχές να θεωρούν Οθωμανούς υπηκόους, όσους «*δια τοιούτων διαβατηρίων ξένων εν Κων/πολει Αρμοστειών επιστρέφοντας Ισραηλίτας, υποστηρίζοντες την γνώμιν ταύτην και απέναντι των αυτόθι ξένων προξενικών αρχών*».⁹⁶⁶

3.3. Η πυρκαγιά του 1917

Η πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης την 5/18 Αυγούστου 1917 άφησε ανεξίτηλα το σημάδι της στην ιστορία της πόλης.⁹⁶⁷ Από τους 73.448 πυροπαθείς, οι 52.000 ήταν Εβραίοι.⁹⁶⁸ Βαρύ το πλήγμα που δέχτηκε η εβραϊκή κοινότητα, δεδομένου ότι καταστράφηκε το μεγαλύτερο μέρος των κοινοτικών της ιδρυμάτων.⁹⁶⁹ Η ζημιά που υπέστη η κοινοτική της περιουσία υπολογιζόταν κοντά στα 6.500.000 εκατομμύρια δραχμές.⁹⁷⁰ Τα 2/3 της καμένης πόλης αποτελούνταν από εβραϊκές περιουσίες.⁹⁷¹

Πρώτο μέλημα της κυβέρνησης Βενιζέλου ήταν η ανοικοδόμηση της πόλης με πολεοδομικό πρότυπο τα μεγάλα αστικά κέντρα της Ευρώπης.⁹⁷² Για τον σκοπό αυτό ο Υπουργός Συγκοινωνιών, Α. Παπαναστασίου, προχώρησε στην ψήφιση νομοσχεδίου «*περί απαγορεύσεως οικοδομήσεως του αποτεφρωθέντος τμήματος της πόλεως*», (Ν. 823/1917)⁹⁷³ μέχρι να καταρτιστεί το νέο ρυμοτομικό σχέδιο. Εν τούτοις, επετράπη με Β.Δ. «*περί αδείας επισκευής κτιρίων της εν Θεσσαλονίκη Ισραηλιτικής Κοινότητος*», τον Οκτώβριο του 1917, η πρόχειρη επισκευή και ανέγερση παραπηγμάτων για εμπορικούς σκοπούς όπως και η επισκευή των κτηρίων της εβραϊκής κοινότητας.⁹⁷⁴ Εν τέλει τον Μάιο του 1918, ψηφίστηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου ο Ν. 1394/1918, «*περί εφαρμογής του νέου σχεδίου της πόλεως*

⁹⁶⁴ Α.Υ.Ε.1920/112/2, Γ.Δ. Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 16255, 20/2/1920.

⁹⁶⁵ Α.Υ.Ε.1920/112/2, Τηλ. Πολίτη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 762, 22/2/1920.

⁹⁶⁶ Α.Υ.Ε.1920/112/2, Υπ.Εξ. προς Γ.Δ. Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 4954, 25/2/1920.

⁹⁶⁷ Για την πυρκαγιά του 1917 και την κατάσταση των πυροπαθών βλ. Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης...*, σελ. 120-136. Επίσης, βλ. Καραδήμου - Γερολύμπου, *Το χρονικό της μεγάλης πυρκαγιάς*, 2002 · Χεκίμογλου, *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος. Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης*, 1996 · Παπαστάθη, «Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περίθαλψη των θυμάτων», *Μακεδονικά*, τόμ. ΙΗ΄, 1978, σελ. 143-171 · Pierron, *Εβραίοι και Χριστιανοί...*, σελ. 108-136.

⁹⁶⁸ Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 120.

⁹⁶⁹ *Ο.π.*, σελ. 120-122.

⁹⁷⁰ Pierron, *ό.π.*, σελ. 114.

⁹⁷¹ Τσιλάλης, «Ελευθέριος Βενιζέλος - Ernest Hebrard: πολιτικο-πολεοδομική συνεύρεση υψηλής στάθμης, ή, όταν ένας "Μεγάλος" πολιτικός συναντάει ένα σπουδαίο πολεοδόμο» στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη: Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις*, Πρακτικά συνεδρίου, 2005, σελ. 3.

⁹⁷² Pierron, *ό.π.*, σελ. 127.

⁹⁷³ Ν. 823/1917. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 185, 4/9/1917.

⁹⁷⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 223, 11/10/1917.

Θεσσαλονίκης», ο οποίος προέβλεπε την υποχρεωτική απαλλοτρίωση του μεγαλύτερου ποσοστού των οικοπέδων του αποτεφρωθέντος τμήματος της πόλης.⁹⁷⁵

Η ψήφιση του παραπάνω νομοθετικού πλαισίου προκάλεσε τις αντιδράσεις των Εβραίων της πόλης, οι οποίοι θεώρησαν ότι η εφαρμογή του νέου σχεδίου απειλούσε την ίδια την ύπαρξή τους.⁹⁷⁶ Η εβραϊκή κοινότητα θεώρησε τις κινήσεις του Βενιζέλου, μέρος ενός ενορχηστρωμένου σχεδίου για την εκδίωξη της.⁹⁷⁷ Το αποτεφρωμένο τμήμα αποτελούσε το εμπορικότερο σημείο της πόλης και αφορούσε κατά βάση εβραϊκές περιουσίες. Οι Εβραίοι, κατά τα λεγόμενά τους, ήταν υποχρεωμένοι να δεχτούν απαλλοτρίωση των περιουσιών τους, ενώ σημαντικό μέρος των οικοπέδων τους παραχωρούνταν στο Δήμο για την κατασκευή δρόμων, πλατειών και δημόσιων κτιρίων. Συν τοις άλλοις, ισχυρίστηκαν ότι η απαλλοτρίωση γινόταν με μειωμένη τιμή, χωρίς να υπάρχει βεβαιότητα πληρωμής των ποσών που θα τους όφειλε το κράτος. Ωστόσο, η δεινή κατάσταση στην οποία βρέθηκε ένα μεγάλο ποσοστό απ' αυτούς, τους οδήγησε στη μετανάστευση. Ζητούσαν, επίσης, την κατάργηση του νόμου Παπαναστασίου, με την αντιπολίτευση να τους υπόσχεται ότι σε περίπτωση που εκλεγόταν, θα τον καταργούσε.⁹⁷⁸

Η ελληνική κυβέρνηση θεώρησε υπερβολικές τις αντιδράσεις της εβραϊκής κοινότητας, δεδομένου ότι ο καθορισμός της τιμής των απαλλοτριωθέντων οικοπέδων δεν θα γινόταν αυθαίρετα και δεν θα μεταπωλούνταν σε ελληνική εταιρεία. Θα εκτιμώνταν η αξία εκάστου κτήματος από επιτροπή με τη συμμετοχή του Δήμου Θεσσαλονίκης και των κτηματιών. Σε περίπτωση που ο ιδιοκτήτης θεωρούσε χαμηλή την αξία του οικοπέδου του, μπορούσε να προσφύγει στα δικαστήρια. Στους ιδιοκτήτες θα χορηγούνταν έντοκα κτηματογράφα, πληρωτέα μέχρι τις 31/12/1919, ενώ απαγορεύθηκε η απόκτηση παραπάνω των δυο οικοπέδων. Από την πλευρά του ο Βενιζέλος δήλωνε ότι η απαγόρευση ανοικοδόμησης είχε σκοπό να καταπολεμήσει την κερδοσκοπία,⁹⁷⁹ ενώ το νέο ρυμοτομικό σχέδιο της Θεσσαλονίκης στηρίχτηκε σε πολεοδομικά κριτήρια, ώστε να αποφευχθεί η προηγούμενη πολεοδομική αταξία. Εξάλλου, σύμφωνα με τον ίδιο, το νέο σχέδιο ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις της υγιεινής και της εμπορικής κίνησης της πόλης.⁹⁸⁰ Η ελληνική κυβέρνηση δεν παρέλειπε να τονίζει τις φιλικές της διαθέσεις έναντι της εβραϊκής κοινότητας και τον άδολο χαρακτήρα της νομοθεσίας γύρω από το νέο ρυμοτομικό σχέδιο.⁹⁸¹

Το ζήτημα των Εβραίων πυροπαθών της Θεσσαλονίκης αλλά και οι πολιτικές επιλογές της κυβέρνησης Βενιζέλου, σχετικά με το νέο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης, προκάλεσαν το ενδιαφέρον του τύπου (τοπικού - ευρωπαϊκού) αλλά και των διεθνών εβραϊκών οργανώσεων. Με αφορμή το γεγονός της πυρκαγιάς, ο εβραϊκός τύπος της

⁹⁷⁵ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 101, 9/5/1918. Βλ. επίσης, Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 123-128.

⁹⁷⁶ A.Y.E./A.I.E.E./1918/1/8, Joint foreign committee of the Jewish Board of Deputies and the Anglo - Jewish Association to Gennadius, 19/4/1918.

⁹⁷⁷ Για μια διαφορετική άποψη βλ. Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*, 2006, σελ. 386-394.

⁹⁷⁸ Εν τούτοις, ο Ν. 2633/1921, που ψηφίστηκε από την κυβέρνηση Γούναρη, δεν επέφερε ουσιαστικές αλλαγές στον προηγούμενο νόμο. Pierron, *ό.π.*, σελ. 130.

⁹⁷⁹ Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης...*, σελ. 129.

⁹⁸⁰ *Εφημερίς των Συνζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 13^η της 6/12/1919, σελ. 162.

⁹⁸¹ A.Y.E./A.I.E.E./1918/1/8, Υπ.Εξ. προς πρεσβείες εξωτερικού, αρ. πρωτ. 8200, 24/4/1918.

Θεσσαλονίκης κατηγορούσε την κυβέρνηση για άσκηση αντισημιτικής πολιτικής. Την ίδια περίοδο, οι διεθνείς εβραϊκές οργανώσεις επέκριναν τον Βενιζέλο για αθέτηση των υποσχέσεων του, σχετικά με τις αποζημιώσεις για την απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας των Εβραίων στην καμένη περιοχή της Θεσσαλονίκης. Τον Δεκέμβριο του 1917 ο Βενιζέλος είχε συνάντηση στο Λονδίνο με μέλη εβραϊκών οργανώσεων, όπου του μετέφεραν τα παράπονα των ομοεθνών τους από την Ελλάδα, για το ζήτημα της πυρκαγιάς της Θεσσαλονίκης.⁹⁸²

Κατά τον Έλληνα Πρωθυπουργό, τα όσα υποστήριζαν οι Εβραίοι, ήταν εντελώς ανυπόστατα. Η ψήφιση του νέου νόμου συμπεριλάμβανε όσα είχαν διαμειφθεί μεταξύ μελών εβραϊκών οργανώσεων και του ίδιου, σε συνάντηση που είχαν στο Λονδίνο. Υποστήριξε, επίσης, ότι *«η απαλλοτρίωσις και εκ νέου πώλησις των οικοπέδων δεν γίνεται δια λογαριασμόν της πόλεως αλλά δια λογαριασμόν της ομάδος των παθόντων»*. Επεσήμανε ακόμη, ότι τα έσοδα που θα προέκυπταν, ορισμένα απ' αυτά θα διατίθενταν για τη δημιουργία υποδομών της πόλης, ενώ τα υπόλοιπα θα δίνονταν για την αποκατάσταση των παθόντων. Δεδομένου ότι με την εφαρμογή του νέου σχεδίου θα αυξανόταν η αξία των μη κατεστραμμένων κτιρίων, ο νόμος όριζε ότι *«το ήμισυ της ωφελείας ταύτης θα διατεθή δια την ανέγερσιν δημοσίων και δημοτικών κτιρίων»*.

Ο Βενιζέλος, ως τελευταίο επιχείρημα στην προσπάθεια του να ανατρέψει το αρνητικό κλίμα, υποστήριξε ότι *«και ομολογίαί αιτινες θα δοθούν εις τους παθόντας δια την αξίαν των οικοπέδων των γίνονται δεκταί εις την ονομαστικήν των αξίαν δια την αγοράν οικοπέδων του νέου σχεδίου»*.⁹⁸³ Ο ίδιος δήλωνε αμετακίνητος στο ζήτημα του νέου ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης, όσες πιέσεις και αν δεχόταν. Στο ίδιο μήκος κύματος, ο υπουργός Συγκοινωνίας, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, δήλωνε στη Βουλή ότι *«η κυβέρνησις είναι αποφασισμένη δια παντός τρόπου να ανακοδομηθή η Θεσσαλονίκη επί τη βάσει του νέου σχεδίου»*.⁹⁸⁴

Οι διεθνείς προεκτάσεις του ζητήματος των Εβραίων πυροπαθών της Θεσσαλονίκης μπορούσαν να δημιουργήσουν μείζονα διπλωματικά εμπόδια στην ελληνική πλευρά, δεδομένου των ισχυρών διασυνδέσεων των Εβραίων. Ο Παπαναστασίου επεσήμανε τον παραπάνω κίνδυνο, λέγοντας ότι *«πάσα αδικία γενομένη προς τους Εβραίους Θεσ/νίκης υπό της Ελλάδος θα επηρέαζεν κατά τον διακανονισμόν της ειρήνης εναντίον αυτής την αμερικανικήν κυβέρνησιν»*.⁹⁸⁵ Συνεπώς, η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε, σε διεθνές επίπεδο, κανένα πολιτικό συμφέρον να εκριζώσσει την εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης. Αντιθέτως, το πολιτικό κόστος μιας τέτοιας κίνησης συνεπαγόταν την απώλεια της διπλωματικής υποστήριξης των ελληνικών διεκδικήσεων στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης. Ακόμη, σύμφωνα με τον Παπαναστασίου, η παρουσία του Βενιζέλου αποτελούσε από μόνη της εχέγγυο της άμεμπτης κρατικής συμπεριφοράς έναντι των Εβραίων. Υπήρξε, επίσης, η δήλωση του Υπουργού των Εξωτερικών, Νικ. Πολίτη, *«όστις από καιρού, εν τη ιδιότητι του*

⁹⁸² *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 15^η της 6/12/1919, σελ. 162.

⁹⁸³ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1918/1/8, Τηλ. Βενιζέλου προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3600, Παρίσι, 18/4/1918.

⁹⁸⁴ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 13^η της 6/12/1919, σελ. 141-153.

⁹⁸⁵ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1918/1/8, Παπαναστασίου προς Σιμόπουλο, αρ. πρωτ. 76206, 14-27/9/1918.

Υπουργού των Εξωτερικών της Ελλάδος υπέδειξεν ότι διάκειται συμπαθώς προς την ιδέαν συστάσεως Σιωνικού κράτους εν Παλαιστίνη». ⁹⁸⁶

Δυο χρόνια μετά την πυρκαγιά του 1917, η κατάσταση της εβραϊκής κοινότητας παρέμενε αξιοθρήνητη διότι οι πυροπαθείς διαβιούσαν υπό «φρικωδεστέρας συνθήκας, εις τρώγλας, ερείπια, σταύλους και ετοιμόροπους οικίσκους». Η δραματική κατάσταση των πυροπαθών επιδεινώθηκε μετά από ακραία καιρικά φαινόμενα που έπληξαν την πόλη. Την κατάσταση εκμεταλλεύτηκε η ιταλική προπαγάνδα, η οποία υποστήριζε την άποψη ότι το ελληνικό κράτος επιθυμούσε να εκδιώξει τους Εβραίους από τη Θεσσαλονίκη. Η ιταλική κυβέρνηση παραχώρησε τα παραπήγματα του συμμαχικού ιταλικού στρατού στη Θεσσαλονίκη για την εγκατάσταση των πυροπαθών. Παράλληλα, υπήρξε αμερικανική ανάμειξη, μέσω του Ερυθρού Σταυρού, με δυσμενή σχόλια για την ελληνική διοίκηση. Για τους παραπάνω λόγους, η Γενική Διοίκηση ζητούσε να παραχωρηθούν ορισμένοι στρατώνες του στρατού στην εβραϊκή κοινότητα για την εγκατάσταση των πυροπαθών. Το μέτρο αυτό έβρισκε σύμφωνο και τον Βενιζέλο, ο οποίος διέταξε την παραχώρησή τους. ⁹⁸⁷

Σε επιστολή του αρχιραββίνου Θεσσαλονίκης προς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης τον Φεβρουάριο του 1919, γινόταν λόγος ότι μόνο 5.000 πυροπαθείς είχαν στεγασθεί από τους 53.000, ενώ οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης σε παραπήγματα και το αυξημένο ποσοστό θανάτων, αποτελούσε την καθημερινότητα των πληγέντων. Αν και είχε παρέλθει μεγάλο χρονικό διάστημα δεν είχαν αποκατασταθεί οι πληγέντες. ⁹⁸⁸ Το ζήτημα των πυροπαθών, μονοπωλούσε τις στήλες των εφημερίδων, δυο χρόνια μετά τη μεγάλη πυρκαγιά. Σύμφωνα με τον εβραϊκό τύπο της Θεσσαλονίκης, οι Εβραίοι, άνευ τροφής και στέγης, θα αναγκάζονταν να μεταναστεύσουν. ⁹⁸⁹ Μέχρι το 1933, η εβραϊκή κοινότητα είχε στεγάσει με δικά της έξοδα, 2.500 οικογένειες πυροπαθών. ⁹⁹⁰

3.4. Η κυριαρχία του Σιωνιστικού ρεύματος

Το ρεύμα του Σιωνισμού στα τέλη της δεκαετίας του 1910 αποκτούσε ολοένα και περισσότερα ερείσματα στο εσωτερικό των εβραϊκών κοινοτήτων. ⁹⁹¹ Η δήλωση του Άγγλου Υπουργού Εξωτερικών, Λόρδου Άρθουρ Μπάλφουρ, (2/11/1917) περί της προοπτικής δημιουργίας εβραϊκού κράτους στη Μέση Ανατολή αναθέρμανε τις προσδοκίες των απανταχού Εβραίων και έδωσε νέα πνοή στον εβραϊκό εθνικισμό. ⁹⁹²

⁹⁸⁶ Ο.π.,

⁹⁸⁷ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/1, Γ.Δ. Θεσσαλονίκης προς τα Υπουργεία Εξωτερικών, Συγκοινωνίας και Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 18084, 30/4/1919.

⁹⁸⁸ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/2, αρχιραββίνος Θεσ/νίκης προς Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 7850, 20/2/1919. Βλ. επίσης, Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 8/4, Έκθεσις των Πεπραγμένων του Υπ. Εσ., Ιούνιος 1917 - Οκτώβριος 1920.

⁹⁸⁹ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/2, Αρχηγείο Χωροφυλακής προς το Υπ.Εσ., αρ. πρωτ. 1339/5, 10/4/1919

⁹⁹⁰ Γ.Β./Αρχείο Φύλιππου Δραγούμη [στο εξής Α.Φ.Δ.]/1/38/38.2, Αίτημα Ι.Κ.Θ. προς Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, 1/12/1933.

⁹⁹¹ Για την ανάπτυξη του σιωνιστικού κινήματος βλ. Sharira, *Land and Power, The Zionist Resort to force 1881-1948*, 1992, σελ. 3-126 · Vital, *A people apart, the Jews in Europe 1789-1939*, 1999, σελ. 384-400, 437-438.

⁹⁹² Vital, *ό.π.*, σελ. 687-692. Almgog, *Nationalism & Antisemitism in modern Europe..*, σελ.89-92.

Η Ελλάδα υπήρξε από τις πρώτες χώρες που υποστήριξαν την παραπάνω δήλωση. Ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, Νικ. Πολίτης, τον Φεβρουάριο του 1918 σε συνεδρίαση της Βουλής, δήλωσε ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου θα καταβάλλει κάθε προσπάθεια, «όπως υποβοηθήσει το εθνικόν έργον των Εβραίων, εν πλήρει συμφωνία μετά των μεγάλων Συμμάχων της Ελλάδος [...] μετά συγκινήσεως προσφέρω όλας τας ευχάς μου προς την εβραϊκήν φυλήν, δια την εθνικήν της αποκατάστασιν».⁹⁹³ Η δήλωση Πολίτη προκάλεσε τα θετικά σχόλια των Εβραίων, οι οποίοι έσπευσαν να ευχαριστήσουν την κυβέρνηση για τον τρόπο που αντιμετώπισε τις επιθυμίες του εβραϊκού λαού.⁹⁹⁴

Η Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης τον Οκτώβριο του 1918 με συνεχή αλληλογραφία, ενημέρωνε την κυβέρνηση ότι η σιωνιστική δράση κατακτούσε συνεχές έδαφος μεταξύ των εβραϊκών κύκλων της πόλης, ενώ μικρό τμήμα του εβραϊκού πληθυσμού παρέμενε προσηλωμένο στη Σοσιαλιστική Ένωση, η οποία αντιτίθετο στη δημιουργία ισραηλιτικού κράτους στην Παλαιστίνη. Η σιωνιστική δράση είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη εθνικιστικού κλίματος μεταξύ των Εβραίων της πόλης και την απομάκρυνση – περιχαράκωσή τους από την υπόλοιπη κοινωνία. Εν τούτοις, η Αλιάνς «εργάζεται προς αφομοίωσιν των Εβραίων μετά των Ελλήνων». Ισχυρό εμπόδιο στη διαδικασία αφομοίωσης των Εβραίων αποτελούσε η στάση του αρχιραββίνου Θεσσαλονίκης και το σιωνιστικό ιδεώδες, το οποίο υποστηριζόταν τοιουτοτρόπως από τη ξένη προπαγάνδα.⁹⁹⁵ Συν τοις άλλοις, οι Εβραίοι δεν αισθάνονταν την ανάγκη να μάθουν την ελληνική γλώσσα ή να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους προς τη νέα τους πατρίδα.⁹⁹⁶

Προς την κατεύθυνση της ενδυνάμωσης του Σιωνισμού, εμφανίζονταν στον εβραϊκό τύπο δημοσιεύματα, τα οποία παρουσίαζαν του Εβραίου ως «εθνική» μειονότητα, η οποία δικαιούνταν να καλλιεργήσει τα «εθνικά» της χαρακτηριστικά. Λόγου χάρη, στην εβραϊκή εφημερίδα, *Προ Ισραήλ*, τον Ιούνιο του 1919 δημοσιεύτηκε άρθρο με τίτλο «*Nous sommes une minorité nationale*»,⁹⁹⁷ το οποίο αντικατόπτριζε τις έντονες διεργασίες στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας.⁹⁹⁸

Το 1919, στο πλαίσιο της εξάπλωσης του Σιωνισμού, συστήθηκε η Γενική Σιωνιστική Ομοσπονδία της Ελλάδας με αντιπροσώπους από τις σημαντικότερες εβραϊκές κοινότητες της χώρας. Τον Μάρτιο του 1919 πραγματοποιήθηκε, μετά από έγκριση του Βενιζέλου, το πρώτο πανελλήνιο σιωνιστικό συνέδριο.⁹⁹⁹ Την περίοδο αυτή, ο Κρητικός πολιτικός ήταν διατεθειμένος να κάνει μεγάλες παραχωρήσεις προς τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, για να πείσει την εσωτερική και διεθνή κοινή γνώμη για τα φιλοεβραϊκά του αισθήματα. Ιδιαίτερη σημασία είχε ένα από τα

⁹⁹³ Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου των Εξωτερικών, (επιμ. Θάνος Βερέμης - Φωτεινή Κωνσταντοπούλου), 1999, σελ. 85.

⁹⁹⁴ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/1, Τηλ. Πρόεδρου Ι.Κ.Θ. προς Πολίτη, αρ. πρωτ. 3816, 25/12/1919. Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1918/1/8, Τηλ. Νομάρχη Κέρκυρας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 11868, 2/1/1918.

⁹⁹⁵ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1918/1/8, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς τον Πολίτη, αρ. πρωτ. 1057, 12/10/1918.

⁹⁹⁶ Ο.π.,

⁹⁹⁷ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/2, Εφημερίδα *Pro Israel* (27/6/1919)

⁹⁹⁸ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/2, αρχιραββίνος Θεσ/νίκης προς Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 7850, 20/2/1919.

⁹⁹⁹ Μόλχο, ό.π., σελ. 284

ψηφίσματα του συνεδρίου, με το οποίο ζητούσαν την παραχώρηση εσωτερικής αυτονομίας για τη λειτουργία της εβραϊκής κοινότητας.¹⁰⁰⁰ Με το πέρας του συνεδρίου, εκδόθηκε ψήφισμα στο οποίο εκφραζόταν η επιθυμία των Ελλήνων Εβραίων να ενταχθούν στο ελληνικό κράτος, διατηρώντας, όμως, την εθνική τους ιδιαιτερότητα.¹⁰⁰¹

Κατά την άποψη του προέδρου της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, τα εθνικά δικαιώματα, δηλ η εθνική αυτονομία που επιθυμούσαν, δεν αφορούσε τη θρησκευτική ελευθερία των Εβραίων, δικαίωμα που είχε παραχωρηθεί από την κυβέρνηση και το οποίο επρόκειτο να καταχωρηθεί δια νόμου,¹⁰⁰² αλλά την εθνική αυτονομία των Εβραίων.

Τα ουσιώδη σημεία της εθνικής αυτονομίας, σύμφωνα με τα κηρύγματα των σιωνιστών, συνίσταντο στα εξής: α) να αναγνωριστούν από το κράτος οι κοινότητες των Εβραίων, β) να αποκτήσουν σχολεία για να μπορούν να καλλιεργήσουν την εθνική τους γλώσσα όπως επίσης να δώσουν στα παιδιά τους εβραϊκή διαπαιδαγώγηση, γ) να μπορούν να διαχειρίζονται αγαθοεργά ιδρύματα, δ) να λαμβάνουν κρατική επιχορήγηση, ε) να αργούν το Σάββατο και να μην υποχρεώνονται σε αργία την Κυριακή και στ) να τους επιτρέπεται να τελούν ιεροτελεστίες.

Τέλος, «*αιτείται δια της έννοιας εθνικά δικαιώματα το μέσον όπως οι Ιουδαίοι διατηρηθώσι εθνικώς. Εις τούτο δε ουδέν υπάρχει το βλάπτον τα συμφέροντα του κράτους ένθα διαβιώσιν*», ενώ σύμφωνα με τον πρόεδρο της εβραϊκής κοινότητας δεν υπήρχε η περίπτωση να εμφοιλοχωρήσει η έννοια του ασυμβίβαστου προς τα εθνικά συμφέροντα της Ελλάδας.¹⁰⁰³ Όπως θα δούμε παρακάτω, η ελληνική κυβέρνηση με τον Ν. 2456/1920 θα ικανοποιήσει τον πυρήνα των απαιτήσεων της εβραϊκής κοινότητας. Η νομοθετική πρωτοβουλία της κυβέρνησης Βενιζέλου, όσον αφορά τις επιθυμίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, συνδεόταν στενά με την ανάγκη παρουσίασης ενός φιλελεύθερου μειονοτικού καθεστώτος σε διεθνές επίπεδο.

3.5. Εθελοντικό σώμα Παλαιστίνης

Ένα χρόνο μετά την πυρκαγιά, οι Εβραίοι της διασποράς προσπαθούσαν να θέσουν ζήτημα δημιουργίας εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, ο πρόεδρος της διεθνούς σιωνιστικής επιτροπής, ζήτησε από τον Έλληνα πρεσβευτή στο Κάιρο, Αντώνιο Σαχτούρη, όπως διευκολύνει η ελληνική πλευρά την κατάταξη Εβραίων στα σώματα της Παλαιστίνης. Σύμφωνα με τον Σαχτούρη, η συναίνεση της ελληνικής πλευράς σε κάτι τέτοιο «*θα παράσχη την*

¹⁰⁰⁰ Ο.π., σελ. 285.

¹⁰⁰¹ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./ 1919/1/9/2, «*Juives de Grece qui est tenu a Salonique une resolution fut prise demandant entre autres une autonomie nationale*».

¹⁰⁰² Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/1, αρχιραββίνος Θεσ/νίκης προς τον Γενικό Διοικητή Θεσ/νίκης, ά.α.π., 17/3/1919.

¹⁰⁰³ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/1, Τηλ. προέδρου Ι.Κ.Θ. προς Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης, ά.α.π., 17/3/1919.

ευκαιρίαν εις την Ελλάδα ν' απομακρύνη εκ της Θεσσαλονίκης αριθμόν Εβραίων οίτινες συνεργάζονται μετά των Νεοτούρκων [...]».¹⁰⁰⁴

Σε πρώτη φάση, το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ενημέρωνε τον Σαχτούρη ότι η ελληνική κυβέρνηση διαπνεόταν από τις καλύτερες διαθέσεις έναντι του ισραηλιτικού στοιχείου, υποστήριζε τον σχηματισμό ισραηλιτικού κράτους στην Παλαιστίνη και θα έβλεπε «*μετά ζωνηράς συμπάθειας τούτους συμμετέχοντες της παγκοσμίου πάλης προς εκπλήρωσιν των προαιώνιων πόθων των και ότι ουδεμίαν αντίρρησιν έχει εις τον σχηματισμόν εθελοντικών ισραηλιτικών σωμάτων εν Θεσ/νίκη επί τω σκοπώ τούτω*».¹⁰⁰⁵

Κατ' αρχάς, η ελληνική πλευρά για πολιτικούς λόγους, που άπτονταν της φιλοβρετανικής πολιτικής του Βενιζέλου αλλά και της ανάγκης υποστήριξης των ελληνικών αιτημάτων στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης από τις διεθνείς εβραϊκές οργανώσεις, πίστευε ότι έπρεπε να ταυτιστεί με τις σιωνιστικές επιθυμίες. Για τον λόγο αυτό το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ζητούσε να μάθει ποιες κλάσεις Εβραίων υπηρετούσαν στον ελληνικό στρατό, ποιες χρησιμοποιούνταν από τους συμμάχους σε βοηθητικές υπηρεσίες και αν ήταν το Υπουργείο Στρατιωτικών διατεθειμένο να απαλλάξει, όσους επιθυμούσαν να καταταχθούν στο συγκεκριμένο εθελοντικό σώμα.¹⁰⁰⁶

Το ζήτημα είχε διεθνή χαρακτήρα, δεδομένου ότι αφορούσε τα ευρύτερα συμφέροντα των δυνάμεων της εποχής. Ο Έλληνας πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη, Κωνστ. Κανελλόπουλος, ενημέρωνε το Υπουργείο Εξωτερικών ότι οι αγγλικές αρχές της Παλαιστίνης θεωρούσαν «*ότι πρόκειται να συνηφθή συμφωνία μεθ' ημών καθ' ην Εβραίοι Έλληνες υπήκοοι ηδύναντο να κατατάσσονται εις εβραϊκόν τάγμα Παλαιστίνης*».¹⁰⁰⁷

Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών έκανε γνωστό στον Βενιζέλο ότι ο Έλληνας πρόξενος στο Κάιρο ανέφερε ότι «*ο κ. Veazman, πρόεδρος Σιωνιστικής επιτροπής εξήτησεν όπως διευκολύνωμεν της εις τα ισραηλιτικά σώματα Παλαιστίνης κατάταξιν Εβραίων Ελλήνων στρατευσίμων*».¹⁰⁰⁸ Με την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα, το υπουργικό συμβούλιο αποφάσισε να χορηγήσει άδεια

«εις τους εν Αιγύπτω στρατευσίμους Ιουδαίους, υπηκόους Έλληνας να καταταχθώσιν εθελονταί εις τον εν Παλαιστίνη Αγγλικόν στρατόν [...] η αυτή άδεια παραχωρείται εις τους εν Θεσσαλονίκη Ισραηλίτας, υπηκόους Έλληνας, τους μη ανήκοντας εις τας ήδη κληθείσας κλάσεις [...] επιτρέπεται επίσης εις τους ανήκοντας εις τας ήδη κληθείσας κλάσεις να καταταχθώσι εις τα ως άνωθι εθελοντικά σώματα εφ' όσον ήθελον δηλώσει ότι μεταβαίνοντες εις Παλαιστίνην θα εδέχοντο μάχιμον υπηρεσίαν».¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁴ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1918/1/8, Τηλ. Σαχτούρη, αρ. πρωτ. 7259, Αλεξάνδρεια, 8/8/1919.

¹⁰⁰⁵ Α.Υ.Ε./1918/Θ/Α.Α.Κ.,2, Υπ.Εξ. προς την Γ.Δ. Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 7259, 16/8/1918.

¹⁰⁰⁶ Α.Υ.Ε./1918/Θ/Α.Α.Κ.,2,Υπ.Εξ. προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 7560, 23/8/1920.

¹⁰⁰⁷ Α.Υ.Ε./1918/Θ/Α.Α.Κ., 2, Κανελλόπουλος προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., Κων/πολη, 27/8/1918.

¹⁰⁰⁸ Α.Υ.Ε./1918/Α/Α.Α.Κ.,5, Υπ.Εξ. προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 7785 εμπ. 1/9/1918 και Α.Υ.Ε./1918/Θ/230, Βενιζέλος προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., 22/9/1918.

¹⁰⁰⁹ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1918/1/8, Απόφαση Υπουργικού Συμβουλίου, πράξη 540, Αθήνα, 25/9/1918.

Για τη συγκεκριμένη πολιτική απόφαση, ο αρχιραββίνος Θεσσαλονίκης ευχαριστούσε τον πρωθυπουργό για την κατανόηση στα ζητήματα της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, κυρίως όμως για τη συγκρότηση εθελοντικού σώματος Εβραίων και αποστολή αυτού στη Παλαιστίνη.¹⁰¹⁰ Την ίδια περίοδο, το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών απέστειλε εγκύκλιο στη Μακεδονία και στην Αίγυπτο, ώστε να ενημερωθούν οι κατά τόπους αρχές για το ζήτημα της στρατολόγησης.¹⁰¹¹

Ο Σαχτούρης, μετά τις εντολές που έλαβε από την κυβέρνηση Βενιζέλου, διαβεβαίωσε τον Veazman ότι η ελληνική πλευρά υποστήριζε την εθνική αποκατάσταση των Εβραίων και πρότεινε όπως οι «εν Αιγύπτω ισραηλίται Έλληνες στρατεύσιμοι έχωσι το δικαίωμα να υπηρετήσωσιν είτε εν Παλαιστίνη είτε εν Μακεδονία».¹⁰¹²

Τον Ιανουάριο του 1919 ο Βενιζέλος επιβεβαίωσε τη θέση της ελληνικής κυβέρνησης ότι «εγκρίνομεν όπως επιτραπή εις τους Εβραίους οπλίτας αναλάβωσιν υπηρεσιών εις τον εν Παλαιστίνη Στρατόν αρκεί Άγγλοι να δέχωνται αυτούς».¹⁰¹³ Τον ίδιο μήνα καταρτίστηκε το πρώτο σώμα εθελοντών με 22 Εβραίους οπλίτες του ελληνικού στρατού που δήλωσαν επιθυμία να συμμετάσχουν στο εθελοντικό σώμα της Παλαιστίνης. Μολαταύτα, η λήξη των εχθροπραξιών στο μέτωπο της Παλαιστίνης δημιουργούσε στις ελληνικές αρχές την απορία «αν μετά την λήξιν πολεμικών επιχειρήσεων υφίσταται λόγος αποστολής στρατιωτών τούτων εις Παλαιστίνην».¹⁰¹⁴ Είναι αλήθεια ότι ο αριθμός των 22 στρατιωτών, που επιθυμούσαν να καταταχθούν στα εθελοντικά σώματα της Παλαιστίνης, ήταν πολύ μικρός, για να μπορούμε να πούμε ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στήριξαν μαζικά το παραπάνω εγχείρημα.

3.6. Ο Βενιζέλος στο Συνέδριο Ειρήνης – Ο ρόλος των Εβραίων

Από τα τέλη του 1918 κυκλοφορούσαν φήμες ότι οι Εβραίοι Σιωνιστές της Θεσσαλονίκης, σε συνεργασία με τους εβραϊκούς κύκλους των Παρισίων, του Λονδίνου και της Ουάσιγκτον, θα ζητούσαν από τη Συνδιάσκεψη Ειρήνης την αυτονομία της Μακεδονίας για εθνολογικούς και οικονομικούς λόγους.¹⁰¹⁵ Παράλληλα, μέλη της Σιωνιστικής Ένωσης δήλωναν ότι ο εβραϊκός λαός της Θεσσαλονίκης ήταν δυσαρεστημένος με την ελληνική διοίκηση λόγω της παρεμπόδισης ανοικοδόμησης της πόλης και απεφάσισε να στείλει επιτροπή στις συμμαχικές κυβερνήσεις, η οποία θα ζητούσε την ανεξαρτητοποίηση της Θεσσαλονίκης και την ανακήρυξή της σε ελεύθερη πόλη.¹⁰¹⁶

¹⁰¹⁰ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1918/1/8, αρχιραββίνος Θεσσαλονίκης προς υπουργό Εξωτερικών, 25/9/1918.

¹⁰¹¹ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1918/1/8, Υπ.Εξ. προς Υπουργείο Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 8866, 29/9/1918 και Υπουργείο Στρατιωτικών προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 157340, 18/10/1918.

¹⁰¹² Α.Υ.Ε./1918/Θ/Α.Α.Κ., 2, Υπ.Εξ. προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 7785, 1/9/1918.

¹⁰¹³ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/1, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1354, Παρίσι, 30/1/1919.

¹⁰¹⁴ Υπ.Εξ. προς Πρόεδρο Κυβερνήσεως, αρ. πρωτ. 741, 27/1/1919 και Υπουργείο των Στρατιωτικών προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 8686, 19/1/1919.

¹⁰¹⁵ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1918/1/8, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1230, 29/12/1918.

¹⁰¹⁶ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/2, Γ.Δ. Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2, 29/1/1919.

Τον Φεβρουάριο του 1919 ο Έλληνας πρωθυπουργός θεωρούσε αναγκαίο να αποσταλούν απ' όλες τις εβραϊκές κοινότητες της Ελλάδας κείμενα διαμαρτυρίας προς την Εβραϊκή Ένωση Παρισίων, με σκοπό να αναιρέσουν τις κατηγορίες περί μειονεκτικής θέσης των Εβραίων της Ελλάδας. Ο Βενιζέλος έκανε έκκληση στην ειλικρινή και δίκαιη κρίση των μελών της εβραϊκής κοινότητας. Τους ζητούσε να επιβεβαιώσουν το γεγονός ότι απολάμβαναν *«απόλυτον ισονομίαν και ότι πάντοτε έτυχον της πλέον αμερολήπτου κυβερνητικής υποστηρίξεως»*.¹⁰¹⁷

Το ζήτημα της διεθνοποίησης του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, ως σκιά από το παρελθόν, ξαναερχόταν στο προσκήνιο. Το ίδιο ζήτημα μας είχε απασχολήσει την περίοδο κατάληψης της πόλης από τον ελληνικό στρατό. Τότε, η ασάφεια γύρω από το μέλλον της Θεσσαλονίκης τροφοδοτούσε σενάρια περί διεθνοποίησης της πόλης. Τα συγκεκριμένα σενάρια είχαν συνδεθεί με τα οικονομικά συμφέροντα της ακμάζουσας εβραϊκής κοινότητας και είχαν δημιουργήσει αμοιβαία καχυποψία μεταξύ των Εβραίων και της ελληνικής Πολιτείας. Οι φήμες για τη διεθνοποίηση της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν περισσότερο έμμεση απειλή, για να αποσπάσει η εβραϊκή κοινότητα διευρυμένα προνόμια παρά εδράζονταν σε πραγματική βάση. Ωστόσο, μια πιθανή διεθνοποίηση της Θεσσαλονίκης προωθούσε σε μεγάλο βαθμό τα οικονομικά συμφέροντα των Εβραίων της πόλης, των οποίων οι οικονομικές δραστηριότητες, μετά την απόδοση της πόλης στο ελληνικό κράτος, είχαν υποστεί σημαντικούς περιορισμούς.

Φήμες που κυκλοφορούσαν από ισραηλιτικές πηγές αναφέρονταν στο γεγονός ότι, αν και η κυβέρνηση εμφορούνταν από φιλελεύθερο πνεύμα έναντι των μειονοτήτων, μολαταύτα, ήταν εξαιρετικά δυσχερές να ενημερήσει η Θεσσαλονίκη υπό καθεστώς πλήρους οικονομικής και τελωνειακής εξίσωσης με τα υπόλοιπα λιμάνια της Ελλάδας. Η, εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων, καθυστέρηση στην ανοικοδόμηση της πόλης, η έλλειψη επαρκούς ενδοχώρας και τέλος η προτίμηση του Πειραιά σε βάρος της Θεσσαλονίκης έθεσαν το λιμάνι της σε δεύτερη μοίρα.

Σύμφωνα με τις ίδιες πηγές, προτεινόταν η πόλη να απολαμβάνει των πλεονεκτημάτων της ελεύθερης πόλης ή του ελεύθερου λιμένα. Με την άποψη αυτή ταυτιζόταν και ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος δήλωσε στον Πρωτονοτάριο, διευθυντή του Γραφείου Τύπου της Γενικής Διοίκησης, ότι η Θεσσαλονίκη δεν ήταν λιμάνι μόνο της Ελλάδας αλλά όλης της νοτιοανατολικής Ευρώπης, για το λόγο αυτό θα ήταν εμπορικά σωστό να μετατρέπόταν σε ελεύθερο λιμάνι και ίσως και σε ελεύθερη πόλη. Το ελληνικό κράτος θα έχανε τους δασμούς αλλά θα επωφελούνταν όλη η χερσόνησος του Αίμου, ενώ κατά πάσα πιθανότητα οι Εβραίοι θα προέβαιναν σε διάβημα στο Συνέδριο Ειρήνης, ώστε η Θεσσαλονίκη να ανακηρυχθεί ελεύθερη πόλη.¹⁰¹⁸

Οι ισραηλιτικοί κύκλοι, όμως, γνωρίζοντας πόσο δύσκολο ήταν να τεθεί το παραπάνω ζήτημα στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης, εμφανίζονταν εφεκτικοί ενώ

¹⁰¹⁷ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/2, Τηλ. Βενιζέλου προς τον Αντιπρόεδρο, αρ. πρωτ. 2285, Παρίσι, 22/2/1919 και Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 288, 25/4/1919.

¹⁰¹⁸ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/1, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 363, 29/5/1919.

προχωρούσαν σε διαψεύσεις των φημών με άρθρα στο διεθνή τύπο.¹⁰¹⁹ Ο πρόεδρος της εβραϊκής κοινότητας διέψευδε δημοσιεύματα του διεθνούς τύπου περί αλλαγής του καθεστώτος της πόλης. Σύμφωνα με τον ίδιο, ουδέποτε η εβραϊκή κοινότητα ζήτησε την αλλαγή του καθεστώτος της πόλης.¹⁰²⁰

Μολαταύτα, το 1919 οι Εβραίοι Σιωνιστές, απογοητευμένοι από τη στάση της κυβέρνησης Βενιζέλου έναντι του ζητήματος της πυρκαγιάς, κατέθεσαν στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης πρόταση αλλαγής του καθεστώτος της πόλης.¹⁰²¹ Η κίνηση αυτή, τη στιγμή που ο Βενιζέλος μαχόταν για την εκπλήρωση των οραμάτων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, δημιούργησε αναστάτωση στην ελληνική αντιπροσωπεία. Ο αρχιραββίνος εξηγούσε στον Ν. Πολίτη ότι επρόκειτο για ιδιωτικές πρωτοβουλίες, οι οποίες δεν εξέφραζαν τις επίσημες αρχές της εβραϊκής κοινότητας, ωστόσο η δραστηριότητα των Εβραίων σιωνιστών συνέχιζε αμείωτη.

Ο βουλγαρικός τύπος, τον Αύγουστο του 1919, έκανε λόγο ότι οι ισραηλιτικές κοινότητες Θεσσαλονίκης, Καβάλας και Σερρών απέστειλαν στη Συνδιάσκεψη διαμαρτυρία, όπου διατύπωναν την επιθυμία να μην παραμείνουν υπό την ελληνική διοίκηση. Κατέστη αδήριτη ανάγκη να μεταβεί στην Θεσσαλονίκη ο ίδιος ο Βενιζέλος, για να τους μεταπεισει. Τους υποσχέθηκε, επίσης, προνόμια, αν απέσυραν τη διαμαρτυρία, ενώ στο εξής οι Εβραίοι θα ήταν ελεύθεροι των στρατιωτικών υποχρεώσεων.¹⁰²²

Οι κινήσεις του Βενιζέλου έναντι της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης απέδωσαν καρπούς, δεδομένου ότι οι όποιες καταγγελίες των Εβραίων σιωνιστών δεν έλαβαν μεγαλύτερη έκταση και δεν επηρέασαν τις ελληνικές διεκδικήσεις. Προς τα τέλη του 1919 το κλίμα μεταξύ των ελληνικών αρχών και της εβραϊκής κοινότητας άρχισε να αλλάζει. Οι διεργασίες, που σημειώνονταν στο Παρίσι και οι αποφάσεις που λαμβάνονταν, επηρέασαν τους υπολογισμούς που έκανε η κάθε πλευρά. Ελληνική πολιτεία και Εβραίοι είχαν κοινό συμφέρον από την πτώση ή τη συρρίκνωση των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι μεν πρώτοι βρίσκονταν πολύ κοντά στην προσάρτηση της Θράκης και της Σμύρνης, οι δε Εβραίοι άγγιζαν το όνειρο της δημιουργίας εβραϊκού κράτους στα εδάφη της Παλαιστίνης. Ταυτόχρονα, οι ισραηλιτικοί κύκλοι της Θεσσαλονίκης, για εμπορικούς λόγους, υποδέχτηκαν με ενθουσιασμό την απελευθέρωση της Ξάνθης από τον ελληνικό στρατό (Οκτώβριος του 1919). Δεν έκρυβαν, δε, την επιθυμία τους να επεκταθεί η ελληνική επικράτεια, ώστε να αποκτήσει μεγαλύτερη ενδοχώρα το εμπορικό λιμάνι της Θεσσαλονίκης.¹⁰²³

¹⁰¹⁹ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 270, 16/4/1919. Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1917/1/7, Γ. Τ. Θεσσαλονίκης προς τον Ν. Πολίτη, αρ. πρωτ. 220, 26/12/1917.

¹⁰²⁰ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/2, Πρόεδρος της Ι.Κ.Θ. προς το Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης, ά.α.π., 22/7/1919.

¹⁰²¹ Μόλχο, ό.π., σελ. 280.

¹⁰²² Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/2, Γ. Τ. Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2955, 9/8/1919.

¹⁰²³ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/1, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 653, 17/10/1919.

3.6.1. Ο Νόμος 2456/1920

Οι Εβραίοι που θα βρίσκονταν υπό ελληνική διοίκηση «μετά την ένωση της Σμύρνης και της Αδριανουπόλεως», στην ελληνική επικράτεια θα ανέρχονταν σε 300.000.¹⁰²⁴ Συνεπώς, η ύπαρξη ενός νομοθετικού πλαισίου, που να αφορά τον τρόπο λειτουργίας των ισραηλιτικών κοινοτήτων, αποτελούσε αδήριτη ανάγκη για τη κυβέρνηση Βενιζέλου. Ο Ν. 2456/1920, αυτή η φιλελεύθερη ή αλλιώς πληθωρική νομοθεσία, όπως την χαρακτηρίζει ο Bernard Pierron,¹⁰²⁵ κατοχύρωνε με τον καλύτερο τρόπο τα δικαιώματα της εβραϊκής κοινότητας στο πλαίσιο της Μεγάλης Ελλάδας του Αυγούστου του 1920.¹⁰²⁶

Μέσα του 1919, ο αρχιραββίνος Θεσσαλονίκης ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση την ικανοποίηση συγκεκριμένων αιτημάτων. Είχε προηγηθεί συνάντηση στο Παρίσι των αντιπροσώπων της εβραϊκής κοινότητας με την ελληνική αντιπροσωπεία. Η εβραϊκή αντιπροσωπεία είχε καταθέσει υπόμνημα στη Συνδιάσκεψη για την ανάγκη αναγνώρισης των ισραηλιτικών κοινοτήτων ως διακεκριμένων και αυτόνομων οργανισμών. Ζητούσε, επίσης, τον διορισμό ενός τουλάχιστον Ισραηλίτη υπαλλήλου σε κάθε δημόσιο γραφείο στη Θεσσαλονίκη προς διευκόλυνσή τους, μέχρις ότου εξοικειωθούν με την ελληνική γλώσσα.¹⁰²⁷ Γενικότερα, η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας από τους Εβραίους, ως κριτήριο αφομοίωσής τους από την ελληνική κοινωνία, δεν είχε παρουσιάσει καμία σημαντική πρόοδο. Μπορεί να μάθαιναν την ελληνική γλώσσα, εντούτοις, από την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης ουδεμία σοβαρή μέριμνα είχε ληφθεί για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα εβραϊκά σχολεία.¹⁰²⁸

Στα αιτήματα των Εβραίων συμπεριλαμβάνονταν, επίσης, η ενίσχυση των εβραϊκών σχολείων με Έλληνες διδασκάλους, το ζήτημα της αργίας του Σαββάτου αλλά και τα ζητήματα αρμοδιότητας της ραββινείας σε ζητήματα γάμου, διαζυγίου, διατροφής κ.α. Βασικό, επίσης, αίτημα ήταν και η αλλαγή στάσης της κυβέρνησης Βενιζέλου σχετικά με το ζήτημα των Εβραίων που διέθεταν ξένη υπηκοότητα. Η ελληνική πλευρά δεν αποδέχονταν Εβραίοι, ξένης υπηκοότητας, να συμμετέχουν στα όργανα εκπροσώπησης της εβραϊκής κοινότητας, όπως η Γενική Συνέλευση και το Συμβούλιο της Κοινότητας.¹⁰²⁹

Πριν την ψήφιση του νόμου *Περί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων*, βρίσκονταν σε εξέλιξη διαπραγματεύσεις μεταξύ της κυβέρνησης και του προέδρου της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, Ιάκωβου Καζέ. Ο Καζές ζητούσε την ενίσχυση των

¹⁰²⁴ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 407, 18/6/1919.

¹⁰²⁵ Pierron, *ό.π.*, σελ. 153.

¹⁰²⁶ Τον Δεκέμβριο του 1920 εγκρίθηκε το καταστατικό της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης και αναγνωρίστηκε ως νομικό πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 290, 21/12/1920. Όπως επίσης, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 195, 28/6/1923.

¹⁰²⁷ Α.Υ.Ε./1921/41/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 423, 28/6/1919.

¹⁰²⁸ Α.Υ.Ε./1921/41/2, Υπουργείο Εκκλησιαστικών και..., προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3570, 3/3/1920.

¹⁰²⁹ Α.Υ.Ε./1921/41/2, Γ.Δ. Θεσ/νίκης προς τον υπουργό των Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 354, 29/8/1919. Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1920/1/10, Τηλ. Αδοσίδη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 890, 20-5/5/1920.

προνομίων της κοινότητας, όμως, η ελληνική πλευρά θεωρούσε πρώτον, υπερβολικές τις αξιώσεις του και δεύτερον, ότι δεν εκπροσωπούσε τα φρονήματα όλων των Εβραίων αλλά μόνο της ιθύνουσας τάξης.

Πράγματι, οι αντιπρόσωποι της εβραϊκής κοινότητας στις συνομιλίες με την ελληνική κυβέρνηση δεν εξελέγησαν δια καθολικής ψηφοφορίας όλων των Εβραίων, αλλά δικαίωμα ψήφου είχαν μόνο όσοι κατέβαλλαν τον κοινοτικό φόρο «πέτσα», δηλαδή περίπου 2.200 άτομα έναντι συνολικού αριθμού 68.000. Με βάση τον παραπάνω τρόπο εκλογής, αποκλειόταν η κοινωνική τάξη των εργατών αλλά και των Εβραίων σοσιαλιστών, οι οποίοι αποτελούσαν περίπου το ήμισυ του πληθυσμού. Εκτός διαδικασίας έμενε και το ρεύμα των Εβραίων φιλελευθέρων, οι οποίοι επιθυμούσαν περισσότερη ελευθερία σκέψης και θρησκευτικών πεποιθήσεων. Αρκετοί από αυτούς αντιμετώπιζαν θετικά την προσέγγιση της εβραϊκής κοινότητας με το ελληνικό κράτος, ενώ ήλπιζαν σ' ένα περισσότερο φιλελεύθερο νομοσχέδιο.¹⁰³⁰ Συνεπώς, γίνεται σαφές ότι στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας υπέβασκε μια διαμάχη για το ποιός ήταν ο αυθεντικός εκφραστής των δικαιωμάτων των Ελλήνων Εβραίων της Θεσσαλονίκης.

Συνοψίζοντας μπορούμε να επισημάνουμε ότι τα αιτήματα συσχετιζόνταν με την επιθυμία να καταρτιστεί κοινοτικός χάρτης της εβραϊκής κοινότητας και να ρυθμιστεί το πλαίσιο λειτουργίας των εβραϊκών σχολείων, με προτεραιότητα τη διδασκαλία της εβραϊκής γλώσσας και κουλτούρας. Οι Εβραίοι προσπάθησαν να θέσουν ένα πλαίσιο συνύπαρξης με το νέο κράτος στο οποίο ανήκαν, αν και δεν είχαν τις προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο.¹⁰³¹ Ο αρχιραββίνος ζητούσε να μην αναγραφεί στο Σύνταγμα ο κοινοτικός χάρτης των Εβραίων, αλλά απλώς να καθιερωθεί δια νόμου. Σύμφωνα με τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, αφότου οι Εβραίοι απέβαλλαν την ιδέα ότι η Θεσσαλονίκη μπορούσε να μετατραπεί σε διεθνή πόλη, ζήτησαν την επίσημη αναγνώριση της κοινότητάς τους, ως νομικό πρόσωπο.¹⁰³²

Ο Βενιζέλος επιφόρτισε τον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης, Αναστάσιο Αδοσίδη, να εξετάσει τα ζητήματα της εβραϊκής επιτροπής και να καταρτίσει νομοσχέδιο, με ιδιαίτερη βαρύτητα στα ζητήματα των εβραϊκών σχολείων και των πυροπαθών.¹⁰³³ Τον Αύγουστο του 1920 η κυβέρνηση Βενιζέλου έφερε προς ψήφιση τον Ν. 2456, *Περί Ισραηλιτικών κοινοτήτων*. Επρόκειτο για ένα νόμο, ο οποίος ρύθμιζε τον τρόπο λειτουργίας των εβραϊκών κοινοτήτων και τη σχέση τους με την ελληνική Πολιτεία. Η Ελλάδα υπήρξε από τις πρώτες χώρες που αναγνώρισε τις εβραϊκές κοινότητες ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου.

Τα βασικά σημεία του Ν. 2456, *Περί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων* ήταν τα εξής:¹⁰³⁴

- (Άρθ. 1) Στις πόλεις του ελληνικού βασιλείου, όπου κατοικούσαν μονίμως περισσότερες από είκοσι ισραηλιτικές οικογένειες, θα λειτουργούσε Συναγωγή και

¹⁰³⁰ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1920/1/10, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς Ν. Πολίτη, αρ. πρωτ. 202, 17/5/1920.

¹⁰³¹ Μόλχο, *ό.π.*, σελ. 289-291.

¹⁰³² Α.Υ.Ε./1921/41/2, Γ.Δ. Θεσ/νίκης προς τον υπουργό των Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 354, 29/8/1919.

¹⁰³³ Α.Υ.Ε./1921/41/2, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού προς κ. Καζάν, αρ. πρωτ. 754, [χ.χ.]

¹⁰³⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 173, 2/8/1920. Επίσης, Pierron, *ό.π.*, σελ. 148-150.

μπορούσε, επίσης, να ιδρυθεί με Β.Δ., εβραϊκή κοινότητα, αναγνωριζόμενη ως νομικό πρόσωπο.

- (Άρθ. 2) Σε κάθε πόλη, κωμόπολη ή χωριό λειτουργούσε μια μόνο εβραϊκή κοινότητα, στην οποία ανήκε η υπάρχουσα και μελλοντικά αποκτώμενη κινητή και ακίνητη περιουσία της κοινότητας.
- (Άρθ. 5) Οι ισραηλιτικές κοινότητες είχαν τη δυνατότητα να ιδρύουν και να συντηρούν εκπαιδευτήρια για τους ισραηλιτόπαιδες. Το πρόγραμμα των διδασκόμενων μαθημάτων, συντασσόμενο από τις κοινότητες, έπρεπε να προνοεί περί της επαρκούς διδασκαλίας της επίσημης γλώσσας του κράτους. Το διδακτικό προσωπικό των μαθημάτων, που διδάσκονταν στην ελληνική γλώσσα, διοριζόταν όπως και το προσωπικό των δημόσιων σχολείων. Όλα τα υπόλοιπα μαθήματα θα διδάσκονταν σε οποιαδήποτε γλώσσα επιθυμούσε κάθε κοινότητα. Τα κοινοτικά ισραηλιτικά σχολεία υπόκεινταν στην επιθεώρηση του κράτους. Οι μαθητές και οι απόφοιτοι των ισραηλιτικών σχολείων είχαν το δικαίωμα της εγγραφής, μετά από ευδόκιμες κατατακτήριες εξετάσεις, στα δημόσια σχολεία της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης.
- (Άρθ. 6) Το κοινοτικό συμβούλιο, το οποίο έδρευε σε κάθε κοινότητα, διαχειριζόταν την περιουσία και εν γένει κάθε υπόθεση της κοινότητας.
- (Άρθ. 9) Σε κάθε κοινότητα προϊστάτο ένας αρχираββίνος, διοριζόμενος και απολυόμενος με Β.Δ, κατόπιν πρότασης της εβραϊκής κοινότητας.
- (Άρθ. 11) Σε κάθε κοινότητα έδρευε Ραββινικό Συμβούλιο, του οποίου προέδρευε ο αρχираββίνος. Τα Ραββινικά Συμβούλια αποφαινόταν επί παντός θρησκευτικού ζητήματος, το οποίο αφορούσε την Κοινότητα.
- (Άρθ. 12) Το Θρησκευτικό δικαστήριο έφερε τον τίτλο «Μπεν-ντιν» και τα μέλη του διοριζόνταν από το Ραββινικό Συμβούλιο και αποφαινόταν επί προσωπικών υποθέσεων των Εβραίων και ειδικά επί των περιπτώσεων της σύστασης και της διάλυσης του γάμου μεταξύ Εβραίων, σύμφωνα πάντα με τον Ιερό Ιουδαϊκό Νόμο.
- (Άρθ. 13) Το θρησκευτικό δικαστήριο «Μπεν-ντιν» αποφάσιζε οριστικά περί διάλυσης του γάμου, στηριζόμενο στον Ιερό Ιουδαϊκό Νόμο.
- (Άρθ. 14) Οι αποφάσεις του θρησκευτικού δικαστηρίου «Μπεν-ντιν» κηρύσσονταν εκτελεστές, κατόπιν αίτησης των ενδιαφερομένων στον Πρόεδρο των Πρωτοδικών, στην περιφέρεια του οποίου έδρευε το θρησκευτικό δικαστήριο. Σε περίπτωση άρνησης του Προέδρου να κηρύξει εκτελεστέα την απόφαση του θρησκευτικού δικαστηρίου, η υπόθεση μεταφερόταν, κατόπιν αίτησης, ενώπιον του αρμοδίου Πρωτοδικείου.
- (Άρθ. 15) Κατόπιν αίτησης της πλειονότητας των αρχираββίνων της Ελλάδας προβλεπόταν να εκλέγεται γενικός αρχираββίνος, ένας εκ των υπάρχοντων διορισμένων αρχираββίνων. Υπό την αρμοδιότητα του Γενικού αρχираββίνου μπορούσε να συστηθεί δεύτερου βαθμού θρησκευτικό δικαστήριο, το οποίο θα λειτουργούσε ως Εφετείο επί των αποφάσεων των «Μπεν-ντιν. Τα της εκλογής του γενικού αρχираββίνου, όπως και τα όρια της δικαιοδοσίας του, θα ορίζονταν με Β.Δ.
- (Άρθ. 16) Υπέρτατη αρχή κάθε κοινότητας, ενώπιον της οποίας λογοδοτούσε ο αρχираββίνος και το κοινοτικό συμβούλιο, ήταν η Κοινοτική Συνέλευση.

- (Άρθ. 17) Κάθε εβραϊκή κοινότητα υπέβαλλε προς έγκριση στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών τον ιδιαίτερο κανονισμό της, ο οποίος θα κυρωνόταν μέσω Β.Δ.
- (Άρθ. 23) Απαλλάσσονταν από εισαγωγικούς φόρους, προϊόντα, τα οποία συσχετιζόνταν με τις θρησκευτικές τελετές της εβραϊκής θρησκείας (άζυμα του ισραηλιτικού Πάσχα).
- (Άρθ. 24) Προβλέπονταν πιστώσεις του κράτους ή των δήμων προς τις εβραϊκές κοινότητες για φιλανθρωπικούς ή εκπαιδευτικούς σκοπούς.
- (Άρθ. 25) Οι Εβραίοι είχαν το δικαίωμα να τηρούν τα εμπορικά τους βιβλία στην ισπανοεβραϊκή ή τη γαλλική γλώσσα.
- (Άρθ. 26) Οι Εβραίοι δικαιούνταν να αργούν το Σάββατο αντί της Κυριακής. Οι διοικητικές αρχές ήταν υποχρεωμένες να μην τους απασχολούν το Σάββατο ή στις μεγάλες θρησκευτικές τους εορτές.

3.6.2. Ο Νόμος 2400/1920

Στο ίδιο πλαίσιο του ενδιαφέροντος του Βενιζέλου για την εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης, εντασσόταν και ο Ν. 2400/1920 «*Περί επεκτάσεως του ευεργετήματος της απαλλαγής υπό των διαταγμάτων 1550 του 1917 και 2117 του 1917 της Προσωρινής Κυβερνήσεως και εις τους Ισραηλίτας τους καταγομένους εκ Μακεδονίας*».¹⁰³⁵ Αναλυτικότερα, οι σχετικές διατάξεις των υπ. αριθμ. 1550 και 2117 διαταγμάτων της Προσωρινής Κυβέρνησης, περί εξαίρεσης, απαλλαγής και αναβολής των μουσουλμάνων από την υποχρέωση στρατιωτικής θητείας, επεκτείνονταν και στους Εβραίους που κατοικούσαν στις ίδιες περιοχές. Βέβαια, για την απαλλαγή στράτευσης υποχρεούνταν να καταβάλλουν φόρο που έφτανε τις 3.000 δρχ. ανά άτομο.

Την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης είχε καλέσει τις κλάσεις 1913, 1914 και 1915, ενώ είχε προηγηθεί ίδια απόφαση του Κράτους των Αθηνών. Ο Ν. 2400 τροποποιήθηκε με τον Ν. 2728/1921, ο οποίος παρέμεινε σε ισχύ όσο διήρκεσε η μικρασιατική εκστρατεία. Από το 1927 και ύστερα, οι Εβραίοι που είχαν γεννηθεί από το 1902 και εξής, υπηρετούσαν στον ελληνικό στρατό, όπως και οι υπόλοιποι Έλληνες πολίτες, χωρίς καμία δυνατότητα απαλλαγής.¹⁰³⁶

Βασικός στόχος της κυβέρνησης Βενιζέλου ήταν μέσω του μέτρου της απαλλαγής στράτευσης να καθησυχάσει τους Εβραίους και τους μουσουλμάνους.¹⁰³⁷ Η ψήφιση του παραπάνω μέτρου περιόρισε αισθητά τη μετανάστευση των δυο παραπάνω στοιχείων, με συνέπεια να καταλαγιάσει ο διεθνής τύπος, ο οποίος παρουσίαζε τη φυγή των μειονοτικών ομάδων, ως το αποτέλεσμα των διώξεων που υφίσταντο από τις ελληνικές αρχές. Με την ψήφιση του παραπάνω μέτρου έγινε εμφανέστερη η ικανοποίηση των Εβραίων, ακόμα και των σιωνιστών, για τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι τους. Συγκεκριμένα, ο Εβραίος βουλευτής Μαλλάχ δήλωνε στο

¹⁰³⁵ Άρθ. 2 του Ν.2400/1920. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 219, 23/9/1920.

¹⁰³⁶ Pierron, ό.π., σελ. 160. Αργότερα, προέκυψε ζήτημα με τη στράτευση των Εβραίων ιεροτελεστών Θεσσαλονίκης βλ. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 93, Υπόθεση Ιεροτελεστών Θεσσαλονίκης, 1932.

¹⁰³⁷ Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης...*, σελ. 132.

σιωνιστικό περιοδικό *Εβραϊκή Αναγέννηση* ότι κατόπιν των παραχωρήσεων της κυβέρνησης στο ζήτημα της στρατιωτικής θητείας και της γενικότερης ευμένειας της, «οφείλομεν να ομολογήσωμεν ότι ενταύθα θα ήτο αληθής παράδεισος δια τους Εβραίους αν δεν υπήρχε το ζήτημα της ανοικοδομήσεως της Θεσσαλονίκης».¹⁰³⁸

3.7. Οι εκλογές του Νοεμβρίου του 1920

Πριν τις εκλογές του 1920 δημιουργήθηκε μείζον ζήτημα με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, διότι δεν είχαν εκλογικά βιβλιάρια. Ο Καζές, πρόεδρος της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, ενημέρωνε τις ελληνικές αρχές ότι το ήμισυ των Εβραίων εκλογέων μόλις είχε λάβει βιβλιάρια, ενώ ζητούσε να τους δοθεί δίμηνη παράταση, ώστε να αποκτήσουν όλοι εκλογικά βιβλιάρια.¹⁰³⁹ Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών πληροφορούσε τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης ότι «προθεσμία παροχής εκλογικών βιβλιαρίων παρετάθη μέχρι τέλη Απριλίου 1920».¹⁰⁴⁰

Δυσχέρειες στην έκδοση των εκλογικών βιβλιαρίων των Εβραίων δημιουργούσαν και οι αρμόδιες δικαστικές αρχές. Επί παραδείγματι, το Υπουργείο Εξωτερικών ζητούσε να αντικατασταθεί ο δικαστικός λειτουργός Νικολάου, πρόεδρος της επιτροπής των εκλογικών βιβλιαρίων, με πρόσωπο το οποίο θα αντιλαμβανόταν την εθνική ανάγκη της περιποίησης των αλλογενών στοιχείων.¹⁰⁴¹

Για τον ρόλο του παραπάνω δικαστικού λειτουργού είχε εκφράσει παράπονα και η εβραϊκή κοινότητα. Σύμφωνα με τον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης, δεν ήταν αβάσιμα τα παράπονα των Εβραίων, ενώ έπρεπε να καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια να ασκήσουν τα εκλογικά τους δικαιώματα, ώστε να μη δημιουργηθούν αρνητικές εντυπώσεις στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας. Ο Γενικός διοικητής πρότεινε την ανάκληση του συγκεκριμένου κρατικού υπαλλήλου, ώστε να ομαλοποιηθεί η διαδικασία χορήγησης εκλογικών βιβλιαρίων.¹⁰⁴²

Στις εκλογές του 1915 οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ψήφισαν μαζί με τους υπόλοιπους Έλληνες πολίτες. Ωστόσο, το 1920 ψήφισαν σε τέσσερα συγκεκριμένα εκλογικά τμήματα.¹⁰⁴³ Σύμφωνα με την εβραϊκή κοινότητα, η συγκεκριμένη απόφαση της κυβέρνησης Βενιζέλου κατέλυε το δικαίωμα της μυστικής ψήφου. Παρ' όλα αυτά, στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας επικρατούσε μια σχετική αδιαφορία για τις επικείμενες εκλογές δεδομένου ότι το ζήτημα της πυρκαγιάς μονοπωλούσε την επικαιρότητα. Ο εβραϊκός τύπος της Θεσσαλονίκης ασχολούνταν περισσότερο με τις συνέπειες της πυρκαγιάς παρά με τις εκλογές.¹⁰⁴⁴

Οι εκλογές στα δυο από τα τέσσερα εκλογικά κέντρα που ψήφισαν οι Εβραίοι, είτε δεν πραγματοποιήθηκαν είτε ακυρώθηκαν λόγω επεισοδίων. Στο τρίτο εκλογικό

¹⁰³⁸ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1920/1/10, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 128, 24/3/1920.

¹⁰³⁹ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1920/1/10, Τηλ. Καζέ προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3890, 1/4/1920.

¹⁰⁴⁰ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1920/1/10, Υπ.Εξ. προς Γενικό Διοικητή Θεσ/νίκης, αρ. πρωτ. 4270, 6/4/1920.

¹⁰⁴¹ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1920/1/10, Υπ.Εξ. προς υπουργό Δικαιοσύνης, αρ. πρωτ. 2071, 21/2/1920.

¹⁰⁴² Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1920/1/10, Γ.Δ. Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εσ., αρ. πρωτ. 220, 12/2/1920.

¹⁰⁴³ Δώδος, *ό.π.*, σελ. 136-137.

¹⁰⁴⁴ Χασσίδ Σαμουήλ, Η λεγόμενη «αλλοεθνής» ψήφος στις εκλογές του 1920», στο συλλογικό τόμο: «Εμείς» και οι «άλλοι» (επιμ. Χρ. Κωνσταντοπούλου κ.ά), 1999, σελ. 363-373.

κέντρο ψήφισαν συνολικά μόνο 696 Εβραίοι, ενώ στο τέταρτο ψήφισαν μόνο 733 εκλογείς.¹⁰⁴⁵ Ως εκ τούτου, η εβραϊκή ψήφος της Θεσσαλονίκης αποτελούσε ελάχιστο ποσοστό στο σύνολο της περιφέρειας (1.429 Εβραίοι εκλογείς, το 3,7% της περιφέρειας).¹⁰⁴⁶ Τα εκλογικά αποτελέσματα της πόλης της Θεσσαλονίκης, εκεί όπου ψήφιζε το σύνολο των Εβραίων αποδεικνύουν ότι οι Εβραίοι ψήφισαν το Κόμμα της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης. Ωστόσο το Κόμμα των Φιλελευθέρων διατήρησε τις δυνάμεις του μεταξύ των Εβραίων εκλογέων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρξε προσπάθεια σύνδεσης της ήττας του Βενιζέλου με την εκλογική συμπεριφορά των Εβραίων.¹⁰⁴⁷ Ωστόσο, όπως προείπαμε, η εβραϊκή ψήφος δεν μπορούσε να καθορίσει το αποτέλεσμα των εκλογών. Παρότι το 1920 ο Βενιζέλος δεν έκανε καμία σύνδεση μεταξύ της ήττας του και των Εβραίων, αργότερα, όπως θα δούμε, θα συνδέσει το ζήτημα των ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων για τους Εβραίους με την ήττα του Κόμματος των Φιλελευθέρων στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 (Βλ. Κεφ. Ε', Το ζήτημα των ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων).

4. ΣΛΑΒΟΦΩΝΟΙ

4.1. Η Συνθήκη (- Σύμβαση) του Νεϊγύ - Η σκοπιμότητα του Βενιζέλου

Στις 14/27 Νοεμβρίου 1919, υπεγράφη μεταξύ της Βουλγαρίας και των Συμμάχων της Αντάντ, η λεγόμενη Συνθήκη του Νεϊγύ.¹⁰⁴⁸ Η συνθήκη αυτή είχε ελληνικό ενδιαφέρον δεδομένου ότι η Βουλγαρία παραιτούνταν από κάθε κυριαρχικό δικαίωμα επί των εδαφών της Θράκης που κατείχε. Τα εδάφη αυτά περνούσαν υπό τον έλεγχο των συμμάχων ενώ η Σόφια ήταν υποχρεωμένη να αναγνωρίσει εκ των προτέρων τις μεταγενέστερες αποφάσεις τους περί της τύχης της περιοχής. Συν τοις άλλοις, με βάση το άρθρο 48 της συνθήκης, οι νικήτριες Δυνάμεις αναλάμβαναν να εξασφαλίσουν στη Βουλγαρία, οικονομική διέξοδο στο Αιγαίο. Τέλος, η Βουλγαρία υποχρεώθηκε να προστατεύσει τις μειονότητες που διαβιούσαν στο έδαφός της, μεταξύ των οποίων και της ελληνικής (άρθρα 49-57).¹⁰⁴⁹

Την ίδια μέρα, με την ομώνυμη Συνθήκη Ειρήνης, υπεγράφη και η Σύμβαση του Νεϊγύ, η οποία προέβλεπε την αμοιβαία και εθελούσια μετανάστευση ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας.¹⁰⁵⁰ Σύμφωνα με

¹⁰⁴⁵ Δώδος, *ό.π.*, σελ. 149.

¹⁰⁴⁶ *Ο.π.*, σελ. 143, 149.

¹⁰⁴⁷ Mavrogordatos, *Stillborn Republic...*, σελ. 238 · Δώδος, *ό.π.*, σελ. 134-135.

¹⁰⁴⁸ Για το κείμενο της Συνθήκης βλ. *Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ των Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Βουλγαρίας μετά του προσθέτου Πρωτοκόλλου*, υπογραφείσα εν Νεϊγύ, τη 14/27 Νοεμβρίου 1919, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1919.

¹⁰⁴⁹ *Ο.π.*, σελ. 19-21.

¹⁰⁵⁰ Η Σύμβαση του Νεϊγύ υπεγράφη σε εκτέλεση του άρθρου 56 της ομώνυμης Συνθήκης. Για το περιεχόμενο της Σύμβασης βλ. *Σύμβασις μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας περί Αμοιβαίας και Εθελουσίας Μεταναστεύσεως των Φυλετικών Μειονοτήτων*, υπογραφείσα εν Νεϊγύ, τη 14/27 Νοεμβρίου 1919, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1919. Βλ. επίσης, Ladas, *The Exchange of Minorities...*, 1932 σελ. 27-335 · Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, σελ.

τις διατάξεις της σύμβασης αυτής, οι Έλληνες της Βουλγαρίας μπορούσαν να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα και οι Βούλγαροι της Ελλάδας να μεταναστεύσουν στη Βουλγαρία, εφόσον το επιθυμούσαν.¹⁰⁵¹ Μια Μικτή Επιτροπή από αντιπροσώπους των δυο κρατών θα αναλάμβανε το έργο της εκκαθάρισης των περιουσιών των μεταναστών (άρθρα 8-13). Αν και επίσημα η μετανάστευση ήταν εθελούσια, εντούτοις ήταν υποχρεωτική η εκκαθάριση των περιουσιών.¹⁰⁵²

Σύμφωνα με τον Στέφανο Λαδά, η ιδέα της ανταλλαγής των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων διατυπώθηκε, για πρώτη φορά, σε υπόμνημα του Βενιζέλου τον Ιανουάριο του 1915 προς τον Έλληνα βασιλιά Κωνσταντίνο.¹⁰⁵³ Ο Βενιζέλος επιθυμούσε γενικότερη λύση του ζητήματος των μειονοτήτων, μέσω της επέκτασης της πρότασης, σχετικά με την εθελούσια και αμοιβαία μετανάστευση των μειονοτήτων, μεταξύ Γιουγκοσλαβίας – Τουρκίας – Βουλγαρίας - Ελλάδας, αλλά η Γιουγκοσλαβία αρνήθηκε.¹⁰⁵⁴

Το παρακάτω απόσπασμα αναδεικνύει τη βαθύτερη επιδίωξη του Βενιζέλου πίσω από την υπογραφή της Σύμβασης του Νεϊγύ, που δεν ήταν άλλη από τη δημιουργία μιας Ελλάδας, απαλλαγμένη από μεγάλες συγκεντρώσεις μειονοτικών πληθυσμών. Συγκεκριμένα, σε έκθεση της ελληνικής αντιπροσωπείας που συμμετείχε στη Συνδιάσκεψη των Παρισίων τον Νοέμβριο του 1919, γινόταν λόγος ότι

«[...] δια της προτεινόμενης συμβάσεως επιδιώκεται η πραγματοποιήσις της ιδέας του κ. Προέδρου της Κυβερνήσεως της μετά την αποκατάστασιν των εν Ανατολή εθνικοτήτων συγκεντρώσεως εις τα αυτά εδάφη των ομοφύλων και της κατά το δυνατόν υπαγωγής εις εκάστον κράτος αμιγών πληθυσμών ανηκόντων εις την αυτήν εθνικότητα. Η Συνδιάσκεψις εδέχθη κατ' αρχήν την πρότασιν και προσέθηκεν εις το 56^{ον} άρθρον του σχεδίου Συνθήκης μετά της Βουλγαρίας διάταξιν υποχρεούσαν την Βουλγαρίαν να δεχθή τα υπό των Μεγάλων Δυνάμεων επί της αμοιβαίας και εθελουσίας μεταναστεύσεως των εθνικών μειονοτήτων κανονισθησόμενα».¹⁰⁵⁵

Ωστόσο, σε έκθεση του αρχηγού της ελληνικής αποστολής στη Βουλγαρία τον Νοέμβριο του 1918, συνταγματάρχη Κωνστ. Μαζαράκη, αναφερόταν ότι, πριν την υπογραφή της σύμβασης, υπήρξε πρόταση του Βενιζέλου, οι Έλληνες της Βουλγαρίας να παραμείνουν στη βουλγαρική επικράτεια υπό τον όρο της εξασφάλισης των δικαιωμάτων των ομογενών υπό ευρωπαϊκό έλεγχο. Εντούτοις, κανείς δεν μπορούσε να εγγυηθεί την παραμονή τους, δεδομένου ότι μετά την

27-334 · Μηλιώτη, *Η εν Νεϊγυ Σύμβασις της ελληνοβουλγαρικής μεταναστεύσεως της 14/27 Νοεμβρίου 1919 και η εφαρμογή αυτής*, 1962.

¹⁰⁵¹ Τούντα – Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές Μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη – Καρφώφ 1924-1925*, σελ. 35, 38-39.

¹⁰⁵² Πάλλης, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική...*, σελ. 9.

¹⁰⁵³ Ladas, *ό.π.*, σελ. 29.

¹⁰⁵⁴ Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες...*, σελ. 58.

¹⁰⁵⁵ Α.Υ.Ε./1920/5/5, Ελληνική Αντιπροσωπεία στο Συνέδριο Ειρήνης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 10683, Παρίσι, 19/10-1/11/1919.

αποχώρηση των συμμαχικών στρατευμάτων κατά πάσα πιθανότητα θα ξεκινούσαν ξανά οι βουλγαρικές διώξεις (πογκρόμ).¹⁰⁵⁶

Επομένως, σύμφωνα με την άποψη του Μαζαράκη, ο Βενιζέλος επέλεξε να ανταλλάγουν οι Έλληνες της Βουλγαρίας με τους σλαβόφωνους της Ελλάδας, σε μια προσπάθεια να γλιτώσουν τις βουλγαρικές διώξεις. Τη θέση αυτή πρέσβευε και ο Βαμβακάς, ο οποίος πίστευε ότι οι ομογενείς της Βουλγαρίας, μόνο μέσω της μετανάστευσης, θα μπορούσαν να σωθούν από τον βουλγαρικό κίνδυνο. Συν τοις άλλοις, ο συγκεκριμένος πληθυσμιακός όγκος θα ενδυνάμωνε την ελληνικότητα της Θράκης, με την «ενσφήνωσιν» τους εκεί όπου οι αλλογενείς ήταν συμαγαείς.¹⁰⁵⁷ Το ίδιο επιχείρημα προβαλλόταν και από τον Νικόλαο Πολίτη, στη συνεδρίαση για την κύρωση της Σύμβασης του Νεϊγύ από την ελληνική Βουλή, όπου γινόταν λόγος ότι η εν λόγω σύμβαση θα έσωνε τον Ελληνισμό της Βουλγαρίας από την αφομοίωση ή τις σφαγές, ενώ ταυτόχρονα θα μείωνε τις προστριβές με τη Βουλγαρία.¹⁰⁵⁸

Σύμφωνα με τον Πολίτη, η ελληνική πλευρά αμφέβαλλε ότι η Βουλγαρία θα τηρούσε τις δεσμεύσεις, όσον αφορά την προστασία των μειονοτήτων και για τον λόγο αυτό

«εσκέφθημεν ότι ο καλλίτερος τρόπος να σώσωμεν τας 60.000 περίπου Ελλήνων, οι οποίοι ευρίσκονται ακόμη εν Βουλγαρία, είναι να προσπαθήσωμεν να τους συνενώσωμεν προς τον Ελληνικόν πληθυσμόν του Βασιλείου, αφού πρώτον θα είχαν εξησφαλισμένον ότι αποχωρούντες εκ των εστιών των θα παρελάμβανον και τας περιουσίας των».

Το Συνέδριο Ειρήνης αποδέχθηκε «ασμένως» την ελληνική πρόταση, ενώ δεν έλειψαν και σκέψεις περί γενίκευσης του μέτρου ως μέσο ειρήνευσης των Βαλκανίων.¹⁰⁵⁹

4.2. Η βουλγαρική άποψη

Αντιθέτως, για τη Βουλγαρία οι όροι της Συνθήκης του Νεϊγύ αποτέλεσαν διπλωματικό κόλαφο. Η Σόφια, ως ηττημένη, αναγκάστηκε να συναινέσει στους όρους της παραπάνω συνθήκης. Τα εδαφικά όρια της Βουλγαρίας του Νεϊγύ απείχαν παρασάγγας από τα εθνικά οράματα των Βουλγάρων.¹⁰⁶⁰ Η «Γερμανία των Βαλκανίων» δεν αποδέχτηκε ποτέ τους όρους που της επιβλήθηκαν. Εδαφική μείωση, απομάκρυνση από το Αιγαίο, παραίτηση από κάθε αξίωση έναντι της Ελλάδας και της Σερβίας, στρατιωτικός περιορισμός και πολεμικές αποζημιώσεις αποτέλεσαν βαριά πλήγματα για το βουλγαρικό γόητρο.

¹⁰⁵⁶ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 9/1, Μαζαράκης προς το Γενικό Στρατηγείο Θεσσαλονίκης, 5/11/1918

¹⁰⁵⁷ Α.Υ.Ε./1920/5/5, Κυβερνητική Αντιπροσωπεία Δυτ. Θράκης προς Ν. Πολίτη, αρ. πρωτ. 3041, 29/4/1920 και Τηλ. Βαμβακά προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., 27/4/1920.

¹⁰⁵⁸ Ν. 2434, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 163, 24/7/1920. Βλ. επίσης, *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 47^η της 27/2/1919, σελ. 730-731.

¹⁰⁵⁹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 3^η της 23/11/1919, σελ. 4. Σύμφωνα με τον Πολίτη «η Κυβέρνησις καθήκον είχε να προνοήση δια την δυνατήν γενίκευσιν του τοιούτου συστήματος».

Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 47^η της 27/2/1919, σελ. 731.

¹⁰⁶⁰ *Πρωσία*, 23/5/1927.

Αναφορικά με τους όρους της Σύμβασης του Νειγύ, περί εθελούσιας και αμοιβαίας ανταλλαγής των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων, η βουλγαρική κυβέρνηση πίστευε ότι η Ελλάδα, μέσω της σύμβασης αυτής, προσπαθούσε να εκριζώσει «τον βουλγαρισμό εν Μακεδονία, να προσελκύσει εις τα διασκορπισμένα μέρη τους Έλληνες της Βουλγαρίας». Ως εκ τούτου, η βουλγαρική αντιπροσωπεία προσπάθησε να θέσει εμπόδια στη μετανάστευση των σλαβόφωνων από τη Μακεδονία και τη Θράκη.¹⁰⁶¹ Η Βουλγαρία επιθυμούσε την παραμονή των σλαβόφωνων στο ελληνικό έδαφος, ως μοχλό πίεσης και βάση μελλοντικών εδαφικών διεκδικήσεων.¹⁰⁶²

Σύμφωνα με τον Γεώργιο Τζορμπατζόγλου, τον Έλληνα αντιπρόσωπο στη Μικτή Επιτροπή, η Βουλγαρία για δυο λόγους δεν ήθελε την εφαρμογή των όρων του Νειγύ. Ο πρώτος λόγος ήταν πολιτικός – χρησιμοποίηση των σλαβόφωνων της ελληνικής επικράτειας στο πλαίσιο της βουλγαρικής επεκτατικής πολιτικής – ενώ ο δεύτερος σχετιζόταν με την οικονομική αξία των περιουσιών των Ελλήνων της Βουλγαρίας, οι οποίες ήταν πολλαπλάσιες των σλαβόφωνων της Μακεδονίας. Το βουλγαρικό δημόσιο καλούνταν να αποζημιώσει με υπέρογκα ποσά τους αποχωρήσαντες Έλληνες. Σύμφωνα με τον ίδιο, δεν ήταν αμοιβαία η μετανάστευση, αφού οι βουλγαρόφωνοι, λόγω της βουλγαρικής προπαγάνδας, δεν επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν, επρόκειτο άρα «περί μονομερούς μειώσεως ή εξαφανίσεως του εν Βουλγαρία Εθνικού ημών πυρήνος».¹⁰⁶³

Βάσει υπολογισμών, ο πληθυσμός των Ελλήνων της Βουλγαρίας που θα μετανάστευε στην Ελλάδα θα ήταν μεγαλύτερος από τον αριθμό των σλαβόφωνων της Ελλάδας, που θα μετανάστευε στη Βουλγαρία. Οι Έλληνες της Βουλγαρίας επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν, ενώ οι σλαβόφωνοι της Ελλάδας φαίνονταν απρόθυμοι να φύγουν από τη χώρα.¹⁰⁶⁴ Συν τοις άλλοις, οι απαλλοτριώσεις αγροτικών κτημάτων Ελλήνων υπηκόων της Βουλγαρίας, οι διώξεις του ελληνικού στοιχείου, η βαριά φορολογία που επέβαλλε το βουλγαρικό κράτος και οι πλείστες δυσκολίες στην άσκηση εμπορικών επαγγελμάτων ενίσχυαν ακόμα περισσότερο το ρεύμα μετανάστευσης των ομογενών.¹⁰⁶⁵ Σε δελτίο πληροφοριών του Υπουργείου Εξωτερικών τον Δεκέμβριο του 1920, γινόταν λόγος ότι το ρεύμα μετανάστευσης των ομογενών της Βουλγαρίας υπήρξε εξαιρετικά έντονο,¹⁰⁶⁶ ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό των μεταναστών αφορούσε γεωργικό πληθυσμό, ο οποίος επρόκειτο να εγκατασταθεί στις Νέες Χώρες.¹⁰⁶⁷

Μέχρι το 1923 μόνο 166 σλαβόφωνες οικογένειες ζήτησαν να μεταναστεύσουν από την Ελλάδα, ενώ η Βουλγαρία προσπαθούσε συνεχώς να ματαιώσει την ανταλλαγή.¹⁰⁶⁸ Σύμφωνα με τον Ι. Μιχαηλίδη, «παρά τη Συνθήκη του Νειγύ, δεν

¹⁰⁶¹ Α.Υ.Ε./1920/25/1/3, Πρεσβεία Σόφιας προς τον Υπ. Εξ., αρ. πρωτ. 1635, 1-14/11/1920.

¹⁰⁶² Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες...*, σελ. 307.

¹⁰⁶³ Α.Υ.Ε./1922/105/2/1, Τσορμπατζόγλου προς τον Καρτάλη, Εμπιστευτικό, 20/11/1921.

¹⁰⁶⁴ Α.Υ.Ε./1920/53/2, Τηλ. Πανουργιά προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2607, Σόφια, 12-25/12/1920.

¹⁰⁶⁵ Α.Υ.Ε./1920/53/2, Τηλ. Πανουργιά προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 595, Σόφια, 5-18/10/1920.

¹⁰⁶⁶ Α.Υ.Ε./1920/53/2, Υπ.Εξ., απόσπασμα δελτίου πληροφοριών 24 Μαρτίου – 21 Απριλίου 1920.

¹⁰⁶⁷ Α.Υ.Ε./1920/53/2, Υπουργείο Γεωργίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 120428, 24/12/1920.

¹⁰⁶⁸ Διβάνη, *ό.π.*, σελ. 312.

αποχώρησε το σύνολο των Σλαβοφώνων από την ελληνική Μακεδονία». ¹⁰⁶⁹ Οι σλαβόφωνοι που εγκατέλειψαν το ελληνικό έδαφος (Μακεδονία – Δυτ. Θράκη) βάσει του Νειγύ ανέρχονταν συνολικά σε περίπου 95.000 άτομα, ¹⁰⁷⁰ ενώ σύμφωνα με τον Π. Μηλιώτη, η Μικτή Επιτροπή ανέφερε ως μεταναστεύσαντες σλαβόφωνους από τη Μακεδονία 66.262, από τη Δυτική Θράκη 35.804, συνολικά 99.066 άτομα. Σ' αυτούς πρέπει να προστεθούν 20-25.000 ακτήμονες ή τρομοκρατούμενοι από κομιτατζήδες, των οποίων οι περιουσίες δεν εκκαθαρίστηκαν και μετανάστευσαν στη Βουλγαρία, ενώ 120.000 Έλληνες εγκατέλειψαν τη Βουλγαρία. ¹⁰⁷¹ Τέλος, ο Στέφανος Λαδάς αναφέρει ότι σύμφωνα με τα στοιχεία της Μικτής Επιτροπής, οι σλαβόφωνοι που επωφελήθηκαν των διατάξεων της συνθήκης ανέρχονταν σε 92.000 άτομα. ¹⁰⁷² Θα αποτελούσε σοβαρή παράλειψη να μην τονίσουμε ότι η Σύμβαση του Νειγύ δεν εφαρμόστηκε άμεσα και αυτός ήταν ένας από τους λόγους καθυστέρησης της μετανάστευσης. ¹⁰⁷³

Σύμφωνα με τον Πολίτη, όσοι από τους σλαβόφωνους της Ελλάδας δεν έκαναν χρήση του δικαιώματος μετανάστευσης, εν ολίγοις οι προτιμούντες την ελληνική διοίκηση από τη βουλγαρική, όφειλαν να είναι «διπλώς Νομοταγείς, διπλώς ευπειθείς προς το Σύνταγμα και τους Νόμους ημών και να μην έχωσιν απολύτως ουδένα σύνδεσμον πατριωτικόν ή άλλον μετά ξένης επικρατείας, ο οποίος αντίκειται εις τα ελληνικά συμφέροντα». ¹⁰⁷⁴

Συμπερασματικά, η υπογραφή της Σύμβασης του Νειγύ αποτέλεσε κομβικό σημείο για το μέλλον των σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας και της Θράκης. Σύμφωνα με τη θέση της κυβέρνησης Βενιζέλου, τα ακραιφνή, βουλγαρικής συνείδησης, σλαβόφωνα στοιχεία αποχώρησαν από το ελληνικό έδαφος, συνεπώς οι παραμένοντες μετριοπαθείς θα βρίσκονταν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της ελληνικής διοίκησης. Μη λησμονούμε ότι οι σλαβόφωνοι πατριαρχικοί πληθυσμοί βρίσκονταν πάντα κοντά στον ελληνισμό παρά τη σλαβοφωνία τους. Η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε να αφομοιώσει γλωσσικά τους σλαβόφωνους και όχι για παράδειγμα τους μουσουλμάνους. ¹⁰⁷⁵ Η γλωσσική ομοιογένεια των Νέων Χωρών θεωρήθηκε ως το πρώτο βήμα προς μια εθνική ομοιογένεια. Προς αυτήν την κατεύθυνση δραστηριοποιήθηκαν ιδιωτικοί σύλλογοι όπως ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων», οι οποίοι ανέπτυξαν έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα σε περιοχές με σλαβόφωνους πληθυσμούς. ¹⁰⁷⁶

¹⁰⁶⁹ Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών...*, σελ. 236.

¹⁰⁷⁰ Ο.π., σελ. 140.

¹⁰⁷¹ Μηλιώτη, *Η εν Νειγυ Σύμβασις της ελληνοβουλγαρικής μεταναστεύσεως...*, σελ. 35.

¹⁰⁷² Ladas, *ό.π.*, σελ. 122.

¹⁰⁷³ Τούντα – Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές Μειονότητες...*, σελ. 37-53, κυρίως σελ. 41. Της ίδιας, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας 1912 – 1941*, ό.π., σελ.147-149.

¹⁰⁷⁴ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 3^η της 23/11/1919, σελ. 4.

¹⁰⁷⁵ Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα...*, σελ. 309, 324

¹⁰⁷⁶ Ο.π., σελ. 310.

5. ΒΛΑΧΟΙ

5.1. Η εμπλοκή του ιταλικού παράγοντα

Μέσα στη δίνη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Εθνικού Διχασμού, η ελληνική διοίκηση αντικαταστάθηκε σε πολλές περιοχές από τα συμμαχικά στρατεύματα.¹⁰⁷⁷ Τον Ιούνιο του 1917 η Ιταλία κατέλαβε απροειδοποίητα την Αλβανία και την Ήπειρο. Την ίδια περίοδο, άρχισε να δείχνει ενδιαφέρον για τους βλαχόφωνους πληθυσμούς του ελληνικού χώρου, ιδιαίτερα τους ρουμανίζοντες, τους οποίους επιθυμούσε να θέσει στην υπηρεσία του ιταλικού επεκτατισμού. Η ιταλική βοήθεια προς τους ρουμανίζοντες έλαβε τη μορφή της υλικής, εκπαιδευτικής και ηθικής στήριξης. Κυρίως, οι ιταλικοί κύκλοι κατέβαλλαν προσπάθεια να στελεχώσουν με ρουμανίζοντες διδασκάλους τα βλαχόφωνα σχολεία της περιοχής της Ηπείρου. Παράλληλα, η ιταλική προπαγάνδα στα βλαχόφωνα χωριά της περιφέρειας της Ηπείρου είχε στόχο την κατάταξη των νέων στον ιταλικό στρατό. Οι πιο ακραιφνείς ρουμανίζοντες μετατράπηκαν σε όργανα της ιταλικής προπαγάνδας, εν τούτοις, σύμφωνα με έγγραφο της Χωροφυλακής της περιφέρειας Ηπείρου, δεν είχαν απτά αποτελέσματα οι ιταλικές δολοπλοκίες.¹⁰⁷⁸

Η Ιταλία χρησιμοποίησε τη γλωσσική συνάφεια της ιταλικής με την κουτσοβλαχική, για να προσεγγίσει τους βλαχόφωνους. Ωστόσο, η γεωγραφική εγγύτητα της Ιταλίας, η οποία είχε καταστήσει την Αλβανία προτεκτοράτο της και ως εκ τούτου είχε ελευθερία κινήσεων με τους βλαχόφωνους της Ηπείρου, της έδινε παραπάνω πλεονεκτήματα σε σχέση με την άλλη «προστάτιδα μητέρα» τους, τη Ρουμανία. Χωρίς αμφιβολία, η ιταλική στρατιωτική παρουσία στον ελλαδικό χώρο ενίσχυσε τις τάσεις απομονωτισμού και ανεξαρτητοποίησης των ρουμανιζόντων ενώ υπό την προστασία των ιταλικών στρατευμάτων ενισχύθηκε και η επιρροή τους.¹⁰⁷⁹

Οι ελληνοϊταλικές σχέσεις, την περίοδο 1917-1918, βρίσκονταν επί ξυρού ακμής. Οι σχέσεις των δυο κρατών επιδεινώθηκαν όταν η Συνδιάσκεψη των Παρισίων, μετά από κινήσεις του Βενιζέλου το 1917, αποφάσισε την εκκένωση της νότιας Ηπείρου από τα ιταλικά συμμαχικά στρατεύματα. Προηγουμένως, η Ιταλία είχε διορίσει προξένους σε πολλά βλαχόφωνα χωριά της Ηπείρου. Η ελληνική πλευρά αντέδρασε και δέχτηκε μόνο τη σύσταση προξενείου στα Γιάννενα.¹⁰⁸⁰ Η εξέλιξη αυτή δυσaráστησε την ιταλική πλευρά, δεδομένων των εδαφικών της βλέψεων στην περιοχή της Ηπείρου.¹⁰⁸¹ Οι ιταλικές αρχές ανέπτυξαν ιδιαίτερη δράση στις βλαχόφωνες περιοχές του Μετσόβου και της Σαμαρίνας, κυρίως μέσω «ανθρωπιστικών αποστολών», οι οποίες προπαγάνδιζαν τους δεσμούς συγγένειας των Βλάχων με την Ιταλία. Η πιο απροκάλυπτη κίνηση της ιταλικής προπαγάνδας υπήρξε

¹⁰⁷⁷ Α.Υ.Ε./1917/Β/37, Υπουργείο των Εκκλησιαστικών προς των Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2140, 14/2/1917.

¹⁰⁷⁸ Α.Υ.Ε./1918/Α/5/4, Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Ηπείρου προς το Αρχηγείο της Χωροφυλακής, αρ. πρωτ. 9927, 13/11/1918.

¹⁰⁷⁹ Α.Υ.Ε./1917/Β/37, Υπ.Εξ. προς Κυβ. Αντιπρόσωπο Κοζάνης, αρ. πρωτ. 12848, 19/10/1917.

¹⁰⁸⁰ Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Η πολιτική πλευρά του Κουτσοβλαχικού...*, σελ. 68-69.

¹⁰⁸¹ Οικονόμου, «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του πολέμου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, σελ. 51.

η ανακήρυξη το φθινόπωρο του 1918 στην Κορυτσά, της «Δημοκρατίας της Πίνδου», ένα «κράτος» το οποίο είχε μια μόνο μέρα ζωής.¹⁰⁸²

Πριν από την ανακήρυξη της «Δημοκρατίας της Πίνδου» είχε προηγηθεί στο χωριό Σαμαρίνα, έναν βλαχόφωνο οικισμό, βόρεια των Γρεβενών και εντός της ουδέτερης ζώνης που χώριζε το «κράτος των Αθηνών» από το «κράτος της Θεσσαλονίκης» αυτονομιστικό κίνημα, το λεγόμενο κίνημα της Σαμαρίνας.¹⁰⁸³ Επρόκειτο για πυροτέχνημα της ιταλικής προπαγάνδας χωρίς ιδιαίτερες προεκτάσεις.¹⁰⁸⁴

Η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης, με αφορμή τα γεγονότα της Σαμαρίνας αλλά και με γνώμονα να αφήσει στη λήθη όσα έλαβαν χώρα την περίοδο της ιταλικής κατοχής, διακήρυττε «ότι δέον άπαντες οι κάτοικοι να ρίψωσι λήθην εις την διαγωγήν ην επέδειξαν κατά τον χρόνον της ιταλικής κατοχής οι συλληφθέντες ρουμανίζοντες και ότι δέον να συμβιώσωσιν άπαντες εν αρμονία ως και κατά τα παρελθόντα έτη[...]».¹⁰⁸⁵ Βέβαια, η λήθη δεν συνεπαγόταν κατάχρηση των ελευθεριών που τους παρείχε το ελληνικό Σύνταγμα.¹⁰⁸⁶

5.2. Οι μειονότητες ως αντικείμενο αντιπαράθεσης μεταξύ των οργάνων της διοίκησης

Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών τον Φεβρουάριο του 1919, με αφορμή πληροφορίες για τη δράση των ρουμανιζόντων στη περιοχή της δυτικής Μακεδονίας, ανέφερε ότι επιθυμία της κυβέρνησης ήταν να τηρούνται αυστηρώς «αι παρ' ημών αναληφθείσαι υποχρεώσεις απέναντι της Ρουμανίας, όσον αφορά το σχολικόν καθεστώς [...] καταλληλότερον θα ήτο η πάση θυσία ενίσχυσις του διδασκαλικού προσωπικού των ελληνικών σχολείων και παροχή μικρού επιδόματος εις απόρους μαθητάς».¹⁰⁸⁷ Η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν επιθυμούσε να παρεκκλίνει από το γράμμα των συνθηκών που αφορούσαν τα μειονοτικά ζητήματα. Αντιθέτως, προέτρεπε την τοπική αυτοδιοίκηση να βρει περισσότερο «διπλωματικούς» τρόπους στη προσπάθειά της να χειριστεί τα μειονοτικά προβλήματα. Είναι σαφές ότι δεν επιθυμούσε να ακολουθήσει το δρόμο της πόλωσης και των διώξεων, ως μέτρο συμπεριφοράς έναντι των μειονοτήτων. Για το λόγο αυτό, η κεντρική αρχή κατέβαλε προσπάθεια όπως τα σώματα ασφαλείας αλλά και οι τοπικές πολιτικές αρχές εφαρμόζαν ρητά τις αποφάσεις της.

Στη περίπτωση των βλαχόφωνων, η τάση των ρουμανιζόντων κινούνταν προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης της εκπαιδευτικής και εκκλησιαστικής τους

¹⁰⁸² Το ίδιο «εγχείρημα» επαναλήφθηκε την περίοδο της Κατοχής. Βλ. Διβάνη, «Το θνησιγενές πριγκιπάτο της Πίνδου. Γιατί δεν ανταποκρίθηκαν οι Κουτσόβλαχοι της Ελλάδος στην ιταλό – ρουμανική προπαγάνδα», στο συλλογικό τόμο: *Μακεδονία και Θράκη 1941 – 1944. Κατοχή – αντίσταση – απελευθέρωση*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1998, σελ. 189-210.

¹⁰⁸³ Α.Υ.Ε./1917/Β/37, Κυβ. Αντ. Κοζάνης - Φλώρινας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4544, 13/10/1917.

¹⁰⁸⁴ Α.Υ.Ε./1917/Β/37, Υποδ. Γρεβενών προς Κυβ. Αντ. Κοζάνης - Φλωρίνης, αρ. πρωτ. 748, 26/9/1917.

¹⁰⁸⁵ Ο.π.,

¹⁰⁸⁶ Ο.π.,

¹⁰⁸⁷ Α.Υ.Ε./1919/ Β/37, Υπ.Εξ. προς Γ.Δ. Κοζάνης, αρ. πρωτ. 916, 14/2/1919.

αυτονομίας.¹⁰⁸⁸ Με βάση την άποψη του Νομάρχη Ιωαννίνων τον Απρίλιο του 1917 οι ανταλλαγείσες επιστολές Βενιζέλου – Μαγιορέσκου, αποτελούσαν βάση συνεχών αξιώσεων από πλευράς ρουμανιζόντων, παρόλο που οι κάτοικοι αυτοί θεωρούνταν Έλληνες υπήκοοι.

Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που τα τοπικά όργανα εξουσίας εξέφραζαν ενδοιασμούς για την ασκούμενη μειονοτική πολιτική, θεωρώντας ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου ήταν βασιλικότερη του βασιλέως έναντι των μειονοτήτων. Η συγκεκριμένη συμφωνία (Βενιζέλου - Μαγιορέσκου), κατά τον Νομάρχη Ιωαννίνων, έστρεψε μια μερίδα των βλαχόφωνων προς τη ρουμανική πλευρά, με αποτέλεσμα να υπονομεύεται η ελληνική τους συνείδηση. Αδήριτη ανάγκη, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν να επιδιωχθεί η κατάργηση των παραχωρηθέντων προνομίων (κατάργηση της συμφωνίας Βενιζέλου – Μαγιορέσκου).¹⁰⁸⁹ Ο εν λόγω αξιωματούχος δεν ήταν ο μόνος που εισηγούνταν παρόμοιες προτάσεις. Γενικότερα, η τοπική αυτοδιοίκηση δεν συμεριζόταν τις απόψεις των κυβερνήσεων Βενιζέλου, όσον αφορά τον τρόπο αντιμετώπισης των μειονοτήτων.

Με το πέρας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, παρατηρήθηκε αναδιοργάνωση της ρουμανικής προπαγάνδας στον ελληνικό χώρο, ενώ ζητούσαν επαναφορά του προνομιακού καθεστώτος που απολάμβαναν πριν τον πόλεμο. Οι κατά τόπους ελληνικές αρχές, από την πλευρά τους, ζητούσαν την αποστολή διδασκάλων και ιερέων σε βλαχόφωνα χωριά, ενώ θεωρούσαν επιτακτική ανάγκη την κρατική ενίσχυση των αγροτικών πληθυσμών, οι οποίοι είχαν υποστεί τα δεινά του πολέμου. Η έλλειψη διδασκάλων ωθούσε τις οικογένειες να στέλνουν τα παιδιά τους σε ρουμανικά σχολεία.¹⁰⁹⁰ Οι ρουμανιζόντες διδάσκαλοι είχαν αφθονία υλικών μέσων, ενώ προσπαθούσαν να προσελκύσουν με κάθε τρόπο άπορους μαθητές. Αντιθέτως, η ελληνική πλευρά έπασχε από έλλειψη διδακτικού προσωπικού, ικανού να στελεχώσει σχολικές μονάδες σε εθνικά ευαίσθητες περιοχές.¹⁰⁹¹

Για τη «θεραπεία» των παραπάνω προβλημάτων, η ελληνική κυβέρνηση προώθησε το νομοθετικό διάταγμα «Περί αποσπάσεως διδασκάλων εκ σχολείων της Παλαιάς Ελλάδος εις σχολεία ξενόφωνων συνοικισμών της Νέας Ελλάδος», το οποίο κυρώθηκε με τον Ν. 1975/1920.¹⁰⁹² Ο νόμος αυτός προέβλεπε ειδικά προνόμια, όπως επιδόματα και αναγνώριση διπλής υπηρεσίας για όσους δασκάλους επιθυμούσαν να υπηρετήσουν σε ξενόφωνα σχολεία των Νέων Χωρών. Γενικότερα, επικρατούσε η αντίληψη ότι η υπηρεσία στις βόρειες επαρχίες του κράτους θεωρείτο ως τιμωρία ή δυσμενής μετάθεση για τους κρατικούς υπάλληλους. Με τον παραπάνω νόμο αφενός δίνονταν κίνητρα να διευκολυνθεί η απόσπαση Ελλήνων δασκάλων σε σχολεία ξενόφωνων συνοικισμών, αφετέρου ενισχυόταν η ελληνοφωνία των περιοχών αυτών. Η νομοθετική αυτή διάταξη, όπως και οι επόμενες που θα δούμε παρακάτω, εντασσόταν σε μια ευρύτερη πολιτική προβολής της χώρας, ως κράτος το οποίο ενδιαφερόταν και σεβόταν τα δικαιώματα των μειονοτήτων.

¹⁰⁸⁸ Α.Υ.Ε./1917/Β/37, Νομαρχία Ιωαννίνων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2914, 3/4/1917.

¹⁰⁸⁹ Ο.π.,

¹⁰⁹⁰ Α.Υ.Ε./1921/41/2, Γ.Δ. Θεσ/νίκης προς τον υπουργό των Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 183, 21/4/1921.

¹⁰⁹¹ Α.Υ.Ε./1919/Β/37, Γ.Δ. Κοζάνης - Φλώρινας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1129, 23/2/1919.

¹⁰⁹² *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 37, 12/2/1920.

6. Η ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΩΣ ΒΑΣΙΚΗ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΤΙΚΗ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΣ ΣΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΙΡΗΝΗΣ

Η διεθνής προβολή της χώρας, ως κράτος ικανό να κυβερνήσει αλλογενείς πληθυσμούς – τα δικαιώματα των οποίων ήταν νομικά κατοχυρωμένα – αποτέλεσε ένα σημαντικό πλεονέκτημα του Βενιζέλου, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων στο Συνέδριο Ειρήνης. Ο Έλληνας πρωθυπουργός ζητούσε από το Παρίσι τον Φεβρουάριο του 1919, να του αποστείλουν νόμους της Κρητικής Πολιτείας, σχετικούς με τους μουσουλμάνους και τις μουσουλμανικές κοινότητες.¹⁰⁹³ Οι σύμμαχοι ενδιαφέρονταν να μάθουν ποια μέτρα ήταν διατεθειμένη να λάβει η κυβέρνηση Βενιζέλου για τους μουσουλμάνους που κατοικούσαν στα εδάφη που επιθυμούσε να προσαρτήσει η Ελλάδα.

Για τον λόγο αυτό ο Ρωμανός ζητούσε από το Υπουργείο Εξωτερικών

*«τηλεγραφήσατε παρακαλώ αν και πότε εστάλη εις Παρισίους το νομοσχέδιον δι' ου πρόκειται κανονισθώσιν τα των μουσουλμανικών κοινοτήτων ομοίως προς τα εν Κρήτη θεσπιθέντα υπέρ των Τουρκοκρητών. Ο Πρόεδρος ανέφερεν ότι υπεβλήθη τοιούτο νομοσχέδιον εις την Βουλήν, ο δε Καμπών τον παρεκάλεσεν όπως εάν είναι δυνατόν το ανακοινώση όσον τάχιστα εις την επιτροπήν».*¹⁰⁹⁴

Ο Βενιζέλος έπρεπε να καταθέσει, ενώπιον του Συνεδρίου, έμπρακτες εγγυήσεις στους συμμάχους για τον σεβασμό των δικαιωμάτων των μειονοτήτων από την ελληνική Πολιτεία.¹⁰⁹⁵ Για παράδειγμα, ρωτήθηκε από τον πρόεδρο της Επιτροπής που ασχολούνταν με τα ελληνικά ζητήματα, αν η ελληνική κυβέρνηση ήταν διατεθειμένη να παράσχει εγγυήσεις για τη διατήρηση των ιστορικών μουσουλμανικών μνημείων της Αδριανούπολης, για να λάβει την καταφατική απάντηση του Βενιζέλου ότι *«θα εδέχετο και είδος τιμητικής φρουράς δια την διατήρησιν των μνημείων ή οιανδήποτε άλλην εγγυήσιν ήθελε κρίνη η Συνδιάσκεψις».*¹⁰⁹⁶

Το πόσο σημαντικό ήταν για την ελληνική αντιπροσωπεία στο Παρίσι, η ύπαρξη ενός νομοσχεδίου που να κατοχύρωνε τα δικαιώματα των μειονοτήτων και συγκεκριμένα των μουσουλμάνων, φαίνεται από το παρακάτω απόσπασμα τηλεγραφήματος του Διομήδη προς τον Στεργιάδη, όπου ο τελευταίος προετοιμάζε το σχέδιο νόμου για τη μουσουλμανική μειονότητα της Ελλάδας.

«Πρόεδρος έχει απόλυτον ανάγκην επειγόντως νομοσχεδίου περί μουσουλμανικών κοινοτήτων προς απόδειξιν μέτρων κυβερνήσεως προς προστασίαν μουσουλμάνων [...] οπωσδήποτε σας παρακαλώ όπως

¹⁰⁹³ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/ΧΙ/4, Βενιζέλος προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1951, 13/26/2/1919.

¹⁰⁹⁴ Α.Υ.Ε./1919/Α/4/1, Τηλ. Ρωμανού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. Χωρίς, 11/2/1919. Ο Διομήδης ενημέρωσε τον Βενιζέλο ότι *«ότι Γεν. Διοικητής Ηπείρου (εννοείται ο Στεργιάδης) πρόκειται επιφέρει διορθώσεις τινες εις νομοσχέδιον περί τουρκικών κοινοτήτων μεθ' ο θα αποστείλη το ταχύτερον υμίν εν αντίτυπον».* Α.Υ.Ε./1919/Α/5/Μ/2, Τηλ. Διομήδη προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 619, Αθήνα, 6/2/1919.

¹⁰⁹⁵ Petsalis - Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σελ. 154-155.

¹⁰⁹⁶ Α.Υ.Ε./1919/Α/4/2, Τηλ. Πολίτη προς το Υπ.Εξ., απόρρητο, Παρίσι, 13/2/1919.

τηλ/κως μοι ανακοινώσητε μέχρις αποστολής κειμένου μέτρα περιλαμβανόμενα εις αυτό προστατευτικά μουσουλμάνων». ¹⁰⁹⁷

6.1. Κινήσεις προσέγγισης των μουσουλμάνων από τον Βενιζέλο

6.1.1. Μουσουλμανικά κτήματα

Ο Βενιζέλος, εν μέσω των διεθνών εξελίξεων, προσπαθούσε με μια σειρά από πολιτικά μέτρα να κερδίσει την εύνοια των μουσουλμανικών πληθυσμών. Κατ' αρχάς έδωσε προτεραιότητα στο ζήτημα της επιστροφής των καταληφθέντων κτημάτων των μουσουλμάνων. Δεν ήταν τυχαία η αναμόχλευση του ζητήματος των κτημάτων από την ελληνική κυβέρνηση, δεδομένου ότι το ζήτημα συνδεόταν με την εξέλιξη της θρακικής υπόθεσης. Ο Κρητικός πολιτικός ήταν έτοιμος να ικανοποιήσει την απαίτηση των μουσουλμάνων για επιστροφή των κτημάτων, με αντάλλαγμα την υποστήριξή τους στο ζήτημα της Θράκης. ¹⁰⁹⁸ Εν ολίγοις, οι μουσουλμάνοι καλούνταν να λειτουργήσουν στο πλαίσιο της εθνικής πολιτικής με κτηματικά ανταλλάγματα. ¹⁰⁹⁹

Το 1914 η κυβέρνηση Βενιζέλου, με μια σειρά από νόμους (κυρίως ο Ν. 262/1914 άρθ. 9), δέσμευσε τα κτήματα των μουσουλμάνων που είχαν επιλέξει την οθωμανική υπηκοότητα και εγκατέλειψαν τη χώρα αλλά και ως αντίποινα για τις διώξεις που υφίσταντο οι Έλληνες της Τουρκίας. Η συγκεκριμένη νομοθεσία προέβλεπε ότι αν εντός ενός έτους οι απελθόντες από τη χώρα δεν προσαγάγανε τους τίτλους, για να διεκδικήσουν τα εγκαταλειμμένα κτήματα, αυτά περιέρχονταν στο ελληνικό δημόσιο χωρίς καμία υποχρέωση αποζημίωσης. ¹¹⁰⁰ Εν συνεχεία, εν μέσω του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης, με το Διάταγμα 808, κατέλαβε τα κτήματα των υπηκόων που βρίσκονταν σε πόλεμο με το «Κράτος της Θεσσαλονίκης» και όσων αναχώρησαν από την Ελλάδα μετά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο.

Με την επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα, το 1917, το παραπάνω διάταγμα μετατράπηκε στον Ν. 1073 ¹¹⁰¹ που αφορούσε ολόκληρη την επικράτεια, ενώ επρόκειτο για νομοθεσία που έπληττε κυρίως τους μουσουλμάνους που δεν είχαν επιλέξει την ελληνική ιθαγένεια μετά τη Σύμβαση των Αθηνών. ¹¹⁰² Ο Ν. 1073 επέκτεινε την αγροτική μεταρρύθμιση και την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, ενώ μετέτρεπε το δικαίωμα του τεσσαρούφ επί πρώην οθωμανικών δημόσιων γαιών σε

¹⁰⁹⁷ Α.Υ.Ε./1919/Α/4/2, Τηλ. Διομήδη προς Γενικό Διοικητή Ιωαννίνων, αρ. πρωτ. 1256, 12/2/1919. Α.Υ.Ε./1919/Α/4/2, Τηλ. Ρωμανού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1117, 11/2/1919. Βλ. επίσης Στεφάνου (επιμ.) *Ελευθερίου Βενιζέλου Πολιτικά Υποθήκαι*, τόμ. Β΄, σελ. 210, 215.

¹⁰⁹⁸ Ο Διομήδης έκρινε εθνικά συμφέρουσα την επιστροφή των κτημάτων των μουσουλμάνων, όσα είχαν καταληφθεί από το ελληνικό κράτος. Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 9/3, Τηλ. Διομήδη προς τον Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 2764, 9/4/1919.

¹⁰⁹⁹ Γκλαβίνας, «Η πολιτική της ελληνικής διοίκησης απέναντι στη μουσουλμανική γαιοκτησία των Νέων Χωρών τη περίοδο 1912 – 1922», *ό.π.*, σελ. 473.

¹¹⁰⁰ *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 16^η της 10/10/1915, σελ. 326.

¹¹⁰¹ Νόμος 1073, «Περί απαγορεύσεως εμπορίας και δικαιοπραξιών προς υπηκόους εχθρικών κρατών, μεσεγγυήσεως των εν Ελλάδι περιουσιών αυτών και διοικήσεως εγκαταλελειμμένων ακινήτων εν ταις νέαις χώραις». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 268, 21/11/1917.

¹¹⁰² Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 470.

δικαίωμα πλήρους κυριότητας στα 4/5 του όλου κτήματος, δεδομένου ότι το 1/5 περιερχόταν στο δημόσιο.¹¹⁰³

Τον Μάρτιο του 1919 ο Αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, Εμμανουήλ Ρέπουλης, σε τηλεγράφημά του προς τον Βενιζέλο, διατύπωνε τη θέση ότι αν η Ελλάδα δήλωνε ότι θα επέστρεφε τα καταληφθέντα κτήματα, αυτό θα λειτουργούσε υπέρ των ελληνικών συμφερόντων στο Θρακικό ζήτημα.¹¹⁰⁴ Τα καταληφθέντα κτήματα αποτελούσαν σπουδαίο διαπραγματευτικό χαρτί για την ελληνική κυβέρνηση, το οποίο ο Βενιζέλος χρησιμοποίησε την κατάλληλη στιγμή.¹¹⁰⁵

Ο Έλληνας Πρωθυπουργός τον Μάιο του 1919 ζητούσε να δοθούν στον Γενικό Διοικητή Ανατολικής Μακεδονίας οδηγίες ότι «*Τούρκοι όσοι διαρκούσης βουλγαρικής κατοχής ανατολικής Μακεδονίας εγκατέλειψαν αυτήν δικαιούνται ήδη ελευθέρως επανέλθωσι και πάσα πρέπει παρεσχεθή προστασία όπως ανακαταλάβωσι κτημάτων*».¹¹⁰⁶ Μέσα του ίδιου έτους, έδωσε εντολή στις κατά τόπους διοικητικές αρχές να διευκολύνουν την παλιννόστηση των μουσουλμάνων προσφύγων στις εστίες τους και να τους αποδοθούν τα κτήματα τους. Εντούτοις, τέθηκαν ορισμένοι περιορισμοί στις αποδόσεις. Κατ' αρχάς, οι αποδόσεις αφορούσαν κτήματα που δεν ξεπερνούσαν τα 150 στρέμματα. Δεύτερον, οι δικαιούχοι έπρεπε να είναι Έλληνες πολίτες, να μην επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν και να μην εκπροσωπούσαν από τρίτους.¹¹⁰⁷

Ο Βενιζέλος αρχές Αυγούστου του 1919 με τηλεγράφημά του από το Παρίσι, ενημέρωνε τον υπουργό Γεωργίας, Γεώργιο Καφαντάρη ότι «*διευκόλυνσιν παλιννοστήσεως μωαμεθανών εις Νέας Χώρας θεωρώ επωφελή από πολιτικής και οικονομικής απόψεως, συμφωνώ δε πλήρως προς υμετέραν γνώμην καθ' όσον αφορά εις απόδοσιν κτημάτων*».¹¹⁰⁸

Ωστόσο, ορισμένες αστοχίες των διοικητικών οργάνων, όσον αφορά το ζήτημα των κτημάτων, έγιναν η αφορμή, ώστε ο Βενιζέλος, σε τηλεγράφημά του προς τον Υπουργό Γεωργίας, Γεώργιο Καφαντάρη, να διατυπώσει την άποψη ότι

«τούτο σημαίνει ότι η τύφλωσις της ελληνικής διοικήσεως είναι αθεράπευτος και ότι αυτή συστηματικώς πράττει ότι είναι δυνατόν όπως ματαιώση επιτυχίαν εθνικών μας διεκδικήσεων. Παρακαλώ να λάβητε και εκδώσητε μετ' αρμοδίων υπουργών όλως αναγκαίας διαταγάς όπως χαλιναγωγήσωσι αι κατά τόπον αρχαί από τοιούτων ενεργειών».¹¹⁰⁹

Ο Καφαντάρης μετέβη στη Μακεδονία για να χαλιναγωγήσει τα όργανα της τοπικής διοίκησης, ενώ ενημέρωσε τον Βενιζέλο ότι «*διευθέτησις ζητήματος τουρκικών κτημάτων παρήγαγεν απολύτως ικανοποιητικήν εντύπωσιν εις μουσουλμανικόν στοιχείον*».¹¹¹⁰ Η ελληνική κυβέρνηση εξακολουθούσε να αποδίδει

¹¹⁰³ Ο.π., σελ. 470.

¹¹⁰⁴ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/10/ε, Τηλ. Ρέπουλη προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 2764, Αθήνα, 27/3/1919.

¹¹⁰⁵ Α.Υ.Ε./1920/37/3, Τηλ. Βενιζέλου προς Στεργιάδη, αρ. πρωτ. 6109, Παρίσι, 11-24/5/1919.

¹¹⁰⁶ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/10, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., 18/5/1919 και Α.Υ.Ε./1919/Α/5/Μ/1, Υπατη Αρμοστεία της Ελλάδος στη Κων/πολη προς τον Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 3524, 3/16/12/1919.

¹¹⁰⁷ Γκλαβίνας, ό.π., σελ. 471.

¹¹⁰⁸ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/10, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 8305, Παρίσι, 8/8/1919.

¹¹⁰⁹ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/10, Τηλ. Βενιζέλου προς Ρέπουλη, αρ. πρωτ. 8459, Παρίσι, 13/8/1919.

¹¹¹⁰ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/10, Τηλ. Καφαντάρη προς Βενιζέλο, Αθήνα, αρ. πρωτ. 78092, 1/9/1919.

τις μικρές αγροτικές ιδιοκτησίες σε παλιννοστούντες μουσουλμάνους, «τους καλλιεργώντας αυτοπροσώπως την γην εφ' όσον αι αρχαί κρίνουν ότι πρόκειται περί γεωργών προτιθεμένων να μην αποδημήσουν πλέον εξ Ελλάδος[...]

6.1.2. Παλιννόστηση μουσουλμάνων προσφύγων

Μια ακόμη κίνηση προς την κατεύθυνση της δημιουργίας θετικών εντυπώσεων έναντι των μουσουλμάνων, ήταν η απόφαση για παλιννόστηση των μουσουλμάνων της ανατολικής Μακεδονίας,¹¹¹² οι οποίοι οδηγήθηκαν εκεί μετά από τη βουλγαρική κατοχή της Θράκης.¹¹¹³ Τον Μάρτιο του 1919 η ελληνική κυβέρνηση ενημέρωνε τους Γενικούς Διοικητές και Νομάρχες να παύσουν να δημιουργούν εμπόδια στην έκδοση αδειών σε όσους μουσουλμάνους είχαν ανάγκη να μεταβούν στη βουλγαρική και τουρκική Θράκη. Οι συγκεκριμένοι είχαν συσσωρευτεί σε πόλεις της ανατολικής Μακεδονίας και επιθυμούσαν να μεταναστεύουν,¹¹¹⁴ ενώ για τους μουσουλμάνους που είχαν καταφύγει στην Τουρκία ή τη Βουλγαρία, η ελληνική πλευρά σημείωνε ότι «δεν έχομεν αντίρρησησιν όπως επανέλθωσιν εις Ελλάδα [...]».¹¹¹⁵

Ο Βενιζέλος τον Μάιο του 1919 δήλωνε για το ζήτημα των μουσουλμάνων προσφύγων της Τουρκίας, στον Κανελλόπουλο ότι

*«σπεύδω να διακηρύξω ότι μετά χαράς η ελληνική κυβέρνησις θα βλέπη τούτους παλιννοστούντας και θα παράσχη πάσαν αναγκαίαν συνδρομήν προς τούτο. Είναι ανάγκη προηγουμένως συνεννοήσεων κυβερνήσεων Αθηνών και Κων/πόλεως, το μεν όπως οι παλιννοστούντες ανακτήσωσι αμέσως ελληνικήν ιθαγένειαν, το δε όπως συγχρόνως γίνη επιστροφή εις εστίας των εκ Τουρκίας εκδιωθέντων από του 1914 Ελλήνων, οίτινες ευρίσκονται ήδη προσωρινώς εγκατεστημένοι εις τα κτήματα πολλών των ων ο λόγος μωαμεθανών μεταναστών».*¹¹¹⁶

Ήταν ξεκάθαρη η σύνδεση της παλιννόστησης των μουσουλμάνων, οι οποίοι θα αποκτούσαν την ελληνική ιθαγένεια, με την παλιννόστηση των Ελλήνων της Μ. Ασίας. Δεν ήταν παράλογη η παραπάνω συσχέτιση, δεδομένου ότι οι Έλληνες πρόσφυγες είχαν σε μεγάλο βαθμό εγκατασταθεί στις οικίες και στα κτήματα των μουσουλμάνων προσφύγων.

Την ίδια περίοδο ο Βενιζέλος ζήτησε από τον Ρέπουλη, να ενημερώσει τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας ότι «Τούρκοι όσοι διαρκούσης βουλγαρικής κατοχής ανατολικής Μακεδονίας εγκατέλειψαν αυτήν δικαιούνται ήδη ελευθέρως επανέλθωσι και πάσα πρέπει παρασχεθή προστασία όπως ανακαταλάβωσι κτήματα των»,¹¹¹⁷ ενώ σε έτερο τηλεγράφημα του Βενιζέλου αναφερόταν ότι «περιποίησης μωαμεθανικού

¹¹¹¹ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/10, Καφαντάρης προς τους Γενικούς Διοικητές των Νέων Χωρών, 25/10/1919.

¹¹¹² Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα...*, σελ. 108-116.

¹¹¹³ ΙΑΥΕ/1919/Α/5/14, Κρυπτο. Κανελλόπουλου προς Πολίτη, αρ. πρωτ. 6884, Κων/πολη, 24/9/1919.

¹¹¹⁴ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/7/2, Υπ.Εξ. προς τους Γενικούς Διοικητές και Νομάρχες, αρ. πρωτ. 35531

¹¹¹⁵ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/7/2, Υπ.Εξ. προς Κανελλόπουλο, αρ. πρωτ. 3102, 8/4/1919.

¹¹¹⁶ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/10/ε, Τηλ. Βενιζέλου προς Κανελλόπουλο, αρ. πρωτ. 4554, Παρίσι, 3/5/1919.

Α.Υ.Ε./1919/Α/5/7/2, Τηλ. Κανελλόπουλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3518, Κων/πολη, 20/5/1919.

¹¹¹⁷ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/10/ε, Τηλ. Βενιζέλου προς Ρέπουλη, αρ. πρωτ. 5120, Παρίσι, 18/5/1919.

πληθυσμού (ανατολικής Μακεδονίας) *συνδέεται προς την επιτυχία εθνικών μας διεκδικήσεων εν Θράκη*». ¹¹¹⁸

6.1.3. Απαλλαγή στρατιωτικής θητείας

Ένα μέτρο προς την κατεύθυνση της ομαλοποίησης των σχέσεων μουσουλμάνων και ελληνικής Πολιτείας υπήρξε η δυνατότητα εξαγοράς της στρατιωτικής τους θητείας. Σημειώτεον ότι οι μουσουλμάνοι υπηρέτησαν πρώτη φορά στρατιωτική θητεία το 1917. ¹¹¹⁹

Τον Απρίλιο του 1919 οι μουσουλμάνοι βουλευτές Δράμας και Θεσσαλονίκης κατέθεσαν υπόμνημα με βασικά αιτήματα τα παρακάτω: ¹¹²⁰

- Να καταργηθούν τα μεταγωγικά τάγματα (τάγματα αγγαρείας), απαρτιζόμενα επί το πλείστον από μουσουλμάνους.
- Να γίνει επέκταση του συστήματος του χρηματικού αντισηκώματος στους κληρωτούς του 1896 και 1897, καθώς και στις υπόλοιπες κλάσεις.
- Να εξασφαλιστούν τα δικαιώματα των μουσουλμάνων που υπηρέτησαν τη στρατιωτική τους θητεία ή που κατέβαλλαν το χρηματικό αντισήκωμα ή που εξακολουθούσαν να το καταβάλλουν. Να τους επιστραφούν τα κτήματα και να επεκταθούν οι ευεργετικές διατάξεις και στους μουσουλμάνους που εξακολουθούσαν να καταβάλλουν τα χρηματικά αντισηκώματα, αν και οι στρατιωτικές κλάσεις στις οποίες ανήκαν είχαν απολυθεί, συνεπώς έπρεπε να τερματιστεί η καταβολή του αντισηκώματος.
- Να καθιερωθεί απαλλαγή στρατιωτικής υπηρεσίας των νέων που δεν είχαν ενηλικιωθεί καθώς και να αναβληθεί η κατάταξη των κληρωτών των ετών 1919 και 1920.
- Να τιμωρηθεί η παράνομη συμπεριφορά ορισμένων αστυνομικών αρχών σε βάρος των μουσουλμάνων της Μακεδονίας.
- Να επιστραφούν στους μουσουλμάνους οι οικίες που είχαν καταληφθεί από τον στρατό, όπως, επίσης, να παραδοθεί το σύνολο των τεμενών, σχολείων, μεντρεσέδων που είχαν καταληφθεί από τον ελληνικό στρατό.
- Να προχωρήσει η ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων σχολών και να λειτουργήσουν ξανά όσες σχολές ήταν κλειστές περισσότερο από τέσσερα χρόνια.
- Να δοθεί υλική και ηθική βοήθεια στους πληγέντες πληθυσμούς της ανατολικής και δυτικής Μακεδονίας
- Να διευκολυνθεί η επιστροφή όσων με τη βία εκδιώχθηκαν από την ανατολική Μακεδονία και βρίσκονταν αιχμάλωτοι των συμμάχων ή εξορίστηκαν λόγω στρατιωτικών λόγων.

¹¹¹⁸ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/2, Τηλ. Βενιζέλου προς Ρέπουλη, αρ. πρωτ. 7967, Παρίσι, 14/8/1919.

¹¹¹⁹ Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 145.

¹¹²⁰ Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 9/5, Υπόμνημα μουσουλμάνων βουλευτών Δράμας και Θεσσαλονίκης προς την ελληνική κυβέρνηση, Απρίλιος 1919. Βλ. επίσης, Τηλ. Βενιζέλου προς Ρέπουλη, αρ. πρωτ. 3383, Παρίσι, 27/3-10/4/1919.

- Να επιτραπεί η επάνοδος όσων δεν μπορούσαν να επιστρέψουν, λόγω της εμπόλεμης κατάστασης, αν και κατείχαν την ελληνική ιθαγένεια.

Το Υπουργείο Εξωτερικών, σε έκθεσή του τον Ιούνιο του 1919, προς την Ύπατη Αρμοστεία της Ελλάδος στη Κωνσταντινούπολη, αποκάλυπτε τους λόγους που οδήγησαν την ελληνική πλευρά στην απόφαση για την αναστολή εκπλήρωσης των στρατιωτικών καθηκόντων των μουσουλμάνων. Στο παρακάτω απόσπασμα διαφαίνεται η ιδιαίτερη οικονομική αξία της μουσουλμανικής μειονότητας στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους. Στο έγγραφο γινόταν λόγος ότι η συγκεκριμένη πολιτική απόφαση ελήφθη υπό την κυβέρνηση Βενιζέλου *«όπως μη η χώρα στερηθή των αναγκαίων εργατικών χειρών»*. Παράλληλα, η απόφαση ίσχυε και για όσους μουσουλμάνους είχαν καταθέσει αίτηση περί *«ανακλήσεως της γενομένης ήδη δηλώσεως επιλογής υπέρ της οθωμανικής ιθαγένειας»*, εφ' όσον αυτές (οι δηλώσεις) δεν είχαν κατοχυρωθεί από τις οθωμανικές προξενικές αρχές. Τέλος, δινόταν η δυνατότητα, για όσους μουσουλμάνους είχαν επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια *«μη δυναμένην πλέον να ανακληθή»*, να *«ανατρέψωσι τα αποτελέσματα της επιλογής των τριαύτης διαδηλώσεως προς απόκτησιν της ελληνικής ιθαγένειας επί τη βάσει του τελευταίου νόμου Γ.Μ.Ω.Β δια συνοπτικών διαδικασιών [...]»*, ενώ ορίστηκε ότι με την υποβολή της αίτησης πολιτογράφησης δεν υποχρεούνταν πλέον να εγκαταλείψουν το ελληνικό έδαφος.¹¹²¹

Επομένως, η ελληνική πλευρά προχώρησε στο παραπάνω μέτρο για να μη στερηθεί των *αναγκαίων εργατικών χειρών*. Η κυβέρνηση Βενιζέλου επιθυμούσε την οριστική παραμονή των μουσουλμάνων και όχι την εκδίωξή τους από το ελληνικό έδαφος. Όπως έχουμε ξαναγράψει, ο Κρητικός πολιτικός πίστευε ακράδαντα στην οικονομική σημασία της μουσουλμανικής μειονότητας, ως άριστου αγροτικού στοιχείου, ικανού να αποτελέσει το γεωργικό δυναμικό της χώρας.¹¹²²

Ο Βενιζέλος προσπάθησε με κάθε τρόπο να κερδίσει την εύνοια των μουσουλμάνων. Τη στιγμή που διαπραγματευόταν τα εθνικά δίκαια επί περιοχών με συμπαγείς μειονοτικές ομάδες δεν επιθυμούσε να δημιουργηθούν κύματα προσφύγων που θα εγκατέλειπαν το ελληνικό έδαφος. Μια τέτοια εξέλιξη θα υπονόμει τις διακηρύξεις του Βενιζέλου περί της ικανότητας της Ελλάδας να κυβερνήσει αλλογενείς πληθυσμούς.

Λίγες μέρες αργότερα, αρχές Ιουλίου του 1919 ο Έλληνας Πρωθυπουργός, από το Παρίσι ζήτησε από τον Υπουργό των Στρατιωτικών, να προχωρήσει στην έκδοση διαταγής *«όπως μουσουλμάνοι εκλέξαντες οθωμανική ιθαγένειαν αυτοβούλως μη μεταναστεύσαντες, μη υποβληθώσιν εις καταβολήν αντισηκώματος στρατιωτικής υπηρεσίας»*.¹¹²³ Παράλληλα, ξεκαθάριζε ότι όσοι μουσουλμάνοι διατηρήσουν την οθωμανική ιθαγένεια, θα έπρεπε να αποχωρήσουν άμεσα από την Ελλάδα. Εν τούτοις, λόγω των προβλημάτων συγκοινωνίας, που δημιούργησε ο πόλεμος, η ελληνική κυβέρνηση *«μη θέλουσα να αποστή των αισθημάτων φιλανθρωπίας απέναντι των μουσουλμάνων, νέαν παρέχει εις τους επιλεξαμένους οριστικώς την*

¹¹²¹ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/10, Υπ.Εξ. προς Ύπατη Αρμοστεία της Ελλάδος (Κων/πολη), ά.α.π., 18/6/1919.

¹¹²² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 83, Γ.Δ. Ηπείρου προς τον Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 1849, 2/9/1914.

¹¹²³ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/10, Τηλ. Βενιζέλου προς Υπ. Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 7071, Παρίσι, 5/7/1919.

*οθωμανικήν ιθαγένειαν μουσουλμάνους τρίμηνον προθεσμίαν προς εγκατάλειψιν του ελληνικού εδάφους».*¹¹²⁴

Προς την ίδια κατεύθυνση υπήρξε και το μέτρο της διακοπής των στρατοδικείων που εκδίκαζαν υποθέσεις μουσουλμάνων. Ο Βενιζέλος, για το ζήτημα αυτό, κυρίως για υποθέσεις που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής, ζητούσε τον Αύγουστο του 1919 από τον αρχηγό του στρατού «*άμεσον παύσιν*» στρατοδικείων κατά μουσουλμάνων «*και την άμεσον απόλυσιν φυλακισθέντων. Είναι γνωστόν ότι εις αυτούς θα εδόθη αμνηστία. Αλλά και προ τούτου αντιλαμβάνεσθε τους υπάτους πολιτικούς λόγους οίτινες επιβάλλουσι την κατάπαυσιν των δικαστικών καταδιώξεων[...]*».¹¹²⁵

Οι «*ύπατοι πολιτικοί λόγοι*», στους οποίους αναφερόταν ο Βενιζέλος δεν ήταν άλλοι, από τη συνειδητή προσπάθεια της ελληνικής κυβέρνησης να προσεγγίσει τους μουσουλμάνους, με μια σειρά από ευεργετικά μέτρα και να κερδίσει την εύνοια της. Την ίδια περίοδο, ο Ρέπουλης, ζητούσε από τις στρατιωτικές αρχές να απαγορεύσουν κάθε απέλαση μουσουλμάνων, χωρίς προηγούμενη έγκριση των Γενικών Διοικητών, διότι ήταν επιζήμια για τα εθνικά συμφέροντα.¹¹²⁶

Στο πλαίσιο της μειονοτικής πολιτικής της κυβέρνησης Βενιζέλου, τον Μάιο του 1920 ψηφίστηκε από την ελληνική Βουλή ο νόμος «*Περί αμνηστίας εις Μουσουλμάνους*», σύμφωνα με τον οποίο χορηγούταν αμνηστία σε μουσουλμάνους για τα διαπραχθέντα απ' αυτούς «*αδικήματα καθ' άπασαν την διάρκεια της υπό των Βουλγάρων εν έτει 1916 και εντεύθεν κατοχής της ανατολικής Μακεδονίας εντός των καταληφθεισών περιφερειών*»,¹¹²⁷ ενώ τον Ιανουάριο του ίδιου έτους ψηφίστηκε από τη Βουλή, ο Ν. 1627, «*Περί συστάσεως υποδιδασκαλείων προς μόρφωσιν υποδιδασκάλων δια τα Μουσουλμανικά σχολεία*».¹¹²⁸ Ακολούθησε ο Ν. 1242β/24.6.1919 για τη δημοτική εκπαίδευση, ο οποίος προέβλεπε, όσον αφορά τους μουσουλμάνους, τη διδασκαλία μαθημάτων την Κυριακή σε αντικατάσταση της αργίας της Παρασκευής.¹¹²⁹

6.1.4. Ο Ν. 2345/1920

Όπως είδαμε, μετά τη Σύμβαση περί Ειρήνης των Αθηνών, εκπονήθηκε σχέδιο νόμου που αφορούσε τον τρόπο λειτουργίας των μουσουλμανικών κοινοτήτων. Ειδική επιτροπή ανέλαβε τον καταρτισμό του νομοσχεδίου αλλά η πολιτική - πολεμική κατάσταση που επικρατούσε το 1914, δεν επέτρεψε την ψήφιση του από την ελληνική Βουλή. Το 1920 τα πολιτικά δεδομένα ήταν διαφορετικά και οι επιταγές

¹¹²⁴ Ο.π.,

¹¹²⁵ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/10, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 8633, Παρίσι, 17/8/1919. Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./1919/Α/5/10, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 9135, Παρίσι, 2/9/1919.

¹¹²⁶ Α.Υ.Ε./1919/Α/5/10, Ρέπουλη προς Παρασκευόπουλο, αρ. πρωτ. 8478, 29/8/1919 και Ο Αρχηγός Στρατού προς τα Σώματα και τους Σχηματισμούς του στρατού, αρ. πρωτ. 11953, 2/9/1919.

¹¹²⁷ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 116, 24/5/1920, σελ. 1055.

¹¹²⁸ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 3, 7/1/1919. Στο ίδιο φύλλο συμπεριλαμβάνεται και ο Ν. 1618, «*Περί διορισμού ιδίων επιθεωρητών δια τα Μουσουλμανικά σχολεία της Νέας Ελλάδος*».

¹¹²⁹ Τσιούμης, «*Η νομοθετική πολιτική για την εκπαίδευση της μουσουλμανικής μειονότητας Δυτικής Θράκης 1923 – 1940*», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 27 (1998), σελ. 143.

της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής επέβαλλαν την αφύπνιση της ελληνικής κυβέρνησης σε σχέση με τα ζητήματα των μειονοτήτων.

Το αποκορύφωμα της νομοθετικής πρωτοβουλίας του Βενιζέλου έναντι της μουσουλμανικής μειονότητας υπήρξε ο Ν. 2345/1920 «Περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν τω κράτει μουσουλμάνων και περί διαχείρισεως των περιουσιών των μουσουλμανικών κοινοτήτων», ο οποίος ψηφίστηκε από τη Βουλή, τον Ιούλιο του 1920.¹¹³⁰ Ο Ν. 2345/1920, στηριζόμενος στις διατάξεις της Σύμβασης των Αθηνών,¹¹³¹ αποτέλεσε έμπρακτη απόδειξη της κυβέρνησης Βενιζέλου να διαμορφώσει ένα νομοθετικό πλαίσιο γύρω από την ύπαρξη και τη λειτουργία της μουσουλμανικής κοινότητας της Ελλάδας.

Τα βασικά σημεία του Ν. 2345/1920 είναι τα εξής:

- Ο αρχιμουφτής αποτελούσε την ανώτατη θρησκευτική αρχή των μουσουλμάνων, με κύρια καθήκοντα την εποπτεία των μουφτήδων της ελληνικής επικράτειας (άρθ. 2). Θα εκλεγόταν από τους εν ενεργεία μουφτήδες του ελληνικού κράτους.
- Η πρώτη εκλογή του αρχιμουφτή θα γινόταν από μουφτήδες που είχαν ήδη την έγκριση του Σείχ-ουλ-Ισλαμάτου, ενώ οι επόμενες εκλογές θα γίνονταν από τους μουφτήδες που θα είχαν αναγνωριστεί από τον ίδιο. Οι λεπτομέρειες της εκλογής θα καθορίζονταν με Β.Δ. (άρθ. 3).
- Ο νέος αρχιμουφτής έδινε τον όρκο του δημοσίου υπαλλήλου. Τον αρχιμουφτή στα καθήκοντά του θα συνέδραμε ένας γραμματέας και ένας διερμηνέας, αμφότεροι γνώστες της ελληνικής γλώσσας. Οι παραπάνω θέσεις καταλαμβάνονταν μόνο από Έλληνες υπηκόους (άρθ. 5).
- Σε περίπτωση που θα εκενώνετο θέση μουφτή, εκλεγέντες μπορούσαν να είναι μουσουλμάνοι Έλληνες πολίτες. Οι αιτήσεις υποβάλλονταν στον Γενικό Διοικητή και αυτός, με τη σειρά του, στον Υπουργό Εκκλησιαστικών. Δικαίωμα εκλογής είχαν οι μουσουλμάνοι Έλληνες υπήκοοι, οι εγγεγραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους της περιφέρειας, στην οποία διεξαγόταν η εκλογή μουφτή (άρθ. 6). Η διαδικασία της εκλογής ήταν υπό την επίβλεψη των κατά τόπους διοικητικών αρχών. Ο νέος μουφτής ανακηρυσσόταν από το Πρωτοδικείο της περιφέρειας όπου γινόταν η εκλογή.
- Ο μουφτής έδινε τον όρκο του δημοσίου υπαλλήλου. Ο Ν. 2345 προέβλεπε ότι όσον αφορά τους υπάρχοντες μουφτήδες, εντός δυο μηνών από την ανάληψη των καθηκόντων του νέου αρχιμουφτή «δύνатаι να διαταχθή νέα εκλογή και διορισμός εκλεγομένων κατά τις διατάξεις του παρόντος νόμου» (άρθ. 6). Ο αρχιμουφτής και οι μουφτήδες παύονταν με Βασιλικό Διάταγμα για μια σειρά από λόγους που άπτονταν της ποινικής νομοθεσίας ή λόγω «ασυμβιβάστου προς την θέσιν των διαγωγής» (άρθ. 7). Οι μουφτήδες διακρίνονταν σε τρεις τάξεις, ανάλογα τη σπουδαιότητα κάθε θέσης (άρθ. 8).
- Οι μουφτήδες εκτός των θρησκευτικών τους καθηκόντων: α) επόπτευαν τους θρησκευτικούς και εκπαιδευτικούς λειτουργούς της περιφέρειας τους, β) διαχειρίζονταν τη βακουφική περιουσία, γ) αποφάσιζαν επί ζητημάτων οικογενειακού

¹¹³⁰ Ν. 2345/1920. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 148, 3/7/1920.

¹¹³¹ Γεωργούλης, *Ο θεσμός του μουφτή στην ελληνική...*, ό.π., σελ. 89.

δικαίου μεταξύ των μουσουλμάνων και τέλος γνωμοδοτούσαν «*επί παντός ζητήματος θρησκευτικού, κληρονομικού ή του οικογενειακού των Μωαμεθανών δικαίου* (άρθ. 10)».

- Κάθε απόφαση μουφτή υποβαλλόταν προς έγκριση από τον αρχιμουφτή, ωστόσο η απόφαση ήταν εκτελεστέα μόνο μετά από έγκριση του προέδρου Πρωτοδικών στην περιφέρεια που ανήκε ο μουφτής. Ο πρόεδρος Πρωτοδικών εξέταζε αν η απόφαση εξεδόθη στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του μουφτή. Ο αρχιμουφτής και οι μουφτήδες ηδύναντο να χρησιμοποιούν την τουρκική γλώσσα στη μεταξύ τους αλληλογραφία αλλά και στα βιβλία της Μουφτείας.
- Η διοίκηση και η διαχείριση των περιουσιών των μουσουλμανικών κοινοτήτων ανατίθενταν σε διαχειριστικές επιτροπές με θητεία τριών ετών (άρθ. 12). Ο αριθμός των μελών της κάθε επιτροπής, ο εσωτερικός κανονισμός και ο τρόπος εκλογής των μελών θα καθορίζονταν με Β.Δ. Οι επιτροπές είχαν υπό τη δικαιοδοσία τους τα μουσουλμανικά κοινοτικά σχολεία και τον τρόπο λειτουργίας τους.
- Το άρθ. 13 του Ν.2345/1920 προέβλεπε την ίδρυση ιερατικής μουσουλμανικής σχολής στην Αθήνα για τη μόρφωση των μουφτήδων και των ιεροδικών. Τα έξοδα συντήρησης του παραπάνω ιδρύματος θα καλύπτονταν από το δημόσιο ταμείο. Οι λεπτομέρειες της λειτουργίας της παραπάνω σχολής θα κανονίζονταν με Β.Δ.
- Το άρθ. 14 καλούσε τους முτεβελήδες (διαχειριστές της βακουφικής περιουσίας) να καταθέσουν σε σύντομο χρονικό διάστημα, όσα χρήματα προέρχονταν από τη βακουφική περιουσία και να παραδώσουν στον εκάστοτε μουφτή τη διαχείριση της παραπάνω περιουσίας. Μέχρι να συσταθούν διαχειριστικές επιτροπές, η διαχείριση της βακουφικής περιουσίας θα γινόταν από τον μουφτή. Επί της ουσίας, οι επίτροποι θα λογοδοτούσαν στον μουφτή για τη βακουφική περιουσία.
- Σύμφωνα με τον ίδιο νόμο, καταργούνταν κάθε προηγούμενη διάταξη για τα παραπάνω ζητήματα (άρθ. 15).
- Τέλος, οι διατάξεις των άρθρων 6, 7, 10, 12 και 14 δεν είχαν εφαρμογή στην Κρήτη, όπου θα εξακολουθούσαν να ισχύουν οι νόμοι της Κρητικής Πολιτείας. Στην Κρήτη, επίσης, διατηρήθηκε ο θεσμός των δημογεροντιών (Ν. 2344 «*περί των εν Κρήτη Μουσουλμανικών Δημογεροντιών*»), θεσμός που δεν υπήρχε στις μουσουλμανικές κοινότητες των Νέων Χωρών.¹¹³²

Όσον αφορά τις αρμοδιότητες του μουφτή, με τη διάταξη του άρθρου 10 παραγρ. 1 του Ν. 2345, αναγνωρίστηκε ότι ασκούσε δικαιοδοσία «*επί γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών, κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ αδιαθέτου διαδοχής εφ' όσον αι σχέσεις αυταί διέπονται από τον Ιερών Μουσουλμανικόν Νόμον*». Επί της ουσίας επρόκειτο για επανάληψη των διατάξεων του άρθρου 11, παραγρ. 9 της Σύμβασης των Αθηνών. Ο θεσμός του μουφτή εξοπλίστηκε με αρμοδιότητες που ξεπερνούσαν αυτές που είχε επί οθωμανικής περιόδου.¹¹³³ Ιδιαίτερα, η «δικαστική» εξουσία που διέθετε επί προσωπικών ζητημάτων των μουσουλμάνων, εφόσον αυτά διέπονταν από τον Ιερό Νόμο του

¹¹³² Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 130. Υποσημ. αρ. 7.

¹¹³³ Γεωργούλης, *ό.π.*, σελ. 14-55, 89 · Μιναΐδης, *Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη*, 1990, σελ. 354-358 · Μέκος, *Οι αρμοδιότητες του μουφτή και η ελληνική νομοθεσία*, 1991, σελ. 27-30.

Ισλάμ, αποτελούσε καινοτομία, η οποία προτάθηκε ως λύση στη μη αποδοχή, από την ελληνική κυβέρνηση, του θεσμού του καδή.

Ο μουφτής καθίστατο ο βασικός μεσολαβητής μεταξύ της μουσουλμανικής κοινότητας και της ελληνικής Πολιτείας. Στο πρόσωπό του συγκεντρώνονταν κοινοτικές, εκπαιδευτικές και διαχειριστικές αρμοδιότητες. Είναι γεγονός ότι ο Ν. 2345/1920 προέβλεπε τη διαδικασία για τον τρόπο ανάδειξης του μελλοντικού μουφτή. Ωστόσο, η διαδικασία αυτή περιέπεσε σε αχρηστία, ενώ ουδέποτε εφαρμόστηκε στην πράξη.¹¹³⁴ Ο μουφτής διοριζόταν από τις ελληνικές αρχές, συνήθως ο πιο μετριοπαθής μεταξύ των υποψηφίων. Γενικότερα, ο νόμος στο σύνολο του δεν εφαρμόστηκε. Επί παραδείγματι, η θέση του αρχιμουφτή παρέμεινε κενή,¹¹³⁵ ενώ αναφορικά με την ίδρυση ιερατικής μουσουλμανικής σχολής στην Αθήνα για την εκπαίδευση των μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργών της Δυτικής Θράκης, ούτε αυτή ιδρύθηκε.¹¹³⁶

Μολαταύτα, ο Ν. 2345/1920 αποτέλεσε την πρώτη ολοκληρωμένη νομοθεσία για το καθεστώς λειτουργίας της μουσουλμανικής κοινότητας της Ελλάδας. Το συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο θα λειτουργούσε ως δικλείδα ασφαλείας για τα δικαιώματα των μουσουλμάνων που βρίσκονταν ή επρόκειτο να ενσωματωθούν στο ελληνικό βασίλειο. Η Ελλάδα της Συνθήκης των Σεβρών είχε άμεση ανάγκη την ύπαρξη μιας νομοθεσίας για το πολυπληθές μουσουλμανικό στοιχείο, το οποίο δεν θα αποτελούσε μειονότητα, δεδομένου ότι μετά τις Σέβρες το ποσοστό των ξενόφωνων ομάδων θα άγγιζε το 20% και μαζί με τη περιφέρεια της Σμύρνης το 23% (1.470.000).¹¹³⁷ Από αυτούς, οι περισσότεροι ήταν μουσουλμάνοι, συνεπώς, η χώρα είχε την ανάγκη ενός νόμου, ο οποίος θα διασφάλιζε τη νομική ύπαρξη και τα δικαιώματα των μουσουλμάνων της νέας Ελλάδας.

Η σημασία του Ν. 2345/1920 «περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν τω κράτει μουσουλμάνων και περί διαχειρίσεως των περιουσιών των μουσουλμανικών κοινοτήτων» είναι ιδιαίτερα σημαντική, δεδομένου ότι παρέμενε σε ισχύ μέχρι το 1991.¹¹³⁸

7. ΤΟ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ

7.1. Η ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ)

Η Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ), πνευματικό τέκνο του αμερικανού Προέδρου Ουίλσον, ιδρύθηκε τον Ιούνιο του 1919.¹¹³⁹ Ο νέος οργανισμός στόχευε στην πιστή

¹¹³⁴ Τσιτσελίκης, «Η θέση του μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη», *ό.π.*, σελ. 285-288.

¹¹³⁵ Μηναΐδης, *ό.π.*, σελ. 368.

¹¹³⁶ Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 154-155.

¹¹³⁷ Πάλλης, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική...*, *ό.π.*, σελ. 19, 23.

¹¹³⁸ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 11 4/2/1991. Με τον Ν. 1920/1991 κυρώθηκε η από 24/12/1990 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου περί μουσουλμάνων θρησκευτικών λειτουργών. *Ο.π.*, αρ. φ. 182, 24/12/1990.

¹¹³⁹ Για την Κοινωνία των Εθνών βλ. Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, 1995. Βλ. ακόμα, Wilson, *The origins of the League of Nations*

εφαρμογή των διατάξεων των Συνθηκών Ειρήνης των Βερσαλλιών. Εν ολίγοις, στη διαφύλαξη του εδαφικού status quo, όπως αυτό διαμορφώθηκε από τους νικητές του πολέμου, τους Συμμάχους της Αντάντ.

Στις αρμοδιότητες της ΚτΕ συμπεριλαμβάνονταν και η εφαρμογή των μειονοτικών διατάξεων που περιείχαν οι Συνθήκες Ειρήνης των ετών 1919-1920. Μια σημαντική πτυχή της Συνδιάσκεψης των Παρισίων, ήταν η ανάδειξη των μειονοτικών ζητημάτων σε άμεση προτεραιότητα της διεθνούς κοινότητας.¹¹⁴⁰ Όσες συνθήκες υπεγράφησαν στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης και περιείχαν μειονοτικές διατάξεις ονομάστηκαν «Συνθήκες Μειονοτήτων».¹¹⁴¹ Η προστασία των μειονοτήτων εντασσόταν στο πλαίσιο των διεθνών υποχρεώσεων που ανέλαβαν ορισμένα κράτη έναντι της ΚτΕ.¹¹⁴² Επομένως, με την ίδρυση της ΚτΕ, εγκαθιδρύθηκε και ένα καινούργιο συμβατικό καθεστώς μειονοτικής προστασίας, το οποίο βασιζόταν στις παραπάνω Συνθήκες Ειρήνης.

Η νέα πραγματικότητα στα ζητήματα των μειονοτήτων ανέτρεψε τους διεθνείς κανόνες της δεκαετίας του 1910, οι οποίοι είχαν καθορισθεί από τις Διασκέψεις της Χάγης, των ετών 1899 και 1907.¹¹⁴³ Το νέο σύστημα μειονοτικής προστασίας διέφερε σημαντικά από το προηγούμενο. Για παράδειγμα, με βάση το παλαιό σύστημα, «η διασφάλιση της εφαρμογής των συμβατικών διατάξεων επαφιόταν στις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες ορίζονταν ουσιαστικά εγγυήτριες του όλου συστήματος μειονοτικής προστασίας».¹¹⁴⁴ Αντιθέτως, το νέο σύστημα προέβλεπε τη δημιουργία ενός διεθνούς οργάνου προστασίας των ιδιαίτερων φυλετικών, γλωσσικών και θρησκευτικών χαρακτηριστικών των «ολίγων». Τον ρόλο αυτόν ανέλαβε η ΚτΕ, η οποία είχε την αποκλειστική ευθύνη για την εφαρμογή των μειονοτικών διατάξεων των Συνθηκών Ειρήνης (1919-1920).¹¹⁴⁵ Με βασικά «εργαλεία» το Συμβούλιο και το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης η ΚτΕ προσπάθησε, χωρίς όμως να τα καταφέρει, να λειτουργήσει ως θεματοφύλακας της διεθνούς ασφάλειας και ειρήνης.

Τα αντικρουόμενα εθνικά συμφέροντα των κρατών – μελών υπονόμισαν τον ρόλο και τη σπουδαιότητα της ΚτΕ. Εξάλλου, η διαφορετική αντίληψη των μελών της, γύρω από το μειονοτικό ζήτημα, επέτεινε το χάσμα μεταξύ των κρατών που υποστήριζαν την παγίωση του εδαφικού status quo των Βερσαλλιών και εκείνων που επεδίωκαν την ανατροπή του. Για το μπλοκ των αναθεωρητικών κρατών, οι μειονότητες χρησιμοποιήθηκαν ως μοχλός πίεσης έναντι των νικητών του

Covenant, 1928 · Walters, *A history of the League of Nations*, Oxford University Press, 1952 · Mair, *The protection of minorities: The working and scope of the minorities treaties under the League of Nations*, 1928 · Northledge, *The League of Nations, its life and times 1920-1946*, 1986 · Claude, *National minorities: An international problem*, 1955 · Roucek, *The working of the minorities system under the League of Nations*, Prague, 1929 · Azcarate, *League of Nations and National Minorities*, 1945. Για το Σύμφωνο της ΚτΕ βλ. Νάσκου - Περράκη, *Κείμενα Διεθνούς Πρακτικής. Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών*, τόμ. Β', 1990, σελ. 1-14.

¹¹⁴⁰ Διβάνη, *ό.π.*, σελ. 27.

¹¹⁴¹ Βλ. την πρώτη έκδοση της διατριβής της Αρετής Τούντα – Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές Μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη – Καρφώφ 1924-1925*, 1982, σελ. 22. Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης – Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών βλ. <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/3617>.

¹¹⁴² *Ο.π.*, 21. Διβάνη, *ό.π.*, σελ. 32.

¹¹⁴³ Μπρεδήμας, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το διεθνές δίκαιο...», *ό.π.*, σελ. 202.

¹¹⁴⁴ Τούντα – Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές Μειονότητες...*, σελ. 23.

¹¹⁴⁵ *Ο.π.*, σελ. 24.

πολέμου.¹¹⁴⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η Βουλγαρία (κομιτάτα), οι καταγγελίες της οποίας, μονοπώλησαν, σε πολλές περιπτώσεις, τις συζητήσεις των αρμόδιων οργάνων της ΚτΕ.¹¹⁴⁷

Αναφορικά με τα όρια της μειονοτικής προστασίας, η ΚτΕ αρνήθηκε να δεχτεί τη άποψη ότι η προστασία των μειονοτήτων θα αποτελούσε το πρόσχημα για την ανάμιξη μιας χώρας στα εσωτερικά μιας άλλης – προσήλωση στην έννοια της εθνικής κυριαρχίας. Εν ολίγοις, τα μειονοτικά ζητήματα θεωρήθηκαν διεθνή προβλήματα και υπεύθυνη για τη λύση τους ήταν η διεθνής κοινότητα.¹¹⁴⁸ Η αντίληψη που επικράτησε ήταν ότι *«η μειονότητα για να έχει απαιτήσεις προστασίας της πρέπει να αποδείξει την καλοπιστία και την αφοσίωση της απέναντι στη χώρα που ζούσε. Κανείς δεν ήθελε μια πέμπτη φάλαγγα στο έδαφος του»*.¹¹⁴⁹

Ο Βενιζέλος, ως ηγέτης που είχε την ικανότητα να προσαρμόζεται στο πολιτικό κλίμα κάθε εποχής, δήλωσε ένθερμος υποστηρικτής του νέου οργανισμού.¹¹⁵⁰ Παράλληλα, απέδιδε μεγάλη σπουδαιότητα στην ύπαρξη και λειτουργία της, γεγονός που αποδεικνυόταν από τον διορισμό, δυο σημαντικών προσωπικοτήτων της εσωτερικής πολιτικής σκηνής, του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου και του Νικόλαου Πολίτη, ως αντιπροσώπων της Ελλάδας στην ΚτΕ.¹¹⁵¹

7.2. Η Συνθήκη Ειρήνης των Σεβρών

Η Συνθήκη Ειρήνης των Σεβρών υπεγράφη στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920 και τερμάτιζε την εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ των Συμμάχων της Αντάντ και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹¹⁵² Με τη συνθήκη αυτή, παραχωρούνταν στην Ελλάδα η Θράκη (δυτική και ανατολική),¹¹⁵³ τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος, ενώ αναγνωριζόταν η ελληνική κυριαρχία επί των νησιών του Αιγαίου, που κατείχε de facto από το 1912. Αναφορικά με τη Σμύρνη, το Συνέδριο Ειρήνης της παραχώρουσε τη διοίκηση της περιοχής, με το ελληνικό κράτος να ασκεί καθήκοντα τοποτηρητή όσον αφορά τη δημόσια τάξη στην Ιωνία. Μετά από παρέλευση πέντε ετών, οι

¹¹⁴⁶ Διβάνη, *ό.π.*, σελ. 13-20 και *Καθημερινή*, 7/3/1929.

¹¹⁴⁷ Διβάνη, *ό.π.*, σελ. 48-49, 84-85, 306-309.

¹¹⁴⁸ *Ο.π.*, 32, 23-41.

¹¹⁴⁹ *Ο.π.*, σελ. 45, παραπομπή αρ. 55.

¹¹⁵⁰ *«which makes me a warm advocate of the League of Nations»*. Ε.Λ.Ι.Α./Α.Ε.Β./φάκ. 10/1,2 Λόγος Βενιζέλου στο Σύνδεσμο για την Κοινωνία των Εθνών, αρ. 291, 13/10/1919. Σύμφωνα με τη Λένα Διβάνη *«Τα Χριστούγεννα του 1918 η υπ' αριθμόν ένα υποψηφιότητα (για Γενικός Γραμματέας της ΚτΕ) ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος απέρριψε την τιμητική προσφορά γιατί ήταν πιο απαραίτητος στην πατρίδα του παρά στην ανθρωπότητα εκείνη την κρίσιμη στιγμή»*. Διβάνη, *ό.π.*, σελ. 15-16.

¹¹⁵¹ Γατόπουλος, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (1875-1938): Η βιογραφία και το έργο του*, 1947, σελ. 169.

¹¹⁵² Για το κείμενο της Συνθήκης βλ. *Συνθήκη μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Τουρκίας*, υπογραφείσα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920, Εθνικών Τυπογραφείων, 1920. Επίσης, βλ. Κοραντή, *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης (1919-1955)*, τόμ. Α', 1968, σελ. 153-161. Τούντα-Φεργάδη, *Η εξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στο Μεσοπόλεμο*, 2000, σελ. 139-150 και της ίδιας, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας (1912-1941)*, 2005, σελ. 149-152.

¹¹⁵³ Βλ. *Συνθήκη μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Ελλάδος περί Θράκης*, υπογραφείσα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920, Εθνικών Τυπογραφείων, 1920.

κάτοικοι της περιοχής θα καλούνταν, μέσω δημοψηφίσματος, να επιλέξουν ανάμεσα στην ένωση με την Ελλάδα ή την παραμονή τους στην Τουρκία.

Για την Ελλάδα, η Συνθήκη των Σεβρών αποτέλεσε κοσμογονία όσον αφορά το εθνικό όραμα του Ελληνισμού. Με τις συνθήκες που τερμάτισαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Ελληνισμός αποκτούσε εδαφική συνοχή. Η Ελλάδα των δυο ηπείρων και πέντε θαλασσών ήταν μια πραγματικότητα, η οποία όμως έβρισκε τη χώρα διχασμένη και την ελληνική κοινωνία δηλητηριασμένη από τον Εθνικό Διχασμό.¹¹⁵⁴

Η εδαφική επέκταση του ελληνικού βασιλείου, συνέπεια της Συνθήκης των Σεβρών, αύξησε παράλληλα τον αριθμό των μειονοτικών ομάδων, που διαβιούσαν στο ελληνικό έδαφος. Για τον λόγο αυτό αλλά και λόγω της επικράτησης των ιδεών περί προστασίας των μειονοτήτων, επιβλήθηκαν στην Ελλάδα όπως και σε άλλες χώρες που φιλοξενούσαν σημαντικούς μειονοτικούς πυρήνες, όροι μειονοτικής προστασίας. Την ίδια ημέρα, που υπεγράφη η Συνθήκη των Σεβρών, υπεγράφη και η Συνθήκη περί Προστασίας των Εθνικών κ.λ.π. Μειονοτήτων μεταξύ των Συμμάχων και της Ελλάδας. Η συνθήκη αυτή εκινείτο στο πνεύμα των άλλων Συνθηκών Ειρήνης, αυτές που χαρακτηρίσαμε πριν ως «Συνθήκες Μειονοτήτων».¹¹⁵⁵ Οι βασικές αρχές της μειονοτικής προστασίας συμπυκνώνονταν στις λέξεις ισότητα, ισοπολιτεία, ανεξίθρησκια, ελεύθερη χρήση των γλωσσών των μειονοτήτων, εκπαιδευτική και εκκλησιαστική αυτονομία.

7.3. Οι μειονοτικές υποχρεώσεις της Ελλάδας

Η Σύμβαση του Νειγύ (Νοέμβριος του 1919) και η Συνθήκη περί Προστασίας των Μειονοτήτων των Σεβρών (Αύγουστος του 1920), καθόρισαν το πλαίσιο των υποχρεώσεων της Ελλάδας έναντι των μειονοτήτων που κατοικούσαν στο έδαφός της. Ενώ, λοιπόν, η πρώτη αφορούσε την εθελούσια και αμοιβαία μετανάστευση των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων, οι διατάξεις της δεύτερης αφορούσαν το σύνολο των μειονοτήτων της Ελλάδας.¹¹⁵⁶

Συγκεκριμένα, η Ελλάδα, με βάση τη Συνθήκη περί Προστασίας των Μειονοτήτων των Σεβρών, ήταν υποχρεωμένη να παράσχει στο σύνολο των υπηκόων της, ανεξαρτήτως καταγωγής, εθνικότητας, γλωσσικού ιδιώματος, φυλής και θρησκείας, πλήρη και «ολοσχερή» προστασία. Επιπροσθέτως, όλοι οι Έλληνες υπήκοοι ήταν ίσοι απέναντι του νόμου και απολάμβαναν τα ίδια πολιτικά και αστικά δικαιώματα, αδιακρίτως φυλής, γλωσσικού ιδιώματος ή θρησκείας. Παράλληλα, η συνθήκη προέβλεπε την ελεύθερη εκδήλωση των θρησκευτικών αισθημάτων κάθε υπηκόου της (άρθ. 2). Επίσης, παρεχόταν η δυνατότητα σε Οθωμανούς και Βούλγαρους υπηκόους της ελληνικής επικράτειας, να επιλέξουν ιθαγένεια, διαφορετική της ελληνικής. Βέβαια, στους συγκεκριμένους δινόταν προθεσμία ενός

¹¹⁵⁴ Για την περίοδο του Εθνικού Διχασμού βλ. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία...*, ό.π., τόμ. Δ΄, 1968, σελ. 14-86 · Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1917-1918)*, 2000.

¹¹⁵⁵ Για το κείμενο της Συνθήκης βλ. *Συνθήκη μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Ελλάδος περί προστασίας των Εθνικών κ.λ.π. Μειονοτήτων*, υπογραφείσα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920, Εθνικών Τυπογραφείων, Αθήναι, 1920.

¹¹⁵⁶ Τούντα – Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας...*, σελ. 148.

έτους για να μεταναστεύσουν, αλλά δεν στερούνταν το δικαίωμα της διατήρησης της περιουσίας τους στην Ελλάδα (άρθ. 3-6).

Η συνθήκη αυτή επέβαλε, επίσης, στην Ελλάδα την εφαρμογή εκλογικού συστήματος, το οποίο θα λάμβανε υπόψη τα δικαιώματα των εθνικών μειονοτήτων με τη σημείωση ότι η διάταξη αυτή θα εφαρμοζόταν στις Νέες Χώρες (άρθ. 7). Η διαφορά της θρησκείας δεν μπορούσε να αποβεί επιζήμια στην άσκηση των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων των Ελλήνων πολιτών. Επίσης, ουδείς περιορισμός μπορούσε να τεθεί στην ελεύθερη χρήση οποιασδήποτε γλώσσας είτε στην ιδιωτική είτε στη δημόσια ζωή των Ελλήνων πολιτών. Η κοινοτική οργάνωση και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα των μειονοτικών ομάδων, έπρεπε να κατοχυρωθούν νομικά από το ελληνικό κράτος (άρθ. 8). Ακόμη, το άρθ. 9 της συνθήκης όριζε ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη, στις περιφέρειες με ισχυρή μειονοτική παρουσία, να διευκολύνει τη διδασκαλία των μειονοτικών γλωσσών και να χρηματοδοτεί από τον κρατικό προϋπολογισμό τους εκπαιδευτικούς, φιλανθρωπικούς και θρησκευτικούς σκοπούς των μειονοτικών ομάδων. Το άρθ. 10 αφορούσε τα δικαιώματα των Ελλήνων Εβραίων. Συγκεκριμένα, η ελληνική κυβέρνηση υποχρεούνταν να μη λάβει μέτρα, τα οποία θα ήταν αντίθετα προς τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους, ενώ σύμφωνα με το άρθ. 11, η Ελλάδα ήταν υποχρεωμένη να μη προβεί σε καμία αλλαγή του γαιοκτητικού καθεστώτος των Νέων Χωρών, έξι μήνες μετά την έναρξη της ισχύος της Συνθήκης.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το άρθ. 12, σύμφωνα με το οποίο «*Η Ελλάς συμφωνεί να παραχωρήσει υπο τον έλεγχον του ελληνικού κράτους, εις τας βλαχικές κοινότητες της Πίνδου, τοπικήν αυτονομίαν ως προς τα θρησκευτικά ή σχολικά ζητήματα*». Το άρθ. 14 αφορούσε το σύνολο της ιδιωτικής και δημόσιας ζωής των μουσουλμάνων, το οποίο έπρεπε να γίνει σεβαστό από την ελληνική Πολιτεία, ενώ το άρθ. 15 προέβλεπε ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη να υποβάλλει στην Κοινωνία των Εθνών σχέδιο ειδικού οργανισμού για τον τρόπο διοίκησης της Αδριανούπολης καθώς και να κηρύξει αναπαλλοτριώτα τα ιερά ιδρύματα των μουσουλμάνων.

Με το άρθ. 16, οι παραπάνω υποχρεώσεις της Ελλάδας έναντι των μειονοτήτων, καθίσταντο διεθνείς, δεδομένου ότι «*αποτελέσωσιν υποχρεώσεις διεθνούς συμφέροντος υπό την εγγύησιν της Κοινωνίας των Εθνών*». Οι υποχρεώσεις αυτές δεν μπορούσαν να τροποποιηθούν χωρίς τη συγκατάθεση της πλειοψηφίας του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών, καθώς επίσης η ίδια καθίστατο επιβλέπουσα της εφαρμογής των παραπάνω όρων από την Ελλάδα. Τέλος, κάθε διχογνωμία, επί μειονοτικών ζητημάτων, εθεωρείτο «*ως διαφορά διεθνούς χαρακτήρος*» και παραπεμπόταν ενώπιον του Διαρκούς Δικαστηρίου Διεθνούς Δικαιοσύνης, του οποίου η απόφαση ήταν αμετάκλητη.¹¹⁵⁷

Το ίδιο μειονοτικό πλαίσιο υποχρεώσεων επιβλήθηκε και στην ηττημένη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όσον αφορά τις μειονότητες που ζούσαν στο έδαφός της, αυτές αποκτούσαν διευρυμένα δικαιώματα, που ήταν πρωτόγνωρα για το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό σύστημα της Τουρκίας. Σημαντικό να τονίσουμε ότι η

¹¹⁵⁷ Συνθήκη μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Ελλάδος περί προστασίας των Εθνικών κ.λ.π. Μειονοτήτων, ό.π.,

παραμονή της Τουρκίας στο ευρωπαϊκό έδαφος, δηλαδή η παραμονή της στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης, εξαρτιόταν από τον σεβασμό των διατάξεων της Συνθήκης και ιδιαίτερα αυτών, που αφορούσαν τις μειονότητες. Συνεπώς, η νέα Τουρκία δεν μπορούσε να έχει καμία σχέση με το προηγούμενο αυτοκρατορικό της παρελθόν.

Ο Βενιζέλος, γνωρίζοντας ότι η μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας υπογραφείσα Σύμβαση του Νεϊγύ άφηγε το περιθώριο να προσχωρήσουν σε αυτήν και άλλα γειτονικά κράτη (τελευταίο άρθρο), προσπάθησε να αποτρέψει μια προσχώρηση της Τουρκίας. Για το λόγο αυτό, σύμφωνα με τον Έλληνα πρωθυπουργό, *«δεν είναι δυνατόν να δεχθώμεν όπως αυτής της διατάξεως δύναται να επωφεληθή και η Τουρκία»*. Οι συνθήκες που επέβαλαν την υπογραφή της ελληνοβουλγαρικής συμφωνίας ήταν διαφορετικές, σε σχέση με αυτές που επέβαλαν την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία, ενώ όπως ανέφερε στη Βουλή *«θα επροτιμώμεν μάλιστα να εγκαταλείψωμεν τας αξιώσεις ημών, τας εκ της υπογραφείσης συμβάσεως μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας, εάν πρόκειτο να επωφεληθή ταύτης και η Τουρκία»*.¹¹⁵⁸

Γίνεται, επομένως, εύκολα αντιληπτό ότι ο Βενιζέλος ήθελε να αποτρέψει μια δυνητική μετανάστευση του Ελληνισμού της Τουρκίας, γεγονός πολύ πιθανό, αν η Τουρκία μπορούσε να εκμεταλλευτεί τις διατάξεις της Σύμβασης του Νεϊγύ. Ο Έλληνας πρωθυπουργός πέτυχε την εξαίρεση της Τουρκίας, ενώ, σύμφωνα με τα λεγόμενα του, μελλοντικά *«θα γίνη μια σύμβασις κανονίζουσα κατά ποίον τρόπον θα δύναται έκαστος να αναχωρή, κατά τρόπον μη προσκρούοντα εις τα συμφέροντα του, επιτρέποντα την ελευθέραν εξαγωγήν παντός κινητού πράγματος ανήκοντος αυτώ»*.¹¹⁵⁹ Εν μέρει, η παραπάνω δήλωσή του αποτελούσε προάγγελο της Ανταλλαγής του Ιανουαρίου του 1923.

7.4. Οι απόψεις του Βενιζέλου για τις μειονότητες στο μεταπολεμικό περιβάλλον

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον να δούμε πως υποδέχθηκε ο Βενιζέλος το νέο μειονοτικό πλαίσιο που επέβαλλαν στην Ελλάδα οι συνθήκες, που τερμάτισαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ενδεικτική, των απόψεων του Βενιζέλου, για τις υποχρεώσεις της Ελλάδας έναντι των μειονοτήτων, ήταν η παρακάτω επιστολή του προς τον Ρέπουλη, γραμμένη τον Αύγουστο του 1919, ένα χρόνο πριν από την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης των Σεβρών, όπου ανέφερε τα εξής:

«εκ του τύπου γνωρίζετε ήδη το ζήτημα της αξιουμένης υπό των δυνάμεων εξασφαλίσεως των εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων,[...] Δι' ημάς το ζήτημα έχει σημασίαν μόνον ως προς τα ολίγας χιλιάδας Βουλγάρων της Μακεδονίας και τους εν Θράκη Βουλγάρους. Διότι ως προς τους Ισραηλίτας και Μουσουλμάνους και

¹¹⁵⁸ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΝΕ΄ της 30/4/1920, σελ. 6.

¹¹⁵⁹ Ο.π.,

Κουτσοβλάχους ούτοι απολαύουν και ήδη των ευεργετημάτων, άτινα ζητεί να τους εξασφαλίση η συνθήκη.

Δια του λόγου τούτου και δια τον λόγον ότι η θέσις μας απέναντι των συμμάχων είνε ολιγώτερον ισχυρά της των Σέρβων και Ρουμάνων και δι' άλλους ευνόητους λόγους και διότι κατέχουν ούτοι παν ό,τι διεκδικούν, ημείς εδείχθημεν ενδοτικώτεροι εις το ζήτημα της προστασίας των μειονοψηφιών. Πιστεύομεν άλλωστε να γίνουν δεκταί τροποποιήσεις τινές, αίτινες θα καταστήσουν τας διατάξεις της σχετικής συνθήκης πλέον ανωδύνους.

Άλλωστε εκτός της ηθικής ικανοποιήσεως, ην μας παρέχει η συνθήκη αύτη, αναγνωρίζουσα εν τω προοιμίω της ότι η Ελλάς εσεβάσθη πάντοτε τας εθνικάς και θρησκευτικάς μειονοψηφίας, η συνθήκη αύτη μας παρέχει και άλλα ουσιωδέστατα ανταλλάγματα.

Και πρώτον μεν καταργεί του λοιπού το δικαίωμα της αναμίξεως, ην είχαν επιφυλαχθή αι προστάτιδες δυνάμεις, όσον αφορά τον τύπον του πολιτεύματος εν Ελλάδι [...] Τρίτον, μας λύει από την ιδιαίτεραν μετά της Ρουμανίας σύμβασιν, όσον αφορά τους Κουτσοβλάχους και περιορίζει τα δια της συμβάσεως ταύτης ανεγνωρισμένα δικαιώματα δια μόνους τους Κουτσοβλάχους της Πίνδου[...]».¹¹⁶⁰

Η άποψη του Κρητικού πολιτικού για τη θέση των μειονοτήτων στο μεταπολεμικό περιβάλλον ήταν σαφής και ξεκάθαρη. Για τον Βενιζέλο, τον ηγέτη που ήθελε να στερεώσει τη Νέα Ελλάδα των Σεβρών σε γερές βάσεις, πέρα από τη διοικητική, κοινωνική και οικονομική αφομοίωση των Νέων Χωρών, η Ελλάδα έπρεπε να εμπνεύσει «εις τους συμπολίτας μας τους νέους την πεποίθησιν ότι δεν είνε υπήκοοι, αλλά πολίται του Κράτους», ενός κράτους, το οποίο θα παρείχε ίσες δυνατότητες στους υπηκόους του, «ανεξαιρέτως προς την καταγωγήν των ή τας θρησκευτικάς των πεποιθήσεις».¹¹⁶¹

Ο Βενιζέλος πίστευε ότι η Συνθήκη περί Προστασίας των Εθνικών Μειονοτήτων, «ουδέν ουσιώδες προσθέτει (όσον αφορά τις μειονοτικές υποχρεώσεις της χώρας). Αρκείται κυρίως τροποποίηση τας σχολικάς και θρησκευτικάς ελευθερίας ας ανέκαθεν το φιλελεύθερον ημών πολίτευμα καθιέρωσε υπέρ των αλλοφύλων».¹¹⁶² Στο ίδιο μήκος κύματος ήταν και η δήλωση του Έλληνα υπουργού των Εξωτερικών, Νικόλαου Πολίτη, στη Βουλή τον Νοέμβριο του 1919, ότι η ελληνική πλευρά δέχτηκε «όχι μετά ευαρέσκειας βεβαίως, αλλ' άνευ μεγάλης δυσκολίας, τον θεσμόν τούτον διότι είμεθα εις θέσιν να διακηρύξωμεν ότι το φιλελεύθερο τούτο μέτρο το οποίο θεσπίζουν αι συνθήκαι υπήρχε και εν Ελλάδι».¹¹⁶³ Επομένως, η ελληνική Πολιτεία δεν χρειαζόταν να βελτιώσει τη νομοθεσία της.

¹¹⁶⁰ Στεφάνου (επιμ.). *Ελευθερίου Βενιζέλου: Τα Κείμενα*, τόμ Β', σελ. 662.

¹¹⁶¹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, ό.π., σελ. 8.

¹¹⁶² Α.Υ.Ε./1919/Α/5/2, Τηλ. Βενιζέλου προς Ρέπουλη, αρ. πρωτ. 9143, Παρίσι, 3/9/1919. Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./1921/25/3/1, Εισήγηση Ν. Σαρίπολου, γενομένη εν τη Ανωτάτη Επιτροπή κατά τη συνεδρίαση της 28 Δεκεμβρίου 1920.

¹¹⁶³ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 3^η της 23/11/1919, σελ. 3.

Όσον αφορά το ζήτημα των μειονοτήτων, τα κράτη καλούνταν να διατηρήσουν, όσα βέβαια είχαν, τη νομοθεσία που αφορούσε την προστασία των μειονοτήτων είτε να θεσπίσουν ένα νομικό πλαίσιο, το οποίο να κατοχυρώνει την εθνική, γλωσσική και θρησκευτική διαφορετικότητα. Ο Πολίτης ξεκαθάριζε ενώπιον της Βουλής ότι *«η Ελλάς είνε μεταξύ των κρατών εκείνων, τα οποία ηδύναντο να είπωσιν ότι δεν έχουν ανάγκην να βελτιώσωσι την νομοθεσίαν των»*. Συνεπώς, σύμφωνα με την άποψή του, η φιλελεύθερη πολιτική της Ελλάδας έναντι των μειονοτήτων αναγνωρίστηκε σ' ένα κείμενο διεθνούς κύρους.¹¹⁶⁴

Επιπλέον, ο υπουργός των Εξωτερικών αναφέρθηκε σ' ένα ακόμα πλεονέκτημα που προέκυψε για την ελληνική πλευρά από τη συγκεκριμένη συνθήκη. Η ελληνική πλευρά χειραφετήθηκε από τις διάφορες υποθήκες, οι οποίες της είχαν επιβληθεί από τη σύσταση του ελληνικού βασιλείου με αφορμή εδαφικές προσαρτήσεις.¹¹⁶⁵

Με τις θέσεις του Βενιζέλου και του Πολίτη ταυτιζόταν και ο Πρόεδρος της Βουλής, Θεμιστοκλής Σοφούλης, ο οποίος διεκήρυττε ότι ο στόχος της ελληνικής κυβέρνησης, όσον αφορά τις μειονότητες, μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, ήταν να

«τείνομεν την χείρα και προς τους πρώην δεσπότης, τώρα δε συμπολίτας ημών, προς τους Μουσουλμάνους, λησμονούντες εν μια στιγμή θλίψεις και πικρίας και μαρτύρια αιώνων όλων. Όπου κυματίζει σήμερα η Ελληνική σημαία, δεν υπάρχουν πλέον δυνάσται και δούλοι, δεν υπάρχουν δήμιοι και θύματα. Υπό την σκιάν της Ελληνικής σημαίας θα παρακάθηνται Έλληνες και Μουσουλμάνοι και Ισραηλίται, και όσοι άλλοι λαοί θα ζήσουν μεθ' ημών ελεύθεροι πολίται μιας και της αυτής Πατρίδος με ίσας υποχρεώσεις».¹¹⁶⁶

Μπορεί το έργο της εθνικής αποκατάστασης να είχε λάβει σάρκα και οστά, ωστόσο το τιτάνιο έργο της διοικητικής, κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ενσωμάτωσης των νέων εδαφών ήταν αυτό που θα παγίωνε τις διπλωματικές επιτυχίες του Βενιζέλου στις Σέβρες. Σύμφωνα με τον Βενιζέλο *«αι προστατευτικάί διατάξεις, υπέρ των Εθνικών μειονοψηφιών, λαμβάνουν διεθνή κύρωσιν»*,¹¹⁶⁷ συνεπώς η χώρα καθίστατο υπόλογη ενώπιον των διεθνών οργάνων της ΚτΕ.

¹¹⁶⁴ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση 3^η της 23/11/1919, σελ. 3.

¹¹⁶⁵ Ο.π.,

¹¹⁶⁶ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΟΑ' της 25/8/1920, σελ.1.

¹¹⁶⁷ Ο.π., σελ. 4.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Η βενιζελική μειονοτική πολιτική της περιόδου 1915 – 1920

Η βενιζελική μειονοτική πολιτική, το χρονικό διάστημα 1915 – 1920, βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τις εξελίξεις στο διεθνές περιβάλλον. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και οι συνθήκες που τερμάτισαν την πρώτη μεγάλη παγκόσμια σύρραξη, επηρέασαν το στίγμα της μειονοτικής πολιτικής του Βενιζέλου. Η Ελλάδα, μετά από μια έντονη εσωτερική πολιτική σύγκρουση, βρισκόταν στο πλευρό των νικητών και διαπραγματευόταν στο Παρίσι την πραγματοποίηση των εθνικών της στόχων.

Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων του Συνεδρίου Ειρήνης των Παρισίων, οι σύμμαχοι απαίτησαν την κατάθεση έμπρακτων εγγυήσεων από τον Έλληνα Πρωθυπουργό, ότι η Ελλάδα θα σεβόταν τα δικαιώματα των μειονοτήτων, που κατοικούσαν στις διεκδικούμενες από την ίδια, περιοχές. Στο πλαίσιο της ικανοποίησης των συμμαχικών απαιτήσεων αλλά και της ανάγκης να εμφανιστεί η χώρα ως ικανή να κυβερνήσει και να εγγυηθεί τα δικαιώματα των μειονοτικών ομάδων, η κυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε στην άμεση ψήφιση ορισμένων νόμων. Προτεραιότητα είχε η νομική κατοχύρωση της μουσουλμανικής μειονότητας, δεδομένου ότι αποτελούσε την πολυπληθέστερη μειονοτική ομάδα του ελληνικού χώρου. Συν τοις άλλοις, η ελληνική διπλωματία διεκδικούσε, στο Συνέδριο Ειρήνης, μεγάλες εδαφικές ενότητες της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως η Θράκη και η Μικρά Ασία (περιφέρεια Σμύρνης), οι οποίες κατοικούνταν από συμπαγείς μουσουλμανικές μάζες. Οι μουσουλμάνοι των παραπάνω περιοχών υπήρξαν δύσπιστοι έως αρνητικοί απέναντι στη νέα πολιτική πραγματικότητα. Συνεπώς, η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να δημιουργήσει το κατάλληλο κλίμα, ώστε οι νέοι μουσουλμάνοι υπήκοοι να πεισθούν για τις ειλικρινείς προθέσεις της. Οι εντυπώσεις, επίσης, των μουσουλμάνων ήδη Ελλήνων υπηκόων για την ελληνική διοίκηση θα επηρέαζαν καταλυτικά τη γνώμη που θα σχημάτιζαν οι νέοι προς ενσωμάτωση μειονοτικοί πληθυσμοί (βλ. περίπτωση Τουρκοκρητικών).

Για τον σκοπό αυτό, η κυβέρνηση Βενιζέλου έδωσε προτεραιότητα στο ζήτημα της επιστροφής των καταληφθέντων κτημάτων των μουσουλμάνων, επέτρεψε την παλιννόστηση των μουσουλμάνων προσφύγων, νομοθέτησε υπέρ της δυνατότητας εξαγοράς της στρατιωτικής θητείας από τους μουσουλμάνους, τέλος παρείχε αμνηστία για τα αδικήματα των μουσουλμάνων, κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής της ανατολικής Μακεδονίας. Μολαταύτα, η σημαντικότερη νομοθετική πρόβλεψη της κυβέρνησης Βενιζέλου, σχετικά με τη μουσουλμανική μειονότητα, ήταν η ψήφιση του Ν. 2345/1920. Ο παραπάνω Νόμος αποτελούσε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση γύρω από την ύπαρξη και τη λειτουργία της μουσουλμανικής κοινότητας της Ελλάδας. Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι το γεγονός ότι οι παραπάνω νομοθετικές πρωτοβουλίες έλαβαν χώρα πριν την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών.

Ολοκληρώνοντας τη μελέτη σχετικά με τη στάση του Βενιζέλου έναντι της μουσουλμανικής μειονότητας, την περίοδο 1915-1920, θεωρούμε επιτακτική ανάγκη να αναφερθούμε σε δυο σημαντικά, για την ελληνική αντιπροσωπεία στο Παρίσι, εδαφικά ζητήματα, στα οποία εμπλέκονταν συμπαγείς μουσουλμανικοί πληθυσμοί.

Το πρώτο αφορούσε στην εξέλιξη του θρακικού ζητήματος. Παρότι, η Θράκη αποτελούσε μια από τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της περιοχής εμφανίζονταν αντίθετοι σ' ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Στη θετική, για την Ελλάδα, εξέλιξη του θρακικού ζητήματος συνέβαλε καθοριστικά ο Χαρίσιος Βαμβακάς. Ο Βαμβακάς υπήρξε, το χρονικό διάστημα 1919-1920, η προσωποποίηση της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής στον χώρο της Θράκης. Κατάφερε να χειριστεί με δεξιοτεχνία τα ζητήματα των μουσουλμάνων της Θράκης, χωρίς να προκαλέσει την παραμικρή αντίδραση εκ μέρους της μουσουλμανικής μειονότητας. Έχοντας κατανοήσει απόλυτα τον τρόπο σκέψης των μουσουλμάνων – αυτό που ο ίδιος ονόμαζε *διανοητικότητα* – αλλά και σεβόμενος τις θρησκευτικές τους ιδιαιτερότητες, πέτυχε να καθιερώσει ένα πλαίσιο συνεργασίας μεταξύ των μουσουλμάνων και της ελληνικής διοίκησης.

Το δεύτερο εδαφικό ζήτημα, στο οποίο εμπλέκονταν μεγάλες συγκεντρώσεις μουσουλμανικού πληθυσμού, αφορούσε την κατάληψη της Σμύρνης από τα ελληνικά στρατεύματα. Ο Βενιζέλος απέδιδε μεγάλη σημασία στις διαθέσεις του μουσουλμανικού στοιχείου της Μικράς Ασίας έναντι της ελληνικής διοίκησης. Πριν ακόμα αποβιβαστεί ο ελληνικός στρατός στην προκυμαία της Σμύρνης, προσπάθησε να εμψύσει στους αξιωματικούς του στρατού το πνεύμα της μειονοτικής του πολιτικής. Σύμφωνα με τον Κρητικό πολιτικό, ο ελληνικός στρατός μετέβη στη Σμύρνη ως όργανο αποκατάστασης της τάξης και προστασίας των μειονοτήτων της περιοχής. Συνεπώς, ήταν αδιανόητο, κατά τον ίδιο, ο ελληνικός στρατός να μετατραπεί σε ένα όργανο αναμόχλευσης φυλετικών διχονοιών και διασάλευσης της τάξης. Πίσω από την αποκατάσταση της τάξης βρίσκονταν μέγιστα εθνικά συμφέροντα τα οποία εξυπηρετούνταν μόνο μέσα από μια δίκαιη διοίκηση η οποία άφηνε στο περιθώριο τα όποια φυλετικά πάθη. Οι διοικούντες στη Σμύρνη έπρεπε να αποδείξουν ότι η Ελλάδα ήταν ικανή να διοικήσει αλλογενείς πληθυσμούς και να εγγυηθεί τα πολιτικά τους δικαιώματα. Τα στελέχη της διοίκησης της μικρασιατικής Ελλάδας έπρεπε να αντιληφθούν τη σημασία της ευνοϊκής μεταχείρισης του μουσουλμανικού πληθυσμού, διότι, όπως ο ίδιος πίστευε, *«από την εμπιστοσύνη που θα εμπνεύσητε εις όλα τα ξένα στοιχεία και προ παντός το πολυαριθμώτερον τουρκικόν θα εξαρτηθή εν μεγάλω μέτρω η πραγματοποίησις των εθνικών μας συμφερόντων»*.

Για τον Βενιζέλο, λοιπόν, η στάση της ελληνικής διοίκησης έναντι του μουσουλμανικού πληθυσμού αποτελούσε τη λυδία λίθο της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία. Αν οι μουσουλμάνοι, που αποτελούσαν το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού, δεν πείθονταν για τα αγαθά της ελληνικής διοίκησης, η Ελλάδα δεν είχε κανένα μέλλον στην αντίπερα όχθη του Αιγαίου. Επομένως, η απόσπαση της εύνοιας των μουσουλμανικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας αποτελούσε προτεραιότητα για τον Κρητικό πολιτικό.

Ως επικεφαλής της προσπάθειας αυτής ετέθη ο Αριστείδης Στεργιάδης. Η παρούσα έρευνα προσπάθησε να κρίνει το πρόσωπο αυτό με βάση την πολιτική που ακολούθησε έναντι του μουσουλμανικού πληθυσμού, αλλά και κατά πόσο υπάκουσε στις εντολές του Βενιζέλου. Ο νέος πολιτικός διοικητής της Σμύρνης έχαιρε της αμέριστης εμπιστοσύνης του Έλληνα Πρωθυπουργού και η επιλογή του δεν πρέπει να

θεωρείται τυχαία. Ο Κρητικός πολιτικός επιθυμούσε η θέση του Ύπατου Αρμοστή να καταληφθεί από τεχνοκράτη της εποχής του, χωρίς συναισθηματική χροιά.

Ο Στεργιάδης ακολούθησε κατά γράμμα το πνεύμα της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Ο Βενιζέλος επικροτούσε τον τρόπο διοίκησης του Ύπατου Αρμοστή σε σχέση με τους μουσουλμάνους. Όπως είδαμε, ήταν αμέτρητα τα τηλεγραφήματα του Έλληνα Πρωθυπουργού προς τον Στεργιάδη, στα οποία εξέφραζε τη βαθιά του εκτίμηση στο πρόσωπό του, ενώ δεν παρέλειπε να συνδέει τις ελπίδες του για το μέλλον της Σμύρνης με την εκεί παρουσία του.

Ακόμα και αν ο Στεργιάδης υπερέβαλλε στο τρόπο που μεταχειρίζονταν τους μουσουλμάνους, η μέχρι τώρα έρευνα δεν εντόπισε κανένα κείμενο του Βενιζέλου που να αποδοκιμάζει την πολιτική του. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι ο Κρητικός πολιτικός τον υπερασπίστηκε σθεναρά κάθε φορά που τον κατηγορούσαν για ανθελληνική συμπεριφορά ή υπερβολική περιποίηση του μουσουλμανικού στοιχείου. Ο Ύπατος Αρμοστής προέκτεινε ακόμα περισσότερο τη βενιζελική μειονοτική πολιτική, φτάνοντας σε σημείο να αποξενώσει το ελληνικό στοιχείο της πόλης, πράγμα, όμως, που δεν ενόχλησε τον Έλληνα Πρωθυπουργό, ο οποίος, αντιθέτως, ταυτίστηκε μαζί του, όσον αφορά τις ευθύνες των ομογενών της Σμύρνης στην έξαψη των φυλετικών παθών.

Η καλή συμπεριφορά έναντι του μουσουλμανικού στοιχείου, έτσι όπως την αντιλαμβανόταν ο Βενιζέλος και ο Στεργιάδης, θα αποτελέσει αιτία αντιπαραθέσεων μεταξύ της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας. Οι δυο άνδρες θα κατηγορήσουν την στρατιωτική ηγεσία ότι δεν είχε αντιληφθεί την κρισιμότητα των στιγμών και εμπλεκόταν στην τακτική έξαψης των φυλετικών πνευμάτων που καλλιεργούσαν οι ομογενείς.

Οι στρατιωτικοί, από την πλευρά τους, κατηγορήσαν τον Στεργιάδη για ανθελληνική στάση έναντι του ελληνικού πληθυσμού, αυταρχική διοίκηση και υπερβολική καλομεταχείριση της μουσουλμανικής κοινότητας, τη στιγμή που τα σώματα των Τούρκων ανταρτών δεν έδειχναν κανένα έλεος απέναντι στον ελληνικό άμαχο πληθυσμό (βλ. Αϊδίνιο). Η αύξηση της τουρκικής επιθετικότητας συνεπαγόταν αντίστοιχη απάντηση από τον ελληνικό στρατό, πράγμα που δεν μπορούσαν να αντιληφθούν οι Βενιζέλος και Στεργιάδης. Αν και οι δυο έβλεπαν ότι το τουρκικό στοιχείο, παρ' όλες «τας περιποιήσεις» που του γίνονταν, αμφισβητούσε την ελληνική κυριαρχία και υπονόμει το έργο της διοίκησης, εντούτοις ελάχιστες ήταν οι αναφορές των δυο πολιτικών ανδρών για το μερίδιο ευθύνης των Τούρκων. Θα συμφωνήσουμε με τη θέση του Μάικλ Λιουέλλυν Σμιθ ότι *«η κρίση του Βενιζέλου ότι οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί των ελληνικών περιοχών θα ήταν πιστοί και νομοταγείς μετά την κατάλυση του οθωμανικού κράτους δεν βγήκε σωστή»*.¹¹⁶⁸

Η άποψη του Βενιζέλου, για τις σημαντικές ευθύνες που έφερε το στράτευμα στην αποτυχία εφαρμογής της πολιτικής συναδέλφωσης μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, ήταν παγιωμένη. Τον Οκτώβριο του 1922, ευρισκόμενος στη Λωζάννη για τις διαπραγματεύσεις ειρήνης, συνέχιζε να υποστηρίζει την ίδια

¹¹⁶⁸ Smith, *To όραμα της Ιωνίας...*, ό.π., σελ. 25.

άποψη.¹¹⁶⁹ Πέρα, όμως, από τις όποιες ευθύνες των στρατιωτικών, είχε εντοπίσει τη βαθύτερη αιτία που εμπόδιζε χριστιανούς και μουσουλμάνους να βαδίσουν στην οδό της συναδέλφωσης. Οι διωγμοί που υπέστη το ελληνικό στοιχείο της Μικράς Ασίας, καθ' όλη τη δεκαετία του 1910 και ως την τραγωδία της Σμύρνης, είχαν γεννήσει αισθήματα εκδίκησης προς τους μουσουλμάνους. Αυτό το είχε αντιληφθεί ο Βενιζέλος όταν έγραφε ότι *«παρά τας αναμφισβητήτους παρεκτροπάς της πρώτης στιγμής ευεξηγήτους άλλως τε εκ μίσους πέντε αιώνων εξαφθέντος εκ των κατά διάρκειαν πολέμου διωγμών [...]*».¹¹⁷⁰

Ο Βενιζέλος δεν υποτίμησε τα πάθη μεταξύ των δυο θρησκευτικών στοιχείων, πίστευε όμως ότι, όπως στην Κρήτη το 1897 οι χριστιανοί πέτυχαν την αποχώρηση των οθωμανικών στρατευμάτων, με το να εγγυηθούν τη ζωή, την τιμή και την περιουσία των μουσουλμάνων, το ίδιο θα μπορούσε να συμβεί και στην περίπτωση της Σμύρνης. Ωστόσο, στη Σμύρνη τα δεδομένα ήταν διαφορετικά σε σχέση με τη πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην Κρήτη το 1897.

Ο Κρητικός πολιτικός επιθυμούσε ο τρόπος άσκησης της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας στη Σμύρνη να στηριχθεί στην αποφυγή φυλετικών και θρησκευτικών διακρίσεων (*«ανεξαρτήτως φυλής και θρησκείματος»*). Για τον λόγο αυτό η βενιζελική μειονοτική πολιτική απέκτησε στη Σμύρνη το πιο ελαστικό της περιεχόμενο. Ο Στεργιάδης λειτούργησε ως η προκρούστεια κλίνη της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής στο χώρο της Σμύρνης με την έννοια ότι όχι μόνο ακολούθησε κατά γράμμα τις εντολές του Βενιζέλου γύρω από το ζήτημα των αλλόθρησκων, αλλά *«επέκτεινε»* εις το έπακρον την πολιτική σκέψη του Βενιζέλου γύρω από τον τρόπο διοίκησης των μειονοτήτων.

Εν κατακλείδι, ο Στεργιάδης διέθετε την απόλυτη έγκριση του Βενιζέλου για τον τρόπο που ο ίδιος διαχειριζόταν την πολιτική κατάσταση σε σχέση με τους μουσουλμάνους. Όπως ο ίδιος ανέφερε, ήλπιζε μόνο στην παρουσία του Ύπατου Αρμοστή για την ανατροπή της δυσμενούς κατάστασης που είχε δημιουργηθεί τις πρώτες μέρες. Οι ενέργειες του νέου πολιτικού διοικητή στη Μ. Ασία κινούνταν στο πλαίσιο της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Η τάση διδασκαλίας και κατήχησης του Βενιζέλου προς τη στρατιωτική ηγεσία δεν υπήρξε προς τον Αρμοστή, τον οποίο θεωρούσε *«βενιζελικό»* ως προς την αντιμετώπιση των μειονοτήτων. Αντιθέτως, η πλειονότητα των στρατιωτικών δεν θεωρούνταν *«βενιζελικοί»*, τουλάχιστον ως προς τον τρόπο αντίληψης και συμπεριφοράς έναντι των μειονοτήτων. Η σύγκρουση στρατιωτικών και Στεργιάδη είχε ως υπόβαθρο τη διαφορετική αντίληψη της κάθε πλευράς, σχετικά με τη στάση των ελληνικών αρχών έναντι των αλλογενών.

Μετά τους μουσουλμάνους, η εβραϊκή μειονότητα Θεσσαλονίκης αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα, ο οποίος μπορούσε να επηρεάσει την πορεία των διαπραγματεύσεων στο Παρίσι. Για τον λόγο αυτό η κυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε στις επόμενες πολιτικές κινήσεις. Πρώτον, αναγνώρισε τις εβραϊκές κοινότητες ως νομικά πρόσωπα (Ν.2456/1920). Δεύτερον, υποστήριξε τη δημιουργία

¹¹⁶⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 30, Τηλ. Βενιζέλου προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3325, Λωζάννη, 27/9-10/10/1922 και Έκθεση Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3435, Λωζάννη, 17/10/1922.

¹¹⁷⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 19, Τηλ. Βενιζέλου προς Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. πρωτ. 6351, Παρίσι, 16/29/6/1919.

εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη (δήλωση Πολίτη) και συντάχθηκε με τη Διακήρυξη Μπάλφουρ. Τρίτον, απάλλαξε με νόμο (Ν. 2400/1920) τους Έλληνες Εβραίους από την υποχρέωση στράτευσης. Τέταρτον, ενέκρινε την αποστολή εθελοντικού σώματος από Έλληνες Εβραίους στην Παλαιστίνη και πέμπτον, δεν δημιούργησε εμπόδια, τουναντίον, ενέκρινε το πρώτο πανελλήνιο σιωνιστικό συνέδριο τον Μάρτιο του 1919.

Μόνο μελανό σημείο της τριετίας 1917-1920, υπήρξαν οι κατηγορίες των Εβραίων για τη νομοθεσία γύρω από το νέο σχέδιο ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης.¹¹⁷¹ Η σχετική νομοθεσία συνδεόταν με τη γενικότερη πολιτική βούληση του Βενιζέλου να αποκτήσουν τα μεγάλα αστικά κέντρα σύγχρονη μορφή.¹¹⁷² Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές του ζητήματος, τα κριτήρια της βενιζελικής πολιτικής, σε σχέση με τη νομοθεσία γύρω από το ζήτημα της πυρκαγιάς, ήταν μάλλον οικονομικά.¹¹⁷³ Όσον αφορά το επιχείρημα ότι ο Βενιζέλος επεδίωκε συνειδητά να ασκήσει μια αντισημιτική πολιτική στο ζήτημα της ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917, αυτό μάλλον δεν ευσταθεί. Θα ήταν πολιτικά αυτόχειρας, αν επεδίωκε συνειδητά την έξωση ή συρρίκνωση της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή που διακυβεύονταν σπουδαία ζητήματα για την ελληνική εξωτερική πολιτική.

Ο Βενιζέλος, με δεδομένο ότι μιλούσε τη γλώσσα των γεωπολιτικών συμφερόντων,¹¹⁷⁴ είχε αντιληφθεί την οικονομική σημασία και τη διεθνή ακτινοβολία της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης. Άρα, θα ήταν παράλογο να στραφεί εναντίον της, διότι ήξερε ότι μια τέτοια κίνηση θα έπληττε ανεπανόρθωτα τα ελληνικά συμφέροντα, πόσω μάλλον τη στιγμή που η Ελλάδα βρισκόταν κοντά στην πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας.¹¹⁷⁵ Για παράδειγμα, με αφορμή παράπονα των Εβραίων τον Ιούλιο του 1919, ότι εξαναγκάζονταν σε αργία την Κυριακή, ο Έλληνας Πρωθυπουργός σε τηλεγράφημά του ανέφερε ότι «*μανθάνω ότι δια αποφάσεως Υπουργού κατηγορίαί τινές Εβραίων υποχρεώθησαν εις τήρησιν Κυριακής αργίας. Σας παρακαλώ ν' ακυρωθή απόφασις αυτή εντός της ημέρας, δεν δύνασθε να φαντασθήτε τίνας ζημίας φέρουσι τοιαύτα μέτρα*».¹¹⁷⁶ Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι ο Βενιζέλος είχε γνώση περί «*τας ζημίας*» που μπορούσαν να προκληθούν στην εικόνα

¹¹⁷¹ Μόλχο, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία του Βενιζέλου στον Μεσοπόλεμο και πως η Δημοκρατία μπορεί να γίνει αρωγός του αντισημιτισμού», στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη : Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις*, Πρακτικά συνεδρίου, 2005, σελ. 79 και Pierron, *ό.π.*, σελ. 117-119.

¹¹⁷² Καλογήρου, «Η γεωγραφία του εκσυγχρονισμού: Οι μετασηματισμοί του βορειοελλαδικού χώρου στο Μεσοπόλεμο», στο συλλογικό τόμο: *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, (επιμ. Γιώργος Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ), 1988, σελ. 88-89, · Καραδήμου Γερολύμπου - Παπαμίχως, «*Ρύθμιση χώρου: Πολιτικές πρωτοβουλίες και θεσμικές ρυθμίσεις*» *ό.π.*, σελ. 113-132 · Χαστάογλου, «Η ανάδυση της νεοελληνικής πόλης: Η σύλληψη της μοντέρνας πόλης και ο εκσυγχρονισμός του αστικού χώρου», *ό.π.*, σελ. 93-112.

¹¹⁷³ Καραδήμου - Κολώνας, «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά το 1917» στο συλλογικό τόμο: *Οι Εβραίοι στον Ελληνικό χώρο*, Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας, 1995, σελ. 238.

¹¹⁷⁴ Μπρεδήμας, *ό.π.*, σελ. 219.

¹¹⁷⁵ Α.Υ.Ε./1919/Α.Ι.Ε.Ε./1/9/1, Άρθρο της Washington Post με τίτλο “*Greek Premier insists on fair treatment for Jews*”, 15-28/2/1919.

¹¹⁷⁶ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1919/1/9/1, Τηλ. Βενιζέλου προς Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, αρ. πρωτ. 7547, Παρίσι, 18/7/1919 και Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./1920/1/10, Υπ.Εξ. προς Γ.Δ. Δράμας, αρ. πρωτ. 2950, 10/3/1920 όπως επίσης, Υπ.Εξ. προς Γ.Δ. Δράμας, αρ. πρωτ. 2950, 10/3/1920.

της Ελλάδας, κυρίως σε διεθνές επίπεδο, μέτρα, που δεν σέβονταν τις ιδιαιτερότητες των μειονοτικών ομάδων.

Η άποψη που θέλει τον Βενιζέλο διώκτη της εβραϊκής μειονότητας, μέσω του ζητήματος της πυρκαγιάς, παραβλέπει το γεγονός ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος κατηγορούνταν από τα κατώτερα στελέχη της ελληνικής διοίκησης ότι έδειχνε υπερβολική επιείκεια απέναντι στα μειονοτικά ζητήματα. Επομένως, πώς ήταν δυνατόν το πρόσωπο αυτό να μετατραπεί σε διώκτη της εβραϊκής μειονότητας, τη στιγμή μάλιστα που η Θεσσαλονίκη είχε κατακλυστεί από τα στρατεύματα των Συμμάχων και η αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών του Αμερικανού Προέδρου Ουίλσον¹¹⁷⁷ μπορούσε να δημιουργήσει μείζονα προβλήματα στην Ελλάδα; Μια πιθανή απαίτηση αυτοδιάθεσης της εβραϊκής κοινότητας σε συνδυασμό με το αίτημα για διεθνοποίηση της Θεσσαλονίκης δυναμίτιζε τα θεμέλια της Μεγάλης Ιδέας.

Οι εκκλήσεις, επίσης, του Βενιζέλου προς τους Εβραίους σιωνιστές να αποσύρουν τις καταγγελίες σε βάρος της Ελλάδας, δείχνουν την ανησυχία του για «τας ζημίας» που μπορούσαν να προκληθούν στις ελληνικές διεκδικήσεις. Δεν ήταν λίγες οι φωνές που έλεγαν ότι, αν η Ελλάδα επιθυμούσε να επεκταθεί εδαφικά, έπρεπε να σεβαστεί την παρουσία και τον ρόλο των μειονοτήτων και δη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Αν δεν υπολόγιζε τους Εβραίους, δεν θα έδινε τόση σημασία στο να ικανοποιήσει τα αιτήματά τους, με τους Ν. 2456 και Ν. 2400. Ιδιαίτερα, δε, ο Ν. 2456 υπήρξε η απάντηση του Βενιζέλου στα αιτήματα των Εβραίων σιωνιστών της Θεσσαλονίκης, για την κατοχύρωση της ιδιαίτερης ταυτότητας τους.

Η υπόσχεση του Βενιζέλου μέσα του 1919, για τη νομοθετική κατοχύρωση της εβραϊκής πραγματικότητας στην Ελλάδα και την παραχώρηση προνομίων, υπήρξε ένας διπλωματικός ελιγμός, ο οποίος είχε πολλαπλά οφέλη για την ελληνική εξωτερική πολιτική. Πρώτον, οδήγησε τους Εβραίους σιωνιστές να αποσύρουν τις καταγγελίες. Δεύτερον, απομάκρυνε για δεύτερη φορά το ενδεχόμενο της διεθνοποίησης της Θεσσαλονίκης. Τρίτον, εμφάνισε την Ελλάδα ως κράτος που είχε νομικά κατοχυρωμένες τις μειονότητες που κατοικούσαν στο έδαφος της και τους παρείχε δικαιώματα ισονομίας και ισοπολιτείας. Τέταρτον, απέσπασε τα ευμενή σχόλια του διεθνούς τύπου, ο οποίος αναφερόταν κολακευτικά στο φιλελεύθερο πνεύμα του Βενιζέλου για τις μειονότητες. Πέμπτον, δημιούργησε θετικές εντυπώσεις για την Ελλάδα στις πανίσχυρες εβραϊκές οργανώσεις του εξωτερικού που ασκούσαν μεγάλη επιρροή στους ηγέτες της Συνδιάσκεψης. Έκτον, λειτούργησε ενισχυτικά όσον αφορά την προβολή των ελληνικών διεκδικήσεων, δεδομένου ότι οι περιοχές που επιθυμούσε να ενσωματώσει το ελληνικό κράτος παρουσίαζαν μεγάλες συγκεντρώσεις μειονοτικών πληθυσμών, για τις οποίες το Συμβούλιο των συμμάχων ζητούσε εγγυήσεις.

Συμπερασματικά, το έτος 1920 έχουμε ένα νομοθετικό κρεσέντο γύρω από ζητήματα που αφορούσαν τις μειονότητες, το οποίο δεν πρέπει να θεωρείται άσχετο με τον διπλωματικό αγώνα του Βενιζέλου στο Παρίσι. Οι νόμοι αυτοί αποτέλεσαν τα νομοθετικά εχέγγυα, τις απτές αποδείξεις της ελληνικής πλευράς όσον αφορά τις διαθέσεις της έναντι των μειονοτήτων που διαβιούσαν εντός των ελληνικών συνόρων

¹¹⁷⁷ Ρούκουνας, *ό.π.*, σελ. 165-173.

αλλά και κείνων που θα αποτελούσαν τους νέους υπηκόους του ελληνικού κράτους, μετά την ενσωμάτωση των νέων εδαφών (Θράκη, Σμύρνη, Βόρεια Ήπειρος). Ιδιαίτερα, οι Ν. 2345/1920 για τη μουσουλμανική μειονότητα και Ν. 2356/1920 για την εβραϊκή κοινότητα, βελτίωσαν τη θέση της ελληνικής αντιπροσωπείας στο Παρίσι, διότι ικανοποίησαν σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής, τις απαιτήσεις των Μ. Δυνάμεων, όσον αφορά τα εχέγγυα που έπρεπε να παρουσιάσει η Ελλάδα για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, ενώ σε επίπεδο εσωτερικής πολιτικής κάλυψαν ένα χρόνιο νομοθετικό κενό. Ωστόσο, η ψήφιση των παραπάνω νόμων εξυπηρετούσε περισσότερο τις επιταγές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, δεδομένου ότι οι συγκεκριμένοι νόμοι ψηφίστηκαν σε μια χρονική περίοδο που ο Βενιζέλος μαχόταν στο Παρίσι για τη δημιουργία της Ελλάδας των δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσών. Επομένως, η μειονοτική νομοθεσία της κυβέρνησης Βενιζέλου της περιόδου 1919-1920, αποτέλεσε βασική διαπραγματευτική παράμετρο στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων.

Η ανάδυση των μειονοτικών ζητημάτων στο προσκήνιο της διεθνούς πολιτικής επηρέασε βαθύτατα το πνεύμα σύνταξης των συνθηκών που τερμάτισαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι Συνθήκες Ειρήνης που υπέγραψε η χώρα, μετά το τέλος του πολέμου, περιείχαν διατάξεις που υποχρέωναν τη χώρα να σεβαστεί τα δικαιώματα των μειονοτικών ομάδων που κατοικούσαν στο ελληνικό έδαφος. Εξάλλου, η ίδρυση της ΚτΕ, με πρωτοβουλία του Αμερικανού Προέδρου Ουίλσον, καθιέρωσε ένα σύστημα μειονοτικής προστασίας, αρκετά πρωτοποριακό για την εποχή του ενώ συνέβαλε στη διεθνοποίηση του μειονοτικού φαινομένου. Η ΚτΕ, εκτός των άλλων αρμοδιοτήτων της, λειτούργησε και ως επιβλέπων θεσμός, αναφορικά με τα δικαιώματα των μειονοτήτων, την περίοδο του Μεσοπολέμου. Τα κράτη – μέλη της ήταν υποχρεωμένα να συνδέσουν τη νομοθεσία τους με τις βασικές μειονοτικές αρχές του νέου οργανισμού.

Ο Βενιζέλος, αντιλαμβανόμενος ότι η διεθνής κατοχύρωση των μειονοτικών ομάδων αποτελούσε προτεραιότητα των ισχυρών του συνεδρίου, δεν θα εναντιωθεί στην κίνηση αυτή. Πρώτον, διότι τη δεδομένη στιγμή, οι εδαφικές αξιώσεις της Ελλάδας είχαν μεγαλύτερη αξία από τις μειονοτικές διατάξεις που επιβλήθηκαν στη χώρα. Είχε ανάγκη τη συναίνεση των ισχυρών για να πετύχει τους στόχους του. Δεύτερον, όπως ο ίδιος πίστευε, το συγκεκριμένο μειονοτικό πλαίσιο δεν επηρέασε σημαντικά την ελληνική συνταγματική τάξη. Εν ολίγοις, δεν χρειαζόταν να γίνει καμία αναθεώρηση του ελληνικού Συντάγματος, ώστε αυτό να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα. Τρίτον, η κυβέρνηση του είχε ήδη προωθήσει τη νομική κατοχύρωση δυο σημαντικών μειονοτικών ομάδων, των μουσουλμάνων (Ν.2345/1920) και των Εβραίων (Ν.2456/1920), ενώ και οι βλαχόφωνοι της Ελλάδας απολάμβαναν ιδιαίτερα προνόμια, βάσει της συμφωνίας Βενιζέλου – Μαγιορέσκου το 1913. Επομένως, σύμφωνα με τον ίδιο, η επιβολή μειονοτικών διατάξεων στην Ελλάδα δεν είχε καμία σημαντική επίπτωση στην επίσημη πολιτική του κράτους έναντι των μειονοτήτων.

Η παραπάνω θέση τεκμηριώνεται απόλυτα από το απόσπασμα επιστολής του Βενιζέλου προς τον Αντιπρόεδρο της ελληνικής κυβέρνησης, Εμμανουήλ Ρέπουλη, τον Αύγουστο του 1919, όπου γινόταν λόγος ότι «*Δι' ημάς το ζήτημα (εννοείται της νομικής κατοχύρωσης των μειονοτήτων) έχει σημασίαν μόνον ως προς τας ολίγας*

χιλιάδας Βουλγάρων της Μακεδονίας και τους εν Θράκη Βουλγάρους. Διότι ως προς τους Ισραηλίτας και Μουσουλμάνους και Κουτσοβλάχους ούτοι απολαύουν και ήδη των ευεργετημάτων, άτινα ζητεί να τους εξασφαλίση η συνθήκη». Συνεπώς, η Συνθήκη «περί προστασίας των εν Ελλάδι μειονοτήτων» αφορούσε, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, κυρίως τους σλαβόφωνους της Μακεδονίας και της Θράκης. Αυτά, βέβαια, γράφονταν τον Αύγουστο του 1919, πριν την υπογραφή της Σύμβασης Ανταλλαγής Ελληνοβουλγαρικών Μειονοτήτων του Νοεμβρίου του 1919, βάσει της οποίας αποχώρησε μια μερίδα βουλγαριζόντων σλαβόφωνων της Ελλάδας (κυρίως μετά το 1924). Κατά την άποψή μας, η υπογραφή της Σύμβαση του Νειγύ διευκόλυνε ακόμα περισσότερο την ελληνική πλευρά, αναφορικά με τις υποχρεώσεις της έναντι της ΚτΕ. Πράγμα που σημαίνει ότι απαλλάσσετε η Ελλάδα, από το μοναδικό, με βάση τον Βενιζέλο, μειονοτικό ζήτημα, δηλαδή «τας ολίγας χιλιάδας Βουλγάρων της Μακεδονίας και τους εν Θράκη Βουλγάρους» αλλά και από την υποχρέωση να προχωρήσει στη νομική τους κατοχύρωση.

Το Συνέδριο Ειρήνης αναγνώρισε ότι «η Ελλάς εσεβάσθη πάντοτε τας εθνικάς και θρησκευτικάς μειονοψηφίας» ενώ η χώρα απέσπασε ορισμένα ανταλλάγματα, όπως η κατάργηση του δικαιώματος των προστάτιδων δυνάμεων να καθορίζουν το πολίτευμα της χώρας αλλά και ο περιορισμός των ιδιαίτερων προνομίων που απολάμβανε η βλαχόφωνη μειονότητα του ορεινού όγκου της Πίνδου. Ο Βενιζέλος δεν ήταν δυσαρεστημένος από το μεταπολεμικό μειονοτικό καθεστώς, διότι θεωρούσε ότι η χώρα είχε ήδη προβεί στις απαραίτητες νομοθετικές πρωτοβουλίες για την ισότιμη αντιμετώπιση των μειονοτήτων, γεγονός που επιβεβαιωνόταν και από τον καθηγητή συνταγματικού δικαίου Νικόλαο Σαρίπολο. Οι βασικές αρχές της μειονοτικής προστασίας οι οποίες συμπυκνώνονταν στις λέξεις ισότητα, ισοπολιτεία, ανεξιθρησκία, χρήση των γλωσσών των μειονοτήτων, εκπαιδευτική και εκκλησιαστική αυτονομία, ήταν ήδη κατοχυρωμένες από την ελληνική Πολιτεία. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός δεν άφησε τα ζητήματα των μειονοτήτων να σταθούν εμπόδιο στα εθνικά του οράματα. Ως ηγέτης που προσαρμοζόταν αυτόματα στο πολιτικό κλίμα κάθε εποχής, αποδέχτηκε αλόγιστα το μειονοτικό πλαίσιο, που οι ισχυροί του Συνεδρίου θέλησαν να επιβάλουν στη χώρα, δεδομένου ότι διακυβούνταν υπέρτερα εθνικά συμφέροντα.

Ιδιαίτερη σημασία για τον μελετητή των μειονοτικών ζητημάτων έχει η άποψη του Βενιζέλου για το πώς αντιλαμβάνονταν τη θέση των μειονοτήτων στο πλαίσιο της Μεγάλης Ελλάδας που δημιούργησε η Συνθήκη των Σεβρών. Πίστευε πως η Νέα Ελλάδα έπρεπε να εμπνεύσει στις νέες μειονοτικές ομάδες, που θα ενσωματώνονταν στον ελληνικό κορμό, την πεποίθηση ότι δεν ήταν υπήκοοι δεύτερης κατηγορίας αλλά ισότιμοι πολίτες.

Η Ελλάδα της Συνθήκης των Σεβρών δεν απείχε από αυτό που ο Βενιζέλος, στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, αποκαλούσε μουσουλμανική δύναμη. Βέβαια, αν θέλαμε να παραφράσουμε τη φράση του Βενιζέλου, θα λέγαμε ότι με τη Συνθήκη των Σεβρών, η Ελλάδα καθίστατο *μειονοτική δύναμη*, με την έννοια ότι σχεδόν το ¼ του πληθυσμού της Νέας Ελλάδας αποτελούνταν από μειονοτικούς πληθυσμούς. Αναπόφευκτα, η Ελλάδα των πολλών μειονοτήτων αποτελούσε απόρροια της Ελλάδας των Σεβρών. Η εδαφική επέκταση του ελληνικού βασιλείου συνεπαγόταν

την ενσωμάτωση, εκτός των ομογενών που κατοικούσαν στις προσαρτηθείσες περιοχές, και ενός πλήθους από αλλογενείς και αλλόθρησκους. Αν η πολιτική ηγεσία της χώρας κατάφερνε να θέσει το παραπάνω ανθρώπινο δυναμικό στην υπηρεσία των εθνικών συμφερόντων, τότε η Ελλάδα των επόμενων ετών θα αναδεικνυόταν σε μια περιφερειακή δύναμη. Η Νέα Ελλάδα που οραματιζόταν ο Βενιζέλος δεν θα μπορούσε να σταθεί διοικητικά, κοινωνικά, οικονομικά, χωρίς να έχει κερδίσει την εύνοια των μειονοτήτων που φιλοξενούσε, αν όχι όλων, έστω των πληθυσμιακά σημαντικότερων. Η παροχή καθεστώτος ισονομίας και ισοπολιτείας αποτελούσε για το σύνολο των μειονοτικών ομάδων, που θα προσαρτώνταν στο ελληνικό βασίλειο, το αντιστάθμισμα για την απώλεια της προηγούμενης θρησκευτικής τους ταυτότητας. Όπως στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, ο Βενιζέλος καλούσε τους μουσουλμάνους να εγκαταλείψουν την ταυτότητα του πολίτη της Κρητικής Πολιτείας, έτσι και το 1920 καλούσε τους νέους υπηκόους του ελληνικού κράτους να υιοθετήσουν την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη.

Ο Βενιζέλος, σχεδόν είκοσι χρόνια πριν τη Συνθήκη των Σεβρών, αντιλήφθηκε ότι η πρακτική εφαρμογή του εθνικού οράματος της Μεγάλης Ιδέας βρισκόταν σε άμεση συνάφεια με τη συμπεριφορά έναντι μειονοτήτων και δη έναντι του πολυπληθούς και γεωγραφικά διασπαρμένου στο βαλκανικό και μικρασιατικό χώρο, μουσουλμανικού στοιχείου. Δεν πρέπει να θεωρείται τυχαίο το γεγονός ότι αναφερόταν κυρίως στους μουσουλμάνους, διότι αυτοί αποτελούσαν τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή μάζα στο χώρο της νότιας Βαλκανικής χερσονήσου. Οι υπόλοιπες μειονότητες, με τις οποίες θα ερχόταν σε επαφή ο Ελληνισμός είτε ήταν μικρότερου μεγέθους (βλ. βλαχόφωνοι) είτε υπήρχαν περιθώρια ενσωμάτωσης λόγω κοινών θρησκευτικών πεποιθήσεων, όπως οι σλαβόφωνοι.

Ο Βενιζέλος, μπροστά στη νέα πολιτική πραγματικότητα που δημιουργήσαν οι Σέβρες, θα υιοθετήσει ένα φιλελεύθερο μειονοτικό πνεύμα, προσπαθώντας να στερεώσει το οικοδόμημα της Μεγάλης Ελλάδας σε γερές βάσεις. Η Μεγάλη Μουσουλμανική Ιδέα του Βενιζέλου θα αποτελέσει βασική συνιστώσα της παραπάνω προσπάθειας. Το 1920 ο Βενιζέλος δεν επιθυμούσε την κοινωνική και οικονομική περιχαράκωση του ¼ του πληθυσμού της χώρας, δεδομένου ότι αυτό αφενός, θα αποτελούσε τροχοπέδη για την οικονομική απογείωση της χώρας και αφετέρου, με τη δημιουργία της ΚτΕ η εξασφάλιση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων ετίθετο υπό διεθνή έλεγχο. Είχαν ήδη προηγηθεί τα γεγονότα της Σμύρνης, τα οποία αμαύρωσαν την εικόνα της Ελλάδας, ως κράτος ικανό να ασκήσει διοίκηση επί αλλογενών πληθυσμών.

Πριν την ολοκλήρωση των συμπερασμάτων του κεφαλαίου, θεωρούμε απαραίτητο να αναφερθούμε στη στάση του Βενιζέλου, την περίοδο 1915 – 1920, έναντι των υπόλοιπων μειονοτικών ομάδων της ελληνικής επικράτειας όπως οι σλαβόφωνοι και οι βλαχόφωνοι.

Ο Βενιζέλος, στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων, δεν προώθησε μόνο τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας αλλά προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τη θετική για την Ελλάδα, συγκυρία, ώστε να απομακρύνει από την ελληνική επικράτεια τους ακραιφνείς βουλγαρίζοντες σλαβόφωνους. Η υπογραφή της Σύμβασης του Νείγυ (1919), η οποία προέβλεπε την αμοιβαία και εθελούσια μετανάστευση μειονοτικών

πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, αποτέλεσε επιθυμία της ελληνικής πλευράς. Ο Βενιζέλος θεωρούσε τους βουλγαρίζοντες σλαβόφωνους της ελληνικής Μακεδονίας και Θράκης ως τον δούρειο ίππο της βουλγαρικής εξωτερικής πολιτικής. Η παραμονή τους στο ελληνικό έδαφος, πλησίον των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, εγκυμονούσε κινδύνους για την εθνική ασφάλεια. Τα εθνικά οράματα των Βουλγάρων για τη δημιουργία της μεγάλης Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου είχαν ως υπόβαθρο την πολιτική εκμετάλλευση των σλαβόφωνων μειονοτήτων της νότιας Βαλκανικής.

Το 1919 η συγκυρία για την απομάκρυνσή τους από το ελληνικό έδαφος, υπήρξε ευνοϊκή για την Ελλάδα. Η ηττημένη Βουλγαρία δεν μπορούσε να διαπραγματευτεί από θέση ισχύος, αλλά ούτε και να αντιδράσει στην πρόταση του Βενιζέλου για εθελούσια ανταλλαγή των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων. Η αποχώρηση, βάσει της Σύμβασης του Νείγυ, ενός σημαντικού αριθμού βουλγαρίζοντων σλαβόφωνων από το ελληνικό έδαφος, πρώτον, στέρησε από τη Βουλγαρία το επιχείρημα της ύπαρξης βουλγαρικής μειονότητας εντός του ελληνικού εδάφους, δεύτερον, υποβάθμισε την επικινδυνότητα της συγκεκριμένης μειονοτικής ομάδας, δεδομένου ότι τα ακραία στοιχεία της, θεωρητικά, είχαν αποχωρήσει και τρίτον, διευκόλυνε την ενσωμάτωση των υπόλοιπων σλαβόφωνων που παρέμειναν στο ελληνικό έδαφος και οι οποίοι θεωρούνταν ότι διακατέχονταν από φιλελληνικά αισθήματα. Σε κάθε αίτημα της Βουλγαρίας, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, για την παραχώρηση προνομίων στη «βουλγαρική» σλαβόφωνη μειονότητα της ελληνικής Μακεδονίας, η ελληνική πλευρά απαντούσε ότι δεν υπήρχε τέτοια μειονότητα και υποστήριζε ότι οι παραμένοντες σλαβόφωνοι της ελληνικής επικράτειας ήταν ελληνικής συνείδησης.

Είναι αλήθεια ότι η θρησκευτική ταυτότητα των σλαβόφωνων, ως ορθόδοξων πατριαρχικών είτε ως ορθόδοξων εξαρχικών, άφηνε στην ελληνική διοίκηση περισσότερα περιθώρια προσέγγισης και ενσωμάτωσης με την υπόλοιπη κοινωνία. Η ρευστή θρησκευτική ταυτότητα των σλαβόφωνων εξαρχικών δημιουργούσε προσδοκίες «επιστροφής» στο Πατριαρχείο και στον Ελληνισμό. Η ελληνική διοίκηση, επίσης, δεν θεωρούσε ανυπέρβλητο εμπόδιο για την ενσωμάτωσή τους, το γλωσσικό τους ιδίωμα, δεδομένου ότι μέσω της εκκλησίας (θεία λειτουργία στην ελληνική γλώσσα) θα αποκτούσαν νέα γλωσσική ταυτότητα.

Για τους Έλληνες της Βουλγαρίας, η παρούσα σύμβαση αποτελούσε το μη χείρον βέλτιστον, αν αναλογιστούμε ότι, καμία ευρωπαϊκή δύναμη δεν μπορούσε να εγγυηθεί πλέον τη θέση και τα δικαιώματα τους. Η ελληνική κυβέρνηση θεωρούσε ότι η απομάκρυνση των ομογενών της Βουλγαρίας ήταν επιβεβλημένη, καθώς θα αποτελούσαν το εξιλαστήριο θύμα της πληγωμένης βουλγαρικής υπηρηφάνειας μετά τον πόλεμο. Από την άλλη πλευρά, οι σλαβόφωνοι της Ελλάδας, πιεζόμενοι κυρίως από τα βουλγαρικά κομιτάτα, δεν φαίνονταν διατεθειμένοι να θέλουν να μεταναστεύσουν στη Βουλγαρία. Η τελευταία προσπάθησε να ματαιώσει τη μετανάστευση των σλαβόφωνων της Ελλάδας, δεδομένου ότι ήταν εκ διαμέτρου αντίθετη με τα εθνικά της συμφέροντα.

Όσον αφορά τους βλαχόφωνους του ελληνικού χώρου, το νέο δεδομένο που προέκυψε την περίοδο 1915-1920, ήταν το ενδιαφέρον της Ιταλίας για τους συγκεκριμένους πληθυσμούς. Η Ιταλία προσπάθησε να αποκτήσει ερείσματα στο

εσωτερικό της βλαχόφωνης μειονότητας, και ιδιαίτερα με τους ρουμανίζοντες, τους οποίους επιθυμούσε να θέσει στην υπηρεσία του ιταλικού επεκτατισμού. Για την εξυπηρέτηση του σκοπού αυτού χρησιμοποίησε τη γλωσσική συνάφεια της ιταλικής με την κουτσοβλαχική.

Μια ακόμα πτυχή του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος, και όχι μόνο, υπήρξε η διαφορετική αντιμετώπιση των μειονοτικών ζητημάτων μεταξύ των διαφόρων επιπέδων της ελληνικής διοίκησης. Οι τοπικές αρχές, όπως έχουμε παρατηρήσει, διαμαρτύρονταν συνεχώς για το πλαίσιο της μειονοτικής πολιτικής της κυβέρνησης Βενιζέλου. Θεωρούσαν ότι η κυβέρνηση ήταν εξαιρετικά διαλλακτική απέναντι στη δράση προπαγανδιστικών κέντρων που επιβουλεύονταν την εθνική κυριαρχία της χώρας, κυρίως, όμως, κατέλυαν την έννοια της εσωτερικής αυτοδιάθεσης. Η τοπική διοίκηση, έχοντας καθημερινή και «άμεση» επαφή με τα μειονοτικά ζητήματα, ασκούσε πολύ συχνά κριτική στην «έμμεση» επαφή της κεντρικής κυβέρνησης με τα μειονοτικά θέματα.

Στη περίπτωση των βλαχόφωνων, η τάση των ρουμανίζοντων κινούνταν προς την κατεύθυνση της διεύρυνσης της εκπαιδευτικής και εκκλησιαστικής τους αυτονομίας. Σύμφωνα με τις απόψεις των τοπικών αρχών, οι ανταλλαγείσες επιστολές Βενιζέλου – Μαγιορέσκου αποτελούσαν βάση συνεχών αξιώσεων από πλευράς των ρουμανίζοντων. Ωστόσο, στην απαίτηση των τοπικών αρχών για άσκηση περισσότερο «εθνικής» πολιτικής στα μειονοτικά ζητήματα, οι κυβερνήσεις Βενιζέλου, μέχρι το 1920 – με ορισμένες βέβαια εξαιρέσεις – κρατούσαν αποστάσεις.

Το κουτσοβλαχικό είχε μετατραπεί, για τους Ρουμάνους πολιτικούς, σε ζήτημα εθνικής σημασίας. Σύμφωνα με τον Ευάγγελο Αβέρωφ – Τοσίτσα, οι Ρουμάνοι πολιτικοί είχαν γίνει αιχμάλωτοι του θορύβου των ρουμανίζοντων βλαχόφωνων και της ρουμανικής κοινής γνώμης, ενώ το μεγάλο μειονέκτημα της ρουμανικής εξωτερικής πολιτικής έγκειτο στο γεγονός ότι η Ρουμανία δεν είχε την υποστήριξη κάποιας μεγάλης ευρωπαϊκής δύναμης στο Κουτσοβλαχικό Ζήτημα.¹¹⁷⁸

Συμπερασματικά, η μειονοτική πολιτική του Βενιζέλου, της περιόδου 1915 – 1920, βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τις εθνικές διεκδικήσεις στο συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων. Για τον σκοπό αυτό, προχώρησε στη νομική κατοχύρωση των δυο σημαντικότερων μειονοτικών ομάδων του ελληνικού χώρου, των μουσουλμάνων και των Εβραίων. Ειδικότερα, οι μουσουλμάνοι εμπλέκονταν σε δυο σημαντικά, για την Ελλάδα, ζητήματα, το θρακικό και το μικρασιατικό. Μόνη εξαίρεση, στην προσπάθεια προσέγγισης των μειονοτήτων του ελληνικού χώρου, αποτέλεσαν οι σλαβόφωνοι της ελληνικής Μακεδονίας και Θράκης. Ο Κρητικός πολιτικός, μέσω της Σύμβασης του Νεϊγύ, προσπάθησε να δημιουργήσει συνθήκες εθνικής ομοιογένειας σε μια εθνικά ευάλωτη περιοχή της ελληνικής επικράτειας. Οι στενές σχέσεις μιας μερίδας των σλαβόφωνων με την, επεκτατική σε βάρος της Ελλάδας, Βουλγαρία, τον οδήγησαν να επιδιώκει την απομάκρυνσή τους από το ελληνικό έδαφος.

Η μειονοτική πολιτική του Βενιζέλου, της περιόδου 1915 – 1920, παρουσίαζε διαφορετικές εκφάνσεις ανάλογα με τη πληθυσμιακή, οικονομική και γεωπολιτική

¹¹⁷⁸ Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Η πολιτική πλευρά του Κουτσοβλαχικού...*, σελ. 182-185.

βαρύτητα κάθε μειονότητας και κατά πόσο αυτή μπορούσε να εξυπηρετήσει τα εθνικά συμφέροντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΣΤΗ ΛΩΖΑΝΝΗ

1. Πως φτάσαμε στη Λωζάννη

Η ελληνική παλιγγενεσία, η οποία είχε ως αφετηρία την Επανάσταση του 1821, τερματίστηκε στη Λωζάννη.¹¹⁷⁹ Η Μικρασιατική Εκστρατεία του 1919 αποτέλεσε την κορυφαία στιγμή της Μεγάλης Ιδέας. Ωστόσο, η Ελλάδα δεν μπόρεσε να επιβάλλει στην Τουρκία τους όρους της Συνθήκης των Σεβρών, με αποτέλεσμα το όραμα της πρόσκτησης της Μικράς Ασίας να κρατήσει μόνο τρία χρόνια, από το 1919 έως το 1922. Η ήττα των ελληνικών δυνάμεων από τα στρατεύματα του Κεμάλ είχε ως αποτέλεσμα τη βίαιη εκρίζωση του μικρασιατικού Ελληνισμού. Η επονείδιστη ήττα θα προκαλέσει αλυσιδωτές αντιδράσεις στο εσωτερικό της χώρας και θα δημιουργήσει την ανάγκη για την εύρεση και τιμωρία των ενόχων.

Ακόμη, η μικρασιατική καταστροφή αποτέλεσε αφετηρία εθνικής περισυλλογής και αναπροσδιορισμού των στόχων και των ιδεών της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Στο εξής, ξεκινά μια περίοδος, η οποία χαρακτηριζόταν από την προσπάθεια εσωτερικής οικονομικής ανάπτυξης και αποφυγής πολεμικών αναμετρήσεων.¹¹⁸⁰ Τα προσφυγικά ρεύματα της Μ. Ασίας αποτέλεσαν τον μοχλό της μετέπειτα οικονομικής ανάπτυξης της χώρας και όχι μόνο. Η εγκατάσταση των προσφύγων σε περιοχές με συμπαγείς μειονοτικούς πληθυσμούς τόνωσε την ελληνικότητα των εθνικά ευαίσθητων περιοχών, προώθησε την αφομοίωση των μειονοτήτων αλλά και δημιούργησε προβλήματα συνύπαρξης των ντόπιων μειονοτικών πληθυσμών με τους επήλυδες.¹¹⁸¹

Το 1922 η Επαναστατική Κυβέρνηση αναζητούσε το πρόσωπο εκείνο, το οποίο θα εκπροσωπούσε τη χώρα στις διαπραγματεύσεις ειρήνης με τον Κεμάλ. Οι στρατιωτικοί επεδίωκαν την υπογραφή μιας έντιμης ειρήνης, παρόλο που η πολιτική, οικονομική και στρατιωτική κατάσταση της χώρας δεν άφηνε πολλά περιθώρια για κάτι τέτοιο. Το πρόσωπο που σήκωσε το βάρος της εκπροσώπησης της χώρας, στις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, που με την υπογραφή του στις Σέβρες δημιούργησε την Ελλάδα των δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσών, καλούνταν τώρα να εξασφαλίσει ευνοϊκούς όρους για μια ηττημένη χώρα.

¹¹⁷⁹ Βερέμης, «Η εποχή (1909-1936)» στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος κοινωνία – οικονομία – πολιτική στην εποχή του*, ό.π., σελ. 20.

¹¹⁸⁰ Για τον νέο προσανατολισμό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής βλ. Λίνα Λούβη, «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923-1928)», στο συλλογικό τόμο: *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, ό.π., σελ. 391-415. · Παπαστράτης, «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», ό.π., σελ. 417-437.

¹¹⁸¹ Για τη στρατηγική εποικισμού βλ. Καλογήρου, ό.π., σελ. 83-91.

2. Η ιδέα της (υποχρεωτικής) ανταλλαγής των πληθυσμών

Πριν τη Λωζάννη, η έννοια της ανταλλαγής στην ανθρώπινη διάστασή της, αφορούσε την ανταλλαγή αιχμαλώτων. Με τη Λωζάννη εισήχθη ως νέος όρος στην ορολογία του διεθνούς δικαίου. Θεωρήθηκε ως λύση στο ζήτημα των μικτών πληθυσμών με διαφορετική εθνική συνείδηση, από τη στιγμή που οι διεθνείς οργανισμοί δεν μπορούσαν να προστατεύσουν τις μειονότητες.¹¹⁸² Η Λωζάννη καθιέρωσε τον όρο της υποχρεωτικής ανταλλαγής (υποχρεωτικό, τετελεσμένο και αμετάκλητο της ανταλλαγής), αντιθέτως, οι προηγούμενες προσπάθειες ανταλλαγής πληθυσμών αναφέρονταν σε εθελούσια μετανάστευση.¹¹⁸³

Στις αρχές Οκτωβρίου του 1922 ο Φρίντγιοφ Νάνσεν, Ύπατος Αρμοστής της Κοινωνίας των Εθνών για τους πρόσφυγες, είχε αναλάβει να διερευνήσει το ζήτημα των προσφύγων που προκάλεσε η Μικρασιατική Καταστροφή.¹¹⁸⁴ Ο Χαμίτ Μπέη, εκπρόσωπος της κεμαλικής κυβέρνησης, ξεκαθάρισε στον Νάνσεν ότι η Τουρκία δεν επρόκειτο να δεχτεί παλιννόστηση προσφύγων.¹¹⁸⁵ Η τουρκική πλευρά δεν δέχονταν τίποτα άλλο, παρά την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, από την οποία εξαιρούσε μόνο, τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης.¹¹⁸⁶ Επομένως, η υποχρεωτική ανταλλαγή ήταν πρόταση των Τούρκων, η οποία προωθούσε την κεμαλική πολιτική για τη δημιουργία ενός εθνικά ομοιογενούς τουρκικού κράτους. Στο πλαίσιο αυτό, η τουρκική αντιπροσωπεία επιθυμούσε να εκδιώξει τους ελληνικούς πληθυσμούς της τουρκικής επικράτειας αλλά και το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Απαιτούσε, επίσης, πολεμική αποζημίωση (το υπέρογκο ποσό του ενός δισεκατομμυρίου τριακοσίων εκατομμυρίων λιρών Τουρκίας), ενώ ζητούσε να της επιστραφούν ορισμένα νησιά του Αιγαίου.¹¹⁸⁷

Από την άλλη πλευρά, ο Βενιζέλος δέχτηκε να διαπραγματευθεί επί τη βάσει «εκουσίας και αμοιβαίας» ανταλλαγής πληθυσμών.¹¹⁸⁸ Εξάλλου, κατά τα λεγόμενα

¹¹⁸² Πάλλης, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική...*, ό.π., σελ. 6-7.

¹¹⁸³ Γκιζέλι, «Η κοινωνική ένταξη των προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9 (1984 - 1985), σελ. 61-77, 66. Βλ. επίσης, Σβολόπουλο, «Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας», *Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών*, αριθ. 41, 1981, σελ. 5-6.

¹¹⁸⁴ Aktar, «Το πρώτο έτος της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής των πληθυσμών: Σεπτέμβριος 1922 – Σεπτέμβριος 1923» στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, ό.π., σελ. 132-138. Βλ. επίσης, Καμούζης, «Η εξαίρεση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης από την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών», ό.π., σελ. 328-329.

¹¹⁸⁵ Πάλλης, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική...*, σελ. 14-17.

¹¹⁸⁶ Η Τουρκία δήλωσε διατεθειμένη να διαπραγματευθεί «μόνον περί υποχρεωτικής και ολικής ανταλλαγής των εν Τουρκία Ελλήνων, συμπεριλαμβανομένων και των της Κωνσταντινουπόλεως προς τους εν Ελλάδι Μουσουλμάνους εξαιρουμένων των της Δυτικής Θράκης». Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φακ. 327, Επιστολή Θεοτοκά προς τον Βενιζέλο, Αθήνα, 29/12/1926. Δοκίμιο του Μ. Γ. Θεοτοκά, νομικού συμβούλου της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Λωζάννη, σχετικά με την ανταλλαγή των πληθυσμών, το οποίο θα δημοσιευόταν στο εγκυκλοπαιδικό λεξικό Ελευθερουδάκη. Επίσης, βλ. Σβολόπουλο, ό.π., σελ. 19-20, 22-23.

¹¹⁸⁷ Θεοτοκά, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος εις την Συνδιάσκεψιν της Λωζάννης (1922-1923)*, 1946, σελ. 5. Για το ζήτημα των αποζημιώσεων βλ. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 38, Βενιζέλος προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 82, Λωζάννη, 21/5/1923.

¹¹⁸⁸ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φακ. 327, Επιστολή Θεοτοκά προς τον Βενιζέλο, Αθήνα, 29/12/1926. Δοκίμιο του Μ. Γ. Θεοτοκά, νομικού συμβούλου της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Λωζάννη..., Από την

του Μ.Γ. Θεοτοκά, νομικού συμβούλου της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Λωζάννη, ο Βενιζέλος «προσεπάθησε δια παντός τρόπον να επιτύχη την παλινόστησιν και παραμονήν εν Τουρκία των ομογενών Τούρκων υπηκόων και την εξασφάλισιν των δικαιωμάτων τα οποία είχαν πριν». Δυστυχώς, όμως, οι προσπάθειες του δεν καρποφόρησαν διότι οι σύμμαχοι τάχθηκαν με την τουρκική άποψη περί υποχρεωτικής ανταλλαγής.¹¹⁸⁹ Οι Αγγλογάλλοι υποστήριζαν την άποψη ότι το τέλος της συνύπαρξης των ελληνοτουρκικών πληθυσμών θα οδηγούσε σε ειρήνευση την Εγγύς Ανατολή.¹¹⁹⁰

Σύμφωνα με την άποψη ορισμένων μελετητών, ο Βενιζέλος ήταν αυτός που εισηγήθηκε επίσημα στον Νάνσεν την αρχή της ανταλλαγής των πληθυσμών ενώ «η Τουρκία, πέρα από την προγενέστερα εκφρασμένη πρόθεσή της, είχε συμβάλει και στην πράξη ώστε να καταστεί αναπόφευκτη».¹¹⁹¹ Από τα μέσα Οκτωβρίου του 1922, ο Βενιζέλος είχε απευθύνει έκκληση στον Νάνσεν για τη σωτηρία των ομογενών της Μικράς Ασίας, μέσω μιας ανταλλαγής των πληθυσμών με το κεμαλικό καθεστώς.¹¹⁹² Ωστόσο, στην έκκληση αυτή, πρώτον, δεν χρησιμοποίησε τη φράση «υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών». Η εξέλιξη, όμως, των πραγμάτων δεν άφηνε περιθώρια για μια προαιρετική ανταλλαγή. Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της ανταλλαγής ήταν αναπόφευκτος. Όσον αφορά την «προγενέστερα εκφρασμένη πρόθεση» της Άγκυρας, σε υπόμνημα του Νάνσεν προς τον γενικό γραμματέα της ΚτΕ, γινόταν λόγος για παλαιότερη δήλωση του υπουργού Εσωτερικών της «εθνικιστικής κυβέρνησεως της Άγκυρας, σύμφωνα με την οποία η κυβέρνηση αυτή [...] υπολόγιζε να προτείνει στη προσεχή Συνδιάσκεψη της Ειρήνης την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών».¹¹⁹³

Είναι αλήθεια ότι η ιδέα της ανταλλαγής μειονοτικών πληθυσμών, ως μέσο επίλυσης διακρατικών προβλημάτων, υπήρχε στο μυαλό του Βενιζέλου πολύ πριν την Λωζάννη.¹¹⁹⁴ Το 1915, σε μνημόνιο του προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο γινόταν λόγος για αμοιβαία μετακίνηση πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. Εξάλλου, ο Βενιζέλος το 1919, εκτός από την παρουσίαση των ελληνικών διεκδικήσεων ενώπιον της Συνδιάσκεψης, πρότεινε και ένα σχέδιο για ανταλλαγή

άλλη πλευρά, ο Στέφανος Λαδάς υποστηρίζει ότι η ελληνική κυβέρνηση έκλινε υπέρ της υποχρεωτικής ανταλλαγής ενώ η ιδέα της ανταλλαγής ήταν πάντα αρεστή στον Βενιζέλο. Ladas, *The Exchange of Minorities...*, σελ. 342.

¹¹⁸⁹ Θεοτοκάς, *ό.π.*, σελ. 8.

¹¹⁹⁰ *Ο.π.*, σελ. 6. Βλ. επίσης, Αρτεμιάδης, *Τα ιστορικά ερείσματα των ανταλλαζίμων...*, σελ. 17-19, όπου παρατίθενται αποσπάσματα από το Υπόμνημα του Δρ. Νάνσεν. Ολόκληρο το υπόμνημα βλ. σελ. 19, 35-40. Υπέρ της θέσης αυτής είναι και ο Στέφανος Στεφάνου. *Ελευθερίου Βενιζέλου Πολιτικά...*, τόμ. Β', σελ. 252.

¹¹⁹¹ Βλ. Σβολόπουλο, *ό.π.*, σελ. 18, 21, κυρίως 26.

¹¹⁹² *Ο.π.*, σελ. 18-19.

¹¹⁹³ *Ο.π.*, σελ. 20.

¹¹⁹⁴ Ο Πετρόπουλος στηρίζει την άποψη του στα εξής: α) στην προσπάθεια ανταλλαγής πληθυσμών του 1914, η οποία όμως δεν προχώρησε λόγω της έκρηξης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, β) ένα μνημόνιο του Βενιζέλου προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο το 1915, σε σχέση με τη παραχώρηση της Καβάλας στη Βουλγαρία και την αμοιβαία μετακίνηση πληθυσμών μεταξύ των δυο κρατών γ) στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων πρότεινε τη μετοίκηση της ευρύτερης περιοχής της Σμύρνης με ελληνικούς πληθυσμούς ενώ οι Τούρκοι της παραπάνω περιοχής πρότεινε να μετοικήσουν σε περιοχές που θα παρέμεναν υπό τουρκική κυριαρχία και τέλος, τη Σύμβαση του Νειγύ περί εθελουσίας και αμοιβαίας μετανάστευσης ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων του 1919. Πετρόπουλος, «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών», στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος κοινωνία...*, σελ. 448, 454-455.

πληθυσμών. Βάσει αυτού, η τουρκική κυβέρνηση θα εξαγόραζε τις περιουσίες των Ελλήνων που θα μετανάστευαν στην ελληνική επικράτεια, ενώ το ίδιο θα έκανε και η ελληνική κυβέρνηση για τις περιουσίες των μουσουλμάνων που θα μετανάστευαν στην Τουρκία.¹¹⁹⁵

Ο Κρητικός πολιτικός πίστευε ότι θα δημιουργούνταν ρεύμα αμοιβαίας και εθελούσιας μετανάστευσης, ώστε σε βάθος χρόνου να δημιουργηθούν δυο εθνικά ομοιογενή κράτη. Υπάρχει, επίσης, επιστολή του προς τον Άγγλο πρωθυπουργό, Λόιντ Τζόρτζ, με ημερομηνία 27/10/1919, όπου υποστηρίζει πως μόνο με την εκούσια ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας, Αρμενίας και Τουρκίας μπορούσαν να σωθούν οι ομογενείς αλλά και να διασφαλιστεί η θέση της Ελλάδας και της Αρμενίας στη Μικρά Ασία.¹¹⁹⁶

Είναι ανάγκη να τονιστεί ότι οι δυο ενδιαφερόμενες πλευρές – αλλά και οι εκπρόσωποι των ευρωπαϊκών δυνάμεων – δεν αντιμετώπιζαν αρνητικά το ενδεχόμενο μιας ανταλλαγής πληθυσμών, ως μέσο δημιουργίας δεδομένων εθνικής ομοιογένειας και ειρήνευσης της περιοχής.¹¹⁹⁷ Όσον αφορά τις αντίθετες φωνές στο μέτρο της υποχρεωτικής ανταλλαγής, ο ίδιος ο Βενιζέλος δήλωνε ότι «εις τας κραυγάς, ας το μέτρον τούτο θα προκαλέση εν τω εξωτερικώ είμαι διατεθειμένος να εμφανισθώ διεκδικών δημοσία την πατρότητα της ιδέας και υπερασπίζων το μέτρον».¹¹⁹⁸

Είναι αλήθεια ότι οι ανταλλαγές μειονοτήτων ακολουθούσαν συνήθως τετελεσμένα γεγονότα διώξης ή μετακίνησης πληθυσμών. Αξίζει να επισημανθεί ότι οι περισσότεροι Έλληνες της Τουρκίας είχαν ήδη μεταναστεύσει είτε λόγω διώξεων είτε λόγω φόβου.¹¹⁹⁹ Τα εννέα δέκατα του ελληνικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας είχαν ακολουθήσει τον υποχωρούντα ελληνικό στρατό, τον Σεπτέμβριο του 1922 πριν την ανακωχή του Οκτωβρίου.¹²⁰⁰ Όσον αφορά τον ελληνικό πληθυσμό της ανατολικής Θράκης αναχώρησε μετά την ανακωχή και πριν την υπογραφή της συμφωνίας ανταλλαγής των πληθυσμών.¹²⁰¹

3. Η πολιτική ανάγκη της αποχώρησης των μουσουλμάνων της Ελλάδας

Η Συμφωνία της υποχρεωτικής ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών πληθυσμών της Λωζάννης, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, αφορούσε περισσότερο την αποχώρηση των μουσουλμάνων της Ελλάδας, παρά την εκδίωξη των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, η οποία είχε συντελεστεί σε μεγάλο βαθμό, πριν από την υπογραφή της εν λόγω

¹¹⁹⁵ Στεφάνου (επιμ.) *Ελευθερίου Βενιζέλου Πολιτικά Υποθήκαι*, τόμ. Β', σελ. 173.

¹¹⁹⁶ Φωμιάδης, *ό.π.*, σελ. 93-94.

¹¹⁹⁷ Σβολόπουλος, *ό.π.*, σελ. 7-9, 21-22, 26. Επί της ουσίας, «τα κύρια στοιχεία της συμφωνίας, που οριστικοποιήθηκαν στη Λωζάννη, υπήρχαν σαν προτάσεις πριν από την έναρξη των εργασιών της Συνδιάσκεψης». Γιαννουλόπουλος, «Η Διεθνής Συνδιάσκεψη και η Συνθήκη της Λωζάννης», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', σελ. 266-267.

¹¹⁹⁸ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 30, Έκθεση Βενιζέλου προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3435, Λωζάννη, 17/10/1922.

¹¹⁹⁹ Πάλλης, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική...*, *ό.π.*, σελ. 11.

¹²⁰⁰ *Ο.π.*, σελ. 12.

¹²⁰¹ *Ο.π.*,

συμφωνίας.¹²⁰² Ο ίδιος πίστευε ότι η μετανάστευση των μουσουλμάνων της Ελλάδας θα διευκόλυνε την εγκατάσταση των προσφύγων της Μικράς Ασίας.¹²⁰³

Ο Βενιζέλος, από την αρχή κιόλας των διαπραγματεύσεων, ενημέρωνε την Επαναστατική Κυβέρνηση για τις εξελίξεις στη Λωζάννη, ενώ δεν έχανε ευκαιρία να τονίζει ότι επιβαλλόταν να εγκαταλείψουν το ελληνικό έδαφος οι μουσουλμάνοι, ώστε να διευκολυνθεί η λύση του προσφυγικού ζητήματος.¹²⁰⁴ Σύμφωνα με τον ίδιο, η εκκένωση της χώρας από τον μουσουλμανικό πληθυσμό έπρεπε να γίνει πριν την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης, διότι μετά οι ενέργειες αυτές θα προκαλούσαν νέες πολεμικές συγκρούσεις. Υποστήριζε, όμως, πως «*απομακρύνοντες τουρκικούς πληθυσμούς είμεθα ηναγκασμένοι να παρακρατήσωμεν άρρενας από 18 μέχρι 45 ετών όπως επιτύχωμεν απόλυσιν ομογενών Μ. Ασίας*».¹²⁰⁵

Μέσα Νοεμβρίου του 1922, σε έκθεση του Νάνσεν προς την ΚτΕ αναφερόταν ότι οι κεμαλικοί επεδίωκαν καθολική ανταλλαγή πληθυσμών, συμπεριλαμβανομένου των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, αίτημα που προκάλεσε την αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης.¹²⁰⁶ Για το ίδιο ζήτημα, ο Αγνίδης ξεκαθάριζε ότι οι Τούρκοι «*την ανταλλαγήν εξ άλλου την εννοούν υποχρεωτικήν*».¹²⁰⁷ Την ίδια περίοδο, ο Νικόλαος Πολίτης ενημέρωνε το Υπουργείο Εξωτερικών ότι ο Νάνσεν, όπως και οι αρμοστές των Δυνάμεων δεν επιθυμούσαν σε ενδεχόμενη αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών να συμπεριληφθούν οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης.¹²⁰⁸

Ο Βενιζέλος πίστευε ότι μετά την ανάληψη της αρχηγίας της αστυνομίας της Κωνσταντινούπολης από τις τουρκικές αρχές, η έξωση των Τούρκων από την Ελλάδα θα έδινε την αφορμή «*εις επιδιωκομένην έξωσιν Ελλήνων Κωνσταντινουπόλεως*». Για τον λόγο αυτό δήλωνε ενώπιον της Συνδιάσκεψης ότι η Ελλάδα δεν σκόπευε να απελάσει το μουσουλμανικό στοιχείο, ενώ σύμφωνα με τον ίδιο, τυχόν απέλαση Ελλήνων της Πόλης θα συνεπαγόταν άμεση απέλαση των Τούρκων της Ελλάδας.¹²⁰⁹ Θεωρούσε «*πολύ ανώτερα συμφέροντα των εν Τουρκία ομογενών υπηκόων Οθωμανών, εξ ίσου όσον και υπηκόων Ελλήνων*».¹²¹⁰

Ωστόσο, 1.000.000 πρόσφυγες είχαν φτάσει στην Ελλάδα, ενώ 300.000 θα αναγκάζονταν να μεταναστεύσουν σε σύντομο χρονικό διάστημα. Το διακύβευμα, λοιπόν, για τον Βενιζέλο ήταν να μπορέσει να απομακρύνει τους μουσουλμάνους της Ελλάδας - χωρίς όμως να προκαλέσει τη μήνιν της τουρκικής πλευράς - ώστε να βρεθούν οικίες και γη για τους πρόσφυγες, ενώ δεν υπήρχε καμία προοπτική παλιννόστησης των Μικρασιατών προσφύγων, οι περιουσίες των οποίων είχαν

¹²⁰² Ψωμάδης, *ό.π.*, σελ. 96-97. Βλ. επίσης, Σβολόπουλο, *ό.π.*, σελ. 19.

¹²⁰³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 29, Τηλ. Βενιζέλου προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3417, Λωζάννη, 3-16/10/1922. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σελ. 11-15.

¹²⁰⁴ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 30, Τηλ. Βενιζέλου προς Υπ.Εξ. αρ. πρωτ. 3129, Λωζάννη, 19/10-1/11/1922.

¹²⁰⁵ Α.Υ.Ε./1923/2/4/2, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3129, Λωζάννη, 19-10/1-11/1922.

¹²⁰⁶ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 32, Έκθεση Νάνσεν προς την ΚτΕ, G.735.M.447, Γενεύη, 15/11/1922.

¹²⁰⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 319, Επιστολή Αγνίδη προς τον Βενιζέλο, Γενεύη, 17/11/1922.

¹²⁰⁸ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 30, Τηλ. Πολίτη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 11947, Λωζάννη, 30/12/11/1922.

¹²⁰⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 32, Τηλ. Βενιζέλου προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 111, Λωζάννη, 15-28/11/1922.

¹²¹⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 39, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1656, Λωζάννη, 11/6/1923.

κατασχεθεί. Ιδιαίτερη σημασία έχει η σκέψη του Βενιζέλου ότι «αφήνοντας την ιδέαν ανταλλαγής πληθυσμών να καταπέση, δεν θα έχομεν δικαίωμα να αποπέμψωμεν, Τούρκους παρά βιαίως τουθ' όπερ θα προκαλέση αντίποινα εκ μέρους της Τουρκίας κατά των απομεινάντων υπ' αυτήν ελληνικών πληθυσμών». ¹²¹¹ Όλα τα παραπάνω ήταν πιθανόν να συμβούν, διότι η Ελλάδα στις διαπραγματεύσεις της Λωζάννης «παρίσταται δυστυχώς ως χώρα ηττημένη και ότι ουδεμία καν βεβαίωσις υπάρχει ότι Τουρκία θα δεχθή να υπογράψη υπό ανωτέρω όρους συμφωνίαν ανταλλαγής». ¹²¹²

Ο Βενιζέλος, τον Ιανουάριο του 1923, λίγες μέρες πριν την υπογραφή της Σύμβασης υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών, επαναλάμβανε τη χρησιμότητα της αποχώρησης των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Εν ολίγοις,

«πώς να διευκολύνωμεν την εγκατάστασιν 1.250.000 προσφύγων εάν αι 350.000 μουσουλμάνοι δεν απέλθουν εξ Ελλάδος; Πώς να εξασφαλίσωμεν εις τας μυριάδας των προσφύγων την αποζημίωσιν των εγκαταλειφθεισών περιουσιών των, ήτις θα διευκολύνη αυτούς εις ανάληψιν νέου βιοποριστικού επαγγέλματος; Πώς να προλάβωμεν την έξωσιν και των εν Κωνσταντινουπόλει Ελλήνων; [...] Γνωρίζω ότι ο προσφυγικός κόσμος θα με αναθεματίση δι' αυτό που κάμνω. Αλλ' έχω την συνείδησιν ήσυχον ότι εργάζομαι προς το συμφέρον αυτού». ¹²¹³

Η τουρκική επιμονή για μη επάνοδο των προσφύγων και απέλαση όσων Ελλήνων έμειναν πίσω στη Μ. Ασία, αποτέλεσε αδιαπραγμάτευτη θέση για την τουρκική αντιπροσωπεία. Σύμφωνα με τον Βενιζέλο, οι Σύμμαχοι συναινούσαν με τις τουρκικές θέσεις. ¹²¹⁴ Για τον λόγο ότι δεν ήταν διατεθειμένοι να επιβάλουν στην Τουρκία κάτι παραπάνω εκτός από την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών και αυτό διότι, ούτε η Τουρκία αλλά ούτε και οι ίδιες δεν μπορούσαν να εγγυηθούν την ασφάλεια των μειονοτικών πληθυσμών της τουρκικής επικράτειας.

Η διευκόλυνση της εγκατάστασης των προσφύγων, η παροχή αποζημιώσεων στους πρόσφυγες για τις εγκαταλελειμμένες περιουσίες και η εξαίρεση των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης και των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, αποτέλεσαν το ελληνικό διαπραγματευτικό πλαίσιο. ¹²¹⁵ Αν δεν συγκατάνευε η Ελλάδα στην ανταλλαγή, το αποτέλεσμα θα ήταν ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Ελλάδας να μη μεταναστεύσει και να δυσχεράνει την εγκατάσταση των προσφύγων. Οι πρόσφυγες, επιπλέον, θα έχαναν την αξία των εγκαταλειπομένων περιουσιών τους. ¹²¹⁶

Η ακαμψία των τουρκικών θέσεων στη Λωζάννη και οι διαθέσεις των στρατιωτικών της Επαναστατικής Κυβέρνησης, που ζητούσαν να ξεπλύνουν τη μικρασιατική ήττα, ώθησαν πολλές φορές τη διαπραγμάτευση σε αδιέξοδο. Ο Βενιζέλος πίστευε ότι οι δηλώσεις των στρατιωτικών, για συνέχιση των

¹²¹¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 33, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 375, Λωζάννη, 25/8/12/1922.

¹²¹² Α.Υ.Ε./1923/2/3, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 375, Λωζάννη, 25-11/8-12/1922.

¹²¹³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 269, Επιστολή Βενιζέλου προς τον Κυριακίδη, Λωζάννη, 23/1/1923.

¹²¹⁴ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 34, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 576, Λωζάννη 8-21/12/1922.

¹²¹⁵ Α.Υ.Ε./1923/2/2/2, Επιστολή Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 994, Λωζάννη, 22/1/1923.

¹²¹⁶ Ο.π.,

εχθροπραξιών με την Τουρκία, δημιουργούσαν εμπόδια στη διαπραγματευτική του ευελιξία.¹²¹⁷ Ωστόσο, η ανασυγκρότηση του ελληνικού στρατού από την Επαναστατική Κυβέρνηση υπήρξε το βασικό διαπραγματευτικό χαρτί του Βενιζέλου, διότι «δεν διεπραγματεύετο πλέον ως ηττημένος, αλλ' ως εμπόλεμος».¹²¹⁸

Εν τέλει, στις 30 Ιανουαρίου 1923 υπεγράφη η Σύμβαση υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.¹²¹⁹ Η ανταλλαγή αφορούσε Τούρκους υπηκόους, ελληνορθόδοξους στο θρήσκευμα, εγκατεστημένους στο τουρκικό έδαφος και Έλληνες υπηκόους, μουσουλμάνους στο θρήσκευμα, εγκατεστημένους στο ελληνικό έδαφος.¹²²⁰ Οι δυο κυβερνήσεις συμφώνησαν να ξεκινήσει η ανταλλαγή την 1^η Μαΐου 1924.¹²²¹ Από την ανταλλαγή εξαιρέθηκαν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης και οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου. Η παρουσία των μουσουλμάνων στη Δυτική Θράκη αποτέλεσε το αντίβαρο στην παρουσία των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης.¹²²²

Η Συνδιάσκεψη υιοθέτησε την πρόταση των Τούρκων (υποχρεωτική ανταλλαγή) υπό τον όρο να εξαιρεθούν από τη συμφωνία, οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης και οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης.¹²²³ Η ελληνική αντιπροσωπεία αποδέχτηκε το υποχρεωτικό της ανταλλαγής, μη έχοντας άλλη διαπραγματευτική επιλογή. Εν ολίγοις, η άκαμπτη στάση της τουρκικής αντιπροσωπείας ανάγκασε τον Βενιζέλο να συμφωνήσει, έχοντας κερδίσει την εξαίρεση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης από τη συμφωνία.¹²²⁴

Η θρησκεία υπήρξε το κριτήριο για την ελληνοτουρκική ανταλλαγή της Λωζάννης.¹²²⁵ Η επιλογή του συγκεκριμένου κριτηρίου υπήρξε τουρκική επιλογή, δεδομένου ότι η τουρκική πλευρά δεν επιθυμούσε την αναγνώριση καμίας εθνικής μειονότητας στο έδαφός της. Συν τοις άλλοις, η μουσουλμανική θρησκεία υπήρξε το μοναδικό κοινό στοιχείο μεταξύ των τριών διαφορετικών φυλετικών ομάδων που

¹²¹⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 34, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 407, Λωζάννη, 9/12/1922. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 35, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 829, Λωζάννη, 1-14/1/1923.

¹²¹⁸ Θεοτοκάς, *ό.π.*, σελ. 7.

¹²¹⁹ Για το επίσημο κείμενο, βλ. Υπουργείον επί των Εξωτερικών, «*Σύμβασις περί Ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και Πρωτόκολλον, υπογραφέντα τη 30^η Ιανουαρίου 1923*», (Πράξεις υπογραφείσαι εν Λωζάννη τη 30^η Ιανουαρίου και τη 24^η Ιουλίου 1923).

¹²²⁰ Πετρόπουλος, *ό.π.*, σελ. 442-443. Για τους όρους ανταλλαγής βλ. *ό.π.*, σελ. 439-473.

¹²²¹ Ψωμιάδης, *ό.π.*, σελ. 100.

¹²²² Συρίγος, «Δυτική Θράκη: η αθέατη όψη. Μια διπλωματική και νομική περιπλάνηση στη Συνθήκη της Λωζάννης για τις μειονότητες», *Νέα Κοινωνιολογία*, 29, (1999-2000), σελ. 43, 47. Βλ. επίσης, Τσιτσελίκη, «Ανιχνεύοντας το ιστορικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της Ανταλλαγής», στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών...*, *ό.π.*, σελ. 25.

¹²²³ Ο Βενιζέλος απέκρουσε και την τουρκική πρόταση όπως εξαιρεθούν της ανταλλαγής οι μεταξύ Στρυμόνα και Νέστου μουσουλμάνοι, οι οποίοι ανέρχονταν σε περισσότερους από 200.000. Θεοτοκάς, *ό.π.*, σελ. 9.

¹²²⁴ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 327, Έκθεση Μ.Γ Θεοτοκάς, *χ.χ.*

¹²²⁵ Γκλαβίνας, *ό.π.*, σελ. 47. Για το θρησκευτικό κριτήριο της Λωζάννης βλ. Alexandris, «Religion or Ethnicity, The Identity issue of the minorities in Greece and Turkey» in *Crossing the Aegean*, (eds. Renée Hirschon) σελ. 117-132 και Hirschon, «Τα αποτελέσματα της Ανταλλαγής» στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών...*, *ό.π.*, σελ. 160-161.

συνιστούσαν τη μουσουλμανική μειονότητα Δυτικής Θράκης. Η εν λόγω μειονότητα αποτελούνταν από Τουρκογενείς, Πομάκους και Αθιγγάνους.¹²²⁶

Όσον αφορά τους όρους της ανταλλαγής, οι περιουσίες των ανταλλαξιμών έπρεπε να ρευστοποιηθούν και να περιέλθουν στη χώρα προελεύσεως των ανταλλαξιμών. Οι ανταλλάξιμοι δικαιούνταν αποζημίωση, ίση με την περιουσία που άφηναν πίσω, από το κράτος υποδοχής. Μια Μικτή Επιτροπή, αποτελούμενη από 11 άτομα, αναλάμβανε το γιγάντιο έργο της οργάνωσης της μετανάστευσης και της αποκατάστασης των προσφύγων.

Στις 24 Ιουλίου του 1923 υπεγράφη η Συνθήκη της Λωζάννης, η οποία αναθεώρησε τους εδαφικούς όρους της Συνθήκης των Σεβρών.¹²²⁷ Μολαταύτα, η νέα συνθήκη διατήρησε τις μειονοτικές διατάξεις της προηγούμενης, περί προστασίας των μειονοτήτων των Σεβρών. Το καθεστώς προστασίας των δυο μειονοτήτων, δηλαδή της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης και της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου, καθοριζόταν από τα άρθρα 38 έως 45 της Συνθήκης της Λωζάννης.¹²²⁸

4. Η 9^η Δήλωση

Μέρος της Συνθήκης της Λωζάννης αποτέλεσε και η «*Δήλωση περί των εν Ελλάδι μουσουλμανικών κτημάτων*» (Λωζάννη, 24/7/1923).¹²²⁹ Σύμφωνα με τη δήλωση αυτή, τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των μουσουλμάνων που εγκατέλειψαν το ελληνικό έδαφος, συμπεριλαμβανομένης και της Κρήτης, πριν τις 18 Οκτωβρίου του 1912 ή διέμεναν εκτός Ελλάδας, δεν θα θίγονταν από την ελληνική κυβέρνηση. Τουναντίον, οι συγκεκριμένοι θα μπορούσαν να διαθέσουν ελεύθερα την περιουσία τους. Επίσης, η ελληνική πλευρά αναλάμβανε την υποχρέωση να προχωρήσει σε άρση των περιορισμών που αφορούσαν τη μουσουλμανική περιουσία, όπως επίσης και να επιστρέψει στους ιδιοκτήτες τις προσόδους των κτημάτων που εισπράττονταν από τις

¹²²⁶ Alexandris, ό.π., σελ. 122-127. Βλ. επίσης, Συρίγος, ό.π., σελ. 50-53. Ο Ζεγκίνης αναφέρει ότι «Πράγματι, όπως σωστά παρατηρεί ο καθηγητής Ν. Σαρρής, στο σχέδιο της συνθήκης της Λωζάννης υπάρχει η φράση «Les minorités musulmanes», που σημαίνει ότι επρόκειτο για περισσότερες από μία μουσουλμανικές μειονότητες, αλλά στην καταγραφή των πρακτικών η τουρκική διπλωματία κατάφερε να απαλείψει το "s" που προδίδει πληθυντικό αριθμό». Ζεγκίνης, *Οι Μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, 1994, σελ. 48.

¹²²⁷ Για το επίσημο κείμενο βλ. *Συνθήκη Ειρήνης μετά της Τουρκίας*, Πράξεις υπογραφείσας εν Λωζάννη τη 30^η Ιανουαρίου και τη 24^η Ιουλίου 1923, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι, 1923. Για το περιεχόμενο της Συνθήκης της Λωζάννης βλ. Γιαννουλόπουλο, «Η διεθνής Συνδιάσκεψη και η Συνθήκη της Λωζάννης», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', σελ. 260-271 · Ladas, *The Exchange of Minorities...*, σελ. 335-352 · Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its impact on Greece*, 2002, σελ. 51-71 · Kiosseoglou, *L' échange forcé des minorités d'après le traité de Lausanne*, 1926 · Koufa - Svolopoulos, «The Compulsory Exchange of Populations between Greece and Turkey: the Settlement of Minority Questions at the Conference of Lausanne, 1923, and its Impact on Greek -Turkish Relations», in *Ethnic Groups in International Relations* (eds. P. Smith - K. Koufa - A. Seppan), 1991, σελ. 275-308 · Seferiades, «*L' échange des population*», *Recueil des Cours*, iv (1928), σελ. 311-437 · Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, 2015, σελ. 50-71 · Τσιτσελικής, «Ανιχνεύοντας το ιστορικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της Ανταλλαγής» στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών*, ό.π., σελ. 18-39.

¹²²⁸ Συρίγος, «Δυτική Θράκη: η αθέατη όψη...», ό.π., σελ. 45-48.

¹²²⁹ Ιωάννου - Περράκης, *Κείμενα Διεθνούς Πρακτικής*, τόμ. Α', 1990, σελ. 648-649.

ελληνικές αρχές. Τις ίδιες υποχρεώσεις αναλάμβανε και η τουρκική κυβέρνηση έναντι των Ελλήνων της Τουρκίας.

Τα συγκεκριμένα μουσουλμανικά κτήματα, πλην ορισμένων που επεστράφησαν στους ιδιοκτήτες τους, περιήλθαν αργότερα στην κυριότητα της ελληνικής κυβέρνησης με τη Σύμβαση της Άγκυρας, με εξαίρεση την ακίνητη περιουσία που είχε αποδοθεί στους δικαιούχους. Επίσης το ελληνικό κράτος, κατέλαβε την κινητή και ακίνητη περιουσία των μουσουλμάνων, μη ανταλλάξιμων Ελλήνων υπηκόων, που αναχώρησαν από τη Δυτική Θράκη, χωρίς διαβατήρια.¹²³⁰

5. Το προσφυγικό ζήτημα

Ο Βενιζέλος θεωρούσε το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων, ως τεράστια πρόκληση για το μέλλον της μεσοπολεμικής Ελλάδας.¹²³¹ Όπως ο ίδιος ανέφερε, το μέλλον της Ελλάδας εξαρτιόταν από τη λύση του ζητήματος τούτου, διότι σε αντίθετη περίπτωση «θα προκαλέση συμφοράς τας οποίας τρομάζει κανείς και να σκεφθή μόνον». Αντιθέτως, επιτυχής λύση αυτού

*«θα συντελέση εντός ολίγων ετών εις το ν' ανακύψωμεν από τα δυσβάστακτα βάρη άτινα μας κληροδοτεί η ατυχής λήξις του πολέμου και εις το ν' ασφαλήσωμεν μετά την κατακρήμνισιν της Μεγαλύτερας Ελλάδος, την στερρέωσιν της Μεγάλης Ελλάδος, ης τα σύνορα ουδέποτε θα είναι ασφαλή εάν Δυτική Θράκη και Μακεδονία δεν καταστούν και εθνολογικώς όχι μόνον πολιτικώς Ελληνικαί χώραι».*¹²³²

Η Ελλάδα είχε ανάγκη την οικονομική υποστήριξη της ΚτΕ ή την παροχή εχεγγών, για τη σύναψη δανείων από τη διεθνή χρηματαγορά.¹²³³ Το πρώτο δάνειο με τη βοήθεια της ΚτΕ συνήφθη το 1924, με σκοπό την αποκατάσταση των προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής. Η αποκατάσταση των προσφύγων ήταν πραγματικός άθλος για το ελληνικό κράτος, το οποίο είχε ξοδέψει τις ψυχικές και οικονομικές του δυνάμεις στην αντίπερα όχθη του Αιγαίου. Οι πάνω από 1.000.000 ψυχές που έφτασαν στο ελληνικό έδαφος αναζητούσαν οικονομική, κοινωνική και φιλανθρωπική στήριξη.¹²³⁴

¹²³⁰ Ανδρεάδης, *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, 1956, σελ. 28

¹²³¹ Για το ζήτημα των προσφύγων και της αποκατάστασης τους βλ. Πρωτονοτάριο, *Το προσφυγικό πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, 1929. · Αγιίδης, *Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, 1934 · Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα, 1934 · Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, 1997 · Δρίτσα, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος, κοινωνία...*, ό.π., σελ. 33-39 · Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, 1978, σελ. 63-72 · Μαυρογορδάτος, «Το ανεπανάληπτο επίτευγμα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, (1984-1985), σελ. 9-12. · Κοντογιώργη, «Αγροτικές Προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», ό.π., σελ. 47-59.

¹²³² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 30, Έκθεση Βενιζέλου προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3435, Λωζάννη, 17/10/1922.

¹²³³ Για την ανάγκη χρηματοδότησης βλ. Τούντα - Φεργάδη, *Το Προσφυγικό Δάνειο του 1924*, 1986 · Της ίδιας, *Η δανειακή ελληνική εξωτερική πολιτική : Η περίπτωση του δεύτερου προσφυγικού δανείου, 1926-1928*, 2009. · Μινόγλου Πεπελαση, «Οι διαπραγματεύσεις για το προσφυγικό δάνειο του 1924» στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος, κοινωνία...*, ό.π., σελ. 336.

¹²³⁴ Τούντα - Φεργάδη, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, σελ. 31.

Η μεγάλη μάζα των προσφύγων εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία – 97.000 οικογένειες, 361.000 άτομα, 1257 συνοικισμοί. Ακολουθούσε η Θράκη με 18.000 οικογένειες, 74.000 άτομα και 332 συνοικισμούς.¹²³⁵ Η παρουσία των προσφύγων άλλαξε άρδην την εθνολογική σύσταση των βορείων επαρχιών της Ελλάδας. Οι πρόσφυγες λειτούργησαν ως καταλύτης της ενίσχυσης της ελληνικότητας των περιοχών της Μακεδονίας και της Θράκης. Ωστόσο, μέχρι το 1924, λόγω της μη εφαρμογής των μειονοτικών συνθηκών και της παρουσίας των προσφύγων, η κατάσταση στη Μακεδονία παρέμενε έκρυθμη.¹²³⁶

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Ο Βενιζέλος, αντιμέτωπος με τα μειονοτικά ζητήματα της Λωζάννης

Η ιδέα της ανταλλαγής, ως σκέψη, υπήρχε και στις δυο πλευρές του Αιγαίου, πριν ακόμα φτάσουν στη Λωζάννη. Όσον αφορά τον Βενιζέλο, υπήρχε στη σκέψη του, δεδομένου ότι σε πρώτη φάση επιθυμούσε μια αμοιβαία και εθελούσια ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ των δυο κρατών. Συν τοις άλλοις, ο ίδιος είχε προτείνει κατά το παρελθόν το μέτρο αυτό της ανταλλαγής, ως μέσο επίλυσης διακρατικών προβλημάτων (βλ. για παράδειγμα Σύμβαση του Νεϊγύ). Κατά την άποψή μας, ο Βενιζέλος, πριν αφιχθεί στη Λωζάννη, επιθυμούσε, όπως προαναφέραμε, μια αμοιβαία και εθελούσια ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία ωστόσο, η κατηγορηματική άποψη των Τούρκων, περί υποχρεωτικής ανταλλαγής, τον ανάγκασε να δεχθεί και αυτός την ίδια θέση, στην προσπάθειά του να κερδίσει τη μετανάστευση των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Επομένως, ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της ανταλλαγής επιβλήθηκε στη Λωζάννη από τους Τούρκους, οι οποίοι επεδίωκαν να δημιουργήσουν ένα εθνικά ομοιογενές τουρκικό κράτος.

Για τον Βενιζέλο, ο ελληνικός πληθυσμός της Μικράς Ασίας εξεδιόχθη, δεν αντηλλάγη.¹²³⁷ Σε λόγο του σε επιτροπή προσφύγων το 1929, ανέφερε ότι το Σύμβαση της Λωζάννης στην ουσία δεν αποτελούσε σύμφωνο για την ανταλλαγή ελληνικών και μουσουλμανικών πληθυσμών, «αλλά μάλλον ένα σύμφωνο για την αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού από την Ελλάδα μετά την εκδίωξη των Ελλήνων από την Τουρκία. Αυτή είναι η πραγματικότητα».¹²³⁸ Με αυτή τη θέση θα συμφωνήσουμε απόλυτα, δεδομένου ότι η μεγαλύτερη μάζα του ελληνικού στοιχείου της Μικράς Ασίας είχε αποχωρήσει πολύ πριν την υπογραφή της σύμβασης υποχρεωτικής ανταλλαγής.

¹²³⁵ Γ.Β./Α.Φ.Δ./Ι/11/11.3, Σημείωμα Δραγούμη σχετικά με την κατανομή των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο.

¹²³⁶ Τούντα Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες, Πρωτόκολλο Πολίτη - Καρφώφ 1924-1925*, 1986, σελ. 55.

¹²³⁷ *Καθημερινή*, 20/4/1929 · Τσουλούφης, *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών*, 1989, σελ. 40 · Ψωμιάδης, *ό.π.*, σελ. 96-97.

¹²³⁸ Πετρόπουλος, *ό.π.*, σελ. 447.

Με την ηπειρωτική Ελλάδα να έχει κατακλυστεί από προσφυγικές μάζες και με τους Τούρκους να θέλουν να εκριζώσουν οτιδήποτε το ελληνικό από το έδαφος της Τουρκίας, το διακύβευμα για τον Βενιζέλο στη Λωζάννη ήταν πρώτον, η παραμονή των Ελλήνων της Πόλης, των οποίων τα συμφέροντα και την οικονομική δύναμη τα θεωρούσε πολλαπλάσια των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, και δεύτερον, η αναχώρηση των μουσουλμάνων της Ελλάδας, ώστε να διευκολυνθεί η εγκατάσταση των προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής. Αν κρίνουμε από το αποτέλεσμα της συνδιάσκεψης, ο Βενιζέλος, αν και εκπρόσωπος μιας ηττημένης χώρας, πέτυχε το μέγιστο των ελληνικών απαιτήσεων.

Η αποδοχή του μέτρου της υποχρεωτικής ανταλλαγής από τον Βενιζέλο προκάλεσε τις αντιδράσεις των πολιτικών του αντιπάλων, και όχι μόνο. Ο Παναγής Τσαλδάρης, με αφορμή συζήτηση σχετικά με τη μικρασιατική καταστροφή το 1932, δήλωνε στη Βουλή για τον Βενιζέλο ότι

*«είχετε υπόψη, ότι η δύνατο ο πληθυσμός της Μικράς Ασίας ο ομογενής να ανταλλαγή με τον Ελλάδι Μωαμεθανικόν, το οποίον και κατά το 1914 είχετε σκεφθή και το οποίον, ως είπετε χθες, συνεβουλεύσατε να πράξωμεν και ημείς ερχόμενοι εις συμβιβασμόν μετά του Κεμάλ. Και συνεπώς δια σας η αποτυχία της εκστρατείας είχε πάντοτε την εύκολον λύσιν δια της εναλλαγής των πληθυσμών».*¹²³⁹

Αλλά και ο Γεώργιος Βλάχος, σε άρθρό του στην εφημερίδα «Καθημερινή», τον Ιούνιο του 1930 έγραφε ότι «ο κ. Βενιζέλος προέτεινε και επέτυχε παλαιόν ονειρόν του, την ανταλλαγή των Ελληνοτουρκικών πληθυσμών[...]».¹²⁴⁰ Τέλος, και ο πολιτικός ιστορικός, Σπυρίδων Μαρκεζίνης, αναφέρεται στο μέτρο της ανταλλαγής των πληθυσμών, ως προσφιλή μέθοδο του Βενιζέλου.¹²⁴¹

Για τον Βενιζέλο, η Λωζάννη τερμάτισε μια μακροχρόνια πολεμική περίοδο ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Ο ίδιος, εκφράζοντας κατ' αρχάς την απογοήτευσή του για την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, δήλωνε ότι «επανάληψις του πολέμου ηδύναντο να οδηγήση εις πλήρη όλεθρον της Ελλάδας» και «[...]επετύχομεν ειρήνην ήτις επιτρέπει εις το έθνος να τερματίση την πολεμικήν περίοδον και ν' αφοσιωθή εις το έργον της εσωτερικής ανασυντάξεως».¹²⁴²

Σε λόγο του σε επιτροπή Θρακών, που τον επισκέφθηκε το 1928 και του ζήτησε την αναδημιουργία της Μεγάλης Ελλάδας, ο Βενιζέλος εξέφρασε την άποψη ότι «τα σημερινά σύνορα μας τα μέχρις Έβρου είναι αρκετά. Χωρούμεν όλοι, ώστε να αναπτύξωμεν τα εθνικά μας χαρίσματα, και να ευημερήσωμεν».¹²⁴³ Στο ίδιο μήκος κύματος ήταν και η ομιλία του στην Τρίπολη τον Οκτώβριο του 1930, για τα εκατό χρόνια από την Ανεξαρτησία, όπου δήλωσε ότι

«εβάσταζεν ο αγών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, ας την ονομάσωμεν «δίκη», επτά αιώνες. Τώρα εβγήκε μια απόφασις οριστική δια της

¹²³⁹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΝΑ΄ της 1/4/1932, σελ. 705.

¹²⁴⁰ Βλάχος, Άρθρα στην «Καθημερινή» (1919-1951), 1990, σελ. 132.

¹²⁴¹ Μαρκεζίνης, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας, τόμ. Δ΄, σελ. 277.

¹²⁴² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 40, Τηλ. Βενιζέλου προ τον Ελληνικό Τύπο, 24/7/1923.

¹²⁴³ Στεφάνου (επιμ.), Ελευθερίου Βενιζέλου: Πολιτικοί Υποθήκαι, τόμ. Α΄, σελ. 281, 282-283.

*συνθήκης της Λωζάννης. Εγώ δεν έχω όρεξιν ούτε έφεσιν να κάμω ούτε και αναψηλάφησιν. Και σας συνιστώ, το ίδιο να κάμετε και σεις».*¹²⁴⁴

Όσον αφορά τα αποτελέσματα της ανταλλαγής, μπορεί, από ανθρωπιστικής άποψης, να υπήρξαν αξιοθρήνητα «ένεκα των απεριγράπτων ψυχικών και σωματικών ταλαιπωριών των ανταλλαζίμων και των κολοσσιαίων υλικών ζημιών αυτών», αλλά από εθνικής άποψης «δέον ομολογηθή ότι αι γενόμεναι θυσίαι επέφερον αναμφισβητήτως σημαντική εξασθένησιν της Τουρκίας και πολιτιμωτάτην ενδυνάμωσιν της Ελλάδος». Σύμφωνα δε με τον Μ. Γ Θεοτοκά, «δια πρώτην φοράν μετά πάροδον διςχιλίων και πλέον ετών οικούσι σήμεραν από Ταινάρου μέχρι του Έβρου επτά περίπου εκατομμύρια συμπαγούς Ελληνικού πληθυσμού και μόνον διακόσια περίπου χιλιάδες μη Ελλήνων το γένος».¹²⁴⁵

Η δεκαετία 1912-1923 άφηνε πίσω της τεράστιες μετακινήσεις πληθυσμών, που άλλαξαν άρδην την ανθρωπογεωγραφία της Βαλκανικής χερσονήσου και των μικρασιατικών παραλίων. Το χρονικό διάστημα 1912 – 1914, μετακινήθηκαν από την Ελλάδα προς την Τουρκία 135.000 μουσουλμάνοι. Το χρονικό διάστημα 1912 – 1922, ένα εκατομμύριο Έλληνες από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη έφθασαν στην Ελλάδα. Την ίδια περίοδο πάνω από 100.000 Έλληνες από τη Βουλγαρία, τη Ρωσία, την Αλβανία, τη Γιουγκοσλαβία και τα Δωδεκάνησα έφθασαν στον ελλαδικό χώρο. Από το 1923 έως το 1925 πάνω από 188.000 Έλληνες μετακινήθηκαν προς την Ελλάδα και περισσότεροι από 355.000 μουσουλμάνοι προς την Τουρκία, υπό την αρμοδιότητα της Μικτής Επιτροπής.¹²⁴⁶

Οι μετακινήσεις των πληθυσμών της δεκαετίας 1912-1923, με αποκορύφωμα αυτές που προέκυψαν από τη Σύμβαση της Λωζάννης, ενίσχυσαν την περιφερειακή θέση της χώρας, μιας που η Ελλάδα μετατράπηκε σε μια από τις πιο ομοιογενείς χώρες των Βαλκανίων.¹²⁴⁷ Για παράδειγμα, μετά το 1913, το 13% (644.000) του πληθυσμού της χώρας αποτελούνταν από ξενόγλωσσα στοιχεία με ελληνική εθνικότητα (Τούρκους, Αλβανούς, Σλάβους, Ρουμανίζοντες, Βλάχους και Ισπανοεβραίους). Μετά τις Σέβρες, το 13% ανέβηκε στο 20% και μαζί με τη περιφέρεια της Σμύρνης στο 23% (1.470.000).¹²⁴⁸ Μόνο οι μουσουλμάνοι, που βρίσκονταν υπό ελληνική κυριαρχία, το 1920 υπολογίζονταν σε 1.100.000.

Βάσει της επίσημης απογραφής του 1928, οι μειονοτικές ομάδες που κατοικούσαν στο ελληνικό έδαφος ανέρχονταν μόνο σε 383.000.¹²⁴⁹ Εν ολίγοις, ο πληθυσμός της χώρας ήταν αμιγής κατά 94% και μόνο το 6% αποτελούνταν από ξένα στοιχεία.¹²⁵⁰ Για παράδειγμα το 1912, ο ελληνικός πληθυσμός της Μακεδονίας ανέρχονταν στο 42,6 % του συνόλου. Δεκατέσσερα χρόνια μετά, το 1926, λόγω των μετακινήσεων και των μεταναστεύσεων το ποσοστό είχε ανέλθει στο 88,8 %.¹²⁵¹ Ένα δεύτερο

¹²⁴⁴ *Ελεύθερον Βήμα*, 16/10/1930.

¹²⁴⁵ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 327, Έκθεση Μ.Γ Θεοτοκάς, χ.χ.

¹²⁴⁶ Ψωμάδης, *ό.π.*, σελ. 100.

¹²⁴⁷ Πάλλης, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική...*, *ό.π.*, σελ. 20 · Hirschon, «Τα αποτελέσματα της Ανταλλαγής», *ό.π.*, σελ. 158.

¹²⁴⁸ Πάλλης, *ό.π.*, σελ. 19, 23.

¹²⁴⁹ *Ο.π.*, σελ. 23.

¹²⁵⁰ *Ο.π.*, σελ. 21.

¹²⁵¹ Pentzopoulos, *ό.π.*, σελ. 134.

παράδειγμα είναι η Δυτική Θράκη, η οποία το 1912 είχε 61% Έλληνες και 88% Τούρκους και Βουλγάρους. Το 1925 η ίδια περιοχή είχε 61% Έλληνες και ούτε έναν Βούλγαρο. Σύμφωνα με τον Πάλλη, η Ελλάδα δεν είχε να φοβάται τίποτα από μια πιθανή αναθεώρηση του βαλκανικού εδαφικού καθεστώτος λόγω της εθνικής της ομοιογένειας.¹²⁵² Η ομοιογένεια του πληθυσμού της Ελλάδας υπήρξε το αντιστάθμισμα της μικρασιατικής καταστροφής - ανταλλαγής των πληθυσμών.¹²⁵³

Παράλληλα, η εξασφάλιση της πραγματικής ειρήνευσης στο χώρο της Εγγύς Ανατολής αποτέλεσε σημαντικό κίνητρο για την υπογραφή της συμφωνίας ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών από τις δυο χώρες. Ο Νάνσεν πίστευε ότι η ανταλλαγή θα είχε λιγότερα δεινά για τους πληθυσμούς από αυτά που θα προέκυπταν στο μέλλον από μια επανάληψη των εχθροπραξιών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, ενώ η εθνική ομοιογένεια εγγυόταν τη μείωση της πιθανότητας μελλοντικών συγκρούσεων.¹²⁵⁴

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η ανάλυση της στάσης του Βενιζέλου στη Λωζάννη σε σχέση με τη μέχρι τότε βενιζελική μειονοτική πολιτική. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ανταλλαγή των πληθυσμών αποτέλεσε μια διαφορετική εκδοχή αυτής της πολιτικής. Είχε, βέβαια, προηγηθεί, η υπογραφή της συμφωνίας ανταλλαγής ελληνοβουλγαρικών πληθυσμών, η οποία ήταν αποτέλεσμα πρότασης του Βενιζέλου, με σκοπό την εδραίωση της εθνικής ασφάλειας των βορείων συνόρων της χώρας αλλά και τη δημιουργία εθνικής ομοιογένειας. Η διαφορετικότητα της Λωζάννης έγκειτο στο γεγονός ότι η ανταλλαγή ήταν υποχρεωτική, γεγονός που καθιστούσε την πολιτική απόφαση ακόμα πιο δύσκολη. Ωστόσο, οι συνέπειες της Λωζάννης, σε επίπεδο εθνικής περισυλλογής και ομοιογένειας, υπήρξαν καθοριστικές για το μέλλον της Ελλάδας. Ο επαναπροσδιορισμός των εθνικών στόχων θα οδηγήσει στο όραμα της εσωτερικής ανασυγκρότησης. Το όραμα της Μεγάλης Ιδέας θα το διαδεχτεί το όραμα της Μεγάλης Ανασυγκρότησης.

Η Σύμβαση του Νείγυ και η Σύμβαση Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών της Λωζάννης έθεσαν τα μειονοτικά ζητήματα της χώρας σε νέα βάση. Η αποχώρηση των βουλγαρίζοντων σλαβόφωνων και η υποχρεωτική έξοδος των μουσουλμάνων, τουτέστιν, των δυο πληθυσμιακά μεγαλύτερων μειονοτικών ομάδων που κατοικούσαν εντός της ελληνικής επικράτειας, δημιούργησε νέα δεδομένα στις σχέσεις του ελληνικού κράτους με τις μειονότητες που παρέμειναν στην επικράτεια του. Η μείωση της μειονοτικής παρουσίας εντός του ελληνικού εδάφους διευκόλυνε τον κρατικό έλεγχο, αλλά και επιτάχυνε τις τάσεις ενσωμάτωσης και αφομοίωσης. Τέλος, τα προσφυγικά ρεύματα της Μικράς Ασίας και των Βαλκανίων ενίσχυσαν την ελληνικότητα των εθνικά ευαίσθητων περιοχών της Μακεδονίας και της Θράκης. Παράλληλα, επηρέασε τις σχέσεις της Ελλάδας με γειτονικά κράτη, τα οποία συνδέονταν στενά με τις μειονότητες που διαβιούσαν στο ελληνικό έδαφος. Η μείωση

¹²⁵² Πάλλης, *ό.π.*, σελ. 21.

¹²⁵³ *Ο.π.*, σελ. 19.

¹²⁵⁴ Ladas, *ό.π.*, σελ. 336. Για το ίδιο επιχείρημα βλ. επίσης, Pentzopoulos, *ό.π.*, σελ. 63 · Αρτεμιάδη, *ό.π.*, σελ. 38 · Τσουδερο, *ό.π.*, σελ. 24-25 · Ψωμιάδη, *ό.π.*, σελ. 89. Βλ. επίσης Kitromilides, «The Greek - Turkish population exchange», in (Erik - Jan Zürcher eds.), *Turkey in Twentieth Century*, 1997, σελ. 255.

των μειονοτήτων έδινε στην Ελλάδα τη δυνατότητα να διαπραγματεύεται με περισσότερη ανεξαρτησία έναντι αναθεωρητικών γειτονικών κρατών όπως η Βουλγαρία.

Σύμφωνα με την κρατική λογική, οι πρόσφυγες έδωσαν «λύση» στα περισσότερα μειονοτικά προβλήματα που αντιμετώπισε η Ελλάδα μέχρι την άφιξη τους. Η εγκατάστασή τους, σε περιοχές που ήταν αμιγώς μειονοτικές, οδήγησε σε νέες μετακινήσεις μειονοτικών ομάδων αλλά και σε εξασθένηση της δυναμικότητας ορισμένων άλλων.¹²⁵⁵ Συν τοις άλλοις, η αποκατάστασή τους, σε πολλές περιπτώσεις, έγινε σε βάρος των συμφερόντων των μειονοτήτων, δεδομένου ότι έπρεπε να μοιραστούν τις περιουσίες τους με τους πρόσφυγες. Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι η παρουσία τους αποδυνάμωσε τη μειονοτική παρουσία στον ελληνικό χώρο, ενώ παράλληλα ενίσχυσε την εθνική ομοιογένεια.

Επιστρέφοντας στον τρόπο που ο Βενιζέλος αντιμετώπισε τα μειονοτικά ζητήματα στη Λαζάννη, θα λέγαμε ότι τον Κρητικό πολιτικό, τον ενδιέφερε κυρίως η έξοδος των μουσουλμάνων της Ελλάδας ως μέσο διευκόλυνσης της εγκατάστασης των προσφύγων. Οι μουσουλμάνοι επιβαλλόταν να αποχωρήσουν, αν και είχαν την ελληνική υπηκοότητα. Συνεπώς, στις ελληνοτουρκικές σχέσεις το 1923, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ενός ατόμου ήταν αυτές που προσδιόριζαν την εθνική του ταυτότητα και όχι η υπηκοότητά του. Η οικονομική – γεωργική σημασία της μουσουλμανικής μειονότητας, ιδιότητα την οποία εκθείαζε ο Βενιζέλος μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, παραμερίστηκε από την πολιτική ανάγκη αποκατάστασης των ομογενών. Μπορεί να αποχώρησαν μεγάλες μάζες μουσουλμάνων αγροτών, ωστόσο, την ίδια στιγμή κατέφθασε στη χώρα ένα τεράστιο εργατικό δυναμικό, έτοιμο να δώσει στην ελληνική οικονομία την ευρωστία που της έλειπε.

Ο Βενιζέλος της Λαζάννης ήταν διαφορετικός από τον Βενιζέλο της Κρητικής Πολιτείας λόγω αναντιστοιχίας των πολιτικών δεδομένων. Το εθνικό συμφέρον, την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, επέβαλλε την παραμονή των μουσουλμάνων της Κρήτης. Το 1923 στη Λαζάννη, το εθνικό συμφέρον επέβαλλε την αποχώρηση των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Συνεπώς, η εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος αποτελούσε την κοινή συνισταμένη της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής, μιας πολιτικής, η οποία προσαρμοζόταν στις ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες κάθε εποχής.

¹²⁵⁵ Επί παραδείγματι, η παρουσία των προσφύγων ανάγκασε μεγάλη μερίδα των βλαχόφωνων της Ελλάδας να μεταναστεύσει (Βλ. Κεφ. Πέμπτο, Μετανάστευση Βλαχόφωνων). Επίσης, η άφιξη των προσφύγων είχε σημαντικές επιπτώσεις στις οικονομικές δραστηριότητες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι έχασαν το μονοπώλιο πολλών επαγγελμάτων που ασκούσαν (π.χ. λεμβούχοι). Βλ. Κεφ. Πέμπτο, Το μεταναστευτικό ρεύμα – πρόσφυγες και σιωνισμός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1928 – 1932

1. ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

1.1. Ο Βενιζέλος ξανά στο προσκήνιο

Ως γνωστόν, η νίκη του Κόμματος των Φιλελευθέρων στις εκλογές του Αυγούστου του 1928, έφερε τον Βενιζέλο ξανά στην εξουσία. Ο Κρητικός πολιτικός ήθελε να αφήσει στη λήθη του παρελθόντος την πολιτική αστάθεια, τη διπλωματική απομόνωση και την οικονομική καχεξία, που υφίστατο η χώρα το προηγούμενο χρονικό διάστημα. Το 1928 ο Βενιζέλος επιθυμούσε μια Ελλάδα δομημένη στα σύγχρονα δυτικά πρότυπα, απαλλαγμένη από τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αγκυλώσεις του χθες.¹²⁵⁶

Η πεμπτουσία της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου το 1928, συνίστατο στην αποδοχή του εδαφικού καθεστώτος, στην εναρμόνιση της ελληνικής διπλωματίας με το πνεύμα της ΚτΕ και στην ανάπτυξη φιλικών σχέσεων με τους γείτονες. Η έξοδος της χώρας από τη διπλωματική απομόνωση των προηγούμενων ετών με ρηξικέλευθες και θαρραλέες διπλωματικές κινήσεις, αποτελούσε μια από τις βασικές στρατηγικές επιλογές του Βενιζέλου.¹²⁵⁷

Σ' αυτό το διπλωματικό άνοιγμα, που επεδίωκε ο Έλληνας πρωθυπουργός, η αναθέρμανση των ελληνοτουρκικών σχέσεων βρισκόταν ψηλά στις προτεραιότητες της κυβέρνησής του. Ο Βενιζέλος γνώριζε ότι για να συνάψει οποιοδήποτε σύμφωνο με την Τουρκία, έπρεπε πρώτα να τακτοποιηθούν τα εκκρεμή ζητήματα από την ανταλλαγή των πληθυσμών. Η σκέψη του δεν στερούνταν λογικής βάσης, δεδομένου ότι, αρχές του 1928, είχε προηγηθεί πρόταση του Τούρκου υπουργού των Εξωτερικών, Τεβφίκ Ρουσδή Βέη, περί εκκαθάρισεως των ζητημάτων της ανταλλαγής και συμψηφισμού των περιουσιών, ως προϋπόθεση της σύναψης ελληνοτουρκικού συμφώνου.¹²⁵⁸

¹²⁵⁶ Αναλυτικότερα βλ. Stefanidis, «Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32», in *Eleftherios Venizelos: The trials of Statesmanship*, σελ. 193-233 · Οικονόμου, «Η τετραετία του Βενιζέλου (1928-1932)», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ', σελ. 310-318 · *Εστία*, 13/10/1928.

¹²⁵⁷ Για τις διπλωματικές κινήσεις του Βενιζέλου με σκοπό την έξοδο της Ελλάδας από την διπλωματική απομόνωση βλ. Καραμανλή, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, 1986, σελ. 37-72. · Σβολόπουλο, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1928-1934*, 1974, σελ. 9-17 · του ίδιου, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λωζάννης: η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1928*, 1977, σελ. 105-152 · Τούντα – Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας*, σελ. 303-336 · Χατζηβασιλείου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η Ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα Ασφαλείας στα Βαλκάνια (1928-1931)*, 1999 · Πετρίδη, *Το έργο της κυβέρνησεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932*, 2000, σελ. 31-47. · Ακριβούλη, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, οι Μεγάλες Δυνάμεις και τα Βαλκάνια, 1928 – 1932*, 2009 · Psomiades, «The diplomacy of Eleftherios Venizelos (1928-1930)», *Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρδα / Essays in Memory of Basil Laourdas*, 1975, σελ. 555-568.

¹²⁵⁸ Α.Υ.Ε./1928/45/1/2, Τηλ. Τσαμαδού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 149, Άγκυρα, 2/2/1928.

1.2. Η μουσουλμανική μειονότητα Δυτικής Θράκης, 1923-1928.

Το 1926 οι εν ενεργεία μουσουλμανικές κοινότητες της Δυτικής Θράκης ήταν τέσσερις, Κομοτηνής, Ξάνθης, Αλεξανδρούπολης και Διδυμοτείχου.¹²⁵⁹ Σύμφωνα με έκθεση της Γενικής Διοίκησης Θράκης, τον Ιούνιο του 1926 ο αριθμός των μουσουλμάνων, με βάση πληθυσμιακά δεδομένα του 1924, ανερχόταν σε 94.723 άτομα.¹²⁶⁰ Σε αντίστοιχη έκθεση τον Αύγουστο του 1928, το βιοτικό επίπεδο των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης συνέχιζε να βελτιώνεται, δεδομένου ότι είχε μειωθεί η πίεση που υφίσταντο οι μουσουλμάνοι από την κατάληψη των κτημάτων τους από πρόσφυγες.¹²⁶¹ Το 1929 ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Δυτικής Θράκης υπολογιζόταν στις 95-105.000 άτομα.¹²⁶²

Με βάση έκθεση της Γενικής Διοίκησης Θράκης το 1926, η άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των μουφτήδων δεν εμποδίστηκε από τις ελληνικές αρχές. Οι τρεις μουφτήδες της Δυτικής Θράκης (Κομοτηνής, Ξάνθης, Αλεξανδρούπολης), εκτός του ότι μισθοδοτούνταν από το κράτος, διορίστηκαν από τη Γενική Διοίκηση χωρίς να τηρηθούν οι διατάξεις του Ν. 2345/1920,¹²⁶³ ενώ ασκούσαν δικαστικές αρμοδιότητες επί θεμάτων οικογενειακού δικαίου.¹²⁶⁴ Η ελληνική πλευρά, επίσης, υπήρξε αρνητική στην ανασύσταση της Μουφτείας Αλεξανδρούπολης, δεδομένου των 12.494 μουσουλμάνων του νομού Έβρου.

Σε κάθε Μουφτεία υπήρχε συμβούλιο, εκλεγμένο από μουσουλμάνους κατοίκους, το οποίο διαχειριζόταν την κοινοτική περιουσία, τα σχολεία και τα ευαγή καθιδρύματα.¹²⁶⁵ Μετά το 1923, ο μουφτής δεν ήταν μόνο ο θρησκευτικός ηγέτης της εκάστοτε μουσουλμανικής κοινότητας αλλά και αρχηγός με χροιά πολιτικού ηγέτη, δεδομένου ότι το πρόσωπό του συγκέντρωνε πλείστες αρμοδιότητες (θρησκευτικές, διαχειριστικές, εκπαιδευτικές και οικονομικές).¹²⁶⁶

Όσον αφορά την κοινωνική τους ενσωμάτωση, αυτή βρισκόταν σε αρκετά πρώιμο στάδιο λόγω της ελλιπούς γνώσης της ελληνικής γλώσσας. Το ζήτημα της εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας από τους μουσουλμάνους συνδεόταν, επίσης, με τον διορισμό τους στον κρατικό μηχανισμό. Οι διορισμοί τους σε δημόσιες υπηρεσίες δεν είχαν προχωρήσει, διότι οι ίδιοι δεν έδειχναν ενδιαφέρον να μάθουν την ελληνική γλώσσα, η γνώση της οποίας θεωρούνταν απαραίτητο προσόν. Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ήταν περιορισμένη στα μουσουλμανικά σχολεία, ενώ παρουσιαζόταν ανεπάρκεια ειδικών δασκάλων. Αν και ήταν κατά βάση υποχρεωτική, εντούτοις

¹²⁵⁹ Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 13748, 2/6/1926.

¹²⁶⁰ Ο.π.,

¹²⁶¹ Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 826, 11/8/1928.

¹²⁶² Η απογραφή του 1928, όσον αφορά τη Δυτική Θράκη, ανέφερε 197.000 Έλληνες, 85.585 μουσουλμάνους Τουρκόφωνους, 16.740 Πομάκους, 3.099 Αρμένιους, 2.958 Ισραηλίτες και 850 Τσιγγάνους. Aarbakke, *The Muslim Minority of Greek Thrace*, v. 1, 2000, σελ. 30-33.

¹²⁶³ Ο Ν. 3069/1924 τροποποίησε τον Ν. 2345/1920 όσον αφορά τον τρόπο εκλογής των μουφτήδων. Στο εξής, αντί σφαιριδίων, θα χρησιμοποιούνταν ψηφοδέλτια στη διαδικασία εκλογής του Μουφτή (αρθρ. 1). *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 71, 31/3/1924.

¹²⁶⁴ Α.Υ.Ε./1927/93/3/1, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 18307, 3/7/1924.

¹²⁶⁵ Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 826, 11/8/1928.

¹²⁶⁶ Σολταριδής, *Η ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, σελ. 74, 227.

διδασκόταν ως προαιρετική.¹²⁶⁷ Μολαταύτα, πλείστοι μουσουλμάνοι είχαν διοριστεί σε δήμους και κοινότητες, ενώ συμμετείχαν στη διοίκηση των δήμων ως δημοτικοί σύμβουλοι ή πρόεδροι κοινοτήτων.¹²⁶⁸

Συναφές με τα παραπάνω ήταν και το ζήτημα της εκπαίδευσης των μουσουλμάνων. Όσον αφορά την εκπαίδευση των μουσουλμανοπαίδων της Δυτικής Θράκης, τα άρθ. 40 (ίδρυση σχολείων), άρθ. 41 (διδασκαλία της γλώσσας και της θρησκείας των μειονοτήτων) και άρθ. 45 της Συνθήκης της Λωζάννης αφορούσαν τη χορήγηση εκπαιδευτικών δικαιωμάτων στα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης.¹²⁶⁹ Το 1924 η εκπαίδευση των μουσουλμάνων διεπόταν από τον Ν. 3179, ο οποίος όριζε ότι το προσωπικό των ξενόφωνων σχολείων της Θράκης διορίζονταν από τις οικείες κοινότητες, κατόπιν έγκρισης της Γενικής Διοίκησης.¹²⁷⁰ Προέβλεπε, επίσης, απαλλαγή των ετερόδοξων από το μάθημα των θρησκευτικών και τη δυνατότητα διδασκαλίας της γλώσσας και της θρησκείας των αλλόγλωσσων. Είχε προηγηθεί ο Ν. 2781/1922 «περί ενίσχυσεως της εκπαίδευσσεως των εν Θράκη Μουσουλμανικών, Ισραηλιτικών και Αρμενικών Κοινοτήτων», ο οποίος προέβλεπε κρατική οικονομική ενίσχυση των μειονοτικών σχολείων της Θράκης.¹²⁷¹ Παράλληλα, από το 1919 υπήρξε νομοθετική πρόβλεψη για το διορισμό επιθεωρητή για τα μουσουλμανικά σχολεία της Νέας Ελλάδας.¹²⁷²

Η παιδεία των μουσουλμάνων υπήρξε κατά βάση θρησκευτική, υπό την εποπτεία του μουφτή.¹²⁷³ Το καθεστώς των εκπαιδευτηρίων της μειονότητας υπήρξε, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ιδιωτικό ζήτημα,¹²⁷⁴ ενώ τα περισσότερα διδακτικά βιβλία, τα προμηθεύονταν οι κοινότητες από την Τουρκία.¹²⁷⁵ Τα μειονοτικά σχολεία της περιοχής παρουσίασαν αύξηση μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης. Το 1920 υπήρχαν στη Δυτική Θράκη 86 μεντρεσέδες, τουρκικά ιεροδιδασκαλεία, τα οποία παρείχαν θρησκευτική εκπαίδευση, ενώ μέχρι το 1925 είχαν ιδρυθεί 101 μουσουλμανικά γραμματοδιδασκαλεία, ένα ημιγυμνάσιο στην Κομοτηνή, μια πεντατάξια αστική σχολή στην Ξάνθη και 10 δημοτικά σχολεία στην Αλεξανδρούπολη.¹²⁷⁶

¹²⁶⁷ Τσιούμης, *Η νομοθετική πολιτική για την εκπαίδευση της...*, σελ. 157.

¹²⁶⁸ Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 826, 11/8/1928. Σύμφωνα με τηλ/φημα του Γενικού Διοικητή Θράκης, στις τελευταίες δημοτικές εκλογές (Ιούνιος του 1926) εξελέγησαν στη Δυτική Θράκη 175 μουσουλμάνοι δημοτικοί και κοινοτικοί σύμβουλοι, 15 μουσουλμάνοι πρόεδροι κοινοτήτων και 5 μουσουλμάνοι δημοτικοί πάρεδροι ενώ το άρθ. 26 του νόμου, ο οποίος υποχρέωνε τους υποψηφίους των εκλογών να ομιλούν και να γράφουν την ελληνική γλώσσα καταργήθηκε, πριν τη διενέργεια των εκλογών. Βλ. άρθ. 2 του νόμου, *Περί τροποποίησης της νομοθεσίας Δήμων και Κοινοτήτων*, (27/8/1925). Α.Υ.Ε./1927/93/1, Τηλ. Τσίμπρη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 609, Κομοτηνή, 8/6/1926.

¹²⁶⁹ Τσιούμης, *Η Μουσουλμανική Μειονότητα...*, σελ. 155-181.

¹²⁷⁰ Ν.3179, «Περί του προσωπικού των σχολείων της Θράκης». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 186, 7/8/1924.

¹²⁷¹ Ν. 2781. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 84, 4/6/1922.

¹²⁷² Ν. 1618. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 3, 7/1/1919.

¹²⁷³ Σολταρίδης, *Η Ιστορία των Μουφτειών...*, σελ. 139-140.

¹²⁷⁴ Τσιούμης, *Η νομοθετική πολιτική για την εκπαίδευση της...*, σελ. 148.

¹²⁷⁵ Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 826, 11/8/1928.

¹²⁷⁶ Συρίγος, *ό.π.*, σελ. 59. Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 13748, Κομοτηνή, 2/6/1926. Για τα μουσουλμανικά σχολεία Δυτικής Θράκης, βλ. Α.Υ.Ε./1927/93/1, Έκθεση περί του τρόπου λειτουργίας των μουσουλμανικών σχολείων Δυτικής Θράκης, Κομοτηνή, χ.χ.

Το σχολικό έτος 1929-30, κατόπιν εντολής Βενιζέλου, διπλασιάστηκε από 100.000 σε 200.000 χιλιάδες δραχμές, η κρατική επιχορήγηση για τη μουσουλμανική εκπαίδευση. Αποφασίστηκε, ακόμη, με προτροπή του Βενιζέλου, η βαθμιαία και τμηματική εισαγωγή της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας σε όλα τα μουσουλμανικά σχολεία. Εν τούτοις, στην πραγματικότητα, πολύ λίγα έγιναν.¹²⁷⁷

1.3. Το ζήτημα των κτημάτων των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης μέχρι το 1930

Μετά τη Διάσκεψη Ανακωχής των Μουδανιών τον Σεπτέμβριο του 1922, λόγοι επιτακτικής ανάγκης επέβαλλαν την κατάληψη μεγάλου αριθμού κτημάτων στη Δυτική Θράκη, με σκοπό την προσωρινή στέγαση των προσφύγων.¹²⁷⁸ Με το νομοθετικό διάταγμα της 15^{ης} Φεβρουαρίου 1923 θεσπίστηκε η παραχώρηση δημοσίων, δημοτικών και κοινοτικών κτημάτων, όπως επίσης και η ολοκληρωτική αναγκαστική απαλλοτρίωση ιδιωτικών για την αποκατάσταση επίμορτων καλλιεργητών και προσφύγων. Με βάση το ίδιο διάταγμα, προβλέπονταν, επίσης, αποζημιώσεις για τις παραπάνω καταλήψεις ιδιωτικών ακινήτων.¹²⁷⁹ Ωστόσο, με απόφαση του Ν. Πλαστήρα, Αρχηγού της Επαναστατικής Κυβέρνησης, επετράπη η κατάληψη των παραπάνω ακινήτων πριν από την καταβολή της αποζημίωσης.¹²⁸⁰

Το παραπάνω μέτρο έπληττε καίρια τους κατόχους της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας, οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό ήταν μουσουλμάνοι. Επιπλέον, από τον Οκτώβριο του 1922 είχαν τεθεί περιορισμοί στις δικαιοπραξίες που αφορούσαν ιδιοκτησίες μουσουλμάνων.¹²⁸¹ Ακόμη, για τις ανάγκες εγκατάστασης των προσφύγων είχαν κατασχεθεί, όχι μόνο ιδιωτικές περιουσίες, αλλά και ακίνητα της μουσουλμανικής κοινότητας στη Δυτική Θράκη, όπως τζαμιά και σχολεία.¹²⁸² Παρ' όλα αυτά, η Επαναστατική Κυβέρνηση διακήρυττε ότι η απαλλοτρίωση είναι γενική και «ουδεμία διάκριση ποιείται, ουδαμώς δε διακρίνει εθνικότητας».¹²⁸³ Τον Μάιο του 1924 η Μικτή Επιτροπή αποφάσισε, κατόπιν διαμαρτυριών της τουρκικής πλευράς, τη μη εφαρμογή του συγκεκριμένου Ν.Δ. στην περίπτωση των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης.¹²⁸⁴

¹²⁷⁷ Ο.π., Βλ. επίσης, Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 107, Έκθεση Στυλιανόπουλου προς τον Βενιζέλο, σχετικά με τη δεύτερη επίσκεψη του στη Δυτική Θράκη, Αθήνα, 15/1/1930.

¹²⁷⁸ Η Δυτική Θράκη, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, δέχτηκε ένα μεγάλο αριθμό προσφύγων. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, στη Δυτική Θράκη βρέθηκαν 145.000 πρόσφυγες, το διάστημα 1920-1924. Αλεξανδρής, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνο-τουρκικών σχέσεων (1925-1955)», στο συλλογικό τόμο: *Οι Ελληνοτουρκικές σχέσεις, 1923-1987*, 1991, σελ. 64.

¹²⁷⁹ Ν.Δ. της 15.2.1923 «Περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 57, 5/3/1923.

¹²⁸⁰ Απόφαση της 14^{ης} Φεβρουαρίου 1923 «Περί καταλήψεως ακινήτων προς γεωργικήν αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών κλπ. και προ της καταβολής αποζημιώσεως». Ο.π.,

¹²⁸¹ Α.Υ.Ε./1930/Β/67, Υπ.Εξ. προς Γεν. Προξενείο Κων/πόλεως, αρ. πρωτ. 4142, 11/4/1928.

¹²⁸² Α.Υ.Ε./1923/11/6/2, Υπ.Εξ. προς Προξενείο Γενεύης, αρ. πρωτ. 31009, χ.χ.

¹²⁸³ Ο.π.,

¹²⁸⁴ Απαλλοτριώσεις τσιφλικιών έλαβαν χώρα στο χώρο της Θράκης μόλις το 1952 με το Ν.Δ. 2185/1952 «Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως κτημάτων προς αποκατάσταση ακτημόνων

Γενικότερα, το 1923, όσον αφορά το ζήτημα των κτημάτων των μουσουλμάνων της Ελλάδας, υπήρχαν σε εκκρεμότητα οι εξής κατηγορίες: α) κτήματα Τούρκων τσιφλικαδών που είχαν αναχωρήσει από την Ελλάδα πριν τις 18 Οκτωβρίου 1912. Οι περιουσίες αυτές βρίσκονταν υπό την μεσεγγύηση του ελληνικού δημοσίου από το 1914, β) κτήματα μουσουλμάνων φυγάδων της Δυτικής Θράκης, που είχαν καταληφθεί από το δημόσιο και γ) κτήματα μουσουλμάνων Δυτικής Θράκης, Ελλήνων υπηκόων, που κατοικούσαν ήδη στη Θράκη. Ορισμένα από αυτά είχαν κατασχεθεί από τις ελληνικές αρχές για την εγκατάσταση των προσφύγων.¹²⁸⁵

Με τη σύσταση της Μικτής Επιτροπής ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών ξεκίνησαν και οι πρώτες διαμαρτυρίες της τουρκικής πλευράς περί παραβίασης του άρθρου 16 της Σύμβασης Ανταλλαγής από την Ελλάδα. Η Τουρκία διαμαρτυρόταν ότι η Ελλάδα καταπατούσε το δικαίωμα των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης να απολαμβάνουν ελεύθερα τις περιουσίες τους.¹²⁸⁶ Η αδήριτη, όμως, ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων ανάγκασε την ελληνική πλευρά να προχωρήσει σε κατασχέσεις περιουσιών τόσο χριστιανών όσο και μουσουλμάνων.

Οι τουρκικές διαμαρτυρίες βρίσκονταν πίσω από την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να μετακινήσει μεγάλες μάζες προσφύγων που είχαν βρει καταφύγιο στη Δυτική Θράκη, ώστε να εκκενωθούν οι μουσουλμανικές περιουσίες. Από τους 150.000 πρόσφυγες που βρέθηκαν στη Δυτική Θράκη το 1923, τουλάχιστον, 20.000 μετακινήθηκαν μέχρι τα τέλη του 1924,¹²⁸⁷ ενώ τον Απρίλιο του 1925 είχαν μείνει 85.000.¹²⁸⁸ Παράλληλα, προς τα τέλη του 1924, η ελληνική κυβέρνηση άρχισε να χορηγεί στους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης αποζημιώσεις για τις επιτάξεις των κτημάτων τους, λόγω προσφυγικών εγκαταστάσεων.¹²⁸⁹

Η αδυναμία της Ελλάδας να προχωρήσει τάχιστα τη διαδικασία απόδοσης των μουσουλμανικών κτημάτων στους δικαιούχους, λόγω της προσφυγικής παρουσίας, προκάλεσε την τουρκική αντίδραση. Τον Απρίλιο του 1924 η τουρκική κυβέρνηση προχώρησε σε αντίποινα λόγω της ελληνικής κωλυσιεργίας στις αποδόσεις κτημάτων.¹²⁹⁰ Η τουρκική κυβέρνηση, η οποία είχε ως στόχο τη συρρίκνωση της ελληνικής μειονότητας της Πόλης, απέλασε 3.000 Κωνσταντινουπολίτες, χωρίς προηγούμενη έγκριση της Μικτής Επιτροπής.

Τον Απρίλιο του 1925 διεξήχθη έρευνα στη Δυτική Θράκη, από τη Μικτή Επιτροπή, όσον αφορά τον σεβασμό από την ελληνική κυβέρνηση των διατάξεων του άρθρου 16 της Λωζάννης. Το πόρισμα της έκθεσης, που δημοσιεύτηκε τον Νοέμβριο του 1925, έκανε λόγο ότι το δικαίωμα της ελεύθερης διαχείρισης των περιουσιών των μουσουλμάνων υπέκειτο σε περιορισμούς, κυρίως λόγω της ανάγκης αποκατάστασης των προσφύγων.¹²⁹¹ Σύμφωνα με τη Μικτή Επιτροπή, την περίοδο 1923-24,

καλλιεργητών και κτηνοτρόφων». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 217, 15/8/1952. Βλ. επίσης, Ladas, *ό.π.*, σελ. 481 · Ανδρεάδη, *ό.π.*, σελ. 30-32 και Aarbakke, *ό.π.*, σελ. 57.

¹²⁸⁵ Αλεξανδρή, *ό.π.*, σελ. 49-50.

¹²⁸⁶ Ladas, *ό.π.*, σελ. 478.

¹²⁸⁷ *Ο.π.*, σελ. 480.

¹²⁸⁸ *Ο.π.*, σελ. 485.

¹²⁸⁹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 324, 31/12/1924.

¹²⁹⁰ Κλάνης, *Το Ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10^{ης} Ιουνίου 1930*, 2010, σελ. 50-51.

¹²⁹¹ Ladas, *ό.π.*, σελ. 483

βρίσκονταν υπό κατάληψη, όσον αφορά τη μουσουλμανική περιουσία, 8.245 δωμάτια σε αγροτικές περιοχές, 5.590 δωμάτια σε αστικές περιοχές, 127 τζαμιά και σχολεία και 667 αγροτικές αποθήκες.¹²⁹²

Όστόσο, το 1925 οι υπό κατάληψη μουσουλμανικές περιουσίες είχαν μειωθεί αισθητά.¹²⁹³ Η μείωση οφειλόταν στο γεγονός ότι το ελληνικό κράτος κατασκεύασε 6.500 σπίτια σε εκτάσεις που είχε απαλλοτριώσει. Από το σύνολο των εκτάσεων που είχαν απαλλοτριωθεί, τα 1.896 στρέμματα αφορούσαν μουσουλμανικές περιουσίες. Επίσης, οι μεγάλες αγροτικές εκτάσεις άνω των 300 στρεμμάτων (τσιφλίκια) και οι εγκαταλελειμμένες περιουσίες κατασχέθηκαν από την κυβέρνηση και χρησιμοποιήθηκαν για την εγκατάσταση των προσφύγων.¹²⁹⁴ Τέλος, κατασχέθηκαν για τον ίδιο σκοπό, 83.392 στρέμματα που αφορούσαν μικρές περιουσίες, οι οποίες θεωρήθηκαν εγκαταλελειμμένες.¹²⁹⁵

Τον Δεκέμβριο του 1926 υπεγράφη στην Αθήνα, μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, η λεγόμενη Συμφωνία των Αθηνών. Βασικοί πρωταγωνιστές της συμφωνίας αυτής, ο Έλληνας Υπουργός των Εξωτερικών, Περικλής Αργυρόπουλος και ο Τούρκος αντιπρόσωπος στη Μικτή Επιτροπή, Σουκρή Σαράτσογλου. Είχε προηγηθεί η Συμφωνία της Άγκυρας (γνωστότερη ως Συμφωνία Εξηντάρη – Χαμδή βέη) τον Ιούνιο του 1925, η οποία όμως δεν εφαρμόστηκε.¹²⁹⁶ Η Συμφωνία των Αθηνών προέβλεπε την εξαγορά των μη ανταλλάξιμων κτημάτων και ακινήτων και από τις δύο χώρες.¹²⁹⁷ Από την εξαγορά εξαιρούνταν τα κτήματα των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης και των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Τα δυο κράτη θα εξαγόραζαν το καθένα ίδιας συνολικής αξίας κτήματα, ενώ κάθε μια από τις δυο κυβερνήσεις αναλάμβανε να απαλλάξει τα εν λόγω κτήματα από οποιονδήποτε περιορισμό τα βάρυνε το προηγούμενο διάστημα, ώστε να αποδοθούν στους ιδιοκτήτες τους.

Αμέσως μετά, η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στη σύναψη ελεύθερων συμφωνιών με τους μουσουλμάνους ιδιώτες με σκοπό την εξαγορά των κτημάτων τους. Η παραπάνω συμφωνία υπήρξε ετεροβαρής για την ελληνική πλευρά, δεδομένου ότι η ελληνική πλευρά κατέβαλε το ποσό των 500.000 αγγλικών λιρών ως εγγύηση στη περίπτωση που τα τουρκικά κτήματα στην Ελλάδα αποδεικνύονταν μεγαλύτερης αξίας από τα αντίστοιχα ελληνικά στην Τουρκία.¹²⁹⁸ Η ελληνική πλευρά δεν αντιλήφθηκε ότι ο συμψηφισμός των κτημάτων των Τούρκων και των Ελλήνων υπηκόων θα κατέληγε σε βάρος της Ελλάδας. Το ποσό των 500.000 αγγλικών λιρών επρόκειτο δια «απλής εξασφάλισης ενδεχομένης και αβεβαιάς οφειλής της Ελλάδος».¹²⁹⁹ Σύμφωνα με τον Βενιζέλο, η χορήγηση εγγύησης έθετε την Ελλάδα σε

¹²⁹² Ο.π., σελ. 478.

¹²⁹³ Σύμφωνα με στοιχεία της Μ.Ε., τον Μάρτιο το 1925, βρίσκονταν ακόμα υπό κατάληψη: 5.927 δωμάτια, 42 σχολεία, τζαμιά και μεντρεσέδες και 22.159 στρέμματα γης. Ο.π., σελ. 484.

¹²⁹⁴ Όσον αφορά τις μεγάλες αγροτικές περιουσίες, 204.331 στρέμματα από ένα σύνολο 467.191, θεωρήθηκαν τσιφλίκια. Ο.π., σελ. 485.

¹²⁹⁵ Ο.π.,

¹²⁹⁶ Για το περιεχόμενο των Συμφωνιών Άγκυρας και Αθηνών βλ. Ο.π., 513-545.

¹²⁹⁷ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 55, 4/4/1927. Για τη Σύμβαση της Άγκυρας (21/6/1925) και τη Συμφωνία των Αθηνών (1/12/1926) βλ. Τσουλούφη, *ό.π.*, σελ. 123-131.

¹²⁹⁸ Αλέξανδρης, *ό.π.*, σελ. 37 · Κλάψης, *ό.π.*, σελ. 78-79.

¹²⁹⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 378, Έκθεση Γ. Χαριτάκη προς τον Βενιζέλο, Αθήνα, 2/1/1929.

μειονεκτική θέση στις διαπραγματεύσεις και δημιουργούσε τετελεσμένο ότι δεν υπήρχε πιθανότητα να καταλήξει η εκκαθάριση σε βάρος της Τουρκίας.¹³⁰⁰

Αρχές του 1927 η τουρκική πλευρά διαμαρτυρόταν συνεχώς, όπως για παράδειγμα, τα παράπονα του Τούρκου προξένου Θεσσαλονίκης, διότι τα προς απόδοση κτήματα, δεν είχαν ακόμη αποδοθεί.¹³⁰¹ Σύμφωνα με τις ελληνικές αρχές, οι όποιες καθυστερήσεις οφείλονταν στη διαδικασία αποκατάστασης των προσφύγων.¹³⁰² Παρά τις επανειλημμένες διαταγές των υπουργείων, για άμεση απόδοση των κτημάτων στους δικαιούχους τους, οι πρόσφυγες δεν ήθελαν να μετακινηθούν από τα κτήματα που είχαν καταλάβει.¹³⁰³

Τον Μάρτιο του 1927, βάσει της Συμφωνίας των Αθηνών, εκδόθηκε η Απόφαση XXVIII (28) της Μικτής Επιτροπής, η οποία προέβλεπε άρση των οποιαδήποτε μέτρων (κατάσχεσης, επίταξης ή μεσεγγύησης) είχαν ληφθεί σε βάρος των περιουσιών των φυσικών προσώπων, που εξαιρούνταν της ανταλλαγής, αλλά και τον σεβασμό των δικαιωμάτων τους, που απέρρεαν από διεθνείς συμβάσεις (άρθ. 1).¹³⁰⁴ Η ελληνική κυβέρνηση διαβεβαίωσε τη Μικτή Επιτροπή ότι θα απέδιδε τις κατασχεθείσες περιουσίες στους δικαιούχους μουσουλμάνους μέχρι της 19/12/1927,¹³⁰⁵ ενώ η εγκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Θράκη δεν θα έπρεπε να θίξει τα δικαιώματα των μουσουλμάνων. Ωστόσο, στην ελληνική πλευρά δόθηκε το δικαίωμα να εξαγοράσει τις μεγάλες ιδιοκτησίες των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, λόγω της επιτακτικής ανάγκης αποκατάστασης των προσφύγων. Εν τούτοις, σύμφωνα με την Απόφαση της Μικτής Επιτροπής η «αγορά θέλει γίνεσθαι μόνον επί μεγάλων ιδιοκτησιών και εις περιπτώσεις εξαιρετικής ανάγκης, οία η ουσιαστική ανάγκη της εγκαταστάσεως των προσφύγων τούτων [...]».¹³⁰⁶ Οι μικρές αγροτικές και αστικές περιουσίες δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο εξαγοράς από το κράτος, χωρίς τη συγκατάθεση των κατόχων τους.¹³⁰⁷

Τον Δεκέμβριο του 1927 ο Έλληνας αντιπρόσωπος στη Μικτή Επιτροπή ανταλλαγής πληθυσμών ζητούσε από την ελληνική κυβέρνηση να εκκενώσει το ταχύτερο δυνατό τα μουσουλμανικά κτήματα από τους πρόσφυγες. Εν τούτοις, η τουρκική πλευρά αναγνώρισε την πρόοδο που είχε συντελεστεί, σε σχέση με το παρελθόν, στο παραπάνω ζήτημα.¹³⁰⁸ Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων κατέβαλε προσπάθειες να εκκενώσει τα κατεχόμενα κτήματα των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης.¹³⁰⁹ Επί της ουσίας, όμως, οι όροι της Συμφωνίας των Αθηνών, δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν. Το ζήτημα της ανταλλαγής, μέρος του οποίου ήταν και

¹³⁰⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 378, Επιστολή Βενιζέλου προς τον Γ. Χαριτάκη, Αθήνα, 4/1/1929.

¹³⁰¹ Α.Υ.Ε./1927/63/1/1, Τηλ. Καλεύρα προς το Υπ.Εξ., αρ. 15760, Θεσσαλονίκη, 2/4/1927.

¹³⁰² Α.Υ.Ε./1927/63/1/1, Γ.Δ. Μακεδονίας προς Γραφ. Επ. Μακεδονίας, αρ. 21516/2179, 21/3/1927.

¹³⁰³ Α.Υ.Ε./1927/63/1/2, Γ.Δ. Ηπείρου προς την Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής, αρ. 310, 14/1/1927.

¹³⁰⁴ Ladas, *ό.π.*, σελ. 491, 519.

¹³⁰⁵ *Ο.π.*, σελ. 519.

¹³⁰⁶ Α.Υ.Ε./1927/86/3, Απόφαση XXVIII της Γενικής Συνέλευσης της Μ.Ε., Κων/πολη, 19/3/1927.

¹³⁰⁷ Ladas, *ό.π.*, σελ. 516.

¹³⁰⁸ Α.Υ.Ε./1929/Β/61, Ο Έλληνας αντιπρόσωπος στη Μ.Ε. προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 24536, Κων/πολη, 21/12/1927.

¹³⁰⁹ Α.Υ.Ε./1930/Β', Ε.Α.Π. προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 30697, 26/9/1927.

το κτηματικό ζήτημα, είχε τόσες πολλές εκφάνσεις και τόσο μεγάλη πολυπλοκότητα που μόνο μέσω μιας αμοιβαίας εκκαθάρισης μπορούσε να επιλυθεί.

Ζήτημα, επίσης, δημιουργήθηκε και με την αποζημίωση των δικαιούχων της 9^{ης} Δήλωσης της Λωζάννης. Η Μικτή Επιτροπή εξέδωσε 119 πιστοποιητικά, μόνο σε Τούρκους τσιφλικάδες, πρώην κατοίκους της Ελλάδας. Ωστόσο, η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να αποκαταστήσει τους συγκεκριμένους ενώ τα στοιχεία δήλωσης, περί αναχώρησής τους από την Ελλάδα πριν την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, σε πολλές περιπτώσεις, δεν ήταν αληθινά.¹³¹⁰

Με την ανάληψη της εξουσίας από τον Βενιζέλο, ασκήθηκε πίεση στις τοπικές αρχές να ολοκληρωθεί η εκκένωση των μουσουλμανικών κτημάτων από τους πρόσφυγες. Τον Νοέμβριο του 1928 διενεργήθηκε νέα έρευνα της Μικτής Επιτροπής στη Δυτική Θράκη. Στην έκθεσή της, ένα μήνα μετά, γινόταν λόγος ότι οι καταλήψεις μουσουλμανικών οικημάτων είχαν σχεδόν τερματιστεί, όπως επίσης και οι καταλήψεις μικρών αγροτικών κτημάτων.¹³¹¹ Τέλος, η Εθνική Τράπεζα είχε δώσει μεγάλα ποσά δανείων σε μουσουλμάνους αγρότες.¹³¹²

Αρχές του 1929, σύμφωνα με τη Γενική Διοίκηση Θράκης είχε εκκενωθεί το μεγαλύτερο μέρος των μουσουλμανικών γαιών, οι οποίες είχαν καταληφθεί από πρόσφυγες το 1922. Το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, η ελληνική πλευρά είχε αποδώσει στους μουσουλμάνους της Θράκης, κτήματα, μεγαλύτερης αξίας απ' ό τι η Τουρκία στους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης.¹³¹³ Σύμφωνα με έκθεση της Γενικής Διοίκησης Θράκης, τον Ιούλιο του 1927 «*εκ των μεγάλων ιδιοκτησιών Τούρκων εφ' ών κυρίως εστηρίχθη η προσφυγική εγκατάστασις [...] έχουσιν εξαγοραστή μέχρι τούδε υπό του ελληνικού δημοσίου στρεμ. 180.000 περίπου, απομένουσι μεγάλοι ιδιοκτησίαι στρεμ. 125.000, εξ ων 61.000 ανήκουσιν εις παρόντας και 65.000 περίπου εις απόντας Τούρκους*».¹³¹⁴

Η εξαγορά των κτημάτων θα είχε ολοκληρωθεί, αν δεν υπήρχε αναστολή εξαγοράς μουσουλμανικών κτημάτων λόγω των ζητημάτων που προέκυψαν από τον εφοδιασμό των ιδιοκτητών με βεβαιώσεις μη ανταλλαξιμότητας. Πράγματι, από τον Μάρτιο του 1929 είχε τεθεί σε εφαρμογή απαγόρευση δικαιοπραξιών επί ακινήτων μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης με σκοπό «*απαίτησις προσαγωγής βεβαιώσεων, περί ανταλλαξιμότητος εκδιδομένων υπό της αρμοδίας Επιτροπής Μικτής Επιτροπής[...]*».¹³¹⁵

Η δημιουργηθείσα κατάσταση στη Δυτική Θράκη είχε άμεσο αντίκτυπο στην ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης. Οι τουρκικές αρχές αναζητούσαν αφορμές, για να προχωρήσουν στο ξερίζωμα του Ελληνισμού της Πόλης. Ο τρόπος που χειρίζονταν οι ελληνικές αρχές της Θράκης το ζήτημα των μουσουλμανικών

¹³¹⁰ Ladas, ό.π., σελ. 465-475 · Αλεξανδρή, ό.π., σελ. 51.

¹³¹¹ Α.Υ.Ε./1930/Β', Γενικό προξενείο Κων/πόλεως προς την Ελληνική αντιπροσωπεία στη Μ.Ε.Α.Ε.Π., αρ. πρωτ. 1263, Πέραν, 29/10/1928. Σημείωμα «*περί της καταστάσεως της μουσουλμανικής μειονότητας Δυτικής Θράκης*».

¹³¹² Ladas, ό.π., σελ. 493-494. Για τις επιστροφές κτημάτων βλ. Ό.π., 519-520

¹³¹³ Κλάνης, ό.π., σελ. 116.

¹³¹⁴ Α.Υ.Ε./1929/Β/61, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 753, 19/7/1929.

¹³¹⁵ Α.Υ.Ε./1929/Β/37, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 311, 22/5/1929.

κτημάτων, αποτελούσε, ορισμένες φορές, την κατάλληλη ευκαιρία που έψαχναν οι Τούρκοι για να εφαρμόσουν την λογική των αντιποίνων.¹³¹⁶

1.4. Οι Συμφωνίες της Άγκυρας

Ο Βενιζέλος επιθυμούσε διακαώς να εξομαλύνει τις ελληνοτουρκικές σχέσεις αλλά και να εκκαθαρίσει τις όποιες εκκρεμότητες είχαν προκύψει από την ανταλλαγή των πληθυσμών.¹³¹⁷ Μέχρι το 1930, οι οικονομικές διαφορές κρατούσαν τις δυο χώρες μακριά από κάποια συμφωνία.¹³¹⁸ Σύμφωνα με έκθεση του Υπουργείου Εξωτερικών για τις ελληνοτουρκικές διαφορές τον Οκτώβριο του 1928, η αμοιβαία απόσβεση αποτελούσε την καλύτερη δυνατή λύση για το ξεκαθάρισμα των λογαριασμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Συν τοις άλλοις, η ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων *δια της αποκατάστασως στενής μεταξύ των δυο χωρών επικοινωνίας[...]*» θα λειτουργούσε θετικά για τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης αλλά και θα εγγυόταν τις περιουσίες τους.¹³¹⁹

Εκτός, όμως, από τις οικονομικές εκκρεμότητες από τη Σύμβαση Ανταλλαγής της Λωζάννης, υπήρχαν και γεωπολιτικοί λόγοι που ωθούσαν τον Βενιζέλο προς την Άγκυρα. Η Ελλάδα ως ηπειρωτικό - βαλκανικό και μεσογειακό κράτος αντιμετώπιζε διττό πρόβλημα ασφάλειας. Ο αναθεωρητισμός της Βουλγαρίας, η ηγεμονική πολιτική της Γιουγκοσλαβίας (προερχόμενη εν πολλοίς από την προστασία της Γαλλίας), η υποτονική αντίδραση της ΚτΕ έναντι των ελληνικών ζητημάτων (βλ. Κατάληψη της Κέρκυρας 1923, Ελληνοβουλγαρικό Επεισόδιο 1925) και τέλος ο μεγαλοϊδεατισμός της Ιταλίας ωθούσαν τον Βενιζέλο να επιδιώκει τη συμμαχία της Τουρκίας.¹³²⁰

Ένας ακόμη λόγος έγκειτο στο γεγονός ότι η Τουρκία δεν εμφάνισε αναθεωρητικές τάσεις. Οι δυο χώρες, Ελλάδα και Τουρκία, είχαν αποδεχθεί το εδαφικό καθεστώς, όπως αυτό προέκυψε μετά τη Λωζάννη και αμφοτέρως επιθυμούσαν να στραφούν στην εσωτερική οργάνωση και ανάπτυξη. Ακόμη, στη σκέψη του Βενιζέλου, η σύσφιξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων εγγυόταν τον ανεκτό βίο των ομογενών της Κωνσταντινούπολης.

Η Τουρκία, από την πλευρά της, επεδίωκε τη δημιουργία συμφώνων (ενός βαλκανικού μπλόκ) που θα εξασφάλιζαν την ειρήνη και θα εγγυόνταν τα ευρωπαϊκά της σύνορα. Εν ολίγοις, θα απέτρεπαν το ξέσπασμα ενός Γ΄ Βαλκανικού Πολέμου.¹³²¹ Βασικός, επίσης, στόχος της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής, εκτός από την παγίωση

¹³¹⁶ Α.Υ.Ε./1928/43/1/2, Δ/ση διαχείρισης κτημάτων εξ ανταλλαγής προς το Υπ.Εξ., αρ. 39848, 14/3/1929.

¹³¹⁷ Α.Υ.Ε./1930/Β/68/Ι, Τηλ. Βενιζέλου προς Πρεσβεία Άγκυρας, αρ. πρωτ. 6626, Αθήνα, 6/6/1930.

¹³¹⁸ Σωτηρέλης, *Η ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1930: το Σύμφωνο Φιλίας και το Πρωτόκολλο των Ναυτικών Εξοπλισμών*, 1990, σελ. 18.

¹³¹⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 51, Υπ.Εξ., Δ.Π.Υ., «*Ελληνοτουρκικές διαφορές*», 18/10/1928.

¹³²⁰ Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, 1999, σελ. 47-53 · Αλεξανδρής, *ό.π.*, σελ. 77-78 · Κιτσίκης, *Ιστορία του ελληνοτουρκικού χώρου (1928-1973)*, 1981, σελ. 17-34.

Αναλυτικότερα για το διπλωματικό επεισόδιο της Κέρκυρας βλ. Barros, *Corfu Incident of 1923: Mussolini and the League of Nations*, 1965 ενώ για το ελληνοβουλγαρικό επεισόδιο του 1925 του ίδιου, *The League of Nations and the Great Powers. The Greek-Bulgarian Incident 1925*, 1970.

¹³²¹ Α.Υ.Ε./1931/Β/2/Ι, Πρεσβεία Άγκυρας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 13809, Άγκυρα, 10/11/1930.

– αναγνώριση των εδαφικών της κεκτημένων, υπήρξε η αποδοχή της από τη διεθνή κοινότητα. Απόρροια της τουρκικής πολιτικής συναδέλφωσης με τους Βαλκάνιους γείτονες της υπήρξε η είσοδος της Τουρκίας στη ΚτΕ το 1932.¹³²²

Υστερα από διαπραγματεύσεις μεταξύ των δυο κρατών που διήρκεσαν περίπου δυο χρόνια,¹³²³ στις 10 Ιουνίου 1930 υπεγράφη στην Άγκυρα η πρώτη ελληνοτουρκική συμφωνία, το Οικονομικό Σύμφωνο, το οποίο αφορούσε τα οικονομικά ζητήματα της ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών.¹³²⁴ Η ελληνοτουρκική προσέγγιση επισφραγίστηκε με την υπογραφή στις 30 Οκτωβρίου του 1930 του Συμφώνου Φιλίας, Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας. Στην ίδια συνθήκη ήταν προσαρτημένο το Πρωτόκολλο για τον Περιορισμό των Ναυτικών Εξοπλισμών.¹³²⁵ Υπογράφηκαν, επίσης, η Σύμβαση Εμπορίου και το Σύμφωνο Εγκαταστάσεως, συμφωνίες με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ελληνική πλευρά.¹³²⁶

Όσον αφορά τις οικονομικές εκκρεμότητες από τη Σύμβαση Ανταλλαγής της Λωζάννης, που δεν είχαν ακόμα διευθετηθεί, το Οικονομικό Σύμφωνο του 1930 προέβλεπε τα εξής: Πρώτον, τόσο οι εγκαταλελειμμένες ελληνικές περιουσίες των ανταλλαξίμων στην Τουρκία όσο και οι αντίστοιχες μουσουλμανικές στην Ελλάδα περιέρχονταν στη κυριότητα του τουρκικού και ελληνικού δημόσιου αντίστοιχα. Δεύτερον, τα δυο κράτη γίνονταν κάτοχοι της συνολικής περιουσίας των δικαιούχων της 9^{ης} Δήλωσης, εκτός εκείνων των κτημάτων που είχαν ήδη αποδοθεί στους μουσουλμάνους. Τρίτον, με βάση τη συμφωνία αναγνωρίστηκε σε Τούρκους υπηκόους, νομή και κάρπωση κτημάτων στην Ελλάδα, με όριο την 1^η Αυγούστου 1929 (άρθ. 30 της συμφωνίας).¹³²⁷ Με βάση την παραπάνω δήλωση, η Μικτή Επιτροπή τους αναγνώρισε ως δικαιούχους των άρθρων 5 και 7 της σύμβασης της Άγκυρας.¹³²⁸ Εν ολίγοις το δημόσιο δεν θα εξαγόραζε τα κτήματα των οποίων οι ιδιοκτήτες είχαν τη νομή και την κάρπωση την 1^η Αυγούστου 1929.¹³²⁹ Τέταρτον, ρυθμίζονταν τα ζητήματα "φυγάδων" και "εγκατεστημένων" (établis) της Κωνσταντινούπολης καθώς και των μουσουλμάνων της Δ. Θράκης. Πέμπτον, βάσει της συμφωνίας, η ελληνική πλευρά όφειλε να καταβάλει στη Μικτή Επιτροπή το ποσό των 425.000 λιρών Αγγλίας. Από το ποσό αυτό, οι 150.000 λίρες Αγγλίας προορίζονταν ως αποζημιώσεις για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης, των οποίων τα κτήματα θα περιέρχονταν στο ελληνικό δημόσιο (άρθ. 20), 150.000 για τις περιουσίες των ομογενών της Πόλης, τέλος, η Ελλάδα θα κατέβαλε το ποσό των 125.000 λιρών Αγγλίας προς την τουρκική κυβέρνηση διότι ο Βενιζέλος δέχτηκε ότι

¹³²² Hale, *Turkish foreign policy (1774-2000)*, 2002, σελ. 59.

¹³²³ Τούντα - Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας*, σελ. 312.

¹³²⁴ Γενικότερα για τη Συμφωνία της Άγκυρας βλ. Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930*, 1982 · Σαρρή, *Εξωτερική πολιτική και πολιτικές εξελίξεις στην Πρώτη Τουρκική Δημοκρατία: η άνοδος της στρατογραφειοκρατίας (1923-1950)*, 1992, σελ. 250-258 · Κλάμη, *ό.π.*, σελ. 179-187 · Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, · του ίδιου «Τα Ελληνοτουρκικά Σύμφωνα του 1930: Πολιτική προσέγγιση και προσφυγική περιουσία», στο συλλογικό τόμο: *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη. Πρακτικά Ημερίδας*, 2008, σελ. 33-44.

¹³²⁵ Σωτηρέλης, *ό.π.*,

¹³²⁶ Χατζηβασιλείου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η Ελληνοτουρκική προσέγγιση...*, σελ. 85.

¹³²⁷ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/Π, Υπ.Εξ. προς Υπουργείο Γεωργίας, αρ. πρωτ. 7486, Αθήνα, 11/7/1932.

¹³²⁸ Α.Υ.Ε./1931/Β/Ι/Χβ, Ε.Α. στη Μ.Ε.Α.Ε.Π προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 36624, Κων/πολη, 18/5/1931.

¹³²⁹ *Ο.π.*,

οι περιουσίες των Τούρκων της Ελλάδας ήταν ανώτερες κατά 125.000 λίρες Αγγλίας σε σχέση με εκείνες των Ελλήνων της Τουρκίας.¹³³⁰

Η εκκαθάριση των οικονομικών ζητημάτων, από τη διαδικασία ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών, θεωρήθηκε μια ακόμη ελληνική παραχώρηση στο βωμό των αγαστών ελληνοτουρκικών σχέσεων.¹³³¹ Αν και ο Βενιζέλος ήταν ικανοποιημένος από την υπογραφή των ελληνοτουρκικών συμφωνιών του 1930,¹³³² εντούτοις, η συμφωνία έπληξε τα συμφέροντα του προσφυγικού κόσμου.¹³³³ Ο αντιβενιζελικός τύπος έκανε λόγο για απεμπόληση των δικαιωμάτων των προσφύγων, με συνέπειες στην εσωτερική πολιτική σταθερότητα του κράτους.¹³³⁴ Τα προσφυγικά σωματεία αναφέρονταν σε παραχωρήσεις της ελληνικής πλευράς, χωρίς ανταπόκριση, τη στιγμή που παρέμεναν σε εκκρεμότητα, ζωτικά συμφέροντα της ελληνικής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη.¹³³⁵

1.4.1. Η εφαρμογή της συμφωνίας, όσον αφορά τα κτήματα, από την κυβέρνηση Βενιζέλου

Η κυβέρνηση Βενιζέλου, αμέσως μετά την υπογραφή της συμφωνίας, προέτρεψε τη Γενική Διοίκηση Θράκης να διατάξει «*αυστηράν και ειλικρινή εφαρμογή συμβάσεως*».¹³³⁶ Ο πρωθυπουργός, μη θέλοντας να δώσει στην Τουρκία αφορμές για αντίποινα σε βάρος της ελληνικής μειονότητας της Πόλης, ζητούσε από τη Γενική Διοίκηση Θράκης πιστή εφαρμογή της συνθήκης, ώστε να μη δημιουργηθούν παράπονα εκ μέρους των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης.

Την ίδια άποψη εξέφραζε και η ελληνική αντιπροσωπεία στη Μικτή Επιτροπή, επισημαίνοντας τον κίνδυνο που ελλόχευε από υπερβολικό ζήλο των τοπικών οργάνων σχετικά με την εφαρμογή της ελληνοτουρκικής σύμβασης, «*οίτινες είνε δυνατόν να προβαίνουν εις αυθαιρέτους καταλήψεις τουρκικών κτημάτων ή εις άλλας εν γένει ενέργειας αντικειμένας εις τας διατάξεις της νέας συμβάσεως*».¹³³⁷ Οι καθυστερήσεις στις αποδόσεις των κτημάτων των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης σχολιάζονταν από τον τουρκικό τύπο, ο οποίος κατηγορούσε την Ελλάδα ότι

¹³³⁰ Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη...*, σελ. 43. Βλ. επίσης, Σαρρή, *ό.π.*, σελ. 250. Για τον υπολογισμό των εκατέρωθεν περιουσιών βλ. Τσουλούφη, *ο.π.*, σελ. 140-145.

¹³³¹ Πετρόπουλος, *ό.π.*, σελ. 444-445.

¹³³² Α.Υ.Ε./1930/Β/68/Ι, Τηλ. Βενιζέλου προς Πρεσβεία Άγκυρας, αρ. πρωτ. 6740, Αθήνα, 8/6/1930.

¹³³³ Α.Υ.Ε./1930/Β/68/Ι, Ψήφισμα του παμπροσφυγικού συλλαλητηρίου Καβάλας προς τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, τους Προέδρους της Βουλής και Γερουσίας. Α.Υ.Ε./1930/Β/28, Ανωτάτη Επιτροπή Προσφύγων προς τα μέλη των νομοθετικών σωμάτων, 5/11/1930 · Στεφάνου, (επιμ.). *Ελευθερίου Βενιζέλου...*, τόμ. Α', σελ. 10. · *Η Ελληνοτουρκική Συμφωνία και οι προσφυγικές αποζημιώσεις*, 1930 · ¹³³³ Κύρου, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, 1984, σελ. 82 · του ίδιου, *Όνειρα και πραγματικότητα: χρόνια διπλωματικής ζωής (1923-1953)*, [1972;], σελ. 69 · Βλάχος, *Άρθρα στην «Καθημερινή» (1919-1951)*, σελ. 132-135.

¹³³⁴ *Το Φως*, 7/7/1930. Γενικότερα για τον αντιβενιζελικό τύπο βλ. Πλουμίδη, «Αντιβενιζελικά φυλλάδια και η πολιτική τους (1910-1935)», στο συλλογικό τόμο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, *ό.π.*, σελ. 605-631.

¹³³⁵ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 159, Υπόμνημα των εν Ελλάδι Κωνσταντινουπολιτών, *χ.χ.*

¹³³⁶ Α.Υ.Ε./1931/Β/61, Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Θράκης, αρ. πρωτ. 11174, 12/7/1930.

¹³³⁷ Α.Υ.Ε./1931/Β/61, Ε.Α. στη Μ.Ε.Α.Ε.Π προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 34557, Κων/πολη, 2/8/1930.

δεν εφάρμοζε τη συμφωνία στη Δυτική Θράκη. Ο Έλληνας πρεσβευτής στην Άγκυρα, Σπ. Πολυχρονιάδης, επεσήμανε τον κίνδυνο να «δώσωμεν αφορμήν εις αντίποινα», σε περίπτωση που οι τοπικές αρχές της Θράκης δεν εφάρμοζαν στο ακέραιο τους όρους της συμφωνίας.¹³³⁸

Με ανακοινωθέν της, τον Σεπτέμβριο του 1930, η Γενική Διοίκηση Θράκης, ζητούσε από τους μουσουλμάνους εταμπλί της Δυτικής Θράκης, βάσει του Ν. 4793/1930 (κύρωση ελληνοτουρκικού οικονομικού συμφώνου), να υποβάλουν αιτήσεις «μετ' αποδεικτικών στοιχείων ιδιοκτησίας» για τα διεκδικούμενα ακίνητα (άρθ. 17).¹³³⁹ Σε περίπτωση αδυναμίας απόδοσης του κτήματος, αρμόδια να αποφασίσει για την τύχη του θα ήταν η Μικτή Επιτροπή (άρθ. 22).¹³⁴⁰ Εν τω μεταξύ, το υπουργικό συμβούλιο αποφάσισε ότι η απόδοση των κτημάτων θα γινόταν με πράξη του Γενικού Διοικητή Θράκης, κατόπιν ομόφωνης γνώμης του γνωμοδοτικού συμβουλίου.¹³⁴¹ Η κυβέρνηση Βενιζέλου επεδίωκε την ταχύτερη δυνατή απόδοση των κτημάτων των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, ώστε να αποφευχθούν αντίποινα της Τουρκίας σε βάρος των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, ενώ σε έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών προς τη Γενική Διοίκηση Θράκης αναφερόταν ότι «θέλησις του πρωθυπουργού είναι όπως εφαρμόσωμεν πιστώσ και προθύμως σύμβασιν [...]».¹³⁴²

Αρχές του 1931 το Υπουργείο Εξωτερικών ζητούσε να μάθει τον αριθμό των αποδοθέντων κτημάτων σε μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης από την έναρξη της εφαρμογής της ελληνοτουρκικής Συμφωνίας της Άγκυρας.¹³⁴³ Η ανησυχία της ελληνικής κυβέρνησης σχετιζόταν με την αποφυγή δημιουργίας εντυπώσεων αθέτησής της. Οι διοικητικές αρχές της Θράκης ενημέρωναν το Υπουργείο Εξωτερικών ότι ο αριθμός των αιτήσεων στη Θράκη ήταν γύρω στις 500, ενώ στην Κωνσταντινούπολη γύρω στις 157.¹³⁴⁴ Τον Μάρτιο του 1931 η ελληνική αντιπροσωπεία στη Μικτή Επιτροπή ανέφερε ότι οι αποδόσεις κτημάτων σε Δυτική Θράκη και Κωνσταντινούπολη γίνονταν με βραδείς ρυθμούς.¹³⁴⁵ Η Γενική Διοίκηση, στην αλληλογραφία της με την ελληνική κυβέρνηση, τόνιζε τις προσπάθειες που κατέβαλε για την ταχύτερη απόδοση των καταληφθέντων μουσουλμανικών κτημάτων. Σύμφωνα με τη διοίκηση Θράκης, οι όποιες καθυστερήσεις οφείλονταν στην επιτόπια έρευνα που προηγούνταν, πριν την τελική απόφαση για την τύχη του κάθε κτήματος.¹³⁴⁶ Την ίδια χρονική περίοδο κατατέθηκε αίτηση μουσουλμάνων βουλευτών της Δυτικής Θράκης προς τον Βενιζέλο, ώστε να καταβληθούν στους μουσουλμάνους, Έλληνες υπηκόους της Δυτικής Θράκης, τα καθυστερούμενα ενοίκια και οι αποζημιώσεις από τις επιτάξεις των προηγούμενων ετών.¹³⁴⁷

¹³³⁸ Α.Υ.Ε./1931/Β/61, Τηλ. Πολυχρονιάδη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1536, Άγκυρα, 12/9/1930.

¹³³⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 107, Ανακοινωθέν της Γ.Δ. Θράκης, Κομοτηνή, 16/9/1930.

¹³⁴⁰ Α.Υ.Ε./1931/Β/61, Ανακοινωθέν της Γ.Δ. Θράκης, 16/9/1930.

¹³⁴¹ Α.Υ.Ε./1931/Β/61, Γραφείο Υπουργικού Συμβουλίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 752, 2/10/1930.

¹³⁴² Α.Υ.Ε./1931/Β/61, Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Θράκης, αρ. πρωτ. 11174, 12/7/1930.

¹³⁴³ Α.Υ.Ε./1931/Β/61, Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Θράκης, αρ. πρωτ. 1274, 29/1/1931.

¹³⁴⁴ Α.Υ.Ε./1931/Β/61, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2019, 14/2/1931.

¹³⁴⁵ Α.Υ.Ε./1931/Β/61, Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Θράκης, αρ. πρωτ. 3673, 12/3/1931.

¹³⁴⁶ Α.Υ.Ε./1931/Β/61, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 188, 3/4/1931.

¹³⁴⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 235, Αίτηση Τούρκων βουλευτών της δυτ. Θράκης προς Βενιζέλο, 3/3/1931.

Ο Ιωάννης Καλογεράς, Γενικός διοικητής Θράκης, το 1931 επεσήμανε ότι καλό ήταν να μη δημιουργούνται υποψίες περί καταστρατήγησης της Συμφωνίας της Άγκυρας. Για τον λόγο αυτό εκδόθηκε νέα αυστηρή εγκύκλιος από τη Γενική Διοίκηση Θράκης για την πρόληψη αυθαιρεσιών των τοπικών συνεργείων απόδοσης κτημάτων.¹³⁴⁸ Παράλληλα, ο Έλληνας αντιπρόσωπος στη Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών (Μ.Ε.Α.Π), Α. Φωκάς, εξέφραζε αμφιβολίες για την αποτελεσματικότητα των ημετέρων αρχών όσον αφορά τις αποδόσεις κτημάτων στη Δυτική Θράκη. Όσες είχαν γίνει ήταν εξαιρετικά λιγιστές και με αργούς ρυθμούς.¹³⁴⁹ Ο Φωκάς ζητούσε περισσότερη διαλλακτικότητα από τις υπηρεσίες στη Θράκη, ώστε να μην κωλυσιεργούν. Στο ίδιο κλίμα, ο Πολυχρονιάδης ανέφερε ότι *«καλής πίστεως εφαρμογή συμφωνίας απαιτεί απόδοσιν κτημάτων α δεν δικαιούμεθα κρατήσωμεν ως και ταχείας απαντήσεις στηριζομένας επί θετικών πληροφοριών εις ερωτήματα Ουδετέρων»*.¹³⁵⁰

Ο Φωκάς, τον Σεπτέμβριο του 1931, μετά από συνομιλία που είχε με τον Βενιζέλο, επεσήμανε τα εξής για το ζήτημα των κτημάτων της Δυτικής Θράκης: α) επίστευση διαδικασιών, ώστε να δοθούν τα κτήματα σε όσους ιδιοκτήτες ήταν γνωστό ευρύτερα ότι ανήκαν σε αυτούς, β) ένα μέρος των κτημάτων ήταν ακαλλιέργητες γαίες, οι οποίες μπορούσαν να αποδοθούν άμεσα λόγω του ότι δεν είχαν καμία αξία και γ) καθορισμό προθεσμίας μετά την πάροδο της οποίας δεν θα γίνονταν δεκτές αιτήσεις επιστροφής κτημάτων.¹³⁵¹

Τον Σεπτέμβριο του 1931, καθορίστηκε προθεσμία από τη Μικτή Επιτροπή, μετά την πάροδο της οποίας δεν θα γίνονταν δεκτές άλλες αιτήσεις για επιστροφή κτημάτων στους *etablis*, δεδομένου ότι το μέτρο αυτό ελήφθη προς την κατεύθυνση της ανακοπής του ρεύματος *«υποβολής δηλώσεων αποδόσεων κτημάτων εν Θράκη, το οποίον εξογκούτο καθ' έκαστην με κίνδυνον να παρουσιάση σημαντικόν μέρος της Θράκης ως οφειλόμενον παρ' ημών εις τους εταμπλή Μουσουλμάνους της Θράκης»*.¹³⁵² Παράλληλα, σε όσες περιπτώσεις υπήρχαν αμφιβολίες για την κυριότητα ενός κτήματος, το κτήμα θα παρέμενε στην ιδιοκτησία του δημοσίου.¹³⁵³ Η ελληνική κυβέρνηση αντιλαμβανόταν ότι έπρεπε να σταματήσει τις αποδόσεις κτημάτων. Ο ίδιος ο Βενιζέλος ζητούσε *«ταχεία»* εκκαθάριση των κτηματικών ζητημάτων,¹³⁵⁴ ενώ την ίδια στιγμή παρατηρούνταν σημαντικές καθυστερήσεις στις αποδόσεις των κτημάτων.¹³⁵⁵

Από την έναρξη της εφαρμογής της Συμφωνίας της Άγκυρας μέχρι τον Οκτώβριο του 1931 είχαν υποβληθεί στη Γενική Διοίκηση Θράκης, 1.157 αιτήσεις μουσουλμάνων προς απόδοση καταληφθέντων ακινήτων.¹³⁵⁶ Η ελληνική

¹³⁴⁸ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 109, Τηλ. Καλογερά προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 7405, Κομοτηνή, 27/8/1931.

¹³⁴⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 60, Φωκάς προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 37266, Κων/πολη, 19/8/1931.

¹³⁵⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 60, Τηλ. Πολυχρονιάδη προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1651, Άγκυρα, 20/8/1931.

¹³⁵¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 179, Φωκάς προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 37401, Κων/πολη, 16/9/1931.

¹³⁵² Α.Υ.Ε./1931/Β/2/VIΙ, Φωκάς προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 37484, Κων/πολη, 30/9/1931.

¹³⁵³ Α.Υ.Ε./1931/Β/2/VIΙ, Φωκάς προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 37401, Κων/πολη, 15/9/1931.

¹³⁵⁴ Α.Υ.Ε./1931/Β/2/VIΙ, Βενιζέλος προς Γ.Δ. Θράκης, αρ. πρωτ. 12914, Αθήνα, 27/9/1931.

¹³⁵⁵ Α.Υ.Ε./1931/Β/2/VIΙ, Ε.Α. στη Μ.Ε.Α.Ε.Π προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 37401, Κων/πολη, 15/9/1931.

¹³⁵⁶ Α.Υ.Ε./1931/Β/2/VIΙ, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 918, 11/11/1931.

αντιπροσωπεία στη Μικτή Επιτροπή ανέφερε ότι «σημειωτέον ότι εν Θράκη καταλήψεις άνευ προηγουμένης αδείας της Μ. Επιτροπής ήσαν πολυαριθμότεραι επεστράφησαν όμως εν τω μεταξύ τα καταληφθέντα κατόπιν διαμαρτυρίας της Τουρκικής Αντιπροσωπείας».¹³⁵⁷

Αρχές του 1932 η τουρκική πλευρά διαμαρτυρόταν για το χαμηλό ποσοστό των αποδόσεων.¹³⁵⁸ Οι αποδόσεις στη Δυτική Θράκη ήταν λιγιστές, γεγονός που συνδέθηκε με τις αποδόσεις των ακινήτων των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης.¹³⁵⁹ Η ελληνική αντιπροσωπεία στη Μικτή Επιτροπή αμφισβητούσε τους ισχυρισμούς ορισμένων μουσουλμάνων ότι είχαν τη νομή και την κάρπωση των κτημάτων τους την 1^η Αυγούστου 1929. Διαπίστωνε, επίσης, καθυστερήσεις στις αποδόσεις κτημάτων στη Δυτική Θράκη, γεγονός που αντανάκλατο στη συμπεριφορά των τουρκικών αρχών έναντι των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης.¹³⁶⁰ Μέσα του 1932, σε έκθεσή του, ο πρόεδρος της 9^{ης} υποεπιτροπής, με έδρα την Κομοτηνή, δήλωνε ότι οι αποδόσεις κτημάτων είχαν προχωρήσει ελάχιστα στη Δυτική Θράκη με συνέπεια να επιβραδύνεται η διαδικασία και στην Κωνσταντινούπολη. Άλτο παρέμενε και το ζήτημα 115.000 στρεμμάτων δασών όπως και το ζήτημα των κοινοτικών βοσκότοπων.¹³⁶¹

Τον Ιούλιο του 1932 οι αποδόσεις κτημάτων, βάσει της Συμφωνίας της Άγκυρας, είχαν ως εξής: Υποβλήθηκαν 807 αιτήσεις που αφορούσαν 732 αγροτικά κτήματα και 75 αστικά ακίνητα-οικόπεδα. Είχαν ελεγχθεί μέχρι τότε 714 αιτήσεις που αφορούσαν 36.637 στρέμματα, απ' αυτά αποδόθηκαν 7.212 στρέμματα. Αιτήσεις που αφορούσαν 23.000 στρέμματα θεωρήθηκαν αβάσιμες.¹³⁶²

Οι παραπάνω αποφάσεις των τοπικών αρχών της Δυτικής Θράκης προκάλεσαν την αντίδραση της τουρκικής αντιπροσωπείας, ενώ το ζήτημα τέθηκε στην αρμοδιότητα της Μικτής Επιτροπής. Η Γενική Διοίκηση Θράκης τόνιζε ότι το 95% των αιτούντων στερούνταν τίτλων ιδιοκτησίας, ενώ παρουσιάζονταν καθυστερήσεις δεδομένων των δυσκολιών που αντιμετώπιζαν τα κατά τόπους συνεργεία.¹³⁶³ Σύμφωνα με τον Φωκά, η Μικτή Επιτροπή θα ζητούσε την απόδοση 6-7.000 στρεμμάτων ακόμα, από τα 23.000. Πρότεινε, λοιπόν, την καταβολή ορισμένου ποσού εξαγοράς, ώστε να απαλλαχθεί το ελληνικό δημόσιο από υποχρεώσεις απόδοσης και να παραμείνει στη Μικτή Επιτροπή η διαδικασία εξαγοράς των κτημάτων. Σύμφωνα με τη θέση αυτή, η ελληνική πλευρά θα επωφελείτο από το σύντομο τερματισμό των εργασιών της Μικτής Επιτροπής, ενώ θα τερμάτιζε παρελθούσες και μελλοντικές διεκδικήσεις. Παράλληλα, η Ελλάδα απαλλασσόταν από τα ζητήματα δασών και βοσκότοπων, τα οποία αν παραπέμπονταν σε διαιτησία

¹³⁵⁷ Α.Υ.Ε./1931/Β/2/VII, Ε.Α. στη Μ.Ε.Α.Ε.Π, αρ. πρωτ. 37689, Κων/πολη, 28/10/1931.

¹³⁵⁸ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/II, Τηλ. Τριανταφυλλάκου προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 229, Κων/πολη, 16/3/1932.

¹³⁵⁹ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/II, Ε.Α. στην Μ.Ε.Α.Π προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 38929, Κων/πολη, 12/3/1932.

¹³⁶⁰ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/II, Ε.Α. στην Μ.Ε.Α.Π προς το Υπ.Εξ., Κων/πολη, αρ. πρωτ. 39551, 17/5/1932. Βλ. επίσης, Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 63, Πρεσβεία Άγκυρας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 39020, 22/3/1932.

¹³⁶¹ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/II, Ε.Α. στην Μ.Ε.Α.Π προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 40841, Κων/πολη, 7/6/1932.

¹³⁶² Α.Υ.Ε./1932/Β/2/II, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 569, 4/7/1932.

¹³⁶³ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/II, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 23972, 6/6/1932.

δεν ήταν σίγουρο ότι θα υπερίσχυαν οι ελληνικές θέσεις.¹³⁶⁴ Σε έγγραφό του, το Υπουργείο Εξωτερικών προς το Υπουργείο Γεωργίας ζητούσε την επίσπευση των διαδικασιών για την πρόσληψη τοπογράφων «καθ' όσον επείγει απολύτως η επανεγκατάστασις εις αυτά των ενδιαφερομένων μουσουλμάνων».¹³⁶⁵

Η κυβέρνηση Βενιζέλου επιθυμούσε να τερματιστεί το ζήτημα των κτημάτων και να κλείσει το κεφάλαιο της Μικτής Επιτροπής. Λόγοι οικονομίας αλλά και η πολιτική κατάσταση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης επέβαλλαν την ολοκλήρωση της διαδικασίας.¹³⁶⁶ Η κυβέρνηση έθεσε στη διάθεση της Μικτής Επιτροπής το ποσό των 15.000 λιρών Αγγλίας για την εξαγορά των μη αποδιδόμενων μουσουλμανικών κτημάτων της Δυτικής Θράκης.¹³⁶⁷ Σύμφωνα με την ελληνική αντιπροσωπεία στην Μ.Ε.Α.Π τον Νοέμβριο του 1932, το ζήτημα της απόδοσης των κτημάτων «έληξεν οριστικώς».¹³⁶⁸

1.5. Η διαμάχη νεωτεριστών και παλαιομουσουλμάνων

1.5.1. Η στάση της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης απέναντι στις μεταρρυθμίσεις του Κεμάλ.

Το 1924 η ακτινοβολία του κεμαλικού καθεστώτος «εφώτιζεν πάσαν μουσουλμανικήν ψυχήν». Ωστόσο, το μεταρρυθμιστικό κίνημα του Κεμάλ δεν είχε ξεδιπλώσει ακόμα όλες τις πτυχές του, όσον αφορά τις θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις που προώθησε αργότερα.¹³⁶⁹ Η κατάργηση του χαλιφάτου το 1924, η υιοθέτηση του Ελβετικού Αστικού Κώδικα το 1926, η εγκατάλειψη του ισλαμικού ημερολογίου και η υιοθέτηση του Γρηγοριανού, υπήρξαν κινήσεις που προκάλεσαν αντιδράσεις στο εσωτερικό της Τουρκίας. Δυο χρόνια αργότερα, το 1928 η τουρκική εθνοσυνέλευση διέγραψε από το τουρκικό σύνταγμα τη φράση ότι το Ισλάμ είναι η θρησκεία του τουρκικού κράτους και το ίδιο έτος καθιερώθηκε το λατινικό αλφάβητο.¹³⁷⁰ Την ίδια χρονιά, έπαψε να υπάρχει στην κεμαλική Τουρκία ο θεσμός του καδή, ενώ ο μουφτής περιορίστηκε στα θρησκευτικά του καθήκοντα, χωρίς γνωμοδοτικές αρμοδιότητες.¹³⁷¹

Οι παραπάνω νεωτεριστικές αντιλήψεις του κεμαλικού καθεστώτος αποτελούσαν αντανάκλαση του οράματος του Κεμάλ να μετατρέψει την Τουρκία σ' ένα κράτος με

¹³⁶⁴ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/Π, Έλληνας αντιπρόσωπος στην 9^η Υποεπιτροπή προς την Ε.Α. στην Μ.Ε.Α.Π, αρ. πρωτ. 40581, Κομοτηνή, 2/7/1932.

¹³⁶⁵ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/Π, Υπ.Εξ. προς το Υπουργείο Γεωργίας, αρ. πρωτ. 7376, 8/7/1932.

¹³⁶⁶ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/Π, Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Θράκης, αρ. πρωτ. 5772, 25/5/1932.

¹³⁶⁷ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/Π, Γραφείο Υπουργικού Συμβουλίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 351, 15/7/1932.

¹³⁶⁸ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/Π, Ε.Α. στην Μ.Ε.Α.Π προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1472, Κων/πολη, 21/11/1932. Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./1932/Β/2/Π, Τηλ. Μάρκελλου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 975, Κομοτηνή, 24/11/1932.

¹³⁶⁹ Σαρρής, *ό.π.*, σελ. 41-47, 51-55, 157.

¹³⁷⁰ Barlas, *Etatism and Diplomacy in Turkey. Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929-1939*, 1998, σελ. 42. Βλ. επίσης Hale, *Turkish foreign policy (1774-2000)*, 2002, σελ. 56-57 · Bernard, *Η ανάδυση της Τουρκίας. Τα στάδια της ανάδυσης*, 2001, σελ. 256-274.

¹³⁷¹ Τσιτσελίκης, «Η θέση του μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη» στο *ό.π.*, σελ. 275.

δυτικοευρωπαϊκή δομή. Οι νεωτεριστές, λοιπόν, προσπάθησαν να «σβήσουν» το οθωμανικό παρελθόν της Τουρκίας, ενώ έντονη υπήρξε η προσπάθεια τους να θέσουν σε εφαρμογή τη διαδικασία εκκοσμίκευσης της τουρκικής κοινωνίας.

Η κατάργηση του Χαλιφάτου, η μείωση του κύρους των θρησκευτικών αρχών και οι νέες θρησκευτικές αντιλήψεις του κεμαλικού καθεστώτος, όπως η αναγκαστική πιλοφορία «ήχησε κακώς εις τον συντηρητικόν Μουσουλμανικόν λαόν» της Δυτικής Θράκης. Μια μερίδα, η μεγαλύτερη, των μουσουλμάνων της περιοχής ή αλλιώς «παλαιομουσουλμάνοι», λόγω του γεγονότος ότι διακατέχονταν από συντηρητικές θρησκευτικές αντιλήψεις, αντιστάθηκαν σθεναρά στις κεμαλικές καινοτομίες. Το αποτέλεσμα της αντίδρασης υπήρξε η συσπείρωση τους γύρω από τους θρησκευτικούς τους αρχηγούς, οι οποίοι κατέκριναν τα «καινά δαιμόνια», ενώ αναγνώριζαν ως αληθινούς πιστούς μουσουλμάνους όσους έφεραν φέσι. Σύμφωνα, επίσης, με τον Κ. Γ. Ανδρεάδη, παλαιομουσουλμάνοι ήταν και οι Πομάκοι.¹³⁷²

1.5.2. Οι αντικεμαλικοί φυγάδες

Στο πλαίσιο της Συνθήκης της Λωζάννης, η Τουρκία παραχώρησε γενική αμνηστία για όσους διώκονταν για στρατιωτικά ή πολιτικά εγκλήματα κατά του κεμαλικού καθεστώτος (Δήλωση Αμνηστίας). Ωστόσο, τη Δήλωση αυτή συνόδευε ένα Πρωτόκολλο, το οποίο εξαιρούσε από την εφαρμογή της αμνηστίας εκατόν πενήντα πρόσωπα.¹³⁷³ Τα συγκεκριμένα πρόσωπα δεν είχαν δικαίωμα επιστροφής ή διαμονής στην Τουρκία, ενώ όσοι από τους 150 βρίσκονταν στην τουρκική επικράτεια, θα απελαύνονταν. Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι επρόκειτο για άτομα, ανεπιθύμητα για το κεμαλικό καθεστώς, αντιδρώντες των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων, ενώ αρκετοί απ' αυτούς συνδέονταν με το πρότερο σουλτανικό καθεστώς. Τα συγκεκριμένα πρόσωπα είχαν αναχωρήσει στο εξωτερικό, πριν από την είσοδο των κεμαλικών στην Κωνσταντινούπολη.

Από τον κατάλογο των 150, ξεχώριζε ο πρώην Σεϊχουλισλάμης, Μουσταφά Σαμπρή Εφέντης, ο οποίος μαζί με άλλους 11 μουσουλμάνους θεολόγους, που περιλαμβάνονταν στον κατάλογο των 150, είχαν καταφύγει στη Δυτική Θράκη.¹³⁷⁴ Με πυρήνα τον Σαμπρή, οργανώθηκε η αντικεμαλική προπαγάνδα που δρούσε στο χώρο της ελληνικής Θράκης. Η εδραίωσή της δεν ήταν δύσκολη, δεδομένου ότι, όπως προείπαμε, τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας διακατέχονταν από συντηρητικές θρησκευτικές πεποιθήσεις και απεχθάνονταν τις μεταρρυθμίσεις του κεμαλικού καθεστώτος. Η εφημερίδα «Γιαρίν» [Αύριο] αποτέλεσε το βασικό όργανο της αντικεμαλικής προπαγάνδας.

¹³⁷² Ανδρεάδης, *Η Μουσουλμανική Μειονότητα...*, σελ. 48-49.

¹³⁷³ Για τον κατάλογο των 150 ανεπιθύμητων αντικεμαλικών βλ. Α.Υ.Ε./1931/Β/37, Λίστα με τα 150 πρόσωπα, στα οποία απαγορεύτηκε η είσοδος στην Τουρκία. Βλ. επίσης, Σολταρίδης, *ό.π.*, σελ. 204-205.

¹³⁷⁴ Α.Υ.Ε./1927/6/2, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 9695, 18/5/1927.

Ωστόσο, μαζί με τους Έλληνες πρόσφυγες που ήρθαν στην ελληνική επικράτεια το 1922, κατέφτασαν και αντικεμαλιστές Κιρκάσιοι αλλά και ορισμένοι Τούρκοι φυγάδες οι οποίοι είχαν συμπεριληφθεί στον κατάλογο των 150.¹³⁷⁵ Η φυγή των Κιρκάσιων οφειλόταν στο γεγονός ότι πολέμησαν στο πλευρό των ελληνικών στρατευμάτων σ' όλη τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων της Μικράς Ασίας.¹³⁷⁶ Η προηγούμενη στάση τους έγινε η αιτία να εξαιρεθούν της γενικής αμνηστίας που χορήγησε το κεμαλικό καθεστώς, ενώ ορισμένοι από αυτούς περιλαμβάνονταν στον κατάλογο των 150.

Σύμφωνα με την ελληνική αντιπροσωπεία στη Μικτή Επιτροπή, οι περισσότεροι από τους Κιρκάσιους ήταν άσημοι και χειρώνακτες και είχαν ήδη πολιτογραφηθεί δεδομένου ότι βρίσκονταν στη Δυτική Θράκη από το 1922. Οι Κιρκάσιοι, λόγω της δεινής οικονομικής τους κατάστασης, ήταν ανά πάσα στιγμή έτοιμοι να συμμετέχουν σε οποιαδήποτε ενέργεια ανατροπής του κεμαλικού καθεστώτος, διότι επιθυμούσαν να επιστρέψουν στην Τουρκία.

1.5.3. Η διαμάχη στο εσωτερικό της μειονότητας

Η άφιξη των Τούρκων φυγάδων - αντικεμαλικών σε συνδυασμό με την αντίθεση των ντόπιων μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, «εις τας καινοτομίας της Άγκυρας», είχαν μετατρέψει τη Δυτική Θράκη σε αντικεμαλική εστία.¹³⁷⁷ Ωστόσο, αρκετά νωρίς, μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, άρχισε η προσπάθεια των κεμαλικών να διεισδύσουν σε θέσεις εξουσίας στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας. Τα κυριότερα κέντρα της κεμαλικής προπαγάνδας ήταν η Κομοτηνή, όπου από το 1923 λειτουργούσε τουρκικό προξενείο,¹³⁷⁸ το Διδυμότειχο και η Ξάνθη. Η προσπάθειά τους επικεντρωνόταν στο να παρασύρουν τις ανώτερες τάξεις της μειονότητας. Παράλληλα, οργανώνονταν σε σωματεία και επεδίωκαν να έχουν ανοιχτούς διάλους επικοινωνίας με το κεμαλικό καθεστώς.

Ακόμη, χρησιμοποίησαν τον έντυπο τουρκόφωνο τύπο για να διακηρύξουν τις κεμαλικές μεταρρυθμίσεις. Οι κεμαλικοί είχαν τον πυρήνα τους στην Ξάνθη με βασικό υποστηρικτή τους, τον εκδότη της εφημερίδας *Γενί Αντίμ* [Νέο Βήμα], Μεχμέτ Χιλμί, το αντίπαλο δέος του Σαμπρή.¹³⁷⁹ Η *Γενή Αντίμ* καλλιεργούσε με την

¹³⁷⁵ Για τους Κιρκάσιους βλ. Μηναΐδη, σελ. 102 και Σκαλιέρη, *Λαοί και Φυλαί της Μικράς Ασίας*, 2002, σελ. 16-22, 31-37, 90-91, 108-109, 140-141, 165-166, 190-194

¹³⁷⁶ Α.Υ.Ε./1928/6/4, Υπουργείο Στρατιωτικών προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5665/465, 3/12/1927.

¹³⁷⁷ Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1096, 31/10/1926. Για την αντιπαράθεση παλαιομουσουλμάνων - κεμαλικών βλ. Μαλκίδη, «Η διαμάχη «παλαιομουσουλμάνων» - κεμαλικών στην ελλαδική Θράκη τη περίοδο του Μεσοπολέμου», *Νέα Κοινωνιολογία*, 39, (2004), σελ. 73-87 · Κλάνης, «Η απομάκρυνση των "ανεπιθύμητων" αντικεμαλικών της Δυτικής Θράκης. Μία άλλη όψη της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1930», στο συλλογικό τόμο: *Πρακτικά ΚΓ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, 2006, σελ. 359-374 · Σολταρίδης, *ό.π.*, σελ. 197-225.

¹³⁷⁸ Αλεξανδρής, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών...» *ό.π.*, σελ. 66.

¹³⁷⁹ Κλάνης, *ό.π.*, σελ. 363. Για τον τουρκόφωνο τύπο της περιόδου βλ. Ιορδάνογλου, Α. «Ο τύπος της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης από τη Συνθήκη της Λωζάννης ως σήμερα», *Βαλ-*

αρθογραφία της το μίσος για ο,τιδήποτε ελληνικό και ζητούσε οι μουσουλμάνοι να έχουν τα βλέμματα τους στραμμένα στην Άγκυρα.¹³⁸⁰ Συν τοις άλλοις, οι κεμαλικοί έθεσαν θέμα απομάκρυνσης των αντικεμαλικών από τη λίστα των 150, που είχαν βρεί καταφύγιο στην ελληνική Θράκη.

Τον Μάιο του 1927 η τουρκική πρεσβεία στην Αθήνα κατέθεσε στην ελληνική πλευρά (κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη) υπόμνημα για το ζήτημα των αντικεμαλικών της Θράκης. Σύμφωνα με το υπόμνημα, οι αντικεμαλιστές στη Θράκη υπηρετούσαν σε δημόσιες και κοινοτικές θέσεις αλλά και ως δάσκαλοι σε μουσουλμανικά σχολεία, ενώ βρίσκονταν υπό την εύνοια της ελληνικής διοίκησης. Στο ίδιο υπόμνημα, γινόταν λόγος για άτομα που είχαν καταφύγει στη Δυτική Θράκη και ευθύνονταν για διατάραξη των πνευμάτων στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας και οργάνωση ανατρεπτικών κινήματων σε βάρος του κεμαλικού καθεστώτος.¹³⁸¹

Η συνέχιση της εν λόγω κατάστασης ηδύνατο, σύμφωνα με την άποψη των Τούρκων, να επηρεάσει αρνητικά τις σχέσεις καλής γειτονίας των δυο κρατών. Ο Τούρκος πρεσβευτής ανέφερε ότι «*αι αρχαί της Δυτικής Θράκης δεν είναι ενήμεροι των εν Αθήναις κρατουσών ιδεών αναφορικώς προς τας τουρκοελληνικάς σχέσεις*». Εν κατακλείδι, το υπόμνημα πρότεινε στον τότε Έλληνα υπουργό Εξωτερικών, Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, την απομάκρυνση των «*ταραχοποιών στοιχείων*» από τη Δυτική Θράκη.

Η Γενική Διοίκηση Θράκης τον Ιούνιο του 1927, με μια μακροσκελή έκθεση, προσπάθησε να αποκρούσει τις διαμαρτυρίες της τουρκικής πρεσβείας στην Αθήνα.¹³⁸² Σύμφωνα, λοιπόν, με τις διοικητικές αρχές της Δυτικής Θράκης, οι ακολουθήσαντες τον ελληνικό στρατό μουσουλμάνοι πρόσφυγες, που είχαν εγκατασταθεί στη Δυτική Θράκη βρίσκονταν στο στόχαστρο της τουρκικής πολιτικής, διότι «*υπηρέτησαν εκεί τα ελληνικά συμφέροντα, αντιταχθέντες κατά της κεμαλικής επαναστατικής οργάνωσης*», ενώ και μετά το 1922, κατέφυγαν στην Ελλάδα μουσουλμάνοι, κνηνημένοι από το κεμαλικό καθεστώς.¹³⁸³

Σύμφωνα με την ίδια έκθεση, οι περισσότεροι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης διέκειντο εχθρικά προς το τουρκικό κράτος, διότι α) η πολιτική του έτεινε στην ανταλλαγή των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, ενώ η Ελλάδα στην προσπάθεια της να σώσει το ελληνισμό της Κωνσταντινούπολης δεν δεχόταν να εκδιώξει τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης και β) ως συντηρητικοί μουσουλμάνοι δεν αποδέχονταν τις καινοτομίες της Άγκυρας,¹³⁸⁴ οι οποίες θεωρούσαν ότι έθιγαν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, με αποτέλεσμα να συσπειρωθούν γύρω από τους πνευματικούς τους αρχηγούς.¹³⁸⁵ Εν τούτοις, ο συντάκτης της έκθεσης θεωρούσε ότι οι αντικεμαλικοί μουσουλμάνοι πρόσφυγες της Δυτικής Θράκης ήταν ελάχιστοι για να δημιουργήσουν, όσα σοβαρά υποστήριζε η τουρκική κυβέρνηση.

κανικά Σύμμεικτα 3, 1989, σελ. 217-237 · Τσιούμη, *Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής...*, σελ. 136-146 · Aarbakke, *ό.π.*, σελ. 80-83.

¹³⁸⁰ Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 826, 11/8/1928.

¹³⁸¹ Α.Υ.Ε./1927/93/2/Β, Υπόμνημα τουρκικής πρεσβείας προς Υπ.Εξ., *ά.α.π.*, Αθήνα, 26/5/1927.

¹³⁸² Α.Υ.Ε./1927/93/3/2, Εμπιστ. έκθεση Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 8922, 25/6/1927.

¹³⁸³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 104, Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Θράκης, αρ. πρωτ. 274, 12/11/1922.

¹³⁸⁴ Α.Υ.Ε./1929/Β/37, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 482, 9/4/1928

¹³⁸⁵ Α.Υ.Ε./1927/93/3/2, Εμπιστ. έκθεση Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 8922, 25/6/1927.

Συμπερασματικά, η Γενική Διοίκηση Θράκης τον Ιούνιο του 1927, για το ζήτημα αυτό, κατέληγε στις εξής θέσεις: α) οι συντηρητικοί γηγενείς μουσουλμάνοι παρέμεναν πιστοί στις πατροπαράδοτες αρχές του μουσουλμανισμού και επιδείκνυαν αντιπάθεια για τις καινοτόμες μεταρρυθμίσεις του κεμαλικού καθεστώτος, β) οι αντικεμαλικοί μουσουλμάνοι πρόσφυγες της Δυτικής Θράκης ταυτίζονταν με τους γηγενείς μουσουλμάνους όσον αφορά τις απόψεις τους για το νέο τουρκικό καθεστώς και ήταν περισσότερο φανατικοί, διότι ήταν «παθόντες», γ) οι συγκεκριμένοι πρόσφυγες δεν είχαν τη δύναμη να αποτελέσουν τον πυρήνα μιας ισχυρής αντικεμαλικής δράσης, δ) η ριζοσπαστικότητα των θέσεων του καθεστώτος του Κεμάλ επί των θρησκευτικών ζητημάτων ήταν αυτή που είχε απομακρύνει τη μουσουλμανική μειονότητα από τους κεμαλιστές και όχι η υποτιθέμενη σύμπραξη των ελληνικών αρχών με τους αντιφρονούντες πρόσφυγες και ε) οι ελληνικές αρχές της Θράκης δεν «αντελήφθησαν τι ύποπτον, ή συνωμοτικόν κατά της γείτονος επικράτειας συντελούμενον εν Θράκη».¹³⁸⁶

Τον Νοέμβριο του 1927 η κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη αποφάσισε την απομάκρυνση των αντικεμαλικών της Θράκης. Η απόφαση αφορούσε τον εκτοπισμό τους σε άλλες περιοχές της χώρας, εκτός, όμως, του Σεΐχ-ουλ-Ισλάμη, ο οποίος θα επέλεγε ο ίδιος τον τόπο της εγκατάστασής του.¹³⁸⁷ Από τις 29 Οκτωβρίου 1927 υπήρχε διαταγή απαγόρευσης μετακίνησής τους σε Μακεδονία και Θράκη,¹³⁸⁸ ενώ είχαν δοθεί αυστηρές διαταγές επιτήρησης κάθε αντικεμαλικού της ελληνικής Θράκης λόγω των παραπόνων του Τούρκου πρόξενου Κομοτηνής, που θεωρούσε την ελληνική Θράκη, τον χώρο που κυοφορούνταν κάθε συνωμοτική κίνηση κατά του κεμαλικού καθεστώτος.¹³⁸⁹

Στην απόφαση της κυβέρνησης Ζαΐμη να εγκαταλείψει ο Σαμπρή τη Δυτική Θράκη, η μουσουλμανική κοινότητα αντέδρασε έντονα και ζήτησε την αναθεώρησή της.¹³⁹⁰ Η απόφαση αυτή έβρισκε αντίθετη και τη Γενική Διοίκηση Θράκης, η οποία θεωρούσε ότι η παρουσία του Σαμπρή έθετε εμπόδια στην επέκταση της κεμαλικής προπαγάνδας, διότι οι ντόπιοι μουσουλμάνοι είχαν συσπειρωθεί γύρω απ' αυτόν.¹³⁹¹ Κατά την άποψη της Γενικής Διοίκησης, η παρουσία του στην ελληνική Θράκη, λειτουργούσε καταλυτικά για την αφοσίωση της μειονότητας στο ελληνικό κράτος και εξοβέλιζε την προπαγάνδα του γενικού πρόξενου της Τουρκίας, του οποίου η ανάμειξη στα εσωτερικά ζητήματα της χώρας είχε γίνει εξόφθαλμη.

Στην περίπτωση των φυγάδων αντικεμαλιστών, οι τοπικές αρχές εισηγούνταν τη χρησιμοποίηση των ατόμων αυτών, ως ανάχωμα έναντι της κεμαλικής προπαγάνδας στη Δυτική Θράκη, ενώ δεν επιθυμούσαν την απέλασή τους στην Τουρκία, διότι

¹³⁸⁶ Ο.π.,

¹³⁸⁷ Α.Υ.Ε./1931/Β/37, Σημείωμα, Αθήνα 20/7/1928.

¹³⁸⁸ Α.Υ.Ε./1929/Α/2/Π, Δ/νση Αστυνομίας Πόλεων προς Δ/νση Χωροφυλακής Μαγνησίας, αρ. πρωτ. 36526/5, Αθήνα, 6/3/1929.

¹³⁸⁹ Α.Υ.Ε./1927/6/2, Δ/νση Χωροφυλακής προς Δ. Χωροφυλακής Χανίων, αρ. πρωτ. 48/15, 15/12/1927.

¹³⁹⁰ Α.Υ.Ε./1927/6/2, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1237, 13/12/1927.

¹³⁹¹ Α.Υ.Ε./1927/6/2, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1216, 7/12/1927.

γνώριζαν ότι εκεί τους περίμενε ο θάνατος.¹³⁹² Η διαφορετική αντιμετώπιση των πραγμάτων, ανάμεσα στην τοπική διοίκηση και την κεντρική κυβέρνηση, όσον αφορά τα μειονοτικά ζητήματα, επιβεβαιωνόταν για ακόμη μια φορά.

Ωστόσο, η τουρκική πλευρά επέμενε στην ομαδική απέλαση των αντικεμαλικών από την Ελλάδα και δεν ικανοποιούνταν από το μέτρο των εκτοπισμών.¹³⁹³ Η επιδείνωση, όμως, των ελληνοτουρκικών σχέσεων (επεισόδιο Πυθίου) οδήγησε σε αναστολή του μέτρου των εκτοπισμών (Υπουργικό Συμβούλιο της 16/12/1927).¹³⁹⁴ Το Υπουργείο Εσωτερικών, τον Μάρτιο του 1928, αναφερόμενο στους αντικεμαλικούς (Τούρκους και Κιρκάσιους) δήλωνε ότι «εις τα πρόσωπα ταύτα, εφ' όσον επιθυμούσι να εξακολουθήσωσι παραμένοντα εν Ελλάδι και δεν παρέχουσιν αφορμήν τινά ώστε να πιστεύσωμεν ότι εργάζονται επιζημίως δια το κράτος ημών, δεν προτιθέμεθα, προς το παρόν τουλάχιστον, να αρνηθώμεν την περαιτέρω φιλοξενίαν [...]».¹³⁹⁵

Η μη απομάκρυνση των αντικεμαλικών από την περιοχή της Θράκης δεν πτόησε την κεμαλική προπαγάνδα. Αρχές Μαρτίου του 1928 το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών διατύπωνε τη θέση ότι παρά τις προσπάθειες των τοπικών αρχών να περιοριστεί η επίδραση του κεμαλιστών στη Δυτική Θράκη (παύσεις δασκάλων, μη εισαγωγή σχολικών βιβλίων), εντούτοις αυτοί αύξαναν συνεχώς την επιρροή τους στο εσωτερικό της μειονότητας. Παράλληλα, λάμβαναν χώρα έρανοι σε μουσουλμανικά χωριά υπέρ της τουρκικής αεροπορίας, ενώ πωλούνταν λαχεία του τουρκικού στόλου.¹³⁹⁶

Η εφημερίδα *Εφημερίς των Βαλκανίων*, σε άρθρό της με τίτλο «*Η κεμαλική προπαγάνδα εν Θράκη*», ανέφερε ότι μουσουλμάνοι φυγάδες της Δυτικής Θράκης, οι οποίοι κατέφυγαν στην Κωνσταντινούπολη, σύστησαν το «*Κομιτάτο Ανεξαρτησίας της Δυτικής Θράκης*» και είχαν προχωρήσει σε ίδρυση κέντρων - παραρτημάτων σε πόλεις της Θράκης με σκοπό τη διάδοση των ιδεών του κεμαλισμού.¹³⁹⁷ Τα κέντρα αυτά διακήρυτταν την άμεση κατάληψη της Θράκης από τον τουρκικό στρατό και ασκούσαν τρομοκρατία στους ντόπιους πληθυσμούς. Συνεχώς, επίσης, ήταν η προσπάθειά τους να υποσκάψουν την ελληνική κυριαρχία στην περιοχή, διαβάλλοντας συνεχώς τις ελληνικές αρχές.¹³⁹⁸

Αξίζει να σημειωθεί ότι η έντονη δράση των κεμαλιστών ανάγκασε τον μουφτή Κομοτηνής να ζητήσει την προστασία του ελληνικού κράτους. Συγκεκριμένα, απηύθυνε επιστολή στον Πρόεδρο της Βουλής (14/3/1928) στην οποία ανέφερε ότι η κεμαλική προπαγάνδα ξεκίνησε με τη δημιουργία του τουρκικού προξενείου Κομοτηνής, ενώ το ρεύμα του κεμαλισμού «*αντιτίθεται προς την πολιτικήν της κυριάρχου μου σεβαστής ελληνικής κυβερνήσεως*». Σύμφωνα με τον μουφτή, οι κεμαλιστές προσπαθούσαν να καταλάβουν τις σημαντικότερες θέσεις εντός της

¹³⁹² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 189, Επιστολή μουφτή Αλεξανδρουπόλεως και προέδρου Μουσουλμανικής κοινότητας προς τον Βενιζέλο, Αλεξανδρούπολη, 18-31/12/1922.

¹³⁹³ Παρόμοιες απαιτήσεις είχε η κεμαλική Τουρκία και από τη Βουλγαρία. Τσιούμης, *ό.π.*, σελ. 94

¹³⁹⁴ Α.Υ.Ε./1931/Β/37, Σημείωμα, Αθήνα, 20/7/1928.

¹³⁹⁵ Α.Υ.Ε./1928/6/4, Υπ.Εσ. προς τις Διοικήσεις Χωροφυλακής, αρ. πρωτ.1346/1530/1, 2/3/1928.

¹³⁹⁶ Α.Υ.Ε./1928/6/1, Υπ.Εξ. προς Δ.Π.Υ., αρ. πρωτ. 6554, 3/3/1928.

¹³⁹⁷ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28/2/1928.

¹³⁹⁸ *Ο.π.*,

μουσουλμανικής κοινότητας, ενώ στην ίδια επιστολή ζητούσε από το ελληνικό κράτος να ενισχύσει τη θέση της μουφτείας.¹³⁹⁹ Είναι γεγονός ότι η προπαγάνδα των κεμαλιστών - νεωτεριστών έβρισκε, τουλάχιστον μέχρι το 1930, ισχυρή αντίσταση στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης.

Επίσης, ο μουφτής Κομοτηνής ζήτησε τη συνδρομή των ελληνικών αρχών και για το ζήτημα της πιλοφορίας. Μια από τις «αισθητικές» μεταρρυθμίσεις του κεμαλικού καθεστώτος υπήρξε η αντικατάσταση του τουρκικού φεσιού με δυτικού τύπου καπέλο (πίλος). Η προσπάθεια αυτή, να αντικαταστήσει το φέσι, στον τρόπο ενδυμασίας των μουσουλμάνων, με τον πίλο, συνδεόταν με τη γενικότερη στροφή της κεμαλικής Τουρκίας προς το μοντέλο της δυτικοευρωπαϊκής κουλτούρας. Ωστόσο, η συγκεκριμένη κίνηση προκάλεσε τις αντιδράσεις των συντηρητικών μουσουλμάνων, οι οποίοι συνέδεαν το φέσι με τις θεμελιώδεις αρχές του Ισλάμ.

Στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης, η καθιέρωση του πίλου προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, σφοδρές αντιδράσεις τόσο από τους θρησκευτικούς ηγέτες όσο και από τους πιστούς. Ο μουφτής Κομοτηνής, με επιστολή του, ζητούσε από τον Γενικό Διοικητή Θράκης να διαβιβάσει έγγραφο του, στην ανώτατη θρησκευτική αρχή της Αιγύπτου με αφορμή το ζήτημα της πιλοφορίας.¹⁴⁰⁰ Η κατάργηση του Σεΐχ-ουλ-Ισλαμάτου οδήγησε τον μουφτή Κομοτηνής στο να ζητήσει τη γνωμοδότηση του ανώτατου θρησκευτικού ηγέτη της Αιγύπτου, μιας χώρας με τεράστια παράδοση στο χώρο της ερμηνείας των ιερών κειμένων του Ισλάμ. Ο μουφτής Κομοτηνής αναγνώριζε τις θρησκευτικές αρχές της Αιγύπτου, ως τις πλέον κατάλληλες για να γνωμοδοτήσουν με βάση τα ιερά κείμενα του Ισλάμ, δεδομένου ότι οι παλαιομουσουλμάνοι παρέμεναν πιστοί στην ιερά παράδοση αλλά και στα ήθη και έθιμα του μουσουλμανικού κόσμου.

Η γνωμοδότηση του αρχιμουφτή της Αιγύπτου (25/11/1928) δικαίωσε τις απόψεις των θρησκευτικών αρχηγών της μειονότητας και των παλαιομουσουλμάνων,¹⁴⁰¹ ωστόσο, η αντίθεση μεταξύ των θρησκευτικών αρχηγών της μειονότητας και των «πιλοφορούντων», τους οποίους οι πρώτοι δεν τους αποδέχονταν ως πιστούς της μουσουλμανικής κοινότητας, απασχόλησε επί μακρόν τη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης.

1.5.4. Η στάση του Βενιζέλου σε σχέση με τη διαμάχη στο εσωτερικό της μειονότητας

Η πτώση της κυβέρνησης Ζαΐμη τον Ιούλιο του 1928, έφερε ξανά στην εξουσία τον Ελευθέριο Βενιζέλο.¹⁴⁰² Σε πρώτη φάση, η κυβέρνηση Βενιζέλου κράτησε ουδέτερη στάση στη διαμάχη παλαιομουσουλμάνων και κεμαλιστών (νεωτεριστών). Αν και οι τοπικές αρχές (Γενική Διοίκηση, σώματα ασφαλείας) επεσήμαναν, με

¹³⁹⁹ Α.Υ.Ε./1929/Β/37, Επιστολή μουφτή Κομοτηνής προς τον Πρόεδρο της Βουλής, 14/3/1928.

¹⁴⁰⁰ Α.Υ.Ε./1929/Β/37, Μουφτεία Κομοτηνής προς Γ.Δ. Θράκης, αρ. πρωτ. 23, 20/2/1928.

¹⁴⁰¹ Α.Υ.Ε./1929/Β/37, Υπ.Εξ. προς Γ.Δ. Θράκης, αρ. πρωτ. 123, 8/1/1929.

¹⁴⁰² Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δυο πολέμων 1923-1940*, 1997, σελ. 412-416.

συνεχή δελτία πληροφοριών, την ολοένα και αυξανόμενη αποδοχή των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων από τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας, εντούτοις η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν έλαβε το μέρος καμίας πλευράς.¹⁴⁰³

Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι οι αντικεμαλικοί προετοιμάζαν ανατρεπτικό κίνημα και βολιδοσκοπούσαν τις διαθέσεις της κυβέρνησης Βενιζέλου, αν κατά πόσο η ελληνική πλευρά ενέκρινε κάτι τέτοιο και αν ήταν διατεθειμένη να συνδράμει.¹⁴⁰⁴ Μέσα του 1929, σε συνομιλία του Ρεσίντ Βέη, πρώην αυλικού της Πύλης με τον Νικόλαο Πολίτη, ο πρώτος έθεσε το ζήτημα του ανατρεπτικού κινήματος και ζήτησε να πληροφορηθεί, αν η Ελλάδα «ήτο διατεθειμένη να υποστηρίξει, εάν όχι δια των όπλων, τουλάχιστον δια της χορηγήσεως υλικού ή παντός άλλου τρόπου το κίνημα[...]

», για να λάβει την απάντηση ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν ήταν διατεθειμένη να υποστηρίξει ένα τέτοιο εγχείρημα.¹⁴⁰⁵ Ένα άλλο γεγονός που πρέπει να τονιστεί, όσον αφορά τη στάση του Βενιζέλου σε στη διαμάχη στους κόλπους της μειονότητας, ήταν η στάση του Επιθεωρητή Μειονοτήτων και στενού συνεργάτη του Βενιζέλου, Κωνστ. Στυλιανόπουλου, έναντι του ζητήματος της πιλοφορίας και του λατινικού αλφαβήτου. Το 1929 ο Στυλιανόπουλος δήλωσε στους μουσουλμάνους ότι «είναι ελεύθεροι να φορέσουν φέσι ή καπέλο, να έχουν αυτήν ή εκείνην την θρησκείαν, να προτιμούν λατινικά ή αραβικά γράμματα διότι η Κυβέρνησις τίποτε εξ αυτών δεν καταδιώκει».¹⁴⁰⁶

Το ζήτημα της διδασκαλίας του λατινικού αλφαβήτου δημιούργησε ένταση στο εσωτερικό της μουσουλμανικής κοινότητας. Αρχικά οι ελληνικές αρχές είχαν απαγορεύσει τη διδασκαλία της λατινικής γλώσσας στα μειονοτικά σχολεία, διότι δεν εναρμονιζόταν με το πρόγραμμά τους. Για το ζήτημα της γραφής, το Υπουργείο Εξωτερικών, τον Δεκέμβριο του 1928 πρότεινε να μη λάβει θέση η ελληνική κυβέρνηση στο παραπάνω ζήτημα.¹⁴⁰⁷ Ωστόσο, αρχές του 1929, μετά από προτροπή της κυβέρνησης Βενιζέλου, επετράπη η χρήση του λατινικού αλφαβήτου «κατ' ελευθέραν χρήσιν ενδιαφερομένων».¹⁴⁰⁸ Η απαγόρευση διδασκαλίας του λατινικού αλφαβήτου ανεστάλη μετά από απόφαση του πολιτικού γραφείου του πρωθυπουργού. Με βάση τον Στυλιανόπουλο, η χρήση του λατινικού αλφαβήτου δεν έπρεπε να παρεμποδισθεί αλλά ούτε και να ευνοηθεί.

¹⁴⁰³ Επί παραδείγματι, σε δελτίο πληροφοριών του στρατού, τον Δεκέμβριο του 1929, περιγραφόταν η δράση της τουρκικής προπαγάνδας, στη περιφέρεια της Ξάνθης και της Κομοτηνής, ως ιδιαίτερα δραστήρια και επικίνδυνη για τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα.¹⁴⁰³ Σκοπός της τουρκικής προπαγάνδας ήταν α) να εμψυχήσει τους μουσουλμάνους κεμαλικά αισθήματα β) να επιβάλλει τη χρήση του λατινικού αλφαβήτου και τις υπόλοιπες μεταρρυθμίσεις της Τουρκίας γ) να παρουσιάσει τη παραμονή των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης ως επισφαλής δ) να διεξάγει στρατιωτική κατασκοπεία και τέλος να ενισχύσει οικονομικά τις τουρκικές ένοπλες δυνάμεις μέσω των εράνων, της κυκλοφορίας λαχείων και της διάθεσης των εισοδημάτων των τζαμιών της Θράκης. Α.Υ.Ε./1930/Α/2/Π, Α.Σ. Στρατού, Δελτίο Δεκεμβρίου 1929, τεύχος δεύτερο.

¹⁴⁰⁴ Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./1932/ Β/1/ΙΙΙ, Πληροφορίες για Τούρκους υπηκόους και αντικεμαλικούς.

¹⁴⁰⁵ Α.Υ.Ε./1929/2/Π, Πρεσβεία Παρισίων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2950, 4/8/1929. Βλ. επίσης, Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 54, Επιστολή Ρεσίντ προς τον Πολίτη, Νις, 3/6/1929.

¹⁴⁰⁶ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 53, Έκθεση Επιθεωρητή Μειονοτήτων Κ. Στυλιανοπούλου προς τον Βενιζέλο, Αθήνα 12/7/1929.

¹⁴⁰⁷ Α.Υ.Ε./1929/Β/37, Υπ.Εξ. προς το Υπουργείο Παιδείας, αρ. πρωτ. 14163, 31/12/1928.

¹⁴⁰⁸ Α.Υ.Ε./1929/Β/37, Τηλ. Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 201, Κομοτηνή, 2/4/1929.

Ακόμη, η τουρκική πλευρά δεν επιθυμούσε να θεωρηθούν ως εγκατεστημένοι (etablis) οι μουσουλμάνοι φυγάδες της Δυτικής Θράκης.¹⁴⁰⁹ Ορισμένοι από τους αντικεμαλικούς προσπάθησαν να αποκτήσουν πιστοποιητικά μη ανταλλαξιμότητας, ωστόσο, η κυβέρνηση Βενιζέλου ήταν αρνητική στο ενδεχόμενο αυτό και εφιστούσε την προσοχή των Ελλήνων αντιπροσώπων στη Μικτή Υποεπιτροπή «*ότι ουδείς επ' ουδενί λόγω εκ των ανηκόντων εις την κατηγορίαν των 150 ανεπιθυμητών*» δεν έπρεπε να λάβει τέτοιο πιστοποιητικό.¹⁴¹⁰

Γενικότερα, η κυβέρνηση Βενιζέλου, μέχρι την υπογραφή των ελληνοτουρκικών συμφώνων του 1930, κράτησε ουδέτερη στάση, σε σχέση με το ζήτημα της διαμάχης παλαιομουσουλμάνων και κεμαλικών,¹⁴¹¹ διότι ο Βενιζέλος, κατά την άποψη μας, δεν πίστευε στην εργαλειακή χρησιμοποίηση των παλαιομουσουλμάνων ως ανάχωμα έναντι του κεμαλισμού.

Αντιθέτως, τα στελέχη της Γενικής Διοίκησης Θράκης υποστήριζαν την άποψη ότι οι παλαιομουσουλμάνοι με επικεφαλής τον πρώην Σεΐχ-ούλ- Ισλάμη, Μουσταφά Σαμπρή μπορούσαν να εξισορροπήσουν την ολοένα και αυξανόμενη κεμαλική διείσδυση στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας. Σύμφωνα με τον Επιθεωρητή Μειονοτήτων, Κωνσταντίνο Στυλιανόπουλο, που επισκέφτηκε την περιοχή τον Ιούλιο του 1929, οι παλαιομουσουλμάνοι έχαιραν της υποστήριξης της Γενικής Διοίκησης αλλά στερούνταν των μέσων και της έντασης που είχαν στη διάθεσή τους οι κεμαλιστές.¹⁴¹² Ένας ακόμη λόγος της «κρατικής ουδετερότητας» μπορεί να αναζητηθεί στο γεγονός ότι ο Βενιζέλος, έχοντας ως στόχο την προσέγγιση με την κεμαλική Τουρκία, απέφυγε να στηρίξει την παλαιομουσουλμανική παράταξη, διότι έτσι θα προκαλούσε την αντίδραση των κεμαλικών.

Το ζήτημα των αντικεμαλικών της Δυτικής Θράκης παρέμεινε στάσιμο μέχρι τα μέσα του 1930. Ωστόσο, η αναθέρμανση των ελληνοτουρκικών σχέσεων δημιούργησε νέα δεδομένα στο εν λόγω ζήτημα. Το ζήτημα τέθηκε ως εξής: Ο Βενιζέλος, κατά τη διάρκεια των ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων, μετέφερε τα παράπονα ορισμένων Κωνσταντινουπολιτών και ζήτησε από τον Τούρκο πρωθυπουργό, Ισμέτ Ινονού, να του εκφράσει, αν είχε κάποιο παράπονο για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης. Ο Ινονού ανέφερε στον Βενιζέλο ότι στη Δυτική Θράκη βρίσκονταν ορισμένοι από αυτούς, οι οποίοι, βάσει της Συνθήκης της Λωζάννης, δεν μπορούσαν να επιστρέψουν στην Τουρκία και μηχανορραφούσαν σε βάρος του κεμαλικού καθεστώτος. Ο Βενιζέλος, πριν καν του το ζητήσει ο Ινονού, του ανακοίνωσε ότι θα τους απομάκρυνε, αρκεί να επρόκειτο για Οθωμανούς υπηκόους.¹⁴¹³ Όσον αφορά το μέγεθος της συγκεκριμένης ομάδας, που είχε βρει καταφύγιο στο έδαφος της Δυτικής Θράκης, ο Βενιζέλος επέμενε ότι επρόκειτο περί «*αριθμού μικροτάτου*».¹⁴¹⁴

¹⁴⁰⁹ Α.Υ.Ε./1931/Β/37, Ε.Α. στην 9^η Μικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής προς την Ε.Α. της Μ.Ε.Α.Ε.Π, αρ. πρωτ. 315, Κομοτηνή, 21/11/1930.

¹⁴¹⁰ Α.Υ.Ε./1931/Β/37, Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Θράκης, αρ. πρωτ. 14701, 21/11/1930.

¹⁴¹¹ Manrogordatos, *Stillborn Republic...*, σελ. 243.

¹⁴¹² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 53, Έκθεση Επιθεωρητή Μειονοτήτων Κ. Στυλιανοπούλου..., ό.π.,

¹⁴¹³ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 22^η της 20/12/1930, σελ. 462. Βλ. επίσης, Αναστασιάδου, ό.π., σελ. 73.

¹⁴¹⁴ Ο Μιχαλακόπουλος ανέφερε 12 ή 13 άτομα. Ό.π., σελ. 463.

Το ζήτημα των αντικεμαλικών της Δυτικής Θράκης συζητήθηκε και στη Βουλή, επ' αφορμή της κύρωσης του ελληνοτουρκικού συμφώνου του 1930. Στη συγκεκριμένη συνεδρίαση, ο βουλευτής Ιωάννης Ράλλης έκανε λόγο για εκδίωξη Οθωμανών υπηκόων από τη Θράκη, οι οποίοι «σωρεία» απελαύνονταν. Ο Βενιζέλος απάντησε ότι αυτά ήταν δημοσιογραφικές αναλήθειες, ενώ σύμφωνα με τον Μιχαλακόπουλο δεν μπορούσε ένα κράτος να κρατά υπόπτους.¹⁴¹⁵ Η θέση της κυβέρνησης Βενιζέλου ήταν ότι δεν επρόκειτο οι συγκεκριμένοι να παραδοθούν στην Τουρκία, ενώ η ελληνική κυβέρνηση θα τους παρείχε οτιδήποτε χρειαζόνταν, αρκεί να εγκαταλείψουν το ελληνικό έδαφος. Η παρουσία τους μπορούσε να διαταράξει τις φιλικές σχέσεις των δυο κρατών. Με την άποψη αυτή συμφωνούσε και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, δεδομένου ότι η Ελλάδα είχε λάβει την απόφαση να συνάψει στενότερες σχέσεις με την Τουρκία, οπότε τέτοιες ενέργειες έπρεπε να εκλείψουν.

Στην ίδια συνεδρίαση της Βουλής, γινόταν λόγος ότι σε συνάντηση του Βενιζέλου με τον Γενικό Διοικητή Θράκης, ο πρώτος ζήτησε να ενημερωθούν οι αντικεμαλικοί για το νέο κλίμα στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Συν τοις άλλοις, ζήτησε από τον Γενικό Διοικητή Θράκης να τους δηλώσει ότι «η παρουσία σας δεν μας είναι ευχάριστος. Λοιπόν σας παρακαλούμεν, δεν σας λέμε να φύγετε εντός 12 ή 20 ημερών ή εντός 2 μηνών, εξετάσετε να δήτε που θέλετε να πάτε και ημείς θα σας διευκολύναμεν εις την εκεί μετάβασιν σας».¹⁴¹⁶

Τον Δεκέμβριο του 1930 η Γενική Διοίκηση Θράκης, κατόπιν εντολής της κυβέρνησης Βενιζέλου, αποφάσισε την απέλαση 13 ατόμων.¹⁴¹⁷ Στους συγκεκριμένους δόθηκε προθεσμία προς αναχώρηση μέχρι τα μέσα Ιανουαρίου του 1931, αλλά παρατάθηκε μέχρι τα τέλη Φεβρουαρίου του ίδιου έτους. Ένα άλλο πρόβλημα που αντιμετώπισε η ελληνική κυβέρνηση ήταν το γεγονός ότι οι απελαθέντες δεν μπορούσαν να λάβουν θεώρηση διαβατηρίου απ' άλλο κράτος. Στην περίπτωση αυτή, που δεν θα μπορούσαν να απελαθούν, η ελληνική κυβέρνηση θα τους επέτρεπε να εγκατασταθούν εντός της Ελλάδας αλλά επ' ουδενί λόγω στη Δυτική Θράκη. Η σημαντικότερη απομάκρυνση ήταν του πρώην Σεΐχ-ουλ-Ισλάμη, Μουσταφά Σαμπρή, ο οποίος διέμενε στην Ξάνθη και ζήτησε να μετοικήσει στην Πάτρα. Σύμφωνα με την άποψη του Υπουργείου Εξωτερικών, η αίτησή του για μετακίνηση έπρεπε να γίνει δεκτή, ωστόσο, έπρεπε να μην ανακοινωθεί, ώστε να επιτύχει η ελληνική πλευρά να απομακρυνθούν ορισμένοι αντικεμαλικοί από τη χώρα.¹⁴¹⁸

Η κυβέρνηση Βενιζέλου ανέμενε παρόμοια κίνηση και από την πλευρά της Τουρκίας. Για παράδειγμα, η ελληνική πλευρά ζητούσε την απομάκρυνση του Παπα-Ευθύμ και όσων στήριζαν την προσπάθειά του, κάτι το οποίο δεν συνέβη.¹⁴¹⁹ Αν η Τουρκία προχωρούσε στο συγκεκριμένο μέτρο, δεν αποκλείεται η ελληνική κυβέρνηση να απομάκρυνε το σύνολο των αντικεμαλικών της Δυτικής Θράκης.

¹⁴¹⁵ Ο.π., σελ. 462 και Καθημερινή, 18-20/12/1930.

¹⁴¹⁶ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ό.π., σελ. 463.

¹⁴¹⁷ Α.Υ.Ε./1931/Β/37, Απόφαση Γ.Δ. Θράκης, αρ. πρωτ. 748, 10/12/1930.

¹⁴¹⁸ Α.Υ.Ε./1931/Β/37, Πολιτικό τμήμα Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα, 16/1/1931.

¹⁴¹⁹ Αναστασιάδου, ό.π., σελ. 74.

Οι αντικεμαλικοί βρίσκονταν σε απελπιστική θέση όσον αφορά το επίπεδο διαβίωσής τους. Το 1923 είχε υπάρξει νομοθετική διάταξη υπέρ των ξένων που υπηρέτησαν στον ελληνικό στρατό στο μέτωπο της Μ. Ασίας, ώστε να λάβουν σύνταξη. Το ελληνικό κράτος κατέβαλε επιδόματα σε Κιρκάσιους, αλλά δεν διέθετε πια τους πόρους και την πολιτική βούληση για να συνεχίσει την καταβολή των συγκεκριμένων επιδομάτων.¹⁴²⁰ Η κυβέρνηση Βενιζέλου ήταν αποφασισμένη να δώσει στους συγκεκριμένους μουσουλμάνους να καταλάβουν ότι «*όπως δέον να επιδιώξουν μόνοι των να εξοικονομήσουν τα προς το ζην καθ' όσον το κράτος δεν είναι δυνατόν επ' απείρον να συντηρή αυτούς*».¹⁴²¹ Το ελληνικό κράτος επεδίωκε να κόψει τον ομφάλιο λώρο με τους αντικεμαλικούς και να πάψει να τους παρέχει επιδόματα και άλλες διευκολύνσεις.¹⁴²² Στο εξής, όσον αφορά τα επιδόματα, η καταβολή τους θα γινόταν εφ' άπαξ, ενώ θα τους χορηγούσε τα έξοδα για την αναχώρησή τους από τη Δυτική Θράκη.¹⁴²³

Τα έξοδα, λοιπόν, μετακίνησης των αντικεμαλικών βάρυναν την ελληνική πλευρά και δεν ήταν λίγα. Για παράδειγμα, ο άλλοτε Γενικός διοικητής Προύσας, Αζίζ Νουρή, ζήτησε να μεταβεί μαζί με τη δωδεκαμελή οικογένειά του στην Αίγυπτο. Γενικότερα, από την αρχαική έρευνα προκύπτει ότι οι αντικεμαλικοί, στην πλειονότητα τους, Κιρκάσιοι, αποχωρούσαν από τη Δυτική Θράκη με προορισμό την Συρία, την Παλαιστίνη, τη Σερβία και την Αίγυπτο. Ωστόσο, επειδή ορισμένες χώρες δεν τους δέχτηκαν, παρέμειναν στην Αθήνα ή στάλθηκαν σε άλλες πόλεις της Ελλάδας. Ορισμένοι απ' αυτούς κατέφυγαν στη Μακεδονία, όπου μπόρεσαν να αφεθούν ελεύθεροι να ασκήσουν βιοποριστικά επαγγέλματα, με την αυστηρή, όμως, επισήμανση της μη επανόδου στη Δυτική Θράκη.¹⁴²⁴ Ζητήθηκε, επίσης, από τους αντικεμαλικούς που αναχωρούσαν για το εξωτερικό να υπογράψουν δήλωση ότι δεν επρόκειτο να επανέλθουν στην Ελλάδα.¹⁴²⁵ Εν τέλει, από τον Ιανουάριο έως τον Απρίλιο του 1931 απομακρύνθηκαν και οι 13 ανεπιθύμητοι αντικεμαλικοί από τη Δυτική Θράκη.

Η απομάκρυνση των αντικεμαλικών λειτούργησε ευνοϊκά για την αποδοχή των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων από τη μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης. Μέσα σε έξι μήνες από την αποχώρηση του Σαμπρή (Απρίλιος του 1931), οι ελληνικές αρχές κατέγραφαν θεαματική στροφή της μειονότητας προς τα μεταρρυθμιστικά κελεύσματα του κεμαλισμού.¹⁴²⁶ Παράλληλα, η απομάκρυνσή τους από τη Δυτική Θράκη επιτάχυνε την είσοδο της λατινικής γραφής στα μουσουλμανικά σχολεία.¹⁴²⁷

Στο ερώτημα, ποιοι λόγοι ώθησαν τον Βενιζέλο στην απόφαση απομάκρυνσης των αντικεμαλικών από τη Δυτική Θράκη, σε έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών προς την ελληνική πρεσβεία Παρισίων τον Αύγουστο του 1931, διαβάζουμε τα εξής:

¹⁴²⁰ Α.Υ.Ε./1928/6/4, Υπουργείο Στρατιωτικών προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 830/430, 30/4/1928.

¹⁴²¹ Α.Υ.Ε./1931/Β/Ι/Χβ, Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Θράκης, αρ. πρωτ. 4950, 17/4/1931.

¹⁴²² Α.Υ.Ε./1931/Β/Ι/Χβ, Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 13913, 4/11/1931.

¹⁴²³ Α.Υ.Ε./1931/Β/Ι/Χβ, Υπ.Εξ. προς Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού, αρ. πρωτ. 5569, 27/4/1931.

¹⁴²⁴ Α.Υ.Ε./1931/Β/37, Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 6137, 7/5/1931.

¹⁴²⁵ Α.Υ.Ε./1931/Β/37, Πολιτικό προς το Διοικητικό τμήμα του Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 6126, 25/4/1931.

¹⁴²⁶ Κλάψης, *ό.π.*, σελ. 372.

¹⁴²⁷ Ανδρεάδης, *ό.π.*, σελ. 18 και Αναστασιάδου, *ό.π.*, σελ. 75.

*«Η ελληνική κυβέρνησις εν τη επιθυμία της όπως φανή ευάρεστος εις την κυβέρνησιν της Άγκυρας επεδίωξε πράγματι και επέτυχε την απομάκρυνσιν εκείνων εκ των αντικεμαλικών [...] του καταλόγου των 150 ανεπιθυμητών της Συνθήκης της Λωζάννης, οίτινες είχαν εγκατασταθή εν τη Δυτική Θράκη».*¹⁴²⁸

Πράγματι, η ελληνική κυβέρνηση στην προσπάθειά της να δώσει ένα ακόμη δείγμα των ειλικρινών αισθημάτων της προς την Τουρκία αποφάσισε την απομάκρυνση των κυριότερων αντικεμαλικών Τούρκων από τη λίστα των 150, που είχαν καταφύγει στη Δυτική Θράκη. Το κριτήριο των αγαστών σχέσεων με την Τουρκία κυριάρχησε στο τρόπο σκέψης και δράσης της κυβέρνησης Βενιζέλου.

1.6. Έκθεση του Κωνσταντίνου Στυλιανόπουλου για την κατάσταση της μουσουλμανικής μειονότητας το 1929.

Μια από τις πρώτες προτεραιότητες του Βενιζέλου, μόλις ανέλαβε την εξουσία, ήταν η καταγραφή της κατάστασης των μειονοτήτων και ιδιαίτερα της μουσουλμανικής μειονότητας. Για τον σκοπό αυτό περιόδευσε στη Θράκη το 1929, ο Γενικός Επιθεωρητής Μειονοτήτων, Κωνστ. Στυλιανόπουλος. Στην παρακάτω έκθεσή του προς τον Βενιζέλο, σκιαγραφούσε την κατάσταση της μουσουλμανικής μειονότητας. Περιέγραφε τους μουσουλμάνους ως λαό γεωργικό, νομοταγή, φανατικό, ολιγαρκή και φιλόπονο, χωρίς πνευματικές ανάγκες, πληθυσμό ο οποίος, όμως, *«δεν αγαπά τους Έλληνας ουδ' εμπιστεύεται την ελληνικήν διοίκησιν, την οποίαν θεωρεί ζυγόν της ανάγκης δια να ζήση και υπόκειται εις την βίαν και το πεπρωμένον»*, ενώ ήλπιζε ότι θα ζούσε *«καλά υπό την Ελληνικήν διοίκησιν μόνο εάν η Ελλάς έχη συμφέροντα διεθνή να τον περιποιηθή ή όταν η Τουρκία επιβάλλεται»*. Ως μειονοτική οντότητα συνέδεε την ύπαρξή τους με τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης.¹⁴²⁹ Στην έκθεσή του αναλύονται μια σειρά από ζητήματα, τα οποία απασχολούσαν τις σχέσεις της ελληνικής διοίκησης με τη μουσουλμανική μειονότητα.

1.6.1. Απόψεις του Επιθεωρητή Μειονοτήτων σε σχέση με το ζήτημα των μουφτήδων

Όσον αφορά τον τρόπο εκλογής των μουφτήδων, ο Στυλιανόπουλος θεωρούσε ότι *«η πιστή εφαρμογή της συνθήκης της Λωζάννης και η αμοιβαιότης δια την εν Κων/πόλει Ελλην. Μειονότητα μας επιβάλλουν, νομίζω, εγκαίρως να το κανονίσωμεν και κατά τον μάλλον ικανοποιητικόν δια τα Ελλην. Συμφέροντα τρόπον»*. Σύμφωνα με τον Στυλιανόπουλο, οι εν ενεργεία μουφτήδες δεν επιθυμούσαν τη διενέργεια εκλογών, διότι πίστευαν στην επικράτηση των κεμαλικών. Την ίδια άποψη εξέφραζε και η Γενική Διοίκηση, φοβούμενη την κατίσχυση τους.

¹⁴²⁸ Α.Υ.Ε./1931/Β/Ι/Χβ, Υπ.Εξ. προς τη Πρεσβεία Παρισίων, αρ. πρωτ. 10944, 18/8/1931.

¹⁴²⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 53, Έκθεση Επιθεωρητή Μειονοτήτων Κ. Στυλιανοπούλου..., ό.π.,

Ο Επιθεωρητής Μειονοτήτων θεωρούσε ότι οι μουφτήδες έπρεπε να εκλέγονται από τους εν ενεργεία ιερωμένους, στο πρότυπο που γίνονταν οι εκλογές του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Συγκεκριμένα, «*Μόνον οι εν ενεργεία ουλεμάδες οι διδάσκοντες εις τα ιεροσπουδαστήρια και οι χατίπηδες και ιμάμηδες είναι ορθόν κατά την αντίληψιν μου να λαμβάνουν μέρος ως εκλογείς*». Όσον αφορά το θεσμό του αρχιμουφτή, σύμφωνα με τον Στυλιανόπουλο, η ύπαρξη του ήταν περιττή, πολυδάπανη και πολιτικά ασύμφορη. Η ανταλλαγή των πληθυσμών, η κατάργηση του Χαλιφάτου και οι λοιπές μεταρρυθμίσεις της Άγκυρας εξαφάνισαν τους λόγους δημιουργίας θέσης αρχιμουφτή στην Ελλάδα. Σχετικά με τη διαμάχη μεταξύ των μουφτήδων και των νεωτεριστών, ο Στυλιανόπουλος πίστευε ότι «*καλόν θα ήτο να μην αναμιχθώμεν επί του παρόντος εις το ζήτημα τούτο και ν' αφίσωμεν τα πράγματα ακόμη να εξελιχθούν*».

Τα όργανα της τουρκικής προπαγάνδας ασκούσαν πιέσεις στους θρησκευτικούς λειτουργούς να προσαρμοστούν στα «*νέα*» δεδομένα. Λόγω των «*ανώμαλων ιεροπραξιών*», οι μουφτήδες ζήτησαν την προστασία του ελληνικού κράτους. Στηριζόμενοι στο άρθ. 68 του καταστατικού χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος, σύμφωνα με το οποίο, ιερέας που τελούσε γάμο, άνευ επισκοπικής άδειας, τιμωρούνταν. Παρόμοια διάταξη ζήτησαν να ισχύσει και για τις περιπτώσεις των μουσουλμάνων. Απαίτησαν, επίσης, την τιμωρία «*των εκτελούντων και πάσαν άλλην ιεροπραξίαν χωρίς να έχουν αρμοδιότητα ανεγνωρισμένην υπό των μουφτήδων*». Πρωτοστάτης υπήρξε ο μουφτής Κομοτηνής, ο οποίος δεχόταν ισχυρές πιέσεις από την κεμαλική προπαγάνδα.¹⁴³⁰ Εν τούτοις, ο Στυλιανόπουλος πρότεινε στον Βενιζέλο να μην ισχύσει κάτι τέτοιο, δεδομένου ότι «*δεν πρέπει, νομίζω, να δείξωμεν υπερβολικόν ζήλον εις ιδιαίτερα προστατευτικά μέτρα επί του προκειμένου, αλλά να διωχθούν δικαστικώς οι αντιποιούμενοι το θρησκευτικόν αξίωμα κατόπιν παραγγελίας των μουφτήδων*».¹⁴³¹

Συμπερασματικά, ο Στυλιανόπουλος, ανέφερε ότι όσον αφορά τον τρόπο εκλογής των μουφτήδων, δεν συμφωνούσε με τις διατάξεις του Ν. 2345/1920. Από την άλλη πλευρά, οι μουφτήδες υποστήριζαν ότι α) δεν μπορούσαν να αλιεύουν ψήφους από τους μουσουλμάνους πολίτες, β) επί τουρκοκρατίας, οι θρησκευτικοί αρχηγοί διορίζονταν από τον Σεΐχ-ουλ-Ισλάμη, γ) σε καμία θρησκεία, οι θρησκευτικοί αρχηγοί δεν διορίζονταν από τους πολίτες, δ) οι πολίτες δεν ήταν σε θέση να επιλέξουν θρησκευτικό αρχηγό και ε) μεταξύ των πολιτών, που συμπεριλαμβάνονταν στους εκλογικούς καταλόγους, υπήρχαν και ονόματα κεμαλικών που προσπαθούσαν να αποδομήσουν τη μουσουλμανική θρησκεία.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Στυλιανόπουλο, δικαίωμα εκλογής του μουφτή έπρεπε να έχουν α) οι ενεργεία και πρώην θρησκευτικοί λειτουργοί, β) οι διευθυντές και διδάσκαλοι των θρησκευτικών μαθημάτων στα ιεροσπουδαστήρια, γ) οι διατελέσαντες μουφτήδες και δ) οι έχοντες προσόντα θρησκευτικού λειτουργού. Μολαταύτα, μεταξύ των παραπάνω κατηγοριών υπήρχαν πολλοί «*νεωτερίζοντες και*

¹⁴³⁰ Βλ. επίσης, Aarbakke, *ό.π.*, σελ. 77-80, 84-85.

¹⁴³¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 53, Έκθεση Επιθεωρητή Μειονοτήτων Κ. Στυλιανοπούλου..., *ό.π.*,

αναμένοντες την ευκαιρίαν να ανατρέψουν τα του Κορανίου συμφώνως προς τας μεταρρυθμίσεις της Άγκυρας».¹⁴³²

1.6.2. Η εκλογική συμπεριφορά της μουσουλμανικής μειονότητας.

Όσον αφορά το ζήτημα των εκλογών, σύμφωνα με τον Στυλιανόπουλο, οι μουσουλμάνοι μόνο στις δημοτικές εκλογές ψήφιζαν με τους χριστιανούς. Στις βουλευτικές και στις εκλογές της Γερουσίας ψήφιζαν σε ξεχωριστά εκλογικά τμήματα. Ο Στυλιανόπουλος πρότεινε να εφαρμοστεί το σύστημα των βουλευτικών εκλογών και στις δημοτικές – κοινοτικές, ώστε να μην εξαρτάται το αποτέλεσμα από τις διαθέσεις των μουσουλμάνων.¹⁴³³

Στις εκλογές 1920, η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης (ανατολική και Δυτική) ψήφισε το βενιζελικό κόμμα, ωστόσο δεν είχε και άλλη επιλογή, δεδομένου ότι απαγορεύτηκε στους αντιβενιζελικούς να θέσουν υποψηφιότητα.¹⁴³⁴ Μετά τις εκλογές, οι εκλεγέντες μουσουλμάνοι βουλευτές προσχώρησαν στην αντιβενιζελική παράταξη. Εν συνεχεία, το άρθρο 39 της Σύμβασης Ανταλλαγής της Λωζάννης αναφερόταν στα αστικά και πολιτικά δικαιώματα των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης. Ακολούθησε, η νομοθετική ρύθμιση σχετικά με τη δημιουργία ξεχωριστών Εκλογικών Συλλόγων για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης και τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης.¹⁴³⁵

Σύμφωνα με την ελληνική κυβέρνηση, το μέτρο των ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων, βάσει του οποίου οι δυο παραπάνω μειονότητες ψήφιζαν σε διαφορετικά εκλογικά τμήματα απ' αυτά των χριστιανών, είχε ως στόχο την εκπροσώπηση των μειονοτήτων στη Βουλή, ανάλογα με την αριθμητική τους δύναμη (οι μουσουλμάνοι είχαν τη δυνατότητα να εκλέξουν 4 βουλευτές).¹⁴³⁶ Στις εκλογές του 1923 οι μουσουλμάνοι ψήφισαν σε συγκεκριμένα εκλογικά τμήματα. Το συγκεκριμένο εκλογικό σύστημα εφαρμόστηκε στις βουλευτικές εκλογές και στις εκλογές της Γερουσίας, το χρονικό διάστημα 1928-1933. Στη συνέχεια, ο Ν. 5493/1932, «περί εκλογής Βουλευτών», όριζε ότι οι Εβραίοι και οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν «ιδίον εκλογικόν κατάλογον» (άρθ. 1).¹⁴³⁷ Με τον Α.Ν. της 30/12/1935 καταργήθηκε η συγκεκριμένη διάταξη, επειδή θεωρήθηκε αντισυνταγματική.¹⁴³⁸

Τα δικαιώματα της μουσουλμανικής μειονότητας αποτέλεσαν ένα από τα κριτήρια της πολιτικής συμπεριφοράς των μουσουλμάνων βουλευτών.¹⁴³⁹ Οι μειονοτικοί βουλευτές απείχαν από τις συζητήσεις του κοινοβουλίου, εκτός και αν αφορούσαν ζητήματα που άπτονταν των δικαιωμάτων της μειονότητας.¹⁴⁴⁰ Οι

¹⁴³² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 107, Έκθεση Στυλιανόπουλου προς τον Βενιζέλο, σχετικά με τη δεύτερη επίσκεψη του στη Δυτική Θράκη, Αθήνα, 15/1/1930.

¹⁴³³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 53, Έκθεση Επιθεωρητή Μειονοτήτων Κ. Στυλιανοπούλου..., *ό.π.*,

¹⁴³⁴ Aarbakke, *ό.π.*, σελ. 72.

¹⁴³⁵ Βλ. περισσότερα Κεφ. Ε', Εβραίοι 2.6. «Το ζήτημα των ξεχωριστών εκλογ. καταλόγων».

¹⁴³⁶ Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 826, Κομοτηνή, 11/8/1928.

¹⁴³⁷ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 168, 21/5/1932.

¹⁴³⁸ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 636, 30/12/1935.

¹⁴³⁹ Ladas, *ό.π.*, σελ. 547.

¹⁴⁴⁰ Νικολακόπουλος, σελ. 176. Τσιούμης, 190. Η σημαντικότερη πρωτοβουλία των μουσουλμάνων ήταν το αίτημα προς τον Βενιζέλο, με σκοπό την εκπόνηση ενός νέου νόμου για τη μουσουλμανική

πελατειακές σχέσεις και ο έλεγχος της μειονοτικής ψήφου από συγκεκριμένους πολιτευτές αποτελούσαν τα βασικά χαρακτηριστικά της εκλογικής συμπεριφοράς των μουσουλμάνων.¹⁴⁴¹ Οι μειονοτικοί βουλευτές λειτουργούσαν ως μεσάζοντες ανάμεσα σ' όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές (μουσουλμανική μειονότητα – ελληνικές αρχές – τουρκικό κράτος).¹⁴⁴²

Γενικότερα, υπήρχε μια ρευστή κατάσταση μεταξύ των πολιτικών κομμάτων και της μειονότητας. Τα πολιτικά κόμματα απέφευγαν να δημιουργήσουν πολιτικές οργανώσεις και συλλόγους εντός της μειονότητας, ενώ διαπραγματεύονταν τη μειονοτική ψήφο, τις παραμονές των εκλογών.¹⁴⁴³ Ένα άλλο χαρακτηριστικό της εκλογικής συμπεριφοράς της μειονότητας ήταν το γεγονός ότι οι μουσουλμάνοι υποστήριζαν το κόμμα εξουσίας, οποιοδήποτε και αν ήταν αυτό (βενιζελικό - αντιβενιζελικό). Ως εκ τούτου, ήταν πολύ συχνές οι μετακινήσεις μουσουλμάνων βουλευτών μεταξύ των δυο βασικών κομματικών παρατάξεων του Μεσοπολέμου.¹⁴⁴⁴ Είναι γεγονός ότι η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης υποστήριζε, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, το Κόμμα των Φιλελευθέρων,¹⁴⁴⁵ ωστόσο, από το 1933 υπήρξε μια στροφή των μουσουλμάνων προς την αντιβενιζελική παράταξη.¹⁴⁴⁶

Η διαμάχη στο εσωτερικό της μειονότητας, μεταξύ κεμαλιστών και παλαιομουσουλμάνων, μεταφέρθηκε και στο χώρο των εκλογών.¹⁴⁴⁷ Μολαταύτα, δεν μπορούμε να προβούμε σε γενικεύσεις, όσον αφορά τις εκλογικές συμμαχίες μεταξύ των μειονοτικών βουλευτών και των πολιτικών κομμάτων. Εν ολίγοις, δεν μπορεί να γίνει λόγος ότι οι κεμαλιστές υποστήριζαν το αντιβενιζελικό κόμμα, ενώ οι παλαιομουσουλμάνοι το βενιζελικό. Όπως προείπαμε, δεν υπήρχαν ιδεολογικά στεγανά στις προτιμήσεις των μειονοτικών βουλευτών, ενώ πολύ συχνά οι μειονοτικοί βουλευτές άλλαζαν κομματικό στρατόπεδο.¹⁴⁴⁸ Συν τοις άλλοις, τα δυο μεγάλα κόμματα της μεσοπολεμικής περιόδου απείχαν από το να πάρουν θέση υπέρ της μιας ή της άλλης παράταξης, συντελώντας έτσι στη διάσπασή της σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό.¹⁴⁴⁹

Ωστόσο, στο εσωτερικό της μειονότητας είχαν δημιουργηθεί τρεις παρατάξεις, ως αποτέλεσμα της διαμάχης μεταξύ νεωτεριστών και παλαιομουσουλμάνων: α) οι νεωτεριστές, με επικεφαλής τον Χατίπ Γιοσούφ Σαλίογλου, β) οι ακραιφνείς αντικεμαλιστές παλαιομουσουλμάνοι με αρχηγό τον Αλή Ριζά Αχμέτογλου και τέλος,

μειονότητα, τον Ιούνιο του 1930. Το συγκεκριμένο σχέδιο νόμου παρείχε στη μειονότητα αυξημένες ελευθερίες όσον αφορά τη διαχείριση των κοινοτικών ζητημάτων που αφορούσαν τη μειονότητα. Ωστόσο, ο Νόμος δεν επικυρώθηκε ποτέ. Τούντα - Φεργάδη, *Μειονότητες στα Βαλκάνια. Βαλκανικές Διασκέψεις 1930-1934*, 1994, σελ. 192-202. Επίσης, Aarbakke, *ό.π.*, σελ. 76.

¹⁴⁴¹ *Ο.π.*, σελ. 74.

¹⁴⁴² *Ο.π.*, σελ. 74-75.

¹⁴⁴³ *Ο.π.*, σελ. 73.

¹⁴⁴⁴ Τσιούμης, *Η Μουσουλμανική Μειονότητα...*, σελ. 186, 194.

¹⁴⁴⁵ Μαντογορδάτος, *ό.π.*, σελ. 231.

¹⁴⁴⁶ Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σελ. 180-181, 201.

¹⁴⁴⁷ Τσιούμης, *ό.π.*, σελ. 194.

¹⁴⁴⁸ Βλ. την περίπτωση του Χατίπ Γιοσούφ Σαλίογλου όπου το 1932 εκλέχθηκε βουλευτής με το Κόμμα των Φιλελευθέρων ενώ στη συνέχεια προσχώρησε στο Λαϊκό Κόμμα με το οποίο εκλέχθηκε γερουσιαστής το 1934 και βουλευτής τον επόμενο χρόνο. Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σελ. 183.

¹⁴⁴⁹ *Ο.π.*, σελ. 180.

οι μετριοπαθείς μουσουλμάνοι από τους οποίους ξεχώριζαν οι Αλή Γκαλήπ και Χασάν Αγά, οι οποίοι αν και ήταν παραδοσιακοί μουσουλμάνοι, εντούτοις αποδέχονταν ορισμένες από τις μεταρρυθμίσεις του κεμαλικού καθεστώτος.¹⁴⁵⁰ Μετά την ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1930, οι νεωτεριστές εδραίωσαν τη θέση τους εντός της μειονότητας και τάχθηκαν με την αντιβενιζελική παράταξη.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι σε αντίθεση με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, οι μουσουλμάνοι αντέδρασαν στην κατάργηση των ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων.¹⁴⁵¹ Η στάση τους επιβεβαιώνει τη θέση ότι τα μέλη της μειονότητας επιθυμούσαν να διατηρήσουν την ιδιότητα του μειονοτικού. Γενικότερα, σε αντίθεση με τους Εβραίους, οι μουσουλμάνοι δεν αποτέλεσαν αντικείμενο δημόσιας αντιπαράθεσης, διότι είχαν την τάση να τάσσονται με οποιοδήποτε κόμμα βρισκόταν στην εξουσία.¹⁴⁵²

1.6.3. Οι απόψεις του Επιθεωρητή Μειονοτήτων σε σχέση με τον τρόπο διοίκησης της μειονότητας

Σύμφωνα με τον Στυλιανόπουλο, το θεσμοθετημένο νομοθετικό πλαίσιο, αν και κάλυπτε απόλυτα τους μουσουλμάνους, στην πράξη δεν εφαρμοζόταν. Η ευθυγράμμιση της ελληνικής νομοθεσίας με τη Συνθήκη της Λωζάννης (άρθρο 42 της συνθήκης) έπρεπε να αποτελέσει άμεση προτεραιότητα της ελληνικής Πολιτείας.¹⁴⁵³ Έπρεπε, επίσης, να μελετηθεί ξανά το σύστημα συγκρότησης και διοίκησης της μουσουλμανικής μειονότητας, στη βάση διοικητικών και όχι νομοθετικών μέτρων.¹⁴⁵⁴

Στην ίδια έκθεση επισημαίνεται το αρνητικό κλίμα στις σχέσεις μειονότητας και Πολιτείας, τα οποία επιτεινόταν από την προπαγάνδα της Άγκυρας. Ο Στυλιανόπουλος πίστευε ότι η ευμενής πολιτική των ημέτερων αρχών έναντι των παλαιομουσουλμάνων, ως αφοσιωμένων στη ελληνική διοίκηση, δεν ήταν βάσιμη. «Πάντες σχεδόν οι μουσουλμάνοι» τηρούσαν την ίδια στάση έναντι της Ελλάδας, με τη διαφορά ότι οι νεωτερίζοντες είχαν αφήσει στην άκρη τον φανατισμό της θρησκευτικής παράδοσης και τα παλαιά ήθη και έθιμα και φλέρταραν με οτιδήποτε το προοδευτικό.

Η τοπική διοίκηση, σύμφωνα με τον Επιθεωρητή Μειονοτήτων, χαρακτηριζόταν α) από έλλειψη ενότητας των διαφόρων υπηρεσιών, β) διαφορετικότητα αντιλήψεων των διάφορων διοικητικών κέντρων, γ) πολιτικολογία ορισμένων υπαλλήλων και τέλος άγνοια «ωρισμένης κατευθύνσεως». Αν στα παραπάνω προσθέσουμε και τις άστοχες ενέργειες διάφορων Γενικών Διοικητών, σε σχέση με την παρεμπόδιση εφαρμογής των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων, στο

¹⁴⁵⁰ Ο.π., σελ. 184.

¹⁴⁵¹ Aarbakke, *ό.π.*, σελ. 74.

¹⁴⁵² Νικολακόπουλος, *ό.π.*, σελ. 177.

¹⁴⁵³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 53, Έκθεση Επιθεωρητή Μειονοτήτων Κ. Στυλιανοπούλου..., *ό.π.*,

¹⁴⁵⁴ Ο.π., Συνολικά, η Γ.Δ. Θράκης κατέθεσε 3 σχέδια νόμου τα οποία όμως παρουσίαζαν ελλείψεις ή δεν λάμβαναν υπόψη τους, τη Συνθήκης της Λωζάννης. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 145, Σχέδιο Νόμου «περί διοικήσεως της τουρκικής κοινότητας Δυτικής Θράκης», 1932.

εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας Δυτικής Θράκης, τότε δημιουργούνταν η εικόνα μιας κακοδιοικούμενης και διωκόμενης μειονότητας. Ιδιαίτερα, η ανάμειξη της διοίκησης στα κοινοτικά ζητήματα της μειονότητας, θεωρήθηκε κατάφωρη παραβίαση των δικαιωμάτων της.¹⁴⁵⁵ Η ανάμειξη αυτή, υπήρξε το αποτέλεσμα της προσπάθειας της τοπικής διοίκησης, να πάρει θέση στη διαμάχη μεταξύ παλαιομουσουλμάνων και νεωτεριστών, ενώ δεν έλειψαν και οι δοσοληψίες μεταξύ μουσουλμάνων και ελληνικής διοίκησης.¹⁴⁵⁶

Αναμφισβήτητα, η εγγύτητα της Γενικής Διοίκησης Θράκης με τη μουσουλμανική μειονότητα, οδήγησε τα στελέχη της να αντιμετωπίζουν διαφορετικά τα ζητήματα της μειονότητας. Η Γενική Διοίκηση πρότεινε μέτρα, όπως η απαλλοτρίωση των μεγάλων μουσουλμανικών τσιφλικιών προς όφελος των προσφύγων, γεγονός που θα ενίσχυε την ελληνικότητα της Θράκης. Οι πρόσφυγες κατέστησαν τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης, μειονότητα, ενώ πριν την άφιξή τους ήταν το πλειοψηφούν στοιχείο. Επιπλέον, αντιμετώπιση της εχθρικής στάσης του Τούρκου προξένου Κομοτηνής, διότι έβλαπτε τα εθνικά συμφέροντα της χώρας και τέλος ποινική δίωξη και εκτοπισμό οποιουδήποτε προκαλούσε ερεθισμό των πνευμάτων της τοπικής κοινωνίας, είτε επρόκειτο για αντικεμαλικούς είτε για κεμαλικούς.¹⁴⁵⁷

Οι παραπάνω προτάσεις δεν έτυχαν της επιδοκιμασίας της κυβέρνησης Βενιζέλου. Η κυβέρνηση στην Αθήνα «σκεφτόταν» διαφορετικά, αναφορικά με τα ζητήματα της μουσουλμανικής μειονότητας, σε σχέση με τα τοπικά στελέχη της διοίκησης. Ο διεθνής χαρακτήρας των μειονοτικών θεμάτων και ιδιαίτερα της μουσουλμανικής μειονότητας, της οποίας η ύπαρξη ήταν κατοχυρωμένη διεθνώς, ανάγκασε την κυβέρνηση να αναζητά λύσεις που δεν θα προκαλούσαν τις τουρκικές αντιδράσεις. Ακόμα, και στην περίπτωση που οι απόψεις της τοπικής διοίκησης ταυτίζονταν μ' αυτές του «κέντρου», σίγουρα διαφοροποιούνταν στη μεθοδολογία.

Εν κατακλείδι, ο Στυλιανόπουλος πίστευε ότι χρειαζόταν μια χρηστή και «στιβαρά» διοίκηση, ενώ *«ουδέποτε [οι μουσουλμάνοι] θ' αγαπήσουν την Ελληνικήν πατρίδα ουδέ θ' αφομοιωθώσι προς αυτήν[...]*». Σε γενικές γραμμές, ο Γενικός Επιθεωρητής Μειονοτήτων ζητούσε να ασκηθεί περισσότερος κρατικός έλεγχος σ' όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων (διοικητικές, κοινοτικές, οικονομικές, εκπαιδευτικές) της μουσουλμανικής μειονότητας.¹⁴⁵⁸

¹⁴⁵⁵ Η απόφαση της τοπικής διοίκησης περί αναγκαστικής φοίτησης των μουσουλμανοπαίδων στα ελληνικά σχολεία, όπου δεν υπήρχαν μουσουλμανικά, *«ταχέως εγκαταλείφθη»*. Ένα άλλο μέτρο που συγκέντρωσε τα πυρά των μουσουλμάνων και του τουρκικού τύπου υπήρξε ο διορισμός δασκάλων από τη Γενική Διοίκηση κυρίως στη Ξάνθη και στη Κομοτηνή. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 53, Έκθεση Επιθεωρητή Μειονοτήτων Κ. Στυλιανοπούλου...ό.π.,

¹⁴⁵⁶ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 53, Έκθεση Επιθεωρητή Μειονοτήτων Κ. Στυλιανοπούλου..., ό.π.,

¹⁴⁵⁷ Α.Υ.Ε./1927/93/3/2, Εμπιστ. έκθεση της Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 8922, Κομοτηνή, 25/6/1927.

¹⁴⁵⁸ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 53, Έκθεση Επιθεωρητή Μειονοτήτων Κ. Στυλιανοπούλου...,

1.7. Το ζήτημα της (ανύπαρκτης) αμοιβαιότητας μεταξύ των δυο μειονοτήτων

Οι δυο μειονότητες που δημιούργησε η Συνθήκη της Λωζάννης, η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης και η ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου, βρέθηκαν από πολύ νωρίς στο επίκεντρο των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Είναι αλήθεια ότι ο σεβασμός των δικαιωμάτων των εκατέρωθεν μειονοτήτων βρισκόταν πάντα σε συνάρτηση, όχι τόσο με το νομικό πλαίσιο της Λωζάννης,¹⁴⁵⁹ όσο με το κλίμα που επικρατούσε στις σχέσεις μεταξύ των δυο κρατών.¹⁴⁶⁰ Ωστόσο, πολύ γρήγορα η Τουρκία έδειξε τις προθέσεις της, όσον αφορά το σεβασμό των όρων της Συνθήκης της Λωζάννης, με αποτέλεσμα η αμοιβαιότητα μεταξύ των μειονοτήτων, την οποία κατοχύρωνε η εν λόγω συνθήκη, να καταστεί ανύπαρκτη.¹⁴⁶¹

Η σύγκριση της κατάστασης των δυο μειονοτήτων, σε Ελλάδα και Τουρκία, έφερνε την ελληνική πλευρά σε μειονεκτική θέση.¹⁴⁶² Η ποιοτική ανωτερότητα της ελληνικής μειονότητας¹⁴⁶³ ανάγκασε την κυβέρνηση Βενιζέλου να κρατά μια υποχωρητική στάση έναντι της Τουρκίας, προκειμένου να σώσει τον πολυπληθή και οικονομικά εύρωστο, ελληνικό πληθυσμό της Πόλης.¹⁴⁶⁴ Αντιθέτως, για την τουρκική πλευρά, η «αξία» της μουσουλμανικής μειονότητας Δυτικής Θράκης, ενός κατά βάση αγροτικού πληθυσμού, με δεδηλωμένη αποστροφή στις κεμαλικές μεταρρυθμίσεις, ήταν πενιχρή. Η τουρκική διπλωματία, γνωρίζοντας την ελληνική αδυναμία, διαπραγματευόταν από θέση ισχύος σε ζητήματα που αφορούσαν τη τύχη των δυο μειονοτήτων.

Για όλα τα παραπάνω, η κυβέρνηση Βενιζέλου το 1928 παραδεχόταν ότι η Τουρκία «έχουσα επί του εδάφους της πλειότερα ελληνικά συμφέροντα από όσα τουρκικά παραμένουσιν εν Ελλάδι διαθέτει έναντι ημών σπουδαίον μέσον πίεσεως, δι' ου καθίσταται ρυθμιστής της καταστάσεως».¹⁴⁶⁵ Επίσης, σε επιστολή του Έλληνα προξένου στην Κωνσταντινούπολη, Κ. Σακελαρόπουλου, τον Ιούνιο του 1927, προς το Υπουργείο Εξωτερικών αναφερόταν ότι

*«στερούμεθα απολύτως του όπλου της αμοιβαιότητας προς
εξαναγκασμόν ενδεχομένως των Τούρκων εις μεταβολήν της έναντι της
ενταύθα μειονότητος τακτικής αυτών. Ουδεμία βεβαίως σύγκρισις*

¹⁴⁵⁹ Το άρθρο 45 της Συνθήκης της Λωζάννης καθιερώνει την αρχή της αμοιβαιότητας όσον αφορά την προστασία των δυο μειονοτήτων σε Ελλάδα και Τουρκία.

¹⁴⁶⁰ Alexandris, «Religion or Ethnicity, The Identity issue of the minorities...», *ό.π.*, σελ. 117.

¹⁴⁶¹ Για τις παραβιάσεις της Συνθήκης της Λωζάννης από την Τουρκία βλ. *Η Συνθήκη της Λωζάννης, το πλήρες κείμενο, προσθήκες, ερμηνευτικοί νόμοι οι τουρκικές παραβιάσεις από το 1923 μέχρι σήμερα*, σελ. 155-163, 165.

¹⁴⁶² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 225, Έκθεση Νεόφυτου, Αθήνα, 10/10/1928.

¹⁴⁶³ *Καθημερινή*, 4/10/1928 · *Ελεύθερον Βήμα*, 4/8/1928, 26/11/1928, 3/12/1928, 6/5/1931. Βλ. επίσης, Αλεξανδρή, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών...», *ό.π.*, σελ. 38-44, 47-49.

¹⁴⁶⁴ Επί παραδείγματι, τα κτήματα των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης ήταν αμελητέας αξίας μπροστά στα ακίνητα των ελλήνων της Κωνσταντινούπολης ενώ οι μη ανταλλαγέντες Κωνσταντινουπολίτες ήταν τριπλάσιοι των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης. Η οικονομική αξία των κινητών και ακινήτων των 2.000.000 Ελλήνων της Τουρκίας ήταν αναμφισβήτητα πολλαπλάσια της αξίας της περιουσίας που άφησαν πίσω οι 360.000 μουσουλμάνοι της Ελλάδας. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 225, Έκθεση Νεόφυτου, Αθήνα, 10/10/1928.

¹⁴⁶⁵ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 51, Υπ.Εξ., «*Ελληνοτουρκικές διαφορές*», 18/10/1928.

*μεταξύ 180.000 τουλάχιστον αστών Κωνσταντινουπολιτών ευκαταστάτων επί το πλείστον και ιδιοκτητών ακινήτου περιουσίας και 92.000 μικροαγροτών μουσουλμάνων, ους τα εις άκρον θρησκευτικά και συντηρητικά αισθήματα των καθιστώσιν ήκιστα συμπαθείς εις τους εν Άγκυρα σήμερον κρατούντας».*¹⁴⁶⁶

Την ίδια άποψη σχημάτιζε και η Γενική Διοίκηση Θράκης, όπου σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της «*πράττομεν πλείονα υπέρ των Τούρκων*» σε σχέση με τη στάση της τουρκικής κυβέρνησης έναντι της ελληνικής μειονότητας. Η συμπεριφορά των τουρκικών αρχών δημιουργούσε επιφυλάξεις στην ελληνική πλευρά για το μέλλον των Ελλήνων της Τουρκίας.¹⁴⁶⁷ Μολαταύτα, η εφαρμογή αντιποίνων δεν προκρίνονταν ως λύση από τη Γενική Διοίκηση Θράκης, διότι θα προκαλούσε τις αντιδράσεις των μουσουλμάνων, τις οποίες θα εκμεταλλευόταν πολιτικά η τουρκική κυβέρνηση. Σύμφωνα με τον Έλληνα γενικό πρόξενο στην Κωνσταντινούπολη, η ελληνική μειονότητα της Πόλης ήταν «*υποχρεωμένην να επιβλέπη συνεχώς εαυτήν εκ φόβου παρεξηγήσεως*», ενώ η ατμόσφαιρα υπό την οποία ζούσαν τα μέλη της χαρακτηριζόταν ως αποπνικτική.

Σε υπόμνημα του Νικόλαου Πολίτη τον Απρίλιο του 1929, προς τον Βενιζέλο τονιζόταν η ανάγκη επίλυσης των διαφορών με την Τουρκία, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβίωση της ελληνικής μειονότητας της Πόλης. Σε αντίθετη περίπτωση, μια πολιτική ένταση θα οδηγούσε «*εις αθρόαν έξωσιν των Ελλήνων Κωνσταντινουπόλεως*». Εν τούτοις, ο Πολίτης εξέφραζε τη δυσπιστία του για τις αληθινές προθέσεις της Τουρκίας. Πίστευε ότι η τουρκική συμπεριφορά ήταν γνωστή από το παρελθόν και δεν μπορούσε να λαμβάνεται ως δεδομένο, διότι όπως χαρακτηριστικά ανέφερε

*«ουδέ πρέπει νομίζω να επηρρεαζόμεθα εκ των συχνών εκδηλώσεων της Άγκυρας υπέρ μιας πολιτικής προσεγγίσεως των δυο κρατών. Εν τη διανοία αυτών είναι ταύτα δυο πράγματα χωριστά ἡ σκέπτονται δηλ. εν πεποιθήσει, και δεν διστάζω να είπω και ειλικρινώς, ότι είναι δυνατόν και την πολιτικήν φιλίας μεταξύ των δυο κρατών να επιδιώξωσι και το πρόγραμμα της πλήρους εξουθενώσεως του Ελληνικού στοιχείου να συνεχίσωσιν».*¹⁴⁶⁸

Η διατήρηση του Ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης υπαγόρευε μεγάλες θυσίες για την ελληνική πλευρά, ενώ διαψεύστηκαν γρήγορα οι προσδοκίες από την ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1930. Η συμφωνία αυτή δεν άλλαξε τη τύχη της ελληνικής μειονότητας.¹⁴⁶⁹ Η αποκρυστάλλωση ενός θετικού κλίματος στις σχέσεις των δυο κρατών, ως βάση για την καλύτερη διαβίωση του Ελληνισμού της Πόλης, δεν κράτησε πολύ. Η πολιτική της τουρκικής κυβέρνησης συνίστατο στη δημιουργία

¹⁴⁶⁶ Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Γενικό Προξενείο Κων/πόλεως προς Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 707, 11/6/1927.

¹⁴⁶⁷ Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Γ.Δ. Θράκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 177, 26/9/1928.

¹⁴⁶⁸ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 52, Υπόμνημα Πολίτη για τα ελληνοτουρκικά ζητήματα, Αθήνα, 4/4/1929.

¹⁴⁶⁹ Σαρρής, *ό.π.*, σελ. 241-244.

ενός εθνικά ομοιογενούς κράτους, στο οποίο δεν υπήρχε χώρος για μειονοτικά στοιχεία.¹⁴⁷⁰

Οι Έλληνες της Πόλης δεν πιέζονταν από τις τουρκικές αρχές να εξέλθουν του τουρκικού εδάφους, αντιθέτως, μέσω οικονομικών μέτρων, οι τουρκικές αρχές επεδίωκαν την οικονομική τους εκμηδένιση. Η δημιουργία δυσχερών οικονομικών συνθηκών για την ελληνική μειονότητα αποτέλεσε το βασικό εργαλείο της τουρκικής πολιτικής, ώστε να την οδηγήσει σε φυγή. Η οικονομική της εξασθένηση, είχε ως αποτέλεσμα την απορρύθμιση και σταδιακή κατάρρευση της κοινοτικής ζωής των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης.

Την ίδια περίοδο, το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεχόταν ισχυρές πιέσεις από τις τουρκικές αρχές, ενώ η υπόθεση του Παπά - Ευθύμ έπληττε καίρια το κύρος του.¹⁴⁷¹ Παράλληλα, ο ελληνικός πληθυσμός της Ίμβρου και της Τενέδου, με μεθοδικές κινήσεις της τουρκικής διοίκησης, οδηγούνταν στην απομόνωση και η διαβίωσή του κατέστη ανυπόφορη.¹⁴⁷²

2. ΕΒΡΑΙΟΙ

2.1. Οι διαφορετικές τάσεις στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας

Τη δεκαετία του 1920, στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης είχαν αναπτυχθεί τρία ιδεολογικά ρεύματα: οι Σιωνιστές, οι οπαδοί της Αλιάνς και οι κομμουνιστές. Κατά κοινή ομολογία, το εθνικιστικό - σιωνιστικό κλίμα επικρατούσε εντός της εβραϊκής κοινότητας. Η δήλωση Μπάλφουρ σηματοδότησε την αφετηρία της εβραϊκής εθνικιστικής κίνησης και γιγάντωσε το ρεύμα του Σιωνισμού. Το ιδεώδες της εθνικής αναγέννησης των Εβραίων κυριαρχούσε σε κάθε εβραϊκή κοινότητα της διασποράς.

Αυτό που απασχολούσε έντονα την εβραϊκή κοινότητα ήταν ο ρόλος που καλούνταν να επιτελέσει σε μια πόλη, που δεν θύμιζε σε τίποτα το οθωμανικό της παρελθόν. Η Θεσσαλονίκη του 1928 δεν είχε καμία σχέση με την εβραϊκή Θεσσαλονίκη του 1912. Η πυρκαγιά του 1917, οι μεταναστεύσεις και η άφιξη των προσφύγων άλλαξαν τον εθνολογικό χάρτη της πόλης. Η εβραϊκή κοινότητα έπρεπε να λάβει σημαντικές αποφάσεις για το μέλλον της. Θα ενσωματωνόταν στην ελληνική κοινωνία ή θα συνέχιζε να αποτελεί μια ιδιαίτερη μειονοτική ομάδα;

¹⁴⁷⁰ Α.Υ.Ε./1930/Β/68/Ι, Τηλ. Πολυχρονιάδη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 773, Αγκυρα, 30/4/1930.

¹⁴⁷¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 359, Σημείωμα περί της εν Κωνσταντινουπόλει ελληνικής μειονότητας, Αθήνα Δεκέμβριος 1933. Για τη τουρκική πολιτική έναντι του Οικουμενικού Πατριαρχείου την περίοδο μετά την Λωζάννη βλ. Agnides, *The Ecumenical Patriarchate of Constantinople in the light of the Treaty of Lausanne*, 1964 · Psomiades, «The Ecumenical Patriarchate under the Turkish Republic: the first ten years», *B.S.*, 2 (1961), σελ. 47-60 · Alexandris, «The expulsion of Constantine VI: The Ecumenical Patriarchate and Greek-Turkish relations (1924-1925)», *B.S.*, 22 (1981), σελ. 333-363.

¹⁴⁷² Τενεκίδης, *Ίμβρος και Τένεδος*, Θεσσαλονίκη, 1986. Επίσης, Alexandris, «Imbros and Tenedos: A study of Turkish attitudes toward two ethnic Greek island communities since 1923», *J.H.D.*, 1 (1980), σελ. 5-21.

Ωστόσο, οι τρεις αυτές τάσεις προσέγγιζαν διαφορετικά τη θέση της εβραϊκής κοινότητας στο εσωτερικό της ελληνικής Πολιτείας. Η διαφορετικότητα των απόψεων οδήγησε σε σφοδρές ιδεολογικές συγκρούσεις, δεδομένου ότι το ζήτημα αφορούσε το μέλλον της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης.¹⁴⁷³ Ας δούμε, όμως, τα θέματα, τα οποία αποτέλεσαν πεδίο έντονων ιδεολογικών συγκρούσεων.

2.1.1. Ενσωμάτωση ή περιχαράκωση;

Η βασική αιτία ιδεολογικής σύγκρουσης μεταξύ Σιωνιστών και οπαδών της Αλιάνς ήταν το ζήτημα της αφομοίωσης ή μη των Εβραίων. Εν ολίγοις, αν θα έπρεπε οι Εβραίοι να διατηρήσουν την ιδιαίτερη εθνοτική και θρησκευτική τους ταυτότητα ή αν θα έπρεπε να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία. Το παραπάνω δίλημμα αποτέλεσε αντικείμενο δημοσιογραφικού αγώνα μεταξύ των διάφορων εντύπων που χρησιμοποιούσε κάθε παράταξη για την προβολή των ιδεών της.¹⁴⁷⁴ Η εβραϊκή εφημερίδα της Θεσσαλονίκης «*Ισραήλ*» στο φύλλο της 26^{ης} Σεπτεμβρίου 1928, μετέφερε δήλωση του Ν. Πολίτη στη ΚτΕ, όπου σύμφωνα με τον Έλληνα αντιπρόσωπο, οι μειονότητες όφειλαν να αναστείλουν την ιδιαίτερη δραστηριότητα τους και να υπαχθούν στην αφομοιωτική τάση του κυρίαρχου κράτους στο οποίο ανήκαν.¹⁴⁷⁵

Οι Σιωνιστές ήταν αντίθετοι με οποιαδήποτε μορφή αφομοίωσης των Εβραίων της Ελλάδας.¹⁴⁷⁶ Σύμφωνα με το Αρχηγείο της Χωροφυλακής, επεδίωκαν «*όπως οι Ισραηλίται συγκροτώσι ενταύθα κεχωρισμένον στοιχείον, δηλαδή πολιτικήν μειονότητα*», παρότι οι επίσημες δηλώσεις τους δεν συνέκλιναν σε κάτι τέτοιο.¹⁴⁷⁷ Η συγκεκριμένη αναφορά χαρακτήριζε το πρόγραμμα των Σιωνιστών ως «*άκρως εθνικιστικόν και αποχωριστικόν*». Η διοίκηση της κοινότητας βρισκόταν στα χέρια τους αλλά και οι λαϊκές μάζες κατευθύνονταν από τους ίδιους.¹⁴⁷⁸ Οι σιωνιστικοί κύκλοι υποστήριζαν ότι «*οι εν Θεσσαλονίκη και γενικώς οι εν Ελλάδι Ισραηλίται δέον να παραμένουν ως εν κεχωρισμένον εθνικόν στοιχείον επ' ουδενί λόγω ν' αφομοιωθώσι*».¹⁴⁷⁹ Σε επίσημες δηλώσεις τους τάσσονταν υπέρ της θέσης «*καλοί Έλληνες πολίτες και καλοί Εβραίοι*», εν τούτοις ενδόμυχα ήταν υπέρ της αναγνώρισης των Εβραίων, ως εθνική μειονότητα.¹⁴⁸⁰

Οι προσπάθειες των Σιωνιστών δεν έμειναν μόνο στο στενό πλαίσιο της Θεσσαλονίκης, προσπαθούσαν να διασπείρουν τις ιδέες τους και σ' άλλες εβραϊκές κοινότητες της Μακεδονίας και της Θράκης.¹⁴⁸¹ Η διάδοση των ιδεών τους έπρεπε να

¹⁴⁷³ Γ.Β./Α.Φ.Δ./1/38/38.2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς τον Γ.Δ. Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 713, 28/3/1933.

¹⁴⁷⁴ Α.Υ.Ε./1928/55/1/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4352, 29/9/1928.

¹⁴⁷⁵ Α.Υ.Ε./1928/55/1/2, *Ισραήλ*, 26/9/1928.

¹⁴⁷⁶ Α.Υ.Ε./1928/55/1/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4468, 5/10/1928.

¹⁴⁷⁷ Α.Υ.Ε./1928/55/1/1, Αρχηγείο Χωροφυλακής προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 200/10, 13/11/1928.

¹⁴⁷⁸ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς τον Γεν. Επιθ. Μειονοτήτων, αρ. πρωτ. 582, 6/2/1932.

¹⁴⁷⁹ Α.Υ.Ε./1928/55/1/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4129, 17/9/1928.

¹⁴⁸⁰ Α.Υ.Ε./1928/55/1/2, Τ.Τ. του Υπ.Εξ., προς τη Δ.Π.Υ., αρ. πρωτ. 28589, 28/9/1928.

¹⁴⁸¹ Α.Υ.Ε./1933/Α.Ι.Ε.Ε./3/3/1, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 332, 9/2/1933.

μεταδοθεί και στις εβραϊκές κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας.¹⁴⁸² Με συχνές επισκέψεις στις επαρχιακές εβραϊκές κοινότητες προσπαθούσαν να αποτρέψουν την ενσωμάτωσή τους. Με άρθρό της, η εβραϊκή εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, *Ρενασέσια Τζουδία* (Εβραϊκή Αναγέννηση) τον Ιανουάριο του 1928, μετά από περιοδεία στην ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη, θεωρούσε ότι η κατάσταση των εβραϊκών κοινοτήτων των περισσότερων πόλεων της Μακεδονίας, πλην της Θεσσαλονίκης, ήταν ικανοποιητική από υλικής άποψης αλλά από ηθικής πλευράς ήταν απογοητευτική.¹⁴⁸³ Ο συντάκτης διαπίστωνε μια αδιαφορία των Εβραίων για τα κοινοτικά ζητήματα, ενώ η προσπάθεια σχηματισμού Ένωσης των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων της Ελλάδας δημιούργησε θετικές εντυπώσεις στους διοικούντες των κατά τόπους εβραϊκών κοινοτήτων.

Το σιωνιστικό κίνημα ανησυχούσε για τα σημάδια ενσωμάτωσης που παρουσίαζαν οι εβραϊκές κοινότητες και για τον λόγο αυτό θεωρούσε απαραίτητη την ένωση των ισραηλιτικών κοινοτήτων της Ελλάδας. Πρότειναν, λοιπόν, την ένωση, ως ανάχωμα στην ολοένα και αυξανόμενη παρακμή – όπως αντιλαμβάνονταν οι Σιωνιστές την ενσωμάτωση – των επαρχιακών εβραϊκών κοινοτήτων.¹⁴⁸⁴ Ο σιωνιστικός τύπος έκανε λόγο για χαλάρωση της εβραϊκής αλληλεγγύης, ενώ το όραμα της ένωσης των εβραϊκών κοινοτήτων παρέμενε στάσιμο. Γίνεται, επομένως, εύκολα αντιληπτό ότι η οργάνωση και η συλλογικότητα των εβραϊκών κοινοτήτων βρίσκονταν σε υποχώρηση.

Η πρωτοβουλία των Σιωνιστών για τη σύγκληση συνεδρίου των εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας θα δημιουργούσε, κατά την άποψη τους, μια κοινή συνισταμένη του ελληνικού εβραϊσμού. Σύμφωνα με τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, σκοπός των σιωνιστών δεν ήταν μόνο η ανάπτυξη της εθνικής εστίας στην Παλαιστίνη αλλά και η διατήρηση του εθνικιστικού πνεύματος των Εβραίων, ώστε *«οὔτοι εις την χώραν εις ην διαμένουσι, να παραμείνωσι ως Έθνος κεχωρισμένον, ως Εθνική μειονότης, ουδέν απόλυτως έχουσα προς την πλειοψηφούσαν μερίδα»*.

Οι Σιωνιστές δεν επιθυμούσαν για τους Εβραίους της Ελλάδας, το καθεστώς της θρησκευτικής μειονότητας, αλλά επεδίωκαν να αναγνωριστεί η εβραϊκή κοινότητα ως εθνική μειονότητα στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους. Στο έκτο συνέδριο των Σιωνιστών στη Θεσσαλονίκη αρχές του 1929, επιβεβαιώθηκε η συσπείρωση της πλειονότητας των Εβραίων γύρω από τη σιωνιστική ιδέα. Το ψήφισμα του συνεδρίου εξέφραζε την επιθυμία των Σιωνιστών να *«παραμείνουν ως χωριστή εθνότητα, φιλοξενουμένη εις τον τόπον μας, τα βλέμματα των δε είναι διαρκώς εστραμμένα προς την Παλαιστίνην, υπέρ της οποίας και μόνον πρέπει να εργάζονται»*.¹⁴⁸⁵

¹⁴⁸² Με αφορμή τη 12^η επέτειο της δήλωσης Μπάλφουρ, το διοικητικό συμβούλιο της Σιωνιστικής Ομοσπονδίας Ελλάδος, επιθυμούσε να διοργανώσει μεγάλες λαϊκές συγκεντρώσεις σε όλες τις εν Ελλάδι ισραηλιτικές κοινότητες και ζητούσε την έγκριση του Βενιζέλου. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 164, Σιωνιστική Ομοσπονδία Ελλάδος προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 693, 23/10/1929.

¹⁴⁸³ Για την περίπτωση της εβραϊκής κοινότητας Λάρισας βλ. Α.Υ.Ε./1928/55/1/1, Τ.Τ. του Υπ.Εξ. προς τη Δ.Π.Υ., αρ. πρωτ. 1145, 16/1/1928.,

¹⁴⁸⁴ Α.Υ.Ε./1927/Α.Ι.Ε.Ε./2/4, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., 28/10/1927.

¹⁴⁸⁵ Α.Υ.Ε./1929/Α.Ι.Ε.Ε./2/12, Α.Δ. Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 17/8/1, 7/2/1929.

Αρχές του 1932 το σιωνιστικό ρεύμα κυριαρχούσε απόλυτα στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με την *Ρενασέσνια Τζουδία*, η ανταπόκριση στο σιωνιστικό κάλεσμα υπήρξε ενθαρρυντική, διότι εάν εξακολουθούσε «καθ'όλον το έτος η επιτελεσθείσα κατά τον Ιανουάριον εργασία, το 1932 θέλει σημειώσει εποχήν εις τα χρονικά του σιωνισμού, της Ελλάδος».¹⁴⁸⁶ Ο Εβραίος γερουσιαστής, Ασσέρ Μαλλάχ, πίστευε ότι η ενίσχυση του σιωνιστικού κινήματος οφειλόταν στην οικονομική κρίση, δεδομένου ότι αρκετοί Εβραίοι, οικονομικά πάσχοντες, έβρισκαν καταφύγιο στις τάξεις του Σιωνισμού.¹⁴⁸⁷ Συμπερασματικά, οι σιωνιστές αντιλαμβάνονταν τη θέση τους στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας «ως κεχωρισμένη και ιδιαίτερα από της ελληνικής φυλής, εργαζόμενη υπέρ της ανεξαρτήτου αποκαταστάσεως εις την Γην των πατέρων της».¹⁴⁸⁸

Οι αφομοιωτές, από την άλλη πλευρά, δεν είχαν, ως κίνημα την ακτινοβολία και τη δυναμικότητα των σιωνιστών, ώστε να μπορέσουν να προσελκύσουν τη μεγάλη μάζα των Εβραίων. Όπως είδαμε παραπάνω, τάσσονταν υπέρ της αφομοίωσης, ως μέσο εξάλειψης των όποιων αντιπαραθέσεων υπήρχαν μεταξύ των δυο κοινοτήτων, διατηρώντας όμως παράλληλα τη θρησκευτική τους ταυτότητα. Μολαταύτα, μόνο ένα μικρό ποσοστό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης σαγηνευόταν από τα κελεύσματα των οπαδών του συγκεκριμένου ρεύματος. Η πλειονότητα των Εβραίων της πόλης είχε προσκολληθεί στο ιδεώδες του Σιωνισμού. Τέλος, η κομμουνιστική πτέρυγα της εβραϊκής κοινότητας τασσόταν και αυτή κατά της αφομοίωσης. Στο σημείο αυτό, Σιωνιστές και Εβραίοι κομμουνιστές συμφωνούσαν.¹⁴⁸⁹

2.1.2. Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης

Τα εκπαιδευτικά ζητήματα της εβραϊκής κοινότητας όχι μόνο μονοπωλούσαν το ενδιαφέρον του εβραϊκού τύπου της Θεσσαλονίκης, αλλά και αποτελούσαν αιτία έντονων διαφωνιών μεταξύ των διαφόρων τάσεων στο εσωτερικό της κοινότητας.¹⁴⁹⁰ Η κατεύθυνση και το περιεχόμενο που έπρεπε να έχει η εκπαίδευση των Εβραίων θα αποτελέσει το μήλο της έριδος μεταξύ σιωνιστών και αντιπολίτευσης (Αλιάνς).

Το φθινόπωρο του 1926 ξέσπασε σφοδρός δημοσιογραφικός πόλεμος κατά των υποστηρικτών της αφομοίωσης, οι οποίοι έστελναν τα παιδιά τους σε ελληνικά δευτεροβάθμια σχολεία. Οι Σιωνιστές έδιναν μεγάλη σημασία στην εκπαίδευση αλλά και στον έλεγχο του περιεχομένου της, από τους ίδιους.¹⁴⁹¹ Οι σιωνιστικές θέσεις, δημοσιευμένες στο «*Ισραήλ*», το επίσημο φυλλάδιο της σιωνιστικής ομοσπονδίας, έκαναν λόγο για την ανάγκη ίδρυσης εβραϊκής σχολής μέσης εκπαίδευσης, ώστε να μη φοιτούν τα παιδιά των εύπορων οικογενειών σε ξένες σχολές. Βέβαια, δεν γινόταν λόγος για φοίτηση σε ελληνικά σχολεία, διότι ήταν αντίθετο με την ιδεολογία

¹⁴⁸⁶ *La Renaissance Juive*, 23/2/1932.

¹⁴⁸⁷ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/2, Γ.Τ. του Υπ.Εξ. προς τη Δ.Π.Υ., αρ. πρωτ. 7796, 24/2/1932.

¹⁴⁸⁸ *Ισραήλ*, 28/3/1928.

¹⁴⁸⁹ Α.Υ.Ε./1929/Α.Ι.Ε.Ε./2/12, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 895/8810, 24/2/1929.

¹⁴⁹⁰ Α.Υ.Ε./1928/Α.Ι.Ε.Ε./2/11, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4950/35179, 6/11/1928.

¹⁴⁹¹ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3738, 9/10/1932.

τους.¹⁴⁹² Ζητούσαν, επίσης, τη διακοπή της φοίτησης, όπου ο δάσκαλος δεν είχε τα απαιτούμενα προσόντα, όπως «εμφυσήση την εμπρέπουσαν δύναμιν και το απαιτούμενον σθένος εις την ψυχήν του Εβραϊοπαιδός».¹⁴⁹³

Σε δημοσίευμα της *Ρενασάνσια Τζουδία*, με τίτλο «*Η ζωή των Εβραίων εις τας επαρχίας, αι κοινότητες της Καστοριάς, Φλωρίνης και Βερροίας*», τα εκπαιδευτικά ζητήματα μονοπωλούσαν το ενδιαφέρον του άρθρου και επιβεβαίωναν την αγωνία των Σιωνιστών για την κατεύθυνση της εβραϊκής εκπαίδευσης. Κατά την άποψη του συντάκτη, η απομάκρυνση από την εβραϊκή εκπαίδευση συνεπαγόταν απομάκρυνση από τον Ιουδαϊσμό.¹⁴⁹⁴ Η εβραϊκή εκπαίδευση αντιμετώπιζε μείζονα προβλήματα λόγω έλλειψης σχολείων, διδασκάλων και πόρων, με αποτέλεσμα ο ελληνικός εβραϊσμός να κινδυνεύει να καταστεί «ποσότης αμελητέα».¹⁴⁹⁵

Μέσα του 1928 η κυβέρνηση Α. Ζαΐμη αποφάσισε την επιχορήγηση της εβραϊκών σχολών της Θεσσαλονίκης με 1.200.000 δρχ.¹⁴⁹⁶ Εν τούτοις, ο σιωνιστικός τύπος δεν ικανοποιήθηκε από την παραπάνω απόφαση καθώς θεωρούσε λιγοστά τα χρήματα. Ενώ, λοιπόν, οι σιωνιστές διαμαρτύρονταν για την εγκατάλειψη της εκπαίδευσης από το κράτος και για το γεγονός ότι η δοθείσα επιχορήγηση ήταν μόνο 1.200.000,¹⁴⁹⁷ απέρριψαν τη νομοθεσία, βάσει της οποίας, οι διορισμένοι και μισθοδοτούμενοι από την εβραϊκή κοινότητα, δάσκαλοι της εβραϊκής γλώσσας, εξομοιώνονταν με τους κρατικούς δασκάλους και μισθοδοτούνταν από το δημόσιο ταμείο.¹⁴⁹⁸

Το 1929 η κυβέρνηση Βενιζέλου αποφάσισε ότι η επιλογή και η μισθοδοσία των δασκάλων της ελληνικής γλώσσας των εβραϊκών σχολών θα γίνεται από το δημόσιο, βάσει του Ν. 4374/1929.¹⁴⁹⁹ Επίσης, οι εβραϊκές κοινότητες δεν είχαν συμμορφωθεί με τις διατάξεις του Ν. 3215/1924, «περί διαβαθμίσεως και αποδοχών των λειτουργών της δημοτικής εκπαίδευσως», με το επιχείρημα ότι η μισθοδοσία των δασκάλων ήταν ανεπαρκής.¹⁵⁰⁰ Επί της ουσίας, δεν επιθυμούσαν ανάμειξη (διεύρυνση του κρατικού ελέγχου) του ελληνικού κράτους στα εσωτερικά της εβραϊκής κοινότητας.¹⁵⁰¹ Ακόμη, η εβραϊκή κοινότητα απαγόρευσε στους δασκάλους των σχολείων της κοινότητας να προσέρχονται στον επιθεωρητή δημοτικών σχολείων, ο οποίος ήταν αρμόδιος για τους διορισμούς τους.

Με το θέμα της εκπαίδευσης των εβραϊοπαιδών ασχολήθηκε και το έκτο συνέδριο των σιωνιστών (1929). Ένα από τα ψηφίσματα του συνεδρίου προέβλεπε ότι οι νεαροί Εβραίοι έπρεπε να φοιτούν στα κοινοτικά σχολεία και όχι στα ξένα ενώ η

¹⁴⁹² Α.Υ.Ε./1928/Α.Ι.Ε.Ε./2/11, Τ.Τ. του Υπ.Εξ. προς τη Δ.Π.Υ., αρ. πρωτ. 19293, 27/6/1928.

¹⁴⁹³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 87, Γ' Σώμα Στρατού προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 4596/674, 17/6/1928.

¹⁴⁹⁴ *La Renaissance Juive*, 28/10/1927.

¹⁴⁹⁵ *Ισραήλ*, 6/6/1928.

¹⁴⁹⁶ Α.Υ.Ε./1928/55/1/1, Τ.Τ. του Υπ.Εξ. προς τη Δ.Π.Υ., αρ. πρωτ. 12827, 2/5/1928.

¹⁴⁹⁷ Α.Υ.Ε./1927/Α.Ι.Ε.Ε./2/4, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 453, 6/2/1927.

¹⁴⁹⁸ Ο.π.,

¹⁴⁹⁹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 296, 20/8/1929.

¹⁵⁰⁰ Α.Υ.Ε./1927/Α.Ι.Ε.Ε./2/4, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 417, 4/2/1927.

¹⁵⁰¹ Α.Υ.Ε./1929/Α.Ι.Ε.Ε./2/12, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4919, 29/9/1929. Επίσης, Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 87, Γ' Σώμα Στρατού προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 4596/674, 17/6/1928.

σιωνιστική ιδεολογία έπρεπε να είναι η βάση του εκπαιδευτικού προγράμματος των εβραϊκών σχολείων. Παράλληλα, οι Σιωνιστές επεδίωκαν την καθιέρωση κοινού προγράμματος για το σύνολο των εβραϊκών σχολών της Ελλάδας.¹⁵⁰²

Σε σχέση με την εκπαίδευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, όπως έχουμε προαναφέρει, υπήρχαν τα κοινοτικά σχολεία της εβραϊκής κοινότητας, τα σχολεία της Αλιάνς και τα ξένα ιδιωτικά σχολεία. Οι ξένες σχολές, ιδιαίτερα οι γαλλικές, είχαν έντονη παρουσία στη Θεσσαλονίκη λόγω της τάσης των εβραϊκών οικογενειών να στέλνουν τα παιδιά τους σ' αυτές.¹⁵⁰³ Από το 1912 μέχρι το 1925, ελάχιστα εβραϊόπαιδα φοιτούσαν σε ελληνικά σχολεία,¹⁵⁰⁴ ενώ το 1929, μόνο το 10% απ' αυτά ακολουθούσε την ελληνική παιδεία. Το ακαδημαϊκό έτος 1929-1930 η κυβέρνηση Βενιζέλου αποφάσισε την αύξηση των ωρών διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας, σε είκοσι ώρες την εβδομάδα, τη στιγμή που ένα χρόνο πριν ήταν μόνο πέντε.¹⁵⁰⁵ Μετά την απαγόρευση φοίτησης σε ξένα σχολεία, με τον Ν. 4862/1931, η κυβέρνηση Βενιζέλου ίδρυσε πέντε σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης για τους Εβραίους μαθητές.¹⁵⁰⁶ Οι Σιωνιστές δεν επιθυμούσαν τη φοίτηση στα ελληνικά σχολεία, ενώ η απαγόρευση φοίτησης των εβραϊόπαιδων σε ξένες σχολές, θεωρήθηκε από τους σιωνιστές ως μη αποδεκτή. Ο σιωνιστικός εβραϊκός τύπος υποστήριζε ότι η ίδρυση των κρατικών εβραϊκών σχολών θα αποτελούσε την κερκόπορτα της αφομοίωσης.¹⁵⁰⁷

Στα παραπάνω πέντε κρατικά σχολεία, οι δάσκαλοι των εβραϊκών μαθημάτων διορίζονταν από το ελληνικό κράτος, κατόπιν υπόδειξης της εβραϊκής κοινότητας. Ο μισθός τους, όμως, δεν ήταν αρκετός (1.000 δρχ μηνιαίως), με αποτέλεσμα να συμπληρώνει τον μισθό τους η εβραϊκή κοινότητα, μια επιβάρυνση της τάξης των 216.000 δρχ. ετησίως. Για τον λόγο αυτό ζητούσαν την εξομοίωση των συγκεκριμένων διδασκάλων με τους υπόλοιπους δημόσιους δασκάλους.¹⁵⁰⁸

2.1.3. Το ζήτημα της γλώσσας

Άμεσα συνδεδεμένο με το ζήτημα της εκπαίδευσης των νεαρών Εβραίων ήταν το ζήτημα της γλώσσας στην οποία διδάσκονταν τα μαθήματά τους. Κατά βάση, οι πλούσιοι Εβραίοι μιλούσαν τα γαλλικά, οι κομμουνιστές την ισπανοεβραϊκή, ενώ οπαδοί της Αλιάνς χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα.¹⁵⁰⁹ Σε έκθεση του Γραφείου Τύπου Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εξωτερικών, σχετικά με τη γλωσσική διδασκαλία στις εβραϊκές σχολές, γινόταν σαφές ότι ο εβραϊκός τύπος της

¹⁵⁰² Α.Υ.Ε./1929/Α.Ι.Ε.Ε./2/12, Α.Δ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 17/8/1, 7/2/1929.

¹⁵⁰³ *Μακεδονία*, 8/2/1927.

¹⁵⁰⁴ Βασιλικού, «Η εκπαίδευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο Μεσοπόλεμο» ό.π., σελ. 136.

¹⁵⁰⁵ Ο.π., σελ. 139-140.

¹⁵⁰⁶ Α.Υ.Ε./1931/Α.Ι.Ε.Ε./3/1, Τ.Τ. προς τη Δ.Π.Υ. του Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1353, 15/1/1931.

¹⁵⁰⁷ Α.Υ.Ε./1931/Α.Ι.Ε.Ε./3/1, Τ.Τ. προς τη Δ.Π.Υ. του Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1816, 15/1/1931.

¹⁵⁰⁸ Γ.Β./Α.Φ.Δ./1/38/3/2, Γ.Δ. Μακεδονίας προς τη Δ/ση Εκπαιδευσεως, αρ. πρωτ. 691, 31/12/1932.

¹⁵⁰⁹ Mazower, *Θεσσαλονίκη, πόλη Φαντασμάτων*, σελ. 476.

Θεσσαλονίκης ανακινούσε συχνά το ζήτημα του τρόπου της διδασκαλίας της ελληνικής στις εβραϊκές σχολές.¹⁵¹⁰

Ορισμένοι εβραϊκοί κύκλοι, όπως ο Εβραίος τραπεζίτης, Ζοζέφ Νεχαμά (υποστηρικτής της Αλιάνς) τόνιζαν την ανάγκη να αυξηθούν οι ώρες της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας, ώστε οι νεαροί Εβραίοι να ανταπεξέρχονται στις απαιτήσεις της πατρίδας στην οποία ζούσαν. Παράλληλα, ζητήθηκε από την κυβέρνηση η ίδρυση σχολών, άμεσα εξαρτώμενων από το Υπουργείο Παιδείας. Οι αντισιωνιστές πίστευαν ότι τα δυο στοιχεία (Εβραίοι και χριστιανοί) παρέμεναν μακριά το ένα από το άλλο, από την παιδική ηλικία, χωρίς να συνάπτουν δεσμούς, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται προστριβές και παρεξηγήσεις.¹⁵¹¹

Από την αρθρογραφία του εβραϊκού τύπου της Θεσσαλονίκης γίνεται σαφές ότι είχε ξεσπάσει αντιπαράθεση γύρω από το ζήτημα, αν θα έπρεπε να παραμεληθεί η εβραϊκή γλώσσα χάριν της εκμάθησης της ελληνικής. Οι οπαδοί της αφομοίωσης πρέσβευαν την άποψη ότι *«όσον ολιγότερον φραγμοί θα υπάρχωσι μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων επί τοσούτων η ύπαρξις μας ενταύθα θα διευκολυνθή»*. Οι Εβραίοι δεν γνώριζαν την ελληνική γλώσσα, με αποτέλεσμα αυτό να δυσχεραίνει όχι μόνο την καθημερινότητά τους, αλλά και τις οικονομικές τους δραστηριότητες. Επίσης, η μη γνώση της ελληνικής γλώσσας τους ωθούσε στη μετανάστευση.¹⁵¹² Επιπλέον, η κοινωνική και συλλογική ζωή των Εβραίων δεν έπρεπε να αφήνει σημάδια περιχαράκωσης σε σχέση με την υπόλοιπη ελληνική κοινωνία.¹⁵¹³ Βάσει των απόψεων των οπαδών της Αλιάνς, οι Εβραίοι *«ανατρέφονται εις περιβάλλον αλλότριον προς παν το Ελληνικόν»*, ενώ η πρώτη τους επαφή με την ελληνική πραγματικότητα ήταν η εκτέλεση της στρατιωτικής τους θητείας.¹⁵¹⁴ Ο συγχρωτισμός με το ελληνικό στοιχείο θα εξαφάνιζε τυχόν προκαταλήψεις που υπήρχαν για τους Εβραίους.¹⁵¹⁵

Ως γνωστόν, οι δηλώσεις αυτές προκάλεσαν την αντίδραση των σιωνιστικών κύκλων, οι οποίοι ζητούσαν τη διδασκαλία της αρχαίας εβραϊκής γλώσσας και όχι της ισπανοεβραϊκής που ήταν και η μητρική τους γλώσσα. Το 1933, οι Σιωνιστές πέτυχαν τη μετάκληση παιδαγωγού από την Παλαιστίνη, για να διδάξει την αρχαία εβραϊκή γλώσσα στα εβραϊόπαιδα. Είχαν επικεντρώσει τις προσπάθειες τους στο να καθιερώσουν την αρχαία εβραϊκή στα σχολεία και κυρίως στα νηπιαγωγεία.¹⁵¹⁶ Σκοπός τους, βάσει έκθεσης του Γενικού Επιτελείου Στρατού τον Νοέμβριο του 1931, ήταν η εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους και η διάδοση της εβραϊκής γλώσσας και ιστορίας με απώτερο σκοπό την ανάπτυξη της εθνικής τους συνείδησης.¹⁵¹⁷ Τέλος, το ζήτημα της γλωσσικής αφομοίωσης των Εβραίων αποτέλεσε μείζον ζήτημα των εκλογικών αναμετρήσεων, τα έτη 1930-1934.¹⁵¹⁸

¹⁵¹⁰ Α.Υ.Ε./1927/Α.Ι.Ε.Ε./2/4, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1240, 8/4/1927.

¹⁵¹¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 87, Γ' Σώμα Στρατού προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 4596/674, 17/6/1928.

¹⁵¹² Α.Υ.Ε./1929/Α.Ι.Ε.Ε./2/12, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4974, 3/10/1929.

¹⁵¹³ *Ισραήλ*, 15/2/1928.

¹⁵¹⁴ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 87, ό.π.,

¹⁵¹⁵ Α.Υ.Ε./1927/Α.Ι.Ε.Ε./2/4, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1240, 8/4/1927.

¹⁵¹⁶ Α.Υ.Ε./1933/Α.Ι.Ε.Ε./3/3/1, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2101, 10/8/1933.

¹⁵¹⁷ Α.Υ.Ε./1931/Β/2/VII, Τμήμα Βαλκανικής προς Δ.Π.Υ του Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 15569, 23/11/1931.

¹⁵¹⁸ Βασιλικού, ό.π., σελ. 142.

2.1.4. Η διαμάχη για τον έλεγχο της διοίκησης της κοινότητας

Έντονες διαμάχες μεταξύ Σιωνιστών και αφομοιωτικών προκάλεσε και το ζήτημα της κατάληψης των καίριων θέσεων στη διοίκηση της εβραϊκής κοινότητας (Κοινοτικό Συμβούλιο και Κοινοτική Συνέλευση).¹⁵¹⁹ Το εν λόγω ζήτημα συνδεόταν στενά με το δίλημμα, αφομοίωση ή περιχαράκωση. Επί δικτατορίας Πάγκαλου, η ελληνική Πολιτεία συναίνεσε στο αίτημα των Σιωνιστών να έχουν δικαίωμα ψήφου όσοι κατέβαλλαν τη συνδρομή τους, με αποτέλεσμα οι οικονομικά εύρωστοι (Σιωνιστές) να κυριαρχούν στις εκλογές της κοινότητας.¹⁵²⁰

Τέλη του 1929, ο επιθεωρητής Μειονοτήτων, Κωνσταντίνος Στυλιανόπουλος, σε έκθεσή του προς τον Βενιζέλο, εξέφραζε τη διαφωνία του με το ενδεχόμενο οι αλλοδαποί Εβραίοι να μπορούν να εκλέγονται στα όργανα εκπροσώπησης της εβραϊκής κοινότητας.¹⁵²¹ Τον Ιούνιο του 1930 η εβραϊκή κοινότητα κατέθεσε υπόμνημα στον Έλληνα Πρωθυπουργό ζητώντας, μεταξύ άλλων, την τροποποίηση του Ν. 2356/1920, όσον αφορά την άσκηση του δικαιώματος εκλέγειν και εκλέγεσθαι των Εβραίων, ξένων υπηκόων. Σύμφωνα με το υπόμνημα, οι Εβραίοι, διαφορετικής υπηκοότητας, συμμετείχαν ανέκαθεν στη διοίκηση των κοινοτήτων, ενώ το ίδιο συνέβαινε σε όλες τις εβραϊκές κοινότητες της Ευρώπης.¹⁵²²

Η κυβέρνηση Βενιζέλου ανταποκρίθηκε στο αίτημα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης αλλά δεν τους ικανοποίησε πλήρως.¹⁵²³ Με το Ν. 4837/1930, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Ν. 2456/1920, περί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων, γίνονταν σαφές ότι μέλη της εβραϊκής κοινότητας θεωρούνταν όλοι οι Εβραίοι στο θρήσκευμα που κατοικούσαν μονίμως στην έδρα της κοινότητας (αρθρ. 1). Κάθε κοινότητα διοικούνταν από το Κοινοτικό Συμβούλιο, το οποίο εκλεγόταν από τα μέλη της Κοινοτικής Συνέλευσης, όσα είχαν συμπληρώσει το 25^ο έτος της ηλικίας τους. Τα μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου επιβάλλονταν να είναι Έλληνες πολίτες (αρθρ. 2), όπως επίσης, ο αρχираββίνος και οι ραββίνοι (αρθρ. 3). Υπέρτατη αρχή κάθε εβραϊκής κοινότητας ήταν η Κοινοτική Συνέλευση στην οποία λογοδοτούσαν ο αρχираββίνος και το Κοινοτικό Συμβούλιο. Τα μέλη της Κοινοτικής Συνέλευσης επιβάλλονταν και αυτά να είναι Έλληνες πολίτες, εκλεγμένα απ' όσους είχαν συμπληρώσει το 21^ο έτος της ηλικίας τους.¹⁵²⁴

Επομένως, η κυβέρνηση Βενιζέλου, με τον Ν. 4837/1930, αναγνώρισε στους Εβραίους, μη Έλληνες υπηκόους, το δικαίωμα του εκλέγειν όχι όμως και του εκλέγεσθαι στις αρχαιρεσίες για την ανάδειξη των θεσμικών οργάνων της εβραϊκής

¹⁵¹⁹ Α.Υ.Ε./1928/55/1/1, Τ.Τ. προς τη Δ.Π.Υ. του Υπεξ., αρ. πρωτ. 1145, 16/1/1928.

¹⁵²⁰ Ο.π.,

¹⁵²¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 105, Επιθεωρητής Μειονοτήτων προς Βενιζέλο, ά.α.π., 2/12/1929.

¹⁵²² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 170, Υπόμνημα της Ι.Κ.Θ. προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, αρ. πρωτ. 2905, 10/6/1930.

¹⁵²³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 333, Επιστολή Α. Ζάννα προς τον Βενιζέλο, Θεσσαλονίκη, 19/12/1928

¹⁵²⁴ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 252, 25/7/1930.

κοινότητας.¹⁵²⁵ Ο υπουργός Παιδείας, Γεώργιος Παπανδρέου, σε ομιλία του στη Γερουσία τον Ιούνιο του 1930, ξεκαθάριζε ότι η κυβέρνηση δεν αποδέχθηκε να γίνουν δεκτοί ως εκλεγόμενοι οι Εβραίοι, αλλοδαπής υπηκοότητας, διότι οι διοικούντες την κοινότητα επιβάλλονταν να είναι Έλληνες υπήκοοι.¹⁵²⁶

Αν και οι ιθύνοντες της εβραϊκής κοινότητας προέβαλαν τον θρησκευτικό χαρακτήρα των εκλογών, άρα έπρεπε κατ' αυτούς, να συμμετέχουν και οι Εβραίοι, ξένοι υπήκοοι, εντούτοις σύμφωνα με το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, οι συγκεκριμένοι υπήκοοι αναμιγνύονταν ενεργά στο πολιτικό βίο της χώρας « *ως δεικνύει η περίπτωση των ενεργειών της Κοινοτικής Συνελεύσεως Θεσσαλονίκης, ήτις αρύεται την εξουσίαν αυτής και εκ μη Ελλήνων πολιτών, δια την κατάργησιν του χωριστού εκλογικού συλλόγου*». ¹⁵²⁷

2.2. Το ζήτημα των εβραϊκών νεκροταφείων

Το ζήτημα της απαλλοτρίωσης τμήματος των εβραϊκών νεκροταφείων της Θεσσαλονίκης, με σκοπό τη δημιουργία προσφυγικού συνοικισμού, δημιούργησε, όπως ήταν αναμενόμενο, ένταση μεταξύ της κυβέρνησης Βενιζέλου και της εβραϊκής κοινότητας. Με την υπ. αριθμ. 437 απόφαση του υπουργικού συμβουλίου της 12^{ης} Ιουλίου 1929 εγκρίθηκε η απαλλοτρίωση 6.850 τετρ. μέτρων στην πόλη της Θεσσαλονίκης με σκοπό την εγκατάσταση προσφύγων.

Η εβραϊκή κοινότητα, με υπόμνημά της προς τον Βενιζέλο τον Δεκέμβριο του 1929, ζητούσε την ανάκληση της απόφασης, διότι η έκταση ήταν πλήρης τάφων, οι οποίοι αποτελούσαν μνημεία μεγάλης ιστορικής αξίας. Κατά δεύτερον, σύμφωνα με το υπόμνημα, γινόταν λόγος για ιεροσουλία δεδομένου ότι δεν επιτρεπόταν η μετακομιδή των λειψάνων των νεκρών, βάσει της εβραϊκής θρησκείας. Θεωρούσαν ότι η εν λόγω κυβερνητική απόφαση έθιγε το απαραβίαστο των εβραϊκών νεκροταφείων.¹⁵²⁸ Γενικότερα, σε διεθνές επίπεδο, δεν υπήρχε προηγούμενο μεταφοράς εβραϊκών νεκροταφείων.¹⁵²⁹

Ολόκληρη η προαναφερθείσα περιοχή, από το 1919 που εκπονήθηκε το νέο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης, προοριζόταν για άλσος στο μέσο του οποίου θα υπήρχαν πανεπιστημιακά κτίρια.¹⁵³⁰ Σύμφωνα με τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, Στυλιανό Γονατά, η επέκταση της πόλης έφερε την περιοχή των εβραϊκών νεκροταφείων πιο κοντά στο κέντρο της πόλης, ενώ ένα τμήμα αυτών χρησιμοποιούνταν ήδη για την προσωρινή εγκατάσταση προσφύγων. Σύμφωνα με τον ίδιο, η απαλλοτριωθείσα έκταση αφορούσε «*μη χρησιμοποιούμενον τμήμα των*

¹⁵²⁵ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/2, Τ.Τ. προς τη Δ.Π.Υ. του Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 12089, 23/3/1932.

¹⁵²⁶ *Εφημερίς Συζητήσεων της Γερουσίας*, συνεδρίαση 88^η της 24/6/1930, σελ. 1224.

¹⁵²⁷ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/2, Τ.Τ. προς τη Δ.Π.Υ. του Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 12089, 23/3/1932.

¹⁵²⁸ Α.Υ.Ε./1929/Α.Ι.Ε.Ε./2/12, Υπόμνημα Αρχιραβινείας Θεσσαλονίκης και Ισραηλιτικής κοινότητας προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, αρ. πρωτ. 84, 24/12/1929.

¹⁵²⁹ Α.Υ.Ε./1930/Α.Ι.Ε.Ε./2/13, Πρεσβεία Άγκυρας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1300, 2/8/1930. Γενικότερα, όλος ο φάκελλος.

¹⁵³⁰ Α.Υ.Ε./1930/Α.Ι.Ε.Ε./2/13, Υπουργείο Συγκοινωνίας προς τον Γ.Δ. Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 840, 13/2/1930.

νεκροταφείων τούτων» για τη στέγαση προσφύγων της Αδριανούπολης. Συγχρόνως, η υπόλοιπη έκταση θα απαλλοτριωνόταν για τη στέγαση του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου.¹⁵³¹ Η Γενική Διοίκηση υποστήριζε ότι «*το απαλλοτριωθέν τμήμα ανήκει εις νεκροταφείον παλαιόν εγκαταλελημένον και απεριτείχιστον, είδος αδεσπότην χώρου*», ενώ τα εβραϊκά νεκροταφεία καταλάμβαναν «*κολοσσιαίον χώρον εν τη καρδιά της πόλεως*».¹⁵³²

Οι αρχές της κοινότητας, με βάση έκθεση του Γονατά, «*αναγνωρίζουν τας ανάγκας των ζώντων ως υπέρτερας από τας νεκρών και ότι δια του αντιτίμου του χώρου θα ηδύναντο να επουλώσουν πολλές επιτακτικές ανάγκας της κοινότητος των*», ωστόσο, αρμόδιο για να απαντήσει ήταν το Κοινοτικό Συμβούλιο, το οποίο επικαλούμενο το θρησκευτικό κριτήριο, κατά πάσα πιθανότητα δεν θα έδινε τη συγκατάθεσή του. Έπειτα, το Ραβινικό Συμβούλιο απέρριψε το αίτημα της Γενικής Διοίκησης για λόγους θρησκευτικούς.

Η εβραϊκή κοινότητα, λοιπόν, προέβαλε δυο επιχειρήματα για την ακύρωση της μεταφοράς. Πρώτον, ότι η θρησκεία δεν επέτρεπε την ανακομιδή των νεκρών και δεύτερον ότι υπήρχαν ιστορικοί τάφοι εντός της απαλλοτριωθείσας έκτασης. Η Γενική Διοίκηση αντέτεινε, όσον αφορά το πρώτο επιχείρημα, ότι επρόκειτο για «*κατάστασιν ανάγκης*», ενώ, αναφορικά με το δεύτερο επιχείρημα της εβραϊκής κοινότητας, ήταν πρόθυμη να παράσχει κάθε ευκολία ώστε να μεταφερθούν αυτούσιοι οι εν λόγω τάφοι ή να τοποθετηθούν σε μουσείο.¹⁵³³

Εκτός από τον εβραϊκό τύπο της Θεσσαλονίκης, ο οποίος με πύρινα άρθρα τασσόταν κατά της μεταφοράς του νεκροταφείου,¹⁵³⁴ έλαβε χώρα προσπάθεια των Εβραίων να δοθεί διεθνής διάσταση στην εκστρατεία ακύρωσης της απαλλοτρίωσης, με τη συμμετοχή εβραϊκών οργανώσεων του εξωτερικού.¹⁵³⁵ Η κυβέρνηση Βενιζέλου έγινε δέκτης επιστολών διαμαρτυρίας για τη μεταφορά των νεκροταφείων, όπως του γενικού γραμματέα της εβραϊκής οργάνωσης Joint Foreign Committee, Λούσιεν Γούλφ (Lucien Wolf), των αντιπροσώπων διάφορων εβραϊκών κοινοτήτων καθώς και του Αγγλοεβραϊκού Συλλόγου (Anglo-Jewish Association).¹⁵³⁶

Ο υπουργός Εξωτερικών, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, απαντώντας σε επιστολή του Εβραίου Άλφρεντ Μπέρλ, ο οποίος επεσήμανε τον κίνδυνο να καταστραφούν κατά τη μεταφορά, ιστορικά μνημεία των Εβραίων, τόνιζε ότι η απόφαση πάρθηκε λόγω των αναγκών που προέκυψαν από την επέκταση της πόλης και η κυβέρνηση Βενιζέλου θα χειριζόταν με λεπτότητα την κατάσταση, ώστε να μη θιγεί το θρησκευτικό αίσθημα των Εβραίων.¹⁵³⁷ Τον Ιανουάριο του 1930 εκδηλώθηκαν βανδαλισμοί στο εβραϊκό νεκροταφείο από πρόσφυγες, οι οποίοι έτυχαν της

¹⁵³¹ Α.Υ.Ε./1930/Α.Ι.Ε.Ε./2/13, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 63, 18/2/1930.

¹⁵³² Α.Υ.Ε./1930/Α.Ι.Ε.Ε./2/13, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς τη Γ.Δ. Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 815, 15/2/1930.

¹⁵³³ Α.Υ.Ε./1930/Α.Ι.Ε.Ε./2/13, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 422121, 2/6/1930.

¹⁵³⁴ *La Renaissance Juive*, 17/1/1930 · *Le Progrès*, 16/1/1930.

¹⁵³⁵ Α.Υ.Ε./1930/Α.Ι.Ε.Ε./2/13, Τ.Τ. προς τη Δ.Π.Υ. του Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 21565, 24/5/1930.

¹⁵³⁶ Α.Υ.Ε./1930/Α.Ι.Ε.Ε./2/13, Υπ.Εξ. προς τη Πρεσβεία Παρισίων, αρ. πρωτ. 7263, 16/6/1930.

¹⁵³⁷ Α.Υ.Ε./1930/Α.Ι.Ε.Ε./2/13, Επιστολή Άλφρεντ Μπερλ προς τον Μιχαλακόπουλο, Παρίσι 9/5/1930 και Επιστολή Μιχαλακόπουλου προς τον Άλφρεντ Μπερλ, Γενεύη 14/5/1930.

προσοχής του διεθνούς εβραϊκού τύπου.¹⁵³⁸ Το ζήτημα των νεκροταφείων ανακινούσαν και εβραϊκοί κύκλοι του Παρισιού, διότι εκεί είχαν εγκατασταθεί αρκετοί Εβραίοι της Θεσσαλονίκης.

2.3. Ο συνοικισμός Κάμπελ.

Τον Ιούνιο του 1931 έλαβαν χώρα στη Θεσσαλονίκη αιματηρά επεισόδια σε βάρος των Εβραίων της πόλης.¹⁵³⁹ Συγκεκριμένα, το βράδυ της 29^{ης} Ιουνίου, ακραία εθνικιστικά στοιχεία επιτέθηκαν και έκαψαν τον εβραϊκό συνοικισμό Κάμπελ, ο οποίος αποτελούνταν από οικογένειες Εβραίων που διέμεναν σε παράγκες.¹⁵⁴⁰ Ο συνοικισμός καταστράφηκε ολοσχερώς, ενώ οι εκπρόσωποι της εβραϊκής κοινότητας έκαναν λόγο για οργανωμένες νυχτερινές επιδρομές σε βάρος του εβραϊκού πληθυσμού. Υποστήριζαν, επίσης, οι αστυνομικές αρχές της πόλης υπήρξαν ανεπαρκείς στο να ελέγξουν την κατάσταση και για το λόγο αυτό ζητούσαν τη λήψη δρακόντειων μέτρων προστασίας της ζωής και της περιουσίας των Εβραίων.¹⁵⁴¹ Ο αρχιραββίνος Θεσσαλονίκης, με επιστολή του προς τον Βενιζέλο, επεσήμανε την επικίνδυνη έξαψη που δημιούργησαν τα γεγονότα στον συνοικισμό Κάμπελ αλλά και το αίσθημα ανασφάλειας των Εβραίων της πόλης.¹⁵⁴² Τα θύματα των επεισοδίων ανέρχονταν σε 26 άτομα, εκ των οποίων 2 νεκροί (1 χριστιανός και 1 Εβραίος).¹⁵⁴³

Ας δούμε, όμως, τι ακριβώς προηγήθηκε των αιματηρών συγκρούσεων του Ιουνίου του 1931. Τα γεγονότα του 1931 αποτέλεσαν το ξέσπασμα ενός αναβρασμού, ο οποίος εκκολλαπτόταν από το 1929. Η συμπλοκή χριστιανών και Εβραίων μαθητών στη Γαλλική Σχολή Μισσιόν Λαϊκ (Ecole Laique) το 1929, αποτέλεσε ένα ακόμα θερμό επεισόδιο, το οποίο απασχόλησε τον τοπικό τύπο.¹⁵⁴⁴ Η κατάσταση ομαλοποιήθηκε μόνο μετά από τηλεγράφημα – παρέμβαση του Βενιζέλου.¹⁵⁴⁵

Την ίδια περίοδο είχε ξεκινήσει σφοδρός δημοσιογραφικός αγώνας μεταξύ του εβραϊκού τύπου της πόλης και της εφημερίδας *Μακεδονία*.¹⁵⁴⁶ Από το 1923 η *Μακεδονία* δημοσίευε πύρινα άρθρα κατά των Εβραίων της πόλης και αμφισβητούσε τα πατριωτικά τους αισθήματα.¹⁵⁴⁷ Οι εκατέρωθεν συκοφαντίες και μηχανορραφίες

¹⁵³⁸ Α.Υ.Ε./1930/Α.Ι.Ε.Ε./2/13, Α.Δ. Θεσσαλονίκης προς τη Γ.Δ. Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 452/20/23, 11/2/1930 και Πρεσβεία Λονδίνου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 312/Μ/30, 4/2/1930.

¹⁵³⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 26-30/6/1931, 1-5/7/1931, 12/7/1931, 27/7/1931. *Καθημερινή*, 24-30/6/1931.

¹⁵⁴⁰ Α.Υ.Ε./1931/Α.Ι.Ε.Ε./3/1, Α.Δ. Θεσσαλονίκης προς το Υπ.Εσ., αρ. πρωτ. 441/61/46, 10/7/1931. Για τα γεγονότα του Καμπελ. Βλ. Pierron, *ό.π.*, σελ. 209-234. Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες...*, *ό.π.*, σελ. 61-67, του ίδιου, «Ελληνικός αντισημιτισμός: μια περιήγηση, 1821,1891, 1931» στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, *ό.π.*, σελ. 15-31.

¹⁵⁴¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 286, Τηλ. Λέων Ρενακάτι προς τον Βενιζέλο, Θεσσαλονίκη, 30/6/1931.

¹⁵⁴² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 286, Τηλ. Αρχιραββίνου Θεσ/νίκης προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 13681, 29/6/1931.

¹⁵⁴³ Α.Υ.Ε./1931/Α.Ι.Ε.Ε./3/1, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3855, 5/7/1931.

¹⁵⁴⁴ *Καθημερινή*, 6, 25, 27/10/1929 · *Ελεύθερον Βήμα*, 25-29/10/1929.

¹⁵⁴⁵ Α.Υ.Ε./1929/Α.Ι.Ε.Ε./2/12, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5421, 26/10/1929.

¹⁵⁴⁶ Α.Υ.Ε./Α.Ι.Ε.Ε./2/12, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5040, 6/10/1929.

¹⁵⁴⁷ Pierron, *ό.π.*, σελ. 165.

αποτελούσαν ένα μόνιμο σκηνικό, έτοιμο να δημιουργήσει ανεξέλεγκτες καταστάσεις.¹⁵⁴⁸

Ποιό, όμως, ήταν το γεγονός που πυροδότησε την ένταση; Ένας από τους εβραϊκούς συλλόγους που δραστηριοποιούνταν στη Θεσσαλονίκη ήταν και ο σύλλογος των Μακαμπί, ο οποίος ιδρύθηκε στα τέλη του 1908.¹⁵⁴⁹ Ο σύλλογος αυτός είχε σκοπό την τόνωση του εθνικού πατριωτικού φρονήματος των νεαρών Εβραίων ενώ αποτελούσε κήρυκα του σιωνισμού.¹⁵⁵⁰ Αφορμή για τα γεγονότα του Ιουνίου του 1931 αποτέλεσε το δημοσίευμα της εφημερίδας *Μακεδονία*, βάσει του οποίου αντιπρόσωποι του ισραηλιτικού συλλόγου Μακαμπί Θεσσαλονίκης συμμετείχαν σε συνέδριο το προηγούμενο έτος, του βουλγαρικού κοιτάτου, στη Σόφια, με περιεχόμενο την αυτονόμηση της Μακεδονίας και της Θράκης.¹⁵⁵¹ Από την άλλη πλευρά, ο εβραϊκός τύπος της πόλης έκανε λόγο για απλή συμμετοχή στον εορτασμό της 30^{ης} επετείου από τη σύσταση της βουλγαρικής Μακαμπί, η οποία παρερμηνεύθηκε από τον ελληνόφωνο τύπο της πόλης. Η επαφή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης με βουλγαρικούς εβραϊκούς κύκλους δημιουργούσε υποψίες τόσο στις ελληνικές αρχές όσο και στον ελληνόφωνο τύπο της πόλης, ο οποίος στρεφόταν με μένος εναντίον τους.¹⁵⁵² Σύντομα, η κατάσταση εξετράπη από τους λεκτικούς διαξιφισμούς του τύπου και τη διανομή πατριωτικών προκηρύξεων, με επιθέσεις σε εβραϊκούς στόχους και συγκρούσεις μεταξύ των δυο στοιχείων, αποκορύφωμα των οποίων ήταν ο εμπρησμός του συνοικισμού Κάμπελ από μέλη της οργάνωσης «*Εθνική Ένωση Ελλάς*».

Τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης αποτέλεσαν, όπως ήταν αναμενόμενο, θέμα συζήτησης στη Βουλή. Οι Εβραίοι βουλευτές έκαναν λόγο ότι οι ομόθρησκοι τους στη Θεσσαλονίκη ζούσαν υπό καθεστώς πραγματικής τρομοκρατίας. Αναφέρονταν, επίσης, στον καθοριστικό ρόλο του τύπου, ο οποίος με πύρινα άρθρα καλλιέργησε το μίσος και δηλητηρίαζε τις ψυχές των κατοίκων της πόλης. Έγινε, επίσης, λόγος και για τον ρόλο των κρατικών υπαλλήλων, όπου σύμφωνα με τα λεγόμενα των Εβραίων βουλευτών, διαστρέβλωναν την πραγματικότητα, δίνοντας μεγάλη σημασία σε ασήμαντα γεγονότα.¹⁵⁵³

Από την πλευρά του, ο Βενιζέλος χαρακτήρισε τα γεγονότα αξιοθρήνητα και άνευ αφορμής και αιτίας. Ο ίδιος δεν συμμεριζόταν τις απόψεις της εφημερίδας *Μακεδονία* περί προδοτικού ρόλου των Εβραίων, όσον αφορά το συνέδριο στη Σόφια. Θεωρούσε, επίσης, το γεγονός άνευ σημασίας, ενώ ήλπιζε τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης να μη γίνουν αφορμή ώστε να ανασταλεί «*η ψυχική αφομοίωσις την οποίαν επιδιώκομεν όλοι οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης όλης της Ελλάδος, οιωνδήποτε θρησκευτικών φρονημάτων και αν είμεθα*». Αλλά και στις συζητήσεις της Γερουσίας επικράτησε το ίδιο κλίμα απογοήτευσης και εκνευρισμού από την πλευρά των

¹⁵⁴⁸ Α.Υ.Ε./1931/Α.Ι.Ε.Ε./3/1, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3855, 5/7/1931.

¹⁵⁴⁹ Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919, μια ιδιαίτερη κοινότητα*, σελ. 237-239.

¹⁵⁵⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 87, Γ' Σώμα Στρατού προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 4596/674, 17/6/1928.

¹⁵⁵¹ Α.Υ.Ε./1931/Α.Ι.Ε.Ε./3/1, Αρχηγείο Χωροφυλακής προς το Υπ.Εσ., αρ. πρωτ. 200/37, 16/7/1931.

¹⁵⁵² Α.Υ.Ε./1931/Α.Ι.Ε.Ε./3/1, Α.Δ. Θεσ/νίκης προς το Αρχηγείο Χωροφυλακής, αρ. πρωτ. 17/2/4, 15/7/1931.

¹⁵⁵³ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 104^η της 25/6/1931, σελ. 527

Εβραίων γερουσιαστών. Έκαναν λόγο για κατάσταση πλήρους αναρχίας και κρατικής αποσύνθεσης. Η Θεσσαλονίκη, σύμφωνα με τα λεγόμενα τους, ήταν «εστερημένη εθνικής ενότητας» και η ελληνική Πολιτεία εκτέθηκε ανεπανόρθωτα «εις τα όμματα του πεπολιτισμένου κόσμου».¹⁵⁵⁴ Ζητούσαν, ακόμη, την τιμωρία των πρωταίτιων και την αντικατάσταση των επικεφαλής της στρατιωτικής και πολιτικής διοίκησης.

Τα επεισόδια του 1931 έλαβαν ιδιαίτερης προσοχής από τον διεθνή τύπο και, ως εκ τούτου, έφεραν σε δύσκολη θέση την κυβέρνηση Βενιζέλου. Ο διεθνή τύπος σχολίαζε με καυστικά σχόλια την κατάρρευση του αισθήματος δημόσιας ασφάλειας και την αδυναμία των αρχών να αποτρέψουν τις συγκρούσεις.¹⁵⁵⁵ Παράλληλα, ο διεθνής εβραϊκός τύπος φιλοξενούσε αναφορές για αντισημιτικά φαινόμενα στη Θεσσαλονίκη,¹⁵⁵⁶ ενώ και η Παγκόσμια Ένωση της Εβραϊκής Νεολαίας εξέφραζε την αγανάκτησή της για τα δεινά που υφίσταντο οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης.¹⁵⁵⁷ Σύμφωνα με τον ανταποκριτή των *Εβραϊκών Χρονικών* (Jewish Chronicle), η οργάνωση «Εθνική Ένωσις Ελλάς», καθοδηγούσε την αντισημιτική προπαγάνδα,¹⁵⁵⁸ ενώ η ενεργή ανάμειξη ακραίων οργανώσεων είχε ως αποτέλεσμα το ελληνικό κράτος να εμφανίζεται είτε ως ανίκανο να επιβάλει τη τάξη είτε ως συνένοχο.¹⁵⁵⁹

Αρχές του 1932 η κυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε σε χορήγηση αποζημιώσεων στους παθόντες του συνοικισμού Κάμπελ.¹⁵⁶⁰ Εν τω μεταξύ, είχαν προηγηθεί συζητήσεις μεταξύ του Γονατά, ο οποίος εισηγούνταν στην κυβέρνηση την εξαγορά του συνοικισμού έναντι αποζημίωσης, με τις αρχές της εβραϊκής κοινότητας για το μέλλον του συνοικισμού.¹⁵⁶¹ Μετά από προφορικές συζητήσεις, τον Αύγουστο του 1931 επήλθε συμφωνία μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της εβραϊκής κοινότητας, βάσει της οποίας το ελληνικό δημόσιο κατέβαλε 3,5 εκατομμύρια δρχ και εξαγόρασε τα δικαιώματα της κοινότητας επί του συνοικισμού.¹⁵⁶² Στη συνέχεια, το κράτος ίδρυσε στη θέση αυτή, προσφυγικό συνοικισμό (Ν. 5585/ 24-29/8/1932).

Ιδιαίτερη εντύπωση στον διεθνή τύπο προκάλεσε η αθώωση των κατηγορουμένων για τα επεισόδια στον εβραϊκό συνοικισμό Κάμπελ.¹⁵⁶³ Το περιοδικό *Εβραϊκός Κόσμος* έγραφε ότι η αθώωση των πρωταίτιων των ταραχών της Θεσσαλονίκης προκάλεσε αισθήματα δυσφορίας μεταξύ των εκεί Εβραίων και ότι εκατοντάδες από αυτούς ετοιμάζονταν να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη.¹⁵⁶⁴

¹⁵⁵⁴ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας*, συνεδρίαση 107^η της 1/7/1931, σελ. 1314-1315.

¹⁵⁵⁵ Α.Υ.Ε./1931/Α.Ι.Ε.Ε./3/1, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 423, 6/7/1931.

¹⁵⁵⁶ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/2, Απόσπασμα Δελτίου Επιθεωρήσεως Ξένου Τύπου, 27/9/1932.

¹⁵⁵⁷ Α.Υ.Ε./1931/Α.Ι.Ε.Ε./3/1, Πρεσβεία Παρισίων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2386, 3/7/1931.

¹⁵⁵⁸ Α.Υ.Ε./1933/Α.Ι.Ε.Ε./3/3/1, Τ.Τ. προς τη Δ.Π.Υ. του Υπ.Εξ., ά.α.π., 28/12/1933.

¹⁵⁵⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 26/7/1931.

¹⁵⁶⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 286, Εισηγητική έκθεση επί του σχεδίου νόμου «περί χορηγήσεως πιστώσεως δραχμών 500 χιλ. υπέρ των παθόντων εκ της πυρκαϊάς του Συνοικισμού Κάμπιλ Θεσσαλονίκης Ισραηλιτών και Χριστιανών», 17/12/1931. Επίσης, *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, συνεδρίαση Α΄, της 19/2/1932, σελ. 317.

¹⁵⁶¹ Γονατάς, *Απομνημονεύματα Στυλιανού Γονατά 1897 - 1957*, 1958, σελ. 343-350. Εντούτοις, δεν αναφέρει τίποτα για τα γεγονότα στο Κάμπελ.

¹⁵⁶² Γ.Β./Α.Φ.Δ./1/38/38.2, Ι.Κ.Θ. προς τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 30/3/1933 και Υπόμνημα Ι.Κ.Θ. προς τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 342, 21/7/1933.

¹⁵⁶³ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. /, 20/4/1932.

¹⁵⁶⁴ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/2, Πρεσβεία Λονδίνου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1578/Μ/32, 16/6/1932.

Τα γεγονότα του Ιουνίου του 1931 άφησαν ανεξίτηλα το σημάδι τους στο σώμα της εβραϊκής κοινωνίας και επηρέασαν βαθύτατα τις σχέσεις κράτους και εβραϊκής κοινότητας. Ο ανταποκριτής του περιοδικού *Εβραϊκά Χρονικά*, τον Νοέμβριο του 1933 ανέφερε ότι ο αντισημιτικός αναβρασμός κρατούσε ακόμα. Οι Εβραίοι φοβούνταν επανάληψη των σκηνών του Ιουνίου 1931 και ζητούσαν την επέμβαση της κυβέρνησης.¹⁵⁶⁵

Αν θέλαμε να εντοπίσουμε τη ρίζα του προβλήματος που οδήγησε στα γεγονότα του Ιουνίου του 1931, θα επικεντρωνόμασταν στον ρόλο του τύπου της Θεσσαλονίκης. Καθοριστικής σημασίας υπήρξε ο ρόλος των εφημερίδων της πόλης και ιδιαίτερα της εφημερίδας *Μακεδονία*, στην καλλιέργεια ενός αντισημιτικού κλίματος.¹⁵⁶⁶ Όπως προαναφέρθηκε, η εν λόγω εφημερίδα έφερε σημαντικό μερίδιο ευθύνης για την έξαψη των παθών και τη δημιουργία πολεμικού κλίματος μεταξύ των Εβραίων και των χριστιανών. Με την εμπρηστική της αρθρογραφία, στοχοποιούσε την εβραϊκή κοινότητα, αμφισβητούσε τον πατριωτισμό των Εβραίων και ζητούσε τη λήψη αυστηρών περιοριστικών μέτρων κατά της εβραϊκής κοινότητας, ώστε να απονευρωθεί η απειλή που συνιστούσαν, κατά την ίδια, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης.

Από την άλλη πλευρά, έντονη υπήρξε η προσπάθεια του εβραϊκού τύπου της πόλης να εμφανίσει το εβραϊκό στοιχείο, ως διωκόμενο. Ο γαλλόφωνος εβραϊκός τύπος της Θεσσαλονίκης δυσφημούσε, σε διεθνές επίπεδο, την ελληνική διοίκηση, δεδομένων των πολυπληθών ξενόγλωσσων στοιχείων της πόλης.¹⁵⁶⁷ Επομένως, η δυναμική του τύπου προκαλούσε έναν μόνιμο αναβρασμό, με αποτέλεσμα να παρεξηγείται κάθε κίνηση είτε αυτή προερχόταν από την εβραϊκή κοινότητα είτε από τις ελληνικές αρχές.¹⁵⁶⁸

Ένα ακόμη ζήτημα που έτυχε έντονης δημοσιογραφικής προβολής από τον ελληνόφωνο τύπο ήταν το ζήτημα των εβραϊκών δραστηριοτήτων σε διεθνές επίπεδο. Επί παραδείγματι, η συμμετοχή Εβραίων της Θεσσαλονίκης σε πανεβραϊκά συνέδρια (βλ. Γενεύη, Αύγουστος 1932) δημιουργούσε κλίμα καχυποψίας και ανασφάλειας στις ελληνικές αρχές και εφιαλτήριο για νέους δημοσιογραφικούς αγώνες.¹⁵⁶⁹ Λόγου χάριν, οι Εβραίοι, Κοέν και Ερτσφέλ, ζήτησαν να μιλήσουν στο συνέδριο των μειονοτήτων, στη Γενεύη, για τη δεινή θέση της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, γεγονός που προκάλεσε τις αντιδράσεις του ελληνόφωνου τύπου της πόλης.¹⁵⁷⁰ Η εβραϊκή κοινότητα διέψευδε την είδηση και έκανε λόγο για μυθεύματα της *Μακεδονίας* ή αν όντως συμμετείχαν οι παραπάνω Εβραίοι, επρόκειτο για ιδιωτική πρωτοβουλία που δεν είχε καμία σχέση με την επίσημη θέση της εβραϊκής κοινότητας.¹⁵⁷¹

¹⁵⁶⁵ A.Y.E./1933/A.I.E.E./3/3/1, Jewish Chronicle, 24/11/1933.

¹⁵⁶⁶ A.Y.E./1929/A.I.E.E./2/12, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5386, 24/10/1929. Για τον ρόλο της εφημ. *Μακεδονία* βλ. Γ.Β. / Α.Φ.Δ./1/38/38.2, Αίτημα Ι.Κ.Θ. προς Βενιζέλο, 1/12/1933.

¹⁵⁶⁷ A.Y.E./1928/55/1/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς τη Γ.Δ. Θεσ/νίκης, αρ. πρωτ. 3814, 30/8/1928.

¹⁵⁶⁸ A.Y.E./1929/A.I.E.E./2/12, Γενικό Επιτελείο Στρατού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5222, 2/11/1929.

¹⁵⁶⁹ A.Y.E./1932/A.I.E.E./3/2/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3253, 22/8/1932.

¹⁵⁷⁰ *Μακεδονία*, 13/9/1931.

¹⁵⁷¹ A.Y.E./1931/A.I.E.E./3/1, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5383/39222, 19/9/1931.

Η τάση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης να επιθυμούν τη διεθνοποίηση των μειονοτικών προβλημάτων, δημιουργούσε ανησυχία στην ελληνική κυβέρνηση για τις πραγματικές τους προθέσεις. Για παράδειγμα, οι διώξεις του εβραϊκού στοιχείου της περιφέρειας Τρανσυλβανίας στη Ρουμανία, από Ρουμάνους φοιτητές, προκάλεσαν την αντίδραση - συλλαλητήρια των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.¹⁵⁷² Ο εβραϊκός τύπος της πόλης καυτηρίασε εντονότατα τους περιορισμούς που υφίσταντο οι Εβραίοι της Ρουμανίας, από την άρνηση της ρουμανικής κυβέρνησης να τους επιτρέψει την εγγραφή τους σε ουγγρικά, πολωνικά και ρουμανικά πανεπιστήμια.¹⁵⁷³ Ο Μεντές Μπεζαντζής, βουλευτής Θεσσαλονίκης και ένθερμος σιωνιστής, με αφορμή τα γεγονότα στη Ρουμανία, υποστήριζε ότι ήταν επιτακτική η επέμβαση των Μ. Δυνάμεων της εποχής (Η.Π.Α), διότι παραβιάζονταν τα δικαιώματα των μειονοτήτων.¹⁵⁷⁴

Παρόμοιες δηλώσεις, σε διεθνή βήματα, έδιναν στον ελληνόφωνο και γαλλόφωνο τύπο της πόλης το απαραίτητο έναυσμα, ώστε να ξεκινήσει ένας φαύλος κύκλος συκοφαντιών, φημών, διαψεύσεων, αμοιβαίων καταγγελιών, οι οποίες πολύ εύκολα μετουσιώνονταν σε αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ χριστιανών και Εβραίων. Η μανιχαϊστική αντιμετώπιση των μειονοτικών ζητημάτων από μια μερίδα του τύπου της πόλης, οδήγησε στη δαιμονοποίηση των Εβραίων, ως εσωτερικού εχθρού που αντιστρατευόταν τα εθνικά συμφέροντα της χώρας. Ο εμπρησμός του συνοικισμού Κάμπελ αποτέλεσε το ζενίθ ενός κλίματος μίσους, καχυποψίας και αμοιβαίας δυσaráρεσκείας, το οποίο καλλιεργήθηκε κατά κύριο λόγο από την πένα των αρθρογράφων των τοπικών εφημερίδων και ιδιαίτερα της εφημερίδας *Μακεδονία*.

2.4. Το μεταναστευτικό ρεύμα – πρόσφυγες και Σιωνισμός

Η άφιξη των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής επηρέασε βαθύτατα κάθε πτυχή της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής της Θεσσαλονίκης. Κατ' αρχάς, η εγκατάσταση των προσφύγων άλλαξε το εθνολογικό πρόσωπο της πόλης. Κατά δεύτερον, η άφιξή τους επιδείνωσε την ήδη δεινή οικονομική θέση των Εβραίων της πόλης, οι οποίοι έπρεπε να μοιραστούν τις δουλειές τους με τους νέους κατοίκους.¹⁵⁷⁵ Τα εμπορικά συμφέροντα ήταν μια από τις βασικές αιτίες του ανταγωνισμού μεταξύ χριστιανών και Εβραίων.¹⁵⁷⁶ Ακόμη, η Θεσσαλονίκη φιλοξενούσε ένα μεγάλο πλήθος άνεργων προσφύγων, έτοιμων να ξεσπάσουν, με αποτέλεσμα ήταν συχνές οι συγκρούσεις μεταξύ των δυο στοιχείων που μάχονταν για την επιβίωσή τους.

Βέβαια, ορισμένοι στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας, όπως ο Εβραίος βουλευτής, Δαβίδ Ματαλών, υποστήριζαν την άποψη ότι το ζήτημα των προσφύγων

¹⁵⁷² Α.Υ.Ε./1928/55/1/2, Α.Δ. Θεσσαλονίκης προς τη Γ.Δ., αρ. πρωτ. 9/36, 1/1/1927.

¹⁵⁷³ Α.Υ.Ε./1927/Α.Ι.Ε.Ε./2/4, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5094, 31/12/1927.

¹⁵⁷⁴ Α.Υ.Ε./1928/55/1/1, Τ.Τ. προς τη Δ.Π.Υ. του ΥΠΕΞ., αρ. πρωτ. 12832, 2/5/1928.

¹⁵⁷⁵ Για τη δεινή οικονομική κατάσταση της πόλης βλ. *Καθημερινή*, 13/10/1931, 22/2/1932, 5/5/1932.

¹⁵⁷⁶ Α.Υ.Ε./1931/Β/2/VII, Τμήμα Βαλκανικής προς Δ.Π.Υ. του Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 15569, 23/11/1931.

ήταν γενικό. Εντούτοις, τα μεγαλύτερα θύματα της δημιουργηθείσας κατάστασης ήταν οι Εβραίοι, διότι απομακρύνθηκαν από πολλές επιχειρήσεις.¹⁵⁷⁷ Σύμφωνα με τον Ματαλών, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης απευθύνθηκαν σε ισχυρούς οικονομικά Εβραίους της Ευρώπης, ζητώντας τους τη στήριξή τους.

Η Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης αναγνώρισε σε κάποιο βαθμό την αθλιότητα των κατωτέρων εβραϊκών τάξεων. Ωστόσο, θεωρούσε ότι η κατάσταση των εβραϊκών πληθυσμών δεν ήταν χειρότερη από κείνη των αντίστοιχων πληθυσμών του Λονδίνου και άλλων ευρωπαϊκών πόλεων.¹⁵⁷⁸

Ο εβραϊκός τύπος της Θεσσαλονίκης υπήρξε ιδιαίτερα καυστικός με το ζήτημα της οικονομικής κατάστασης των Εβραίων της πόλης. Ο Σιωνιστής, Ασσέρ Μαλάχ, δήλωνε στην εβραϊκή εφημερίδα «Πουέβλο» ότι «η καταστροφή της Μ. Ασίας ήνοιξε τον λάκκον του μέλλοντος του Ιουδαϊσμού της Θεσ/νίκης».¹⁵⁷⁹ Στο ίδιο κλίμα, ο Εβραίος βουλευτής, Μ. Μπεζαντζής, απέδιδε την οικονομική στενότητα των Εβραίων στην άφιξη των προσφύγων, οι οποίοι είχαν εισχωρήσει σ' όλους τους κλάδους της εργασίας, σε επαγγέλματα, τα οποία παλαιότερα ασκούνταν από τους Εβραίους.¹⁵⁸⁰ Σύμφωνα με τον ίδιο, οι οικονομικά πάσχοντες Εβραίοι θα ήταν προτιμότερο να μετανάστευαν στην Παλαιστίνη.

Αλλά και η ίδια η εβραϊκή κοινότητα δεν βρισκόταν σε καλύτερη μοίρα όσον αφορά τα οικονομικά της. Το 1927 η οικονομική κατάσταση των Εβραίων της πόλης απείχε παρασάγγας από την οικονομική δύναμη που κατείχαν τα προηγούμενα χρόνια. Η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης δεν διέθετε σημαντικούς πόρους για τη συντήρηση των κοινοτικών ιδρυμάτων και κυρίως των σχολείων της, γι' αυτό και απευθυνόταν στο κράτος.¹⁵⁸¹ Ο Μ. Μπεσαντζής ζητούσε, με αφορμή το διατεθέν από τον δήμο Θεσσαλονίκης ποσό των 2.400.000 δρχ, υπέρ των σχολών της πόλης, να επιχορηγούνται και τα εβραϊκά σχολεία.¹⁵⁸²

Οι λειτουργικές ανάγκες των κοινοτικών σχολείων έθεσαν σε δοκιμασία τα οικονομικά της εβραϊκής κοινότητας. Το 1930, με υπόμνημά της, η εβραϊκή κοινότητα ζητούσε, μεταξύ άλλων, την αύξηση της ετήσιας επιχορήγησης για τα εβραϊκά σχολεία και την ανέγερση σχολείων λόγω έλλειψης επαρκούς σχολικών κτιρίων, γεγονός που οδηγούσε πολλά εβραϊόπαιδα σε ξένα σχολεία.¹⁵⁸³ Το ίδιο συνέβη και τον Μάιο του 1932, όπου σε τηλεγράφημα του πρόεδρου της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, Ελί Μπενουζίλιο, προς τον Βενιζέλο, ζητήθηκε η καταβολή της κρατικής επιχορήγησης, δεδομένου ότι η κοινότητα είχε άμεσες εκπαιδευτικές ανάγκες, που δεν καλύπτονταν από τα έσοδά της.¹⁵⁸⁴ Τον Δεκέμβριο του 1933 η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης ανέφερε σε υπόμνημά της προς την

¹⁵⁷⁷ Γ.Β./Α.Φ.Δ./1/38/38.2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 4381, 13/12/1932.

¹⁵⁷⁸ Α.Υ.Ε./1928/55/1/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3923, 5/9/1928.

¹⁵⁷⁹ Α.Υ.Ε./1928/55/1/1, Τ.Τ. προς τη Δ.Π.Υ. του Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1825/13126, 28/4/1928.

¹⁵⁸⁰ Α.Υ.Ε./1928/55/1/1, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1675, 16/4/1928.

¹⁵⁸¹ *La Renaissance Juive*, 23/12/1927.

¹⁵⁸² Α.Υ.Ε./1927/Α.Ι.Ε.Ε./2/4, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 18701, 21/6/1927.

¹⁵⁸³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 170, Υπόμνημα της Ι.Κ.Θ. προς τον Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 2905, 10/6/1930.

¹⁵⁸⁴ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/2, Τηλ. προέδρου Ι.Κ.Θ. προς Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 15627, 30/5/1932.

κυβέρνηση ότι είχε αναλάβει έξοδα φοίτησης 5.300 μαθητών και τους μισθούς 75 δασκάλων (53 άνδρες και 22 γυναίκες), με κόστος 2.500.000 δρχ ετησίως. Δαπανούσε, επίσης, 150.000 δρχ για τους μισθούς των δασκάλων της εβραϊκής γλώσσας που ήταν διορισμένοι στα κρατικά εβραϊκά σχολεία.¹⁵⁸⁵

Ο Λέων Ρεκανάτι, αντιπρόσωπος της Ένωσης των Εβραϊκών Κοινοτήτων της Ελλάδας, δήλωνε στην εβραϊκή συνδιάσκεψη στη Γενεύη τον Αύγουστο του 1932, ότι η οικονομική κατάσταση της κοινότητας ήταν δεινή, διότι συντηρούσε πολυάριθμες εβραϊκές οικογένειες και είχε υποθηκεύσει μεγάλο αριθμό ακινήτων.¹⁵⁸⁶ Τον Δεκέμβριο του 1933 τα ελλείμματα του προϋπολογισμού της εβραϊκής κοινότητας ανέρχονταν στο ποσό των 11.000.000 δρχ, γεγονός που ανάγκασε την εβραϊκή κοινότητα να προσχωρήσει σε εκποίηση ακινήτων, ενώ επιβαρύνθηκε με δάνεια 4.000.000 δρχ. Την ίδια περίοδο, οι ιθύνοντες της εβραϊκής κοινότητας ζητούσαν επιτακτικά την αύξηση της κρατικής επιχορήγησης στο ποσό του 1.500.000 δρχ.¹⁵⁸⁷ Ακόμη, σημαντικές απώλειες είχε υποστεί η περιουσία της εβραϊκής κοινότητας από την εφαρμογή του νόμου Ν. 1640, περί φορολογίας των καθαρών προσόδων από ακίνητη περιουσία.¹⁵⁸⁸

Σε σχέση με τα παραπάνω, το άρθρο 24 του Ν. 2456/1920 προέβλεπε τη χρηματοδότηση των εβραϊκών ιδρυμάτων, φιλανθρωπικού και εκπαιδευτικού χαρακτήρα, από τον κρατικό προϋπολογισμό ή από τον προϋπολογισμό των δήμων και κοινοτήτων. Η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας έβρισκε δίκαιο το αίτημα των Εβραίων για επιχορήγηση των εκπαιδευτηρίων τους από τον δήμο¹⁵⁸⁹ και για τον λόγο αυτό ο δήμος Θεσσαλονίκης διπλασίασε την επιχορήγηση προς την εβραϊκή κοινότητα, η οποία έφτασε το 1.080.000 δρχ. Συν τοις άλλοις, τον Μάιο του 1930, η κυβέρνηση Βενιζέλου αποφάσισε την παροχή ετήσιας χρηματοδότησης 1.800.000 δραχμών, αυξημένη κατά 400.000 δρχ., σε σχέση με το παρελθόν, για το σύνολο των εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας.¹⁵⁹⁰ Ωστόσο, το 1932 η ετήσια κρατική επιχορήγηση μειώθηκε στις 900.000 δραχμές.¹⁵⁹¹

Σημαντικές, επίσης, συνέπειες στην οικονομική δραστηριότητα των Εβραίων είχε και το ζήτημα της αργίας της Κυριακής. Το 1923 το δημοτικό συμβούλιο Θεσσαλονίκης σκόπευε να θεσμοθετήσει την Κυριακή, ως υποχρεωτική αργία για όλους τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης. Η εβραϊκή κοινότητα αντέδρασε, στηριζόμενη στον Ν. 2456/1920 και στο Β.Δ. 135/1923 που παρείχαν στους Εβραίους το δικαίωμα να αργούν το Σάββατο αντί της Κυριακής.¹⁵⁹² Τελικά, η πρόταση του δημοτικού συμβουλίου Θεσσαλονίκης μετουσιώθηκε στον Ν. 3103/1924, ο οποίος

¹⁵⁸⁵ Γ.Β./Α.Φ.Δ./Ι/38/38.2, Αίτημα Ι.Κ.Θ. προς Βενιζέλο, 1/12/1933.

¹⁵⁸⁶ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/2, Ελληνική Αντιπροσωπεία στη Γενεύη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1635, 24/8/1932 και *Ελεύθερον Βήμα*, 24/8/1932. Συχνές ήταν και οι επικλήσεις για τη παροχή επιδομάτων από το κράτος σε Εβραίους. Βλ. Γ.Β./Α.Φ.Δ./Ι/38/38.3, Επιστολή Ραβίνου Φλώρινας προς βουλευτή Φλώρινας Μπινόπουλο, 23/5/1933 επίσης Ι. Κ. Φλώρινας προς Γεώργιο Ράντη, 24/2/1933.

¹⁵⁸⁷ Γ.Β./Α.Φ.Δ./Ι/38/38.2, Αίτημα Ι.Κ.Θ...., ό.π.,

¹⁵⁸⁸ Γ.Β./Α.Φ.Δ./Ι/38/38.2, Υπόμνημα Ι.Κ.Θ., Θεσσαλονίκη 27/12/1932.

¹⁵⁸⁹ Α.Υ.Ε./1928/55/1/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς τη Γ.Δ. Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 3814, 30/8/1928.

¹⁵⁹⁰ Pierron, ό.π., σελ. 196.

¹⁵⁹¹ Γ.Β./Α.Φ.Δ./Ι/38/2, Γενικός διοικητής Μακεδονίας προς τη Δ/ση Εκπαιδύσεως της Γ.Δ., αρ. πρωτ. 691, 31/12/1932.

¹⁵⁹² Μόλχο, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία του Βενιζέλου στον Μεσοπόλεμο...», ό.π., σελ. 81.

προέβλεπε ότι τα εμπορικά καταστήματα της Θεσσαλονίκης έπρεπε να αργούν δυο μέρες την εβδομάδα. Το 1925 μαζί με την κατάργηση της αργίας του Σαββάτου, καταργείται και η δυνατότητα των Εβραίων να τηρούν τα λογιστικά βιβλία τους στην ιδιαίτερη γλώσσα τους, παρ' όλο που αυτό προβλεπόταν από το Ν. 2456/1920 (αρθρ. 25).¹⁵⁹³

Η παρουσία των προσφύγων και το συνακόλουθο πλήγμα που αυτοί προκάλεσαν στις εβραϊκές οικονομικές δραστηριότητες, θα οδηγήσει ορισμένους Εβραίους της Θεσσαλονίκης να ακολουθήσουν τον δρόμο της μετανάστευσης. Ωστόσο, το γεγονός που ενίσχυσε καταλυτικά το μεταναστευτικό ρεύμα, ήταν οι διακηρύξεις του σιωνισμού για την ίδρυση εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη.

Τα κηρύγματα του ακμάζοντος Σιωνισμού της εποχής καλούσαν τους, ανά τον κόσμο, Εβραίους να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη, ώστε να δημιουργηθεί η νέα Εβραϊκή Εστία. Η Εθνική Εστία των Εβραίων, δηλαδή το όραμα της δημιουργίας εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη, αποτελούσε την πεμπουσία της σιωνιστικής ρητορικής.¹⁵⁹⁴ Οι Σιωνιστές της Θεσσαλονίκης διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στο να ωθήσουν τις εβραϊκές μάζες προς τη μετανάστευση. Ο βουλευτής Μ. Μπεςαντζής έκανε λόγο για παραχώρηση, από το Εθνικό Εβραϊκό Κεφάλαιο, 2.000 στρεμμάτων στην Παλαιστίνη για τη δημιουργία της αποικίας των Εβραίων της Ελλάδας. Παράλληλα, στο όγδοο συνέδριο του Εθνικού Εβραϊκού Κεφαλαίου (25/12/1931) «εγένετο δεκτόν ψήφισμα εκφράζον την χαράν του συνεδρίου δια την παραχώρησιν υπό της Κ. Επιτροπής γηπέδου δια την ίδρυσιν εν Παλαιστίνη συνοικισμού των εξ Ελλάδος Εβραίων».¹⁵⁹⁵

Οι διεθνείς σιωνιστικοί κύκλοι με συνεχείς περιοδείες στην Ευρώπη και την Αμερική επεδίωκαν να αφυπνίσουν το εθνικό αίσθημα των Εβραίων της διασποράς.¹⁵⁹⁶ Σε αυτήν την προσπάθεια εντασσόταν η επίσκεψη του Δρ. Βέρνερ, ο οποίος ήταν μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής του εβραϊκού πρακτορείου για την Παλαιστίνη και διευθυντής του τμήματος μετανάστευσης στη Θεσσαλονίκη, με σκοπό να μελετήσει την κατάσταση του ελληνικού εβραϊσμού και να εξετάσει κατά πόσο ήταν δυνατό να μεταναστεύσουν οι Έλληνες Εβραίοι στην Παλαιστίνη.¹⁵⁹⁷ Ο ίδιος πίστευε ότι η δεινή οικονομική κατάσταση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης αποτελούσε βασικό λόγο για να εγκαταλείψουν την πόλη.¹⁵⁹⁸ Για όσους επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν υπέδειξε το λιμάνι της Χάιφας, ως το πλέον κατάλληλο μέρος. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο εβραϊσμός της Θεσσαλονίκης διέθετε υπέρτερες ζωτικές δυνάμεις, που μπορούσαν να αποβούν παράγοντες εθνικής ανάνηψης.¹⁵⁹⁹

Η Σιωνιστική Ομοσπονδία Ελλάδας προχώρησε, επίσης, στη δημιουργία επιτροπής, με σκοπό την αρωγή των Εβραίων που επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη.¹⁶⁰⁰ Σύμφωνα με τον εβραϊκό τύπο, η επιτροπή δεν επρόκειτο να

¹⁵⁹³ Pierron, *ό.π.*, σελ. 194.

¹⁵⁹⁴ Γ.Β./Α.Φ.Δ./1/38/38.2, Εβραϊκός εποικισμός.

¹⁵⁹⁵ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 351/6993, 21/1/1932.

¹⁵⁹⁶ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3677, 4/10/1932.

¹⁵⁹⁷ *La Renaissance Juive*, 16/12/1932.

¹⁵⁹⁸ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/1, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς τη Γ.Δ. Μακεδονίας, *ά.α.π.*, 14/12/1932.

¹⁵⁹⁹ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/1, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4434, 20/12/1932.

¹⁶⁰⁰ Α.Υ.Ε./1933/Α.Ι.Ε.Ε./3/3/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2226, 19/8/1933.

ενθαρρύνει τη μετανάστευση, αλλά θα παρείχε υποστήριξη σε όσους είχαν λάβει την οριστική απόφαση μετανάστευσης.¹⁶⁰¹ Στην προσπάθεια αυτήν εντάχθηκε και η διοργάνωση συχνών εκδρομών στην Παλαιστίνη Εβραίων της Θεσσαλονίκης, ακραιφνών σιωνιστικών φρονημάτων, ώστε να μην αποθαρρύνονταν οι μετανάστες από τις πρώτες δυσχέρειες που θα αντιμετώπιζαν, εάν έπαιρναν την απόφαση μόνιμης εγκατάστασης εκεί. Η μετανάστευση των Εβραίων, Λ. Ρεκανάτι και Δ. Φλωρεντίν, δυο από τους κυριότερους παράγοντες του Σιωνισμού στη Θεσσαλονίκη, λειτούργησε ενθαρρυντικά για τις κατώτερες κοινωνικές μάζες της εβραϊκής κοινότητας.¹⁶⁰² Επιπροσθέτως, κινήσεις, όπως η μεταφορά των οστών του επιφανούς σιωνιστή δρος Μώρις Κοφφίνο στην Παλαιστίνη, με πρωτοβουλία του Εθνικού Εβραϊκού Κεφαλαίου, ενδυνάμωσαν το μεταναστευτικό ρεύμα.¹⁶⁰³ Ο Κοφφίνο είχε ως όραμα να ιδρύσει στην Παλαιστίνη, την πρώτη αγροτική αποικία των Εβραίων της Ελλάδας.¹⁶⁰⁴

Ο εβραϊκός σιωνιστικός τύπος με την αρθρογραφία του, ωθούσε το εβραϊκό στοιχείο προς τη μετανάστευση.¹⁶⁰⁵ Τέλη του 1929 το Αρχηγείο Χωροφυλακής ανέφερε ότι υπήρχαν ισχυρές φωνές στον εβραϊκό τύπο της πόλης που ωθούσαν τους Εβραίους να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη.¹⁶⁰⁶ Η εφημερίδα *Εβραϊκή Αναγέννηση*, σε άρθρο της, με τίτλο «*Η ενάτη Συνδιάσκεψις των Σιωνιστών της Ελλάδος*» ανέφερε ότι

*«Η ανάπτυξις, την οποίαν έλαβε η σιωνιστική εργασία εν Ελλάδι εις όλα τα ζητήματα και ιδιαιτέρως εις το της μεταναστεύσεως εις την Παλαιστίνην πρέπει να προσελκύση την προσοχήν των αντιπροσώπων, οι οποίοι ως εκ τούτου θα έχουν να αντιμετωπίσουν μέσα πληρέστατα δυνάμενα να επιτρέψουν μίαν μεγαλητέραν μετανάστευσιν ακόμη και την αγροτικήν εγκατάστασιν ενός μεγάλου μέρους των μεταναστών».*¹⁶⁰⁷

Η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν δημιούργησε κανένα εμπόδιο στο ρεύμα μετανάστευσης των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Αντιθέτως, διεκήρυττε, με κάθε ευκαιρία, την προσήλωσή της στο όραμα της ίδρυσης εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη. Η σιωνιστική οργάνωση Λονδίνου εξέφρασε την εύνοια της προς το πρόσωπο του Α. Μιχαλακόπουλου, διότι η ελληνική κυβέρνηση στήριξε την προσπάθεια των Εβραίων για την ίδρυση εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη.¹⁶⁰⁸ Σύμφωνα με τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, η ιδέα της μετανάστευσης κέρδιζε συνεχώς έδαφος μεταξύ των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Μέσα του 1933 οι ελληνικές αρχές της πόλης πίστευαν ότι οι Εβραίοι και κυρίως οι Σιωνιστές, δεν

¹⁶⁰¹ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/1, Γ.Δ. Μακεδονίας προς Στυλιανόπουλο, αρ. πρωτ. 411, 15/7/1932.

¹⁶⁰² Α.Υ.Ε./1933/Α.Ι.Ε.Ε./3/3/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2337, 31/8/1933.

¹⁶⁰³ Α.Υ.Ε./1933/Α.Ι.Ε.Ε./3/3/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 168, 19/1/1933.

¹⁶⁰⁴ *La Renaissance Juive*, 10/3/1933.

¹⁶⁰⁵ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/1, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4362, 12/12/1932.

¹⁶⁰⁶ Α.Υ.Ε./1929/Α.Ι.Ε.Ε./2/12, Αρχηγείο Χωροφυλακής προς το Υπ.Εσ., αρ. πρωτ. 200/18, 16/12/1929.

¹⁶⁰⁷ *La Renaissance Juive*, 30/12/1932

¹⁶⁰⁸ Α.Υ.Ε./1928/55/1/1, Πρεσβεία Λονδίνου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 399, 10/2/1928.

ενδιαφέρονταν για την ανασυγκρότηση της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, διότι είχαν στραμμένα τα βλέμματά τους στην Παλαιστίνη.¹⁶⁰⁹

Οι αγγλικές αρχές της Παλαιστίνης, αν και αρχικά, τους έδιναν τρίμηνη τουριστική άδεια εγκατάστασης, ωστόσο, στη συνέχεια σκλήρυναν τη στάση τους έναντι των Εβραίων μεταναστών.¹⁶¹⁰ Από τον Ιούλιο του 1933, οι αγγλικές αρχές της περιοχής τους απαγόρευσαν να εγκατασταθούν στην Παλαιστίνη. Σύμφωνα με έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, μέχρι τα μέσα του 1933, οι αγγλικές αρχές της Παλαιστίνης ανέχονταν «σιωπηρώς την εγκατάσταση, με αποτέλεσμα η ζωνιά μέχρι τούδε κινήσις προς μετανάστευσιν εχαραρώθη κατ' αρχάς, ήδη δε φαίνεται ανασταλείσα εξ' ολοκλήρου».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Γενικού Διοικητή, σχετικά με το κοινωνικό και επαγγελματικό επίπεδο των μεταναστών, δεδομένου ότι μετανάστευαν κυρίως οι έμποροι, με συνέπεια να παραμένουν οι εργάτες και οι χειρώνακτες, οι οποίοι, αν και επιθυμούσαν να ακολουθήσουν τους μετανάστες, δεν διέθεταν τα οικονομικά μέσα. Αυξανόταν, έτσι, ο αριθμός των Εβραίων, των κατώτερων κοινωνικών τάξεων, όπου σε συνδυασμό με τη μη αφομοίωσή τους, δημιουργούσε ένα εκρηκτικό κοινωνικό μείγμα. Οι απερχόμενοι δεν διέκοπταν κάθε δεσμό με την Ελλάδα. Παρέμεναν εγγεγραμμένοι στα κατά τόπους μητρώα, ώστε να μπορούν να παλιννοστήσουν, ενώ υπήρχε η τάση να μην πολιτογραφούνται στη νέα τους πατρίδα.¹⁶¹¹

Σύμφωνα με στοιχεία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, το 1932 1.421 Εβραίοι της Θεσσαλονίκης έλαβαν διαβατήρια για την Παλαιστίνη, ενώ για την Ευρώπη (κυρίως Γαλλία) μόνο 486.¹⁶¹² Η εβραϊκή εφημερίδα *Προγκρέ*, αρχές του 1933, ανέφερε ότι είχαν κατατεθεί 1.200 αιτήσεις για μετανάστευση από την Ελλάδα.¹⁶¹³ Βέβαια, δεν ήταν ξεκάθαρο αν παρέμεναν μόνιμα στην Παλαιστίνη, διότι δεν είχε παρέλθει το τρίμηνο της παραμονής τους, ενώ ένα μικρό ποσοστό όσων μετανάστευαν, μετά από λίγο καιρό, επιθυμούσε να επιστρέψει.¹⁶¹⁴

Όσον αφορά τη συνολική εικόνα από το ρεύμα μετανάστευσης, η Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, αρχές του 1933 κατέληγε στο συμπέρασμα ότι η αραίωση του εβραϊκού πληθυσμού ήταν μικρότερη από εκείνη που υπολογιζόταν, ενώ το γεγονός ότι οι μετανάστες δεν παραιτούνταν από την ελληνική ιθαγένεια, δεν απέκλειε το ενδεχόμενο επιστροφής τους, δεδομένων και των προσπαθειών των αγγλικών αρχών να εμποδίσουν την εγκατάστασή τους στην Παλαιστίνη.¹⁶¹⁵ Σύμφωνα με τον Μάρκ Μαζάουερ, 20-25.000 Εβραίοι της Θεσσαλονίκης μετανάστευσαν πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μόνο το ¼ απ' αυτούς πήγε στην Παλαιστίνη.¹⁶¹⁶

¹⁶⁰⁹ Α.Υ.Ε./1933/Α.Ι.Ε.Ε./3/3/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2337, 31/8/1933.

¹⁶¹⁰ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/1, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3689, 4/10/1932.

¹⁶¹¹ Α.Υ.Ε./1933/Α.Ι.Ε.Ε./3/3/2, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., 31/7/1933.

¹⁶¹² Α.Υ.Ε./1933/Α.Ι.Ε.Ε./3/3/2, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 21360, 14/2/1933.

¹⁶¹³ Α.Υ.Ε./1933/Α.Ι.Ε.Ε./3/3/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 624, 18/3/1933.

¹⁶¹⁴ Α.Υ.Ε./1932/Α.Ι.Ε.Ε./3/2/1, Γ.Δ. Μακεδονίας προς Στυλιανόπουλο, αρ. πρωτ. 411, 15/7/1932.

¹⁶¹⁵ Α.Υ.Ε./1933/Α.Ι.Ε.Ε./3/3/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 224, 27/1/1933.

¹⁶¹⁶ Mazower, *ό.π.*, σελ. 478. Οι σιωνιστές επέμεναν προς την κατεύθυνση της μετανάστευσης των Εβραίων της Ελλάδας στην Παλαιστίνη δεδομένου ότι, τον Νοέμβριο του 1933, με κοινό ψήφισμα της Ένωσης των Εβραϊκών Κοινοτήτων της Ελλάδος, του Συμβουλίου της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, της Αρχιρραβινείας και όλων των εβραϊκών οργανώσεων, ζητήθηκε να υπάρξει άρση των περιοριστικών μέτρων μετανάστευσης στη Παλαιστίνη.

2.5. Το ζήτημα των διαφορετικών εκλογικών καταλόγων

Το ζήτημα που δημιούργησε τις μεγαλύτερες εντάσεις μεταξύ της κυβέρνησης Βενιζέλου και της εβραϊκής κοινότητας ήταν αυτό των διαφορετικών εκλογικών καταλόγων για τους Εβραίους. Ας δούμε, όμως, το ιστορικό αυτής της αντιπαράθεσης.¹⁶¹⁷

Το 1923 η Επαναστατική Κυβέρνηση επέβαλλε στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, τη δημιουργία χωριστού εκλογικού τμήματος για την ανάδειξη των αντιπροσώπων που θα συγκροτούσαν τη Δ΄ Συντακτική Συνέλευση.¹⁶¹⁸ Οι Εβραίοι έδειξαν, με τον πιο έμπρακτο τρόπο, την αντίθεσή τους στα σχέδια περί ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων με αποχή από τις εκλογές. Στις εκλογές του Δεκέμβρη του 1923 από το σύνολο των 7.000 εγγεγραμμένων ψηφοφόρων ψήφισαν μόλις 51.¹⁶¹⁹ Τον Μάρτιο του 1924 η κυβέρνηση Αλέξανδρου Παπαναστασίου κατήργησε το σύστημα των χωριστών εκλογικών συλλόγων, ωστόσο, ένα χρόνο μετά, το ζήτημα επανήλθε στη βουλή. Με τον Ν. 3355/1925 «Περί ανασυντάξεως των εκλογικών καταλόγων»¹⁶²⁰ θεσπίστηκε η εγγραφή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και των μουσουλμάνων της Θράκης, σε χωριστούς εκλογικούς καταλόγους, ενώ ακολούθησε διάταγμα τον Νοέμβριο του 1925, σύμφωνα με το οποίο, οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης κατανέμονταν σε 8 εκλογικά τμήματα.¹⁶²¹ Επί Πάγκαλου, αποσύρθηκε το μέτρο των ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων, εντούτοις, στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1926 οι Εβραίοι (11.000) ψήφισαν σε ξεχωριστά εκλογικά τμήματα.¹⁶²² Στις ίδιες εκλογές συμμετείχαν με δικό τους συνδυασμό.¹⁶²³

Ο Βενιζέλος τον Ιούλιο του 1928, στο πλαίσιο της προεκλογικής του εκστρατείας, επισκέφθη τη Θεσσαλονίκη. Κατά την παραμονή του, αντιπροσωπεία από Εβραίους του κατέθεσε υπόμνημα για την κατάργηση των ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων. Ο Κρητικός πολιτικός υπήρξε αρνητικός στο ενδεχόμενο αυτό, ενώ τους απηύθυνε το ερώτημα γιατί τότε «κατά τας βουλευτικές εκλογάς της 7 Νοεμβρίου 1926, καίτοι ουδενός υφισταμένου κωλύματος, οι Ισραηλίται της Θεσσαλονίκης κατήλθον εις αυτάς, οικία βουλήσει, δια χωριστού εκλογικού συλλόγου;».¹⁶²⁴ Την ίδια περίοδο, ο εβραϊκός τύπος ζητούσε την κατάργηση της ρύθμισης, ενώ η Μακεδονία υπερασπιζόταν τις κυβερνητικές θέσεις.¹⁶²⁵ Παρ' όλες τις απειλές της εβραϊκής κοινότητας για αποχή από τις εκλογές, η εφημερίδα «Ισραήλ»,

¹⁶¹⁷ Mavrogordatos, *Stillborn Republic...*, σελ. 236-242.

¹⁶¹⁸ Μόλχο, «Η αντιεβραϊκή νομοθεσία του Βενιζέλου στον Μεσοπόλεμο...», ό.π., σελ. 80.

¹⁶¹⁹ Pierron, ό.π., σελ. 164 -165.

¹⁶²⁰ Βλ. άρθ. 28. Του Ν. 3349/1925 «Περί ανασυντάξεως των εκλογικών καταλόγων». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 170, 10/7/1925.

¹⁶²¹ Pierron, ό.π., σελ. 166.

¹⁶²² Μολχό, ό.π., σελ. 82. Για τις εκλογές του 1926 σε σχέση με την εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης βλ. Δώδο, *Οι Εβραίοι στις εκλογές...*, σελ. 157-170.

¹⁶²³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 50, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., ά.α.π., 13/7/1928. Γ.Β./Αρχείο Κωνσταντίνου Καραβίδα [στο εξής Α.Κ.Κ.]/I/19/19.1, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5016, 24/12/1926.

¹⁶²⁴ *L'Indépendant*, 12/7/1928 · *Le Progrès*, 12/7/1928

¹⁶²⁵ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 50, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3268, 27/7/1928.

τον Ιούλιο του 1928 έγραφε ότι «η εβραϊκή κοινότης ιδιαιτέραν διατηρεί πάντοτε υπηρεσίαν προς εγγραφήν των μη εγγεγραμμένων εις τους καταλόγους».¹⁶²⁶

Η νίκη του κόμματος των Φιλελευθέρων στις εκλογές του Αυγούστου του 1928, έφερε τον Βενιζέλο στην εξουσία. Όσον αφορά τις εβραϊκές ψήφους, τα αποτελέσματα των εκλογών του Αυγούστου του 1928, σύμφωνα με τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, έδειξαν ότι οι εβραϊκές ψήφοι παρέχονταν στους υποψηφίους εκείνους «οίτινες εμφανίζονται με πρόγραμμα καθαρώς εβραϊκόν και υπόσχονται ότι θα υποστηρίξουν και επιτύχουν διάφορα δικαιώματα της μειονότητας των, πρόγραμμα καθαρώς σιωνιστικόν[...]».¹⁶²⁷

Ακόμα και μετά τις εθνικές εκλογές του Αυγούστου του 1928, οι Εβραίοι προσπάθησαν να καταργήσουν το συγκεκριμένο εκλογικό σύστημα.¹⁶²⁸ Στη συνεδρίαση της Βουλής της 11^{ης} Δεκεμβρίου 1928, ο Εβραίος βουλευτής Μ. Μπεςαντζής ζήτησε την κατάργησή του, δεδομένου ότι το εν λόγω εκλογικό σύστημα στρεφόταν ενάντια στη μυστικότητα της ψήφου. Ο Βενιζέλος, όμως, ήταν ανυποχώρητος. Επικαλούνταν τις διεθνείς συμβάσεις περί προστασίας των μειονοτήτων, ενώ ζητούσε πίστωση χρόνου, για να πειστεί για τα πατριωτικά αισθήματα των Εβραίων. Το απόσπασμα από την ομιλία του στη Βουλή είναι ενδεικτικό της νέας στάσης του Έλληνα Πρωθυπουργού έναντι της εβραϊκής κοινότητας. Συγκεκριμένα,

*«έχω καθήκον να είπω εις την Εβραϊκήν κοινότητα της Θεσσαλονίκης [...] ότι μέχρι της στιγμής κατά την οποίαν θα αισθανθή εαυτήν Ελληνικήν ψυχικώς – δεν ομιλώ διά το θρήσκευμα – μέχρι της στιγμής κατά την οποίαν θα κρίνω, ότι συμφέρον ιδικόν των είναι να φροντίζουν όπως εις τα σχολεία των διδάσκειται επαρκώς η Ελληνική γλώσσα, μέχρι της στιγμής κατά την οποίαν θα κάμνωσι συνδυασμούς υπό τον τίτλον του Ισραηλίτου ή του Σιωνιστού, θα γνωρίζουν ότι το Κράτος έχει το δικαίωμα, να τους δώση τα πολιτικά δικαιώματα εις χωριστούς συλλόγους αμυνόμενον κατά ενδεχομένης καταχρήσεως της ψήφου».*¹⁶²⁹

Τέλη του 1931 η εβραϊκή κοινότητα επανέφερε το ζήτημα και με υπόμνημά της προς τον Βενιζέλο, έκρινε ότι «η ύπαρξις του ιδιαίτερου εκλογικού συλλόγου αποτελεί υποτιμητικήν μείωσιν των πολιτικών δικαιωμάτων των Εβραίων εναντίον της οποίας ούτοι διεμαρτυρήθησαν σύσσωμοι δια της αποχής των κατά τας εκλογάς του 1923». Το ψήφισμα διακήρυττε ότι το συγκεκριμένο μέτρο προσέβαλε την πολιτική ισότητα των Εβραίων, ενώ τους είχε εκθέσει επανειλημμένα σε επιθέσεις αντιφρονούντων.¹⁶³⁰

Την άποψη αυτή προέβαλε και ο εβραϊκός τύπος της πόλης, ο οποίος θεωρούσε την ύπαρξη των ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων, ταπεινωτική για τους Εβραίους.¹⁶³¹ Οι εβραϊκές εφημερίδες επικαλούνταν υποσχέσεις του Βενιζέλου περί

¹⁶²⁶ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 87, Γ' Σώμα Στρατού προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 4596/674, 17/6/1928.

¹⁶²⁷ Α.Υ.Ε./1928/55/1/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3707/26628, 23/8/1928.

¹⁶²⁸ Α.Υ.Ε./1929/Α.Ι.Ε.Ε./2/12, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5596, 5/11/1929.

¹⁶²⁹ Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τόμ. Β', σελ. 813.

¹⁶³⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 284, Υπόμνημα της Ι.Κ.Θ. προς Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, 2/12/1931.

¹⁶³¹ Α.Υ.Ε./1929/Α.Ι.Ε.Ε./2/12, Τ.Τ. προς τη Δ.Π.Υ. του Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 33827, 28/8/1929.

κατάργησης των χωριστών εκλογικών τμημάτων.¹⁶³² Γενικότερα, υπήρξε εξαιρετικά έντονη, κατά την τελευταία περίοδο της διακυβέρνησης Βενιζέλου, η πολεμική του εβραϊκού τύπου κατά του κόμματος των Φιλελευθέρων.¹⁶³³

Το ίδιο σύστημα, των ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων, επικράτησε και στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1932. Σύμφωνα με τον Μπερνάρ Πιερόν, ο Βενιζέλος επέμενε στη διατήρηση των χωριστών εκλογικών τμημάτων, διότι με το πλειοψηφικό σύστημα το κόμμα των Φιλελευθέρων κινδύνευε να χάσει την εξουσία, αν οι Εβραίοι ψήφιζαν την αντιπολίτευση.¹⁶³⁴ Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι οι ξεχωριστοί εκλογικοί κατάλογοι διατηρήθηκαν ακόμα και μετά την εφαρμογή του αναλογικού συστήματος.

Το περιοδικό *Εβραϊκά Χρονικά* ανέφερε για τις εκλογές του 1932 ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ψήφισαν μαζικά το κόμμα του Τσαλδάρη, δείχνοντας έτσι τη δυσφορία τους για την πολιτική εξελληνισμού που άσκησε το κόμμα των Φιλελευθέρων τα προηγούμενα έτη. Η ίδια πηγή θεωρούσε ότι η απερχόμενη κυβέρνηση Βενιζέλου έλαβε μέτρα, τα οποία περιόρισαν τα πολιτικά και θρησκευτικά δικαιώματα των Εβραίων.¹⁶³⁵

Η Βουλή του Σεπτεμβρίου του 1932 διαλύθηκε τον Ιανουάριο του 1933 και προκηρύχθηκαν νέες εκλογές τον Μάρτιο του 1933. Τον Μάιο του ίδιου έτους το εκλογοδικείο κήρυξε άκυρη τη βουλευτική εκλογή Θεσσαλονίκης, διότι ο νόμος για τους ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους των Εβραίων θεωρήθηκε αντισυνταγματικός. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη εξέδωσε νομοθετικό διάταγμα, όπου καταργούσε τους ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους και ορίστηκαν νέες εκλογές για τις 2 Ιουλίου 1933.¹⁶³⁶

Ο Βενιζέλος, σε προεκλογικό του λόγο, στη Θεσσαλονίκη, για τις επαναληπτικές εκλογές (Ιούνιο 1933), θεωρούσε ότι η απόφαση του εκλογοδικείου άνοιγε τον ασκό του Αιόλου. Ανέφερε ότι στις εκλογές του 1920 «*αι ψήφοι των Εβραίων, των σλαύων και των μουσουλμάνων της Β. Ελλάδος συνετέλεσαν να δώσουν την νίκη εις το βασιλικόν κόμμα, και η νίκη αυτή επηρέασε καταστρεπτικώς το εθνικόν μέλλον της χώρας*». Για τον λόγο αυτό ακολούθησε η νομοθετική ρύθμιση του 1923, η οποία καθόριζε για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης και τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης ιδιαίτερους εκλογικούς καταλόγους, οι οποίοι εξασφάλιζαν στις μειονότητες αντιπροσώπηση στα νομοθετικά σώματα, ανάλογη με τον πληθυσμό τους.¹⁶³⁷

Ιδιαίτερης σημασίας για την ιστορική έρευνα είναι το περιεχόμενο επιστολής του Βενιζέλου τον Ιούνιο του 1933, όπου γινόταν λόγος ότι

¹⁶³² Α.Υ.Ε./1929/ Α.Ι.Ε.Ε./2/12, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5725, 12/11/1929.

¹⁶³³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 306, Επιστολή Βενιζέλου προς Σαλκέλ, τμήμα Ισραηλιτών Λέσχης Φιλελευθέρων Θεσσαλονίκης, 14/2/1934 και Επιστολή Βενιζέλου προς Σαλκέλ, τμήμα Ισραηλιτών Λέσχης Φιλελευθέρων Θεσσαλονίκης, 8/2/1934. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 296, Ανταλλαγή τηλεγραφημάτων Βενιζέλου και Πέτρου Λεβή. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 401, Επιστολή Ααρών Σακκή προς τον Βενιζέλο, Θεσσαλονίκη 2/1/1934.

¹⁶³⁴ Pierron, *ό.π.*, σελ. 170.

¹⁶³⁵ *Jewish Chronicle*, 2/12/1932.

¹⁶³⁶ *Απομνημονεύματα Στυλιανού Γονατά 1897 – 1957*, σελ. 357.

¹⁶³⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 296, Λόγος του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη για τις επαναληπτικές εκλογές.

«είνε δυστύχημα πραγματικώς ότι η επιμονή του ισραηλιτικού στοιχείου της Θεσσαλονίκης όπως καταργηθή ο ιδιαίτερος δι' αυτό εκλογικός σύλλογος θέτει το στοιχείο τούτο εις οξύτατην αντίθεσιν με ένα μεγάλο κόμμα της χώρας, αντιπροσωπεύον το ήμισυ του πληθυσμού. Και είνε θλιβερόν ότι το ευφύεστατον ισραηλιτικόν στοιχείον δεν αντιλαμβάνεται ότι η αντίθεσις μας με αυτό δημιουργείται, όχι διότι θέλομεν να το στερήσωμεν από την νόμιμον αντιπροσώπευσιν εις την Βουλήν, η οποία του ανήκει επί τη βάσει του πληθυσμού του, αλλά διότι αρνούμεθα να δεχθώμεν όπως πληθυσμός 60 χιλ. περίπου Εβραίων, επηρεάζων την εκλογήν περιφέρειας δεκαπλασίου περίπου πληθυσμού, διδούσης 20 βουλευτάς, συντελεί εις το ν' ασφαρίζεται η πλειοψηφία εις το ένα ή το άλλο των δυο μεγάλων κομμάτων. Η μη ύπαρξις ιδιαίτερων εκλογικών συλλόγων δια τους ισραηλίτας και μουσουλμάνους των Νέων Χωρών έγινεν αιτία εις τας εκλογάς του 1920 να κερδίση το βασιλικόν κόμμα, και τούτο συνετέλεσεν εις την εθνικήν μας καταστροφήν. Έκτοτε εδημιουργήθησαν οι ιδιαίτεροι σύλλογοι, οι οποίοι είνε ανάγκη να διατηρηθούν, έως ότου επέλθη πλήρης ψυχική αφομοίωσις των εθνικών και θρησκευτικών τούτων μειοψηφιών μετά του λοιπού πληθυσμού, αφομοίωσις η οποία έχει επέλθει από μακροτάτου χρόνου με τους Ισραηλίτας της Παλαιάς Ελλάδας».¹⁶³⁸

Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής του ομιλίας στη Θεσσαλονίκη τον Ιούνιο του 1933, επανέλαβε, σχετικά με το ζήτημα των εκλογικών καταλόγων, το ίδιο επιχείρημα ότι οι Εβραίοι

«αποτελούντες θρησκευτικήν και εθνικήν μειονότητα και όντες ένεκα του λόγου τούτου περισσότερον ενωμένοι απέναντι της διαιρέσεως του καθαρώς ελληνικού στοιχείου, επεδίωξαν δια του μέσου τούτου να ασκούν αποτελεσματικήν επίδρασιν επί του εκλογικού αποτελέσματος περιφέρειας, η οποία έχει πληθυσμόν δεκαπλάσιον του ιδικού των, και εκλέγει 20 βουλευτάς, και, ζητούν επομένως με πληθυσμόν 60 περίπου χιλιάδων, να ασκούν, ως εκ της ισοδυναμίας περίπου των δυο μεγάλων κομμάτων, αποφασιστικήν επίδρασιν εις την συγκρότησιν της εθνικής αντιπροσωπείας κράτους του οποίου ο πληθυσμός ανέρχεται 6 ½ εκατομμύρια».¹⁶³⁹

Εντούτοις, ο Βενιζέλος πίστευε ότι μπορούσε να δημιουργηθεί ιδιαίτερη περιφέρεια εντός της Θεσσαλονίκης, η οποία θα περιελάμβανε το σύνολο του εβραϊκού πληθυσμού και θα έδινε 3 ή 4 βουλευτές και οι Εβραίοι θα ψήφιζαν από κοινού με τους Έλληνες.

¹⁶³⁸ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 296, Επιστολή Βενιζέλου προς τον Σαμουηλίδη, Αθήνα 5/6/1933.

¹⁶³⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 296, Λόγος του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 1933. Ο Βενιζέλος, παρόλη την αντιπαλότητα για το ζήτημα των ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων, δεν επιθυμούσε να θέσει τους Εβραίους εκτός ψηφοδελτίων του κόμματος, διότι έτσι θα οξύνονταν περισσότερο τα πνεύματα. Τη γνώμη αυτή συμμερίζονταν και οι αρχηγοί του Εθνικού Συνασπισμού. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 349, Τηλ. Λεβύ προς τον Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 4, Θεσσαλονίκη, 2/6/1933. Επίσης, Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 295, Επιστολή Βενιζέλου προς Αλέξανδρο Ζάννα, Αθήνα 29/5/1933.

Στις εκλογές της 2^{ας} Ιουλίου 1933 οι Εβραίοι ψήφισαν συγκεντρωτικά την αντιβενιζελική παράταξη, γεγονός που έφερε το εβραϊκό στοιχείο αντιμέτωπο με το κόμμα των Φιλελευθέρων.¹⁶⁴⁰ Στη δημιουργία αντιεβραϊκού κλίματος είχε συνεισφέρει και η εφημερίδα *Μακεδονία*, η οποία εκπροσωπούσε το βενιζελικό κόμμα. Με την αρθρογραφία της απομάκρυνε το εβραϊκό στοιχείο της πόλης από το κόμμα των Φιλελευθέρων. Ο Βενιζέλος τον Ιούλιο του 1934, έκανε λόγο για ταύτιση της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης με το κυβερνών κόμμα, ενώ ήταν λυπηρό, για τον ίδιο, το γεγονός ότι η εβραϊκή κοινότητα καταψήφισε το κόμμα των Φιλελευθέρων και αναμειγνυόταν έντονα με την πολιτική.¹⁶⁴¹ Ο Κρητικός πολιτικός, μέχρι την οριστική του αποχώρηση από την πολιτική, επέμενε στην ύπαρξη των διαφορετικών εκλογικών καταλόγων για τους Εβραίους.

3. ΣΛΑΒΟΦΩΝΟΙ

3.1. Οι σχέσεις της Ελλάδας με τους βόρειους γείτονές της, 1920 – 1928

3.1.1. Ελληνοβουλγαρικές σχέσεις

Το όραμα της Μεγάλης Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου είχε πληγεί ανεπανόρθωτα από τους όρους που επιβλήθηκαν στη Βουλγαρία, μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Για τον λόγο αυτό, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η Βουλγαρία υπήρξε μια από τις κατ' εξοχήν αναθεωρητικές δυνάμεις. Βασική προτεραιότητα της βουλγαρικής διπλωματίας υπήρξε η αναθεώρηση της Συνθήκης (και της ομώνυμης Σύμβασης) του Νειγύ του 1919.¹⁶⁴²

Η Βουλγαρία ήταν αντίθετη με την υπογραφή της, διότι πρώτον, πίστευε ότι «αλλοιωνόταν» η εθνολογική σύνθεση της ελληνικής Μακεδονίας, μετά την αποχώρηση μιας μερίδας σλαβόφωνων. Στο εσωτερικό της Βουλγαρίας υπήρχε ένα κλίμα μισαλλοδοξίας και εθνικού παροξυσμού γύρω από την «ελευθερία» της Μακεδονίας. Δεύτερον, το βουλγαρικό δημόσιο επιβαρύνθηκε με την καταβολή σημαντικών αποζημιώσεων για τις περιουσίες των Ελλήνων της Βουλγαρίας που μετανάστευσαν στην Ελλάδα.¹⁶⁴³ Μην ξεχνάμε, επίσης, ότι η εν λόγω συνθήκη επιβλήθηκε στη Βουλγαρία, δεν αποτέλεσε προϊόν διακρατικής συμφωνίας, συνεπώς η ίδια επεδίωκε, με κάθε τρόπο, την αναθεώρηση ή ακόμα και την κατάργησή της.¹⁶⁴⁴

Από την άλλη πλευρά, για την Ελλάδα, η Σύμβαση του Νειγύ δημιούργησε νέα δεδομένα στο ζήτημα της σλαβόφωνης μειονότητας που κατοικούσε στην ελληνική Μακεδονία. Ο Βενιζέλος πέτυχε, με την εν λόγω σύμβαση, την αποχώρηση των

¹⁶⁴⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 399, Επιστολή Ααρών Σακκή προς τον Βενιζέλο, Θεσσαλονίκη 28/11/1933.

¹⁶⁴¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 307, Επιστολή Βενιζέλου προς τον R. Straus, Bagnoles de l' Orne 6/7/1934.

¹⁶⁴² Α.Υ.Ε./1932/Α/6/IV/Δ, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4208, 22/11/1932.

¹⁶⁴³ Α.Υ.Ε./1928/45/4/2, Σημείωμα περί της ελληνοβουλγαρικής μετανάστευσης, αρ. πρωτ. 5410, 14/5/1928.

¹⁶⁴⁴ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 284, Επιστολή Βενιζέλου στον Δούσημανη, Αθήνα 21/9/1931. Τούντα Φεργάδη, *Μειονότητες στα Βαλκάνια, Βαλκανικές Διασκέψεις 1930 – 1934*, σελ. 70.

ακραιφνών βουλγαριζόντων στοιχείων από το έδαφος της ελληνικής Μακεδονίας,¹⁶⁴⁵ αφαιρώντας έτσι από τη Βουλγαρία, τη δυνατότητα να αναφέρεται στην ύπαρξη «βουλγαρικής» μειονότητας στο ελληνικό έδαφος. Ωστόσο, η βουλγαρική πλευρά, κατά τον Μεσοπόλεμο, δεν έπαυσε να εγείρει αξιώσεις γύρω από τους εναπομείναντες σλαβόφωνους της ελληνικής επικράτειας. Επόμενο, λοιπόν, ήταν, οι σχέσεις των δυο κρατών να χαρακτηρίζονται από κλίμα αμοιβαίας δυσαρέσκειας και καχυποψίας.

Η μη επικύρωση από την ελληνική Βουλή του Πρωτοκόλλου Πολίτη – Καλφώφ αποτέλεσε μια ακόμα αιτία διένεξης μεταξύ των δυο κρατών. Το Πρωτόκολλο Πολίτη – Καλφώφ (επρόκειτο για δυο δηλώσεις, της ελληνικής και της βουλγαρικής κυβέρνησης προς την ΚτΕ) υπεγράφη στη Γενεύη στις 29 Σεπτεμβρίου του 1924 και αφορούσε την προστασία των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων.¹⁶⁴⁶ Η υπογραφή του Πρωτοκόλλου είχε ως στόχο, την άμεση εφαρμογή των μειονοτικών συνθηκών που είχαν υπογραφεί το προηγούμενο διάστημα¹⁶⁴⁷ και τη λύση των όποιων προβλημάτων προέκυπταν από τη μετανάστευση των ελληνοβουλγαρικών μειονοτήτων, μέσω μιας συμβουλευτικής επιτροπής, διορισμένης από την ΚτΕ, όπως όριζε η Σύμβαση του Νειγύ.¹⁶⁴⁸

Η υπογραφή του Πρωτοκόλλου δεν έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από την νέα ελληνική κυβέρνηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, η οποία ορκίστηκε στις 7 Οκτωβρίου 1924¹⁶⁴⁹ και για τον λόγο αυτό δεν επικυρώθηκε από το ελληνικό Κοινοβούλιο.¹⁶⁵⁰ Αντιθέτως, η υπογραφή του Πρωτοκόλλου θεωρήθηκε, από τη βουλγαρική πλευρά, σπουδαία διπλωματική νίκη,¹⁶⁵¹ δεδομένου ότι αναγνωριζόταν η ύπαρξη «βουλγαρικής μειονότητας» εντός του ελληνικού εδάφους.¹⁶⁵² Συν τοις άλλοις, το Πρωτόκολλο αποθάρρυνε τη μετανάστευση – μέσω της εφαρμογής του δικαιώματος των ανακλητών προνομίων των μεταναστών – επομένως, ερχόταν σε αντίθεση με τους όρους της Σύμβασης του Νειγύ του 1919. Η ματαίωση της μετανάστευσης ευνοούσε μόνο τα βουλγαρικά επεκτατικά σχέδια στην ελληνική Μακεδονία και Θράκη.¹⁶⁵³

Η πρώτη σημαντική αντίδραση, σε επίπεδο διεθνών σχέσεων της χώρας, από την υπογραφή του Πρωτοκόλλου Πολίτη – Καλφώφ, προήλθε από τη Γιουγκοσλαβία.

¹⁶⁴⁵ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 344, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού προς κάποιο ανώνυμο στρατηγό. Επίσης, Nestor, «Greek Macedonia and the Convention of Neilly, 1919», *Balkan Studies*, 3, (1962), σελ. 169-184.

¹⁶⁴⁶ Τούντα - Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες, Πρωτόκολλο Πολίτη – Καλφώφ 1924-1925*, 1986, σελ. 18 · Ladas, *ό.π.*, σελ. 309-324.

¹⁶⁴⁷ Βλ. Γ' Μέρος (Πολιτικοί όροι), Δ' Τμήμα (Προστασία Μειονοτήτων), Συνθήκης Ειρήνης του Νειγύ, άρθρα 49-57, σελ. 19-21 και την ομόθυμη Σύμβαση μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας.

¹⁶⁴⁸ Τούντα - Φεργάδη, *ό.π.*, σελ. 37-39, 60, 69, 75.

¹⁶⁴⁹ Η υπογραφή του Πρωτοκόλλου έλαβε χώρα από την κυβέρνηση Θεμιστοκλή Σοφούλη.

¹⁶⁵⁰ Τούντα - Φεργάδη, *ό.π.*, 83-86.

¹⁶⁵¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 49, Επιστολή Π. Δημητριάδη προς τον Βενιζέλο, αρ. πρωτ. 23, 23/8/1927. Βλ. επίσης, Γ.Β./Α.Φ.Δ./1/104/1, Υπόμνημα Π. Πύρζα «περί σλαβικών μειονοτήτων», Έδεσσα, 1925. Επίσης, Τούντα - Φεργάδη, *ό.π.*, 87-90.

¹⁶⁵² Βλ. την ελληνική δήλωση ενώπιον της ΚτΕ «*Η ελληνική Κυβέρνηση στην επιθυμία της να εξασφαλίσει στα πρόσωπα που ανήκουν στη βουλγαρική μειονότητα της Ελλάδας μια δίκαιη μεταχείριση...*» στο Τούντα - Φεργάδη, *ό.π.*, 78-80.

¹⁶⁵³ *Ο.π.*, σελ. 83, 88.

Το Βελιγράδι αντέδρασε διότι, βάσει του Πρωτοκόλλου, η Ελλάδα αναγνώριζε τη σλαβόφωνη μειονότητα της Μακεδονίας, ως βουλγαρική,¹⁶⁵⁴ γεγονός που ερχόταν σε σύγκρουση με την επίσημη γιουγκοσλαβική πολιτική, της διεκδίκησης της πατρότητας των σλαβόφωνων της Μακεδονίας. Η Γιουγκοσλαβία υποστήριζε ότι ο σλαβικός πληθυσμός της Μακεδονίας ήταν σερβικός.¹⁶⁵⁵ Το αποκορύφωμα της γιουγκοσλαβικής δυσaráσκειας υπήρξε η καταγγελία της ελληνοσερβικής Συνθήκης Συμμαχίας του 1913 τον Νοέμβριο του 1924.

Ο Βενιζέλος υπήρξε κάθετα αρνητικός στην υπογραφή του συγκεκριμένου Πρωτοκόλλου.¹⁶⁵⁶ Σύμφωνα με τον ίδιο, ο Πολίτης δεν είχε την απαραίτητη εξουσιοδότηση για να προχωρήσει στην υπογραφή του,¹⁶⁵⁷ ενώ πίστευε, και δικαίως, ότι η υπογραφή του Πρωτοκόλλου ανέτρεπε τις ισορροπίες μεταξύ της Ελλάδας, της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας. Κατ' εκείνον, επιβαλλόταν η κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου να προβεί στην ακύρωση της συμφωνίας της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1924.¹⁶⁵⁸ Σε τηλεγράφημά του προς το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών τον Ιανουάριο του 1925 ανέφερε ότι «*νομίζω ότι Κυβέρνησις άριστα έπραξε καταλήξασα εις απόφασιν ν' αναλάβη αυτή μετ' ευθύτητος ευθύνην ατονήσεως Πρωτοκόλλου*».¹⁶⁵⁹

Εκτός, όμως, από τα μειονοτικά ζητήματα, υπήρχαν και άλλα θέματα που δημιουργούσαν εμπόδια στην ελληνοβουλγαρική προσέγγιση. Ένα απ' αυτά ήταν το δικαίωμα εξόδου, σύμφωνα με το άρθρο 48 της Συνθήκης του Νείγυ, της Βουλγαρίας στο Αιγαίο. Για τη Σόφια, η εμπορική έξοδος στο Αιγαίο δεν ήταν μόνο ζήτημα οικονομικής ανάπτυξης και ανόρθωσης αλλά και εφελτήριο εδαφικής επέκτασης.¹⁶⁶⁰ Τον Οκτώβριο του 1930, η κυβέρνηση Βενιζέλου κατήγγειλε την εμπορική συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας που είχε υπογραφεί το 1927.¹⁶⁶¹ Παράλληλα, η ελληνική κυβέρνηση επέβαλε υψηλούς δασμούς στις εισαγωγές βουλγαρικών προϊόντων.¹⁶⁶² Η εφαρμογή των νέων δασμολογίων οδήγησε σε οριστική διακοπή των εμπορικών σχέσεων των δυο κρατών.¹⁶⁶³

Ακόμη, δεν ήταν λίγα, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, τα συνοριακά επεισόδια μεταξύ των δυο κρατών.¹⁶⁶⁴ Η είσοδος και η δράση των κομιτατζήδων εντός του ελληνικού εδάφους, διασάλεψε την εσωτερική τάξη και προκαλούσε το

¹⁶⁵⁴ Για τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις βλ. Τούντα - Φεργάδη, *ό.π.*, 90-104.

¹⁶⁵⁵ *Ο.π.*, σελ. 93.

¹⁶⁵⁶ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 273, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., *α.α.π.*, *χ.χ.* Σύμφωνα με τον Βενιζέλο, το Πρωτόκολλο θα άνοιγε την κερκόπορτα για την αυτονόμηση της Μακεδονίας. Τούντα - Φεργάδη, *ό.π.*, σελ. 114-115, 118.

¹⁶⁵⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 326, Επιστολή Βενιζέλου προς τον Νικόλαο Πολίτη, Γενεύη, 13/3/1925. Βλ. επίσης, Τούντα - Φεργάδη, *ό.π.*, σελ. 137.

¹⁶⁵⁸ *Ο.π.*, σελ. 114-115.

¹⁶⁵⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 44, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., *α.α.π.*, 14/1/1925. Βλ. επίσης, Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 273, Τηλ. Βενιζέλου προς το Υπ.Εξ., *α.α.π.*, *χ.χ.*

¹⁶⁶⁰ Α.Υ.Ε./1931/Α/6/III, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., *αρ. πρωτ.* 3577, 21/11/1931. Βλ. επίσης, Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας...*, σελ. 71-125.

¹⁶⁶¹ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', *αρ. φ.* 231, 27/10/1927.

¹⁶⁶² Α.Υ.Ε./1932/Α/6/IV/B, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., *αρ. πρωτ.* 855, 12/3/1932.

¹⁶⁶³ Α.Υ.Ε./1931/Α/6/I, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., *αρ. πρωτ.* 3712, 22/12/1931. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 344, Επιστολή Μιχαλακόπουλου προς τον Βενιζέλο 28/12/1931. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 284, Επιστολή Μιχαλακόπουλου προς τον Βενιζέλο, Γενεύη 17/1/1931.

¹⁶⁶⁴ Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-1925. Ο πόλεμος της ζωοκλοπής*, 2006, σελ. 81. Για τα επεισόδια στο Τερλίτζ και στο Πετρίτσι βλ., *Ο.π.*, σελ. 17-26 και σελ. 101-126.

δημόσιο αίσθημα. Στη συνείδηση των ελληνικών αρχών, ο ληστής είχε ταυτιστεί με τον κομιτατζή.¹⁶⁶⁵

Εξάλλου, οι σχέσεις της Βουλγαρίας με την Ελλάδα δεν ήταν οι μόνες που βρίσκονταν σε κρίση. Η Σόφια βρισκόταν σε αντιπαράθεση και με τη Γιουγκοσλαβία λόγω της σλαβόφωνης μειονότητας που κατοικούσε στη σερβική Μακεδονία. Η Γιουγκοσλαβία και η Ελλάδα ήταν τα δυο κράτη τα οποία, σύμφωνα με τη βουλγαρική πλευρά, όφειλαν να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσης των σλαβόφωνων που κατοικούσαν στα εδάφη τους.¹⁶⁶⁶ Η προσπάθεια της Βουλγαρίας, να εμφανιστεί ως προστάτιδα των σλαβόφωνων της νότιας Βαλκανικής, αναπόφευκτα την οδήγησε σε ρήξη με τους γείτονές της. Η προστασία της σλαβόφωνης μειονότητας ήταν το προκάλυμμα για την εδαφική της επέκταση.

Η αλυτρωτική ρητορική της βουλγαρικής πλευράς είτε προερχόταν από την επίσημη πολιτική ηγεσία είτε από ιδιωτικούς συλλόγους, έθετε εμπόδια στην προσέγγιση με οποιοδήποτε όμορο κράτος. Ο εθνικιστικός αναβρασμός που επικρατούσε στη βουλγαρική κοινή γνώμη τροφοδοτούνταν εν πολλοίς από πατριωτικούς συλλόγους (κομιτάτα), οι οποίοι τις περισσότερες φορές κατηύθυναν την εξωτερική πολιτική της χώρας.¹⁶⁶⁷ Οι Βούλγαροι πολιτικοί, για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας και ψηφοθηρίας, ήταν δέσμιοι της ρητορικής των παραπάνω συλλόγων.¹⁶⁶⁸

Συμπερασματικά, έχει καταστεί σαφές ότι για τους Βούλγαρους, το ζήτημα της σλαβόφωνης μειονότητας αποτελούσε ένα ακόμα όπλο στον αγώνα, για την πραγμάτωση των αλυτρωτικών τους οραμάτων. Από τη στιγμή που δεν μπορούσαν να σηκώσουν τα όπλα, χρησιμοποιούσαν, τα μειονοτικά ζητήματα, ως μέσο, για να πετύχουν τους στόχους της βουλγαρικής εξωτερικής πολιτικής.

3.1.2. Ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις

Όπως προείπαμε, όταν υπεγράφη το Πρωτόκολλο Πολίτη – Καλφώφ, η Γιουγκοσλαβία διαμαρτυρήθηκε για την απόφαση της κυβέρνησης Σοφούλη να αναγνωρίσει τη σλαβόφωνη μειονότητα ως βουλγαρική. Οι σχέσεις των δυο κρατών, Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας, οδηγήθηκαν στα άκρα, με το Βελιγράδι να προχωρά σε καταγγελία της ελληνοσερβικής Συνθήκης Συμμαχίας του 1913.¹⁶⁶⁹

Η ανάκληση του Πρωτοκόλλου Πολίτη - Καλφώφ από το Συμβούλιο της ΚτΕ (10 Ιουνίου του 1925) βελτίωσε το κλίμα στις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις.¹⁶⁷⁰ Η

¹⁶⁶⁵ Ο.π., σελ. 50.

¹⁶⁶⁶ Α.Υ.Ε./1932/Α/6/ΙV/Δ, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4216, 24/11/1932. Βλ επίσης, *Ελεύθερον Βήμα*, 1/10/1928, 16/9/1930, 14/10/1930, 18/5/1931, 10/9/1931, 27/10/1931

¹⁶⁶⁷ Α.Υ.Ε./1931/Α/6/ΙV, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1721, 18/5/1931. · Γ.Β. / Α.Κ.Κ./12/12.1, Σημειώσεις Καραβίδα, «*Η ανάπτυξη της αυτονομιστικής ιδέας στη βόρεια βουλγαροκρατούμενη Μακεδονία*».

¹⁶⁶⁸ Α.Υ.Ε./1932/Α/6, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3440, 31/10/1932. Για την εσωτερική πολιτική κατάσταση της Βουλγαρίας βλ. Τούντα Φεργάδη, *ό.π.*, σελ. 52, 80-82.

¹⁶⁶⁹ Βλ. Τούντα – Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές Μειονότητες...*, σελ. 96.

¹⁶⁷⁰ Ο.π., σελ. 145.

πλήρης αποκατάσταση των διπλωματικών τους σχέσεων θα επιτυγχανόταν με τη σύναψη μιας νέας συνθήκης συμμαχίας, αφού πρώτα επιλύονταν τα μεταξύ τους εκκρεμή ζητήματα.¹⁶⁷¹ Ένα απ' αυτά ήταν η γιουγκοσλαβική άποψη για την ύπαρξη σερβικής μειονότητας στο έδαφος της ελληνικής Μακεδονίας.¹⁶⁷² Ωστόσο, η κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου δεν ήταν πρόθυμη να υπογράψει ένα δεύτερο Πρωτόκολλο, αναγνωρίζοντας στη Γιουγκοσλαβία δικαιώματα προστασίας επί των σλαβόφωνων της Μακεδονίας.¹⁶⁷³

Η επιβολή της δικτατορίας του στρατηγού Πάγκαλου τον Ιούνιο του 1925, οδήγησε σε αλλαγή στάσης της ελληνικής πλευράς έναντι της Γιουγκοσλαβίας. Η υπογραφή της ελληνογιουγκοσλαβικής Συνθήκης της 17^{ης} Αυγούστου 1926 (Παγκαλικές Συμφωνίες) και το εύρος των ελληνικών παραχωρήσεων (συγκυριαρχία στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και στην κοιλάδα του Αξιού, μετατροπή της σιδηροδρομικής γραμμής Γευγελής σε σερβική) δημιούργησαν νέα – αρνητικά – δεδομένα για την ελληνική εξωτερική πολιτική.¹⁶⁷⁴ Ωστόσο, η ανατροπή του δικτάτορα (Κίνημα Κονδύλη της 22^{ας} Αυγούστου 1926) δρομολόγησε την έναρξη ενός νέου κύκλου διαπραγματεύσεων με σκοπό την εξομάλυνση των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων. Πρωταγωνιστικό ρόλο σ' αυτή τη φάση είχε ο Βενιζέλος, ο οποίος προσπάθησε να βρει κοινούς τόπους με τη Γιουγκοσλαβία, χωρίς όμως επιτυχία. Η αποτυχία των συνομιλιών οδήγησε σε ακύρωση των Παγκαλικών Συμφωνιών (Αύγουστος του 1927).

Η άνοδος του Κρητικού πολιτικού στην εξουσία το 1928, έδωσε νέα πνοή στις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις.¹⁶⁷⁵ Ο ίδιος πίστευε ότι η προσέγγιση με το Βελιγράδι διασφάλιζε το εδαφικό καθεστώς των Βαλκανίων από την απειλή της αναθεωρητικής Βουλγαρίας.¹⁶⁷⁶ Στη σκέψη του η Γιουγκοσλαβία «βάραινε» περισσότερο ως σύμμαχος, δεδομένου ότι η στενή συνεργασία που είχαν αναπτύξει τα δυο κράτη, κατά το παρελθόν, αποτελούσε εχέγγυο για κάθε μελλοντική

¹⁶⁷¹ Για τα εκκρεμή ζητήματα με τη Σερβία, το χρονικό διάστημα 1924-1925 βλ. Γ.Β./Α.Κ.Κ./Ι/11/11.3, όλος ο υποφάκελος και ιδιαίτερα Καραβίδας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 5, 12/3/1925. Επίσης, *Μακεδονία*, 30/4/1925.

¹⁶⁷² Τούντα – Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές Μειονότητες...*, σελ. 146.

¹⁶⁷³ Ό.π., σελ. 149. Για τη διακοπή των ελληνοσερβικών διαπραγματεύσεων βλ. Τούντα-Φεργάδη, «Σχόλια, εκτιμήσεις και αλήθειες για τη διακοπή των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου», στο συλλογικό τόμο: *Πρακτικά ΚΗ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας*, 2008, σελ. 368-397 και της ίδιας «Η ανάμιξη του Ελευθερίου Βενιζέλου στην προσπάθεια διευθέτησης των ελληνο-σερβικών διαφορών και το ζήτημα της συνάντησης του με τον Πάσιτς», στο συλλογικό τόμο: *Πρακτικά ΑΒ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας*, 2012, σελ. 145-158.

¹⁶⁷⁴ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 49, Τηλ. Μιχαλακόπουλου προς πρεσβεία Παρισίων, αρ. πρωτ. 2349, 19/2/1927. Για την αντίδραση του Μιχαλακόπουλου σε σχέση με τις ελληνοσερβικές συμφωνίες επι Πάγκαλου βλ. Γ.Β. / Α.Κ.Κ./Ι/13/13.4, Διαμαρτυρία του Α. Μιχαλακόπουλου για τις ελληνοσερβικές διαπραγματεύσεις, τις παραχωρήσεις προς τη Σερβία και τους κινδύνους της Ελλάδας (1926). Για τη διακυβέρνηση Μιχαλακόπουλου βλ. Κλάσης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1926-1928*, 2009.

¹⁶⁷⁵ *Καθημερινή*, 1/10/1928, 1/9/1930, 9/12/1930.

¹⁶⁷⁶ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 51, Συνομιλία Βενιζέλου – Μουσολίνι, 23/9/1928. Για τη στάση του Βενιζέλου έναντι της Σερβίας βλ. Σβολόπουλο, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκη της Λωζάννης...*, σελ. 105-152.

προσέγγιση.¹⁶⁷⁷ Πράγματι, τον Οκτώβριο του 1928 υπεγράφη το Ελληνογιουγκοσλαβικό Πρωτόκολλο, το οποίο υπήρξε η βάση για τα πρωτόκολλα του Μαρτίου του 1929, ένα από τα οποία υπήρξε το Σύμφωνο, Φιλίας, Συνδιαλλαγής και Δικαστικού Διακανονισμού (27 Μαρτίου 1929).¹⁶⁷⁸

3.2. Οι απόψεις του Κωνστ. Καραβίδα για τη σλαβόφωνη μειονότητα - Η συσχέτιση των μειονοτικών ζητημάτων με την παρουσία των προσφύγων

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους σλαβόφωνους της Μακεδονίας, έχουν οι απόψεις του Κωνσταντίνου Καραβίδα.¹⁶⁷⁹ Ο Καραβίδας μελέτησε εκ του σύνεγγυς την ιδιοσυγκρασία της σλαβόφωνης μειονότητας και μας κληροδότησε ένα άκρως ενδιαφέρον αρχείο για τα ζητήματα των σλαβόφωνων της Μακεδονίας. Το αρχείο του είναι ιδανικό για τον συσχετισμό ανάμεσα στο προσφυγικό ζήτημα και τη μειονοτική παρουσία.¹⁶⁸⁰

Σύμφωνα με τον Καραβίδα, η παρουσία των προσφύγων προκάλεσε αναστάτωση στις περιοχές που ζούσαν σλαβόφωνοι πληθυσμοί λόγω κυρίως του αναδασμού της γης.¹⁶⁸¹ Ο εποικισμός των βόρειων περιοχών της Μακεδονίας από τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, επέφερε ριζικές ανακατατάξεις στη γεωργική οικονομία των επαρχιών αυτών. Οι καταλήψεις κτημάτων έλαβαν τη μορφή «*απηνούς οικονομικού διωγμού δι' όλους τους αλλοφώνους σλαβογλώσσους, ελληνόφρονες και μη*». Για τους σλαβόφωνους η είσοδος των προσφύγων κλόνησε το καθεστώς της μικροιδιοκτησίας, δεδομένου ότι μοιράστηκαν τις περιουσίες τους με τους νέους εποίκους της Μακεδονίας.

Το αποτέλεσμα της παραπάνω πολιτικής ήταν η αποξένωση των σλαβόφωνων από την ελληνική Πολιτεία.¹⁶⁸² Οι πλέον ακραιφνείς ελληνικής συνείδησης, σλαβόφωνοι, «*ερρευστοποιήθησαν εκ νέου και εστάθησαν μετέωροι*», ενώ πολλοί για

¹⁶⁷⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 277, Έκθεση Βενιζέλου σχετικά με την επικείμενη υπογραφή συνθήκης συμμαχίας με τη Γιουγκοσλαβία, χ.χ. Για μια ιστορική αναδρομή στις ελληνοσερβικές σχέσεις, από τις αρχές 19^ο αιώνα μέχρι το 1932, βλ. Πιπινέλη, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος (1923-1941)*, 1948, σελ. 19-37, 75-110.

¹⁶⁷⁸ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 172, 11/5/1929. Για τη συζήτηση γύρω από το ελληνογιουγκοσλαβικό σύμφωνο φιλίας βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 78^η της 1/4/1929, σελ. 649-652. Βλ. επίσης, Τούντα – Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας...*, σελ. 310.

¹⁶⁷⁹ Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας, από το 1926 έως το 1930, εργάστηκε ως τμηματάρχης του Υπουργείου Εξωτερικών στη Βόρεια Ελλάδα με αρμοδιότητες σε ζητήματα εποικισμού. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ο Καραβίδας συνέταξε πλήθος εκθέσεων και υπομνημάτων για το προσφυγικό ζήτημα, τον εποικισμό και την ανταλλαγή των πληθυσμών. Για περισσότερα βλ. <http://www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/konstantinos-d-karavidas-finding-aid>, (επίσκ. σελίδας 1/11/2014). Επίσης, άρθρα του Κωνστ. Καραβίδα για τα μειονοτικά ζητήματα στην εφημερίδα *Μακεδονία*, 14/1/1925, 5-7, 30/4/1925.

¹⁶⁸⁰ Μανρογοδάτος, *Stillborn Republic...*, σελ. 226-272.

¹⁶⁸¹ Γ.Β./Α.Κ.Κ./1/11/11.1, Έκθεση Κωνστ. Καραβίδα προς το Υπ.Εξ., σχετικά με το ζήτημα των μειονοτήτων, Θεσσαλονίκη, 30/4/1925.

¹⁶⁸² Γ.Β./Α.Κ.Κ./1/11/11.1, Υπόμνημα «*περί της λειτουργίας των σχολείων Σλαβικής μειονότητας εν Ελλάδι*», Σεπτέμβριος του 1925.

να σώσουν την περιουσία τους δεν δίστασαν να επικαλεστούν τη σερβική ή βουλγαρική τους καταγωγή, δεδομένου ότι η Βουλγαρία και η Σερβία αποτελούσαν τις προστάτιδες δυνάμεις των σλαβόφωνων της Ελλάδας.

Μια άλλη μερίδα σλαβόφωνων, με δεδομένο την προϋπάρχουσα με τη Βουλγαρία συμφωνία αμοιβαίας και εθελούσιας μετανάστευσης, «ελάμβανον εξ' ανάγκης την προς αυτήν άγουσαν». Ο Καραβίδας πίστευε ότι «αυτή βεβαίως η μοιραία πολιτική ήτο ουχ' ήττον μια σαφής πολιτική πλήρους εκκαθαρίσεως της χώρας από του σλαβικού στοιχείου». Επεσήμανε, εξάλλου, τον κίνδυνο που караδοκούσε από την εκδίωξη των σλαβόφωνων, οι οποίοι θα ενίσχυαν τα κομιτάτα, δημιουργώντας έτσι νέες ζυμώσεις στην περιοχή που μπορούσαν να οδηγήσουν σε νέα έκρηξη. Η πολιτική αυτή, της «πλήρους εκκαθαρίσεως της χώρας από του σλαβικού στοιχείου», διεκόπη λόγω της υπογραφής του Πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφώφ αλλά και από τις πιέσεις των Σέρβων.¹⁶⁸³

Κατά την άποψη του Καραβίδα, «ο εποικισμός ήτο ταυτόσημος με την υπόθεσιν των μειονοτήτων».¹⁶⁸⁴ Ο χειρισμός του ζητήματος του εποικισμού όρισε σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη των μειονοτικών υποθέσεων. Οι δυσαρεστημένοι από τις κτηματικές διαφορές, σλαβόφωνοι θα ζητούσαν το άνοιγμα των σλαβικών σχολείων, όχι εκ πεποιθήσεως αλλά ως μέσο εκβιασμού της ελληνικής κυβέρνησης για τις περιουσίες που έχασαν λόγω των προσφύγων.¹⁶⁸⁵ Απόδειξη αποτελούσε το γεγονός ότι τα παράπονα των κατοίκων της Δυτικής Μακεδονίας προς τη ΚτΕ, δεν αφορούσαν ζητήματα συνείδησης αλλά κτηματικά ζητήματα. Τα οικονομικά συμφέροντα θα έκριναν μια δυνητική προσφυγή των σλαβόφωνων της Δυτικής Μακεδονίας στην ΚτΕ. Τα γειτονικά σλαβικά κράτη χρησιμοποιούσαν το ζήτημα των σλαβόφωνων όχι για να πετύχουν το άνοιγμα κάποιων σχολείων αλλά για να κρατούν, μέσω αυτών, εκκρεμές και εν ζυμώσει, την αντίληψη που είχε το καθένα απ' αυτά, για το Μακεδονικό ζήτημα. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Καραβίδας, το 1925 «στη Σόφια ομιλούν με το πνεύμα το προ του 1912».¹⁶⁸⁶

Κατά την εκτίμηση του Καραβίδα, η ελληνική Πολιτεία έπρεπε να επικεντρώσει την προσοχή της στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας. Η συγκεκριμένη περιοχή δεν είχε αποικιστεί από πρόσφυγες λόγω έλλειψης γαιών, ενώ εκεί βρισκόταν συγκεντρωμένη, η μεγαλύτερη μάζα των εναπομείναντων σλαβόφωνων της Ελλάδας. Ο σλαβικός τρόπος ζωής (πατριαρχική γεωργική οικογένεια) αποτελούσε το βασικό μοτίβο οργάνωσης των κατοίκων της περιοχής.¹⁶⁸⁷ Ο τύπος της σλαβικής κοινότητας

¹⁶⁸³ Γ.Β./Α.Κ.Κ./Ι/11/11.2, Κρυπτ. Καραβίδα προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 600, 15/12/1924.

¹⁶⁸⁴ Γ.Β./Α.Κ.Κ./Ι/11/11.1, Υπόμνημα, ό.π., Βλ. επίσης τον υποφάκελο 11.2, Έκθεση του Καραβίδα προς το Υπ.Εξ., «περί της σημερινής φάσεως εις την ευρίσκονται αι σχέσεις μεταξύ των εντοπίων ξενογλώσσων και των προσφύγων».

¹⁶⁸⁵ Γ.Β./Α.Κ.Κ./Ι/11/11.1, Υπόμνημα «περί της λειτουργίας των σχολείων...»

¹⁶⁸⁶ Γ.Β./Α.Κ.Κ./Ι/11/11.1, Υπόμνημα «περί της μεθόδου της διαχειρίσεως του ζητήματος σλαβικών μειονοτήτων εν Ελλάδι, ως και περί της ακριβούς σημασίας ην έχει η παρουσία των εποίκων εν Μακεδονία», Οκτώβριος 1925.

¹⁶⁸⁷ Γ.Β./Α.Κ.Κ./Ι/14/14.6, Αναφορά Καραβίδα για τα αποτελέσματα έρευνας που διεξήγαγε στη Δυτική Μακεδονία, 19/1/1929. Για τη δομή και τη λειτουργία της σλαβικής κοινότητας βλ. Γ.Β./Α.Κ.Κ./Ι/14/14.6, Υπόμνημα Καραβίδα «Περί του καθεστώτος της γαιοκτησίας, των ανόμαλων δικαιπραξιών και της οικονομικής θέσεως των Σλαβόφωνων μειονοτήτων της Δυτικής Μακεδονίας». (1927). Επίσης, Carabott, «The Politics of Constructing the Ethnic "Other": The Greek State and Its

κυριαρχούσε κυρίως στην ύπαιθρο της Δυτικής Μακεδονίας, ενώ η σλαβική κοινότητα «έχει απορροφήσει εν Βαλκανίοις όχι μόνον ελληνικούς αλλά και αλβανικούς και κουτσοβλαχικούς πληθυσμούς». Διατύπωνε, επίσης, το εξής ενδιαφέρον, όσον αφορά τη διαδικασία αφομοίωσης, ότι ο Ελληνισμός σε μικτές αστικές και εμπορικές κοινότητες μπόρεσε και επέβαλε τη δική του κουλτούρα, ενώ στις αγροτικές αφομοιώθηκε από τους σλάβους. Πρότεινε, λοιπόν, τη δημιουργία ενός ελληνικού τύπου αγροτικής κοινότητας, κυρίως γιατί οι έποικοι παρέμεναν ακόμα ανομοιογενείς με ποικίλες τάσεις, καμιά φορά νεωτεριστικές.¹⁶⁸⁸

Σε σχέση με τα μέτρα της ελληνικής πλευράς έναντι της βουλγαρικής επιθετικότητας στο ζήτημα των σλαβόφωνων, ο Καραβίδας διατύπωνε την άποψη ότι «μηδέν έχοντες σοβαρόν εν εσχάτη πρακτική αναλύσει, εφ' όσον ο εποικισμός επιτύχη, να φοβηθώμεν από τας μειονότητες[...]». Παράλληλα, αρχές του 1925 ο Καραβίδας προσπαθούσε να πείσει τους σλαβόφωνους ότι εκμεταλλευόμενοι τη θέση του μειονοτικού, δεν θα πετύχουν υλικά κέρδη.¹⁶⁸⁹ Σύμφωνα με τον ίδιο, τον Απρίλιο του 1925 υπήρχαν αρκετοί λόγοι (εποικισμός, ελληνοβουλγαρική μετανάστευση, σερβική προπαγάνδα) «όπως μη ληφθή εν Ελλάδι ουδέν νομοθετικόν μέτρον διευκολύνον την εγκαθίδρυσιν ειδικού καθεστώτος μειονοτήτων».¹⁶⁹⁰ Επιπλέον η ύπαρξη των κομιτάτων και η καλλιέργεια αυτονομιστικών ιδεών δεν επέτρεπαν κάτι τέτοιο.

3.3. Η σλαβόφωνη παρουσία στο χώρο της ελληνικής Μακεδονίας μέχρι το 1932

Ο ξενόφωνος πληθυσμός της Μακεδονίας, με βάση απόρρητη έκθεση του Υπουργείου Εξωτερικών στα τέλη του 1928, ανερχόταν σε 385.000 άτομα και κατανεμόταν ως εξής: 70.000 Εβραίοι, 80.000 ξενόφωνοι πρόσφυγες, 20.000 ρουμανίζοντες, αλβανίζοντες και άλλες ξένες μειονότητες και 200.000 περίπου βουλγαρόφωνοι, τέως πατριαρχικοί και σχισματικοί (εξαρχικοί).¹⁶⁹¹ Από το σύνολο των βουλγαρόφωνων, οι 30.000 περίπου κατοικούσαν στην Ανατολική Μακεδονία, οι 70.000 στην κεντρική και 100.000 στη Δυτική Μακεδονία ενώ, σύμφωνα με την έκθεση, κατά το ήμισυ ήταν τέως σχισματικοί.

Όσον αφορά τα βουλγαρικά επιχειρήματα περί ύπαρξης «βουλγαρικής» μειονότητας στην Ελλάδα μετά τη Σύμβαση του Νειγύ, η κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία προήλθε από τη νίκη του κόμματος των Φιλελευθέρων στις εκλογές του Αυγούστου του 1928, δήλωνε κατηγορηματικά «ότι ζήτημα βουλγαρικής μειονότητος δεν υφίσταται εν Ελλάδι». Η ελληνική κυβέρνηση ήταν «απολύτως αδύνατον να υποκύψει εις το διαρκώς υπό της Βουλγαρίας ανακινούμενον ζήτημα μειονοτήτων, το

Slav-speaking Citizens, ca. 1912 - ca. 1949», *Jahruicer fur geschichte und kultur Sudosteuropas*, Vol. 5, 2003, σελ. 152-153.

¹⁶⁸⁸ Γ.Β./Α.Κ.Κ./Ι/11/11.1, Υπόμνημα «περί της μεθόδου της διαχειρίσεως του ζητήματος σλαβικών...»,

¹⁶⁸⁹ Γ.Β./Α.Κ.Κ./Ι/11/11.1, Αναφορά του Καραβίδα προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 15, Θεσσαλονίκη, 19/3/1925. Βλ. επίσης τον Υποφάκελο 11.3 Επιστολή Καραβίδα προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 20, 5/4/1925 όπως επίσης φάκ. 14/14.6, Επιστολή Καραβίδα προς τη Γ.Δ. Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 16, 20/3/1925 και *Μακεδονία*, 5/6/7/4/1925.

¹⁶⁹⁰ Γ.Β./Α.Κ.Κ./Ι/11/11.1, Έκθεση Κωνστ. Καραβίδα προς το Υπ.Εξ. σχετικά με το ζήτημα των μειονοτήτων, Θεσσαλονίκη, 30/4/1925.

¹⁶⁹¹ Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Απόρρητη εν Αθήνας, 15/12/1928.

οποίον έτι εντονώτερον εμφανίζεται εις τας σερβοβουλγαρικός σχέσεις». ¹⁶⁹² Για το ίδιο ζήτημα, όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο Π. Μηλιώτης, ο Έλληνας αντιπρόσωπος σε υποεπιτροπές της ελληνοβουλγαρικής μετανάστευσης,

«ΟΥΔΕΙΣ επί μιαν δεκαετίαν ενεφανίσθη προ των Υποεπιτροπών εν Βορείω Ελλάδι ούτε και ενόπιον της Μικτής Επιτροπής ούτε και ενόπιον οιασδήποτε άλλης Αρχής εν Ελλάδι, ισχυριζόμενος ότι ανήκει εις άλλην τινά σλαβικήν μειονότητα, επικαλούμενος σύμβασιν τινά περί προστασίας μειονοτήτων μη βουλγαρικών». ¹⁶⁹³

Βέβαια, σ' αυτό συνετέλεσε και η πολιτική της Βουλγαρίας, η οποία εμπόδιζε τους σλαβόφωνους της ελληνικής Μακεδονίας να υποβάλουν δηλώσεις μετανάστευσης. Η κυβέρνηση Βενιζέλου (1928-1932) ουδέποτε αποδέχτηκε την ύπαρξη «βουλγαρικής» μειονότητας στο έδαφος της ελληνικής Μακεδονίας. Δεν είναι, επίσης, τυχαίο ότι ο Βενιζέλος υποστήριξε με σθένος την ακύρωση του Πρωτοκόλλου Πολίτη – Καλφώφ, σύμφωνα με το οποίο, η Ελλάδα αναγνώριζε τη σλαβόφωνη μειονότητα της Μακεδονίας, ως βουλγαρική. Ο Κρητικός πολιτικός, μέχρι την οριστική του αποχώρηση από την πολιτική, δεν άλλαξε γνώμη στο ζήτημα της σλαβόφωνης μειονότητας. ¹⁶⁹⁴

Ο Βούλγαρος Υπουργός Εξωτερικών, Α. Μπούρωφ, τον Ιούνιο του 1932, αναφερόμενος στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις δήλωσε ότι ο Βενιζέλος ουδέποτε φάνηκε πρόθυμος να προχωρήσει σε αναγνώριση βουλγαρικής μειονότητας στην ελληνική Μακεδονία και με διπλωματικό τρόπο, απέφευγε κάθε συζήτηση που αφορούσε το συγκεκριμένο θέμα. ¹⁶⁹⁵

Εξαιρετικό ενδιαφέρον για την άποψη του Βενιζέλου γύρω από το ζήτημα της σλαβόφωνης μειονότητας, παρουσιάζει η επιστολή του ίδιου τον Νοέμβριο του 1930, προς τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο. Ο Έλληνας Πρωθυπουργός συνέκρινε την ελληνική στάση έναντι της σλαβόφωνης μειονότητας της Μακεδονίας με την αντίστοιχη σερβική. Κατά τα λεγόμενά του, η Γιουγκοσλαβία ισχυριζόταν πως στο σερβικό έδαφος δεν υπήρχε σλαβική μειονότητα αλλά ότι όλοι οι σλαβόφωνοι ήταν Σέρβοι. Από την πλευρά του, ο Βενιζέλος αναρωτιόταν «Αλλ' είναι δυνατόν ημείς να υποστηρίζωμεν ότι δεν υπάρχει εις την ελληνικήν Μακεδονίαν Σλαβική μειονότης;» για να απαντήσει ότι η Ελλάδα αποδεχόταν την ύπαρξη σλαβόφωνης μειονότητας στη Μακεδονία με την επισήμανση ότι οι περισσότεροι απ' αυτούς ανήκαν στην κατηγορία των γραικομάνων, επομένως είχαν ελληνική εθνική συνείδηση.

Όσον αφορά τους υπόλοιπους σλαβόφωνους, ο Βενιζέλος ανέφερε ότι «δεν ηδύναντο ν' αναγνωρισθώσιν παρ' ημών ως Βούλγαροι, αλλ' έχοντες υδαρή εθνικήν συνείδησιν». Σύμφωνα με τον ίδιο, όσον αφορά τους βουλγαρίζοντες σλαβόφωνους

«δεν δυνάμεθα να τους διεκδικήσωμεν ως Έλληνας και εις αυτούς απόκειται να δηλώσουν εάν θεωρούν εαυτούς Έλληνας ή Σέρβους ή Βούλγαρους και εις τας δυο τελευταίας περιπτώσεις ν' αξιώσουν την

¹⁶⁹² Α.Υ.Ε./1932/Α/3/Γ.Ε., Υπ.Εξ. προς Γενικό Προξενείο Κων/πολεως, αρ. πρωτ. 10929, 10/1932.

¹⁶⁹³ Μηλιώτης, *Η εν Νειγν Σύμβασις της ελληνοβουλγαρικής μεταναστεύσεως της 14/27 Νοεμβρίου 1919 και η εφαρμογή αυτής*, 1962, σελ. 30.

¹⁶⁹⁴ Α.Υ.Ε./1932/Α/6/ΙV/Δ, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1486, 6/5/1932.

¹⁶⁹⁵ Α.Υ.Ε./1932/Α/6, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3028, 14/6/1932.

υπέρ εαυτών εφαρμογήν των διατάξεων των Συνθηκών περί προστασίας των μειονοψηφιών[...]. Δεν είναι άλλως τε ανάγκη να προσθέσω ότι την αμερόληπτον εξακρίβωσιν της εθνικής συνειδήσεως των σλαβοφώνων θα δεχθώμεν μόνον όταν πληρουμένων των ημών προβαλλομένων όρων, της αναγνώρισεως δηλ. εκ μέρους της Βουλγαρίας των μεταξύ μας συνόρων, οία καθωρίσθησαν δια της Συνθήκης Neuilly, ως οριστικών, και της καταπαύσεως πάσης κοιμητοζιδικής δράσεως εντός των συνόρων μας, συνάψωμεν σύμφωνον φιλίας και διαιτησίας μετά της Βουλγαρίας ρυθμίζοντες συγχρόνως και πάσας τας λοιπάς μετά αυτής διαφοράς μας».¹⁶⁹⁶

Ο Βενιζέλος, λοιπόν, συνέδεε την (πιθανή) αναγνώριση βουλγαρικής σλαβόφωνης μειονότητας στην ελληνική Μακεδονία με την αποδοχή από τη Βουλγαρία του μεταπολεμικού εδαφικού status quo και την παύση της δράσης των κοιμητοζιδών εντός του ελληνικού εδάφους. Πράγματι, η βουλγαρική προπαγάνδα συνέχιζε να διαθέτει ισχυρά ερείσματα μεταξύ των σλαβόφωνων της Ελλάδας, ενώ η αφομοιωτική επίδραση του Ελληνισμού δεν είχε να επιδείξει αξιόλογα αποτελέσματα. Ο βουλγαρικός τρόπος ζωής κυριαρχούσε στα σλαβόφωνα χωριά της Μακεδονίας.¹⁶⁹⁷ Η προπαγανδιστική δραστηριότητα της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης (ΕΜΕΟ) στην ελληνική Μακεδονία υπήρξε συνεχής καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.¹⁶⁹⁸ Οι πράκτορες της βουλγαρικής προπαγάνδας προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τα λάθη και τα κενά της κρατικής διοίκησης, ωθώντας τους σλαβόφωνους πληθυσμούς στην αγκαλιά της Βουλγαρίας.¹⁶⁹⁹ Αν στα παραπάνω προσθέσουμε τη δράση των κοιμητοζιδών στα εδάφη της Μακεδονίας, εύκολα αντιλαμβανόμαστε το ρήγμα που είχε δημιουργηθεί στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις.¹⁷⁰⁰

Εκτός όμως, από τη βουλγαρική προπαγάνδα, και οι Σέρβοι προσπαθούσαν να προσεταιριστούν τους σλαβόφωνους της ελληνικής Μακεδονίας. Η σερβική προπαγάνδα στην ελληνική Μακεδονία, αν και δεν ήταν το ίδιο δραστήρια με τη βουλγαρική, παρ' όλα αυτά, είχε βαθιές ρίζες.¹⁷⁰¹ Σε δελτίο πληροφοριών του Γενικού Επιτελείου Στρατού τον Οκτώβριο του 1931, αναφερόταν ότι οι «*διακείμενοι συμπαθώς προς την Γιουγκοσλαβικήν προπαγάνδαν είναι ελάχιστοι. Η δράσις όμως των ηγετών της γιουγκοσλαβικής προπαγάνδας είναι ζωηροτάτη*».¹⁷⁰² Σκοπός της γιουγκοσλαβικής προπαγάνδας, σύμφωνα με την ίδια πηγή, ήταν να διεισδύσει

¹⁶⁹⁶ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 340, Επιστολή Βενιζέλου προς Μιχαλακόπουλο, 23/11/1930.

¹⁶⁹⁷ Για τον παραδοσιακό τρόπο ζωής των σλαβόφωνων, τη λεγόμενη Ζάντρουγκα βλ. Ρήγο, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924 -1935 κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, 1999, σελ. 207-208.

¹⁶⁹⁸ Για την πρωτοκαθεδρία και τη δράση της ΕΜΕΟ βλ. Πλουμίδα, *ό.π.*, σελ. 65-70. Επίσης, Βλασιδής, *Η Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση και η δράση της στην ελληνική Μακεδονία τον Μεσοπόλεμο (1918-1928)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), 1997.

¹⁶⁹⁹ Α.Υ.Ε./1932/Α/6/IIα, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3383, 12/10/1932.

¹⁷⁰⁰ Α.Υ.Ε./1929/Α/6/II, Φακελος *Μακεδονικό Κομιτάτο*.

¹⁷⁰¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 373, Αναφορά Δημητριάδη προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, *ά.α.π.*, 30/8/1927. Γ.Β/Α.Κ.Κ./11/11.1, Έκθεση Καραβίδα προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 28, Θεσ/νίκη 6/5/1925.

¹⁷⁰² Α.Υ.Ε./1931/Α/2/II, Γενικό Επιτελείο Στρατού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4147, 31/10/1931.

οικονομικά και εμπορικά στην πόλη της Θεσσαλονίκης, ενώ το σερβικό προξενείο Θεσσαλονίκης αποτελούσε τον πυρήνα της σερβικής πολιτικής.¹⁷⁰³

3.4. Ο Βενιζέλος αντιμέτωπος με τα ζητήματα των σλαβόφωνων της Μακεδονίας

3.4.1. Το ζήτημα των σλαβόφωνων σχολείων

Η βουλγαρική πλευρά πίεζε συνεχώς προς την κατεύθυνση της απόσπασης προνομίων για τη σλαβόφωνη μειονότητα της Μακεδονίας. Η Βουλγαρία συνέδεε τη παραχώρηση προνομίων με τη δημιουργία αγαστών ελληνοβουλγαρικών σχέσεων.¹⁷⁰⁴ Σε συνομιλία του Γενικού Γραμματέα της ΚτΕ, Έρικ Ντράμοντ τον Ιανουάριο του 1929, με τον Βούλγαρο υπουργό των Εξωτερικών, Μπουρώφ, ο τελευταίος έκανε λόγο ότι η παραχώρηση εκπαιδευτικής και εκκλησιαστικής αυτονομίας στους σλαβόφωνους «θα εδημιούργει ατμόσφαιρα απείρως ευνοϊκότερα δια την καλήν έκβασιν των εν Σόφια διαπραγματεύσεων». Για το ίδιο ζήτημα ο Έλληνας πρεσβευτής στη Βέρνη, Ρ. Ραφαήλ δήλωνε ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν έτοιμη να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της όχι, όμως, να τις υπερβεί. Σύμφωνα με τον Ραφαήλ, τα φανατικότερα στοιχεία είχαν αποχωρήσει από τη Μακεδονία, ενώ η παραχώρηση προνομίων στους σλαβόφωνους της Μακεδονίας θα δημιουργούσε ρήγμα στις σχέσεις της Ελλάδας με τη Γιουγκοσλαβία. Ο Γενικός Γραμματέας της ΚτΕ δήλωσε, ενώπιον του Ραφαήλ, ότι εναπόκειται στην Ελλάδα να κρίνει τι έπρεπε να πράξει για το συγκεκριμένο ζήτημα.¹⁷⁰⁵

Κατά την άποψη του Ραφαήλ, «η δημιουργία τεχνητού καθεστώτος εν Μακεδονία μη ανταποκρινομένου εις πραγματικήν των σλαβοφώνων πληθυσμών ανάγκην είναι βεβαίως βλαβερά και δεν δύναται να την συμβουλεύσω».¹⁷⁰⁶ Τέλος, ο Γενικός Γραμματέας της ΚτΕ έκρινε ότι αν ο Βενιζέλος, «είναι της γνώμης ότι η δημιουργία σλαβόφωνων εν Μακεδονία σχολείων δεν ανταποκρίνεται εις φυσικήν των πληθυσμών τούτων ανάγκην, δι' εμέ ζήτημα τοιούτον παύει να υπάρχη».¹⁷⁰⁷ Σύμφωνα με τον Ραφαήλ, από τη συζήτηση που είχε με τον Ντράμοντ, αποκόμισε την εντύπωση ότι «ουδεμίαν θα έχωμεν εκ μέρους της Κοινωνίας των Εθνών ενόχλησιν ως προ το ζήτημα τούτο, εφ' όσον εννοείται δεν περιέλθωσιν εις την Γενικήν Γραμματεϊάν παράπονα αυτής ταύτης της σλαβοφώνου μειονότητας».

Η κυβέρνηση Βενιζέλου κινήθηκε εντός του μειονοτικού καθεστώτος της ΚτΕ αλλά δεν υπήρξε βασιλικότερη του βασιλέως, όσον αφορά τη σλαβόφωνη μειονότητα. Ο Βενιζέλος δεν ήταν διατεθειμένος να δημιουργήσει οικεία βουλήσει, μια ακόμα εστία βουλγαρικού αλυτρωτισμού εντός του ελληνικού εδάφους. Για τον λόγο αυτό δεν προχώρησε στη δημιουργία σλαβόφωνων σχολείων για τους

¹⁷⁰³ *Πρωία*, 22/5/1927,

¹⁷⁰⁴ Α.Υ.Ε./1928/27/1, Τηλ. Ρωσέττη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1846, Σόφια, 29/11/1928 · *Ελεύθερον Βήμα*, 25/2/1929 · *Καθημερινή*, 7/8/1931.

¹⁷⁰⁵ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/ΙΙ, Ελληνική Πρεσβεία Βέρνης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 56, 14/1/1929.

¹⁷⁰⁶ Ο Αγνίδης, αντιπρόσωπος της Ελλάδας στη ΚτΕ, έπεισε τον Drummond με το επιχείρημα ότι η «παρ' ημίν σλαβόφωνος μειονότης ουδέν ζητεί εφ' αυτής...». Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 50, Υπόμνημα Πολίτη σχετικά με συνομιλία με τον Αγνίδα, Αθήνα 5/2/1928.

¹⁷⁰⁷ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/ΙΙ, Ελληνική Πρεσβεία Βέρνης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 56, 14/1/1929.

εναπομείναντες σλαβόφωνους.¹⁷⁰⁸ Συν τοις άλλοις, πιθανό άνοιγμα σλαβόφωνων σχολείων στην ελληνική Μακεδονία θα ανάγκαζε τη Γιουγκοσλαβία να πράξει το ίδιο για τους σλαβόφωνους που ζούσαν στο έδαφος της. Επιπλέον, η ύπαρξη σλαβόφωνων σχολείων στη Μακεδονία θα παρείχε επιχειρήματα στους γιουγκοσλάβους, ώστε να ανακινήσουν ζήτημα σερβικής μειονότητας.¹⁷⁰⁹

Τον Σεπτέμβριο του 1930, σε συνομιλία του Μιχαλακόπουλου με τον Μπουρώφ στη Γενεύη για τους σλαβόφωνους της Μακεδονίας, ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών δήλωσε ότι «ουδεμία ουδέποτε εξεδηλώθη επιθυμία κατοίκων εκεί να έχουν ιδίαν εκκλησίαν ή σχολεία». Ο Μιχαλακόπουλος ξεκαθάριζε ότι «η Ελλάς έχει μειονότητα Τούρκων, Εβραίων, Κουτσοβλάχων, Αλβανών, Ιταλών, θρησκευτικήν μειονότητα Ελλήνων καθολικών» δεν ανέφερε όμως σλαβόφωνους, ενώ προσέθετε για το ζήτημα των σχολείων ότι «πως είναι δυνατόν να το κάμωμεν ημείς άνευ της επιθυμίας των;». Την ίδια χρονική περίοδο, η Ελλάδα απαιτούσε από τη βουλγαρική πλευρά να αναγνωρίσει ως «τελειωτικώς κανονισθέντα τα εδαφικά ζητήματα και οριστικά τα σύνορα των δυο χωρών και ότι η Βουλγαρία δεν τρέφει βλέψεις εδαφικών διεκδικήσεων επί της Ελλάδος».

Οι συνεχείς απαιτήσεις της Βουλγαρίας δημιουργούσαν δυσαρέσκεια και ανησυχία στην ελληνική πλευρά. Επιπλέον, η μη αναγνώριση του μεταπολεμικού εδαφικού καθεστώτος, την καθιστούσε αναθεωρητική δύναμη και διεκδικήτρια των εδαφών της ελληνικής Μακεδονίας.¹⁷¹⁰ Οι Βούλγαροι εξαρτούσαν τη βελτίωση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων από τις ελληνικές παραχωρήσεις προς στη σλαβόφωνη μειονότητα της Μακεδονίας. Οι βουλγαρικές αιτιάσεις, όμως, δεν υιοθετούνταν από την ΚτΕ συνεπώς, η ελληνική κυβέρνηση είχε το περιθώριο να τις απορρίπτει χωρίς δυσκολία.¹⁷¹¹ Ο Έλληνας πρεσβευτής στη Σόφια, Βασίλειος Δενδραμής, ενημέρωνε τον Βενιζέλο ότι το ζήτημα των παραχωρήσεων που ζητούσε η Βουλγαρία, σε σχέση

¹⁷⁰⁸ Ο Μιχαλακόπουλος, το 1929, είχε αντιρρήσεις να δημιουργηθούν σλαβικά σχολεία στη Μακεδονία δεδομένου ότι οι σλαβόφωνοι βουλγαρίζοντες έφυγαν βάσει του Νειγύ. Βοζαγλής, *Φυλετικές και εθνικές μειονότητες στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία*, σελ. 12. Η κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου, το 1925, στο πλαίσιο της εφαρμογής των διατάξεων των Μειονοτικών Συνθηκών, ανέθεσε σε τριμελή ομάδα ειδικών τη σύνταξη ενός αλφαβηταρίου για τα σλαβόφωνα παιδιά της Μακεδονίας. Καρπός αυτής της ομάδας ήταν το Abecedar. Το νέο αναγνωστικό βιβλίο ήταν γραμμένο στην τοπική διάλεκτο της δυτικής Μακεδονίας, χρησιμοποιώντας όμως το λατινικό αλφάβητο. Η Βουλγαρία αντιμετώπισε αρνητικά το νέο αναγνωστικό λόγω της χρησιμοποίησης της τοπικής διαλέκτου αντί της βουλγαρικής. Το αλφαβητάριο, εξάλλου, δεν έτυχε θετικής αποδοχής από τη σλαβόφωνη μειονότητα (γεγονότα Αμύνταιου). Συν τοις άλλοις, η δικτατορία Πάγκαλου, το καλοκαίρι του 1925, ήταν αρνητική, στο ζήτημα της προώθησης του στους σλαβόφωνους μαθητές. Ως εκ τούτου, το εγχείρημα του Abecedar γρήγορα εγκαταλείφτηκε. Βλ. Μιχαηλίδη, «Μειονοτικές ευαισθησίες και εκπαιδευτικά προβλήματα: Η περίπτωση του Abecedar», στο συλλογικό τόμο: *Γλώσσες, Αλφάβητα και Εθνική Ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, 1999, σελ. 119-144. Επίσης, Ιωαννίδου, «Το Abecedar από φιλολογική σκοπιά», στο συλλογικό τόμο, *ό.π.*, σελ. 99-115 και Τούντα – Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές Μειονότητες...*, σελ. 162, ιδίως υποσ. 48, όπου σχετικές αναφορές από βουλγαρικές εφημερίδες.

¹⁷⁰⁹ Α.Υ.Ε./1931/Α/5/Ι, Πρεσβεία Βελιγραδίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 136, 1/2/1931.

¹⁷¹⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 57, Συνομιλία Μιχαλακόπουλου – Μπουρώφ, Γενεύη 29/9/1930. Σε συνομιλία του Ρουσδή Μπέη με τον Μπουρώφ, ο Βούλγαρος υπουργός Εξωτερικών έκανε σαφές ότι η Βουλγαρία θα αναγνώριζε το εδαφικό καθεστώς που προέκυψε από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μόνο στην περίπτωση που η Ελλάδα αναγνώριζε βουλγαρική σλαβόφωνη μειονότητα στο έδαφος της και της παραχωρούσε δικαιώματα – ίδρυση σχολείων, στα οποία θα διδασκόταν η βουλγαρική γλώσσα. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 58, Τηλ. Πολίτη προς το Υπ.Εξ., *ά.α.π.*, 17/11/1930.

¹⁷¹¹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 52, Συνομιλία Αγνίδη – Drummond, Γενεύη, 17/1/1929.

με τη σλαβόφωνη μειονότητα της Ελλάδας, αποτελούσε το μοναδικό εμπόδιο για τη σύναψη πολιτικού συμφώνου με τη γείτονα χώρα.¹⁷¹²

Αρχές του 1931, σε συνομιλία του Βενιζέλου με τον Σέρβο πρωθυπουργό, Βόισλαβ Μαρίνκοβιτς, ο Έλληνας Πρωθυπουργός δήλωσε ότι ήταν διατεθειμένος να επιτρέψει το άνοιγμα ενός ή δυο σχολείων στην περιοχή της Φλώρινας – Καστοριάς για τη διδασκαλία της λαλούμενης γλώσσας, αλλά κάτι τέτοιο δεν είχε ζητηθεί.¹⁷¹³ Ουδέποτε, όμως, θα επέτρεπε το άνοιγμα σχολείων, όπου θα διδασκόταν η βουλγαρική γλώσσα.

Για το ίδιο ζήτημα ο Βενιζέλος ανέφερε ότι οι παραμείναντες σλαβόφωνοι στα εδάφη της ελληνικής Μακεδονίας, δεν ζήτησαν σχολεία, διότι ήταν περισσότερο κοντά στον ελληνισμό (Πατριαρχικοί).¹⁷¹⁴ Μια κατηγορία σλαβόφωνων, σύμφωνα με τον ίδιο, είχε σερβική καταγωγή δεν ζήτησε όμως την ίδρυση σχολείων, διότι κατά τη συνομιλότητα της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, ο Βενιζέλος και ο τότε Σέρβος πρωθυπουργός, Νικόλα Πάσιτς, αποφάσισαν από κοινού να απέχουν από τη διενέργεια προπαγάνδας μεταξύ των χωρών τους. Τέλος, ο Έλληνας Πρωθυπουργός έκανε σαφές ότι οι εναπομείναντες σλαβόφωνοι της Ελλάδας δεν επιθυμούσαν το καθεστώς του μειονοτικού, γι' αυτό και δεν απαίτησαν την ίδρυση σλαβόφωνων σχολείων.

3.4.2. Το ρεύμα μετανάστευσης των σλαβοφώνων

Η ανάμιξη του στρατού στην ελληνική πολιτική ζωή, το διάστημα 1922-1926, είχε αρνητικές συνέπειες για τους σλαβόφωνους των βόρειων επαρχιών της χώρας.¹⁷¹⁵ Κατ' αρχάς, η επιβολή στρατιωτικού νόμου (κατάσταση πολιορκίας) συνεπαγόταν περιστολή των ατομικών δικαιωμάτων. Κατά δεύτερον, με το πρόσχημα ότι ήταν ύποπτοι ζωοκλοπής, οι ελληνικές αρχές προέβησαν σε εκτεταμένους εκτοπισμούς σλαβόφωνων της Μακεδονίας.¹⁷¹⁶ Οι εκτοπισμοί βασίστηκαν κυρίως στο Νόμο, «Περί μέτρων κατά προσώπων επιζημιών εις την δημόσιαν ασφάλειαν».¹⁷¹⁷ Τέλος, με τις απαλλοτριώσεις, από τις κατά τόπους υπηρεσίες αποκατάστασης προσφύγων, 1.550-2.000 οικογένειες μετακινήθηκαν το 1923 από τη Δυτική Θράκη.¹⁷¹⁸

Εκτός όμως από τις εκτοπίσεις, αρχές του 1928 γινόταν λόγος για αθρόα μετακίνηση σλαβόφωνων από την ελληνική Μακεδονία. Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ζητούσε από τις τοπικές αρχές να μην παρεμβάλουν κανένα κώλυμα στη μετανάστευση των σλαβόφωνων προς την Αμερική «καθόσον δίδεται ημίν η ευκαιρία όπως ούτω μειώσωμεν την υπάρχουσαν εισέτι μικράν βουλγαρικήν μειονότητα εν Θράκη και Μακεδονία». Σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, θα ήταν προτιμότερο,

¹⁷¹² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 334, Επιστολή Δενδραμή προς τον Βενιζέλο, Σόφια 16/1/1929.

¹⁷¹³ Α.Υ.Ε./1931/Α/5/Ι, Υπ.Εξ. προς τη Πρεσβεία Λονδίνου, αρ. πρωτ. 853, 26/2/1931.

¹⁷¹⁴ Τούντα - Φεργάδη, *Μειονότητες στα Βαλκάνια...*, ό.π., σελ. 165.

¹⁷¹⁵ Πλουμίδης, ό.π., σελ. 51, 127.

¹⁷¹⁶ Για περισσότερα βλ. Κωστόπουλο, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, 2008, σελ. 148.

¹⁷¹⁷ Πλουμίδης, ό.π., σελ. 43, 47 · Carabott, ό.π., σελ. 148.

¹⁷¹⁸ Πλουμίδης, ό.π., σελ. 43, 47, 48, 49, 51

φεύγοντας να έχουν εκποιήσει την περιουσία τους, ώστε να διακόπτονται ολοκληρωτικά οι δεσμοί με την Ελλάδα.¹⁷¹⁹ Όσον αφορά τους σλαβόφωνους που υπονόμειαν την εθνική ασφάλεια, επιβαλλόταν να εκτοπίζονται σ' άλλο σημείο της ελληνικής επικράτειας.¹⁷²⁰ Η όλη διαδικασία βρισκόταν υπό την επίβλεψη του Υπουργείου των Εσωτερικών, το οποίο, με προσεκτικές κινήσεις, απέφευγε τη δημιουργία αρνητικών εντυπώσεων.¹⁷²¹

Παράλληλα, τέλη του 1928 η κυβέρνηση Βενιζέλου πίεζε να εγκαταλείψουν το ελληνικό έδαφος, όσοι σλαβόφωνοι είχαν εκκαθαρίσει τις περιουσίες τους, βάσει της Σύμβασης του Νειγύ. Η ελληνική πλευρά δεν επιθυμούσε να δοθεί άδεια παράτασης της διαμονής των συγκεκριμένων ατόμων.¹⁷²² Αξίζει να σημειωθεί ότι αρκετές σλαβόφωνες οικογένειες παρέμεναν στο ελληνικό έδαφος «άνευ σοβαρών και δικαιολογημένων λόγων», ενώ την ίδια στιγμή οικογένειες προσφύγων βρίσκονταν χωρίς στέγη.¹⁷²³ Σύμφωνα με τις ελληνικές αρχές, ελάχιστοι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας ζήτησαν να μεταναστεύσουν, ενώ «*δυστυχώς εκ της Δυτικής Μακεδονίας ολίγιστοι εδήλωσαν μετανάστευσιν εις Βουλγαρίαν και παραμένονσι ερωτοτροπούντες προς την Σερβίαν ίνα αποκτήσωσι ισχυράν προστασίαν*».¹⁷²⁴

Αρκετές χιλιάδες σλαβόφωνοι από την περιφέρεια Φλώρινας και Πέλλας μετανάστευσαν, με πλαστά διαβατήρια, προς την Αμερική μέσω Βουλγαρίας και οργανώθηκαν σε βουλγαρικές οργανώσεις.¹⁷²⁵ Οι κοινότητες των σλαβόφωνων του εξωτερικού, οι οποίες στην πλειονότητα τους αποτελούνταν από βουλγαρόφωνους της ελληνικής Μακεδονίας, καλλιεργούσαν την ιδέα της αυτονομίας της Μακεδονίας. Με κοιτίδα το Τορόντο του Καναδά και με εργαλεία τον τύπο και τα κοιτάτα προσπαθούσαν να δημιουργήσουν εντυπώσεις γύρω από την ιδέα της αυτονομίας.¹⁷²⁶ Η προσπάθεια επικεντρωνόταν στο να ασκηθεί προπαγάνδα στους σλαβόφωνους της Μακεδονίας και ιδιαίτερα αυτούς του νομού Φλώρινας.¹⁷²⁷

Οι σλαβόφωνοι μετανάστες θα λειτουργούσαν ως ο πυρήνας μιας μελλοντικής οργανωμένης κίνησης για την «απελευθέρωση» της Μακεδονίας, έτσι όπως την αντιλαμβάνονταν το κοιτάτο. Η εφημερίδα της Σόφιας *Μακεδονία* δημοσίευε εγκύκλιο του μακεδονικού κοιτάτου, βάσει της οποίας «*η μακεδονική μετανάστευσις υψώση φωνήν διαμαρτυρίας κατά της αφορήτου καταστάσεως, ην Σέρβοι και Έλληνες*

¹⁷¹⁹ Συχνά μέσα στις αρχαικές πηγές γίνεται λόγος για την υπ. αριθ. 1916/1508/2 υπουργική απόφαση της 19/12/1929, «*περί μη παρεμποδίσεως της παρατηρούμενης εξόδου του σλαβόφωνου στοιχείου*».

¹⁷²⁰ Α.Υ.Ε./1931/Α/5/Ι, Υπ.Εξ. προς το Υπ.Εσ., αρ. πρωτ. 4053, 19/4/1928.

¹⁷²¹ Α.Υ.Ε./1931/Α/5/Ι, Υπ.Εξ. προς το Υπ.Εσ., αρ. πρωτ. 10798, 15/10/1928.

¹⁷²² Α.Υ.Ε./1928/45/4/1, Υπ.Εξ. προς τον Έλληνα αντιπρόσωπο στη Δ/ση Ελληνοβουλγαρικής Μετανάστευσης Θεσσαλονίκης, αρ. πρωτ. 12091, 5/11/1928.

¹⁷²³ Α.Υ.Ε./1928/45/4/1, Υπουργείο Στρατιωτικών προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2600/1200, 27/10/1928.

¹⁷²⁴ Α.Υ.Ε./1927/89/2/1, Τηλ. Κάνναβου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 860, Θεσ/νίκη, 24/7/1925.

¹⁷²⁵ Α.Υ.Ε./1932/Α/6/ΙΙα, Υπ.Εξ. προς το Υπουργείο Δικαιοσύνης, αρ. πρωτ. 16185, 6/2/1931 · Carabott, *ό.π.*, σελ. 146,149.

¹⁷²⁶ Α.Υ.Ε./1930/Α/2/ΙΙ, Έκθεση του Ηρακλέους Παπαμανώλη, Διευθυντή της εφημερίδας Εστίας του Καναδά, 9/12/1928. Προτείνεται η ίδρυση ελληνικού προξενείου στο Τορόντο με σκοπό την καταπολέμηση της βουλγαρικής προπαγάνδας. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 235, Υπόμνημα προς τον Βενιζέλο, Αθήνα 3/3/1931.

¹⁷²⁷ Α.Υ.Ε./1932/Α/6/ΙΙα, Διοίκηση Χωροφυλακής Φλώρινας προς την Α.Δ.Χ.Μ., αρ. πρωτ. 12/49/80, 17/6/1932.

εδημιούργησαν εν Μακεδονία και τονίση μεγαλοφώνως ότι ο μακεδονικός λαός ζητεί το δικαίωμα να είναι ελεύθερος και ανεξάρτητος». ¹⁷²⁸

Τέλη του 1929 το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ανέφερε για το ζήτημα της μετανάστευσης των σλαβόφωνων τα εξής: «[...] όσον αφορά τους βουλγαροφώνους οίτινες αναχωρούσι δια τακτικών διαβατηρίων [...] φρονούμεν ότι ουδέν πρόσκομμα δέον να τοις παρεμβάληται[...]». ¹⁷²⁹ Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών συμφωνούσε απόλυτα με την άποψη του Υπουργείου Εσωτερικών, περί εφαρμογής των διατάξεων του άρθρου 4 του Ν.Δ. της 12-8-1929 (προέβλεπε διαγραφή τους από τα κατά τόπους μητρώα) «εν η περιπτώσει ως βεβαιούται πρόκειται περί αλλογενών εμπορουμένων υπό μισελληνικών αισθημάτων και λίαν επικινδύνων εις την ασφάλειαν της χώρας» αλλά επεσήμανε ότι έπρεπε να εξετάζεται με ιδιαίτερη προσοχή κάθε περίπτωση, ώστε να «εξασφαλίσει ημάς από τας παρατηρούμενας εις ομοίας περιπτώσεις εξ υπερβολικού ζήλου των κατωτέρων διοικητικών οργάνων σωβινιστικάς υπερβολάς». ¹⁷³⁰

Την ίδια περίοδο, η κυβέρνηση Βενιζέλου ήταν αμετακίνητη στο ζήτημα της παλιννόστησης των σλαβόφωνων της Μακεδονίας. ¹⁷³¹ Ένα μέρος των σλαβόφωνων που είχαν μεταναστεύσει σε Καναδά και Αμερική ζητούσαν να επιστρέψουν, έχοντας πια ξένη υπηκοότητα. Το Υπουργείο Εσωτερικών εξέφραζε την άποψη ότι οι περισσότεροι από αυτούς ήταν όργανα του Μακεδονικού Κομιτάτου και πρότεινε να μην τους επιτραπεί η είσοδος στη χώρα. ¹⁷³² Η Κεντρική Υπηρεσία Αλλοδαπών του Υπουργείου Εσωτερικών ζητούσε να διαγράφονται από τα μητρώα αρρένων, οι σλαβόφωνοι που μετανάστευαν και να τους απαγορευτεί η εκ νέου εγκατάστασή τους, στη Μακεδονία. ¹⁷³³

Η πολιτική της κυβέρνησης Βενιζέλου σχετικά με το ζήτημα της μετανάστευσης των σλαβόφωνων συνεχίστηκε και από τη κυβέρνηση Τσαλδάρη. ¹⁷³⁴ Είναι αναμφισβήτητο γεγονός, με βάση τα παραπάνω, ότι οι ελληνικές αρχές επιθυμούσαν τη μετανάστευση των σλαβόφωνων της ελληνικής Μακεδονίας είτε αυτή αποτελούσε απόρροια της Σύμβασης του Νεϊγύ είτε ως αυθόρμητο ρεύμα μετανάστευσης κυρίως προς τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. ¹⁷³⁵ Πριν την εμφάνιση του Βενιζέλου, η κυβέρνηση Ζαΐμη τον Σεπτέμβριο του 1927, με το Ν.Δ. «περί τροποποιήσεως διατάξεων Αστικού Νόμου» συμπεριέλαβε διάταξη στον αστικό κώδικα, σύμφωνα με

¹⁷²⁸ Α.Υ.Ε./1931/Α/6/IV, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1735, 16/5/1931.

¹⁷²⁹ Α.Υ.Ε./1930/Α/2/II, Τμηματάρχης του Υπ.Εξ. προς τη Κεντρική Υπηρεσία Αλλοδαπών, αρ. πρωτ. 13490, 17/11/1929.

¹⁷³⁰ Α.Υ.Ε./1930/Α/2/II, Γραφείο Ιθαγένειας προς τη Κεντρική Υπηρεσία Αλλοδαπών, αρ. πρωτ. 26684, 26/8/1930.

¹⁷³¹ Το Υπ.Εσ. προτεινε τη διαγραφή τους ως Ελλήνων υπηκόων. Α.Υ.Ε./1930/Α/2/II, Υπ.Εσ. προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 9/7/9, 23/8/1930.

¹⁷³² Α.Υ.Ε./1931/Α/5/I, Υπ.Εσ. προς την Α.Δ.Χ.Μ. και Θράκης, αρ. πρωτ. 552, 9/5/1929.

¹⁷³³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 108, Εισηγητικό σημείωμα Υπ.Εσ., ά.α.π., Φεβρ. 1931.

¹⁷³⁴ Γ.Β./Α.Α.Σ./I/2/2.2, Υπασπιστής Διοικήσεως Χωροφυλακής προς τον Νομάρχη Φλώρινας, 22/9/1934 στο ίδιο Έκθεση Αθανάσιου Σουλιώτη προς τη Γ.Δ. Μακεδονίας, απόρρητη, 18/11/1934.

¹⁷³⁵ Πλουμίδης, ό.π., σελ. 45.

την οποία, «καθ' ην Έλληνες υπήκοοι αλλογενείς εγκαταλιπόντες το ελληνικόν έδαφος άνευ προθέσεως επανόδου, αποβάλλουσι την ελληνικήν ιθαγένειαν[...]».¹⁷³⁶

Ο Βενιζέλος, αν και δεν εμπόδισε το ρεύμα μετανάστευσης των σλαβόφωνων εντούτοις, προσπάθησε να μην χρεωθεί το επίσημο κράτος την έξοδό τους από τη Μακεδονία. Σύμφωνα με τις ελληνικές αρχές, το κύμα μετανάστευσης οφειλόταν στο ότι «είτε διότι εμίσουν παν το ελληνικόν είτε διότι ηθέλησαν να αποφύγωσι την στράτευσιν ανεχώρησαν δι' Αμερικήν και Αυστραλίαν με προφανή πρόθεσιν να μη επανέλθωσι».¹⁷³⁷

3.5. Αντιλήψεις των τοπικών οργάνων της ελληνικής διοίκησης σε σχέση με τη σλαβόφωνη μειονότητα

Οι ελληνικές αρχές θεωρούσαν τις περιοχές όπου κατοικούσαν οι εναπομείναντες σλαβόφωνοι της Ελλάδας, κυρίως η Δυτική αλλά και η Κεντρική Μακεδονία, ως τις πιο εθνικά ευπαθείς περιοχές της ελληνικής επικράτειας.¹⁷³⁸ Σε έκθεση του Π. Δημητριάδη τον Αύγουστο του 1927, σχετικά με την κατάσταση των επαρχιών Φλώρινας, Καστοριάς, Αλμωπίας (σημερινός Νομός Πέλλας), Παιονίας (Κιλκίς), Γιαννιτσών και Έδεσσας γινόταν λόγος ότι οι παραπάνω περιοχές αποτελούσαν το πιο «ευπαθές και επικίνδυνο τμήμα της Μακεδονίας και του Ελληνικού Κράτους».¹⁷³⁹

Οι εν λόγω περιοχές κατοικούνταν από συμπαγές σλαβόφωνο στοιχείο με έντονη την παρουσία της βουλγαρικής και σερβικής προπαγάνδας. Ο εποικισμός δεν μετέβαλλε την εθνολογική σύνθεση των περιοχών αυτών, διότι οι εγκατασταθέντες πρόσφυγες υπήρξαν ελάχιστοι εκεί.¹⁷⁴⁰ Η παρουσία του ελληνικού κράτους ήταν υποτονική στις παραπάνω περιφέρειες, με αποτέλεσμα να αφήνεται μεγάλο περιθώριο στη σερβική και βουλγαρική προπαγάνδα να ασκούν την επιρροή τους.¹⁷⁴¹ Για τους σλαβόφωνους, σύμφωνα με τον Δημητριάδη, η Ελλάδα «ευρίσκεται εκεί, ως ο εντελώς προσωρινός κατακτητής». Το ζήτημα της εθνικής ασφάλειας των περιοχών αυτών είχε τεθεί πάμπολλες φορές από τις τοπικές αρχές, οι οποίες πρότειναν ως θεραπεία του προβλήματος, την αναδιοργάνωση της κρατικής διοίκησης.

Κατά τον Δημητριάδη, τον εξελληνισμό των σλαβόφωνων το ελληνικό κράτος «ενεπιστεύθη από του 1912 εις το Σχολείον χωρίς να λάβη και τα προς επιτυχίαν του μεγάλου τούτου σκοπού επιβαλλόμενα μέτρα και χωρίς να παράσχη εις αυτό τα υλικά

¹⁷³⁶ Α.Υ.Ε./1927/89/2, Διοικητικό τμ. προς τη Δ.Π.Υ. του Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 29766, 28/9/1926. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 305, 15/9/1927.

¹⁷³⁷ Α.Υ.Ε./1930/Α/2/Π, Υπ.Εσ. προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 9/7/3, 7/5/1930. Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./1929/Α/21/Π, Έκθεση Π. Δημητριάδου προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, αρ. πρωτ. 15, 14/8/1927.

¹⁷³⁸ Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Απόρρητη εν Αθήναις 15/12/1928. Βλ. επίσης, Κωστόπουλος, *ό.π.*, σελ. 142-143. Επίσης, Βάρδα, «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη Δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο», *Τα ιστορικά* 10/18-19 (1993) σελ. 151-170.

¹⁷³⁹ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/Π, Έκθεση Π. Δημητριάδου προς Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, αρ. πρωτ. 13, 12/8/1927.

¹⁷⁴⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 373, Αναφορά Π. Δημητριάδου προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, αρ. πρωτ. 14, 13/8/1927.

¹⁷⁴¹ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/Π, Έκθεση Π. Δημητριάδου προς Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, αρ. πρωτ. 16, 16/8/1927. Επίσης, Carabott, *ό.π.*, σελ. 144.

και πνευματικά κεφάλαια, τα οποία απητούντο προς τούτο».¹⁷⁴² Ο συντάκτης της έκθεσης κατέληγε στο συμπέρασμα ότι το ελληνικό κράτος δεν κατάφερε ούτε τη διγλωσσία να επιβάλει στις σλαβόφωνες περιοχές.¹⁷⁴³ Για το ίδιο ζήτημα, ο Νομάρχης Φλώρινας τον Μάρτιο του 1932 διαπίστωνε ότι το 75-80% των κατοίκων της περιοχής μιλούσαν τη βουλγαρική γλώσσα ενώ «έχουσι δε μάλιστα οι πλείστοι τούτων βουλγαρικήν εθνικήν συνείδησιν».¹⁷⁴⁴

Η έκθεση υποστήριζε, εξάλλου, ότι οι συγκεκριμένες επαρχίες θεωρούνταν τόποι εξορίας και τιμωρίας από το κρατικό υπαλληλικό προσωπικό, ενώ θεωρούσε επιβεβλημένη την αναδιοργάνωση του κρατικού μηχανισμού σ' αυτό το ευπαθές τμήμα της ελληνικής επικράτειας. Παράλληλα, το ελληνικό κράτος μπορούσε να διαδραματίσει σημαντικό εκπολιτιστικό ρόλο. Γενικότερα, η συνολική ανάπτυξη του τόπου, μέσω της ανασυγκρότησης της εκπαίδευσης, της γεωργίας, των συγκοινωνιακών δομών, της διοίκησης στις περιφέρειες που κατοικούνταν από αλλογενή στοιχεία θα απομάκρυνε τους σλαβόφωνους της Δυτικής Μακεδονίας από τη βουλγαρική προστασία.¹⁷⁴⁵

Αρχές του 1931, ο Γενικός διοικητής Μακεδονίας, Στ. Γονατάς, ζητούσε την ενίσχυση της εκπαιδευτικής παρουσίας της ελληνικής Πολιτείας στη Φλώρινα.¹⁷⁴⁶ Ο Γονατάς, με αφορμή τη δωρεάν εγγραφή μαθητών στα δημόσια σχολεία, σε έγγραφο του προς τη Νομάρχη Πέλλας ανέφερε ότι «η ατελής δ' εγγραφή αυτών αποβλέπει εις την αφομοίωσιν αυτών, και ιδία εις την εξουδετέρωσιν των περί μειονοτήτων προπαγανδών και των σχολείων αυτών». Παράλληλα ανέφερε ότι η προπαγάνδα των προηγούμενων ετών είχε περιοριστεί αρκετά, συνεπεία του γεγονότος ότι δεν λειτουργούσαν σλαβόφωνα μειονοτικά σχολεία, ενώ μετά την εφαρμογή του νόμου Ν. 4862/1931, «περί ξένων σχολείων» ελαττώθηκε η φοίτηση Ελλήνων υπηκόων στα υπόλοιπα μειονοτικά σχολεία. Παράλληλα, κατά τα λεγόμενα του Γονατά, η εγγραφή των μαθητών στα δημόσια δημοτικά σχολεία γινόταν δωρεάν.¹⁷⁴⁷

Η κυβέρνηση Βενιζέλου χειρίστηκε με διπλωματικό τρόπο τα ζητήματα της σλαβόφωνης μειονότητας. Με αφορμή τη χρήση του σλαβόφωνου ιδιώματος από εμπόρους στην αγορά της Φλώρινας, η ελληνική κυβέρνηση διατύπωνε τη θέση ότι αν και υπήρχε Νόμος που απαγόρευε κάτι τέτοιο, εν τούτοις, σύμφωνα με τη Συνθήκη των Σεβρών επιβαλλόταν η ελεύθερη χρήση των μειονοτικών γλωσσών. Συνεπώς, η λήψη οποιουδήποτε μέτρου κατά της χρήσης του παραπάνω γλωσσικού ιδιώματος θα γινόταν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τη βουλγαρική πλευρά τόσο σε επίπεδο ΚτΕ όσο και σε επίπεδο βουλγαρομακεδονικού κοιμιτάτου.¹⁷⁴⁸ Η κυβέρνηση Βενιζέλου υποστήριζε ότι «η Μακεδονία δια της εγκαταστάσεως των εκ Τουρκίας

¹⁷⁴² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 373, Αναφορά Δημητριάδη προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, αρ. πρωτ. 14, 13/8/1927.

¹⁷⁴³ Carabott, ό.π., σελ. 142-143. Βλ. επίσης, *Ελεύθερον Βήμα*, 26/8/1932.

¹⁷⁴⁴ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 110, Νομαρχία Φλώρινας προς το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, αρ. πρωτ. /, 10/3/1932. Βλ. επίσης, Α.Υ.Ε./1931/Α/21/III, Τ.Τ. προς τη Δ.Π.Υ του Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1822, 9/1/1931.

¹⁷⁴⁵ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 373, Αναφορά Δημητριάδη προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, αρ. πρωτ. 16, 16/8/1927.

¹⁷⁴⁶ Α.Υ.Ε./1930/Α/2/II, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 50231, 24/4/1931.

¹⁷⁴⁷ Α.Υ.Ε./1931/Α/21/III, Γ.Δ. Μακεδονίας προς τη Νομαρχία Πέλλης, αρ. πρωτ. 722, 5/10/ 1931.

¹⁷⁴⁸ Α.Υ.Ε./1932/Α/6/IIα, Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 2909, 21/3/1932.

προσφύγων έχει τελείως εξελληνισθή τουθ' όπερ επανειλημμένως ανεγνωρίσθη υπό έγκυρων διεθνών πηγών». ¹⁷⁴⁹ Παράλληλα, υπήρχαν παραινήσεις προς τα τοπικά όργανα της διοίκησης και τους δασκάλους για αποφυγή δημιουργίας αρνητικών καταστάσεων, βασισμένων σε φυλετικές διαφορές. ¹⁷⁵⁰

3.6. Βαλκανικές Διασκέψεις (1930-1934) – Ο ρόλος της Βουλγαρίας

Οι Βαλκανικές Διασκέψεις (1930-1934) ξεκίνησαν επί πρωθυπουργίας Βενιζέλου, με πρωτοβουλία του Αλέξανδρου Παπαναστασίου. ¹⁷⁵¹ Σ' αυτές συμμετείχαν αντιπρόσωποι των εθνικών ομίλων των βαλκανικών κρατών. Μπορεί να μην ήταν επίσημες αλλά τα κράτη συμμετείχαν ανεπισημώς. Ο Βενιζέλος, αν και κατά το παρελθόν είχε προωθήσει το ιδεώδες της βαλκανικής ομοψυχίας (Βλ. για παράδειγμα τη Βαλκανική Συνεννόηση του 1912), στην περίπτωση των Διασκέψεων, ήταν κατηγορηματικά αντίθετος. Κατ' εκείνον, ο ιδιωτικός τους χαρακτήρας και η συλλογική δέσμευση των βαλκανικών κρατών μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα στην ελληνική εξωτερική πολιτική. ¹⁷⁵² Ο Κρητικός πολιτικός, υποστηρίζοντας το πνεύμα της ΚτΕ, ήταν υπέρμαχος των διμερών συμφώνων. ¹⁷⁵³

Η Α' Διάσκεψη έλαβε χώρα στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1930. Ωστόσο, λίγο έλειψε να μην πραγματοποιηθεί, λόγω της αντίδρασης της Βουλγαρίας και της επιμονής της να συζητηθεί το μειονοτικό. ¹⁷⁵⁴ Η Βουλγαρία ανέπτυξε έντονη διπλωματική δραστηριότητα στις Βαλκανικές Διασκέψεις, προσπαθώντας να «έλθη εις άμεσον επαφή με τας άλλας ομάδας προς αναγνώρισιν των βουλγαρικών μειονοτήτων εις τα άλλα κράτη». ¹⁷⁵⁵ Πράγματι, η Σόφια χρησιμοποίησε το βήμα των Διασκέψεων για να ανακινεί συνεχώς ζήτημα «βουλγαρικής» μειονότητας, торπιλίζοντας κάθε βαλκανική συνεννόηση. ¹⁷⁵⁶ Με την άμεση παρέμβαση του Παπαναστασίου, δόθηκε λύση. ¹⁷⁵⁷

Η Β' Βαλκανική Διάσκεψη πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη τον Ιανουάριο του 1931. ¹⁷⁵⁸ Στο πλαίσιο των αποφάσεων της δεύτερης βαλκανικής συνάντησης, υπεγράφη το αλβανοβουλγαρικό πρωτόκολλο, το οποίο αφορούσε στην

¹⁷⁴⁹ Ο.π.,

¹⁷⁵⁰ Γ.Β./Α.Α.Σ./Ι/2/2.2, Εγκύκλιος του Νομάρχη Αθανάσιου Σουλιώτη προς τους Προέδρους και τους Συμβούλους του Νομού, αρ. πρωτ. 17750, 31/12/1934 και Εγκύκλιος του Νομάρχη Αθανάσιου Σουλιώτη προς τους διδασκάλους του Νομού, αρ. πρωτ. 17353, 21/12/1934.

¹⁷⁵¹ Για το ζήτημα των Βαλκανικών Διασκέψεων (1930-1934), βλ. Τούντα - Φεργάδη, *Μειονότητες στα Βαλκάνια, Βαλκανικές Διασκέψεις 1930 – 1934*, 1994. Επίσης, από τη ξενόγλωσση βιβλιογραφία, Kerner - Howard, *The Balkan Conferences and the Balkan Entente, 1930-1935*, 1936. Για το όραμα του Παπαναστασίου, σε σχέση με τη Βαλκανική Ένωση, βλ. Τούντα - Φεργάδη, *ό.π.*, σελ. 37-39, 154-156.

¹⁷⁵² Ο.π., σελ. 39-40, 144.

¹⁷⁵³ Ωστόσο, ο Βενιζέλος πίστευε ότι οι Διασκέψεις μπορούσαν να αποτελέσουν μια ευκαιρία προσέγγισης μεταξύ των βαλκανικών λαών. Ο.π., σελ. 41.

¹⁷⁵⁴ Ο.π., σελ. 12, 57-62, 64-67.

¹⁷⁵⁵ Α.Υ.Ε./1932/Α/3/Γ.Ε, Υπ.Εξ. προς Γενικό Προξενείο Κων/πόλεως, αρ. πρωτ. 3361/ΙΒ, 19/3/1932.

¹⁷⁵⁶ Για τη βουλγαρική εξωτερική πολιτική σε σχέση με τις Βαλκανικές Διασκέψεις βλ. Τούντα - Φεργάδη, *Μειονότητες στα Βαλκάνια...*, σελ. 40, 51-53, 109-111, 144, 156-158.

¹⁷⁵⁷ Ο.π., σελ. 60-62.

¹⁷⁵⁸ Ο.π., σελ. 73-100.

προστασία των μειονοτήτων των δυο κρατών.¹⁷⁵⁹ Στην Γ΄ Βαλκανική Διάσκεψη του Βουκουρεστίου (Οκτώβριος 1932) ψηφίστηκε ειδικό κεφάλαιο (Κεφ. Δ΄), που αφορούσε αποκλειστικά τις μειονότητες.¹⁷⁶⁰ Αξίζει να σταθούμε στο γεγονός ότι «το τέταρτο κεφάλαιο συνιστούσε μια καινοτομία εφόσον ήταν η πρώτη φορά, από τη στιγμή που ξεκίνησαν οι Διασκέψεις, που το ζήτημα της προστασίας των μειονοτήτων αποτελούσε αντικείμενο ειδικού κεφαλαίου».¹⁷⁶¹ Ωστόσο, το Κεφάλαιο αυτό, όπως και οι υπόλοιπες αποφάσεις των συνδιασκέψεων, δεν υιοθετήθηκε από τις κυβερνήσεις των βαλκανικών κρατών.¹⁷⁶² Ακολούθησε η Διάσκεψη της Θεσσαλονίκης τον Νοέμβριο 1933, η οποία ήταν και η τελευταία.

Από την πλευρά της Σόφιας, οι Βαλκανικές Διασκέψεις (1930-1934) αποτέλεσαν ένα ακόμα εφιαλτήριο για την ανακίνηση του μειονοτικού ζητήματος. Όπως προείπαμε, η Βουλγαρία χρησιμοποίησε, την περίοδο του Μεσοπολέμου, το μειονοτικό ζήτημα ως μοχλό πίεσης έναντι γειτονικών της κρατών. Απώτερος στόχος αυτής της πολιτικής, η αναθεώρηση του status quo των Συνθηκών Ειρήνης του 1919. Υπό αυτό το πρίσμα γίνεται εύκολα αντιληπτό γιατί η Βουλγαρία αρνήθηκε να συμμετάσχει σε οποιαδήποτε βαλκανική συνεννόηση (Βλ. για παράδειγμα το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934).¹⁷⁶³

4. ΒΛΑΧΟΙ

4.1. Οι ελληνορουμανικές σχέσεις και το ζήτημα των μειονοτήτων

Όπως ήδη έχουμε δει, αρχές της δεκαετίας του 1900, οι ελληνορουμανικές σχέσεις βρίσκονταν επί ξυρού ακμής λόγω της στάσης της Ρουμανίας στο ζήτημα των βλαχόφωνων της Μακεδονίας και της Ηπείρου, των οποίων διεκδικούσε την πατρότητα. Οι ανταλλαγείσες επιστολές Βενιζέλου – Μαγιορέσκου τον Αύγουστο του 1913, μπορεί να βελτίωσαν αισθητά τις σχέσεις μεταξύ των δυο κρατών εντούτοις, τα επόμενα χρόνια, η ρουμανική προπαγάνδα συνέχιζε να ασκεί προσηλυτιστικό έργο μεταξύ των βλαχόφωνων, στα εδάφη των Νέων Χωρών.

Το νέο μειονοτικό καθεστώς, έτσι όπως διαμορφώθηκε μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, έφερε τη Ρουμανία σε δύσκολη θέση λόγω ζητημάτων που αντιμετώπιζε με την ουγγρική μειονότητα που ζούσε στο έδαφος της.¹⁷⁶⁴ Επιπλέον, εκτός των προβλημάτων με την Ουγγαρία, και με τη Βουλγαρία οι σχέσεις της δεν ήταν καλύτερες. Η βουλγαρική μειονότητα της Δοβρουτσάς διατηρούσε στενούς δεσμούς με τη «μητέρα» Βουλγαρία.¹⁷⁶⁵ Επομένως, η Ρουμανία θεωρούσε ως άμεση

¹⁷⁵⁹ Ο.π., σελ. 101-102.

¹⁷⁶⁰ Κεφ. Δ΄, «Προστασία των Μειονοτήτων», Άρθρα 21-26. Τούντα - Φεργάδη, *Μειονότητες στα Βαλκάνια...*, σελ. 114-116.

¹⁷⁶¹ Ο.π., σελ. 116.

¹⁷⁶² Ο.π., σελ. 157.

¹⁷⁶³ Ο.π., 157-158.

¹⁷⁶⁴ Α.Υ.Ε./1927/48/1/1, Πρεσβεία Βέρνης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2581, 2/10/1927.

¹⁷⁶⁵ Α.Υ.Ε./1927/48/1/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 129, 11/1/1927.

προτεραιότητά της, να αμβλύνει τα ζητήματα που τη χώριζαν με τα παραπάνω κράτη. Στο πλαίσιο αυτό, δεν επιθυμούσε να ανοίξει «μέτωπο» και με την Ελλάδα στα ζητήματα των μειονοτήτων.¹⁷⁶⁶ Ως εκ τούτου, το Βουκουρέστι είχε ανάγκη από συμμάχους, δεδομένων των πολλών μειονοτικών ζητημάτων που καλούνταν να αντιμετωπίσει.¹⁷⁶⁷

Με βάση τα παραπάνω, η Ρουμανία δεν κατήγγειλε ούτε μια φορά την Ελλάδα στα όργανα της ΚτΕ, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Επιπλέον, υπήρχε κοινή συνισταμένη συμφερόντων μεταξύ Ελλάδας και Ρουμανίας, γύρω από τη διατήρηση του μεταπολεμικού εδαφικού status quo.¹⁷⁶⁸ Αντιθέτως, η Βουλγαρία εμφανιζόταν ως αναθεωρητική δύναμη, η οποία χρησιμοποιούσε τις σλαβόφωνες μειονότητες που ζούσαν σε γειτονικά της κράτη, ως μοχλό πίεσης.

Οι κοινές αντιλήψεις Ελλάδας και Ρουμανίας γύρω από τα μειονοτικά ζητήματα δημιουργούσαν γόνιμο έδαφος για τη μεταξύ τους προσέγγιση.¹⁷⁶⁹ Η κοινή αντίληψη των δυο κρατών επί των μειονοτικών ζητημάτων, πιστοποιείται και από το παρακάτω έγγραφο της ελληνικής πρεσβείας Βουκουρεστίου, όπου ανέφερε ότι σχετικά με τα μειονοτικά ζητήματα «*δυνάμεθα ευκόλως να βασιζώμεθα επί της αμερίστου υποστηρίξεως της Ρουμανικής Κυβερνήσεως[...]*».¹⁷⁷⁰

Το 1927 οι ελληνορουμανικές σχέσεις βρισκόταν σε ικανοποιητικό επίπεδο. Αμφότερες οι δυο κυβερνήσεις βρίσκονταν σε διαπραγματεύσεις για την υπογραφή εμπορικής συμφωνίας διαμετακόμισης του ρουμανικού εμπορίου μέσω του λιμανιού της Θεσσαλονίκης.¹⁷⁷¹ Την υπογραφή εμπορικής συμφωνίας θα ακολουθούσε πιθανότατα υπογραφή πολιτικής συμφωνίας μεταξύ των δυο κρατών. Η προσέγγιση Ελλάδας – Ρουμανίας (και Σερβίας) κινούνταν στο πλαίσιο των συμμαχιών της Μικρής Αντάντ.¹⁷⁷²

Ο Ρουμάνος Πρωθυπουργός, Β. Μπρατιάνο, ανέφερε για τις ελληνορουμανικές σχέσεις τέλη του 1927, ότι «*ουδέν εχώριζε ζήτημα να προσεγγίσωσι προς άλλα δια της συσφίξεως των ελληνορουμανικών σχέσεων δια στενωτέρων δεσμών*», ενώ δεν έκανε καμία αναφορά στο Κουτσοβλαχικό Ζήτημα. Βέβαια, ανάλογη ήταν και η άποψη της κυβέρνησης Ζαΐμη, ότι «*ουδέν απολύτως ζήτημα υπάρχει χωρίζον τας δυο χώρας ή δυνάμενον να επηρεάση τας αγαθάς αυτών σχέσεις*».¹⁷⁷³ Η ελληνική κυβέρνηση ήταν σύμφωνη με την υπογραφή ενός συμφώνου που θα επικύρωνε και επίσημα τη συμμαχία των δυο κρατών.

Η ελληνορουμανική συνθήκη του 1928 (Σύμφωνο περί μη Επιθέσεως και Διαιτησίας) αποτέλεσε το επιστέγασμα της εγκαρδιότητας μεταξύ των κρατών.¹⁷⁷⁴ Η

¹⁷⁶⁶ Α.Υ.Ε./1928/25/2/1, Πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2031, 27/12/1927.

¹⁷⁶⁷ Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες...*, σελ. 102.

¹⁷⁶⁸ Α.Υ.Ε./1927/11/6, Σημείωμα «*επί της συναντήσεως μου της 6^{ης} Μαΐου 1927 μετά του πρεσβευτού της Ρουμανίας*».

¹⁷⁶⁹ Α.Υ.Ε./1928/72/3/3, Άρθρο Βούλγαρου καθηγητή Γ.Π Γκένωφ στην βουλγαρική εφημ. *Ζορά*, 6/7/1928.

¹⁷⁷⁰ Α.Υ.Ε./1928/72/3/3, Πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1237, 4/9/1928.

¹⁷⁷¹ Α.Υ.Ε./1927/11/6, Υπ.Εξ. προς πρεσβεία Βουκουρεστίου, αρ. πρωτ. 6514, 13/5/1927.

¹⁷⁷² Α.Υ.Ε./1927/11/6, Υπ.Εξ. προς πρεσβεία Βουκουρεστίου, αρ. πρωτ. 7492, 31/5/1927.

¹⁷⁷³ Α.Υ.Ε./1928/25/2/1, Υπ.Εξ. προς πρεσβεία Βουκουρεστίου, αρ. πρωτ. 594, 9/1/1928.

¹⁷⁷⁴ Ν. 4143/1928. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 172, 11/5/1928 · *Ελεύθερον Βήμα*, 23/7/1928

υπογραφή της έλαβε χώρα στις 21 Μαρτίου του 1928, στη Γενεύη, μεταξύ του Έλληνα Υπουργού Εξωτερικών, Ανδρέα Μιχαλακόπουλου και του Ρουμάνου ομολόγου του, Νικολάε Τιτουλέσκου, με σκοπό την εμπέδωση της ειρήνης στα Βαλκάνια.¹⁷⁷⁵ Για την ελληνική πλευρά, η παραπάνω συνθήκη ίσως να αποτελούσε την απαρχή ενός Βαλκανικού Λοκάρνο.¹⁷⁷⁶

Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από το Βενιζέλο το 1928, έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τη ρουμανική πολιτική ηγεσία.¹⁷⁷⁷ Τον Ιούνιο του 1930 ο Βενιζέλος δήλωσε στον Ρουμάνο πρεσβευτή στην Αθήνα, Λάνγκα Ρασκάνο, ότι ήταν σύμφωνος με την περαιτέρω σύσφιξη των ελληνορουμανικών οικονομικών σχέσεων.¹⁷⁷⁸ Τον Αύγουστο του 1931 ο Βενιζέλος επισκέφτηκε τη Ρουμανία με σκοπό τη διεύρυνση της υφιστάμενης, μεταξύ των δυο χωρών, συνθήκης φιλίας,¹⁷⁷⁹ και η ρουμανική κυβέρνηση του επεφύλαξε θερμή υποδοχή.¹⁷⁸⁰ Στο Βουκουρέστι, ο Βενιζέλος υπέγραψε, μαζί με τον Ρουμάνο Πρωθυπουργό Νικολάε Ιόργκα, συμφωνία για την αναγνώριση των ελληνικών κοινοτήτων της Ρουμανίας, ως νομικών προσώπων.¹⁷⁸¹

Σημαντική παράμετρος που διευκόλυνε την προσέγγιση μεταξύ των δυο κρατών ήταν το γεγονός ότι, μετά το 1920, η ρουμανική προπαγάνδα στην Ελλάδα άρχισε να πνέει τα λοίσθια. Το ρουμανικό κράτος είχε επαναπροσδιορίσει την πολιτική του έναντι της Ελλάδας στο κουτσοβλαχικό ζήτημα. Αιτία ήταν τα σημαντικά μειονοτικά προβλήματα που αντιμετώπιζε και τα οποία δεν επέτρεπαν στη Ρουμανία να χρησιμοποιήσει τους ρουμανίζοντες της Ελλάδας, ως μοχλό πίεσης έναντι της Ελλάδας. Η σταδιακή εγκατάλειψη του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος από τη ρουμανική εξωτερική πολιτική αντικατοπτριζόταν στο γεγονός ότι η ρουμανική κυβέρνηση συναίνεσε στη μετανάστευση ρουμανιζόντων της Ελλάδας προς τη Ρουμανία.

4.2. Μετανάστευση βλαχόφωνων

Μέσα της δεκαετίας του 1920 μετανάστευσαν από την Ελλάδα εκατοντάδες βλαχόφωνες οικογένειες και εγκαταστάθηκαν, με μέριμνα της ρουμανικής κυβέρνησης, κυρίως στην περιφέρεια της Δοβρουτσάς. Πρόκειται για μετανάστευση άνευ επιστροφής με ταυτόχρονη παραίτηση από την ελληνική ιθαγένεια και διαγραφή

¹⁷⁷⁵ Α.Υ.Ε./1928/25/2/1, Πρεσβεία Παρισίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 980, 22/3/1928. Βλ επίσης, Σβολόπουλος, «Το Ελληνορουμανικόν Σύμφωνον της 21^{ης} Μαρτίου 1928», *Μακεδονικά*, ΙΔ' (1974), σελ. 151-162 και Τούντα - Φεργάδη, «Ο Νικολάε Τιτουλέσκου και η βαλκανική προσέγγιση» στο συλλογικό τόμο: *Επιστημονική Επετηρίδα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 1995, σελ. 537-557.

¹⁷⁷⁶ Α.Υ.Ε./1928/25/2/3, Πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 438, 1/4/1928.

¹⁷⁷⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 331, Επιστολή Τιτουλέσκου προς τον Βενιζέλο, Κωνσταντζα 15/7/1928.

¹⁷⁷⁸ Α.Υ.Ε./1930/Α/7/1, Συνομιλία Πρωθυπουργού – Ρασκάνο, 20/6/1930.

¹⁷⁷⁹ *Μακεδονία*, 24/8/1931 · *Καθημερινή*, 23/8/1931.

¹⁷⁸⁰ Α.Υ.Ε./1931/Α/7/Ι, Πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1680, 26/8/1931.

¹⁷⁸¹ Σφέτας, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνορουμανικών πολιτικών σχέσεων (1866-1913)», *Μακεδονικά*, 33 (2001-2002), σελ. 47.

αυτών από τα κατά τόπους μητρώα.¹⁷⁸² Η μετανάστευση έλαβε χώρα με τη συγκατάθεση των εμπλεκόμενων κυβερνήσεων.¹⁷⁸³

Από το 1925 μέχρι τα μέσα του 1929, 1.800 περίπου οικογένειες Βλάχων της Μακεδονίας μετανάστευσαν με προορισμό την Ρουμανία (8.000 άτομα).¹⁷⁸⁴ Αρχές του 1928 το μεταναστευτικό ρεύμα διεκόπη προσωρινά λόγω της άρνησης της ρουμανικής πλευράς να δεχτεί άλλους μετανάστες. Υπολείπονταν ακόμα 400 οικογένειες, οι οποίες δήλωναν ότι δεν επιθυμούσαν να ζήσουν στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, ουδεμία πίεση ασκήθηκε από τα κρατικά όργανα προς τους συγκεκριμένους μετανάστες, γεγονός που το αποδεχόταν και το γενικό προξενείο της Ρουμανίας στη Θεσσαλονίκη.¹⁷⁸⁵

Σχετικά με τα αίτια της μετανάστευσης, με βάση έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, εντοπίζονταν «εις αυτούς του ίδιους, παρασυρθέντας εις αυτήν αφ' ενός μεν διότι ενεκολώθησαν την ρουμανικήν ιδέαν αφ' ετέρου δε διότι ήλπιζον να εύρωσιν εν Ρουμανία γην επαγγελίας και επομένως βελτίωσιν της θέσεως των[...]».¹⁷⁸⁶ Η εφημερίδα *Νέα Αλήθεια* τέλη του 1931, ανέφερε ότι αναχώρησαν περισσότεροι από 200 ρουμανίζοντες για Ρουμανία λόγω της κτηνοτροφικής απραξίας αλλά και της προσφυγικής εγκατάστασης.¹⁷⁸⁷ Μια ακόμα αιτία της μετανάστευσης πρέπει να εντοπιστεί στο γεγονός ότι οι Βλάχοι υπήρξαν αντίθετοι με την αγροτική μεταρρύθμιση, διότι περιορίστηκαν αισθητά τα διαθέσιμα βοσκοτόπια.¹⁷⁸⁸ Η βασική αιτία της μετανάστευσης εντοπιζόταν στην παρουσία των προσφύγων, η οποία προκάλεσε τεράστιες αλλαγές στη μεγάλη κτηνοτροφία λόγω της διανομής των γαιών του δημοσίου στους πρόσφυγες.¹⁷⁸⁹ Οι βλαχόφωνοι, όντας μεγαλοκτηματίες, δυσαρεστήθηκαν από την απαλλοτρίωση προς όφελος των προσφύγων.

Μέσα του 1929 κατέφθασε στη Μακεδονία αποστολή με επικεφαλής τον Τμηματάρχη του Υπουργείου Γεωργίας της Ρουμανίας, Πόποβιτς, με σκοπό να

¹⁷⁸² «μεταναστεύουσιν εις Ρουμανίαν άνευ επιστροφής». Α.Υ.Ε./1934/Α/21/Π, Γ.Δ. Μακεδονίας προς τη Νομαρχία Σερρών, αρ. πρωτ. 92222, 30/7/1931.

¹⁷⁸³ Όπως ανέφερε ο Μιχαλακόπουλος, «[...]τα της επελθούσης προ δυο ετών μετά της ρουμανικής κυβερνήσεως συμφωνίας δια την εις Ρουμανίαν μετανάστευσιν 1.500 κουτσοβλαχικών οικογενειών Μακεδονίας[...]». Α.Υ.Ε./1932/Α/21/ΠΙ, Υπ.Εξ. προς το Υπουργείο Γεωργίας, αρ. πρωτ. 3234, 21/3/1927.

¹⁷⁸⁴ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/ΠΙΙ, Τηλ. Λαζαρίδη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 31753, Θεσ/νίκη 26/6/1929. Ο συνολικός ακριβής αριθμός των ρουμανίζοντων μεταναστών ήταν δύσκολο να εξακριβωθεί. Ωστόσο, μπορούν να γίνουν εκτιμήσεις, με βάση τους αριθμούς των μεταναστών που αναφέρουν οι αρχαικές πηγές. Επί παραδείγματι, οι ρουμανίζοντες μετανάστες από 1925 μέχρι Νοέμβριο του 1931, με βάση τον αστυνομικό έλεγχο διαβατηρίων λιμένος Θεσσαλονίκης αριθμούνταν σε 2.673. Α.Υ.Ε./1934/Α/21/Π, Πίνακας εμφαίνων τους από του έτους 1925 μέχρι τέλους Νοεμβρίου 1931 μεταναστεύσαντες εις Ρουμανίαν Ρουμανίζοντες, Θεσσαλονίκη 30/11/1931. Το 1933, η Γ.Δ. Μακεδονίας έκανε λόγο ότι το 1932 μετανάστευσαν από τη Θεσσαλονίκη 132 οικογένειες (756 άτομα) και από τις Σέρρες 174 οικογένειες 1263 άτομα. Α.Υ.Ε./1933/Α/21/ΠΙΙ, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 28481, 3/3/1933.

¹⁷⁸⁵ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/ΠΙΙ, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 21980, 23/4/1929.

¹⁷⁸⁶ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/ΠΙΙ, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 21980, 23/4/1929. Τον Μάιο του 1932, με αφορμή το συνέδριο των ρουμανικών κοινοτήτων, στη Βέροια, η υποδιοίκηση Χωροφυλακής Βέροιας δήλωνε ότι υπάρχει «τάσις γενική δια την μετανάστευσιν». Α.Υ.Ε./1932/Α/21/ΠΙΙ, Υποδιοίκηση Χωροφυλακής Ημαθίας προς τη Διοίκηση χωροφυλακής, αρ. πρωτ. 22/24/1, 9/5/1932.

¹⁷⁸⁷ *Νέα Αλήθεια*, 12/11/1931

¹⁷⁸⁸ Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924 -1935...*, σελ. 213.

¹⁷⁸⁹ Βλ. επίσης, Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες...*, σελ. 109-112.

μελετήσει τις αιτίες της μετανάστευσης των ρουμανιζόντων αλλά και να οργανώσει το εποικιστικό.¹⁷⁹⁰ Την ίδια εποχή, ο βουλγαρικός τύπος μέμφονταν την κυβέρνηση Βενιζέλου ότι υποδαύλιζε τη μετανάστευση των ρουμανιζόντων.¹⁷⁹¹ Τα ακραιφνή στοιχεία της ρουμανικής προπαγάνδας υπήρξαν αρνητικά στη προοπτική της μετανάστευσης ή συνέδεαν τη μετανάστευση με τον όρο της αμοιβαίας μετανάστευσης των Ελλήνων της Ρουμανίας.¹⁷⁹² Το ρεύμα της μετανάστευσης κόπασε μόνο όταν οι ρουμανίζοντες της Ελλάδας έμαθαν ότι δεν «*διήγον εκεί καλώς*» οι μετανάστες.¹⁷⁹³

Η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν έφερε προσκόμματα στο μεταναστευτικό ρεύμα των βλαχόφωνων της Ελλάδας προς τη Ρουμανία. Με αφορμή αιτήσεις ρουμανιζόντων για αποχώρηση από την Ελλάδα, οι ελληνικές αρχές ανέφεραν ότι οι μετανάστες «*παραιτώντο της ελληνικής ιθαγένειας, δεν δικαιώνται να επιστρέψωσι εις Ελλάδα, ουδέ συμφέρουσα είναι η επιστροφή των*».¹⁷⁹⁴ Η κυβέρνηση Βενιζέλου εξέφραζε την άποψη ότι «*τοιαύτη μετανάστευσις τυγχάνει ημίν συμφέρουσα διότι ούτω μας δίδεται η ευκαιρία να μειωθή η μικρά απομένουσα εισέτι εν Μακεδονία κουτσοβλαχική μειονότης*». Παρ' όλα αυτά, υπογραμμιζόταν ο σημαντικός ρόλος των κατά τόπους αρχών, ώστε να μη δημιουργηθεί η εντύπωση ότι η μετανάστευση υποκινούνταν από τις ελληνικές αρχές αλλά ότι «*επαφίεται εις την απόλυτον πρωτοβουλίαν των ενδιαφερομένων*».¹⁷⁹⁵ Σε ερώτηση του Γενικού Επιτελείου Στρατού τον Σεπτέμβριο του 1931 «*αν συμφέρη τοιαύτη μετανάστευσις εις Ρωμανίαν*»¹⁷⁹⁶, το Υπουργείο Εξωτερικών απαντούσε ότι η μετανάστευση των ρουμανιζόντων ανταποκρινόταν πλήρως στο εθνικό συμφέρον, δεδομένου ότι επιτυγχανόταν «*αραίωσις μη αφομοιωθέντος ξενοφώνου πληθυσμού*».¹⁷⁹⁷

Σε έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, με αφορμή την οικειοθελή και οριστική μετανάστευση 40 βλαχόφωνων οικογενειών, γινόταν σαφές ότι η ελληνική κυβέρνηση συμφωνούσε με τη μετανάστευση υπό τους εξής όρους: α) οι μετανάστες όφειλαν να υποβάλουν δήλωση ότι παραιτούνταν της ελληνικής ιθαγένειας και μετανάστευαν «*άνευ πνεύματι επιστροφής*», β) οι μετανάστες εφοδιάζονταν με ειδική άδεια μετανάστευσης, γ) οι ενδιαφερόμενοι δήλωναν εγγράφως ότι ουδεμία ακίνητη ιδιοκτησία εγκατέλειπαν στην Ελλάδα και δ) διαγραφή τους από τα κατά τόπους μητρώα.¹⁷⁹⁸

Μια από τις άμεσες συνέπειες της μετανάστευσης των βλαχόφωνων ήταν η μείωση του αριθμού των ρουμανιζόντων μαθητών, συνεπώς και το κλείσιμο μειονοτικών σχολείων. Σε έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών τον Μάιο του 1932, διαβάζουμε ότι ως συνέπεια των αθρόων μεταναστεύσεων βλαχόφωνων στη

¹⁷⁹⁰ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/ΙΙΙ, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2404, 21/5/1929.

¹⁷⁹¹ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/ΙΙΙ, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3605, 8/10/1929.

¹⁷⁹² Α.Υ.Ε./1929/Α/21/ΙΙΙ, Αρχηγείο Χωροφυλακής προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 601/10/3, 15/5/1929.

¹⁷⁹³ Γ.Β./Α.Φ.Δ./Ι/36/36.3, Α.Δ.Χ.Μ. προς το Αρχηγείο της Χωροφυλακής, αρ. πρωτ. 41/7/32, 30/11/1932.

¹⁷⁹⁴ Α.Υ.Ε./1931/Α/21/ΙΙΙ, Υπ.Εξ. προς τμήμα Δικαστικού, αρ. πρωτ. 3784, 19/3/1931. Επίσης, Α.Υ.Ε./1931/Α/21/ΙΙΙ, Υπ.Εξ. προς Υπ. των Εσωτερικών, αρ. πρωτ. 9514, 13/9/1930.

¹⁷⁹⁵ Α.Υ.Ε./1931/Α/21/ΙΙΙ, Υπ.Εξ. προς Υπ. των Εσωτερικών, αρ. πρωτ. 15030, 21/11/1931.

¹⁷⁹⁶ Α.Υ.Ε./1932/Α/21/ΙΙΙ, Γενικό Επιτελείο Στρατού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3377, 4/9/1931.

¹⁷⁹⁷ Α.Υ.Ε./1932/Α/21/ΙΙΙ, Υπ.Εξ. προς το Γενικό Επιτελείο Στρατού, αρ. πρωτ. 12060, 10/10/1931.

¹⁷⁹⁸ Α.Υ.Ε./1932/Α/21/ΙΙΙ, Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 8627, 10/8/1932.

Ρουμανία «εμειώθη ο αριθμός των ρουμανιζόντων μαθητών τούτο δε βεβαίως θέλει συντελέσει ώστε ολίγον κατ' ολίγον να εκλείψει ικανός αριθμός εκ των Ελλάδι υπαρχόντων σχολείων της ρουμανικής μειονότητας».¹⁷⁹⁹

4.3. Η ρουμανική προπαγάνδα μέσα από τα βλαχόφωνα σχολεία

Το 1929 η κυβέρνηση Βενιζέλου ζητούσε να ληφθούν μέτρα προς παρεμπόδιση της ρουμανικής προπαγάνδας στην Ήπειρο και τη Μακεδονία.¹⁸⁰⁰ Η απόφασή της υπήρξε απόρροια της έντονης προπαγανδιστικής δραστηριότητας των γενικών προξένων της Ρουμανίας, σε Θεσσαλονίκη και Ιωάννινα, για τα εκπαιδευτικά ζητήματα των ρουμανιζόντων.¹⁸⁰¹ Κυρίως, η ίδρυση σχολείων αποτελούσε το κύριο μέλημα των Ρουμάνων, όπως επίσης και η προσέλκυση μαθητών σ' αυτά.¹⁸⁰² Η ρουμανική προπαγάνδα είχε ανταπόκριση λόγω κυρίως των οικονομικών «ευκολιών» που παρείχε. Στα Ιωάννινα διέθετε οικοτροφείο και Γυμνάσιο, ενώ παρείχε δωρεάν βιβλία, σίτιση, στέγαση και υποτροφίες για σπουδές στη Ρουμανία, σπουδαίο δέλεαρ για τους βλαχόφωνους πληθυσμούς.¹⁸⁰³

Από την άλλη πλευρά, η ελληνική κυβέρνηση προσπαθούσε να αυξήσει τον αριθμό των οικοτροφών στα ελληνικά σχολεία, μειώνοντας παράλληλα τον αριθμό των τροφίμων των ρουμανικών οικοτροφείων.¹⁸⁰⁴ Οι κινήσεις αυτές προκαλούσαν δημοσιεύματα του ρουμανικού τύπου περί εξαφάνισης της ρουμανικής μειονότητας στην Ελλάδα, μέσω της ολοένα και εντεινόμενης συρρίκνωσης της εκπαίδευσης των ρουμανιζόντων.¹⁸⁰⁵

Ο Ρουμάνος πρεσβευτής στην Αθήνα, Ρασκάνο, με αφορμή τις διεξαγόμενες διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της εμπορικής σύμβασης και του πρωτοκόλλου που αφορούσε τις ελληνικές εκκλησίες και τα σχολεία στη Ρουμανία, έθετε ως όρο της υπογραφής του πρωτοκόλλου, την παροχή από την ελληνική πλευρά έγγραφων εγγυήσεων για τα κουτσοβλαχικά σχολεία της Ελλάδας.¹⁸⁰⁶

Η κυβέρνηση Βενιζέλου θεώρησε τα ζητήματα ασύνδετα μεταξύ τους και επιπλέον δήλωσε στον Ρασκάνο ότι είχε προβεί στο μέγιστο των δυνατών παραχωρήσεων προς τους ρουμανιζόντες που ζούσαν στο ελληνικό έδαφος, τη στιγμή που άλλα κράτη είχαν καταργήσει εντελώς τα ρουμανικά σχολεία.¹⁸⁰⁷ Τα όμορα βαλκανικά κράτη, όπως η Βουλγαρία, η Αλβανία και η Γιουγκοσλαβία, δεν επέτρεπαν τη λειτουργία ρουμανικών σχολείων, με αποτέλεσμα, «οι εκείθεν

¹⁷⁹⁹ Α.Υ.Ε./1934/Α/21/ΙΙΙα, Υπ.Εξ. προς πρεσβεία Τιράνων, αρ. πρωτ. 1538, 25/5/1932.

¹⁸⁰⁰ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/ΙΙΙ, Υπουργείο Παιδείας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 11400, 13/3/1929.

¹⁸⁰¹ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/ΙΙΙ, Γενικός Επιθεωρητής των σχολείων της ΙΒ' Εκπ. Περιφέρειας προς το Υπουργείο της Παιδείας, αρ. πρωτ. 5, 20/2/1929.

¹⁸⁰² Α.Υ.Ε./1928/6/2, Γενικό Επιτελείο Στρατού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4996/496, 5/9/1928.

¹⁸⁰³ Α.Υ.Ε./1931/Α/21/ΙΙΙ, Γενικό Επιτελείο Στρατού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4211, 9/11/1931.

¹⁸⁰⁴ Α.Υ.Ε./1930/Α/21/ΙΙΙα, Υπουργείο Πρόνοιας και Αντιλήψεως προς τον Πρόεδρο του Εθνικού Οικοτροφείου Αρρένων Γρεβενών, αρ. πρωτ. 299/1929, 13/1/1930.

¹⁸⁰⁵ Α.Υ.Ε./1930/Α/21/ΙΙΙα, Πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2267, 24/11/1930.

¹⁸⁰⁶ Α.Υ.Ε./1930/Α/21/ΙΙΙα, Επιστολή Ρασκάνο προς Υπ.Εξ., Αθήνα 21/11/1930.

¹⁸⁰⁷ Α.Υ.Ε./1930/Α/21/ΙΙΙα, Υπ.Εξ. προς Ρουμάνο Πρεσβευτή στην Αθήνα, Ρασκάνο, 26/11/1930.
Α.Υ.Ε./1930/Α/21/ΙΙΙα, Υπ.Εξ. προς πρεσβεία Βουκουρεστίου, αρ. πρωτ. 15621, 18/12/1930.

ορμώμενοι μαθηταί και διδάσκαλοι καταφεύγουσι εις τα παρ' ημίν ρουμανικά σχολεία».

Από το 1928 ο Ρασκάνο κατέβαλε προσπάθειες να αποσπάσει από την ελληνική κυβέρνηση μείζονα εκπαιδευτικά δικαιώματα υπέρ των ρουμανιζόντων της βλαχόφωνης μειονότητας. Κατ' αρχάς, πέτυχε, έπειτα από συναίνεση του Βενιζέλου, να διδάσκουν στην Ελλάδα δάσκαλοι ρουμανικής υπηκοότητας.¹⁸⁰⁸ Βέβαια, η δήλωση του Βενιζέλου παρερμηνεύτηκε από τον Ρασκάνο, ο οποίος προσπάθησε να αυξήσει τον αριθμό των Ρουμάνων δασκάλων των κουτσοβλαχικών σχολείων της Ελλάδας, παραμερίζοντας όσους δασκάλους ήταν ελληνικής υπηκοότητας και κουτσοβλαχικής καταγωγής.¹⁸⁰⁹ Η αντικατάσταση των υπηρετούντων δασκάλων θα γινόταν μόνο όταν υπήρχε προφανής και σοβαρός λόγος, ώστε να μην αυξηθεί ο αριθμός των ρουμανιζόντων καθηγητών.¹⁸¹⁰

Τα έτη 1928-1929, δίδασκαν σε κουτσοβλαχικά σχολεία της Ελλάδας, 63 δάσκαλοι σε δημοτικά σχολεία, 15 καθηγητές σε γυμνάσια και 19 στην εμπορική σχολή Θεσσαλονίκης, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν ελληνικής ή κουτσοβλαχικής καταγωγής.¹⁸¹¹ Βέβαια, οι καθηγητές ορισμένων μαθημάτων των ρουμανικών σχολείων και σχολών που λειτουργούσαν στην Ελλάδα ήταν Ρουμάνοι υπήκοοι, ελλείπει Ελλήνων υπηκόων. Ωστόσο, οι ελληνικές αρχές τάσσονταν υπέρ της προτίμησης Ελλήνων υπηκόων, κουτσοβλαχικής καταγωγής, ως δασκάλων για τα παραπάνω εκπαιδευτικά ιδρύματα.¹⁸¹²

Τον Σεπτέμβριο του 1931, παρ' όλες τις πρωτοβουλίες του Ρασκάνο για αύξηση του αριθμού των ρουμανικής υπηκοότητας καθηγητών, η ρουμανική κυβέρνηση δήλωσε στον Έλληνα πρεσβευτή στο Βουκουρέστι ότι *«εις το μέλλον θα τείνουν να ελαττώσουν κατά το δυνατόν τον αριθμόν των ρουμανικής υπηκοότητας καθηγητών, αντικαθισταμένων τούτων υπό Ελλήνων υπηκόων εγκατεστημένων εν Ελλάδι».*¹⁸¹³

Μολαταύτα, οι πιέσεις του Ρασκάνο προς την ελληνική κυβέρνηση υπήρξαν αμείωτες. Ο Ρουμάνος πρεσβευτής ζήτησε τη δημιουργία διδασκαλείου παρά την εμπορική σχολή Θεσσαλονίκης για τη μόρφωση δασκάλων, πράγμα που δεν πέτυχε. Έπειτα επικέντρωσε τις προσπάθειές του στην αύξηση των τάξεων του γυμνασίου Γρεβενών, πράγμα που επίσης δεν κατάφερε.¹⁸¹⁴ Το άνοιγμα νέων μειονοτικών σχολείων και η προσθήκη τάξεων στα μειονοτικά σχολεία των Βλάχων, ενώ δεν υπήρχε καμία εκπαιδευτική ανάγκη, θεωρήθηκαν από την κυβέρνηση Βενιζέλου περιττά.¹⁸¹⁵ Η ελληνική πλευρά πίστευε ότι η ύπαρξη 26 σχολείων, ενός γυμνασίου

¹⁸⁰⁸ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 331, Επιστολή Βενιζέλου με ημερομηνία 16/7/1928 και επιστολή Laga Rascano προς τον Βενιζέλο, Βουκουρέστι 28/7/1928.

¹⁸⁰⁹ Α.Υ.Ε./1934/Α/21/ΙΙΙ, Υπ.Εξ. προς πρεσβεία Βουκουρεστίου, αρ. πρωτ. 12226, 22/12/1928

¹⁸¹⁰ Α.Υ.Ε./1933/Α/21/ΙΙΙβ, Κεντρική Υπηρεσία Αλλοδαπών και Ελέγχου διαβατηρίων προς τις Δ/σεις Χωροφυλακής Θεσσαλονίκης, Ιωαννίνων, Πέλλης κ.α, αρ. πρωτ. 43/4/17, 3/11/1931.

¹⁸¹¹ Α.Υ.Ε./1933/Α/21/ΙΙΙβ, Πίνακας περιέχων τα ονόματα των διδασκάλων σε κουτσοβλαχικά σχολεία Ελλάδας, τα έτη 1928/1929.

¹⁸¹² Α.Υ.Ε./1933/Α/21/ΙΙΙβ, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 79880, 4/7/1933.

¹⁸¹³ Α.Υ.Ε./1933/Α/21/ΙΙΙβ, Πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1908, 30/9/1931.

¹⁸¹⁴ Α.Υ.Ε./1933/Α/21/ΙΙΙβ, Σημείωμα «περί της κουτσοβλαχικής μειονότητας εν Ελλάδι και των ελληνικών σχολείων εν Ρουμανία» του Γ.Β. Μελά, 3/7/1929.

¹⁸¹⁵ Α.Υ.Ε./1933/Α/21/ΙΙΙβ, Υπ.Εξ. προς τη πρεσβεία Βουκουρεστίου, αρ. πρωτ. 11179, 11/10/1929.

και μιας εμπορικής σχολής ήταν αρκετά για έναν διεσπαρμένο πληθυσμό 15-20.000 κατοίκων. Στον βαλκανικό περίγυρο κανένα κράτος δεν επέτρεπε τη λειτουργία ρουμανικών σχολών.

Ιδιαίτερη σημασία είχε η απάντηση της κυβέρνησης Βενιζέλου, στο επιχείρημα του Ρασκάνο ότι η κουτσοβλαχική μειονότητα απολάμβανε ιδιαίτερα προνόμια, βάσει της συμφωνίας Βενιζέλου – Μαγιορέσκου. Ο Γ.Β. Μελάς, Διευθυντής του Πολιτικού Γραφείου του Υπουργείου Εξωτερικών, απάντησε στον Ρασκάνο ότι

«η ιδιάζουσα θέσις της κουτσοβλαχικής Μειονότητος, υπαχθείσης κατά τα άλλα απολύτως εις την περί Μειονοτήτων Συνθήκην ήτις αντικατέστησε πάσαν προγενεστέραν τοιαύτην, επομένως και την συμφωνίαν Βενιζέλου – Μαγιορέσκο, συνέκειται απλώς εις το δικαίωμα της Ρουμανικής Κυβερνήσεως να επιχορηγή τα παρ' ημίν Κουτσοβλαχικά σχολεία υπό τον έλεγχον όμως της Ελληνικής Κυβερνήσεως».

Επομένως, το μειονοτικό καθεστώς που επέβαλλε στην Ελλάδα η Συνθήκη περί Μειονοτήτων, αντικαθιστούσε κάθε προηγούμενη συμφωνία που είχε υπογράψει η χώρα με μειονοτικό περιεχόμενο. Ήδη από το 1924, οι ελληνικές αρχές είχαν κάνει γνωστό στη Ρουμανία ότι *«η Συνθήκη των Μειονοτήτων αντικατέστησε πάσαν προηγούμενη σχετικήν διάταξιν»*, ενώ η χορήγηση άδειας, το ίδιο έτος, για την ίδρυση του Γυμνασίου Γρεβενών *«ήτο η τελευταία παραχώρησις την οποίαν ηδύναντο να ελπίση η Ρουμανία»*.¹⁸¹⁶

Κατά την άποψη του Μελά, η ρουμανική κυβέρνηση υπερέβαινε διαρκώς τα εσκαμμένα στο ζήτημα των κουτσοβλαχικών σχολείων. Οι βλαχόφωνοι πληθυσμοί ουδέποτε απευθύνθηκαν στο Υπουργείο Παιδείας για εκπαιδευτικά ζητήματα, μόνο ο Ρουμάνος πρεσβευτής στην Αθήνα, Ρασκάνο, διατύπωνε συνεχώς παράπονα. Ο Μελάς αναφέρθηκε, επίσης, στα ελληνικά σχολεία της Ρουμανίας, των οποίων οι καθηγητές και οι διευθυντές απαγορεύονταν να είναι Έλληνες υπήκοοι.¹⁸¹⁷ Ακόμη, τα σχολεία των ρουμανιζόντων της Ελλάδας χρηματοδοτούνταν από τη Ρουμανία και δεν ελέγχονταν από το ελληνικό κράτος. Συμπερασματικά, σύμφωνα με τον Μελά, η ελληνική κυβέρνηση είχε προβεί σε *«φανεράν υπέρβασιν των εκ των συνθηκών υποχρεώσεων της»*, ενώ την ίδια στιγμή, τα ελληνικά σχολεία της Ρουμανίας υφίσταντο συνεχείς περιορισμούς.¹⁸¹⁸ Σύμφωνα με τη θέση της κυβέρνησης Βενιζέλου, μόνο η ΚτΕ δικαιούνταν να ελέγξει την ελληνική κυβέρνηση για το καθεστώς λειτουργίας των παραπάνω σχολείων.¹⁸¹⁹

Παρερμηνείες, σε σχέση με το καθεστώς λειτουργίας των βλαχόφωνων σχολείων, δημιούργησε και ο Ν. 4862, *«Περί των ξένων σχολείων»*. Τον Απρίλιο του 1931 το Υπουργείο Παιδείας, μετά από αίτημα της Χωροφυλακής Κοζάνης, έθετε το ζήτημα αν τα εν Ελλάδι ρουμανικά σχολεία θεωρούνταν ξένα σχολεία.¹⁸²⁰ Το Υπουργείο Εξωτερικών απάντησε ότι τα σχολεία αυτά δεν μπορούσαν να υπαχθούν στη κατηγορία των ξένων σχολείων και δεν ηδύνατο να εφαρμοστεί ως προς αυτά ο Ν.

¹⁸¹⁶ Α.Υ.Ε./1933/Α/21/IIIβ, Σημείωμα *«περί της κουτσοβλαχικής μειονότητος...»*

¹⁸¹⁷ *Ελεύθερον Βήμα*, 15/6/1931.

¹⁸¹⁸ Α.Υ.Ε./1933/Α/21/IIIβ, Σημείωμα *«περί της κουτσοβλαχικής μειονότητος...»*

¹⁸¹⁹ Α.Υ.Ε./1933/Α/21/IIIα, Υπ.Εξ. προς τη Γ.Δ. Μακεδονίας, αρ. πρωτ. 10130, 19/12/1933.

¹⁸²⁰ Α.Υ.Ε./1931/Α/21/IIIα, Υπουργείο Παιδείας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 132, 11/3/1931.

4862. Στο ίδιο έγγραφο γινόταν λόγος ότι επρόκειτο περί μειονοτικών ελληνικών σχολείων, τα οποία

*«κατόπιν ειδικής ημετέρας προς την Ρουμανίαν υποσχέσεως και καθ' υπέρβασιν των επί μειονοτικών σχολείων κρατούντων (λόγω της προϋπάρξεως σχετικής συμφωνίας του 1913) χρηματοδοτούνται υπό της ρουμανικής κυβερνήσεως και δικαιούνται εις την πρόσληψιν διδασκάλων τινών ρουμανικής υπηκοότητας».*¹⁸²¹

Σύμφωνα με τον Φίλιππο Δραγούμη, Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, τον Απρίλιο του 1933, μετά την εφαρμογή του Ν. 4862, ο αριθμός των μαθητών που φοιτούσαν στα ξένα σχολεία μειώθηκε περίπου στο μισό (4.000 στη στατιστική του 1928-29, 2.114 το 1933). Στη Θεσσαλονίκη, τον Απρίλιο του 1933 λειτουργούσαν 3 αρμενικά σχολεία με 605 μαθητές, μια ρουμανική σχολή με 26 μαθητές και μια εμπορική ρουμανική σχολή με 168 οικότροφους (124 Έλληνες ρουμανίζοντες, 44 ξένοι υπήκοοι, 16 Αλβανοί υπήκοοι, 26 Σέρβοι υπήκοοι, 1 Βούλγαρος και 1 Ρουμάνος).¹⁸²²

Γενικότερα, η κυβέρνηση Βενιζέλου έκανε στροφή προς περισσότερο συντηρητικές επιλογές στο ζήτημα των ρουμανιζόντων, ενώ προσπάθησε να εξοβελίσει τη ρουμανική επιρροή επί των βλαχόφωνων της Ελλάδας. Για παράδειγμα, μέσα του 1930 η ελληνική πλευρά διατύπωνε τη θέση ότι *«η απλή ελευθερία διδασκαλίας γλώσσης μειονότητας τινος δεν δύναται να φθάση ποτέ μέχρι του ν' αποτελέση βάση ανθελληνικής προσπάθειας και απωλείας του ελληνικού αισθήματος του μειονοτικού τοιούτου στοιχείου».*¹⁸²³ Δυο χρόνια αργότερα, τον Μάρτιο του 1932 το Υπουργείο Παιδείας αποφάσισε την υποχρεωτική διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας για 10 τουλάχιστον ώρες κάθε εβδομάδα στα σχολεία των ρουμανιζόντων (Εγκύκλιος αρ. 109 Υπουργείου Παιδείας, 4/3/1932). Βέβαια, έπρεπε να αποφευχθεί κάθε πιεστική ενέργεια, ικανή να δημιουργήσει παράπονα από τα μέλη της μειονότητας.¹⁸²⁴

Τον Αύγουστο του 1932 το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ενημέρωσε την ελληνική πρεσβεία στο Βουκουρέστι ότι οι Ρουμάνοι δάσκαλοι με σερβική υπηκοότητα, όπως και ορισμένοι καθηγητές της εμπορικής σχολής Θεσσαλονίκης δεν θα γίνονταν πλέον δεκτοί από την ελληνική κυβέρνηση, ενώ συγχρόνως θα μειωνόταν ο αριθμός των δασκάλων με ρουμανική υπηκοότητα, στο ελάχιστο δυνατό.¹⁸²⁵ Το σχολικό έτος 1934-35, υπήρχαν μόνο 17 καθηγητές ρουμανικής υπηκοότητας στα ρουμανικά σχολεία της Ελλάδας. Τον Αύγουστο του 1934 η ελληνική κυβέρνηση ξεκαθάριζε ότι *«στο εξής δεν θα δυνηθώμεν να επιτρέψωμεν την εις Ελλάδα παραμονήν και εξάσκησιν επαγγέλματος εις Ρουμάνους διδασκάλους οίτινες δεν θα έχωσι περιληφθή εις τον επίσημον κατάλογον της ρουμανικής κυβερνήσεως».*¹⁸²⁶

¹⁸²¹ Α.Υ.Ε./1931/Α/21/IIIα, Υπ.Εξ. προς το Υπουργείο Παιδείας, αρ. πρωτ. 2505, 2/4/1931.

¹⁸²² Γ.Β./Α.Φ.Δ./I/23/23.5, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 14408, 10/4/1933.

¹⁸²³ Α.Υ.Ε./1934/Α/21/IIIα, Υπ.Εξ. προς Υπ.Εσ., αρ. πρωτ. 6126, 17/6/1930.

¹⁸²⁴ Α.Υ.Ε./1934/Α/21/IIIα, Υπουργείο Παιδείας προς τους Γενικούς Επιθεωρητές των σχολείων, αρ. πρωτ. 257, 7/5/1932.

¹⁸²⁵ Α.Υ.Ε./1933/Α/21/IIIβ, Υπ.Εξ. προς Πρεσβεία Βουκουρεστίου, αρ. πρωτ. 6623, 17/8/1932.

¹⁸²⁶ Α.Υ.Ε./1933/Α/21/IIIγ, Υπ.Εξ. προς Πρεσβεία Βουκουρεστίου, αρ. πρωτ. 8108, 6/8/1934.

5. ΤΣΑΜΗΛΕΣ

5.1. Γεωγραφική προσέγγιση της Τσαμουριάς

Τσαμουριά ονομάζεται η περιοχή εκείνη της Ηπείρου, που εκτείνεται κατά μήκος της ακτής, ανάμεσα στις εκβολές του ποταμού Αχέροντα και μέχρι το Βουθρωτό και ανατολικά μέχρι τους πρόποδες του όρους Ολύτσικας (Τόμαρος). Η περιοχή ταυτίζεται με τη Θεσπρωτία και ένα μικρό της τμήμα ανήκει σήμερα στην Αλβανία με κέντρο την κωμόπολη Κονίσπολη. Ο πληθυσμός της Τσαμουριάς, οι λεγόμενοι Τσάμηδες, αποτελούνταν το 1923 από μουσουλμάνους, οι οποίοι είχαν ως μητρική τους γλώσσα, την αλβανική.¹⁸²⁷

5.2. Πληθυσμιακά δεδομένα

Οι Τσάμηδες κατοικούσαν στις επαρχίες Θυαμίδος (Φιλιατά), Παραμυθίας και Μαργαριτίου. Βάσει των στατιστικών που συνέλεξε η Μικτή Επιτροπή, τον Ιούνιο του 1925 γινόταν λόγος για έναν πληθυσμό 20.160 ατόμων, κατανεμημένο σε 63 πόλεις και χωριά.¹⁸²⁸ Στη συνέχεια, η επίσημη απογραφή του 1928 απέδωσε έναν πληθυσμό 17.008 μουσουλμάνων αλβανικής γλώσσας.¹⁸²⁹ Τον Μάρτιο του 1932, σε έγγραφο του Επιθεωρητή Μειονοτήτων προς τους Έπαρχους Φιλιατών και Μαργαριτίου, αναφερόταν πως ο μουσουλμανικός πληθυσμός Τσαμουριάς ανερχόταν σε 19.287 εκ των οποίων 11.427 στην επαρχία Φιλιατών και 7.860 στην επαρχία Παραμυθίας.¹⁸³⁰ Η εκτίμηση για έναν πληθυσμό γύρω στις 20.000 φαίνεται να είναι περισσότερο κοντά στην πραγματικότητα.

Σχετικά με την ιδιοσυγκρασία αλλά και την κοινωνική κατάσταση της συγκεκριμένης ομάδας, σε έκθεση του Έπαρχου Παραμυθίας τον Φεβρουάριο του 1932, χαρακτηριζόταν το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού, ως πρωτόγονο. Η εθνική του συνείδηση δεν ήταν αποκρυσταλλωμένη. Ομιλούσε την αλβανική γλώσσα, αλλά ήταν περισσότερο συνδεδεμένος με την Τουρκία παρά με την Αλβανία.¹⁸³¹

Για το ρευστό το φρόνημα των μουσουλμάνων της Τσαμουριάς, ο Έπαρχος Θυαμίδος ανέφερε ότι *«κατά μεγάλην πλειοψηφίαν ο πληθυσμός εστράφη προς την Αλβανίαν και συμπαθεί την εθνικιστικήν αλβανικήν ιδέαν [...] υπάρχουν ακόμη κέντρα ένθα οι κάτοικοι συμπαθούν την Τουρκίαν[...]*». Η μετάλλαξη έλαβε χώρα τα έτη 1926-1927, όπου κρίθηκε η ανταλλαξιμότητα ή μη των μουσουλμάνων της Τσαμουριάς.¹⁸³² Για το ίδιο ζήτημα το Γενικό Επιτελείο Στρατού ανέφερε ότι στην περιφέρεια της Τσαμουριάς υφίστατο αλβανική προπαγάνδα, σκοπός της οποίας ήταν

¹⁸²⁷ Μιχαλόπουλος, *Τσάμηδες*, 1994, σελ. 19-20.

¹⁸²⁸ Μαντά, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου 1923-2000*, 2003, σελ. 17.

¹⁸²⁹ Ο.π., σελ. 18.

¹⁸³⁰ Α.Υ.Ε./1935/Α/4/9, ένδειξη από το Αρχείο του Στυλιανόπουλου, Τμήμα Μειονοτήτων Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού προς τους Επάρχους Φιλιατών και Παραμυθίας, αρ. πρωτ. 160, 15/3/1932.

¹⁸³¹ Α.Υ.Ε./1932/Α/21/Ι, Έπαρχος Παραμυθίας προς τη Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 12, 13/2/1932.

¹⁸³² Α.Υ.Ε./1935/Α/21/Ι, Έπαρχος Θυαμίδος προς τη Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 105, 19/12/1931.

η μεταστροφή των τουρκικής συνειδήσης «*Αλβανοφώνων κατοίκων Οθωμανών εις τοιούτους Αλβανικής συνειδήσεως, καθ' όσον ο οθωμανικός πληθυσμός της Τσαμουργιάς είνε εν πολλοίς τουρκικής συνειδήσεως, πλην όμως τμήμα αυτού έχει μεταστραφή κατά τα τελευταία έτη*».¹⁸³³ Όσοι λειτουργούσαν ως προπαγανδιστές της αλβανικής πλευράς, προέρχονταν κυρίως από τους πιο εύπορους και κατευθύνονταν από τις προξενικές αρχές της Αλβανίας στην Ελλάδα.

5.3. Η δημιουργία μιας μειονότητας

Το ζήτημα των Τσάμηδων, δηλαδή των μουσουλμάνων της Ηπείρου με αλβανική καταγωγή, έχει αφετηρία τη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης το 1923.¹⁸³⁴ Στη συζήτηση, αν θα έπρεπε οι μουσουλμάνοι της Ηπείρου, οι οποίοι ήταν αλβανικής καταγωγής, να συμπεριληφθούν στην ελληνοτουρκική ανταλλαγή των πληθυσμών, ο Ιταλός αντιπρόσωπος υποστήριξε τη θέση ότι οι συγκεκριμένοι πληθυσμοί θα έπρεπε να εξαιρεθούν από την ανταλλαγή.¹⁸³⁵ Η υποστήριξη των αλβανικών θέσεων από τη Ρώμη εντασσόταν στο πλαίσιο της επέκτασης της ιταλικής σφαίρας επιρροής στο χώρο της Αδριατικής. Στις 19 Ιανουαρίου 1923 η ελληνική πλευρά, δια στόματος του Δ. Κακλαμάνου δήλωσε ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν θα συμπεριλάβει στην υποχρεωτική ανταλλαγή τους Αλβανούς μουσουλμάνους της χώρας και ιδιαιτέρως τους κατοίκους της περιφέρειας Ηπείρου.¹⁸³⁶ Με τη θέση αυτή, της εξαίρεσης των μουσουλμάνων αλβανικής καταγωγής από την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, συμφώνησε και ο Βενιζέλος.¹⁸³⁷

Ωστόσο υπήρχε δυσκολία αναφορικά με τον εντοπισμό των μουσουλμάνων με αλβανική καταγωγή, δεδομένης της από αιώνων ανάμιξης των πληθυσμών της περιοχής. Ως κριτήριο αυτοπροσδιορισμού των πληθυσμών αυτών πρέπει να θεωρήσουμε πάνω απ' όλα τη θρησκεία παρά κάποια εθνική ταυτότητα. Αυτό, όμως, δεν ήταν αξιόπιστο κριτήριο, δεδομένου ότι δεν τους ξεχώριζε από τους υπόλοιπους μουσουλμάνους της Ηπείρου.

Τον Δεκέμβριο του 1923 η Αλβανία κατέφυγε στην ΚτΕ, καταγγέλλοντας την Ελλάδα ότι δεν εφάρμοζε τη συμφωνία της Λωζάννης, αντιθέτως, παρουσίαζε τους μουσουλμάνους της Ηπείρου, ως Τούρκους και επεδίωκε την εκδίωξή τους από την Ήπειρο. Ενώπιον της ΚτΕ, η Αλβανία υποστήριξε ότι η γλώσσα έπρεπε να θεωρηθεί κριτήριο αν κάποιος ήταν Αλβανός ή όχι. Η ελληνική αντιπροσωπεία απέκρουσε τον αλβανικό ισχυρισμό, υποστηρίζοντας ότι η γλώσσα δεν ηδύνατο να θεωρηθεί κριτήριο εθνικής συνειδήσης. Για την ελληνική πλευρά αξιόπιστο κριτήριο εθνικής συνειδήσης ήταν η καταγωγή των εν λόγω πληθυσμών.

Το συμβούλιο της ΚτΕ απεφάνθη ότι η Μικτή Επιτροπή, η οποία συντόνιζε την ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, θα ήταν υπεύθυνη να αποφασίσει για την

¹⁸³³ Α.Υ.Ε./1932/Α/2/Π, Γενικό Επιτελείο Στρατού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. Ι412, 9/1/1932.

¹⁸³⁴ Για το ζήτημα των Τσάμηδων στη συνδιάσκεψη της Λωζάννης βλ. Ladas, *The Exchange of Minorities...*, 384-390 · Μαντά, *ό.π.*, σελ. 25-43.

¹⁸³⁵ Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες...*, σελ. 222-223.

¹⁸³⁶ Μαντά, *ό.π.*, σελ. 26.

¹⁸³⁷ Βλ. την επιστολή του Βενιζέλου, τον Αύγουστο του 1923, προς τον γενικό γραμματέα της ΚτΕ Eric Drummond όπως παρατίθεται στο Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 27-28.

τύχη των Αλβανών Τσάμηδων. Στις 14 Μαρτίου 1924 η Μικτή Επιτροπή αποφάσισε να εξαιρεθούν οι μουσουλμάνοι, αλβανικής καταγωγής από την ανταλλαγή των πληθυσμών, ενώ σχετικά με τον εντοπισμό των Τσάμηδων, αυτός θα γινόταν με κριτήρια α) την καταγωγή (το κυριότερο κριτήριο), β) την εθνική συνείδηση, γ) τη γλώσσα και τέλος δ) τα έθιμα.¹⁸³⁸ Αποφασίστηκε, επίσης, η αποστολή κλιμακίου στην Ήπειρο για επιτόπια επίβλεψη της διαδικασίας.¹⁸³⁹

Στην έκθεση που συνέταξε η υποεπιτροπή, που επεσκέφθη την Ήπειρο, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο ισχυρισμός της Αλβανίας, περί μεταστροφής των συνειδήσεων των μουσουλμάνων της Ηπείρου από την Ελλάδα, ήταν αναληθής.¹⁸⁴⁰ Γεγονός ήταν, επίσης, ότι οι περισσότεροι μουσουλμάνοι της Ηπείρου δήλωναν τουρκικής καταγωγής και επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν στην Τουρκία.¹⁸⁴¹ Το δέλεαρ μιας καλύτερης ζωής στην απέναντι πλευρά του Αιγαίου – λόγω των άσχημων συνθηκών διαβίωσης που υφίσταντο – αποτελούσε την κύρια αιτία της επιθυμίας τους να μεταναστεύσουν.¹⁸⁴² Επιπλέον, η μετανάστευση σε μια ισλαμική χώρα, σε αντίθεση με την παραμονή σε μια χριστιανική χώρα, αποτελούσε ένα ακόμα κίνητρο για να φύγουν.

Τον Ιούνιο του 1924 η Αλβανία προχώρησε σε νέες διαμαρτυρίες, κάνοντας λόγο ότι η Ελλάδα πίεζε τους Αλβανούς να δηλώσουν ότι είχαν τουρκική συνείδηση. Η αλβανική πλευρά επιθυμούσε να θέσει εμπόδια στη μετανάστευση μουσουλμάνων αλβανικής καταγωγής, αν και οι ίδιοι επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν στην Τουρκία.¹⁸⁴³ Οι εργασίες της υποεπιτροπής στην Ήπειρο σταμάτησαν μέχρι τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, όπου η σύνοδος της ΚτΕ θα ασχολούνταν με το θέμα. Εν τούτοις, σε έκτακτη σύνοδο της ΚτΕ τον Οκτώβριο του 1924, η Ελλάδα πέτυχε να αποσπάσει τη συναίνεσή της για την αναχώρηση 1.500 ατόμων από την περιφέρεια της Ηπείρου, οι οποίοι είχαν κριθεί ανταλλάξιμοι. Παρ' όλα αυτά, η απόφαση αυτή για διάφορους λόγους που αφορούσαν τη Μικτή Επιτροπή, δεν εκτελέστηκε. Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, ως πρωθυπουργός, πίεζε να εκτελεστεί η απόφαση της ΚτΕ για την αναχώρηση των 1.500 ανταλλαξιμών, ενώ παράλληλα προσπαθούσε να μην προκαλέσει τη μίση της.¹⁸⁴⁴

Τον Φεβρουάριο του 1925 το ζήτημα της ανταλλαγής ή μη των Αλβανών μουσουλμάνων της Ηπείρου αλλά και ο χειρισμός του από την ελληνική κυβέρνηση προκάλεσαν τη δυσαρέσκεια μιας μερίδας βουλευτών του ελληνικού κοινοβουλίου. Σύμφωνα με τον βουλευτή, Κωνσταντίνο Ρέντη, οι περισσότεροι μουσουλμάνοι της Ηπείρου δήλωσαν ότι επιθυμούσαν να ανταλλαγούν όμως, η παρέμβαση της Αλβανίας, μέσω της ΚτΕ, ανέτρεψε την ανταλλαγή. Ο ίδιος, επίσης, κατηγορούσε,

¹⁸³⁸ Α.Υ.Ε./1931/Β/2/VI, Υπ.Εξ. προς το Υπουργείο Γεωργίας και Εμπορίου, αρ. πρωτ. 20069, 7/7/1926. Βλ. επίσης Μιχαλόπουλο, *ό.π.*, σελ. 39.

¹⁸³⁹ *Ο.π.*, σελ. 36.

¹⁸⁴⁰ Ομιλία Πρωθυπουργού Μιχαλακόπουλου στη Βουλή με αφορμή επερώτηση του βουλευτή Θ. Χαβίνη για το ζήτημα των Τσάμηδων. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, συνεδρίαση ΡΜΕ' της 11/2/1925, σελ. 256-261.

¹⁸⁴¹ Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 38.

¹⁸⁴² *Ο.π.*, σελ. 59-60.

¹⁸⁴³ *Ο.π.*, σελ. 40.

¹⁸⁴⁴ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, *ό.π.*,

την ελληνική κυβέρνηση για υποχωρητικότητα, που επέτρεψε τη δημιουργία αλβανικής μειονότητας στον ελληνικό χώρο.¹⁸⁴⁵

Μέσα του 1925 είχε δημιουργηθεί μια χαώδης κατάσταση στην Ήπειρο.¹⁸⁴⁶ Εν τω μεταξύ, οι κινήσεις της Αλβανίας σε διεθνές επίπεδο, με τις προσφυγές στην ΚτΕ αλλά και η δράση της αλβανικής προπαγάνδας είχαν οδηγήσει σε μια μεταστροφή του κλίματος μεταξύ των μουσουλμάνων της Ηπείρου, οι οποίοι άρχισαν να στρέφουν τα βλέμματα τους προς τη γειτονική Αλβανία. Συν τοις άλλοις, ο πρόεδρος όσο και ο Τούρκος αντιπρόσωπος στη 14^η Μικτή Υποεπιτροπή (Μιντχάτ Μπέης), που είχε αναλάβει εκ νέου το ζήτημα της ανταλλαγής των μουσουλμάνων της Ηπείρου, συμφωνούσαν περισσότερο με τις αλβανικές θέσεις.¹⁸⁴⁷ Στην επιδείνωση της ελληνικής θέσης ερχόταν να προστεθεί και η κατηγορηματική δήλωση του Τούρκου αντιπρόσωπου ότι οι μουσουλμάνοι αλβανικής καταγωγής έπρεπε να εξαιρεθούν από την ανταλλαγή. Μολαταύτα, οι Τούρκοι ζητούσαν ανταλλάγματα για να δεχθούν έναν ορισμένο αριθμό Τσάμηδων.¹⁸⁴⁸

Εν τέλει, η ελληνική κυβέρνηση απέσπασε δήλωση της Τουρκίας ότι θα δεχόταν μόνο 5.000 μουσουλμάνους της Τσαμουριάς, λιγότερους από τον αριθμό που διαπραγματευόταν η ελληνική κυβέρνηση (10.000).¹⁸⁴⁹ Εν τούτοις, τέλη Ιουνίου του 1925 η επιβολή της δικτατορίας του Πάγκαλου θα ακυρώσει την προηγούμενη διπλωματική δραστηριότητα της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου, σε σχέση με τους Τσάμηδες.

5.4. Δικτατορία Πάγκαλου, Ιούνιος 1925 – Ιούλιος 1926

Η δικτατορία του Πάγκαλου πάγωσε κάθε διαδικασία μετανάστευσης Τσάμηδων προς την Τουρκία. Λόγοι οικονομικοί – αλλά και στρατηγικοί – οδήγησαν τον Πάγκαλο στην αναθέρμανση των ελληνοαλβανικών σχέσεων.¹⁸⁵⁰ Αρχές του 1926 ο Πάγκαλος δέχτηκε την αλβανική πρόταση να εξαιρεθούν από την ανταλλαγή, όχι μόνο οι 5.000 Τσάμηδες που ήταν διατεθειμένη να δεχτεί η Τουρκία αλλά και όλοι οι Τσάμηδες, προχωρώντας παράλληλα στη διάλυση όλων των βορειοηπειρωτικών συλλόγων.¹⁸⁵¹ Συν τοις άλλοις, ο Πάγκαλος παραχωρώντας συνέντευξη στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* στις 9/2/1926, έκανε λόγο για ύπαρξη αλβανικής μειονότητας της Τσαμουριάς.¹⁸⁵²

Επί δικτατορίας Πάγκαλου, λοιπόν, υπήρξε συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας να εξαιρεθούν οι μουσουλμάνοι αλβανικής καταγωγής από την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, ενώ τους επετράπη η ελεύθερη διαχείριση

¹⁸⁴⁵ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, ό.π., σελ. 260.

¹⁸⁴⁶ Μαντά, ό.π., σελ. 39.

¹⁸⁴⁷ Μιχαλόπουλος, ό.π., σελ. 49-50, 56.

¹⁸⁴⁸ Ό.π., σελ. 51-53.

¹⁸⁴⁹ Ό.π., σελ. 61.

¹⁸⁵⁰ Ό.π., σελ. 62, 66-67 · Μαντά, ό.π., σελ. 42.

¹⁸⁵¹ Μιχαλόπουλος, ό.π., σελ. 73-74, 78-79.

¹⁸⁵² *Ελεύθερος Τύπος*, 9/2/1926.

των αγροτικών και αστικών τους κτημάτων.¹⁸⁵³ Ένα μεγάλο μέρος των Τσάμηδων της Ηπείρου ανήκε στη κατηγορία των μεγαλογαιοκτημόνων. Η ριζική, όμως, αναδιανομή της γης, λόγω της προσφυγικής παρουσίας, έπληξε καιρία τη μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία.¹⁸⁵⁴ Οι κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων έβλεπαν την περιουσία τους να τεμαχίζεται σε μικρούς κλήρους και να δίνεται για την εγκατάσταση των προσφύγων.¹⁸⁵⁵ Επιπροσθέτως, λόγοι ασφαλείας του ελληνικού εδάφους επέβαλλαν την εγκατάσταση των ομογενών πλησίον της ελληνοαλβανικής μεθορίου. Έτσι, μέσα της δεκαετίας του 1920 δόθηκε εντολή να απαλλοτριωθούν εκτάσεις που βρίσκονταν πλησίον της μεθορίου και ανήκαν σε ξένους υπηκόους.¹⁸⁵⁶ Η συνολική έκταση γαιών που βρισκόταν σε χέρια Αλβανών υπολογιζόταν σε ένα εκατομμύριο στρέμματα.¹⁸⁵⁷ Μια άλλη μερίδα Τσάμηδων είχε πουλήσει την περιουσία της, πιστεύοντας ότι θα μεταναστεύσει. Η ανάκληση της απόφασης μετανάστευσης είχε αφήσει τους πληθυσμούς αυτούς χωρίς ιδιοκτησία. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι Τσάμηδες της Ηπείρου διαμαρτύρονταν έντονα για τις συνέπειες που είχαν υποστεί από την εφαρμογή του αγροτικού νόμου αλλά και από τις παλινωδίες του ζητήματος της ανταλλαγής.

Στο πλαίσιο της σύσφιγξης των ελληνοαλβανικών σχέσεων, τα δυο κράτη υπέγραψαν μια σειρά από συμβάσεις. Η πρώτη, «Περί εκδόσεως εγκληματιών» υπεγράφη στις 25/6/1926 από την κυβέρνηση Πάγκαλου. Οι υπόλοιπες τρεις, «Περί εμπορίου και ναυτιλίας», «Περί ιθαγενείας» και «Περί εγκαταστάσεως και προξενικής υπηρεσίας» υπεγράφησαν στις 13/10/1926, ενώ το καθεστώς Πάγκαλου είχε ήδη ανατραπεί από τον Γεώργιο Κονδύλη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε η τελευταία, η «Περί εγκαταστάσεως και προξενικής υπηρεσίας».¹⁸⁵⁸ Με βάση το άρθ. 3 της σύμβασης αυτής, η Ελλάδα έπρεπε να αποζημιώσει τους Αλβανούς υπηκόους, που είχαν υποστεί συνέπειες από την εγκατάσταση των προσφύγων, με αποζημίωση διπλάσια από αυτήν που όριζε ο Αγροτικός Νόμος. Η οικονομική αποζημίωση των γαιοκτημόνων αυτών θα δημιουργούσε τεράστια οικονομικά προβλήματα στην ελληνική οικονομία.¹⁸⁵⁹ Οι τρεις από τις τέσσερις συμβάσεις (εκτός της «περί εγκαταστάσεως και προξενικής υπηρεσίας») κυρώθηκαν από το ελληνικό Κοινοβούλιο μόλις τον Αύγουστο του 1927.¹⁸⁶⁰

¹⁸⁵³ Α.Υ.Ε./1931/Β/2/VI, Υπουργικό Συμβούλιο, Συνεδρίαση ΚΔ, εν Αθήναις τη 20 Μαΐου 1926. Για την εξωτερική πολιτική της δικτατορίας του Πάγκαλου βλ. Psomiades, *The diplomacy of Theodoros Pangalos*, 1972.

¹⁸⁵⁴ Βλ. Ν.Δ. της 22/11/1922 «Περί επιτάξεως ακινήτων δια την εγκατάστασιν προσφύγων και απαλλοτριώσεως οικοπέδων δι' ανέγερσης προσφυγικών συνοικισμών». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 243, 23/11/1923. Βλ. επίσης Κεφ. Ε', «Το ζήτημα των κτημάτων των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης»

¹⁸⁵⁵ Αρχές Φεβρουαρίου του 1925, 18.000 πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στα χωριά των μουσουλμάνων της Τσαμουριάς, οι οποίοι αργότερα μετακινήθηκαν προς τη Θεσσαλία. Για το ζήτημα των κτημάτων των Τσάμηδων βλ. Κτιστάκι, «Περιουσίες Αλβανών και Τσάμηδων στην Ελλάδα. Άρση του εμπόλεμου και διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου», <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=43>, 2006 (επίσκ. σελίδα: 11/11/2014), σελ. 4.

¹⁸⁵⁶ Α.Υ.Ε./1932/Α/21/Ι, Γ.Δ. Ηπείρου προς το γραφείο γεωργικής περιφέρειας Ιωαννίνων, αρ. πρωτ. 19895, 19/6/1920.

¹⁸⁵⁷ Μαντά, *ό.π.*, σελ. 45.

¹⁸⁵⁸ Κτιστάκι, *ό.π.*, σελ. 22-26.

¹⁸⁵⁹ Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 88-89.

¹⁸⁶⁰ *Ο.π.*, σελ. 89.

5.5. Το αδιέξοδο εντείνεται, 1926-1928

Η ελληνική πλευρά τέλη του 1926, συνέχισε να διαπραγματεύεται με την Άγκυρα τη μετανάστευση ορισμένων Τσάμηδων, χωρίς όμως απτά αποτελέσματα. Η τουρκική κυβέρνηση δεν ήθελε να προκαλέσει ένταση στις σχέσεις με την ΚτΕ, ενώ δεν επιθυμούσε να δημιουργήσει αρνητικό κλίμα στις τουρκοαλβανικές σχέσεις, γνωρίζοντας την άρνηση της Αλβανίας στο ενδεχόμενο ανταλλαγής των Τσάμηδων. Μια ακόμα αιτία του αδιεξόδου των ελληνοτουρκικών διαπραγματεύσεων εντοπιζόταν στο γεγονός ότι η αποδοχή των Τσάμηδων της Ελλάδας, ίσως άνοιγε το δρόμο για τη μετανάστευση των Αλβανών μουσουλμάνων της Γιουγκοσλαβίας, η οποία επιθυμούσε την απομάκρυνσή τους από το έδαφός της. Αν πραγματοποιούνταν η απομάκρυνση των μουσουλμάνων Τσάμηδων της Ελλάδας, τότε η Γιουγκοσλαβία θα επεδίωκε κι αυτή να εκδιώξει τους Αλβανούς που κατοικούσαν στο έδαφός της. Τέλος, η Τουρκία εκείνη την περίοδο, ήταν ήδη επιφορτισμένη με την εγκατάσταση μουσουλμάνων μεταναστών από τη Ρωσία.¹⁸⁶¹

Εν τω μεταξύ, η αλβανική προπαγάνδα άρχισε να αποκτά οργανωτικά χαρακτηριστικά. Σε διεθνές επίπεδο προσπαθούσε να δημιουργήσει την εντύπωση ότι η Ελλάδα καταδυναστεύει με διάφορα μέτρα τους Τσάμηδες, όπως οι απαλλοτριώσεις, ωθώντας τους έτσι προς τη μετανάστευση, ενώ τους στερούσε θεμελιώδη δικαιώματα ισονομίας και ισοπολιτείας. Παράλληλα, η Αλβανία ζητούσε το άνοιγμα σχολείων στην περιοχή της Ηπείρου με σκοπό τη διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας.¹⁸⁶² Η δράση της αλβανικής προπαγάνδας υπήρξε εξαιρετικά εντονότερη τα έτη 1925-1926, μόλις οι μουσουλμάνοι της Τσαμουριάς εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή. Σε έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου γινόταν λόγος για την παραμονή 22.000 μουσουλμάνων, οι οποίοι είχαν τεθεί στο στόχαστρο της αλβανικής προπαγάνδας, χωρίς να υπάρχει επίσημη κρατική πολιτική για την αντιμετώπισή της.¹⁸⁶³ Τέλος, τον κύκλο των αλβανικών διεκδικήσεων έκλεινε η απαίτηση να επικυρώσει η Ελλάδα τις συμβάσεις του 1926 και ιδιαίτερα την *«Περί εγκαταστάσεως και προξενικής υπηρεσίας»*. Αναμενόμενο ήταν ότι η μη κύρωση της συγκεκριμένης σύμβασης από το ελληνικό Κοινοβούλιο, είχε δημιουργήσει ψυχρότητα στις ελληνοαλβανικές σχέσεις.

Στις κατηγορίες της Αλβανίας, η Ελλάδα απαντούσε ότι οι απαλλοτριώσεις είχαν γενικό χαρακτήρα και δεν στρέφονταν κατά της συγκεκριμένης ομάδας Ελλήνων υπηκόων. Δεύτερον, το 1926 με εντολή της ελληνικής κυβέρνησης είχε εκκενωθεί ένα μεγάλο μέρος των ιδιοκτησιών των Τσάμηδων από τους πρόσφυγες. Τρίτον, όσον αφορά τη δημιουργία μειονοτικών σχολείων, η ελληνική πλευρά ήταν απολύτως αρνητική, δεδομένου ότι δεν υπήρχαν ούτε την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας.¹⁸⁶⁴

¹⁸⁶¹ Ο.π., σελ. 95.

¹⁸⁶² Ο.π., σελ. 103-108.

¹⁸⁶³ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 104, Γ.Δ. Ηπείρου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 27, 19/1/1929.

¹⁸⁶⁴ Μαντά, *ό.π.*, σελ. 48-53.

Από τα μέσα του 1927 οι Αλβανοί προσπαθούσαν να βολιδοσκοπήσουν τους κύκλους της ΚτΕ, αν θα τύχαινε θετικής υποστήριξης, η προσφυγή της Αλβανίας κατά της Ελλάδας, για το ζήτημα των αλβανικών κτημάτων και των Τσάμηδων. Οι αντιδράσεις των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων ήταν μάλλον χλιαρές σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο.¹⁸⁶⁵ Αρχές του 1928 έλαβε χώρα στην Αθήνα, κατόπιν πρότασης του Έλληνα επιτετραμμένου στο Δυρράχιο, Ι. Κοκοτάκη,¹⁸⁶⁶ συνάντηση αντιπροσώπων της αλβανικής κυβέρνησης με παράγοντες του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών σχετικά με τα εκκρεμή ζητήματα μεταξύ των δυο κρατών, κυρίως όμως για το φλέγον ζήτημα των κτημάτων των Τσάμηδων. Η διάσταση απόψεων μεταξύ των δυο πλευρών οδήγησε τις συνομιλίες σε αδιέξοδο.¹⁸⁶⁷

Η Αλβανία, προσπαθώντας να πιέσει την Ελλάδα, προσέφυγε τον Μάιο του 1928 στο Συμβούλιο της ΚτΕ, για το ζήτημα των απαλλοτριώσεων των κτημάτων των μουσουλμάνων της Ηπείρου.¹⁸⁶⁸ Η αλβανική κυβέρνηση ζητούσε πρώτον, άρση των διατάξεων του μεταρρυθμιστικού νόμου για τις αλβανικές περιουσίες και δεύτερον, να δοθούν δίκαιες αποζημιώσεις για τα απαλλοτριωθέντα κτήματα.¹⁸⁶⁹ Σύμφωνα με τον Ν. Πολίτη, ο οποίος αντιπροσώπευε την ελληνική πλευρά, η Αλβανία καταστρατηγούσε μια από τις βασικές αρχές του διεθνούς δικαίου, τη μη επέμβαση στα εσωτερικά ζητήματα ενός άλλου κράτους. Η αλβανική πλευρά λησμονούσε ότι οι πληθυσμοί αυτοί ήταν Έλληνες πολίτες ενώ, κατά την άποψη του Πολίτη, η αλβανική προπαγάνδα αλλά και το επίσημο ενδιαφέρον της Αλβανίας για τους Τσάμηδες, ξεπερνούσαν τα όρια που έθετε η διεθνής νομολογία για τα μειονοτικά ζητήματα.¹⁸⁷⁰

Το Συμβούλιο της ΚτΕ, με βασικό επιχείρημα τη θέση του Πολίτη, περί μη ανάμειξης στα εσωτερικά ζητήματα ενός κράτους, απέρριψε τις αλβανικές αιτιάσεις και δικαίωσε έμμεσα τις ελληνικές θέσεις, ενώ ζήτησε από αμφοτέρες τις κυβερνήσεις να προχωρήσουν σε συνομιλίες για το ζήτημα.¹⁸⁷¹ Η έμμεση δικαίωση των ελληνικών θέσεων στο Συμβούλιο της ΚτΕ, αποτέλεσε νομικό προηγούμενο για χώρες που αντιμετώπιζαν παρόμοια μειονοτικά προβλήματα.¹⁸⁷²

Η προσπάθεια της Αλβανίας να εμφανιστεί ενώπιον της ΚτΕ, ως προστάτιδα δύναμη των μουσουλμάνων αλβανικής καταγωγής της Ηπείρου, αποτέλεσε την πεμπτουσία της καταγγελίας της ελληνικής κυβέρνησης. Υπήρξε επίσης απαίτηση της αλβανικής πλευράς, η Ελλάδα να αναγνωρίσει τους Τσάμηδες ως «εθνική» μειονότητα. Η αλβανική θέση στηριζόταν α) στη δήλωση του Δ. Κακλαμάνου στη Λωζάννη, β) στην (ιδιωτική με βάση την ελληνική πλευρά) επιστολή Βενιζέλου προς τη ΚτΕ (Αύγουστος 1923) και γ) στη δήλωση του Έλληνα επιτετραμμένου στο Δυρράχιο, Ι. Κοκοτάκη, στον Αλβανό πρωθυπουργό.¹⁸⁷³

¹⁸⁶⁵ Α.Υ.Ε./1929/Α/4/Ι, Πρεσβεία Τιράνων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1791, 27/8/1927.

¹⁸⁶⁶ Μαντά, *ό.π.*, σελ. 63.

¹⁸⁶⁷ Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 116-121.

¹⁸⁶⁸ Α.Υ.Ε./1928/32/1, ελληνική αντιπροσωπεία στη Γενεύη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1653, 6/6/1928.

Βλ. επίσης, Κτιστάκι, *ό.π.*, σελ. 13, 26-28.

¹⁸⁶⁹ Α.Υ.Ε./1928/4/1, Πρεσβεία Τιράνων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1654, 17/12/1928.

¹⁸⁷⁰ Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 155-158.

¹⁸⁷¹ Μαντά, *ό.π.*, σελ. 67-68.

¹⁸⁷² Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 160-164. Βλ. επίσης, *Ελεύθερον Βήμα*, 10/9/1932.

¹⁸⁷³ *Ο.π.*, υποσημ. 7 σελ. 28, 32, 125-126.

Η ελληνική αντιπροσωπεία στην ΚτΕ, μέσω του Ν. Πολίτη, απέκρουσε επιτυχώς τους αλβανικούς ισχυρισμούς σχετικά με την καταπίεση των Τσάμηδων, υπονομεύοντας ταυτόχρονα τη προσπάθεια της Αλβανίας να εμφανιστεί ως η μητέρα πατρίδα τους. Ωστόσο, η «ήττα» των Τιράνων προκάλεσε παροδική ύφεση της αλβανικής προπαγάνδας, η οποία όμως σύντομα επανέκαμψε και παρέμεινε δραστήρια εντός του ελληνικού εδάφους τα επόμενα χρόνια. Η αποτυχία της αλβανικής προσφυγής στη ΚτΕ (Ιούνιος 1928) οδήγησε την αλβανική πλευρά σε αλλαγή στρατηγικής ως προς το ζήτημα των Τσάμηδων.¹⁸⁷⁴ Ήταν αλήθεια, σύμφωνα με τον Έπαρχο Παραμυθίας, ότι οι αποτυχίες της αλβανικής κυβέρνησης, σε επίπεδο ΚτΕ, είχαν οδηγήσει τις λαϊκές μάζες πιο κοντά στην ελληνική διοίκηση.¹⁸⁷⁵

5.6. Ο ερχομός του Βενιζέλου

Η παρουσία του Βενιζέλου υπήρξε καταλυτικός παράγοντας για τη βελτίωση των ελληνοαλβανικών σχέσεων.¹⁸⁷⁶ Το 1928, κατά τη διάρκεια της προεκλογικής του εκστρατείας, ο Βενιζέλος απέκλειε κάθε πιθανότητα αναμόχλευσης του Βορειοηπειρωτικού Ζητήματος. Στόχος του, τώρα, υπήρξε η σύσφιξη των ελληνοαλβανικών σχέσεων και η διάλυση των συλλόγων που είχαν συστήσει ξανά οι Βορειοηπειρώτες στην Αλβανία.¹⁸⁷⁷

Μετά την άνοδο του Βενιζέλου στην εξουσία παρατηρήθηκε αναθέρμανση των ελληνοαλβανικών σχέσεων.¹⁸⁷⁸ Ιδιαίτερα, η υπογραφή του ελληνοϊταλικού συμφώνου φιλίας προκάλεσε θετική εντύπωση στον πολιτικό κόσμο της Αλβανίας, πιστεύοντας ότι έτσι διευκολυνόταν η ελληνοαλβανική προσέγγιση.¹⁸⁷⁹ Είχε προηγηθεί δήλωση του Αλβανού Υπουργού των Εξωτερικών ότι η παρουσία του Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή αποτελούσε εχέγγυο της στενότερης συνεργασίας των δυο κρατών.¹⁸⁸⁰ Οι Αλβανοί επικαλούνταν την «προσωπική αντίληψιν του κ. Ελευθερίου Βενιζέλου» για τη τελική διευθέτηση του ζητήματος των κτημάτων.¹⁸⁸¹ Συν τοις άλλοις, στις 13 Οκτωβρίου 1928 δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως οι τρεις συμβάσεις του 1926, όχι όμως και η «Περί εγκαταστάσεως και προξενικής υπηρεσίας», ενώ ένα μήνα αργότερα, έγινε ανταλλαγή των επικυρώσεων μεταξύ των δυο κρατών.¹⁸⁸²

Το 1929 η αλβανική πλευρά επιθυμούσε διακαώς την ελληνοαλβανική προσέγγιση. Ο Αλβανός υπουργός των Εξωτερικών, Χ. Βρυώνη, δήλωνε ότι η Αλβανία επιθυμούσε ακόμα και τη σύναψη συνθήκης συμμαχίας με την Ελλάδα, όμοια με κείνη που συνέδεε την Αλβανία με την Ιταλία, ενώ δεν δίστασε να αναφερθεί και σε ευρύτερο συνασπισμό, ο οποίος θα περιελάμβανε την Αλβανία, την

¹⁸⁷⁴ Ο.π., σελ. 171.

¹⁸⁷⁵ Α.Υ.Ε./1928/4/4/1, Έπαρχος Παραμυθίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 8, 7/1/1929.

¹⁸⁷⁶ Α.Υ.Ε./1928/4/2, Πρεσβεία Τιράνων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1582, 14/11/1928.

¹⁸⁷⁷ Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 181.

¹⁸⁷⁸ Α.Υ.Ε./1928/4/1, Τηλ. Μελά προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1631, Τίρανα 26/11/1928.

¹⁸⁷⁹ Α.Υ.Ε./1928/4/1, Πρεσβεία Τιράνων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1302, 2/10/1928.

¹⁸⁸⁰ Α.Υ.Ε./1928/4/1, Πρεσβεία Τιράνων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 988, 29/7/1928.

¹⁸⁸¹ Α.Υ.Ε./1928/4/2, Σημείωμα επί των ελληνοαλβανικών συμβάσεων, 9/8/1928.

¹⁸⁸² Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 174-175.

Ελλάδα, την Τουρκία και τη Βουλγαρία υπό την αιγίδα της Ιταλίας. Ο σλαβικός κίνδυνος (Σερβία) αποτελούσε για τον Αλβανό υπουργό των Εξωτερικών τη βάση της προσέγγισης Ελλάδας – Αλβανίας.¹⁸⁸³ Ο πολιτικός κόσμος της Αλβανίας επιθυμούσε τη διευθέτηση των ελληνοαλβανικών διαφορών,¹⁸⁸⁴ εν τούτοις, ο σφιχτός εναγκαλισμός από τη Ρώμη δεν άφηνε στην αλβανική κυβέρνηση μεγάλα περιθώρια άσκησης ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής.¹⁸⁸⁵

Την ίδια περίοδο, ο Βενιζέλος θεώρησε ότι οι ελληνοαλβανικές σχέσεις βρίσκονταν σε πολύ καλό επίπεδο, ώστε να σκέφτεται την υπογραφή ενός ελληνοαλβανικού συμφώνου. Σε δήλωσή του, στην αλβανική εφημερίδα *Κορυτσά*, διατύπωνε τη θέση ότι «*Τα σημερινά όρια της αλβανίας εγώ προσωπικώς πάντοτε τα έχω αναγνωρίσει. Πρόγραμμα μου είναι να ίσταμαι μακράν της αδριατικής πολιτικής*» και «*ημείς έχουμε και είμεθα μεσογειακό κράτος και σεις αδριατικό[...]*».¹⁸⁸⁶ Δεν δίστασε, μάλιστα, να δηλώσει ότι ήταν ο πιο στενός και ειλικρινής φίλος της Αλβανίας. Ο Βενιζέλος υπήρξε από τους πρώτους ηγέτες που αναγνώρισαν τον Σεπτέμβριο του 1928, την Αλβανία ως βασίλειο και τον Αχμέτ Ζόγκου, ως βασιλιά των Αλβανών.¹⁸⁸⁷

Μολαταύτα, το αλβανικό εκκλησιαστικό ζήτημα εμπόδιζε τα δυο κράτη να αναπτύξουν στενότερους δεσμούς. Η διένεξη αλβανικής κυβέρνησης – Οικουμενικού Πατριαρχείου αποτελούσε αξεπέραστο εμπόδιο.¹⁸⁸⁸ Ο Βενιζέλος θεωρούσε ατυχείς τις επιλογές της αλβανικής κυβέρνησης στο συγκεκριμένο ζήτημα,¹⁸⁸⁹ για το λόγο αυτό σκλήρυνε τη στάση του και εξάρτούσε τη διευθέτηση του ζητήματος των κτημάτων των Τσάμηδων από τη τακτοποίηση του θέματος της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας.¹⁸⁹⁰ Ας σημειωθεί ακόμη ότι η απόρριψη της Σύμβασης «*περί εγκαταστάσεως και προξενικής υπηρεσίας*», στην οποία είχαν στηριχθεί οι Αλβανοί κτηματίες, για να επιστρέψουν και να διεκδικήσουν τα κτήματά τους, είχε ως αποτέλεσμα την εκδήλωση ανθελληνικών κινήσεων σε βάρος της ελληνικής μειονότητας.

Εκτός, όμως του κτηματικού ζητήματος και των καταγγελιών περί καταπίεσης των Τσάμηδων, τα μέτρα της αλβανικής κυβέρνησης σε βάρος της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας αποτελούσαν ένα ακόμα αντικείμενο αντιπαράθεσης μεταξύ των δυο κρατών. Αν και η Αλβανία τον Οκτώβριο του 1921, με δήλωσή της ενώπιον του Συμβουλίου της ΚτΕ, αναλάμβανε την υποχρέωση να προστατέψει τις μειονότητες που κατοικούσαν στο έδαφός της, η ελληνική μειονότητα Αλβανίας υφίστατο συνεχείς πιέσεις.¹⁸⁹¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι η αλβανική πλευρά

¹⁸⁸³ Α.Υ.Ε./1929/Α/4/1, Πρεσβεία Τιράνων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 82, 6/1/1929.

¹⁸⁸⁴ Α.Υ.Ε./1931/Α/4/1, Πρεσβεία Τιράνων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2284, 12/11/1931.

¹⁸⁸⁵ Α.Υ.Ε./1931/Α/4/1, Πρεσβεία Τιράνων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1000, 27/6/1930.

¹⁸⁸⁶ Α.Υ.Ε./1929/Α/4, Προξενείο Κορυτσάς προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 570, 20/9/1929.

¹⁸⁸⁷ Μαντά, *ό.π.*, σελ. 69.

¹⁸⁸⁸ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 57, Σημείωμα του Πολιτικού τμήματος του Υπ.Εξ. σχετικά με το ζήτημα των διαπραγματεύσεων επί του εκκλησιαστικού ζητήματος της Αλβανίας.

¹⁸⁸⁹ Α.Υ.Ε./1929/Α/4, Προξενείο Κορυτσάς προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 570, 20/9/1929.

¹⁸⁹⁰ Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 182-183.

¹⁸⁹¹ Τούντα - Φεργάδη, *Μειονότητες στα Βαλκάνια...*, σελ. 23 · *Καθημερινή*, 9/4/1929.

χρησιμοποιούσε πολύ συχνά, ως μοχλό πίεσης έναντι της Ελλάδας, το ενδεχόμενο μιας ελληνοαλβανικής ανταλλαγής πληθυσμών.¹⁸⁹²

Για την κατάσταση του ομογενούς στοιχείου της βορείου Ηπείρου, το Γενικό Επιτελείο Στρατού ανέφερε σε έκθεσή του, ότι «*με την ενεργουμένη δίωξιν των ομογενών υπό των αλβανικών αρχών, αποσκοπούσαν εις την εκμηδένισιν παντός θρησκευτικού και εθνικού αισθήματος και συν τω χρόνω εξόντωνσιν του ελληνικού στοιχείου*».¹⁸⁹³ Το έγγραφο του Επιτελείου είχε στηριχθεί σε αναφορά της Μεραρχίας Ηπείρου, όπου βάσει των εκτιμήσεων της, οι αλβανικές αρχές εφάρμοζαν συστηματικά μέτρα με σκοπό την εκδίωξη των ομογενών της βορείου Ηπείρου. Τα μέτρα στόχευαν κυρίως στην εκπαίδευση των ομογενών, ενώ παρατηρούνταν προσπάθεια περιορισμού της θρησκευτικής τους ελευθερίας.¹⁸⁹⁴

Ωστόσο, η απόφαση της αλβανικής κυβέρνησης τον Μάιο του 1932, να απαγορευτεί η χρήση της ελληνικής γλώσσας στη διάρκεια των διαλειμμάτων, στα μειονοτικά σχολεία της βορείου Ηπείρου και η προτροπή στους κοινοτικούς δασκάλους να μη μεταχειρίζονται άλλη γλώσσα πλην της αλβανικής, αποτέλεσε την απαρχή μιας πολιτικής περιορισμού και συρρίκνωσης των εκπαιδευτικών δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας.¹⁸⁹⁵ Συν τοις άλλοις, η αλβανική κυβέρνηση απαίτησε οι κοινοτικοί δάσκαλοι της ελληνικής μειονότητας, να υποβάλλονται σε εξετάσεις στην αλβανική γλώσσα πριν τον διορισμό τους.¹⁸⁹⁶ Η ιταλική προστασία έδινε τη δυνατότητα στην Αλβανία να περιορίζει τα δικαιώματα της ελληνικής μειονότητας, ενώ συγχρόνως ζητούσε προνόμια για τους Τσάμηδες.¹⁸⁹⁷ Το 1933 η αλβανική κυβέρνηση απαγόρευσε τη λειτουργία των ιδιωτικών σχολείων.¹⁸⁹⁸ Το 1934 η ελληνική μειονότητα Αλβανίας προσέφυγε στην ΚτΕ για το κλείσιμο των σχολείων της. Το Συμβούλιο της ΚτΕ ζήτησε τη γνώμη του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης, αναφορικά με την ελληνική προσφυγή. Η απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου εκδόθηκε τον Απρίλιο του 1935, δικαιώνοντας την ελληνική μειονότητα, ενώ ανάγκασε την Αλβανία να επιτρέψει ξανά το άνοιγμα των ελληνικών σχολείων.¹⁸⁹⁹

Η αλβανική κυβέρνηση επεδίωκε τον περιορισμό της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στα μειονοτικά σχολεία της Β. Ηπείρου. Επιπλέον, λόγω των συνεχών προσκομμάτων που έθετε η αλβανική κυβέρνηση, η λειτουργία των ελληνικών μειονοτικών σχολείων άρχισε να καθίσταται προβληματική. Σύμφωνα με την άποψη της XIII Μεραρχίας, με έδρα τα Ιωάννινα, η αλβανική κυβέρνηση απαιτούσε τη δημιουργία αλβανικών σχολείων στις περιοχές των Τσάμηδων, των οποίων η

¹⁸⁹² Μαντά, *ό.π.*, σελ. 70.

¹⁸⁹³ Α.Υ.Ε./1928/32/1, Γενικό Επιτελείο Στρατού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1764, 2/6/1928.

¹⁸⁹⁴ Α.Υ.Ε./1928/32/1, Μεραρχία Ηπείρου προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών, 19/5/1928.

¹⁸⁹⁵ Α.Υ.Ε./1933/Α/22/Ι/β, Προξενείο Αργυροκάστρου προς τη Πρεσβεία Τιράνων, αρ. πρωτ. 341, 27/5/1932.

¹⁸⁹⁶ Α.Υ.Ε./1934/Β/23/Ε, Υπ.Εξ. προς άπασες τις Πρεσβείες, αρ. πρωτ. 857, 5/1/1933.

¹⁸⁹⁷ Α.Υ.Ε./1928/15/3, Γενική Έκθεση του Υπουργείου Εξωτερικών, 5/12/1927.

¹⁸⁹⁸ Τούντα - Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας...*, σελ. 69. Για μια ενδελεχή περιγραφή του βορειοηπειρωτικού ζητήματος, *ό.π.*, σελ. 65-77 όπου αναφέρεται το Υπόμνημα του Γεωργίου Κούστα, Τμηματάρχη του τμήματος Βαλκανικής του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών. Επίσης, Διβάνη, *ό.π.*, σελ. 291-294.

¹⁸⁹⁹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, συνεδρίαση ΙΘ΄ της 23/10/1934, σελ. 269-270. Επίσης, Διβάνη, *ό.π.*, σελ. 294.

λειτουργία θα εξαρτιόταν από τη λειτουργία των αντίστοιχων ελληνικών στη Βόρεια Ήπειρο.¹⁹⁰⁰

5.7. Η ελληνική διοίκηση

Όπως αναφέρθηκε, η στενή επαφή της τοπικής διοίκησης με τα μειονοτικά ζητήματα είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας διαφορετικής οπτικής των πραγμάτων. Τα στελέχη της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου είχαν να αντιμετωπίσουν αρκετές δυσχέρειες στην εκτέλεση του έργου τους, πράγμα που δεν αντιλαμβάνονταν εύκολα οι προϊστάμενοι τους στην Αθήνα.

Καταρχάς, η περιφέρεια της Ηπείρου στερούνταν γενικότερων κρατικών υποδομών. Δρόμοι, συγκοινωνίες, λιμάνια και γενικότερα οτιδήποτε διευκολύνει την ανάπτυξη ενός τόπου δεν υπήρχε. Δεύτερον, η οικονομία της περιοχής ήταν καχεκτική με αποτέλεσμα να μην υπάρχει καμία ένδειξη οικονομικής ανάπτυξης. Τρίτον, το αίσθημα δημόσιας ασφάλειας είχε πληγεί ανεπανόρθωτα λόγω της ληστείας, η οποία είχε καταστεί «μόνιμος θεσμός».¹⁹⁰¹

Έχοντας ως δεδομένα τα παραπάνω, τα στελέχη της τοπικής διοίκησης έπρεπε να δώσουν λύσεις στα ζητήματα των Τσάμηδων αλλά και να παρεμποδίσουν τη διείσδυση της αλβανικής προπαγάνδας στο έδαφος της Ηπείρου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι απόψεις των στελεχών της τοπικής διοίκησης σε σχέση με το ζήτημα των Τσάμηδων, τη δράση της αλβανικής προπαγάνδας και την ασκούμενη κρατική πολιτική.

Σύμφωνα με τον Γενικό Διοικητή Ηπείρου, Αχ. Καλεύρα, η αλβανική προπαγάνδα έβρισκε πρόσφορο έδαφος, διότι η τοπική διοίκηση ήταν κατώτερη των περιστάσεων και δεν «απεσαφηνίζετο επαρκώς η πολιτική του κράτους έναντι του αλλογενοῦς πληθυσμού». Για τον ίδιο, η καλύτερη λύση στο πρόβλημα της αλβανικής προπαγάνδας ήταν η αναχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού για την Τουρκία. Η επιθυμία για αναχώρηση ήταν «ζωνηρά», αρκεί να αποζημιώνονταν για τις περιουσίες τους, ενώ θεωρούσε «μέγα σφάλμα» τη μη αναχώρηση των μουσουλμάνων της Τσαμουριάς για την Τουρκία τα έτη 1925-1926.¹⁹⁰²

Κατά τον Έπαρχο Θυαμίδος, η αλβανική προπαγάνδα, ούσα σε διαρκή επαγρύπνηση προσπαθούσε να εκμεταλλευτεί κάθε ολίσθημα της ελληνικής διοίκησης.¹⁹⁰³ Η εφαρμογή του αγροτικού νόμου, τα ζητήματα των χωριών Γαρδίκι και Δραγουμή,¹⁹⁰⁴ το ζήτημα των απαλλοτριώσεων, το ζήτημα της δημόσιας ασφάλειας, η μη συμμετοχή των μουσουλμάνων στα αιρετά αξιώματα και το κλείσιμο των μουσουλμανικών σχολείων δημιουργούσαν προστριβές μεταξύ

¹⁹⁰⁰ Α.Υ.Ε./1932/Α/21/Ι, Η XIII Μεραρχία προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 1463, 16/11/1931.

¹⁹⁰¹ Μαντά, ό.π., σελ. 59-60 · *Καθημερινή*, 5/10/1929.

¹⁹⁰² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 104, Γ.Δ. Ηπείρου προς τον υπουργό των Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 27, 19/1/1929 · *Καθημερινή*, 7/3/1929.

¹⁹⁰³ Α.Υ.Ε./1933/Α/21/Ι, Επαρχία Θυαμίδος προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 4, 12/1/1933.

¹⁹⁰⁴ Πρόκειται για το ζήτημα της κατάληψης των οικημάτων και των κτημάτων των μουσουλμάνων κατοίκων των χωριών Γαρδίκι και Δραγουμή από πρόσφυγες. Το 1928, οι θιγόμενοι μουσουλμάνοι έκαναν αναφορά ενώπιον της ΚτΕ. Κτιστάκης, ό.π., σελ. 14. Διβάνη, ό.π., σελ. 237-242.

ελληνικής διοίκησης και μουσουλμάνων, ενώ έδιναν στην αλβανική προπαγάνδα τις απαραίτητες αφορμές, ώστε να εδραιωθεί μεταξύ του μουσουλμανικού πληθυσμού της Ηπείρου.

Ο Καλεύρας τον Ιούλιο του 1929, σε έκθεσή του προς την Ανωτάτη Διοίκηση Χωροφυλακής προσπάθησε να θέσει το πλαίσιο της κρατικής πολιτικής έναντι του ζητήματος των Τσάμηδων. Η αλβανική προπαγάνδα, σύμφωνα με τον Καλεύρα, παρέσυρε το μουσουλμανικό στοιχείο της περιφέρειας σε προσφυγές προς την ΚτΕ, με σκοπό να παρουσιάσει την ελληνική διοίκηση *«ως συστηματικώς επιδιώκουσα την δια οργανωμένων πιέσεων ολοκληρωτικήν εξόντωσιν της εν τη περιφέρεια ταύτη μειονότητας»*.¹⁹⁰⁵ Για τον Καλεύρα, η πιστή και αυστηρή εφαρμογή των νόμων μετά πλήρους δικαιοσύνης, αποτελούσε βασική συνιστώσα στον τρόπο άσκησης της κρατικής εξουσίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, έπρεπε να τεθεί φραγμός σε οποιαδήποτε ξένη προπαγάνδα επιβουλευόταν την ελληνική κυριαρχία. Η δίκαιη αλλά και αυστηρή διοίκηση εγγυόταν ότι αφενός η ελληνική πλευρά θα είχε ευήκοα ώτα στα παράπονα των μουσουλμάνων, αφετέρου δεν θα δεχόταν να υπονομεύεται η εσωτερική ασφάλεια και κυριαρχία από προπαγανδιστικούς κύκλους. Θεωρούσε, επίσης, απαραίτητο τον συντονισμό και την εναρμόνιση των εκδηλώσεων της κρατικής μηχανής προς μια ενιαία πολιτική κατεύθυνση, ενώ προχώρησε ακόμα περισσότερο με το να προτείνει *«η άσκησις εν Τσαμουργιά της Δημόσιας Υπηρεσίας να εθεωρείτο Εθνική Θητεία»*.¹⁹⁰⁶ Επίσης, κατά τα λεγόμενά του, ορισμένα όργανα της ελληνικής διοίκησης, κατά βάσει όργανα των σωμάτων ασφαλείας, δυσκολεύονταν να αντιληφθούν την ιδιαιτερότητα των μειονοτικών ζητημάτων.¹⁹⁰⁷

Στο πνεύμα των απόψεων του Γενικού Διοικητή Ηπείρου ήταν και οι απόψεις του Επάρχου Παραμυθίας, ο οποίος διατύπωνε τη θέση ότι η χάραξη μιας κοινής στρατηγικής για το ζήτημα των μουσουλμάνων της Τσαμουριάς, αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την άσκηση της κρατικής πολιτικής.¹⁹⁰⁸ Τέλος, σύμφωνα με τον Έπαρχο, τα περισσότερα παράπονα της μουσουλμανικής μειονότητας σχετιζόνταν με τις απαλλοτριώσεις κτημάτων.

Κατά την εκτίμηση του Έπαρχου, ο εναρμονισμός των κρατικών υπηρεσιών αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο για τη αντιμετώπιση της αλβανικής προπαγάνδας. Αν και ο Έπαρχος Παραμυθίας δήλωνε ότι *«παρακολουθούμεν αγρύπνως τας κινήσεις των ασχολουμένων εις ενεργείας αντικρατικής προπαγάνδας[...]»*¹⁹⁰⁹, εντούτοις δεν υπήρχε συγκεκριμένη κυβερνητική μέριμνα – στρατηγική για το ζήτημα της Τσαμουριάς. Εν ολίγοις, *«Δεν έχει χαραχθή μίαν πολιτικήν προς ωρισμένον σκοπόν»*.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα των τοπικών αρχών της Ηπείρου για τη χαρτογράφηση μιας ενιαίας κρατικής πολιτικής έναντι των Τσάμηδων. Ο υπουργός των Εξωτερικών, Α. Μιχαλακόπουλος, σε έγγραφό του προς

¹⁹⁰⁵ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/Ι, Γ.Δ. Ηπείρου προς την Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής, αρ. πρωτ. 388, 30/7/1929.

¹⁹⁰⁶ Ο.π.,

¹⁹⁰⁷ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/Ι, Γ.Δ. Ηπείρου προς το Υπ.Εσ., αρ. πρωτ. 710, 12/11/1929 · Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 104, Γ.Δ. Ηπείρου προς τον υπουργό των Εξωτερικών, αρ. πρωτ. 27, 19/1/1929.

¹⁹⁰⁸ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/Ι, Έπαρχος Παραμυθίας προς τη Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 71, 26/7/1929.

¹⁹⁰⁹ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/Ι, Έπαρχος Παραμυθίας προς τη Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 55, 5/6/1929.

το Υπουργείο Εσωτερικών τον Αύγουστο του 1929, σκιαγραφούσε τις βασικές συνιστώσες της κρατικής πολιτικής έναντι των Τσάμηδων. Συγκεκριμένα, α) αμείλικτη στάση έναντι των εκμεταλλευτών της μειονότητας και των οργάνων ξενικών προπαγάνδων, β) μεταχείριση του μουσουλμανικού πληθυσμού (τουρκικής εθνικής συνείδησης και όχι αλβανικής, σημειώνει ο Μιχαλακόπουλος) εν πνεύματι απόλυτης δικαιοσύνης, γ) ενιαία «εμφάνισης» του κράτους μέσω του συντονισμού των ενεργειών των διάφορων κρατικών υπηρεσιών, υπό τη καθοδήγηση της Γενικής Διοίκησης και δ) «Αξιοπρεπής εμφάνισης» των κρατικών οργάνων, τα οποία στα φιλήσυχα στοιχεία έπρεπε να εμπνέουν τον σεβασμό και όχι τον τρόμο.¹⁹¹⁰

Εντούτοις, παρά τις διακηρύξεις της κυβέρνησης Βενιζέλου, το ζήτημα της έλλειψης συντονισμού μεταξύ των κρατικών υπηρεσιών συνέχιζε να αποτελεί σημαντικό εμπόδιο στην άσκηση μιας ενιαίας κρατικής μειονοτικής πολιτικής, ενώ ως ζήτημα κατείχε μόνιμη θέση στις εκθέσεις του Καλεύρα προς τη κεντρική εξουσία. Σε έκθεσή του προς το Υπουργείο Εξωτερικών τον Ιανουάριο του 1930, επέμενε στο ζήτημα της έλλειψης επικοινωνίας, συνεργασίας και συντονισμένης πολιτικής μεταξύ των κρατικών υπαλλήλων. Επιπλέον, οι μεταθέσεις των κρατικών υπαλλήλων σε εθνικά ευαίσθητες περιοχές γίνονταν με κριτήριο όχι την ικανότητά τους αλλά ως τιμωρία «των υπό δυσμένεια διατελούντων υπαλλήλων». Όπως ο ίδιος ανέφερε, «οπωσδήποτε ο αξιωματικός της χωροφυλακής είχεν ιδίαν εθνικήν πολιτικήν. Αι τοπικάί στρατιωτικάί αρχαί είχαν ωσαύτως ιδίαν εθνικήν πολιτικήν αρχήν ως επίσης ιδίαν πολιτικήν αρχήν είχαν και οι εκπαιδευτικοί υπάλληλοι».¹⁹¹¹

Το καλοκαίρι του 1930 στο πλαίσιο της βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων της περιοχής, περιόδευσε στην Ήπειρο ο Γενικός Επιθεωρητής Μειονοτήτων, Κωνσταντίνος Στυλιανόπουλος, ο οποίος επισκέφθηκε και την περιφέρεια Τσαμουριάς και διαμόρφωσε ίδια άποψη τόσο για τη φυσιογνωμία των κατοίκων όσο και για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο πληθυσμός.

Η επί τόπου μελέτη των συνθηκών ζωής των μουσουλμάνων της Τσαμουριάς, το ζήτημα των 16 χωριών των Φιλιατών και η εφαρμογή του Ν. 4816, αποτέλεσαν τα βασικά σημεία της έκθεσης που συνέταξε. Σε γενικές γραμμές, σύμφωνα με την έκθεση, η οικονομική κατάσταση των Τσάμηδων επιδεινώθηκε μετά την κατάληψη των κτημάτων τους από την Εθνική Τράπεζα και τις επιτάξεις για τους πρόσφυγες. Ακόμη, η έκθεση αναφερόταν με πολύ σκληρά λόγια στη συμπεριφορά των αρχών έναντι των μουσουλμάνων, ως προς το ζήτημα των επιτάξεων των κτημάτων, οι οποίες υπήρξαν αμείωτες.

Οι παραπάνω συνθήκες διαμόρφωσαν γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη ξένης προπαγάνδας. Οι διάφοροι προστάτες (Αλβανοί και Ιταλοί) προσπάθησαν να χειραγωγήσουν τον πληθυσμό και τον οδήγησαν σε καταγγελίες σε βάρος της Ελλάδας. Εν τούτοις, σύμφωνα με την άποψη του Επιθεωρητή Μειονοτήτων, η αλβανική ιδέα δεν κυριαρχούσε μεταξύ του πληθυσμού. Οι νεωτερισμοί της Αλβανίας στο ζήτημα της θρησκείας δεν σαγήνευαν τους συντηρητικούς μουσουλμάνους. Επιθυμούσαν το «μπεηλίκι» και τις παλαιές φεουδαρχικές δομές. Η

¹⁹¹⁰ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/Ι, Υπ.Εξ. προς το Υπ.Εσελ., αρ. πρωτ. 8443, 6/8/1929.

¹⁹¹¹ Α.Υ.Ε./1935/Α/4/9/1, Γ.Δ. Ηπείρου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 34, 25/1/1930.

επίδρασή τους με την υπόλοιπη ελληνική κοινωνία ήταν ελάχιστη, όπως και η συμπάθειά τους απέναντι στην Ελλάδα.¹⁹¹² Για το ίδιο ζήτημα η άποψη των στρατιωτικών αρχών της περιοχής ήταν ότι *«τους Τσάμηδες δεν θα δυνηθώμεν ποτέ να αφομοιώσωμεν οιαδήποτε μέτρα και αν λάβωμεν [...] θα αποτελώσι δε πάντοτε φυλετικήν μειονότητα»*.¹⁹¹³

Αναφορικά με την κοινοτική κατάσταση των Τσάμηδων, σύμφωνα με τον Στυλιανόπουλο, στην Ήπειρο υπήρχαν πέντε μουφτήδες (Ιωαννίνων, Φιλιατών, Ηγουμενίτσας, Παραμυθίας, Μαργαριτίου), διορισμένοι από τον υπουργό Παιδείας, χωρίς όμως να ελέγχονται από το ελληνικό κράτος. Η ίδια κατάσταση επικρατούσε και στις βακουφικές περιουσίες, οι διαχειριστές των οποίων δεν λογοδοτούσαν στη Γενική Διοίκηση. Οι μουσουλμάνοι της Τσαμουριάς δεν είχαν κοινοτικά σχολεία· τα παιδιά τους πήγαιναν στα κρατικά σχολεία, όπου αυτά υπήρχαν.

Το υπάρχον νομοθετικό πλαίσιο, σύμφωνα με τον Στυλιανόπουλο, δεν ανταποκρινόταν ούτε στις επιδιώξεις του κράτους αλλά ούτε εναρμονιζόταν με τις διεθνείς μειονοτικές συμβάσεις. Εξαιρετική σημασία έχει η τοποθέτηση του ότι ήταν απαραίτητη η διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας στα σχολεία των αμιγώς αλβανικών χωριών, ενώ καλό θα ήταν ο διευθυντής ή ένας τουλάχιστον Έλληνας δάσκαλος να μιλούσε την αλβανική γλώσσα. Σύμφωνα με τον ίδιο, η ελληνική κυβέρνηση έπρεπε να πάρει υπό τον έλεγχό της, την εκπαίδευση των μουσουλμάνων της Τσαμουριάς, κάνοντας ορισμένες παραχωρήσεις (π.χ. εκμάθηση αλβανικής γλώσσας), παρά να περάσει αυτή στα χέρια των προπαγανδιστικών αλβανικών κύκλων. Σε αντίθετη περίπτωση, έπρεπε να δοθεί το δικαίωμα στους μουσουλμάνους να ιδρύσουν κοινοτικά σχολεία, με τον κίνδυνο να ζητούνταν η διδασκαλία να γίνεται από δασκάλους Αλβανούς ή μουσουλμάνους της Τσαμουριάς, που είχαν μορφωθεί σε εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αλβανίας.¹⁹¹⁴

Η εκπαίδευση των Τσάμηδων αποτέλεσε πρωταρχικό μοχλό επέκτασης της αλβανικής προπαγάνδας και ταυτόχρονα αδύναμο σημείο της ελληνικής πολιτικής.¹⁹¹⁵ Η Αλβανία είχε ζητήσει την ίδρυση αλβανικών σχολείων στην Τσαμουριά, ενώ η απόρριψη των προσφυγών στη ΚτΕ κλόνησε το κύρος και την αξιοπιστία των αλβανών προπαγανδιστών. Όπως επισημαίνει ο επιθεωρητής δημοτικών σχολείων Παραμυθίας, Π.Γ. Παυλούρος, ήταν επιτακτική η ανάπτυξη της ελληνικής συνείδησης στους μουσουλμανόπαιδες αλλά και η παροχή κινήτρων και διευκολύνσεων στις μουσουλμανικές οικογένειες, για να στείλουν τα παιδιά τους στα σχολεία (δωρεάν βιβλία, συσσίτια, υποτροφίες, δημιουργία διδακτηρίων και οικοτροφείων, επιδόματα στο προσωπικό).¹⁹¹⁶

Η ανάγκη δημιουργίας νηπιαγωγείων αποτελούσε πάγιο αίτημα των τοπικών αρχών για την ανάσχεση του αλβανικού αλτρωτισμού. Πάση θυσία, σύμφωνα με τον επιθεωρητή δημοτικών σχολείων της περιφέρειας Φιλιατών, έπρεπε να ιδρυθούν

¹⁹¹² Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 58, Έκθεση Επιθεωρητή Μειονοτήτων προς τον Βενιζέλο, 15/10/1930.

¹⁹¹³ Α.Υ.Ε./1932/Α/21/Ι, Η ΧΙΙΙ Μεραρχία προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών, αρ. πρωτ. 1463, 16/11/1931.

¹⁹¹⁴ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/Ι, Έπαρχος Θυάμιδος προς τον Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 102, 28/8/1929.

¹⁹¹⁵ Για την κατάσταση της εκπαίδευσης στις περιοχές των Τσάμηδων βλ. Μαντά, *ό.π.*, σελ. 79-81.

¹⁹¹⁶ Α.Υ.Ε./1935/Α/4/9, Εμπιστ. έκθεση περί της σχολικής κατάστασης στα μουσουλμανικά σχολεία της εκπαιδευτικής περιφέρειας Παραμυθίας, 24/7/1930.

νηπιαγωγεία. Για παράδειγμα, τέλη του 1930, από τους 94 μαθητές της Α΄ τάξης του δημοτικού σχολείου Φιλιατών, οι 69 ήταν αλβανόφωνοι ενώ στις επόμενες τάξεις μειωνόταν (35 στη Β΄, 3 στη Γ΄, 5 στη Δ΄, 1 στη Ε΄ και κανένας στην Στ΄). Αν υπήρχαν νηπιαγωγεία δεν θα υπήρχαν τόσοι πολλοί ξενόφωνοι μαθητές στις πρώτες τάξεις των δημοτικών σχολείων, ενώ ο επιθεωρητής ζητούσε αυστηρότερη εφαρμογή του νόμου περί υποχρεωτικής φοίτησης των αρρένων. Για τον σκοπό αυτό θεωρούσε απαραίτητη την υποχρεωτική εγγραφή των αρρένων στα ληξιαρχικά βιβλία, διότι οι μουσουλμάνοι γονείς προσπαθούσαν να αποκρύψουν την ηλικία των τέκνων τους.¹⁹¹⁷ Αρκετά, επίσης, ήταν και τα μουσουλμανικά σχολεία που λειτουργούσαν παράνομα με την ανοχή των ελληνικών αρχών.¹⁹¹⁸

Για το ίδιο ζήτημα, το εποπτικό συμβούλιο στοιχειώδους εκπαίδευσης της περιφέρειας Θυάμιδος πρότεινε την ίδρυση δημοτικών σχολείων και την ίδρυση νηπιαγωγείων στην περιφέρεια με σκοπό την προσέλκυση των μουσουλμανόπαιδων. Μείζον πρόβλημα για την ελληνική Πολιτεία αποτελούσε η αποστολή μουσουλμανόπαιδων για σπουδές στην Αλβανία. Ακόμη, με βάση δελτία πληροφοριών του στρατού, οι Τσάμηδες, εργαζόμενοι υπέρ της αλβανικής προπαγάνδας, λόγω του ότι έπασχαν από έλλειψη δασκάλων της αλβανικής γλώσσας, έστελναν τα παιδιά τους στην Αλβανία να φοιτήσουν σε αλβανικά σχολεία, ώστε να επιστρέψουν ως δάσκαλοι, κήρυκες του αλβανικού αλυτρωτισμού.¹⁹¹⁹

Ο Στυλιανόπουλος πρότεινε σε γενικές γραμμές, όσον αφορά την κατάσταση της εκπαίδευσης στις περιοχές των Τσάμηδων, τα εξής: α) να εισαχθεί η διδασκαλία της αλβανικής γλώσσας και του κορανίου στα κρατικά σχολεία που λειτουργούσαν σε αμιγώς μουσουλμανικά χωριά, β) να εκτυπωθούν αναγνωστικά στην αλβανική γλώσσα, γ) να επανεξεταστεί ο νόμος περί υποχρεωτικής εκπαίδευσης όσον αφορά τη συνύπαρξη αγοριών και κοριτσιών και δ) να ιδρυθούν νηπιαγωγεία – δημοτικά, με προσωπικό που γνώριζε την αλβανική γλώσσα, σ' όσα μουσουλμανικά χωριά δεν υπήρχαν.¹⁹²⁰

Σε έκθεση για την κατάσταση της εκπαίδευσης στην Τσαμουριά τον Νοέμβριο του 1930, γινόταν λόγος ότι οι μουσουλμάνοι συνεχίζουν με πείσμονα επιμονή να μη στέλνουν τα κορίτσια στο σχολείο. Κέντρο της αντίστασης ήταν το Μαργαρίτι, όπου φανατικοί χοτζάδες εμπόδιζαν την φοίτηση των κοριτσιών, συνεπώς, δεν εφαρμοζόταν ο Νόμος της υποχρεωτικής φοίτησης. Όσον αφορά την πρόταση του Στυλιανόπουλου, να διορισθούν δάσκαλοι της αλβανικής γλώσσας, οι τοπικές αρχές της Ηπείρου ήταν μάλλον αρνητικές.¹⁹²¹

Σε επιστολή του Στυλιανόπουλου τον Μάρτιο του 1932 προς τους Επάρχους Φιλιατών και Παραμυθίας, αναφέρθηκε ξανά το ζήτημα της εκπαίδευσης των Τσάμηδων. Εν ολίγοις, ο Γενικός Επιθεωρητής Μειονοτήτων συνέχιζε να υπεραμύνεται της θέσης του για τη διδασκαλία της αλβανικής στα σχολεία από

¹⁹¹⁷ Α.Υ.Ε./1935/Α/4/9, Επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων Φιλιατών προς τη Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 20, 30/12/1930.

¹⁹¹⁸ Μαντά, *ό.π.*, σελ. 55.

¹⁹¹⁹ Α.Υ.Ε./1932/Α/2/Π, Γενικό Επιτελείο Στρατού προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1412, 9/1/1932.

¹⁹²⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 58, Έκθεση Επιθεωρητή Μειονοτήτων προς τον Βενιζέλο, 15/10/1930.

¹⁹²¹ Α.Υ.Ε./1935/Α/4/9, Έκθεση του επιθεωρητής δημοτικών σχολείων Παραμυθίας, 12/11/1930.

«ημέτερους», όμως, δασκάλους. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε «να γνωρίσετε εις τους επιθεωρητάς των σχολείων, ότι εγκρίνομεν την άνευ βίας διδασκαλίαν της γλώσσης μας εις τους Μουσουλμανόπαιδας και μας πληροφορήσετε αν υπάρχουν εις τας περιφέρειάς των ημέτεροι διδάσκαλοι δυνάμενοι να διδάξουν την αλβανικήν γλώσσαν».¹⁹²²

Σχετικά με τα κτηματικά ζητήματα, σύμφωνα με τον Στυλιανόπουλο, τα αιτήματα των Τσάμηδων ήταν δίκαια, δεδομένου ότι οι απαλλοτριώσεις έλαβαν χώρα με άδικο γι' αυτούς τρόπο. Η ρίζα του προβλήματος, σε σχέση με το κτηματικό, εντοπιζόταν στην ποιότητα της διοίκησης. Κατ' εκείνον, η έννοια της χρηστής διοίκησης ήταν το μοναδικό αντίδοτο έναντι της ξένης προπαγάνδας και της δυσπιστίας των μουσουλμάνων απέναντι στην ελληνική διοίκηση. Ο ίδιος αναφερόταν με θερμά λόγια στο έργο της διοίκησης Καλεύρα, ως προς το ζήτημα των Τσάμηδων. Αντιθέτως, όσον αφορά τη χωροφυλακή, «δυστυχώς ακόμη δεν είναι σπάνια τα επεισόδια δαρμού και αυθαιρεσιών». Στη συνέχεια υποστήριζε ότι τα κατώτερα όργανα της διοίκησης ήταν υπεύθυνα για αυθαιρεσίες και ανάρμοστη συμπεριφορά σε βάρος των μουσουλμάνων της Τσαμουριάς.¹⁹²³ Ορισμένοι (οικονομικοί έφοροι, υπηρεσία εποικισμού) εκμεταλλεύονταν τη θέση τους για να κερδοσκοπούν. Κατ' εκείνον, μόνο η αποστολή ανώτερου υπαλλήλου του Υπουργείου Γεωργίας στην περιοχή, μπορούσε να βελτιώσει το κτηματικό ζήτημα.¹⁹²⁴

Ο Στυλιανόπουλος κατέληγε στα εξής συμπεράσματα: α) περισσότερη κρατική παρουσία και περισσότερος έλεγχος των Τσάμηδων, β) ενίσχυση του αισθήματος δημόσιας ασφάλειας, γ) οριστική διευθέτηση του κτηματικού ζητήματος με την αποστολή υπαλλήλου του Υπουργείου Γεωργίας στην Ήπειρο, δ) οριστικό τέλος στις παρεκτροπές των δημοσίων υπαλλήλων, ε) παροχή κινήτρων ώστε να αναπτυχθεί η γεωργική παραγωγή της περιοχής, στ) άσκηση ελέγχου των πράξεων των μουφτήδων, ι) καταγραφή και έλεγχος της βακουφικής περιουσίας και τέλος λήψη άμεσων αποφάσεων σε σχέση με την κατάσταση της εκπαίδευσης.¹⁹²⁵

5.8. Ο Βενιζέλος και τα κτήματα των Τσάμηδων

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η αλβανική κυβέρνηση θεωρούσε την επιστροφή του Βενιζέλου στην εξουσία ως ευνοϊκή συγκυρία για να λυθεί το ζήτημα των περιουσιών των Τσάμηδων. Το κτηματικό ζήτημα αφορούσε μια μεγάλη μερίδα μεγαλογαιοκτημόνων μουσουλμάνων, αλβανικής καταγωγής, οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει στην Αλβανία και κατείχαν σημαντικές θέσεις στη γειτονική χώρα. Συνεπώς, μπορούσαν να πιέζουν την αλβανική κυβέρνηση για τη διευθέτηση του

¹⁹²² Α.Υ.Ε./1935/Α/4/9, Τμήμα Μειονοτήτων Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού προς τους Επάρχους Φιλιατών και Παραμυθιάς, αρ. πρωτ. 160, 15/3/1932.

¹⁹²³ Για την ανυπαρξία του κράτους στην Ήπειρο, τις αυθαιρεσίες των αστυνομικών οργάνων, για το αίσθημα ασφάλειας και το ζήτημα της ληστείας, βλ. Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 332, Επιστολή Καλεύρα προς τον Βενιζέλο, Ιωάννινα 4/9/1928.

¹⁹²⁴ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 58, Έκθεση Επιθεωρητή Μειονοτήτων...

¹⁹²⁵ Ο.π.,

ζητήματος με σκοπό να εξυπηρετήσουν τα προσωπικά τους συμφέροντα.¹⁹²⁶ Αρχές του 1930 τα Τίρανα σκλήρυναν εκ νέου τη στάση τους στο ζήτημα των κτημάτων, βλέποντας ότι ο Βενιζέλος δεν είχε την πολιτική βούληση να προχωρήσει σε αποφάσεις που θα ευνοούσαν τα αλβανικά συμφέροντα.¹⁹²⁷

Η κυβέρνηση Βενιζέλου, αναγνωρίζοντας τις αδικίες που είχε προκαλέσει η εφαρμογή του αγροτικού νόμου σε βάρος των Τσάμηδων, προσπάθησε να θέσει το ζήτημα σε νέες βάσεις. Ο Ν. 4816/1930, «Περί καθορισμού αποζημιώσεως απαλλοτριωθέντων κτημάτων Μαργαριτίου και Παραμυθίας»¹⁹²⁸ καθόριζε αυξημένες αποζημιώσεις για τα απαλλοτριωθέντα κτήματα των περιοχών αυτών, ώστε να επιλυθούν τα παράπονα των μουσουλμάνων της Τσαμουριάς.¹⁹²⁹ Αναλυτικότερα, σύμφωνα με τον παραπάνω νόμο επιτρέπονταν α) κατά παρέκκλιση των διατάξεων του αγροτικού νόμου, στους ιδιοκτήτες των απαλλοτριωμένων κτημάτων εντός καθορισμένης προθεσμίας να προσφύγουν στη δικαιοσύνη για το τίμημα της απαλλοτρίωσης, β) διπλασιαζόταν η αποζημίωση για όσους ιδιοκτήτες ήταν κάτοχοι κτημάτων μικρότερων των 300 στρεμμάτων και γ) δίνονταν η δυνατότητα στον υπουργό Γεωργίας, με απόφασή του, να παραπέμπει στην αρμόδια Επιτροπή απαλλοτριώσεων κάθε περίπτωση παραβίασης των διατάξεων του αγροτικού νόμου ή του Συντάγματος (αρθρ. 2).¹⁹³⁰

Στο πλαίσιο των συνομιλιών των δυο κρατών, μετά την αποτυχία της αλβανικής προσφυγής στη ΚτΕ τον Ιούνιο του 1928, η αλβανική κυβέρνηση υπέβαλε στην ελληνική, κατάλογο από 242 άτομα που διεκδικούσαν 1.817.233 απαλλοτριωθέντα κτήματα.¹⁹³¹ Η ελληνική πλευρά ζήτησε να εξετάσει την ιθαγένεια των αιτούντων και να εξακριβώσει την έκταση και την αξία των απαλλοτριωθέντων κτημάτων, ενώ συμφωνήθηκε ότι η καταβολή του ποσού θα γινόταν σε δόσεις στην αλβανική κυβέρνηση.

Αρχές του 1931 επειδή ο έλεγχος της αξίας των εν λόγω κτημάτων καθίστατο αδύνατος, η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε από την Αλβανία να στείλει αντιπροσώπους για την υπογραφή μιας συμφωνίας επί τη βάσει μιας μέσης τιμής απαλλοτρίωσης κατά περιφέρεια. Την ίδια περίοδο, η αλβανική κυβέρνηση απέφευγε τη συζήτηση γύρω από τους όρους αποζημίωσης. Η παράταση της συγκεκριμένης κατάστασης αφενός δυσφημούσε διεθνώς την Ελλάδα, ως κράτος που είχε κατασχέσει ιδιωτικές περιουσίες, αφετέρου τα συγκεκριμένα άτομα, στερούμενα επί πολλά έτη τις περιουσίες τους, υπήρχε πιθανότητα να προσφύγουν στο Συμβούλιο της Επικρατείας για να δικαιωθούν.¹⁹³²

Σε πρώτη φάση, η ελληνική πλευρά διαχώρισε τους Έλληνες υπηκόους, αλβανικής καταγωγής από τους Αλβανούς υπηκόους. Εν συνεχεία, τον Ιούλιο του 1931 ακολούθησε νεότερος νόμος για το ζήτημα των κτημάτων, ο Ν. 5136/1931 «Περί

¹⁹²⁶ Μαντά, *ό.π.*, σελ. 73. Βλ. επίσης, Ρήγο, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935...*, σελ. 212.

¹⁹²⁷ Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 184.

¹⁹²⁸ Ν. 4816/1930. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 242, 16/7/1930.

¹⁹²⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 58, Έκθεση Επιθεωρητή Μειονοτήτων..., Κτιστάκης, *ό.π.*, σελ. 11-12.

¹⁹³⁰ Α.Υ.Ε./1935/Α/4/9/2, Έκθεση Μητρομελέτη προς το Υπουργείο Γεωργίας, Αθήνα 7/8/1931.

¹⁹³¹ Μαντά, *ό.π.*, σελ. 74.

¹⁹³² Α.Υ.Ε./1932/Β/2/VII, Σημείωμα της Δ.Π.Υ. του Υπ.Εξ.

τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των διατάξεων του Νόμου 4816»,¹⁹³³ με σκοπό την «αναπομπή προς επανεκδίκασιν ενώπιον της Επιτροπής Απαλλοτριώσεως του συνόλου των εξετασθέντων κτημάτων». Ο νέος νόμος προέβλεπε επανεξέταση του ζητήματος και κατάργηση της διαδικασίας απαλλοτριώσεων, εφόσον τα 7/10 του πληθυσμού συμφωνούσε.¹⁹³⁴ Προέβλεπε, επίσης, την καταβολή αποζημιώσεων απευθείας στους δικαιούχους Έλληνες υπηκόους, με τη μορφή ομολογιών.¹⁹³⁵

Ωστόσο, τον Αύγουστο του 1931, σε έκθεση του Γενικού Επιθεωρητή του Υπουργείου Γεωργίας, Κ. Μητρομελέτη, γινόταν λόγος για άδικη εφαρμογή του αγροτικού νόμου, με αποτέλεσμα να προκληθούν παράπονα από τους μουσουλμάνους, των οποίων τα κτήματα απαλλοτριώθηκαν. Αναλυτικότερα, «εις βάρος των μουσουλμάνων ιδιοκτητών εκ της ατέκτου και εν πολλοίς αδίκου εφαρμογής του αγροτικού νόμου υπό των ενεργησάντων την εφαρμογήν αυτού τοπικών εποικιστικών υπαλλήλων, χειρισθέντων το εξόχως λεπτόν αυτό ζήτημα κατά τρόπον άκρως αντιπολιτικόν».¹⁹³⁶ Τα συμπεράσματα της έκθεσης του Γενικού Επιθεωρητή ήταν τα εξής: α) πολλά κτήματα κακώς χαρακτηρίστηκαν ως τσιφλίκια και απαλλοτριώθηκαν, δεδομένου ότι επρόκειτο για μικροιδιοκτησίες, β) στα απαλλοτριωθέντα εγκαταστάθηκαν πρόσωπα που δεν πληρούσαν τα κριτήρια, γ) η τιμή των κτημάτων αλλά και η εκτίμηση δεν ήταν δίκαια, δ) η διαδικασία απαλλοτριώσεως σε πολλές περιπτώσεις έλαβε χώρα εν αγνοία του ιδιοκτήτη και λόγω έλλειψης αποδεικτικών ιδιοκτησίας, ένεκα της καταστροφής του κτηματολογίου Ιωαννίνων, καθυστέρησε η τελική αναγνώριση των ιδιοκτητών με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η οικονομική κατάσταση των μουσουλμάνων.¹⁹³⁷

Προς την κατεύθυνση των θετικών βημάτων από πλευράς Βενιζέλου για τα ζητήματα των Τσάμηδων, κινούνταν και η από 18/12/1931 άρση των εναντίον Ελλήνων υπηκόων, αλβανικής καταγωγής, επιβληθέντων περιορισμών, ανεξαρτήτως αν είχαν συμπεριληφθεί στο κατάλογο των 242 που υπέβαλε η αλβανική κυβέρνηση. Από το 1928 είχαν επιβληθεί περιοριστικά μέτρα κατά των Αλβανών κτηματιών, καθόσον η ελληνική κυβέρνηση ευρίσκονταν σε διαπραγματεύσεις με την αλβανική για την καταβολή ορισμένου ποσού με σκοπό την ικανοποίηση του συνόλου των απαιτήσεων των εν λόγω γαιοκτημόνων. Εν συνεχεία, τον Ιούνιο του 1928, όταν έγινε η προσφυγή της Αλβανίας στην ΚτΕ, αποφασίσθηκε όπως παύσουν να κοινοποιούνται αποφάσεις του Συμβουλίου Ιθαγένειας που αφορούσαν Αλβανούς υπηκόους.

Η ελληνική κυβέρνηση χρησιμοποίησε τις καθυστερήσεις στη χορήγηση πιστοποιητικών ιθαγένειας, ως μέσο, για να μπορέσει να εφαρμόσει τα επιβληθέντα μέτρα. Χωρίς τα πιστοποιητικά ιθαγένειας δεν μπορούσαν να απαιτήσουν αποζημιώσεις.¹⁹³⁸ Τέλη 1931 η κυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε σε άρση των περιορισμών που αφορούσαν τους ενυπόθηκους δανειστές, τους κληρονόμους και

¹⁹³³ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 217, 18/7/1931 · Κτιστάκης, *ό.π.*, σελ. 12.

¹⁹³⁴ Ν. 5136/1931. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 217, 18/7/1931.

¹⁹³⁵ Μαντά, *ό.π.*, σελ. 75.

¹⁹³⁶ Α.Υ.Ε./1935/Α/4/9/2, Έκθεση Μητρομελέτη προς το Υπουργείο Γεωργίας, Αθήνα 7/8/1931.

¹⁹³⁷ Α.Υ.Ε./1935/Α/4/9/2, Έκθεση Μητρομελέτη προς το Υπουργείο Γεωργίας, Αθήνα 7/8/1931.

¹⁹³⁸ Α.Υ.Ε./1933/Α/4/Ι/ε, Τμήμα Βαλκανικής προς το Νομικό Σύμβουλο του Υπουργείου, αρ. πρωτ. 6522, 15/6/1932.

τους εντολείς απαιτήσεων, σχετιζόμενους με αλβανικά κτήματα.¹⁹³⁹ Δόθηκε, επίσης, εντολή να προχωρήσουν οι αποδόσεις στους δικαιούχους ανεξαρτήτως της υπηκοότητάς τους. Η άρση των μέτρων αποφασίστηκε γι' όσους κτηματίες δέχονταν την καταβολή αποζημίωσης σε κτηματογράφα και όχι σε μετρητά.¹⁹⁴⁰

Συναφές με το ακανθώδες ζήτημα των κτημάτων υπήρξε και το ζήτημα της ιθαγένειας των Τσάμηδων της Ηπείρου. Οι Τσάμηδες, άλλοτε εμφανίζονταν ως Έλληνες υπήκοοι, μουσουλμανικής πίστης και άλλοτε ως Τούρκοι λόγω του δικαιώματος που τους παρείχε το άρθρο 4 της Σύμβασης των Αθηνών του 1913.¹⁹⁴¹ Η δήλωση του Κακλαμάνου στη Λωζάννη το 1923, περιέπλεξε την κατάσταση δεδομένου ότι αρκετοί μουσουλμάνοι με οθωμανική υπηκοότητα, δήλωναν ότι ήταν αλβανικής καταγωγής για να μη συμπεριληφθούν στην ανταλλαγή.

Το ζήτημα αυτό της ιθαγένειας των μουσουλμάνων της Ηπείρου και συνεπώς της συμμετοχής τους ή όχι στην ανταλλαγή, όπως και άλλα πολλά, αποτέλεσε αντικείμενο διαφορετικών απόψεων μεταξύ της κεντρικής κυβέρνησης και των τοπικών αρχών. Οι τοπικές αρχές αντιμετώπιζαν τα μειονοτικά ζητήματα με διαφορετικό πνεύμα, σε σχέση με το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών. Σε έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου τον Δεκέμβριο του 1928, για το ζήτημα της μη ανταλλαξιμότητας των μουσουλμάνων Τσάμηδων αναφέρονταν τα εξής: «[...] *Αντιθέτως εν Ελλάδα γένετο ευρητάτη εφαρμογή του επιχειρήματος της αλβανικής καταγωγής εξ ής προέκυψαν εις το ημέτερον κράτος ζημίαι, αι οποίαι δύναται προχείρως να υπολογισθώσιν εις πολλές εκατοντάδας εκατομμυρίων*».¹⁹⁴² Η Γενική Διοίκηση Ηπείρου επιθυμούσε την αναχώρησή τους, ώστε να εποίκιστεί αυτή η εθνικά ευαίσθητη περιοχή με ομογενείς, ενώ «*λόγοι ασφαλείας εθνικού εδάφους επιβάλλουσι την αραίωσιν του μουσουλμανικού στοιχείου*[...]».¹⁹⁴³

Το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών δεν συμεριζόταν τις απόψεις της τοπικής διοίκησης Ηπείρου. Αντιλαμβανόμενο τον διεθνή αντίκτυπο που θα είχαν μονομερείς ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης, επέλεξε να κινηθεί με βάση τις δεσμεύσεις που είχε αναλάβει η χώρα στο ζήτημα των Τσάμηδων. Για τον λόγο αυτό, σε έγγραφο του Υπουργείου εξωτερικών προς τη Γενική Διοίκηση Ηπείρου τον Νοέμβριο του 1928, γινόταν σαφές ότι η δήλωση του Κακλαμάνου ενώπιον της ΚτΕ δέσμευε την Ελλάδα όσον αφορά τους μουσουλμάνους της Τσαμουριάς. Οποιαδήποτε προσπάθεια ανακίνησης του θέματος από ελληνικής πλευράς, με σκοπό την τροποποίηση της συγκεκριμένης πολιτικής, «*θέλει αποβή μάταια [...] κρίνομεν άσκοπον την δημιουργίαν θορύβου περί το ζήτημα τούτο εφόσον ουδέν πρακτικόν αποτέλεσμα θέλει επέλθῃ υπέρ ημών*».¹⁹⁴⁴

Παρ' όλα αυτά, τον Μάιο του 1932 ο Έπαρχος Θυαμίδος ζητούσε επίμονα να απομακρυνθούν όσοι μουσουλμάνοι διατήρησαν την τουρκική ιθαγένεια και δεν

¹⁹³⁹ Α.Υ.Ε./1933/Α/4/Ιδ, Υπ.Εξ. προς το Υπουργείο Γεωργίας, αρ. πρωτ. 16252, 11/12/1931.

¹⁹⁴⁰ Α.Υ.Ε./1933/Α/4/Ιε, Υπ.Εξ. προς Πρεσβεία Τιράνων, αρ. πρωτ. 8523, 19/8/1932.

¹⁹⁴¹ Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 118, 129. Αρκετοί Αλβανοί της Τσαμουριάς επέλεξαν την ελληνική ιθαγένεια για να διατηρήσουν τα τσιφλίκια τους. Κραψίτης, *Η ιστορική αλήθεια για τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες*, 1994, σελ. 54.

¹⁹⁴² Α.Υ.Ε./1929/Β/68/6, Γ.Δ. Ηπείρου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 34456, 24/12/1928.

¹⁹⁴³ Α.Υ.Ε./1930/Β/68/6, Γ.Δ. Ηπείρου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 205, 15/7/1930.

¹⁹⁴⁴ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/ΙΧ, Υπ.Εξ. προς Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 33685, 20/11/1928.

είχαν εγκαταλείψει το ελληνικό έδαφος. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι περισσότεροι από αυτούς είχαν περάσει στην υπηρεσία της αλβανικής προπαγάνδας και δημιουργούσαν εντάσεις.¹⁹⁴⁵ Εν τούτοις, τον Ιούνιο του 1932 η ελληνική κυβέρνηση ενημέρωνε τη Γενική Διοίκηση Ηπείρου ότι δεν είχε γνωμοδοτήσει ακόμα η Μικτή Επιτροπή για το ζήτημα, συνεπώς δεν ήταν δυνατή η απομάκρυνσή τους από την Ελλάδα.¹⁹⁴⁶

Τα ουδέτερα μέλη της Μικτής Επιτροπής τον Ιανουάριο του 1931, με αφορμή την υπόθεση 17 μουσουλμανικών οικογενειών από την Πάργα, απεφάνθησαν υπέρ της ελληνικής ιθαγένειας για όσους μουσουλμάνους της Ηπείρου είχαν επιλέξει την τουρκική ιθαγένεια, βάσει της Συνθήκης των Αθηνών αλλά δεν είχαν εγκαταλείψει την Ελλάδα.¹⁹⁴⁷ Ωστόσο, η Μικτή Επιτροπή ξεκαθάριζε ότι επρόκειτο για μεμονωμένη απόφαση, η οποία δεν είχε γενικό χαρακτήρα.¹⁹⁴⁸

Τόσο χαώδης ήταν η κατάσταση γύρω από το ζήτημα της ιθαγένειας των μουσουλμάνων της Ηπείρου, ώστε μέχρι το 1932, οι μουσουλμάνοι της Ηπείρου δεν είχαν λάβει πιστοποιητικά μη ανταλλαξιμότητας.¹⁹⁴⁹ Αρχές του 1933 το Υπουργείο Εξωτερικών ζήτησε επίσημη των διαδικασιών από το Συμβούλιο Ιθαγένειας σε σχέση με τα κτήματα των Αλβανών της Ελλάδας.¹⁹⁵⁰ Τον Απρίλιο του 1933 η ελληνική κυβέρνηση αναγνώρισε *«πάντες τους εν Ηπείρω διαμένοντας μουσουλμάνους ως μη ανταλλαξιμους»* και συνιστούσε στις αρμόδιες αρχές να μεριμνήσουν όπως εξασφαλισθεί στο εξής *«η ανενόχλητος παραμονή εν Ελλάδι των περιών πρόκειται προσώπων και η υπ' αυτών ελευθέρα διάθεσις των ανηκουσών εις αυτούς περιουσιών»*.¹⁹⁵¹ Το ζήτημα της ιθαγένειας συνδεόταν στενά με το ζήτημα των κτημάτων, δεδομένου ότι οι ιδιοκτήτες για να λάβουν αποζημιώσεις για τα καταληφθέντα κτήματα έπρεπε να διαθέτουν πιστοποιητικό ιθαγένειας. Έως τα μέσα του 1935, είχε ικανοποιηθεί μεγάλος αριθμός Τσάμηδων, εντούτοις η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού, με τη δικτατορία του Μεταξά το 1936, θα παγώσει κάθε διαδικασία σε σχέση με τα κτήματα των Τσάμηδων.¹⁹⁵²

Το ζήτημα των κτημάτων των Τσάμηδων της Ηπείρου αποτέλεσε μόνιμο αγκάθι των ελληνοαλβανικών σχέσεων με ευρύτερες συνέπειες.¹⁹⁵³ Οι ρηματικές διακοινώσεις του αλβανικού Υπουργείου Εξωτερικών υπήρξαν αμείωτες σ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, σε σχέση με τις κτηματικές υποθέσεις των Αλβανών της Τσαμουριάς.¹⁹⁵⁴ Η Αλβανία ζήτησε, επίσης, τη βοήθεια της Ιταλίας ώστε να πιέσει την Ελλάδα για τα απαλλοτριωθέντα κτήματα των Τσάμηδων.¹⁹⁵⁵ Η Ελλάδα δεν επιθυμούσε τη μεσολάβηση της Ιταλίας στην επίλυση των ελληνοαλβανικών διαφορών, γνωρίζοντας τις στενές σχέσεις Ρώμης – Τιράνων.¹⁹⁵⁶ Ο αλβανικός τύπος

¹⁹⁴⁵ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/ΙΧ, Έπαρχος Θυαμίδος προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 66, 23/5/1932.

¹⁹⁴⁶ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/ΙΧ, Υπ.Εξ. προς Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 6568, 17/6/1932

¹⁹⁴⁷ Α.Υ.Ε./1934/Β/2/ΙΧ, Μ.Ε.Α.Ε.Π, αρ. πρωτ. 47795, Κων/πολη 24/4/1932.

¹⁹⁴⁸ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/ΙΧ, Μ.Ε.Α.Ε.Π, αρ. πρωτ. 47795, Κων/πολη 24/4/1932.

¹⁹⁴⁹ Μαντά, *ό.π.*, σελ. 76.

¹⁹⁵⁰ Α.Υ.Ε./1934/Β/23/Ε, Υπ.Εξ. προς άπασες τις πρεσβείες, αρ. πρωτ. 857, 5/1/1933.

¹⁹⁵¹ Α.Υ.Ε./1933/Α/21/Ι, Γ.Δ. Ηπείρου προς το Υπουργείο Γεωργίας, αρ. πρωτ. 19148, 21/7/1933.

¹⁹⁵² Μαντά, *ό.π.*, σελ. 83 · Κτιστάκης, *ό.π.*, σελ. 5

¹⁹⁵³ Α.Υ.Ε./1928/66/4, Τηλ. Μελά προς το Υπ.Εξ., *ά.α.π.*, Τίρανα, 13/12/1928.

¹⁹⁵⁴ Α.Υ.Ε./1933/Α/4/Ιε, Υπ.Εξ. προς το Υπουργείο Γεωργίας, αρ. πρωτ. 4750, 10/5/1930.

¹⁹⁵⁵ Α.Υ.Ε./1929/Α/4, Τηλ. Καψάλη προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1708, Ρώμη, 2/9/1929.

¹⁹⁵⁶ Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σελ. 148.

καταφερόταν συνεχώς εναντίον ελληνικής κυβέρνησης για το κτηματικό ζήτημα και ζητούσε αντίποινα σε βάρος της ελληνικής μειονότητας.¹⁹⁵⁷

Μια σημαντική παράμετρος της κωλυσιεργίας, γύρω από το ζήτημα των κτημάτων, ήταν η λήψη περιοριστικών μέτρων σε βάρος της ελληνικής μειονότητας. Ο Μελάς, Έλληνας πρεσβευτής στα Τίρανα, συνέδεε την ομαλή και ανεμπόδιστη εκπαιδευτική δραστηριότητα των ομογενών της Αλβανίας με το ζήτημα των κτημάτων.¹⁹⁵⁸ Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληγε και ο Μιχαλακόπουλος σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο, δεδομένου ότι συσχέτιζε το ζήτημα των αλβανικών κτημάτων στην Ελλάδα με την περιστολή των εκκλησιαστικών και σχολικών δικαιωμάτων των Ελλήνων της Αλβανίας.¹⁹⁵⁹

Μια ακόμα συνέπεια στην καθυστέρηση διευθέτησης του ζητήματος των κτημάτων των Τσάμηδων υπήρξε η επιδείνωση της οικονομικής τους κατάστασης. Σύμφωνα με τον Έπαρχο Παραμυθίας, τον Μάρτιο του 1932 η δεινή οικονομική κατάσταση του μουσουλμανικού πληθυσμού οφειλόταν στην καθυστέρηση διευθέτησης του κτηματικού ζητήματος, δεδομένου ότι οι πληθυσμοί αυτοί στερούνταν επί χρόνια τις περιουσίες τους, συνεπώς δεν είχαν έσοδα.¹⁹⁶⁰ Το ζήτημα των αποζημιώσεων έμεινε σε εκκρεμότητα καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και αποτέλεσε μόνιμη πηγή εντάσεων μεταξύ των δυο κρατών.¹⁹⁶¹

5.9. Μεταναστευτικό ρεύμα προς την Τουρκία

Ενώ, λοιπόν, οι μουσουλμάνοι αλβανικής καταγωγής εξαιρέθηκαν της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής, εντούτοις, άρχισε να παρατηρείται μεταναστευτικό ρεύμα μουσουλμάνων από τις περιοχές της Τσαμουριάς προς την Τουρκία. Σε έκθεση της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου αναφερόταν ότι η μεγάλη πλειονότητα των κατοίκων της Τσαμουριάς επιθυμούσε να μεταναστεύσει στην Τουρκία. Για τον σκοπό αυτό κινούνταν προς εκποίηση της ακίνητης περιουσίας τους. Με βάση το ίδιο έγγραφο, η κυβέρνηση Ζαΐμη (1927) δεν έλαβε καμία πολιτική απόφαση σχετικά με την αναχώρηση των μουσουλμάνων της Ηπείρου. Συνεπώς, «*εματαιώθη η αναχώρησις των μουσουλμάνων της Τσαμουργιάς*». Το γεγονός ότι οι πρόκριτοι επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν, θα προκαλούσε μετανάστευση και του απλού λαού.¹⁹⁶²

Τον Απρίλιο του 1929 ο Έπαρχος Θυαμίδος ανέφερε ότι οι μουσουλμάνοι της Τσαμουριάς επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν στην Τουρκία, αλλά η τελευταία δεν τους δεχόταν.¹⁹⁶³ Έναν χρόνο μετά, η ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1930 αναπτέρωσε τις ελπίδες των Τσάμηδων. Πίστεψαν ότι υπήρχε πιθανότητα η Τουρκία

¹⁹⁵⁷ Α.Υ.Ε./1933/Α/4/Ι/ε, Πρεσβεία Τιράνων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 794, 14/4/1932.

¹⁹⁵⁸ Α.Υ.Ε./1931/Α/4/1, Προξενείο Κορυτσάς προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 16, 14/1/1931.

¹⁹⁵⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 339, Επιστολή Μιχαλακόπουλου προς τον Βενιζέλο, Γενεύη 26/9/1930.

¹⁹⁶⁰ Α.Υ.Ε./1935/Α/4/9/1, Έπαρχος Παραμυθίας προς τη Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 12, 13/2/1932.

¹⁹⁶¹ Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες...*, σελ. 252.

¹⁹⁶² Α.Υ.Ε./1931/Β/2/VII, Επαρχία Θυαμίδος προς τη Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 61, 10/8/1931.

¹⁹⁶³ Α.Υ.Ε./1929/Α/21/Ι, Έπαρχος Θυαμίδος προς τη Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 30, 1/4/1929

να άρει την απαγόρευση μετανάστευσης.¹⁹⁶⁴ Από την πλευρά της, η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν επιθυμούσε επίσημη ανάμιξη στο ζήτημα, ώστε να μην φανεί ότι προκαλούσε το μεταναστευτικό ρεύμα. Εντούτοις, διέκειτο θετικά σε μια ενδεχόμενη φυγή των Τσάμηδων προς την Τουρκία, δηλώνοντας ότι «*ως γνωστόν ύψιστον έχομεν συμφέρον ν' απαλλαγόμεν την εν Ηπείρω παρουσίας των Μουσουλμάνων*».¹⁹⁶⁵ Ωστόσο, ο προϋπολογισμός δεν μπορούσε να επιβαρυνθεί περαιτέρω, όσον αφορά την εξαγορά από το κράτος των περιουσιών όσων επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν. Για τον λόγο αυτό το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών πρότεινε τα εξής: α) να μην πραγματοποιηθεί άμεσα η αγορά των κτημάτων των μουσουλμάνων και β) η εξαγορά να γίνει από την Αγροτική Τράπεζα και με τρόπο μυστικό.¹⁹⁶⁶

Η κυβέρνηση Βενιζέλου τον Δεκέμβριο του 1931, αποφάσισε να διευκολύνει την «*εκ Τσαμουριάς αναχώρησις των μουσουλμάνων εφ' όσον πρόκειται να εγκατασταθώσι μονίμως εις την χώραν δι' ην θα μετανάστευον οικογενειακώς*».¹⁹⁶⁷ Ένα χρόνο μετά, τον Ιανουάριο του 1932, αποφασίστηκε η μη αναγραφή της φράσης «*άνευ επιστροφής*» στα διαβατήρια των μουσουλμάνων της Ηπείρου, ώστε αυτά να εγκρίνονται από το τουρκικό προξενείο στον Πειραιά, διότι σε διαφορετική περίπτωση «*το Τουρκικό Προξενείον αρνείται την θεώρησιν διαβατηρίων μετά τοιαύτης μνείας*».¹⁹⁶⁸ Ήταν, λοιπόν, σαφές ότι «*όλαι δε αι υπηρεσίαι μας, ιδία η Επαρχία και η Χωροφυλακή Φιλιατών και Ηγουμενίτης, εργάζονται συστηματικώς προς ενίσχυσιν της κινήσεως ταύτης*».¹⁹⁶⁹

Αρχές του 1932 υπήρχε έντονη δραστηριότητα γύρω από το ζήτημα της μετανάστευσης, ενώ οι τοπικές αρχές της Ηπείρου πίεζαν την κυβέρνηση Βενιζέλου να διευκολύνει τη φυγή των Τσάμηδων προς την Τουρκία.¹⁹⁷⁰ Η κυβέρνηση δεν μπορούσε να παρέμβει απροκάλυπτα για το ζήτημα των διαβατηρίων στην τουρκική πρεσβεία, ωστόσο σύμφωνα με την άποψη του Υπουργείου Εξωτερικών «*επιβάλλεται όπως διευκολυνθή η εξ Ελλάδος αναχώρησις των[...]*».¹⁹⁷¹ Από τον Σεπτέμβριο του 1931 μέχρι τέλους Ιουλίου του 1932 αναχώρησαν, από την επαρχία Παραμυθίας, 28 οικογένειες Τσάμηδων για την Τουρκία.¹⁹⁷² Τον Ιούλιο του 1932 από την Επαρχία Φιλιατών αναχώρησαν οικειοθελώς 17 οικογένειες Τσάμηδων για την Τουρκία και για την Αλβανία μόνο μια.¹⁹⁷³ Συνεπώς, το μεταναστευτικό ρεύμα κινήθηκε προς την Τουρκία, την οποία έβρισκε περισσότερο δελεαστική ως τόπο εγκατάστασης, σε σχέση με την Αλβανία.

¹⁹⁶⁴ Α.Υ.Ε./1932/Α/21/Ι, Έπαρχος Θυαμίδος προς τη Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 38, 5/7/1930.

¹⁹⁶⁵ Α.Υ.Ε./1931/Β/2/VIΙ, Υπ.Εξ. προς την Αγροτική Τράπεζα, αρ. πρωτ. 9813, 25/7/1931.

¹⁹⁶⁶ Ο.π.,

¹⁹⁶⁷ Α.Υ.Ε./1935/Α/21/Ι, Έπαρχος Θυαμίδος προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 120, 30/9/1932.

¹⁹⁶⁸ Α.Υ.Ε./1935/Α/21/Ι, Υπ.Εξ. προς το Υπ.Εσελ., αρ. πρωτ. 4097, 1/2/1932.

¹⁹⁶⁹ Α.Υ.Ε./1935/Α/21/Ι, Έπαρχος Θυαμίδος προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 120, 30/9/1932.

¹⁹⁷⁰ Α.Υ.Ε./1935/Α/21/Ι, Επαρχία Παραμυθίας προς τη Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 14, 2/2/1932.

¹⁹⁷¹ Α.Υ.Ε./1932/Β/2/ΙΧ, Υπ.Εξ. προς Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 3590/Α/21/Ι, 4/4/1932.

¹⁹⁷² Α.Υ.Ε./1932/Β/2/VIΙ, Υπ.Εξ. προς Γ.Δ. Ηπείρου, αρ. πρωτ. 8603/Α/21/Ι, 25/9/1932.

¹⁹⁷³ Α.Υ.Ε./1935/Α/21/Ι, Τμήμα Μειονοτήτων προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 9203, 14/7/1932.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Η βενιζελική μειονοτική πολιτική της περιόδου 1928 - 1932

Την περίοδο του Μεσοπολέμου, τα δικαιώματα των μειονοτήτων βρέθηκαν στο επίκεντρο της διεθνούς πολιτικής. Συνεχείς ήταν οι διαμαρτυρίες - καταγγελίες των απανταχού μειονοτήτων της Ευρώπης για καταπάτηση των δικαιωμάτων τους από τα κράτη που τις φιλοξενούσαν. Τα μειονοτικά ζητήματα μονοπωλούσαν τις συζητήσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ενώ η σημασία που τους δίνονταν ήταν υπέρ το δέον. Την ίδια περίοδο, οι μειονότητες έζησαν το δικό τους εθνικισμό, ανάλογο μ' αυτόν που έζησαν τα έθνη - κράτη, τον 19^ο αιώνα. Η φράση «εθνική μειονότητα» απαντάται πολύ συχνά στα επίσημα κείμενα, πράγμα που δεν το συναντάμε νωρίτερα. Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι η Ευρώπη του Μεσοπολέμου ζούσε στον αστερισμό των εθνικών μειονοτήτων.

Κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, το μειονοτικό φαινόμενο λειτούργησε ως εργαλείο άσκησης εξωτερικής πολιτικής, ιδιαίτερα για τα κράτη που διέθεταν μειονοτικούς πληθυσμούς σε γειτονικά εδάφη. Σχετικά με αυτό, η εφημερίδα «Χρόνος» του Λονδίνου τον Ιούνιο του 1928, ανέφερε ότι «αι εν Ευρώπη μειονότητες, περί τα 30 εκατομμύρια άτομα, αποτελούν μια διαρκή πηγήν αναβρασμού, [...]».¹⁹⁷⁴ Επομένως, οι μειονότητες αποτέλεσαν εφελκυστικό εργαλείο άσκησης αναθεωρητικής πολιτικής με σκοπό την ανατροπή του υφιστάμενου status quo. Χαρακτηριστικό παράδειγμα κράτους, το οποίο δρούσε με βάση την παραπάνω θέση, ήταν η Βουλγαρία, η οποία ως δυσαρεστημένη από τον εδαφικό διακανονισμό των συνθηκών που τερμάτισαν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εξαπέλυσε, μέσω της ΚτΕ, πολυάριθμες επιθέσεις σε γειτονικά κράτη που φιλοξενούσαν σλαβόφωνους, των οποίων διεκδικούσε την πατρότητα.¹⁹⁷⁵

Η Κοινωνία των Εθνών, εν τω μέσω της «μειονοτικής θύελλας» του Μεσοπολέμου, δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στον ρόλο της.¹⁹⁷⁶ «Από μακρού χρόνου εξέπεσεν εις την συνείδησιν των λαών», ενώ οι ατέρμονες συνεδριάσεις των θεσμικών οργάνων της, τις περισσότερες φορές, δεν κατέληγαν πουθενά.¹⁹⁷⁷ Δεν διέθετε, επίσης, την απαραίτητη πολιτική δύναμη για να επιβάλλει τις θέσεις της, ενώ η στάση που κρατούσε έναντι των μειονοτικών ζητημάτων, σχετιζόταν με τα ευρύτερα γεωπολιτικά συμφέροντα των κρατών - μελών.¹⁹⁷⁸

Τα ελληνικά ζητήματα που θα απασχολήσουν την ΚτΕ, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αφορούσαν κυρίως τους σλαβόφωνους και τους Τσάμηδες της ελληνικής επικράτειας. Οι σλαβόφωνοι, υποκινούμενοι από τη Βουλγαρία και οι

¹⁹⁷⁴ Α.Υ.Ε./72/3/2, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2737, 22/6/1928 · Καθημερινή, 4/5/1929, ¹⁹⁷⁵ Καθημερινή, 2/3/1929, 27/9/1930, 5/11/1931.

¹⁹⁷⁶ Α.Υ.Ε./72/3/4, Γ.Τ. Θεσ/νίκης προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3961, 7/9/1928. βλ. Διβάνη, *ό.π.*, σελ. 41-51, σελ. 371-375. Επίσης, Barros. *Office without power : Secretary-General Sir Eric Drummond, 1919-1933*, 1979.

¹⁹⁷⁷ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΙΘ΄ της 23/10/1934, σελ. 269. Βλ. επίσης, *Εφημερίς Συζητήσεων της Γερουσίας*, συνεδρίαση 34^η της 10/2/1930, σελ. 612.

¹⁹⁷⁸ Στεφανίδης, *Ο τελευταίος ευρωπαϊκός αιώνας-διπλωματία και πολιτική των δυνάμεων 1871-1945*, 2003, σελ. 93-97.

Τσάμηδες, πιεζόμενοι από την Αλβανία, κατήγγειλαν την Ελλάδα για παραβιάσεις των μειονοτικών τους δικαιωμάτων. Αξίζει να σημειωθεί ότι καμία καταγγελία δεν έφτασε στα όργανα της ΚτΕ, προερχόμενη από τη μουσουλμανική μειονότητα Δυτικής Θράκης.¹⁹⁷⁹

Η κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία ανέλαβε τα ηνία της χώρας το χρονικό διάστημα 1928 – 1932, άσκησε μια μειονοτική πολιτική, της οποίας τα βασικά χαρακτηριστικά διαφοροποιούνταν σε σχέση με τη βενιζελική μειονοτική πολιτική των αρχών της δεκαετίας του 1910. Κατ' αρχάς, σε επίπεδο ΚτΕ, η ελληνική πλευρά υποστήριζε την επέκταση του μειονοτικού δικαίου, υπό τον όρο αυτή να είναι γενική.¹⁹⁸⁰ Στο τέταρτο συνέδριο των συλλόγων της ΚτΕ τον Αύγουστο του 1928, η Ελλάδα φάνηκε αντίθετη με τη διεύρυνση των μειονοτικών δικαιωμάτων, ενώ ζήτησε την υπαγωγή στο μηχανισμό της ΚτΕ, όσων κρατών βρίσκονταν εκτός της δικαιοδοσίας της.¹⁹⁸¹ Εμμέσως πλην σαφώς, αναφέρονταν σε γειτονικά κράτη, τα οποία φιλοξενούσαν ελληνικές μειονότητες και δεν υπάγονταν στο καθεστώς της (βλ. Τουρκία).¹⁹⁸²

Ένα δεύτερο στοιχείο της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής της περιόδου 1928 – 1932, ήταν η προσήλωση στο γράμμα των μειονοτικών συνθηκών. Η σημαντικότερη πολιτική κίνηση του Βενιζέλου προς την κατεύθυνση της εφαρμογής των μειονοτικών συνθηκών υπήρξε η ίδρυση Τμήματος Μειονοτήτων. Με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Βενιζέλο το 1928, δρομολογήθηκε η ίδρυση Τμήματος Μειονοτήτων, ως τμήμα του πολιτικού γραφείου του Πρωθυπουργού.¹⁹⁸³ Τη θέση του Γενικού Επιθεωρητή Μειονοτήτων κατέλαβε ο Κωνσταντίνος Στυλιανόπουλος. Με τον νόμο, *Περί ιδρύσεως θέσεως επιθεωρητού των εθνικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειοψηφιών*, η κυβέρνηση Βενιζέλου προέβη σ' ένα ακόμα προοδευτικό βήμα σε σχέση με την αντιμετώπιση των μειονοτικών ζητημάτων. Ο ρόλος του Επιθεωρητή Μειονοτήτων συνίστατο στο να επιβλέπει την πιστή εφαρμογή των διατάξεων περί προστασίας των μειονοτήτων.¹⁹⁸⁴ Από το 1926 ο Βενιζέλος ζητούσε τη δημιουργία ενός κατάλληλου διοικητικού οργάνου – μιας διεύθυνσης προστασίας των μειονοτήτων, απευθείας εξαρτώμενη από τον Πρωθυπουργό – ώστε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της διοικητικής ανεπάρκειας, εν σχέσει με την τήρηση των μειονοτικών υποχρεώσεων της χώρας.¹⁹⁸⁵ Είναι γεγονός, ότι η ρευστή πολιτική

¹⁹⁷⁹ Διβάνη, «Οι επιπτώσεις του συστήματος μειονοτικής προστασίας της ΚΤΕ στην Ελλάδα: Η οπτική του Υπουργείου Εξωτερικών» στο συλλογικό τόμο: *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα, Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών* (επιμ. Κωνστ. Τσιτσελίκης – Δημ. Χριστόπουλος), 1997 σελ. 177, 179, 182-183.

¹⁹⁸⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 339, Επιστολή Μιχαλακόπουλου προς τον Βενιζέλο, Γενεύη 20/9/1930.

¹⁹⁸¹ Α.Υ.Ε./1928/72/3/3, Υπ.Εξ. προς τον κ. Ανδρεάδη, Αθήνα, 1/10/1928 · *Ελεύθερον Βήμα*, 8/9/1928.

¹⁹⁸² Ο.π.,

¹⁹⁸³ Το 1924, είχε προταθεί από τον Γ. Ρούσσο, υπουργό των Εξωτερικών, η ίδρυση Γραφείου Μειονοτήτων στη Θεσσαλονίκη, για τα δικαιώματα της σλαβόφωνης μειονότητας της Μακεδονίας, στο πλαίσιο της εφαρμογής του Πρωτοκόλλου Πολίτη – Καλφώφ (Ίδρυση τμήματος εκπαιδευτικής ξενόφωνων στο Υπουργείο Παιδείας). Μιχαηλίδης, «Μειονοτικές ευαισθησίες και εκπαιδευτικά προβλήματα: Η περίπτωση του Abecedar» στο συλλογικό τόμο: *Γλώσσες, αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, (επιμ. Κωνστ. Τσιτσελίκης), 1999, σελ. 121-122.

¹⁹⁸⁴ Ν. 4125/1929. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Τεύχος Α', αρ. φ. 134α, 4/4/1929. Επίσης, Α.Υ.Ε./1935/Α/4/9/1, Τμήμα Μειονοτήτων Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού προς Έπαρχο Θυαμίδος, αρ. πρωτ. 9202, 14/7/1932.

¹⁹⁸⁵ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 371, Επιστολή Θ. Αγνίδη προς τον Βενιζέλο, Γενεύη 11/2/1926.

κατάσταση των Βαλκανίων αρχές της δεκαετίας του 1920, δεν επέτρεψε την άμεση εφαρμογή των μειονοτικών συμβάσεων, που είχε υπογράψει η χώρα, το προηγούμενο χρονικό διάστημα.¹⁹⁸⁶ Η ίδρυση του παραπάνω τμήματος προκάλεσε τις θετικές αντιδράσεις των θεσμικών οργάνων της ΚτΕ. Ο Έρικ Ντράμοντ, Γενικός Γραμματέας της ΚτΕ, σε υπόμνημά του προς τον Έλληνα αντιπρόσωπο στην ΚτΕ, Αθανάσιο Αγνίδη, εξέφραζε την ικανοποίηση του για τη δημιουργία του εν λόγω τμήματος, ενώ θεωρούσε ότι η απόφαση Βενιζέλου αποτελούσε θετικό βήμα προς την κατεύθυνση της εφαρμογής των μειονοτικών συνθηκών.¹⁹⁸⁷

Ωστόσο, η δημιουργία του Τμήματος Μειονοτήτων προκάλεσε τη δυσαρέσκεια κύκλων του Υπουργείου Εξωτερικών, το οποίο μέχρι τότε ασκούσε τη μειονοτική πολιτική της κυβέρνησης. Οι ανταλλαγίσεις επιστολές Βενιζέλου – Μιχαλακόπουλου τον Νοέμβριο του 1930, αποκάλυπταν μια υποβόσκουσα διαφωνία για τις αρμοδιότητες της κάθε πλευράς. Στην επιστολή του, ο Μιχαλακόπουλος ανέφερε ότι τα ζητήματα μειονοτήτων άπτονταν της δικαιοδοσίας περισσότερων του ενός υπουργείου, συνεπώς η συγκέντρωσή τους υπό τη δικαιοδοσία του Προέδρου της Κυβέρνησης θεωρούνταν κατά τον ίδιο, επιβεβλημένη και ορθή. Μολαταύτα, ευθύνη για το ζήτημα των μειονοτήτων είχε και το Υπουργείο Εξωτερικών έναντι της ΚτΕ. Επομένως, ο Μιχαλακόπουλος ζητούσε τον συντονισμό αλλά και τη συνεργασία των υπηρεσιών του υπουργείου με το Τμήμα των Μειονοτήτων, ώστε «να εξονυχίζονται τα ζητήματα από όλες τας πλευρά των».¹⁹⁸⁸

Ο Βενιζέλος, σχετικά με την εποπτεία της εφαρμογής των μειονοτικών διατάξεων από τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, απάντησε στον Μιχαλακόπουλο ότι η μεταβίβαση των δικαιοδοσιών έγινε διότι

«επείθην ότι μεταξύ εμού και των υπηρεσιών του Υπουργείου Εξωτερικών, την εποχήν τουλάχιστον εκείνην, δεν υπήρχεν απόλυτος ταυτότης αντιλήψεων και ήθελα συγκεντρών εις χείρας μου την εξουσίαν ταύτην να είμαι βέβαιος ότι αι αντιλήψεις μου θα εύρισκον ακωλύτως την εφαρμογήν των επί του σημείου τούτου»,

ενώ ως επιπλέον λόγο της συγκεκριμένης πολιτικής απόφασης ανέφερε ότι

*«έπρεπε να επιβληθώ εις τας διαφόρους αρχάς στρατιωτικής, αστυνομικής, διοικητικής εν γένει δια να τηρήται απέναντι των μειονοψηφιών συμπεριφορά απόλυτος σύμφωνος με τας ανειλημμένας διεθνείς υποχρεώσεις και μη δημιουργούνται ως εκ τούτου προστριβαί με την Κ.Ε.»*¹⁹⁸⁹

Ο Βενιζέλος υπήρξε αποφασισμένος να εκπληρώσει στο ακέραιο τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας έναντι των μειονοτήτων. Μολαταύτα, το παραπάνω απόσπασμα αποκάλυπτε ορισμένες αλήθειες σχετικά με την ασκούμενη μειονοτική πολιτική. Πρώτον, υπήρχε δυσαρέσκεια στους κύκλους του Υπουργείου Εξωτερικών για την αφαίρεση των αρμοδιοτήτων, των σχετικών με τα θέματα των μειονοτήτων.

¹⁹⁸⁶ Τούντα - Φεργάδη, *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες...*, ό.π., σελ. 41.

¹⁹⁸⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 334, Υπόμνημα του Ε. Drummond προς τον Θ. Αγνίδη, Λονδίνο 22/2/1929.

¹⁹⁸⁸ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 337, Επιστολή Μιχαλακόπουλου προς τον Βενιζέλο, 12/11/1930.

¹⁹⁸⁹ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 283, Επιστολή Βενιζέλου προς τον Μιχαλακόπουλο, Αθήνα, 13/11/1930.

Δεύτερον, ο Βενιζέλος προχώρησε στην ίδρυση του παραπάνω τμήματος διότι είχε αμφιβολίες για την ασκούμενη μειονοτική πολιτική. Θεωρούσε ότι τα διάφορα επίπεδα της ελληνικής διοίκησης (συνήθως σώματα ασφαλείας) παρέκκλιναν από την επίσημη κυβερνητική πολιτική και αντιμετώπιζαν τα μειονοτικά ζητήματα κατά το δοκούν. Η διαπίστωση αυτή δεν αποτελούσε χαρακτηριστικό γνώρισμα της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, αλλά εμφανίστηκε αμέσως μετά την εδαφική επέκταση των Βαλκανικών Πολέμων. Η παρέκκλιση των τοπικών διοικητικών, στρατιωτικών και αστυνομικών αρχών από την επίσημη βενιζελική μειονοτική πολιτική αποτελούσε απόρροια της διαφορετικής αντίληψης των επιπέδων της διοίκησης απέναντι στο μειονοτικό φαινόμενο.¹⁹⁹⁰

Όσον αφορά το πώς αντιλαμβάνονταν η κυβέρνηση Βενιζέλου, το μειονοτικό φαινόμενο, την περίοδο 1928 – 1932, αρκεί να δούμε τον λόγο του Υπουργού των Εξωτερικών, Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, στη Βουλή τον Φεβρουάριο του 1930. Κατά τα λεγόμενά του, η εκάστοτε μειονότητα δεν αποτελούσε ιδιαίτερη προνομιούχα τάξη, η οποία είχε τη δυνατότητα να επικαλείται *«την βοήθειαν ξένης κυβερνήσεως, ως είπομεν της ομογενούς κυβερνήσεως, δυναμένην να εισάγη την Κυβέρνησιν της χώρας της μειονότητος ενώπιον οιοσεί ανωτάτου δικαστηρίου, του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών»*.¹⁹⁹¹ Η Ελλάδα, σύμφωνα με τον Έλληνα Υπουργό των Εξωτερικών, στόχευε στη *«φυσική»*, όπως τη χαρακτήριζε, αφομοίωση των μειονοτήτων.¹⁹⁹² Δεν υπήρχε πολιτική βούληση από ελληνικής πλευράς για καλλιέργεια μειονοτικής κουλτούρας, αν δεν το επιθυμούσε η ίδια η μειονότητα. Το ελληνικό κράτος δεν επρόκειτο να επιβάλει σε κανέναν υπήκοο του, το καθεστώς του μειονοτικού.¹⁹⁹³

Με βάση τον Μιχαλακόπουλο, το πνεύμα της ΚτΕ δεν προέβλεπε ωμή ανάμιξη στα εσωτερικά των κρατών – μελών, ενώ η διεθνής κοινότητα *«επανειλημμένως ανεγνώρισεν ότι η Ελλάς καθόσον αφορά το ζήτημα των μειονοτήτων δεν δύναται ούτε το παραπάν να κατηγορηθή ως πράξασα τινα αντικείμενα προς τα διεθνώς συμπεφωνημένα»*.¹⁹⁹⁴ Ακόμη, μόνο μέσω της αποκατάστασης ομαλών και φιλικών σχέσεων μεταξύ των γειτονικών κρατών, μπορούσε να παύσει η αντίληψη ότι η υπόθεση των μειονοτήτων ηδύνατο να λειτουργήσει ως μοχλός πίεσης *«δια του οποίου θα δυνηθήτε ευχερέστερον να ανατινάξητε τας συνθήκας»*. Συν τοις άλλοις, δεν ήταν δυνατό οι μειονότητες να χρησιμοποιούνται ως ένα έρεισμα, *«δια του οποίου καλλιεργούνται και υποθάλλονται εδαφικά βλέψεις και κατακτήσεις»*.¹⁹⁹⁵ Τέλος, σύμφωνα με τον Μιχαλακόπουλο, τα κείμενα των συνθηκών δεν αναφέρονταν στην υποχρέωση των κρατών να διατηρήσουν την εθνική συνείδηση των μειονοτήτων, μιλούσαν όμως για γλωσσικές, θρησκευτικές ή φυλετικές μειονότητες, χωρίς καμία αναφορά στην εθνική συνείδηση αυτών.¹⁹⁹⁶

¹⁹⁹⁰ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 58, Σημείωμα του Υπουργείου των Εξωτερικών προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, 16/10/1930.

¹⁹⁹¹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 34^η της 10/2/1930, σελ. 617.

¹⁹⁹² Ο.π., σελ. 616, 618

¹⁹⁹³ Ο.π., σελ. 618.

¹⁹⁹⁴ Ο.π., σελ. 619.

¹⁹⁹⁵ Ο.π., σελ. 619. *Ελεύθερον Βήμα*, 11/10/1930 · *Καθημερινή*, 29/1/1932.

¹⁹⁹⁶ Ο.π., σελ. 617.

Μια άκρως ενδιαφέρουσα πτυχή της αντίληψης του Βενιζέλου για τη μεσοπολεμική Ελλάδα, η οποία όμως σχετιζόταν με τον τρόπο αντιμετώπισης του μειονοτικού φαινομένου, ήταν η θέση ότι ο πληθυσμός της Ελλάδας μετά το 1923, απέκτησε σε μεγάλο βαθμό εθνική ομοιογένεια. Σε δήλωσή του το 1932, διαβάζουμε τα εξής: «το σημερινόν ελληνικόν κράτος είνε το μεγαλύτερον και ομοιογενέστερον εθνικόν κράτος που εγνώρισε ποτέ η ιστορία του Ελληνισμού. Αι ξένα μειονότητες αποτελούν ποσοστόν του πληθυσμού ασήμαντον».¹⁹⁹⁷ Ως εκ τούτου, το ζήτημα των μειονοτήτων δεν είχε τόση μεγάλη σημασία για την κυβέρνηση Βενιζέλου την περίοδο 1928-1932. Αυτό δεν σήμαινε, όμως, ότι η χώρα θα παρέκκλινε από την εφαρμογή των μειονοτικών διατάξεων, όπως αυτές απέρρεαν από το Διεθνές Δίκαιο και τις συμβάσεις που είχε υπογράψει το προηγούμενο διάστημα.

Στο πλαίσιο της ενίσχυσης της εθνικής συνοχής και ομοιογένειας, η κυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε στην ψήφιση ορισμένων νόμων όπως για παράδειγμα, ο Ν. 4862, βάσει του οποίου, απαγορεύτηκε η φοίτηση μαθητών, Ελλήνων υπηκόων, δημοτικού σχολείου σε ξένα σχολεία.¹⁹⁹⁸ Η φοίτηση σε ξένα σχολεία, δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, επιτρεπόταν μόνο αφού προσκόμιζαν απολυτήριο ελληνικού εξατάξιου δημοτικού σχολείου, ενώ προβλεπόταν το κλείσιμο σχολείων σε περίπτωση ανυπακοής. Ο νόμος, επίσης, προέβλεπε μετεγγραφές των ήδη εγγεγραμμένων σε ξένα σχολεία. Σύμφωνα με τον υπουργό Παιδείας, Γεώργιο Παπανδρέου, η λειτουργία των ξένων σχολείων ήταν «επιζήμιος για την εθνικήν αγωγήν». Οι μαθητές, σύμφωνα με τον ίδιο έπρεπε «να αναπνέουν την ατμόσφαιραν, την ατμόσφαιραν της πατρίδος των[...]», ενώ οι δάσκαλοι έπρεπε να «ανατρέψουν εθνικώς τα τέκνα των[...]».¹⁹⁹⁹

Γενικότερα, το χρονικό διάστημα 1928 – 1932, η μειονοτική πολιτική του Βενιζέλου κινήθηκε προς περισσότερο συντηρητικά πρότυπα, γεγονός που αντικατοπτριζόταν στη μειονοτική, και όχι μόνο, νομοθεσία της περιόδου. Ο Κρητικός πολιτικός, κατά τη διάρκεια της τελευταίας διακυβέρνησής του, αντιμετώπισε με παροικιώδες πείσμα ορισμένα μειονοτικά ζητήματα, όπως για παράδειγμα το ζήτημα των ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων για τους Εβραίους ή το ζήτημα της απαλλοτρίωσης των εβραϊκών νεκροταφείων στη Θεσσαλονίκη. Η συντηρητική στροφή του Βενιζέλου οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο κλίμα της εποχής στο οποίο κυριαρχούσε η οικονομική κρίση, η κοινωνική ανασφάλεια, η ξενοφοβία και η έξαρση του εθνικισμού. Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, οι μειονότητες βρέθηκαν αντιμετώπιες με την κρατική πολιτική της δημιουργίας Ελλήνων πολιτών. Δεν υπήρχαν πια οι σκοπιμότητες της Μεγάλης Ιδέας που επέβαλαν την εφαρμογή μιας φιλελεύθερης μειονοτικής πολιτικής. Από το 1923 και μετά, η κρατική πολιτική κινήθηκε προς την κατεύθυνση της δημιουργίας συνθηκών εθνικής ομοιογένειας. Ο Βενιζέλος έθεσε την απόκτηση ελληνικής εθνικής συνείδησης, ως τη λυδία λίθο της ενσωμάτωσης των μειονοτήτων στην ελληνική

¹⁹⁹⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 292, Ομιλία Βενιζέλου στο γεύμα που δόθηκε προς τιμή του από τους Συνδυασμούς της Ακροπόλεως, 1932.

¹⁹⁹⁸ *Καθημερινή*, 15, 20/9/1930.

¹⁹⁹⁹ *Εφημερίς Συζητήσεων της Γερουσίας*, συνεδρίαση 8^η της 4/12/1930, σελ. 59. *Ο.π.*, συνεδρίαση 13^η της 11/12/1930, σελ. 145 και συνεδρίαση 14^η της 12/12/1930, σελ. 147-180.

κοινωνία (βλ. το παράδειγμα των Εβραίων). Τα παραπάνω αντανακλούσαν μια άκρως συντηρητική στροφή της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής, σε σχέση με τη μειονοτική πολιτική που άσκησε ο Κρητικός πολιτικός την περίοδο 1912 – 1920.

Ωστόσο, η παραπάνω πολιτική δεν αφορούσε τον τρόπο που ο Βενιζέλος αντιμετώπιζε τη μουσουλμανική μειονότητα Δυτικής Θράκης. Η παρουσία της συγκεκριμένης μειονότητας στο ελληνικό έδαφος, αποτελούσε το αντιστάθμισμα της παραμονής της ελληνικής μειονότητας στην Πόλη. Κάθε κίνηση της κυβέρνησης Βενιζέλου, η οποία δυσαρεστούσε τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης, προκαλούσε αυτομάτως αντίποινα της Τουρκίας σε βάρος των Ελλήνων της Πόλης. Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι κάθε μειονότητα διέθετε διαφορετική βαρύτητα για το ελληνικό κράτος. Οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης αποτελούσαν την πολυπληθέστερη και μοναδική, νομικά ανεγνωρισμένη, μειονότητα της ελληνικής επικράτειας. Επομένως, ο Βενιζέλος άσκησε διαφορετική μειονοτική πολιτική έναντι των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, των οποίων τα δικαιώματα προστασίας διεκδικούσε η Τουρκία, σε σχέση με τη μειονοτική πολιτική έναντι των Εβραίων της ελληνικής επικράτειας, οι οποίοι στερούνταν διεθνούς υποστήριξης.

Μια ακόμα γενική αρχή της μειονοτικής πολιτικής του Βενιζέλου, την περίοδο 1928-1932, ήταν η σύνδεση των μειονοτικών ζητημάτων με την κατεύθυνση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Επί παραδείγματι, η προσπάθεια προσέγγισης της Βουλγαρίας από τον Βενιζέλο, προσέκρουσε στην αναθεωρητική πολιτική της Σόφιας, βασικό εργαλείο της οποίας ήταν η πολιτική εκμετάλλευση της σλαβόφωνης μειονότητας της ελληνικής Μακεδονίας. Ο Βενιζέλος, αν και άσκησε, το χρονικό διάστημα 1928 – 1932, μια εξωστρεφή και πολύπλευρη εξωτερική πολιτική, εντούτοις, απέφυγε να προσεγγίσει κράτη όπως η Βουλγαρία και η Αλβανία, τα οποία διεκδικούσαν την πατρότητα μειονοτήτων που διαβιούσαν στο ελληνικό έδαφος. Μοναδική εξαίρεση η προσέγγιση με την Τουρκία, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση, η εξασφάλιση της επιβίωσης της εύρωστης ελληνικής μειονότητας της Πόλης αποτελούσε για τον Κρητικό πολιτικό, εθνική προτεραιότητα.

Ας δούμε, όμως, συνοπτικά πώς αντιμετώπιζε η κυβέρνηση Βενιζέλου την κάθε μια μειονότητα, ξεκινώντας από τη σλαβόφωνη μειονότητα της ελληνικής Μακεδονίας.

Η σλαβόφωνη μειονότητα της Ελλάδας, αποτέλεσε σημείο τριβής ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία.²⁰⁰⁰ Ο Βενιζέλος επιθυμούσε λύση των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων, ωστόσο η βουλγαρική ρητορική σχετικά με την ύπαρξη βουλγαρικής μειονότητας εντός του ελληνικού εδάφους, τον πείραζε κάθε προσπάθεια προσέγγισης.²⁰⁰¹ Η βουλγαρική κυβέρνηση είχε εξασκηθεί στην τακτική υποβολής παραπόνων, σε σχέση με τη σλαβόφωνη μειονότητα της Ελλάδας.²⁰⁰² Προσπάθειες προσέγγισης των δυο κρατών έγιναν και από τρίτα κράτη. Σε γενική έκθεση του Υπουργείου Εξωτερικών για τον μήνα Δεκέμβριο του 1931, γινόταν λόγος ότι η τουρκική κυβέρνηση προσπάθησε να μεσολαβήσει, ώστε να βελτιωθούν

²⁰⁰⁰ Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-1925...*, σελ. 27-56.

²⁰⁰¹ Α.Υ.Ε./1932/Α/6, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1716, 30/5/1932.

²⁰⁰² Α.Υ.Ε./1929/Α/21/Π, Τηλ. Δενδραμή προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 22, Σόφια, 5/1/1929.

οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις, χωρίς όμως αποτέλεσμα.²⁰⁰³ Η Ιταλία, επίσης, ενδιαφερόταν για τη βελτίωση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων, ωστόσο η βουλγαρική επιμονή στα ζητήματα των μειονοτήτων δεν άφηνε πολλά περιθώρια αισιοδοξίας.²⁰⁰⁴ Οι σλαβόφωνοι της ελληνικής Μακεδονίας αποτελούσαν το σημαντικότερο εμπόδιο για την προσέγγιση των δυο κρατών.

Παράλληλα, το συγκρουσιακό κλίμα που καλλιεργούσε ο βουλγαρικός τύπος δεν μπορούσε να προωθήσει καμία βαλκανική συνεννόηση.²⁰⁰⁵ Το σύνθημα «*ελευθέρα και ανεξάρτητος Μακεδονία*» ηχούσε σε κάθε βουλγαρική εκδήλωση με αλυτρωτικό περιεχόμενο.²⁰⁰⁶ Ο εθνικιστικός παροξυσμός κάλυπτε κάθε μετριοπαθή φωνή και κυριαρχούσε στην εσωτερική πολιτική σκηνή της Βουλγαρίας. Ο βουλγαρικός τύπος ασκούσε δριμεία κριτική σε οποιοδήποτε Βούλγαρο πολιτικό παρέκκλινε από το όραμα της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Ελλάδα, Ρουμανία και Γιουγκοσλαβία αποτελούσαν τα κράτη, τα οποία καταπατούσαν τα δικαιώματα των «βουλγαρικών» μειονοτήτων.²⁰⁰⁷ Οι συνεχείς αναφορές του βουλγαρικού τύπου σε «υπόδουλους αδερφούς» δημιουργούσαν αρνητικό προηγούμενο.²⁰⁰⁸ Παράλληλα, η βουλγαρική διπλωματία εκμεταλλευόταν κάθε διεθνές βήμα, για να ανακινεί συνεχώς ζήτημα (καταπιεσμένων) σλαβόφωνων μειονοτήτων.²⁰⁰⁹

Το ελληνικό κράτος δεν αναγνώρισε τους σλαβόφωνους της ελληνικής Μακεδονίας ως εθνική μειονότητα, ούτε καν ως θρησκευτική, διότι έτσι θα έπρεπε να προχωρήσει στην ίδρυση ξεχωριστών εκκλησιών. Οι σλαβόφωνοι, για το ελληνικό κράτος, ήταν γλωσσική μειονότητα.²⁰¹⁰ Ο Βενιζέλος, εξάλλου, δεν προχώρησε στην ίδρυση σλαβόφωνων σχολείων, διότι θα άνοιγε την κερκόπορτα για την εδραίωση της βουλγαρικής προπαγάνδας στο χώρο της ελληνικής Μακεδονίας. Για την κυβέρνηση Βενιζέλου, το ζήτημα των σλαβόφωνων έληξε με τη Σύμβαση του Νείγυ. Ειδικότερα, η ελληνική πλευρά υποστήριζε ότι οι ακραιφνείς βουλγαρίζοντες αποχώρησαν με την εν λόγω σύμβαση, συνεπώς οι παραμένοντες σλαβόφωνοι θεωρούνταν ως σλαβόφωνοι ελληνικής συνείδησης (Πατριαρχικοί).

Για τον Κρητικό πολιτικό, το ζήτημα της ενσωμάτωσης ή ακόμα και της μείωσης των σλαβόφωνων της Μακεδονίας αποτελούσε άμεση πολιτική προτεραιότητα. Η ανησυχία των ελληνικών αρχών εντεινόταν λόγω της παρουσίας των πληθυσμών αυτών πλησίον της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου. Για τον σκοπό αυτό η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν εμπόδισε το ρεύμα μετανάστευσης των σλαβόφωνων. Συν τοις άλλοις, μέχρι το 1927, δεν προβλεπόταν αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας παρά μόνο αν το άτομο εξέφραζε την επιθυμία αυτή ή

²⁰⁰³ Α.Υ.Ε./1932/Α/3/Γ.Ε, Υπ.Εξ. προς Γενικό Προξενείο Κων/πολεως, αρ. πρωτ. 706/Α/3/ΓΕ, 5/1/1932.

²⁰⁰⁴ Α.Υ.Ε./1928/27/1, Τηλ. Μαυρουδή προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1952, Ρώμη, 18/12/1929. Για την εξωτερική πολιτική του Μουσολίνι βλ. Cassels, *Mussolini's early diplomacy*, 1970. Βλ. επίσης, Burgwyn, *Italian foreign policy in the interwar period (1918-1940)*, 1997.

²⁰⁰⁵ Α.Υ.Ε./1932/Α/6/IV/Β, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 362, 1/2/1932.

²⁰⁰⁶ Α.Υ.Ε./1932/Α/6/II, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 3339, 28/9/1932.

²⁰⁰⁷ Α.Υ.Ε./1932/Α/6/IV/Β, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 361, 1/2/1932.

²⁰⁰⁸ Α.Υ.Ε./1932/Α/6/IV/Β, Πρεσβεία Σόφιας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 845, 11/3/1932.

²⁰⁰⁹ Α.Υ.Ε./1932/Α/3/Γ.Ε, Υπ.Εξ. προς Γενικό Προξενείο Κων/πόλεως, αρ. πρωτ. 3361/ΙΒ, 19/3/1932.

²⁰¹⁰ Μιχαηλίδης, «Μειονοτικές ευαισθησίες και εκπαιδευτικά προβλήματα...», ό.π., σελ. 133.

αποκτούσε άλλη ιθαγένεια με παράνομο τρόπο.²⁰¹¹ Ωστόσο, από το 1927 και μετά, η αποχώρηση από το ελληνικό έδαφος συνεπαγόταν τη διαγραφή των μεταναστών από τα τοπικά μητρώα και την αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας.²⁰¹² Όπως είδαμε, τα παραπάνω μέτρα ίσχυσαν κυρίως σε βάρος των σλαβόφωνων της ελληνικής Μακεδονίας αλλά και των βλαχόφωνων που μετανάστευσαν στη Ρουμανία.²⁰¹³ Παράλληλα, πάρθηκαν μέτρα, κυρίως ιδιωτικής πρωτοβουλίας για τη γλωσσική αφομοίωση των σλαβόφωνων. Σημαντικό ρόλο σ' αυτήν την πρωτοβουλία είχε ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων». Η επίσημη κρατική πολιτική «κρυβόταν» πίσω από τις εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες του εν λόγω συλλόγου.

Όσον αφορά τις σχέσεις των σλαβόφωνων με το κόμμα του Βενιζέλου στο Μεσοπόλεμο, οι σλαβόφωνοι ψήφιζαν την αντιβενιζελική παράταξη,²⁰¹⁴ ενώ μια σημαντική μερίδα απ' αυτούς βρισκονταν κοντά στον κομμουνισμό.²⁰¹⁵ Η κομμουνιστική ιδεολογία των σλαβόφωνων σχετιζόταν με την ιδέα της αυτονομίας της Μακεδονίας, γεγονός που ερχόταν σε σύγκρουση με την επίσημη κρατική πολιτική.²⁰¹⁶

Σχετικά με τη μουσουλμανική μειονότητα Δυτικής Θράκης, η ύπαρξή της ήταν στενά συνυφασμένη με τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Η επανεμφάνιση του Βενιζέλου το 1928 στην πολιτική σκηνή σηματοδότησε μια νέα εποχή για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Οι συμφωνίες του 1930 ήρθαν να επιβεβαιώσουν την πολιτική βούληση και των δυο πλευρών, αλλά κυρίως του Βενιζέλου, να αφήσουν στη λήθη το προηγούμενο συγκρουσιακό παρελθόν. Συν τοις άλλοις, η αποδοχή του εδαφικού status quo, όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά τη Λωζάννη, αποτέλεσε τη βάση για την προσέγγιση μεταξύ των δυο κρατών. Αναντίρρητα, το ευρύτερο γεωπολιτικό περιβάλλον (βλ. για παράδειγμα τον αναθεωρητισμό της Βουλγαρίας) ευνοούσε την αναθέρμανση των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Για τον Βενιζέλο, η ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1930 αποτελούσε την κατακλείδα του κεφαλαίου της Λωζάννης και την έναρξη ενός κεφαλαίου εμπιστοσύνης και συνεργασίας μεταξύ των δυο κρατών.

Οι παραπάνω συνθήκες αποτελούσαν απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβίωση της ελληνικής μειονότητας της Πόλης. Σύμφωνα με την άποψη του Κρητικού πολιτικού, ο δρόμος για την οικονομική επιβίωση της ελληνικής μειονότητας περνούσε μέσα από την προσέγγιση με το κεμαλικό κράτος. Συν τοις άλλοις, το τέλμα που είχε δημιουργηθεί από τη διαδικασία ανταλλαγής των πληθυσμών, μπορούσε να λυθεί μόνο με πολιτικές πρωτοβουλίες σε επίπεδο αρχηγών κρατών. Η αμοιβαία απόσβεση των οικονομικών διαφορών, όπως αυτές είχαν προκύψει από την ανταλλαγή των πληθυσμών, έμοιαζε να είναι η μοναδική ρεαλιστική λύση. Ωστόσο, η απόφαση του Βενιζέλου να δεχθεί τον συμψηφισμό των περιουσιών των

²⁰¹¹ Διάταγμα της 12^{ης} Αυγούστου 1927, «Περί κυρώσεως και τροποποιήσεως του από 13/15 Σεπτεμβρίου 1926 ΝΔ Περί τροποποιήσεως διατάξεων του Αστικού Νόμου». Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α', αρ. φ. 171, 13/8/1927. Βλ. επίσης Χριστόπουλος, *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης*., 2012, σελ. 79, 86.

²⁰¹² Χριστόπουλος, *ό.π.*, σελ. 64, 60-69.

²⁰¹³ Carabott, «The Politics of Constructing the Ethnic "Other"...», *ό.π.*, σελ. 154.

²⁰¹⁴ Mavrogordatos, *Stillborn Republic...*, σελ. 249-251. Βλ. επίσης, Ρήγο, *ό.π.*, σελ. 209.

²⁰¹⁵ Πλουμίδης, *ό.π.*, σελ. 29.

²⁰¹⁶ Mavrogordatos, *ό.π.*, σελ. 232-236.

ανταλλαξίμων έπληξε τα συμφέροντα του προσφυγικού κόσμου.²⁰¹⁷ Παρ' όλα αυτά, την πολιτική Βενιζέλου, όσον αφορά την προσέγγιση με την κεμαλική Τουρκία, ακολούθησαν οι επικριτές του, που υπέγραψαν στην Άγκυρα τον Σεπτέμβριο του 1933, το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Εγκάρδιας Συνεννόησης.²⁰¹⁸

Αναφορικά με τη θέση της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης, αυτή, στο πλαίσιο της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1930, συνδεόταν στενά με το καθεστώς της ελληνικής μειονότητας της Πόλης. Σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης, τα δικαιώματα που απολάμβανε η κάθε μειονότητα, στηριζόταν στη βάση της αμοιβαιότητας. Παρ' όλα αυτά, η δυσαναλογία μεταξύ των δυο μειονοτήτων καθιστούσε την ελληνική μειονότητα της Πόλης σημαντικό οικονομικό και πληθυσμιακό μέγεθος, το οποίο, όμως, ανάγκαζε την ελληνική διπλωματία να προβαίνει σε συνεχείς παραχωρήσεις για τη σωτηρία της. Αντιθέτως, η οικονομική σημασία της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης υπήρξε πενιχρή για την Τουρκία καθώς διακατεχόταν από αντικεμαλικά αισθήματα. Επομένως, το αυξημένο ενδιαφέρον της ελληνικής πλευράς για τους ομογενείς της Πόλης υπήρξε η αχίλλειος πτέρνα της, στις διαπραγματεύσεις με την κεμαλική Τουρκία.²⁰¹⁹

Όπως είδαμε, στη Δυτική Θράκη βρήκε καταφύγιο μια μερίδα των φανατικών αντικεμαλικών. Οι συγκεκριμένοι αποτέλεσαν ζήτημα μεταξύ των δυο κρατών, διότι έθεταν εμπόδια στη διείσδυση της κεμαλικής προπαγάνδας στο έδαφος της Δυτικής Θράκης. Τα στελέχη της Γενικής Διοίκησης Θράκης έβλεπαν τους αντικεμαλικούς και ιδιαίτερα τον πρώην Σεΐχ-ουλ -Ισλάμη, ως ανάχωμα στην κεμαλική προπαγάνδα, συνεπώς, δεν επιθυμούσαν να απελαθούν οι συγκεκριμένοι από το ελληνικό έδαφος ή να εκτοπιστούν σε άλλα σημεία της ελληνικής επικράτειας. Εξάλλου, και η μουσουλμανική μειονότητα υπήρξε, σε γενικές γραμμές, αντίθετη με το πνεύμα των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων. Τα περισσότερα μέλη της, οι λεγόμενοι παλαιομουσουλμάνοι, δηλαδή οι συντηρητικοί μουσουλμάνοι, οι οποίοι παρέμειναν προσηλωμένοι στα ήθη και έθιμα της μουσουλμανικής θρησκείας, αντέταξαν ισχυρή αντίσταση στην επιβολή των κεμαλικών νεοτερισμών.

Η συμφωνία της Άγκυρας δημιούργησε νέα δεδομένα στο ζήτημα των αντικεμαλικών. Ο Βενιζέλος, στο βωμό των αγαστών ελληνοτουρκικών σχέσεων, αποφάσισε να απομακρύνει τη συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων από τη Δυτική Θράκη. Συν τω χρόνω, η απομάκρυνσή τους διευκόλυνε την εισαγωγή των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας.

Η ένταση της κεμαλικής προπαγάνδας στο χώρο της Δυτικής Θράκης ανάγκασε τους θρησκευτικούς ηγέτες της μειονότητας, όπως για παράδειγμα τον μουφτή Κομοτηνής, να ζητήσει τη συνδρομή και την προστασία του ελληνικού κράτους. Σε αντίθεση με τη στάση των κατώτερων στελεχών της διοίκησης, που ευνοούσαν τους παλαιομουσουλμάνους, η κυβέρνηση Βενιζέλου κράτησε ουδετερότητα στο ζήτημα της διαμάχης παλαιομουσουλμάνων και κεμαλιστών. Ο Επιθεωρητής Μειονοτήτων, Κωνσταντίνος Στυλιανόπουλος, ο οποίος εκπροσωπούσε την κυβερνητική άποψη,

²⁰¹⁷ *Καθημερινή*, 16/6/1930, 13/10/1930, 5/11/1930.

²⁰¹⁸ Κύρου, *Όνειρα και πραγματικότητα: Χρόνια διπλωματικής ζωής (1923-1953)*, 1972, σελ. 69.

²⁰¹⁹ *Καθημερινή*, 17/5/1929, 22, 26/6/1929, 5/10/1929, 17/12/1930, 14-15/9/1931, 13/12/1931.

πίστευε ότι η ελληνική διοίκηση δεν έπρεπε να λάβει θέση στη συντελούμενη διαμάχη στο εσωτερικό της μουσουλμανικής μειονότητας.

Υπήρχε, όπως και σε πολλά ακόμα ζητήματα, διαφορετική αντίληψη για τα μειονοτικά ζητήματα μεταξύ των ανώτερων και κατώτερων στελεχών της κρατικής διοίκησης. Για παράδειγμα, στο ζήτημα των καταληφθέντων μουσουλμανικών κτημάτων, η Γενική Διοίκηση Θράκης κωλυσιεργούσε στις αποδόσεις των κτημάτων, ενώ η κυβέρνηση Βενιζέλου πίεζε να αποδοθούν τα κτήματα στους δικαιούχους, ώστε να μη δοθούν αφορμές για αντίποινα της Τουρκίας σε βάρος της ελληνικής μειονότητας της Πόλης. Αξίζει να τονιστεί ότι υπήρχε ένας βαθμός απείθειας των κατώτερων στελεχών της διοίκησης σε σχέση με τα μειονοτικά ζητήματα.²⁰²⁰

Όσον αφορά τη συμπεριφορά της ελληνικής διοίκησης έναντι της μουσουλμανικής μειονότητας, αυτή διαφοροποιούνταν ανάλογα με το επίπεδο διοίκησης. Ας σημειωθεί ακόμη ότι υπήρχε ενιαία αντιμετώπιση της μειονότητας, παρά το γεγονός ότι αποτελούνταν από τρία διαφορετικά στοιχεία.²⁰²¹ Το ελληνικό κράτος, είτε επρόκειτο για τα στελέχη της Γενικής Διοίκησης Θράκης είτε για την επίσημη κυβέρνηση, αντιμετώπισε τη μουσουλμανική μειονότητα ως μια ολότητα, παραβλέποντας το γεγονός ότι επρόκειτο για τρεις διαφορετικές μειονότητες (Τουρκογενείς, Πομάκοι, Αθίγγανοι) με κοινό συνδετικό στοιχείο τη μουσουλμανική θρησκεία. Τα στελέχη της τοπικής διοίκησης υπήρξαν λιγότερο φιλελεύθερα έναντι της μειονότητας, διότι αντιμετώπιζαν εκ του σύνεγγυς το μειονοτικό ζήτημα και τις προεκτάσεις του (κεμαλική προπαγάνδα), ενώ θεωρούσαν τους πρόσφυγες ως το στοιχείο εκείνο, το οποίο μπορούσε να ενισχύσει την ελληνικότητα της Δυτικής Θράκης.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου ενδιαφέρθηκε για τις συνθήκες διαβίωσης των μελών της μουσουλμανικής μειονότητας και για το λόγο αυτό μετέβη στη Δυτική Θράκη, για να εξετάσει από κοντά την κατάστασή της, ο Επιθεωρητής Μειονοτήτων, Κωνσταντίνος Στυλιανόπουλος. Σύμφωνα με την άποψη του, οι μουσουλμάνοι ήταν ένας φιλήσυχος και νομοταγής πληθυσμός, ο οποίος όμως δεν έδειχνε σημάδια αφομοίωσης. Αντιθέτως, αποτελούσαν ένα ξένο σώμα στην κοινωνία της Δυτικής Θράκης και ήταν ιδιαίτερα καχύποπτοι απέναντι στην ελληνική διοίκηση. Η κοινωνική περιχαράκωση της μουσουλμανικής μειονότητας εντεινόταν από το γεγονός ότι οι μουσουλμάνοι αγνοούσαν την ελληνική γλώσσα. Πέραν όμως τούτου, ο Στυλιανόπουλος εξέφραζε την άποψη ότι η Ελλάδα έπρεπε να τηρήσει στο ακέραιο τις δεσμεύσεις της έναντι της μουσουλμανικής μειονότητας. Για τον λόγο αυτό πρότεινε την ευθυγράμμιση της ελληνικής νομοθεσίας με το μειονοτικό πλαίσιο της Λωζάννης, κυρίως μέσω διοικητικών και όχι νομοθετικών μέτρων.

Σ' αυτό που συγκλίνουν οι απόψεις, τόσο των στελεχών της τοπικής διοίκησης όσο και του Επιθεωρητή Μειονοτήτων, ήταν το γεγονός ότι χρειαζόταν περισσότερος κρατικός έλεγχος επί των δραστηριοτήτων της μουσουλμανικής μειονότητας. Σύμφωνα με τον Στυλιανόπουλο, το μοντέλο της «*χρηστής και στιβαράς*» διοίκησης έναντι της συγκεκριμένης μειονότητας ήταν αυτό που άρμοζε στην περίπτωση.

²⁰²⁰ Α.Υ.Ε./1927/93/3/1, Εφημερίδα *Γενή Αθήμ* [Νέο Βήμα], 9/5/1927.

²⁰²¹ Ρήγος, *ό.π.*, σελ. 204-205.

Ακόμη, κοινή ήταν η θέση ότι υπήρχε έλλειψη συντονισμού μεταξύ των διαφόρων υπηρεσιών του κράτους, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται κενά στην άσκηση της επίσημης κρατικής πολιτικής έναντι της μειονότητας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της έλλειψης κρατικού ελέγχου επί των δραστηριοτήτων της μειονότητας αποτελούσε η εκπαίδευση των μουσουλμανόπαιδων. Η Γενική Διοίκηση Θράκης, αν και χρηματοδοτούσε τα μουσουλμανικά σχολεία, εντούτοις δεν ασκούσε άμεσο έλεγχο επί της εκπαιδευτικής διαδικασίας, γεγονός που εκμεταλλεύτηκε η κεμαλική προπαγάνδα. Βασικές προτεραιότητες των κεμαλιστών υπήρξαν πρώτον, η τοποθέτηση δασκάλων, εμφορούμενων από νεωτερικές ιδέες, δεύτερον, η εισαγωγή διδακτικών βιβλίων από την Τουρκία, και τρίτον, η αποδοχή του λατινικού αλφαβήτου από τη μειονότητα. Χρειάζεται, επίσης, να σημειωθεί ότι η ελληνική διοίκηση δεν έθεσε εμπόδια στην εκπαίδευση των μουσουλμάνων, γεγονός που αντανακλάται στην αύξηση των μειονοτικών σχολείων μετά το 1923. Τέλος, όσον αφορά το ζήτημα της εκπαίδευσης των μουσουλμάνων, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αξίζει να τονιστεί το γεγονός ότι η εκπαίδευση της μουσουλμανικής μειονότητας οδηγούνταν περισσότερο προς την τουρκοποίηση παρά προς την κατεύθυνση της ενσωμάτωσης. Την ίδια περίοδο, η εκπαίδευση των Ελλήνων της Πόλης βρισκόταν μεταξύ σφύρας και άκμονος.²⁰²²

Η τρίτη μειονότητα, στην οποία θα αναφερθούμε, είναι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Το 1928 ξεκίνησε μια νέα περίοδος ανάμεσα στη κυβέρνηση Βενιζέλου και την εβραϊκή κοινότητα, η οποία διαφοροποιούνταν αισθητά σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, 1912 - 1920. Η αλλαγή της στάσης του Βενιζέλου οφειλόταν σε μια σειρά από γεγονότα της περιόδου 1912-1922, τα οποία δημιούργησαν ψυχρότητα στις σχέσεις του με την εβραϊκή κοινότητα. Αν θέλαμε να τα αριθμήσουμε, θα λέγαμε ότι ήταν, πρώτον, η αντίδραση των Εβραίων στα σχέδια ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης, δεύτερον, η στάση τους στις εκλογές του 1920, τρίτον οι απαιτήσεις τους, όσον αφορά τη διατήρηση της ιδιαίτερης εθνοθησκευτικής τους ταυτότητας και τέταρτον, το ζήτημα της στράτευσης των Εβραίων.²⁰²³

Η υποστήριξη του Βενιζέλου στο ρεύμα του Σιωνισμού, κυρίαρχη τάση στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας, δεν υπήρξε αρκετή για να γεφυρώσει τις διαφορές των δυο πλευρών. Εν τούτοις, η ελληνική κυβέρνηση υποστήριξε ως ένα βαθμό τις δράσεις του Σιωνισμού, όταν αυτές ταυτίζονταν με τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα. Για παράδειγμα, δεν εμπόδισε το μεταναστευτικό ρεύμα προς την Παλαιστίνη διότι πρώτον, ο Βενιζέλος δεν ήθελε να έρθει αντιμέτωπος με τη βρετανική πολιτική στην περιοχή και δεύτερον, διότι αποδυνάμωνε πληθυσμιακά την εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης.

²⁰²² Α.Υ.Ε./1927/93/2/Α, Έκθεση περί του τρόπου λειτουργίας των μουσουλμανικών σχολείων Δυτικής Θράκης, Κομοτηνή, 14/12/1927. Βλ. επίσης, Μαυρομμάτη, «Χριστιανοί πρόσφυγες και μουσουλμάνοι μειονοτικοί στην Ελλάδα: Το ζήτημα της εθνικής ομογενοποίησης και ο ρόλος της εκπαίδευσης» στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών...*, ό.π., σελ. 365-366.

²⁰²³ Pierron, ό.π., σελ. 163

Ωστόσο, ήταν περισσότερα αυτά που χώριζαν τις δυο πλευρές απ' αυτά που τις ένωναν. Η επιλογή των Σιωνιστών να λειτουργούν ως περιχαρακωμένη κοινότητα στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους προξενούσε ανησυχία και καχυποψία στην κυβέρνηση Βενιζέλου. Εξάλλου, οι Σιωνιστές απέκλειαν οποιαδήποτε συζήτηση περί αφομοίωσης ή ενσωμάτωσης της εβραϊκής κοινότητας. Αντιθέτως, ο Κρητικός πολιτικός με κινήσεις, όπως η απαγόρευση φοίτησης σε ξένες σχολές (Ν. 4862) ή με τη δημιουργία κρατικών εβραϊκών σχολών, επεδίωκε τη σταδιακή ενσωμάτωση των Εβραίων στην ελληνική κοινωνία. Ακόμη, οι απόψεις των σιωνιστών, σχετικά με την κατεύθυνση της εβραϊκής παιδείας, δεν ταυτίζονταν με τις απόψεις των ελληνικών αρχών που επεδίωκαν τη γνωριμία των εβραϊοπαιδών με την ελληνική γλώσσα.

Η στροφή προς μια πολιτική ενσωμάτωσης των Εβραίων της Θεσσαλονίκης αποδεικνύεται και από τον Ν. 4837/1930, «*Περί τροποποίησης και συμπληρώσεως του Ν. 2456/1920, περί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων*». Η κυβέρνηση Βενιζέλου, με τον νόμο αυτόν, αναγνώρισε στους Εβραίους, μη Έλληνες υπηκόους, το δικαίωμα του εκλέγειν, όχι όμως και του εκλέγεσθαι, στις αρχαιρεσίες για την ανάδειξη των θεσμικών οργάνων της εβραϊκής κοινότητας. Συνεπώς, επεδίωκε να εξοβελίσει την επιρροή των Εβραίων του εξωτερικού, οι οποίοι, τα προηγούμενα χρόνια, επηρέαζαν σε σημαντικό βαθμό τις αποφάσεις της εβραϊκής κοινότητας. Ακόμη, σύμφωνα με τον ίδιο νόμο, ο αρχираββίνος και οι ραββίνοι της εβραϊκής κοινότητας επιβάλλονταν να είναι Έλληνες υπήκοοι. Η σημασία της συγκεκριμένης διάταξης ήταν ιδιαίτερα σημαντική, δεδομένου ότι ο αρχираββίνος Θεσσαλονίκης λειτουργούσε ως ο βασικός μεσολαβητής της εβραϊκής κοινότητας με την εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση.

Από τα περισσότερο αρνητικά γεγονότα για την εικόνα της κυβέρνησης Βενιζέλου την τετραετία 1928 - 1932, υπήρξε ο εμπρησμός του συνοικισμού Κάμπελ τον Ιούνιο του 1931. Τα αιματηρά γεγονότα που έλαβαν χώρα δυσφήμισαν την εικόνα της Ελλάδας στο εξωτερικό και στιγμάτισαν την ελληνική κυβέρνηση. Αν και ο Έλληνας Πρωθυπουργός καταδίκασε με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο τα όσα συνέβησαν, εντούτοις, οι συγκρούσεις έθεσαν εν αμφιβόλω το δημόσιο αίσθημα ασφάλειας. Ένα άλλο γεγονός που θεωρήθηκε ότι προσέβαλε τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Εβραίων ήταν η απαλλοτρίωση μέρους παλαιού εβραϊκού νεκροταφείου για τις ανάγκες της ανέγερσης προσφυγικού συνοικισμού. Η απόφαση αυτή της κυβέρνησης Βενιζέλου προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στο εσωτερικό της εβραϊκής κοινότητας, αντιδράσεις, οι οποίες έφτασαν μέχρι τις διεθνείς εβραϊκές οργανώσεις.

Εκεί, όμως, που τα ζητήματα, μεταξύ ελληνικής Πολιτείας και εβραϊκής κοινότητας, έλαβαν επικίνδυνη κατεύθυνση, ήταν όταν σ' αυτά ενεπλάκη ο τύπος της Θεσσαλονίκης. Η δυναμική του τύπου, και κυρίως η εμπρηστική αρθρογραφία της εφημερίδας *Μακεδονία*, υπήρξε τέτοια που έφερε μεγάλο μερίδιο ευθύνης για το αντισημιτικό κλίμα που καλλιεργήθηκε την περίοδο του Μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη. Η σύγκρουση μεταξύ της *Μακεδονίας* και του εβραϊκού τύπου της πόλης ξεπέρασε τα όρια της δημοσιογραφικής πάλης και συνετέλεσε στη δημιουργία αρνητικών παραστάσεων ανάμεσα σε χριστιανούς και Εβραίους. Ο τύπος ενίσχυσε, το ήδη υπάρχον και στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου, ρεύμα ξενοφοβίας έναντι των

Εβραίων.²⁰²⁴ Η κυβέρνηση Βενιζέλου προσπάθησε να θέσει όρια στην αρθρογραφία του τύπου, εντούτοις, οι παρατηρήσεις των ελληνικών αρχών έπεφταν στο κενό.

Από τα ζητήματα που δημιουργήσαν ψυχρότητα στις σχέσεις του Κρητικού πολιτικού με την εβραϊκή κοινότητα, ήταν και το ζήτημα των εκλογικών καταλόγων. Η συνέχιση της εφαρμογής των χωριστών εκλογικών καταλόγων για την εβραϊκή κοινότητα από τη κυβέρνησή του, προκάλεσε τις σφοδρές αντιδράσεις των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Ο Βενιζέλος πίστευε ότι η ύπαρξη των ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων ήταν αναγκαία, μέχρι την ολοκληρωτική αφομοίωση των εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων, εφόσον οι περισσότεροι απ' αυτούς, μολονότι Έλληνες πολίτες, δεν είχαν ακόμη αποκτήσει ελληνική συνείδηση. Επιπροσθέτως, η ύπαρξη ιδιαίτερων εκλογικών καταλόγων για τους Εβραίους προβλεπόταν από τις μειονοτικές συνθήκες.²⁰²⁵ Κατά την άποψή του, η συμπαγής ψήφος τους επηρέαζε το εκλογικό αποτέλεσμα μιας περιφέρειας με διπλάσιο πληθυσμό. Δεν μπορούσε, λοιπόν, σύμφωνα με τον ίδιο, 60.000 ψηφοφόροι να επηρεάζουν την εκλογή 20 βουλευτών. Το ζήτημα των εκλογικών καταλόγων οδήγησε τις σχέσεις Βενιζέλου – εβραϊκής κοινότητας στα άκρα. Συνοψίζοντας, τους κατηγόρησε για έλλειψη πατριωτισμού, αντιπάθεια προς το κόμμα των Φιλελευθέρων και κραυγαλέα ανάμειξη στην πολιτική ζωή της χώρας. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι την κατηγορία της έλλειψης πατριωτισμού, την διατύπωσε τόσο απερίφραστα όσο για καμία άλλη μειονότητα.

Η στάση του Βενιζέλου έναντι της εβραϊκής κοινότητας δεν θύμιζε σε τίποτα τις αβρότητες και τις εκατέρωθεν φιλοφρονήσεις του περιόδου 1912-1913. Ο Κρητικός πολιτικός επιθυμούσε να επιβληθεί, με μια σειρά από πεισματώδεις πολιτικές αποφάσεις στην εβραϊκή κοινότητα, η οποία είχε την τάση να μην αντιλαμβάνεται ότι τα δεδομένα είχαν αλλάξει άρδην, σε σχέση με την περίοδο της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό. Ο Βενιζέλος της περιόδου 1928 – 1932, δεν θύμιζε σε πολλά τον ίδιο άνθρωπο της περιόδου 1912-1920. Αν την περίοδο 1912 – 1920 είχε ανάγκη τη συναίνεση των μειονοτήτων για την πραγματοποίηση των εθνικών οραμάτων, το 1928 η Μεγάλη Ιδέα έχει εκπνεύσει και τη θέση της είχε πάρει η ανάγκη για εσωτερική ανασυγκρότηση και εθνική ομοιογένεια. Ειδικά, το ζήτημα της εθνικής ομοιογένειας του ελληνικού κράτους, αποτέλεσε μια από τις βασικές συνιστώσες της ανασυγκρότησής του. Από την άλλη πλευρά, οι σιωνιστές διατρέωναν την ανάγκη οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης να ζήσουν ως εθνική μειονότητα στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους ή να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη.

Ο Κρητικός πολιτικός είχε αντιληφθεί, εξάλλου, ότι οι μειονότητες, μηδενός εξαιρουμένου των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, δεν αποτελούσαν εκλογική πελατεία του κόμματος των Φιλελευθέρων. Από τις εκλογές του 1932 και μετά, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων επαναλάμβανε σ' όλους τους τόνους ότι οι Εβραίοι βρίσκονταν προσκολλημένοι στο κόμμα της αντιπολίτευσης. Αρνητικές, επίσης, εντυπώσεις δημιουργούσε στον Βενιζέλο η ιδεολογική ταύτιση μιας σημαντικής μερίδας των Εβραίων με το σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό. Μετά το 1932, το πολιτικό διαζύγιο

²⁰²⁴ Almog, *Nationalism & Antisemitism in modern Europe 1815-1945*, σελ. 147.

²⁰²⁵ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 302, Σημείωμα του Βενιζέλου σχετικά με το καθεστώς των μειονοτήτων. Βλ. επίσης, *Ελεύθερον Βήμα*, 30/6/1933.

του Βενιζέλου με την εβραϊκή κοινότητα ήταν οριστικό και αμετάκλητο, δεδομένου ότι οι σχέσεις των δυο πλευρών θα εκτραχυνθούν σε τέτοιο βαθμό που δεν υπήρχε πιθανότητα αναθέρμανσης.

Τέλη της δεκαετίας του 1920 η εβραϊκή κοινότητα συνέχιζε να συμπεριφέρεται όπως και την περίοδο 1912-1920, δηλαδή δεν αισθανόταν μειονότητα. Ορισμένα μέλη της, κυρίως Σιωνιστές, ανέπτυξαν δράση στο εξωτερικό, συμμετέχοντας σε διεθνή εβραϊκά συνέδρια, στα οποία κατήγγειλαν την Ελλάδα για μια σειρά από ζητήματα που άπτονταν της μειονοτικής προστασίας. Το αποτέλεσμα ήταν η καλλιέργεια κλίματος δυσaréσκειας και καχυποψίας για τον ρόλο των Εβραίων στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας.

Χρειάζεται, επίσης, να επισημανθεί ότι οι ιθύνοντες της εβραϊκής κοινότητας, ο αρχιραββίνος και ο πρόεδρος της κοινότητας, επισήμως, κρατούσαν αποστάσεις από ενέργειες που είχαν ως στόχο να δυσφημήσουν την ελληνική διοίκηση. Μπορεί να εξέφραζαν παράπονα για μια σειρά από ζητήματα που αφορούσαν τις σχέσεις εβραϊκής κοινότητας – ελληνικού κράτους, αλλά σπάνια έφτασαν στο σημείο να συγκρουστούν ανοικτά με την ελληνική κυβέρνηση. Ειδικά, ο ρόλος του αρχιραββίνου, ως μεσάζοντα της εβραϊκής κοινότητας με την ελληνική Πολιτεία ήταν καταλυτικός για τις σχέσεις των δυο πλευρών.

Ωστόσο, η κενωθείσα θέση του αρχιραββίνου Θεσσαλονίκης από το 1927, θα συντελέσει στο να χαθεί ένας σημαντικός διάυλος επικοινωνίας μεταξύ των δυο πλευρών. Η ελληνική κυβέρνηση δεν μπορούσε να ασκήσει ισχυρή παρεμβατική επιρροή στον πρόεδρο της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, δεδομένου ότι οι Σιωνιστές κρατούσαν τα ηνία της εξουσίας στο εσωτερικό της μειονότητας και ήταν γνωστές οι απόψεις τους, σε σχέση με την προοπτική της ενσωμάτωσης.

Μολαταύτα, οι εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου άρχισαν να επιλέγουν τη σταδιακή ενσωμάτωση, διατηρώντας πάντα τον ιδιαίτερο θρησκευτικό τους χαρακτήρα. Ιδιαίτερη σημασία για τη σταδιακή ενσωμάτωση της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης διαδραμάτισε η επιδείνωση των οικονομικών της. Η εβραϊκή κοινότητα δεν ξεπέρασε ποτέ τα πλήγματα του 1917, όσον αφορά την καταστροφή της κοινοτικής της περιουσίας. Όπως είδαμε, όλο και περισσότερο εξαρτάτο από το κράτος, για να καλύψει τα ελλείμματα του προϋπολογισμού της, δεδομένου ότι οι κοινοτικοί πόροι δεν έφταναν να καλύψουν τις εκπαιδευτικές, φιλανθρωπικές και άλλες ανάγκες της κοινότητας. Η αύξηση της κρατικής επιχορήγησης, την οποία διακαώς επιθυμούσαν οι ιθύνοντες της κοινότητας, συνεπαγόταν την απώλεια της οικονομικής της ανεξαρτησίας. Η ίδια στήριζε την τάση της, να εμφανίζεται ως προνομιούχα κοινότητα και όχι ως μειονότητα, στην οικονομική δύναμη που διέθετε τα προηγούμενα χρόνια. Η απώλεια αυτής, συνεπαγόταν την εκθρόνισή της από εύπορη τάξη στο καθεστώς της μειονοτικής ομάδας.

Το επιχείρημα αυτό ενισχύεται και από τις απόψεις των Σιωνιστών, οι οποίοι ανησυχούσαν για το γεγονός ότι οι εβραϊκές κοινότητες της Ελλάδας άρχισαν να εμφανίζουν σημάδια ενσωμάτωσης και για τον λόγο αυτό προσπαθούσαν να δημιουργήσουν μια Ένωση των Εβραϊκών Κοινοτήτων της Ελλάδας, ως ανάχωμα σ' αυτό το ενδεχόμενο. Επίσης, τα βλέμματα των ταγών της εβραϊκής κοινότητας ήταν

στραμμένα στην Παλαιστίνη. Εν ολίγοις, δεν τους ενδιέφερε τόσο πολύ η ενδυνάμωση της εβραϊκής κοινότητας Θεσσαλονίκης, όσο η δημιουργία της Εθνικής Εστίας στην Παλαιστίνη. Συνεπώς, η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης άρχισε να φθίνει και παράλληλα να οδηγείται στη μειονοτικοποίηση.

Όσον αφορά την ύπαρξη της μειονότητας των Τσάμηδων, σύμφωνα με τον Αλέξη Κύρου, η Ελλάδα στη Λωζάννη έλαβε θέση *«υποδεεστέρου έναντι της μικράς και αυθάδους Αλβανίας»*, με αποτέλεσμα εκ του μηδενός να δημιουργηθεί αλβανική μειονότητα εντός της ελληνικής επικράτειας.²⁰²⁶ Οι ελληνικές κυβερνήσεις από το 1923 έως το 1928 προσπάθησαν να ανατρέψουν το τετελεσμένο, ερμηνεύοντας κυρίως μονοδιάστατα το κριτήριο της ανταλλαξιμότητας ή μη των μουσουλμάνων της Ηπείρου (εθνική καταγωγή), γενομένης της δήλωσης του Κακλαμάνου το 1923, αλλά η Ελλάδα είχε δεσμευτεί ενώπιον της διεθνούς κοινότητας, με αποτέλεσμα να μην είναι εύκολη η ανατροπή της ελληνικής δήλωσης.

Η συγκεκριμένη, λοιπόν, πληθυσμιακή ομάδα εξαιρέθηκε της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής και παρέμεινε εντός της ελληνικής επικράτειας. Με αφετηρία το 1923, η Αλβανία, αλλά και η Ιταλία, ανέλαβαν έναν ρόλο προστάτη των μουσουλμάνων Τσάμηδων της Ηπείρου. Η δράση της αλβανικής προπαγάνδας, εντός του ελληνικού εδάφους, είχε τους εξής στόχους: α) την παραπομπή των τοπικών ζητημάτων των μουσουλμάνων της Τσαμουριάς σε Διεθνή Μικτή Επιτροπή, με την ελπίδα ότι θα δικαιώνονταν ορισμένα από τα παράπονά τους και θα αναλάμβανε η ΚτΕ την προστασία τους, β) τη δυσφήμιση της Ελλάδας στα όργανα της ΚτΕ, ως χώρας που δεν σεβόταν τη διαφορετικότητα και καταπίεζε με διάφορα διοικητικά μέτρα τους Τσάμηδες, γ) την εμφάνιση της ίδιας (Αλβανία) ως προστάτιδα των Τσάμηδων, δ) την άρση των αντιθέσεων μεταξύ των μουσουλμάνων της Τσαμουριάς, ώστε να εκλείψει το τουρκόφιλο ρεύμα εντός της μειονότητας, ε) τη δημιουργία αλβανικής εθνικής συνείδησης, μέσω της πνευματικής προσέγγισης (διατήρηση της γλώσσας και του αλβανικού εθνικού φρονήματος και αποστολή παιδιών της μειονότητας σε εθνικά αλβανικά οικοτροφεία) με την «μητέρα» Αλβανία και στ) τη δημιουργία δίαυλων επικοινωνίας με τη μειονότητα, μέσω κυρίως των προξενικών αρχών της Αλβανίας αλλά και μελών της μειονότητας που επιθυμούσαν να καταστούν διαπρύσιοι κήρυκες του αλβανικού αλυτρωτισμού.

Κάπως έτσι, λοιπόν, παγιώθηκε η εργαλειακή χρησιμοποίηση των Τσάμηδων από την αλβανική πλευρά. Σύμφωνα με τις τοπικές αρχές, *«φαίνεται ότι το νεαρών αλβανικών κράτος θέλει να έχη εγγύς των συνόρων του ένα τμήμα γειτονικών προς το οποίον να ημπορή να κατευθύνη τας βλέψεις των εθνικιστικών κύκλων του νεαρωτάτου βασιλείου»*.²⁰²⁷

Παρά τις προσπάθειες της κυβέρνησης Βενιζέλου να δώσει λύσεις σε χρονίζοντα προβλήματα, η κατάσταση των Τσάμηδων δεν βελτιώθηκε αισθητά. Η οικονομική και κοινωνική τους θέση παρέμεινε πολύ άσχημη, ενώ η διαδικασία ενσωμάτωσης είχε αποφέρει ελάχιστα.²⁰²⁸ Ενδεικτικό ήταν το γεγονός ότι τον Δεκέμβριο του 1934, οι Τσάμηδες της Ηπείρου προσέφυγαν στην ΚτΕ, κατηγορώντας την Ελλάδα για μια

²⁰²⁶ Κύρου, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Αθήνα, 1984, σελ. 73.

²⁰²⁷ Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β./173/φάκ. 104, Γ.Δ. Ηπείρου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 27, 19/1/1929.

²⁰²⁸ Μαντά, *ό.π.*, σελ. 83-84.

σειρά από περιοριστικά μέτρα που εφάρμοζε εναντίον τους.²⁰²⁹ Τα όργανα της ΚτΕ δικαίωσαν την ελληνική πλευρά, ζήτησαν όμως από την Ελλάδα να εφαρμόσει, έναντι των Τσάμηδων, τις διατάξεις των μειονοτικών συνθηκών που αφορούσαν εκπαιδευτικά ζητήματα.²⁰³⁰

Όσον αφορά, τη στάση των ελληνικών αρχών έναντι της μειονότητας και των προβλημάτων που αντιμετώπισε, αυτή διαφοροποιούνταν ανάλογα με το επίπεδο της διοίκησης. Το αμφίβολο εθνικό αίσθημα των Τσάμηδων δημιουργούσε υποψίες στην ελληνική διοίκηση είτε επρόκειτο για τα κατώτερα στελέχη της διοίκησης είτε για την κεντρική εξουσία. Η διοίκηση, σε επίπεδο Γενικής Διοίκησης Ηπείρου και τοπικών επάρχων συνιστούσε να χτυπηθεί αμείλικτα η αλβανική προπαγάνδα και να ενθαρρυνθεί το μεταναστευτικό κύμα προς την Τουρκία, ώστε να απαλλαγεί μια εθνικά ευαίσθητη περιοχή από την παρουσία μιας αμφιλεγόμενης ως προς τα εθνικά της αισθήματα, μειονότητα. Οι εκθέσεις, επίσης, των τοπικών αρχών τόνιζαν την ανάγκη για τη χάραξη μιας ενιαίας κρατικής πολιτικής έναντι της μειονότητας των Τσάμηδων. Κάθε διοικητική βαθμίδα του κρατικού μηχανισμού ασκούσε «ιδία» μειονοτική πολιτική, ενώ η έλλειψη συντονισμού μεταξύ των κρατικών υπηρεσιών αποτελούσε την αχίλλειο πτέρνα της ελληνικής διοίκησης.

Η διοίκηση, σε επίπεδο κυβέρνησης, επεδίωξε να δώσει λύσεις και στο ζήτημα των κτημάτων με τις νομοθετικές πρωτοβουλίες που έλαβε αλλά και στο ζήτημα των συνθηκών διαβίωσης της μειονότητας, με συχνές αποστολές στην Ήπειρο υψηλόβαθμων αξιωματούχων (Βλ. Στυλιανόπουλος), με σκοπό να καταγράψουν τις ανάγκες και τα προβλήματα των κατοίκων. Βέβαια, η ανυπαρξία κρατικών υποδομών στην περιφέρεια της Ηπείρου υπονόμει οποιαδήποτε προσπάθεια βελτίωσης της ποιότητας ζωής των κατοίκων. Η κεντρική κυβέρνηση συμεριζόταν σε αρκετά ζητήματα τις απόψεις της τοπικής διοίκησης, όπως για παράδειγμα για το μεταναστευτικό ρεύμα, αλλά είχε διαφορετική μεθοδολογία όσον αφορά την αντιμετώπισή τους. Λόγου χάριν, οι τοπικές αρχές ζητούσαν την αποκάλυπτη υποστήριξη της κυβέρνησης, για να ωθήσουν τους Τσάμηδες προς τη μετανάστευση. Από την άλλη, η κυβέρνηση ενθάρρυνε «αθορύβως», λόγω του διεθνούς αντίκτυπου, το κύμα μετανάστευσης των Τσάμηδων προς την Τουρκία ή την Αλβανία.

Το κυριότερο, όμως, ήταν ότι η κυβέρνηση Βενιζέλου ανταποκρίθηκε στο αίτημα των τοπικών αρχών για την άσκηση μιας συγκροτημένης πολιτικής έναντι των Τσάμηδων. Η παροχή καθεστώτος ισοπολιτείας στα μέλη της μειονότητας θα λειτουργούσε ως αντίβαρο στην αλβανική προπαγάνδα, ενώ οι κατά τόπους υπηρεσίες του κράτους έπρεπε «*απαρεγκλίτως να συμμορφώνται*» στις διαταγές του κέντρου. Η πολιτική του Βενιζέλου, έναντι των Τσάμηδων, τερματίστηκε το 1936, όπου το καθεστώς Μεταξά, με μια σειρά από περιοριστικά μέτρα σε βάρος της μειονότητας, εξάλειψε τα όποια θετικά αποτελέσματα της διακυβέρνησης Βενιζέλου. Επί παραδείγματι, με τον Α.Ν. 735/1937 του Μεταξά επιβλήθηκε η υποχρεωτική απαλλοτρίωση των περιουσιών των Τσάμηδων.²⁰³¹

²⁰²⁹ Α.Υ.Ε./1935/Α/4/9/1, Αναφορά των μουσουλμάνων της Τσαμουραγιάς προς τη ΚτΕ, 30/10/1934.

²⁰³⁰ Μαντά, *ό.π.*, σελ. 84.

²⁰³¹ Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες...*, σελ. 145.

Τελευταία μειονοτική ομάδα που θα μας απασχολήσει είναι η βλαχόφωνη μειονότητα και πιο συγκεκριμένα οι ρουμανίζοντες βλαχόφωνοι. Οι κύκλοι των ρουμανιζόντων, καθ' όλη την περίοδο της τελευταίας διακυβέρνησης Βενιζέλου, έδωσαν τη «μάχη του σχολείου» στην προσπάθειά τους να επεκτείνουν την επιρροή τους στο εσωτερικό της βλαχόφωνης μειονότητας. Ωστόσο, οι φωνές τους δεν είχαν την ίδια ένταση σε σχέση με το παρελθόν. Το μεταναστευτικό ρεύμα των προηγούμενων ετών (1925-1926), ο τυχοδιωκτισμός των ρουμανιζόντων,²⁰³² η απουσία σημαντικών πληθυσμιακών ερεισμάτων αλλά και τα εσωτερικά μειονοτικά προβλήματα της Ρουμανίας, αποδυνάμωσαν αισθητά τη δυναμική του ρουμανισμού στον ελλαδικό χώρο.²⁰³³ Επιπροσθέτως, τα υπέρτερα εθνικά συμφέροντα των δυο χωρών και η κοινή τους αντίληψη για το μεταπολεμικό μειονοτικό καθεστώς δεν επισκιάστηκαν από την προσπάθεια των ρουμανιζόντων να δημιουργήσουν κλίμα αναταραχής στις ελληνορουμανικές σχέσεις.²⁰³⁴

Η εφημερίδα *Μακεδονία*, στο φύλλο της 12/10/1928 έγραφε με μια δόση υπερβολής, ότι «δεν υπάρχει πλέον ρουμανική προπαγάνδα».²⁰³⁵ Πράγματι, μια σειρά από γεγονότα επιβεβαιώνουν την υποχώρηση της ρουμανικής προπαγάνδας. Για παράδειγμα, το 1930 καταργήθηκε το γενικό προξενείο της Ρουμανίας στα Ιωάννινα.²⁰³⁶ Η πραγματική αιτία της κατάργησης του Γενικού Προξενείου οφειλόταν στη συρρίκνωση των ρουμανιζόντων στην περιοχή της Ηπείρου. Μην ξεχνάμε ότι η Ήπειρος και τμήμα της Δυτικής Μακεδονίας (Γρεβενά) υπήρξαν οι βασικοί πυρήνες των κουτσοβλαχικών πληθυσμών.

Το 1930 οι ρουμανίζοντες της βλαχόφωνης μειονότητας δεν αποτελούσαν πια παράγοντα υπονόμησης της εθνικής κυριαρχίας. Στις αρχές του ίδιου έτους, ο αριθμός των ρουμανιζόντων της Μακεδονίας και της Ηπείρου, σύμφωνα με έκθεση της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, ανερχόταν σε 1.600 οικογένειες ή 8.000 άτομα, ενώ διέθεταν 32 σχολεία και 10 εκκλησίες.²⁰³⁷ Ο αριθμός αυτός δεν ήταν δυνατόν, σύμφωνα με τις ελληνικές αρχές, να αποτελέσει κίνδυνο για τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα. Εν ολίγοις, ήταν αρκετά μικρός για να απειλήσει την εθνική ομοιογένεια, έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά το 1922.

Μολαταύτα, οποιαδήποτε «*ψυχρά στάσις*» της Ελλάδας έναντι των ρουμανιζόντων στο έδαφός της είχε συνέπειες για τους Έλληνες της Ρουμανίας.²⁰³⁸ Η ύπαρξη και ευημερία των Ελλήνων της Ρουμανίας ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τη θέση των ρουμανιζόντων της Ελλάδας. Η εκδήλωση αντιποίνων σε βάρος των ομογενών της

²⁰³² Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση του Αλκιβιάδη Διαμάντη. Α.Υ.Ε./1932/Α/2/Π, Διοίκηση Χωροφυλακής Γρεβενών προς τη Διοίκηση Χωροφυλακής Κοζάνης, αρ. πρωτ. 27/5/4, 7/3/1929. Επίσης, Έξαρχος, *Αυτοί είναι οι Βλάχοι*, σελ. 316-320 και Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες...*, σελ. 124-125.

²⁰³³ Α.Υ.Ε./1930/Α/7, Πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 2481, 12/12/1930.

²⁰³⁴ Βλ. την υπόθεση του στρατιώτη Μπουσουλέγκα βλ. Α.Φ.Δ./1/36/36.3, Α.Δ.Χ.Μ. προς το Αρχηγείο της Χωροφυλακής, αρ. πρωτ. 41/7/32, 30/11/1932. Βλ. επίσης, *Εστία*, 4/11/1932 · *Καθημερινή*, 14/11/1932. Διβάνη, *ό.π.*, σελ. 113.

²⁰³⁵ *Μακεδονία*, 12/10/1928.

²⁰³⁶ Α.Υ.Ε./1930/Α/21/ΙΙα, Τηλ. Καλεύρα προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 345, Ιωάννινα, 2/12/1930.

²⁰³⁷ Α.Υ.Ε./1930/Α/21/ΙΙα, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 258, 14/1/1930.

²⁰³⁸ Α.Υ.Ε./1929/2/Π, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Β' και Γ' Σώμα Στρατού και Χ Μεραρχία, αρ. πρωτ. 9700, 19/2/1927. Επίσης, Διβάνη, *ό.π.*, σελ. 125-129.

Ρουμανίας αποτελούσε έναν από τους βασικούς λόγους της ανεκτικής πολιτικής της κυβέρνησης Βενιζέλου έναντι των ρουμανιζόντων.²⁰³⁹

Ωστόσο, ο τρόπος που αντιμετώπισε κάθε επίπεδο της ελληνικής διοίκησης το ζήτημα της ρουμανικής προπαγάνδας διέφερε. Ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας, Στυλιανός Γονατάς, υπήρξε περισσότερο αποφασιστικός όσον αφορά τα μέτρα αντιμετώπισης της.²⁰⁴⁰ Αντιθέτως, η ελληνική κυβέρνηση αντιμετώπισε τα μειονοτικά ζητήματα με περισσότερη διπλωματία.²⁰⁴¹ Με αφορμή τη δράση των καθηγητών της ρουμανικής εμπορικής σχολής Θεσσαλονίκης, το Υπουργείο Εξωτερικών διατύπωνε τη θέση ότι έπρεπε να αποφευχθεί η δημιουργία της εντύπωσης ότι οι ελληνικές αρχές διέκειντο δυσμενώς προς τις ρουμανικές σχολές, συνεπώς, έπρεπε να μη ληφθούν μέτρα αλλά να παρακολουθούνται οι ενέργειες τους.²⁰⁴²

Για τον Βενιζέλο, οι ρουμανίζοντες της Ελλάδας, το χρονικό διάστημα 1928-1932, δεν αποτελούσαν πια σημαντική μειονοτική ομάδα. Πληθυσμιακά είχαν υποστεί σημαντικές μειώσεις από το κύμα μετανάστευσης, ενώ και η δραστηριότητά τους είχε υποχωρήσει λόγω των μειονοτικών προβλημάτων που αντιμετώπισε η Ρουμανία. Η κυβέρνηση με προσεκτικά βήματα, για να μην προκαλέσει την επέμβαση της ΚτΕ, προσπάθησε να θέσει φραγμούς στη ρουμανική προπαγάνδα. Επί παραδείγματι, δεν εμπόδισε το ρεύμα μετανάστευσης που εκδηλώθηκε, αλλά το ενίσχυσε «σιωπηρώς». Παράλληλα, προσπάθησε να χαλιναγωγήσει τη ρουμανική προπαγάνδα που ασκούνταν στα βλαχόφωνα σχολεία, μέσω του ελέγχου της υπηκοότητας των δασκάλων, ενώ αύξησε και τις ώρες διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου θεωρούσε ότι είχε προβεί στις μέγιστες δυνατές παραχωρήσεις προς τους ρουμανίζοντες, συνεπώς, κάθε νέα απαίτηση της Ρουμανίας, δεν υπήρχε περίπτωση να ικανοποιηθεί. Σχετικά με τα προνόμια που προέβλεπε η συμφωνία Βενιζέλου – Μαγιορέσκου το 1913 για τους βλαχόφωνους της Ελλάδας, αυτά είχαν αναθεωρηθεί από τη Συνθήκη περί Μειονοτήτων του 1920, συνεπώς, δεν υπήρχε πια ζήτημα ιδιαίτερων προνομίων για αυτούς.

²⁰³⁹ Α.Υ.Ε./1931/Α/21/IIIα, Πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 1103, 28/7/1930.

²⁰⁴⁰ Α.Υ.Ε./1931/Α/21/III, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 249, 4/5/1931. Α.Υ.Ε./1932/Α/21/III, Αίτηση Κουτσοβλάχων επαρχίας Κόνιτσας προς το Υπ.Εξ., Δίστατο 20/1/1932.

²⁰⁴¹ Α.Υ.Ε./1931/Α/21/IIIα, Γ.Δ. Μακεδονίας προς το Υπ.Εξ., αρ. πρωτ. 7101, 15/1/1931.

²⁰⁴² Α.Υ.Ε./1931/Α/21/IIIα, Υπ.Εξ. προς Υπ. των Εσωτερικών, αρ. πρωτ. 3953, 27/3/1931.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΜΕΛΕΤΗΣ

Η μειονοτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου αποτέλεσε μια σημαντική πτυχή του πολιτικού του έργου. Καθ' όλη τη διάρκεια της πολιτικής του σταδιοδρομίας, από την Κρητική Πολιτεία μέχρι την τελευταία ολοκληρωμένη πρωθυπουργία του 1928 – 1932, ο Βενιζέλος βρέθηκε αντιμέτωπος με ένα πλήθος από πολιτικά ζητήματα, στα οποία οι μειονότητες κατείχαν πρωτεύουσα θέση. Η πολιτική φύση των μειονοτικών ζητημάτων οδήγησε τον Βενιζέλο να αναγάγει το ρόλο των μειονοτήτων σε σημαντική παράμετρο κάθε εδαφικής επέκτασης της Ελλάδας, από το 1910 έως το 1920.

Από την Κρήτη, όπου ξεκίνησε την πολιτική του πορεία, διατράνωσε σ' όλους τους τόνους ότι οι μειονότητες και δη η μουσουλμανική, έπρεπε να τύχουν ιδιαίτερης συμπεριφοράς, αν ήθελε η Ελλάδα να πετύχει τους εθνικούς της στόχους. Για τον Κρητικό πολιτικό, η πολιτική εφαρμογή της Μεγάλης Ιδέας συνεπαγόταν «Μεγάλη Ευαισθησία» έναντι των μειονοτικών ομάδων που κατοικούσαν στις προς ενσωμάτωση περιοχές. Για τον σκοπό αυτό, προώθησε μια διευρυμένη αντίληψη γύρω από την έννοια του Έλληνα, προσπαθώντας να ανοίξει δίαυλους επικοινωνίας με τους αλλογενείς και αλλόθρησκους πληθυσμούς.

Ο θρησκευτικός φιλελευθερισμός του Βενιζέλου αποτέλεσε ουσιαστικό εργαλείο στην προσπάθεια προσέγγισης αλλόθρησκων μειονοτήτων. Ο ίδιος είχε γεννηθεί Οθωμανός υπήκοος, συνεπώς είχε έρθει σε επαφή με τον μουσουλμανικό κόσμο και γνώριζε τη *διανοητικότητα* των μουσουλμάνων. Εν ολίγοις, γνώριζε τον ιδιαίτερο τρόπο σκέψης και δράσης της μουσουλμανικής κοινότητας.

Ο Βενιζέλος της Κρητικής Πολιτείας είχε αντιληφθεί ότι το όραμα της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα περνούσε μέσα από τις μουσουλμανικές συνοικίες. Πίστευε ότι η Ένωση αποτελούσε μια μακροχρόνια και σταδιακή διαδικασία, κατά την οποία οι χριστιανοί έπρεπε να αποδείξουν ότι ήταν ικανοί, πρώτον, να αφήσουν στη λήθη το πρότερο αιματηρό παρελθόν μεταξύ των δυο θρησκευτικών κοινοτήτων, και δεύτερον, να σεβαστούν τα αναγνωρισμένα από τους Ευρωπαίους, δικαιώματα των μουσουλμάνων του νησιού. Επομένως, η πολιτικά προοδευτική και θρησκευτικά φιλελεύθερη πολιτική των χριστιανών θα έκρινε σε μεγάλο βαθμό το μέλλον της Κρητικής Πολιτείας.

Ο Βενιζέλος, πριν ακόμα αναλάβει τη θέση του Συμβούλου Δικαιοσύνης της Κρητικής Πολιτείας, κινήθηκε προς την κατεύθυνση της θεσμικής κατοχύρωσης των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων, μέσα από τις φιλελεύθερες θρησκευτικές διατάξεις του πρώτου Κρητικού Συντάγματος του 1899. Η επιμονή του, για τη μη καθιέρωση της ορθοδοξίας, ως επικρατούσας θρησκείας του αυτόνομου κράτους της Κρητικής Πολιτείας, ώστε να μη θεωρηθεί ότι περιόριζε τα δικαιώματα των μουσουλμάνων, αποτέλεσε ξεκάθαρη απόδειξη των διαθέσεων του Κρητικού πολιτικού. Η συνταγματική κατοχύρωση των θρησκευτικών δικαιωμάτων των μουσουλμάνων αποτέλεσε βασική συνιστώσα της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας.

Ωστόσο, η θρησκευτική ταυτότητα των Κρητών λόγω της ύπαρξης δυο διαφορετικών θρησκειών, αποτελούσε διαχωριστικό στοιχείο. Για τη «θεραπεία»

αυτού του ζητήματος, ο Βενιζέλος πρότεινε σε αμφοτέρους, χριστιανούς και μουσουλμάνους, να εγκλωπωθούν την ιδιότητα του πολίτη της Κρητικής Πολιτείας. Ως εκ τούτου, η κοινή πολιτική ταυτότητα των Κρητών θα λειτουργούσε ως γέφυρα ανάμεσα σε δυο διαφορετικές θρησκευτικές κοινότητες. Μολαταύτα, το εγχείρημα δεν ήταν εύκολο, δεδομένου ότι η εγκατάλειψη της θρησκευτικής ταυτότητας, η οποία είχε διαμορφωθεί μέσα στο πλαίσιο των μιλλέτ, του συστήματος πολιτικής οργάνωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είχε βαθιές ρίζες στο χρόνο.

Ο Βενιζέλος επιθυμούσε η παροχή καθεστώτος ισονομίας, ισοπολιτείας και ανεξιθρησκίας έναντι των μουσουλμάνων να αποτελέσει τη βάση της σχέσης Πολιτείας και μειονότητας. Εξάλλου, οι εν λόγω παραχωρήσεις αφαιρούσαν από τον οποιονδήποτε (Βλ. Οθωμ. Αυτοκρατορία, Μ. Δυνάμεις, θρησκευτικοί ηγέτες των μουσουλμάνων) το εγχείρημα των διακρίσεων σε βάρος της μουσουλμανικής μειονότητας και κατ' επέκταση τη δυνατότητα επέμβασης στα εσωτερικά ζητήματα της Κρητικής Πολιτείας. Θεωρούσε ότι η επέμβαση των ξένων, με αφορμή το ζήτημα της μουσουλμανικής μειονότητας, στα εσωτερικά της Κρητικής Πολιτείας, υπονόμει το περιεχόμενο της Αυτονομίας, ενώ παράλληλα αποδείκνυε την ανικανότητα των χριστιανών να συνυπάρξουν με τους μουσουλμάνους.

Ο Βενιζέλος, αντιλαμβανόμενος το ρόλο του διεθνούς περιβάλλοντος – αυτό που ο ίδιος ονόμαζε «πεπολιτισμένος κόσμος» – για την ευόδωση των στόχων της κρητικής εξωτερικής πολιτικής, ανήγαγε τον παράγοντα «διεθνής κοινωνία» σε κριτήριο των εσωτερικών πολιτικών αποφάσεων αλλά και σε βάσανο της προοδευτικότητας της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής. Ο διεθνής χαρακτήρας αυτής της πολιτικής αποτελεί ένα από τα βασικά συμπεράσματα της παρούσας μελέτης.

Οι ειδικές διατάξεις, αναφορικά με τα κληρονομικά και οικογενειακά ζητήματα των μουσουλμάνων, του πρώτου Κρητικού Συντάγματος του 1899 αποτελούσαν βενιζελική έμπνευση. Ο Βενιζέλος, ζώντας σε μια θρησκευτικά μικτή κοινωνία, είχε αντιληφθεί την αμφίδρομη σχέση μεταξύ της Πολιτείας και του Ισλαμικού Δικαίου. Για τον λόγο αυτό, στο πλαίσιο της αρμονικής συμβίωσης των δυο κοινοτήτων και του σεβασμού των ιδιαίτερων θεσμών της μουσουλμανικής θρησκείας, προέβη σε ορισμένες παραχωρήσεις (π.χ. «δικαστική» αρμοδιότητα καδήδων για τα προσωπικά ζητήματα των μουσουλμάνων) προς τους μουσουλμάνους Κρήτες.

Κατά τη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας αποκρυσταλλώθηκαν οι βασικές αρχές της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής, οι οποίες συμπυκνώνονται στις λέξεις, λήθη, συμφιλίωση, ισονομία, ισοπολιτεία, ανεξιθρησκία και «πεπολιτισμένος κόσμος». Το συγκεκριμένο μοντέλο πολιτικής αντιμετώπισης των μειονοτήτων εφαρμόστηκε από τον Κρητικό πολιτικό μέχρι το 1920. Από το 1920 και μετά, η βενιζελική μειονοτική πολιτική επηρεάστηκε βαθύτατα από τα πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα του Μεσοπολέμου και κινήθηκε προς περισσότερο συντηρητικά πρότυπα. Η αποδόμηση του εθνικού οράματος της Μεγάλης Ιδέας αποτέλεσε σημείο καμπής για τη βενιζελική μειονοτική πολιτική.

Η άφιξη του Βενιζέλου στην Ελλάδα σηματοδότησε την απαρχή μιας νέας εποχής για τη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι του 1912-13 επέκτειναν τα εδαφικά όρια του ελληνικού βασιλείου και διπλασίασαν τον πληθυσμό του. Η

Ελλάδα της Μελόνας και ό,τι αυτή αντιπροσώπευε, είχε αφήσει τη θέση της στην Ελλάδα των βαλκανικών νικών, της εσωτερικής ανασυγκρότησης, των θεσμικών μεταρρυθμίσεων, εν γένει, την Ελλάδα του Βενιζέλου.

Ωστόσο, οι εδαφικές επεκτάσεις του ελληνικού κράτους έφεραν την ελληνική πολιτική ηγεσία αντιμέτωπη με μια μειονοτική πλημμυρίδα. Οι περιοχές, στις οποίες επεκτάθηκε η ελληνική επικράτεια, κατοικούνταν, εκτός των ομογενών, από μεγάλες συγκεντρώσεις μειονοτικών ομάδων όπως μουσουλμάνοι, σλαβόφωνοι, βλαχόφωνοι και Εβραίοι. Μπορεί οι προηγούμενες εδαφικές ενσωματώσεις να περιελάμβαναν μειονοτικούς πληθυσμούς, ωστόσο, για πρώτη φορά η ελληνική πολιτική ηγεσία ερχόταν αντιμέτωπη μ' ένα τόσο μεγάλο όγκο μειονοτήτων.

Η κάθε μια από τις παραπάνω μειονότητες παρουσίαζε ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν την πολυπληθέστατη μειονοτική ομάδα και βρίσκονταν διεσπαρμένοι σ' όλο τον ελλαδικό χώρο. Οι σλαβόφωνοι εντοπίζονταν στις Νέες Χώρες, ενώ διατηρούσαν στενές σχέσεις με τη Σερβία και τη Βουλγαρία. Οι βλαχόφωνοι υπήρξαν ένας νομαδικός λαός της ελληνικής υπαίθρου, τον οποίο προσπαθούσε να θέσει υπό την επιρροή της η Ρουμανία λόγω της στενής γλωσσικής συγγένειας της βλαχόφωνης διαλέκτου με τη ρουμανική γλώσσα. Τέλος, οι Εβραίοι αποτελούσαν μια ιδιαίτερη μειονότητα, με οικονομική επιφάνεια, ισχυρές διασυνδέσεις στο εξωτερικό, ενώ η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης αποτελούσε τον πυρήνα του ελλαδικού εβραϊσμού.

Ο Βενιζέλος, από πολύ νωρίς, είχε αντιληφθεί τη σημασία των μειονοτήτων, ως εργαλείων στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής. Η κάθε μια από τις παραπάνω μειονότητες, εκτός των Εβραίων, βρίσκονταν υπό την προστασία κάποιας γειτονικής χώρας, η οποία διεκδικούσε την «πατρότητα» των συγκεκριμένων μειονοτήτων βάσει φυλετικής, θρησκευτικής ή γλωσσικής συγγένειας. Όπως προαναφέραμε, η Βουλγαρία και η Σερβία διαδραμάτιζαν έναν ρόλο εγγυητή - προστάτη των δικαιωμάτων των σλαβόφωνων της ελληνικής επικράτειας. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσε τη μητέρα πατρίδα των απανταχού μουσουλμάνων της Ελλάδας. Οι ρουμανίζοντες βλαχόφωνοι βρίσκονταν υπό την επιρροή της Ρουμανίας, η οποία, μέσω της ίδρυσης ρουμανικών σχολείων και εκκλησιών, κατέβαλε προσπάθειες να αποσπάσει τους βλαχόφωνους πληθυσμούς από την επιρροή του Ελληνισμού.

Μοναδική εξαίρεση αποτελούσαν οι Εβραίοι, οι οποίοι μπορεί να στερούνταν διπλωματικής υποστήριξης, ωστόσο, διέθεταν ισχυρές γνωριμίες στο ευρωπαϊκό και αμερικανικό πολιτικό γίγνεσθαι. Συν τοις άλλοις, διέθεταν την προστασία των διεθνών εβραϊκών οργανώσεων. Αυτό, όμως, που τους προσέδιδε ιδιαίτερη βαρύτητα ήταν η οικονομική δύναμη, που διέθεταν στα χέρια τους.

Ο Βενιζέλος χειρίστηκε τη μειονοτική πλημμυρίδα των Βαλκανικών Πολέμων με βάση τη μειονοτική παράδοση της Κρητικής Πολιτείας. Οι βασικές αρχές της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής, της περιόδου της Κρητικής Πολιτείας, μεταλαμπαδεύτηκαν στον ελλαδικό χώρο και αποτέλεσαν τις βασικές συνιστώσες της πολιτικής του, την περίοδο 1910 – 1915.

Σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής, τα μειονοτικά ζητήματα αποτέλεσαν κομμάτι της διπλωματικής διαπραγμάτευσης για την κατοχύρωση του εδαφικού καθεστώτος,

όπως αυτό προέκυψε μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Τόσο με τις μειονοτικές διατάξεις της Σύμβασης των Αθηνών, όσο και με τις ανταλλαγείσες επιστολές Βενιζέλου – Μαγιορέσκου, οι οποίες ενσωματώθηκαν στο κείμενο της Συνθήκης του Βουκουρεστίου, οι μειονότητες μονοπώλησαν τη διαπραγματευτική διαδικασία και επηρέασαν, ως ένα βαθμό, την πορεία των διαπραγματεύσεων. Μέσω της Σύμβασης των Αθηνών, ο Βενιζέλος παραχώρησε διευρυμένα δικαιώματα στη μουσουλμανική μειονότητα της Ελλάδας. Το ίδιο συνέβη και με τις ανταλλαγείσες επιστολές μεταξύ του Έλληνα Πρωθυπουργού και του Ρουμάνου ομολόγου του, Μαγιορέσκου, το περιεχόμενο των οποίων – λόγω της παραχώρησης ευρείας εκκλησιαστικής και εκπαιδευτικής αυτονομίας στους βλαχόφωνους – προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις από την αντιπολίτευση.

Η υποχωρητική στάση του Βενιζέλου, τόσο έναντι της Πύλης, όσον αφορά τη μουσουλμανική μειονότητα, όσο και έναντι της Ρουμανίας, αναφορικά με τους βλαχόφωνους της Ελλάδας, πηγάζε από την ανάγκη κατοχύρωσης ζωτικών εθνικών συμφερόντων. Ο Κρητικός πολιτικός δεν άφησε ποτέ τα μειονοτικά ζητήματα να αποτελέσουν σκόπελο της εθνικής πορείας για την επέκταση του ελληνικού βασιλείου. Το εύρος των παραχωρήσεων του μπορεί να προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις στο εσωτερικό της χώρας, μολαταύτα, σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής βελτίωσε τη διαπραγματευτική θέση της Ελλάδας έναντι των υπόλοιπων διεκδικητών των εδαφών των Βαλκανικών Πολέμων (βλ. για παράδειγμα Βουλγαρία).

Σε επίπεδο εσωτερικής πολιτικής, ο Βενιζέλος διεκήρυξε την ανάγκη για ισόνομη αντιμετώπιση των μειονοτήτων. Την επαύριον των Βαλκανικών Πολέμων, η εδραίωση και σταθεροποίηση της ελληνικής διοίκησης στις Νέες Χώρες, αποτελούσε ύψιστη πολιτική προτεραιότητα για την κυβέρνησή του. Η ελληνική διοίκηση επιβαλλόταν να κερδίσει την εύνοια των συμπαγών μειονοτικών πληθυσμών, των βόρειων επαρχιών της χώρας, ώστε να επιταχύνει την κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση των Νέων Χωρών στο υπόλοιπο ελληνικό βασίλειο.

Η βενιζελική μειονοτική πολιτική της περιόδου 1910 – 1915, είχε ως περιεχόμενο τα εξής στοιχεία: Διοίκηση αυστηρή αλλά ισόνομη, αυστηρή τήρηση των νόμων, ευπείθεια στις διαταγές της διοίκησης, πλήρης ισότητα και δικαιοσύνη, αμοιβαίος σεβασμός και ομόνοια και παραδειγματική τιμωρία των ημετέρων σε περιπτώσεις έκρηξης φυλετικών παθών. Η βάση των σχέσεων μεταξύ της ελληνικής Πολιτείας και των μειονοτήτων ήταν η εξής: Το ελληνικό κράτος παρείχε στις μειονότητες καθεστώς ισονομίας και ισοπολιτείας, ενώ οι μειονότητες «όφειλαν» να τηρούν τους νόμους και να μη διασαλεύουν την εσωτερική ασφάλεια και τάξη. Η υποχρέωση των μειονοτήτων να απέχουν από εκδηλώσεις που διατάρασσαν την εσωτερική συνοχή του ελληνικού κράτους, συνδεόταν με την ανάγκη σταθεροποίησης της ελληνικής διοίκησης στις Νέες Χώρες. Ωστόσο, η εφαρμογή της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής διεκόπη από το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Η βενιζελική μειονοτική πολιτική της περιόδου 1915 – 1920 συνδέθηκε άμεσα με τον τρόπο που ο Κρητικός πολιτικός χειρίστηκε τα μειονοτικά ζητήματα στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων, δεδομένου ότι, με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το πρόβλημα των μειονοτήτων αναδείχτηκε σ' ένα από τα πρωτεύοντα ζητήματα της διεθνούς πολιτικής. Η ελληνική αντιπροσωπεία διεκδικούσε μεγάλες

εδαφικές ενότητες της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίες όμως κατοικούσαν από συμπαγείς μειονοτικούς πληθυσμούς. Ο χειρισμός των ελληνικών αιτημάτων, αποδεικνυε ότι ο Κρητικός πολιτικός δεν είχε ξεχάσει τις βασικές αρχές της πολιτικής του, έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Τα μειονοτικά ζητήματα δεν αποτέλεσαν τροχοπέδη των εθνικών οραμάτων. Αντιθέτως, ο επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας προσπάθησε να προβάλλει την Ελλάδα, ως χώρα, η οποία ήταν ικανή να κυβερνήσει αλλογενείς πληθυσμούς.

Παράλληλα, ο Βενιζέλος, με στοχευμένες πολιτικές κινήσεις στο εσωτερικό της χώρας έναντι των μειονοτήτων – με σημαντικότερη τη νομική κατοχύρωση της μουσουλμανικής (Ν.2345/1920) και εβραϊκής μειονότητας (Ν.2456/1920) – κατάφερε να δημιουργήσει ένα θετικό κλίμα για την ελληνική διοίκηση. Η μειονοτική νομοθεσία της κυβέρνησής του, την περίοδο 1919-1920, αποτέλεσε βασική διαπραγματευτική παράμετρος στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων. Οι παραπάνω νόμοι αποτέλεσαν τα νομοθετικά εγγύα, τις απτές αποδείξεις της ελληνικής πλευράς, όσον αφορά τις διαθέσεις της έναντι των μειονοτήτων που διαβιούσαν εντός των ελληνικών συνόρων αλλά και κείνων που θα αποτελούσαν τους νέους υπηκόους του ελληνικού κράτους, μετά την ενσωμάτωση των νέων εδαφών.

Η μειονοτική πολιτική του Βενιζέλου, απέκτησε το πιο φιλελεύθερο και προοδευτικό περιεχόμενο της το χρονικό διάστημα 1915 – 1920, δεδομένου ότι, την ίδια περίοδο, τα εθνικά οράματα άρχισαν να άπτονται της πραγματικότητας. Τη δεδομένη στιγμή, το εθνικό συμφέρον της χώρας επέβαλλε την άσκηση μιας φιλελεύθερης μειονοτικής πολιτικής, απαλλαγμένης από φοβικά σύνδρομα και φυλετικά πάθη. Τόσο ο χειρισμός του Θρακικού Ζητήματος, όσο και η περίπτωση της ελληνικής κατοχής της Σμύρνης αποδεικνύουν ότι ο Κρητικός πολιτικός ήταν αποφασισμένος να μην επιτρέψει στα μειονοτικά ζητήματα να δημιουργήσουν σκιές στην ικανότητα της Ελλάδας να διοικήσει αλλογενείς πληθυσμούς.

Οι Συνθήκες Ειρήνης που υπέγραψε η χώρα, μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, περιείχαν διατάξεις που υποχρέωναν την Ελλάδα να σεβαστεί τα δικαιώματα των μειονοτικών ομάδων που διαβιούσαν στο ελληνικό έδαφος. Ο Βενιζέλος, αντιλαμβανόμενος ότι η διεθνής κατοχύρωση των μειονοτικών ομάδων αποτελούσε προτεραιότητα των ισχυρών του συνεδρίου, δεν θα εναντιωθεί στη θέλησή τους. Η τήρηση της συγκεκριμένης διαπραγματευτικής στάσης υπαγορευόταν από το γεγονός ότι, πρώτον, η Ελλάδα είχε ανάγκη τη συναίνεση των ισχυρών για την ικανοποίηση των εδαφικών της διεκδικήσεων, δεύτερον, όπως ο ίδιος πίστευε, το συγκεκριμένο μειονοτικό πλαίσιο δεν επηρέαζε σημαντικά την ελληνική συνταγματική τάξη και τρίτον, η κυβέρνησή του είχε ήδη προωθήσει τη νομική κατοχύρωση δυο σημαντικών μειονοτικών ομάδων, των μουσουλμάνων (Ν. 2345/1920) και των Εβραίων (Ν.2456/1920), ενώ και οι βλαχόφωνοι της Ελλάδας απολάμβαναν ιδιαίτερα προνόμια, βάσει της συμφωνίας Βενιζέλου – Μαγιорέσκου το 1913. Επομένως, η χώρα έχει ήδη προβεί στις απαραίτητες νομοθετικές πρωτοβουλίες για την ισότιμη αντιμετώπιση των μειονοτήτων.

Η Ελλάδα των δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσών αποτελούσε, εκτός από την πρακτική υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, αυτό που ο Βενιζέλος, στα χρόνια της

Κρητικής Πολιτείας, αποκαλούσε μουσουλμανική δύναμη (αυτό που ονομάσαμε Μεγάλη Μουσουλμανική Ιδέα του Βενιζέλου). Η πολιτική του έναντι των μειονοτήτων, οι οποίες θα αποτελούσαν σχεδόν το ¼ του γενικού πληθυσμού της χώρας, έπρεπε να γίνει ακόμα πιο προοδευτική, να ξεπεράσει δηλαδή τον ίδιο της τον εαυτό, αν ήθελε να στερεώσει το οικοδόμημα της Μεγάλης Ιδέας σε γερές βάσεις. Ωστόσο, η ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 και η μετέπειτα Μικρασιατική Καταστροφή, δημιούργησαν, εκτός των άλλων, νέα δεδομένα στις σχέσεις του ελληνικού κράτους με τις μειονότητες.

Η Συνθήκη της Λωζάννης (1923) σηματοδότησε το τέλος μιας εποχής εδαφικών ενσωματώσεων και τη στροφή προς την κατεύθυνση της εθνικής περισυλλογής. Ωστόσο, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, ο τρόπος που ο Βενιζέλος αντιμετώπισε τα μειονοτικά θέματα, ως επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Λωζάννη, μας οδηγεί στο να διατυπώσουμε την άποψη ότι, με αφετηρία τη Λωζάννη ξεκινά μια νέα εποχή στις σχέσεις του Βενιζέλου με τις μειονότητες, η οποία διέφερε ριζικά από την προηγούμενη ιστορική περίοδο (1898 - 1920).

Αν και υπάρχει ένα ομιχλώδες τοπίο γύρω από την πατρότητα της ιδέας ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών – ορισμένοι ερευνητές χρεώνουν στον Βενιζέλο την ιδέα της ανταλλαγής – ωστόσο, θεωρείται σίγουρο ότι η επιμονή της τουρκικής πλευράς να απομακρύνει το ελληνικό στοιχείο από την τουρκική επικράτεια, ώθησε τον Βενιζέλο να απαιτήσει τη μαζική αποχώρηση των μουσουλμάνων του ελλαδικού χώρου, εκτός από αυτούς της Δυτικής Θράκης, οι οποίοι αποτέλεσαν το αντιστάθμισμα για την παραμονή των Ελλήνων της Πόλης.

Είναι ευρύτατα εδραιωμένη η άποψη ότι η ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών δημιούργησε συνθήκες εθνικής ομοιογένειας, ενώ ενίσχυσε καταλυτικά την ελληνικότητα εθνικά ευάλωτων περιοχών της ελληνικής επικράτειας, όπως η Μακεδονία και η Θράκη. Συν τοις άλλοις, οι μετακινήσεις πληθυσμών που έλαβαν χώρα τη δεκαετία 1912 – 1923 αλλά και η υπογραφή της Σύμβασης του Νείγυ (1919) ενίσχυσαν τη φυλετική ομοιομορφία του ελλαδικού χώρου. Ιδιαίτερα, η αποχώρηση των δυο πληθυσμιακά μεγαλύτερων μειονοτήτων, των βουλγαριζόντων σλαβόφωνων και των μουσουλμάνων, σε συνδυασμό με την άφιξη ενός εκατομμυρίου ομογενών προσφύγων, άλλαξαν άρδην την ανθρωπογεωγραφία των βόρειων επαρχιών της χώρας. Οι πρόσφυγες αποτέλεσαν το μέσο για να διεισδύσει η επίσημη κρατική πολιτική σε αμιγώς μειονοτικές συγκεντρώσεις του ελλαδικού χώρου.

Όπως έχουμε ήδη τονίσει, ο Βενιζέλος της Λωζάννης απείχε παρασάγγας από τον Βενιζέλο της Κρητικής Πολιτείας λόγω δυσαναλογίας των πολιτικών δεδομένων. Το εθνικό συμφέρον, την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, επέβαλε την παραμονή και την ισότιμη αντιμετώπιση των μουσουλμάνων της Κρήτης. Το 1923 στη Λωζάννη, το εθνικό συμφέρον υπαγόρευε την αποχώρηση των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Συνεπώς, η εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος αποτελούσε την κοινή συνισταμένη της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής, μιας πολιτικής, η οποία προσαρμοζόταν στις ιδιαίτερες πολιτικές συνθήκες κάθε εποχής.

Η ανάληψη της Πρωθυπουργίας από τον Βενιζέλο το 1928, σηματοδότησε την αφετηρία μιας νέας εποχής στις σχέσεις του με τις μειονότητες. Τα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα της μεσοπολεμικής Ελλάδας επηρέασαν

βαθύτητα τον τρόπο που ο Κρητικός πολιτικός αντιμετώπισε τα μειονοτικά ζητήματα. Η άνοδος των εθνικιστικών ρευμάτων, η οικονομική ανασφάλεια, η κοινωνική αναστάτωση και οι διαφορετικές, σε σχέση με πριν το 1920, προτεραιότητες της κρατικής πολιτικής, επηρέασαν καταλυτικά την πολιτική του συμπεριφορά έναντι των μειονοτήτων. Αν στα παραπάνω προσθέσουμε την προσπάθεια ορισμένων γειτονικών κρατών, όπως η Βουλγαρία να χειραγωγήσουν μειονότητες της ελληνικής επικράτειας (βλ. σλαβόφωνους), με σκοπό την αναθεώρηση του εδαφικού καθεστώτος, τότε αντιλαμβανόμαστε ευκολότερα το νέο περιεχόμενο της μειονοτικής πολιτικής του Βενιζέλου.

Σε γενικές γραμμές, η συνολική αντιμετώπιση των μειονοτικών ζητημάτων από τη κυβέρνηση Βενιζέλου την περίοδο 1928 - 1932, φανερώνει μια συντηρητική στροφή της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής, σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Σημαντική, όμως, παράμετρος, στη συμπεριφορά του έναντι των μειονοτήτων υπήρξε η δημιουργία της Κοινωνίας των Εθνών, η οποία μετέτρεψε τα μειονοτικά ζητήματα σε ζητήματα διεθνούς ενδιαφέροντος. Η ύπαρξη της ΚτΕ τον ανάγκασε να ευθυγραμμιστεί με το γράμμα των μειονοτικών συνθηκών που είχε υπογράψει η χώρα. Η προσήλωσή του στην εφαρμογή των μειονοτικών διατάξεων επιβεβαιώνεται από την ίδρυση Τμήματος Μειονοτήτων (1929) στο πολιτικό γραφείο του Πρωθυπουργού.

Το 1928 το ποσοστό των μειονοτήτων της ελληνικής επικράτειας ήταν σαφώς μειωμένο σε σχέση με τα πληθυσμιακά δεδομένα της χώρας, πριν μια δεκαετία. Ο Βενιζέλος υποστήριζε ότι οι μειονότητες αποτελούσαν ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνολικού πληθυσμού ενώ, όπως ο ίδιος πίστευε, η Ελλάδα του Μεσοπολέμου ήταν το μεγαλύτερο και πιο ομοιογενές εθνικό κράτος που γνώρισε ποτέ η ιστορία του Ελληνισμού. Ορισμένες μειονότητες, όπως οι σλαβόφωνοι και βλαχόφωνοι, είχαν πληθυσμιακά συρρικνωθεί σε σχέση με τη δεκαετία του 1910. Η εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης είχε χάσει την προηγούμενη οικονομική της δύναμη, ενώ δεν ξεπέρασε ποτέ το πλήγμα από την πυρκαγιά του 1917. Συν τοις άλλοις, την ίδια περίοδο, η κυβέρνηση Βενιζέλου δεν εμπόδισε τη μετανάστευση των σλαβόφωνων της Δυτικής Μακεδονίας προς την Αμερική και τη Βουλγαρία, των Τσάμηδων προς την Τουρκία και την Αλβανία και των Εβραίων της Θεσσαλονίκης προς την Παλαιστίνη. Αντιθέτως, οι διοικητικές αρχές έκαναν ό,τι μπορούσαν, ώστε να αποχωρήσουν οι συγκεκριμένοι μειονοτικοί πληθυσμοί από την ελληνική επικράτεια. Η νέα πληθυσμιακή απομείωση των υπαρχόντων μειονοτικών ομάδων εξυπηρετούσε το στόχο της εθνικής ομοιογένειας.

Ωστόσο, οι διαπραγματεύσεις στη Λωζάννη το 1923, είχαν «δημιουργήσει» μια νέα μειονότητα, αυτή των μουσουλμάνων, αλβανικής καταγωγής, των λεγόμενων Τσάμηδων. Το 1928 η μειονότητα αυτή αριθμούσε περίπου 20.000 άτομα, κατοικούσαν στην περιοχή της Θεσπρωτίας, ήταν αλβανόφωνοι και διατηρούσαν στενές σχέσεις με την Αλβανία.

Η σημαντικότερη, όμως, ψηφίδα στο μειονοτικό μωσαϊκό του Μεσοπολέμου ήταν η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης. Η μειονότητα αυτή εξαιρέθηκε από οποιαδήποτε προσπάθεια ενσωμάτωσης ή αφομοίωσης, δεδομένου ότι το καθεστώς που απολάμβανε ήταν διεθνώς κατοχυρωμένο (βλ. Συνθήκη της

Λωζάννης), ενώ η ύπαρξή της συνδεόταν με την ελληνική μειονότητα της Πόλης. Η στροφή της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής προς την κατεύθυνση της εθνικής ομοιογένειας δεν άγγιξε τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης, τουναντίον, η προσπάθεια του Βενιζέλου να προσεγγίσει την κεμαλική Τουρκία διευκόλυνε την τουρκοποίηση της μουσουλμανικής μειονότητας.

Η παραπάνω εξιστόρηση των σημαντικότερων σημείων της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής, από την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας έως τα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης Βενιζέλου, μας οδηγεί στα εξής γενικά συμπεράσματα της παρούσας μελέτης:

Ένα πρώτο βασικό συμπέρασμα της παρούσας μελέτης είναι η σύνδεση μεταξύ της μειονοτικής πολιτικής του Βενιζέλου με το εθνικό ιδεώδες της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, πριν ακόμα αναλάβει την πρωθυπουργία της χώρας, ανέδειξε τη στενή συνάφεια μεταξύ των μειονοτήτων και των εθνικών οραμάτων. Από την Κρήτη, απ' όπου ξεκίνησε την πορεία διατρέποντας σ' όλους τους τόνους, ότι αν το ελληνικό κράτος επιθυμούσε να επεκταθεί εδαφικά και να εδραιωθεί στις κατακτηθείσες περιοχές έπρεπε να *«καταστή ημέραν τινά και μουσουλμανική δύναμις»*. Με τη φράση «μουσουλμανική δύναμη» εννοούσε τα σημαντικά πολιτικά οφέλη που θα αποκόμιζε η Ελλάδα, αν κατάφερνε να προσεταιριστεί τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, παρέχοντας τους ειλικρινείς εγγυήσεις για τη ζωή, την τιμή και την περιουσία τους.

Για τον Κρητικό πολιτικό, η Μεγάλη Ιδέα δεν είχε τόσο πολιτικό περιεχόμενο όσο θρησκευτικό. Η επέκταση του ελληνικού βασιλείου σε εδάφη με συμπαγή μειονοτικά στοιχεία, κατά βάση μουσουλμανικά, επέβαλλε την υιοθέτηση ενός φιλελεύθερου θρησκευτικού μοντέλου αντιμετώπισης των αλλόθρησκων μειονοτήτων. Η υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας προϋπέθετε την άσκηση μιας «Μεγάλης» μειονοτικής πολιτικής, ικανής να δημιουργήσει στους αλλογενείς πληθυσμούς, αισθήματα ασφάλειας, ισονομίας και θρησκευτικής ελαστικότητας, τα οποία εν τέλει θα οδηγούσαν στην αποδοχή της ελληνικής κατοχής.

Ο Βενιζέλος μέχρι το 1920, διατυμπάνιζε ότι η πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας περνούσε μέσα από την ανωτερότητα που επιβαλλόταν να επιδείξουν οι ελληνικοί πληθυσμοί και η ελληνική διοίκηση έναντι των αλλόφυλλων. Στη Μικρά Ασία το 1919, η σύνδεση μεταξύ της μειονοτικής πολιτικής και της Μεγάλης Ιδέας έγινε πιο ουσιαστική και ξεκάθαρη από ποτέ. Ο ίδιος επιθυμούσε, ο τρόπος άσκησης της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας στη Σμύρνη, να απέχει από φυλετικές και θρησκευτικές διακρίσεις σε βάρος των αλλογενών.

Η πρωτοτυπία της μειονοτικής πολιτικής του Βενιζέλου έγκειτο στο γεγονός ότι στήριζε, σε μεγάλο βαθμό, την πραγματοποίηση των εθνικών οραμάτων, στους αλλογενείς και αλλόθρησκους πληθυσμούς. Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, εκτός από τον Βενιζέλο, μόνο ο Χαρίσιος Βαμβακάς και ο Αριστείδης Στεργιάδης εμφορούνταν από την ίδια ιδέα. Ο Κρητικός πολιτικός, πριν ακόμα αναλάβει την ηγεσία της χώρας, αποκάλυψε μια σοβαρή αδυναμία της Μεγάλης Ιδέας. Το ελληνικό κράτος μπορεί να επιθυμούσε να επεκταθεί εδαφικά αλλά δεν διέθετε πολιτικό σχέδιο, όσον αφορά την αντιμετώπιση των μειονοτήτων. Η βενιζελική μειονοτική

πολιτική αποτέλεσε την πρώτη και ολοκληρωμένη αντίληψη γύρω από το πώς η ελληνική διοίκηση έπρεπε να χειριστεί τα μειονοτικά ζητήματα.

Ένα δεύτερο βασικό συμπέρασμα της παρούσας μελέτης είναι ότι δεν υπήρξε μια ενιαία βενιζελική μειονοτική πολιτική. Αντιθέτως, ο Βενιζέλος προσάρμοσε την πολιτική του συμπεριφορά έναντι των μειονοτήτων με βάση ένα πλήθος παραγόντων. Κατ' αρχάς, βασικός παράγοντας υπήρξε το πληθυσμιακό μέγεθος κάθε μειονότητας. Επί παραδείγματι, η πολυπληθής μουσουλμανική μειονότητα δεν μπορούσε να συγκριθεί με τους «λιγιστούς» νομάδες βλαχόφωνους.

Δεύτερον, ορισμένες μειονότητες βρίσκονταν υπό την προστασία - επιρροή γειτονικών κρατών, ενώ άλλες στερούνταν διπλωματικής υποστήριξης. Οι στενές σχέσεις της Αλβανίας με τους Τσάμηδες, της Βουλγαρίας και της Σερβίας με τους σλαβόφωνους αλλά και της Τουρκίας με τους μουσουλμάνους, δημιουργούσαν την ανάγκη για την άσκηση μιας συνετής μειονοτικής πολιτικής, δεδομένου ότι ο Βενιζέλος ήθελε να αποφύγει τις καταγγελίες των παραπάνω κρατών ότι η Ελλάδα καταπατούσε τα δικαιώματα των «προστατευόμενων» μειονοτήτων.

Τρίτον, ο Βενιζέλος προσάρμοζε την πολιτική του έναντι των μειονοτήτων ανάλογα με τις επιταγές του εθνικού συμφέροντος. Μέχρι το 1923 ασκείται από τον Κρητικό πολιτικό μια φιλελεύθερη μειονοτική πολιτική, δεδομένου ότι δεν επιθυμούσε να καταστούν τα μειονοτικά ζητήματα τροχοπέδη της Μεγάλης Ιδέας. Τόσο στις διαπραγματεύσεις μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους (βλ. Συνθήκες Αθηνών και Βουκουρεστίου), όσο και σ' αυτές, μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (βλ. Συνθήκη των Σεβρών), ο Βενιζέλος δεν άφησε τα μειονοτικά ζητήματα να δημιουργήσουν σκιές στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας.

Τα ιστορικά παραδείγματα που υποστηρίζουν την παραπάνω θέση είναι αρκετά. Πάλεψε λυσσαλέα, την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, για τη μη καθιέρωση επικρατούσας θρησκείας στο Κρητικό Σύνταγμα του 1899, με σκοπό να μην αποξενώσει τους μουσουλμάνους. Δεν δίστασε, επίσης, το 1913 να παραχωρήσει ιδιαίτερα προνόμια στην εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης, σε μια προσπάθεια να υπονομεύσει τη σημασία των εβραϊκών σχεδίων, περί διεθνοποίησης της Θεσσαλονίκης. Δέχτηκε, ακόμη, χωρίς ιδιαίτερες αντιδράσεις το 1920, το μειονοτικό καθεστώς που επέβαλλαν στην Ελλάδα οι ισχυροί του συνεδρίου Ειρήνης, έχοντας κατά νου ότι η Ελλάδα είχε απόλυτη ανάγκη τη συναίνεση τους για να πετύχει τους εθνικούς της στόχους.

Όλα τα παραπάνω έχουν μια κοινή βάση, την εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος. Ο Βενιζέλος υπήρξε ο πρώτος πολιτικός ηγέτης της Ελλάδας, ο οποίος αντιλήφθηκε τον κρίσιμο ρόλο των μειονοτήτων στην πορεία για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Οι αλλογενείς και αλλόθρησκοι, αποτελούσαν για τον Βενιζέλο μέρος της Μεγάλης Ιδέας. Για παράδειγμα, ο τρόπος που χειρίστηκε το ζήτημα της ελληνικής κατοχής της Σμύρνης αποδεικνύει ότι εμφορούνταν από πολιτικές ιδέες, οι οποίες ξεπερνούσαν την εποχή του.

Μια τέταρτη παράμετρος της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής σχετιζόταν με το γεγονός ότι οι πολιτικές του αποφάσεις βρίσκονταν σε άμεση συνάρτηση με τον διεθνή και περιφερειακό συσχετισμό ισχύος. Για παράδειγμα, το 1913, μέσω των επιστολών του με τον Μαγιορέσκου, παραχώρησε διευρυμένα προνόμια στους

βλαχόφωνους της Ελλάδας, με σκοπό να κερδίσει την υποστήριξη της Ρουμανίας στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων. Το 1930 θα «θυσιάσει» τους αντικεμαλικούς μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης στο βωμό των αγαστών ελληνοτουρκικών σχέσεων. Επίσης, ουδέποτε παραχώρησε ιδιαίτερα προνόμια στους Τσάμηδες, δεδομένου ότι η «μητέρα πατρίδα» τους, η Αλβανία, δεν διέθετε ουσιαστικό βάρος στη διεθνή πολιτική.

Μια πέμπτη παράμετρος που επηρέασε τις αποφάσεις του Βενιζέλου, σε σχέση με τις μειονότητες αποτελούσε ο βαθμός επικινδυνότητας κάθε μειονότητας στο πλαίσιο της ελληνικής εθνικής ασφάλειας. Υπήρχαν μειονότητες όπως οι βλαχόφωνοι, των οποίων ο ρόλος και η παρουσία, ιδιαίτερα μετά το 1925, δεν συνιστούσαν κίνδυνο για την εθνική ασφάλεια. Αντιθέτως, οι σλαβόφωνοι της ελληνικής Μακεδονίας αποτέλεσαν μια μειονότητα, η οποία ανέκαθεν θεωρούνταν από τον Βενιζέλο, ως εν δυνάμει εθνικός κίνδυνος. Το ενδιαφέρον μιας αναθεωρητικής δύναμης, κατά την μεσοπολεμική περίοδο, όπως η Βουλγαρία, για τους σλαβόφωνους της Ελλάδας αποτελούσε από μόνο του, επιβαρυντικό παράγοντα στις σχέσεις της μειονότητας με το ελληνικό κράτος. Δεν πρέπει να θεωρείται τυχαίο το γεγονός ότι ο Κρητικός πολιτικός προσπάθησε, μέσω της Σύμβασης του Νείγυ (1919), να «απαλλάξει» την ελληνική Μακεδονία από μεγάλες συγκεντρώσεις σλαβόφωνων πληθυσμών. Ουδέποτε, επίσης, προχώρησε σε νομική αναγνώριση – κάτι που έκανε για τους μουσουλμάνους (Ν. 2345/1920) και τους Εβραίους (Ν. 2456/1920), της σλαβόφωνης μειονότητας, ενώ στάθηκε αντίθετος με το εύρος των παραχωρήσεων που προέβλεπε το Πρωτόκολλο Πολίτη – Καλφώφ για τους σλαβόφωνους της Ελλάδας.

Μια έκτη παράμετρος υπήρξε η σύνδεση της βενιζελικής μειονοτικής πολιτικής με τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας. Η δημιουργία της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) μετέτρεψε το καθεστώς των μειονοτήτων σε ζήτημα διεθνούς ενδιαφέροντος. Όταν ο Βενιζέλος ανέλαβε ξανά τα ηνία της χώρας το 1928, έθεσε ως στόχο της κυβέρνησής του, σε σχέση με τις μειονότητες, την προσήλωση στο γράμμα των μειονοτικών διατάξεων των συνθηκών που είχε υπογράψει η χώρα, τα προηγούμενα χρόνια. Για τον σκοπό αυτό προχώρησε στην ίδρυση Τμήματος Μειονοτήτων, ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι πιθανότητες να αμαυρωθεί η εικόνα της Ελλάδας, ενώπιον της ΚτΕ, από καταγγελίες περί καταπάτησης μειονοτικών δικαιωμάτων. Επρόκειτο ουσιαστικά για μια πολιτική κίνηση προς την κατεύθυνση της τήρησης των διεθνών δεσμεύσεων της χώρας.

Μια ακόμα παράμετρος υπήρξε η οικονομική σημασία της κάθε μειονότητας και πώς αυτή μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στο πλαίσιο της εσωτερικής οικονομικής ανασυγκρότησης. Για παράδειγμα, το σχέδιο της κυβέρνησης Βενιζέλου για την οικονομική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί, χωρίς τη συναίνεση της οικονομικά ακμάζουσας εβραϊκής μειονότητας της πόλης. Επομένως, ο Κρητικός πολιτικός έπρεπε το 1913, να ασκήσει, όπως και άσκησε, μια φιλοεβραϊκή πολιτική ούτως ώστε να μπορέσει, μέσω των εβραϊκών κεφαλαίων, να πετύχει την οικονομική απογείωση της Θεσσαλονίκης. Ένα ακόμη παράδειγμα αποτελούσε η μουσουλμανική μειονότητα, την οποία ο ίδιος χαρακτήριζε *άριστο γεωργικό στοιχείο*. Τόσο στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας όσο και την περίοδο μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους,

υπερθεμάτιζε της παραμονής των μουσουλμάνων στο ελλαδικό χώρο λόγω της οικονομικής (γεωργικής) σημασίας της εν λόγω μειονότητας.

Ακόμη, ο διαφορετικός βαθμός ενσωμάτωσης κάθε μειονότητας επηρέασε τις αποφάσεις του Βενιζέλου σε σχέση με τα μειονοτικά ζητήματα. Για παράδειγμα, μετά το 1928, οι σχέσεις του με την εβραϊκή μειονότητα Θεσσαλονίκης οδηγήθηκαν στα άκρα. Μια από τις βασικές αιτίες αυτής της σύγκρουσης, εκτός των διάφορων άλλων ζητημάτων (βλ. εκλογικοί κατάλογοι, εβραϊκά νεκροταφεία) ήταν η γνώμη που είχε σχηματίσει ο Βενιζέλος για τον ρόλο των Εβραίων, στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Πίστευε ότι οι Εβραίοι στερούνταν πατριωτικών αισθημάτων ενώ η επιμονή τους στη διατήρηση της ιδιαίτερης εθνοθρησκευτικής ταυτότητάς τους, ερχόταν σε αντίθεση με την πολιτική της εθνικής ομοιογένειας.

Τέλος, στην περίπτωση των μουσουλμάνων της Ελλάδας, οι αποφάσεις του Βενιζέλου για τη συγκεκριμένη μειονότητα βρίσκονταν σε άμεση συνάρτηση με τη θέση και το καθεστώς που απολάμβαναν οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επί παραδείγματι, η κυβέρνησή του, το 1914, δέσμευσε μεγάλο αριθμό μουσουλμανικών κτημάτων της ελληνικής επικράτειας, ως αντίποινα στις εκδιώξεις των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και της Θράκης από τις τουρκικές αρχές. Αργότερα με τη Λωζάννη, καθιερώθηκε η αμοιβαιότητα μεταξύ της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης και της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης, γεγονός που επηρέασε τις αποφάσεις των ελληνικών κυβερνήσεων έναντι των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, διότι αυτές είχαν αντίκτυπο στην ομογένεια της Πόλης.

Ένας από τους βασικούς λόγους που ο Βενιζέλος προσέγγισε την κεμαλική Τουρκία το 1930, ήταν η πεποίθησή του ότι μόνο μέσω των αγαστών σχέσεων με τη γειτονική χώρα, μπορούσε να συνεχίζει να υπάρχει και να ευημερεί η ελληνική μειονότητα της Πόλης. Αναφορικά με τη πολιτική του έναντι της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης, αυτή χαρακτηριζόταν από διαλλακτικότητα και ανοχή, ιδιαίτερα έναντι των οργάνων της κεμαλικής προπαγάνδας, σε τέτοιο βαθμό που προκαλούσε τις έντονες αντιδράσεις των κατώτερων στελεχών της ελληνικής διοίκησης.

Ένα ακόμα γενικό συμπέρασμα της παρούσας μελέτης είναι η αλλαγή στάσης του Βενιζέλου έναντι των μειονοτήτων μετά τη Λωζάννη. Από την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας μέχρι το 1920 ο Βενιζέλος άσκησε μια μειονοτική πολιτική, της οποίας βασικά στοιχεία ήταν α) ο θρησκευτικός φιλελευθερισμός, β) η λήθη για τυχόν φυλετικά εγκλήματα, γ) η παροχή καθεστώτος ισονομίας, ισοπολιτείας και ανεξιθρησκίας, δ) ο σεβασμός των ιδιαίτερων φυλετικών, θρησκευτικών και γλωσσικών ιδιαιτεροτήτων των «ολίγων» και ε) η απουσία πολιτικού προγράμματος αφομοίωσης των μειονοτήτων.

Ωστόσο, όπως προείπαμε, η βενιζελική μειονοτική πολιτική της περιόδου 1899 – 1920 βρισκόταν σε αλληλεξάρτηση με το όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Δεν πρέπει να θεωρείται τυχαίο το γεγονός ότι, όταν το όραμα της Μεγάλης Ιδέας έπαυε να υφίσταται, τότε ο Βενιζέλος άλλαξε στάση έναντι των μειονοτήτων και προσάρμοσε την πολιτική του θεωρία έναντι αυτών, στα δεδομένα της εποχής του Μεσοπολέμου (τήρηση των μειονοτικών διατάξεων έναντι της ΚτΕ αλλά και προσπάθεια

δημιουργίας Ελλήνων υπηκόων). Το 1923 έβαλε την υπογραφή του για τη μαζική αποχώρηση των μουσουλμάνων, εκτός εκείνων της Δυτικής Θράκης, από την ελληνική επικράτεια, μια απόφαση, η οποία ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με ό,τι ο ίδιος ευαγγελιζόταν για τις μειονότητες τρία χρόνια πριν, στην υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών.

Η Ελλάδα της Λωζάννης δεν θύμιζε σε τίποτα την Ελλάδα των Σεβρών. Τα πολιτικά δεδομένα είχαν αλλάξει και μαζί μ' αυτά άλλαξαν οι προτεραιότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Την επιθυμία για εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους διαδέχτηκε η ανάγκη για τη δημιουργία συνθηκών εθνικής ολοκλήρωσης - ομοιογένειας, εντός των καθαρά εθνολογικών ορίων του ελληνικού κράτους. Ο Βενιζέλος, υπήρξε από τους πρώτους πολιτικούς, ο οποίος αντιλήφθηκε το τέλος της προηγούμενης εποχής, των εδαφικών ενσωματώσεων και την ανάγκη για ένα νέο εθνικό όραμα, αυτό της εσωτερικής ανασυγκρότησης του κράτους.

Ωστόσο, η διαφορετικότητα των μειονοτικών ομάδων ερχόταν σε σύγκρουση με τον δεδηλωμένο στόχο της εθνικής ομοιογένειας. Κατά την τελευταία ολοκληρωμένη πρωθυπουργία του Κρητικού πολιτικού, η μειονοτική του πολιτική κινήθηκε προς περισσότερο συντηρητικά πρότυπα. Είναι γεγονός ότι η μειονοτική νομοθεσία, της περιόδου 1928-1932, είχε αποβάλει τον προηγούμενο φιλελεύθερο χαρακτήρα της (βλ. την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας και των αρχών της δεκαετίας του 1910) και κινούνταν προς την κατεύθυνση της ενσωμάτωσης των μειονοτήτων της ελληνικής επικράτειας. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης, η οποία, λόγω του γεγονότος ότι η ύπαρξή της συνδεόταν με την ελληνική μειονότητα της Πόλης, απολάμβανε ιδιαίτερης μεταχείρισης από τον Βενιζέλο.

Ένα από τα πλέον βασικά συμπεράσματα της παρούσας μελέτης, είναι η διαφορετική αντίληψη των διαφόρων επιπέδων της ελληνικής διοίκησης για το ζήτημα των μειονοτήτων. Οι κατά τόπους διοικητικές, αστυνομικές ή στρατιωτικές αρχές, έχοντας καθημερινή και «άμεση» επαφή με τα μειονοτικά ζητήματα, ασκούσαν πολύ συχνά κριτική στην «έμμεση» επαφή της κεντρικής κυβέρνησης με τα μειονοτικά θέματα. Η κεντρική διοίκηση των Αθηνών, έχοντας ως γνώμονα στην άσκηση της μειονοτικής πολιτικής την αποφυγή αρνητικών εντυπώσεων για τη διεθνή εικόνα της χώρας, υπήρξε περισσότερο διαλλακτική έναντι των μειονοτικών απαιτήσεων.

Όπως επανειλημμένα έχουμε τονίσει, σε επίπεδο εσωτερικής πολιτικής, οι μειονότητες αποτέλεσαν για τον Βενιζέλο, τη λυδία λίθο πάνω στην οποία θα δοκιμάζονταν τα πολυπολιτισμικά αντανάκλαστα της ελληνικής διοίκησης. Η ελληνική διοίκηση επιβαλλόταν να διακρίνεται από πνεύμα διαλλακτικότητας και αμεροληψίας έναντι των μειονοτήτων, ενώ έπρεπε να απέχει από περιπτώσεις έξαψης των φυλετικών ή θρησκευτικών παθών.

Εν τούτοις, τα κατώτερα στελέχη της ελληνικής διοίκησης, αυτά με τα οποία έρχονταν σε επαφή οι μειονοτικοί πληθυσμοί, εμφορούνταν από διαφορετικές απόψεις για τον ρόλο των μειονοτήτων στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Ο Νομάρχης ή ο χωροφύλακας του χωριού δεν μπορούσαν να συλλάβουν τη διπλωματική διάσταση των μειονοτικών ζητημάτων. Ωστόσο, το έργο των τοπικών

αρχών δεν ήταν διόλου εύκολο, δεδομένου ότι έπρεπε να ισορροπούν ανάμεσα στο σεβασμό των δικαιωμάτων των μειονοτήτων και στην καταπολέμηση της ξενόφερτης προπαγάνδας, που έβρισκε πρόσφορο έδαφος στο εσωτερικό ορισμένων μειονοτικών ομάδων.

Στο σημείο αυτό να επαναλάβουμε αυτό που έχουμε γράψει παραπάνω (βλ. Συμπεράσματα Β΄ Κεφ.) ότι το μειονοτικό φαινόμενο είναι ένα νόμισμα με δυο όψεις. Η μία πλευρά «απεικονίζει» τη μειονότητα σε σχέση με την εσωτερική πολιτική, ενώ η άλλη πλευρά τη μειονότητα σε αλληλεξάρτηση με την εξωτερική πολιτική μιας χώρας. Εν ολίγοις, τα μέτρα ορισμένων τοπικών στελεχών της ελληνικής διοίκησης μπορεί να μην προκαλούσαν, σε επίπεδο εσωτερικής πολιτικής, σπουδαίες αντιδράσεις, αλλά σε επίπεδο διεθνούς πολιτικής, αποτελούσαν διπλωματικά όπλα στα χέρια του εκάστοτε κράτους, το οποίο εμφανιζόταν ως «μητέρα πατρίδα» των μειονοτήτων που διαβιούσαν στο ελληνικό έδαφος.

Από τότε που ο Βενιζέλος ανέλαβε την ηγεσία της χώρας μέχρι την τελευταία παρουσία του στην πολιτική σκηνή, η διαφορετική οπτική των επιπέδων της διοίκησης, αναφορικά με τα μειονοτικά ζητήματα, αποτέλεσε μόνιμο θέμα της αλληλογραφίας μεταξύ των κεντρικών υπουργείων και των τοπικών διοικητικών αρχών. Η ίδρυση του Τμήματος Μειονοτήτων από τον Βενιζέλο το 1929, είχε ως στόχο να δώσει λύση στο πρόβλημα της διοικητικής ανεπάρκειας του κρατικού μηχανισμού όσον αφορά την τήρηση των μειονοτικών δεσμεύσεων της χώρας. Ο Κρητικός πολιτικός προχώρησε στην ίδρυση του τμήματος αυτού, διότι είχε αμφιβολίες για την ασκούμενη μειονοτική πολιτική. Πίστευε ότι τα διάφορα επίπεδα της ελληνικής διοίκησης παρέκκλιναν από την επίσημη κυβερνητική πολιτική και αντιμετώπιζαν τα μειονοτικά ζητήματα κατά το δοκούν.

Ωστόσο, η διάσταση απόψεων μεταξύ του Βενιζέλου και των στελεχών των σωμάτων ασφαλείας ήταν μεγαλύτερη σε σχέση με τον υπόλοιπο κρατικό μηχανισμό. Αποκορύφωμα της διαφορετικής αντίληψης, ως προς τα μειονοτικά ζητήματα, μεταξύ του Βενιζέλου και των στρατιωτικών αρχών, αποτέλεσε η περίπτωση της ελληνικής κατοχής της Σμύρνης. Εκεί το μεταξύ τους χάσμα κατέστη αγεφύρωτο. Σύμφωνα με τον Βενιζέλο, ο ελληνικός στρατός μετέβη στη Σμύρνη ως όργανο αποκατάστασης της τάξης και προστασίας των μειονοτήτων της περιοχής. Συνεπώς, ήταν αδιανόητο, κατά τον ίδιο, να μετατραπεί σε όργανο αναμόχλευσης φυλετικών διχονοιών και διασάλευσης της τάξης. Στη Σμύρνη, η βενιζελική μειονοτική πολιτική απέκτησε το πιο ελαστικό της περιεχόμενο λόγω της κρισιμότητας των εθνικών θεμάτων. Το πρόσωπο που ενσάρκωσε τη βενιζελική μειονοτική πολιτική στο χώρο της Μικράς Ασίας ήταν ο Αριστείδης Στεργιάδης, ενώ η σύγκρουση στρατιωτικών και Ύπατου Αρμοστή είχε ως υπόβαθρο τη διαφορετική αντίληψη της κάθε πλευράς, σχετικά με τη στάση των ελληνικών αρχών έναντι των αλλογενών.

Ένα τελευταίο συμπέρασμα της παρούσας μελέτης είναι η θέση ότι στη σκέψη του Βενιζέλου, το καθεστώς της ισονομίας και ισοπολιτείας ήταν «αρκετό» για την πειθάρχηση των μειονοτικών ομάδων στο δημόσιο συμφέρον. Όταν η δράση των μειονοτικών ομάδων που διαβιούσαν στο ελληνικό έδαφος παρέκλινε από το εθνικό συμφέρον, τότε η μειονοτική πολιτική του Βενιζέλου έπαυε να είναι φιλελεύθερη και προοδευτική. Επί παραδείγματι, την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας υπήρξε ο πιο

ακραιφνής υποστηρικτής των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων Κρητών. Ωστόσο, όταν αυτοί κινούνταν σε διαφορετική κατεύθυνση απ' αυτή των χριστιανών συμπολιτών τους, τότε δεν δίστασε να τους κατηγορήσει για υπονόμευση των εθνικών συμφερόντων της Κρητικής Πολιτείας.

Κατά την τελευταία περίοδο της διακυβέρνησης Βενιζέλου (1928 - 1932), η απαίτηση του Κρητικού πολιτικού για υπαγωγή των μειονοτήτων στις επιταγές του δημόσιου συμφέροντος έλαβε τη μορφή αυστηρής διαταγής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η συμπεριφορά του έναντι της εβραϊκής μειονότητας της Θεσσαλονίκης, την οποία κατηγόρησε για μια σειρά από αντεθνικές δραστηριότητες. Όπως προείπαμε, πίστευε ότι η παροχή καθεστώτος ισονομίας και ισοπολιτείας έναντι των μειονοτήτων, αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την ισότιμη ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία αλλά την ίδια στιγμή απαιτούσε απ' αυτές να απέχουν απ' οποιαδήποτε ενέργεια έβλαπτε τα εθνικά συμφέροντα της χώρας και διασάλευε την εσωτερική τάξη.

Καταλήγοντας, η παρούσα έρευνα προσπάθησε να αναδείξει τις βασικές πτυχές της πολιτικής του Βενιζέλου, σχετικά με το μειονοτικό ζήτημα στον ελλαδικό χώρο. Αναμφίβολα, ο Κρητικός πολιτικός έδωσε βαρύτητα στο θέμα αυτό, πήρε σημαντικές αποφάσεις, καινοτόμησε και προσάρμοσε τη φιλοσοφία του στις εκάστοτε περιστάσεις. Πάνω απ' όλα, όμως, ανέδειξε τη σημασία των μειονοτήτων, ως βασικής παραμέτρου του εθνικού οράματος της Μεγάλης Ιδέας. Ανεξάρτητα, λοιπόν, αν συμφωνεί κανείς μαζί του ή όχι, ο Βενιζέλος, αναντίρρητα, διέθετε ένα πρωτοποριακό – ολοκληρωμένο σχέδιο για την εδαφική επέκταση του ελληνικού βασιλείου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1) ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

Α) ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ

ΑΡΧΕΙΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ (Α.Υ.Ε.)

1912

- 1912/2/1/1, Βουλγαρικές πιέσεις και Βιαιοπραγίες στη Μακεδονία και τη Θράκη
1912/2/2/1, Βουλγαρία
1912/21/ 2, Εμπλοκή Ρουμανίας στο βαλκανικό ζήτημα
1912/84/ 2, Παράδοση Θεσσαλονίκης
1912/84/6/1, Σχέσεις μεταξύ των Βαλκανικών Συμμάχων κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο
1912/103/4, Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος. Συνέπειες
1912/103/2, Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος. Ανακινωθέντα - Τύπος

1913

- 1913/3/5, Ρουμανία
1913/3/10, Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος - Διαπραγματεύσεις Ειρήνης με τη Βουλγαρία στο Βουκουρέστι .
1913/16/3, Εσωτερική πολιτική και κοινωνική κατάσταση στις Νέες Χώρες.
1913/17/3, Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος. Διαπραγματεύσεις για εδαφικό διακανονισμό Θεσσαλονίκης
1913/22/4, Προπαγάνδα Βουλγάρων στη Θεσσαλονίκη
1913/23/7, Βακουφικά κτήματα
1913/28/1, Εβραίοι της Θεσσαλονίκης
1913/30/5, Βαλκανικοί Πόλεμοι – Εβραίοι Θεσσαλονίκης
1913/30/6, Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος - Ελληνοβουλγαρικός Πόλεμος
1913/31/8, Ελληνοτουρκικές Σχέσεις
1913/37/2, Βαλκανικοί Πόλεμοι

1914

- 1914/Α/19δ, Ελληνοτουρκικά συνεννοήσεις δια παράπονα Μουσουλμάνων Νέων Χωρών.
1914/ Α/21ζ , Συν. Μικτής Επιτροπής περί ανταλλαγής Ελλήνων και Οθωμανών προσφύγων
1914/ Β/150, Εφαρμογή Συνθήκης Αθηνών

1914/ Β/150, Φάκ.. Νομοσχεδίου αφορώντος τας Μουσουλμανικάς εν Ελλάδι Κοινότητας
1914/ Δ/101(2), Σύσταση Επιτροπής Carnegie

1915

1915/Α/2/2, Περί αναχωρήσεως Μωαμεθανών εκ Μακεδονίας
1915/Α/5/19, Κουτσοβλαχικόν Ζήτημα

1917

1917/Β/37, Πολιτική. Τα εν Ελλάδι ετεροδόξων θρησκευμάτων, εκκλησιών και ιδρυμάτων των ξένων εκπαιδευτηρίων. Ρουμανικαί Κοινότητες

1918

1918/Α/5/4, Ιταλική προπαγάνδα εις Β. Ήπειρο
1918/Θ/Α.Α.Κ.2, Αντίγραφα κρυπτογραφικού γραφείου
1918/Θ/Α.Α.Κ.4, Γραφείο Υπουργού, Η Ελλάς εις το Συνέδριον της Ειρήνης, Υπόμνημα Βενιζέλου (17/30-12-1918)
1918/Α/Α.Α.Κ.5, Αρχείο Βενιζέλου
1918/Θ/230, Ιδιαίτερο Γραφείο Υπουργού - Εμπιστευτικά

1919

1919/Α/4/1, Συνέδριον Ειρήνης
1919/Α/5/2, Διάφορες Εκθέσεις
1919/Α/5/Π/5, Εκθέσεις Ελληνικής Στρατιωτικής Αποστολής στη Σόφια
1919/Α/5/5 Α΄ Πολιτική Θράκη
1919/Α/5/6 Α΄ Πολιτική Θράκη
1919/Α/5/7 Α΄ Πολιτική περί Δυτικής Θράκης
1919/Α/5/10 Α΄ Πολιτική. Μουσουλμάνοι κτήματα Μουσουλμάνων – Ψηφίσματα Μουσουλμάνων.
1919/Α/5/11 Α΄ Πολιτική Θράκη
1919/Α/5/Ι 4/ Α΄ Πολιτική Θράκη
1919/Α/5/VI,5 Μικρά Ασία
1919/Α/5/VI, 6 Απόβαση ελληνικού στρατού στη Σμύρνη και κατοχή αυτής
1919/Α/5/VI, 7 Φάκελος Σμύρνης υποφακ.
1919/Α/5/VI, 9 Ανακριτική Επιτροπή Σμύρνης υποφακ.
1919/Α/5/VI, 10 Μικρασιατικά

1919/A/5/M, Προσπάθειες Μουσουλμάνων Βουλευτών και πολιτών της Δυτ. Θράκης και της Ανατ. Μακεδονίας για υπαγωγή των περιοχών αυτών υπό την ελληνική διοίκηση ή συμμαχική εποπτεία κατά το Συμβούλιο της Ειρήνης.

1919/A/5/XI/4, Συνδιάσκεψη Ειρήνης – Στρατιωτικά θέματα

1919/A/A.A.K., 5 Α΄ Πολιτική Μικρά Ασία

1919/B/37, Φάκ. των Ελλάδι ετερόδοξων θρησκευμάτων, εκκλησιών, ιδρυμάτων και ξένων εκπαιδευτηρίων. Ρουμανική κοινότητα

1920

1920/5/5, Αμοιβαία και εθελούσια μετανάστευση φυλετικών μειονοτήτων, Ελληνοβουλγαρική Σύμβασις Neuilly

1920/12/2/1,2,3,4 Σμύρνη

1920/25/1/3, Βουλγαρία

1920/37/3, Διπλωματικά αντίγραφα (κυρίως επί του Συνεδρίου της Ειρήνης)

1920/53/2, Ανταλλαγή Πληθυσμών

1920/112/2, Παροχή διαβατηρίων σε Ισραηλίτες Νέων Χωρών.

1920/141/1, Ειδικός Φάκελος Σμύρνης

1920/152/2, Θράκη

1920/153, Παλιννόστηση προσφύγων στην Ανατ. Θράκη.

1920/153/2, Θράκη

1920/154/1, Θράκη

1921

1921/25/3/1, Κύρωση Συνθηκών περί Θράκης, Δωδεκανήσου, Σμύρνης και Μειονοτήτων

1921/41/2, Εκπαιδευτικά σχολεία Β. Ελλάδος και ξένη προπαγάνδα.

1922

1922/105/2/1, Εφαρμογή Συνθήκης Νεϊγύ

1923

1923/2/2, Συνδιάσκεψη Λωζάννης – Προσφυγικό ζήτημα

1923/2/3, Μειονοτικό ζήτημα 1917-1922

1923/2/4/2, Συνδιάσκεψη Λωζάννης

1923/11/6/2, Παράπονα Μουσουλμάνων

1927

- 1927/6/2, Τουρκική προπαγάνδα στην Ελλάδα
- 1927/11/6, Ελληνορουμανικές σχέσεις.
- 1927/48/1, Μειονότητες εν γένει και προστασία αυτών
- 1927/63/1, Απόδοση τουρκικών κτημάτων σε δικαιούχους.
- 1927/86/3, Περί ιθαγένειας Μουσουλμάνων και περί συστάσεως επιτροπής για την ταχύτερη απόδοση των κτημάτων των μη ανταλλαξίμων Μουσουλμάνων
- 1927/89/2, Περί μετανάστευσης Σλαβόφωνων
- 1927/93/1, Μειονότητα Δυτικής Θράκης
- 1927/93/2 Φάκελος Μειονότητας Δυτικής Θράκης
- 1927/93/3, Μειονότητες Δυτικής Θράκης

1928

- 1928/4/1, Ελληνοαλβανικά σχέσεις
- 1928/4/2 Ελληνοαλβανικά Συμβάσεις
- 1928/4/4, Διάφορα Βαλκανικά Ζητήματα
- 1928/6/1, Τουρκική Προπαγάνδα
- 1928/6/2, Ξένη προπαγάνδα
- 1928/6/4, Φάκ. Αντικεμαλικοί
- 1928/15/3, Ελληνοσερβικά σχέσεις
- 1928/25/2, Ελληνορουμανικό Σύμφωνο Φιλίας και Διαιτησίας
- 1928/27/1, Ελληνοβουλγαρικά σχέσεις
- 1928/32/1, Βόρεια Ήπειρος
- 1928/32/2, Τσάμηδες
- 1928/43/1, Κτήματα τούρκων μη ανταλλαξίμων
- 1928/45/1, Μικτή Επιτροπή ελληνοτουρκικών πληθυσμών
- 1928/45/4, Ελληνοβουλγαρική μετανάστευση
- 1928/46/2,3 Φάκελος ελληνοτουρκικών συμφωνιών ανταλλαγής πληθυσμών
- 1928/52/1, Ακίνητη περιουσία ανταλλαξίμων
- 1928/55/1, Ειδήσεις για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης και της Λάρισας
- 1928/64/1, Μελέτη και κατεύθυνση των πολιτικών ζητημάτων των εχόντων σχέση προς Τουρκία.
- 1928/66/4, Τηλεγραφήματα κ. Προέδρου
- 1928/72/3, Μειονότητες σε ευρωπαϊκά κράτη
- 1928/80/7, Μουσουλμανική μειονότητα Θράκης

1929

- 1929/A/2/II, Ξένη προπαγάνδα εν Ελλάδι
- 1929/A/2/II, Αντικεμαλικοί, ανατρεπτικό κίνημα εν Ελλάδι
- 1929/A/4, Περί Αλβανίας
- 1929/A/4/I, Ελληνοαλβανικά σχέσεις

1929/A/6/Π, Θρακικά
1929/A/21/Ι, Απαλλοτριώσεις. Περιουσίαι Αλβανών
1929/A/21/Π, Σλαυόφωνοι
1929/A/21/ΙΙΙ, Κουτσοβλάχοι
1929/B/37, Φάκ. Μειονοτήτων Θράκης
1929/B/61, Μουσουλμανική Μειονότητα Θράκης
1929/B/68/6, Φάκελος Μουσουλμάνων Πάργας

1930

1930/A/2/Π, Αναχωρήσεις σλαβόφωνων Φλώρινας εις Καναδά
1930/A/21/ΙΙΙα, Κουτσοβλάχοι σχολεία
1930/A/7/1, Ελληνορουμανικές σχέσεις
1930/B' ΠΟΛΙΤΙΚΗ 1930, Δυτική Θράκη
1930/B/28, Ελληνοτουρκικά ζητήματα
1930/B/67, Περιουσιακά στοιχεία Μουσουλμάνων
1930/B/68/Ι, Σχόλια Εφημ. για τα Ελληνοτουρκικά
1930/B/68/6, Μουσουλμάνοι Πάργας

1931

1931/A/2/Π, Ξέναι Προπαγάνδαι
1931/A/4, Εκθέσεις πρεσβείας Τιράνων
1931/A/5/Ι, Ελληνοσερβικά ζητήματα
1931/A/6/Ι, Περί της ελληνοβουλγαρικής συνεννοήσεως - Ελληνοβουλγαρικές σχέσεις
1931/A/6/Π, Έξοδος Βουλγαρίας στο Αιγαίο
1931/A/6/ΙV, Βουλγαρική προπαγάνδα στη Μακεδονία
1931/A/7/Ι, Ελληνορουμανικές σχέσεις
1931/A/21/ΙΙΙ, Κουτσοβλάχοι
1931/A/21/ΙΙΙα, Κουτσοβλαχικά σχολεία εν Ελλάδι.
1931/ B/Ι/Χβ, Φάκ. Ανεπιθύμητων αντικεμαλικών Δ. Θράκης
1931/B/2/Ι, Διαπραγματεύσεις προς σύναψη πολιτικών με την Τουρκία Συνθηκών.
1931/B/2/ΙV, Ζητήματα σχετικά προς ανταλλαξιμότητα Μουσουλμάνων Ηπείρου και Αλβανικήν καταγωγήν των.
1931/B/2/ΙV, Φακ. Τριμελούς Επιτροπής Τούρκων εμπειρογνομόνων
1931/B/37, Μειονότητες (Γενικά)
1931/B/37, Ανεπιθύμητοι Τούρκοι
1931/B/61, Φ. Συστάσεως επιτροπής δι' εκτέλεσιν ελληνοτουρκικής οικονομικής συμφωνίας της Άγκυρας εν Δυτική Θράκη.

1932

1932/A/2/Π, Ξένες προπαγάνδες
1932/A/3/Γ.Ε., Ελληνοβουλγαρικές σχέσεις
1932/A/6, Πολιτική Βουλγαρία
1932/A/6/Π, φακ. Κομιτατζήδων
1932/A/6/Πα, Ενέργειες κομιτάτου
1932/A/6/ΙV, Βουλγαρική προπαγάνδα στη Μακεδονία
1932/A/21/1, Τσάμηδες
1932/A/21/ΠΙ, Κουτσόβλαχοι
1932/A/6/Π, φακ. Κομιτατζήδων
1932/A/6/Πα, Ενέργειες κομιτάτου
1932/B/1/ΠΙ, Πληροφορίες για Τούρκους υπηκόους και αντικεμαλικούς
1932/B/2/Π, Περί της ανταλλαγής των μουσουλμανικών κτημάτων πλην αλβανικής καταγωγής
1932/B/2/VII, Μουσουλμάνοι αλβανικής καταγωγής
1932/B/2/ΙΧ, Επιθυμούντες να διατηρήσουν την τουρκική ιθαγένεια.

1933

1933/A/4/Ιδ, Αλβανικά κτήματα
1933/A/4/Ιε, Αλβανικά κτήματα
1933/A/21/Ι, Τσάμηδες
1933/A/21/ΠΙ, Κουτσόβλαχοι
1933/A/21/ΠΙα, Κουτσοβλαχικά σχολεία
1933/A/21/ΠΙβ, Ρουμάνοι καθηγητές κουτσοβλαχικών σχολείων σχολικού έτους 1930-33.
1933/A/21/ΠΙγ, Ρουμάνοι καθηγητές κουτσοβλαχικών σχολείων
1933/A/22/Ιβ, Λειτουργία Μειονοτικών σχολείων

1934

1934/A/21/Π, Δραστηριότης εν Μακεδονία του Συλλόγου προς Διάδοση των Ελλ. Γραμμάτων
1934/A/21/ΠΙ, Κουτσόβλαχοι
1934/A/21/ΠΙα, Κουτσοβλαχικά σχολεία εν Ελλάδι
1934/B/2/ΙΧ, Φ. επιλεξαμένων την τουρκική ιθαγένειαν
1934/B/23/Ε, Γενικές Εκθέσεις και Δελτία Πληροφοριών 1932-1934.

1935

1935/A/4/9, Αλβανική Μειονότης Τσαμουριάς
1935/A/4/9/1, Τσάμηδες
1935/A/4/9/2, Πολιτική Διοίκηση
1935/A/21/Ι, Αναχώρηση Τσαμουργιανών για Τουρκία

ΑΡΧΕΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ (Α.Ι.Ε.Ε.)

1913/1/12, Έλληνες Εβραίοι
1917/1/7, Έλληνες Εβραίοι
1918/1/8, Έλληνες Εβραίοι
1919/1/9, Έλληνες Εβραίοι
1920/1/10, Έλληνες Εβραίοι
1927/2/4, Έλληνες Εβραίοι
1928/2/11, Έλληνες Εβραίοι
1929/2/12, Έλληνες Εβραίοι
1930/2/13, Έλληνες Εβραίοι
1931/3/1, Έλληνες Εβραίοι
1932/3/2/1-2, Έλληνες Εβραίοι
1933/3/3/1-2, Έλληνες Εβραίοι

**ΑΡΧΕΙΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ - ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
(Α.Μ.Μ./Α.Ε.Β.)**

Φάκελοι:

173/φάκ. 6, 173/φάκ.10, 173/φάκ.17, 173/φάκ.18, 173/φάκ.19, 173/φάκ.20,
173/φάκ.21, 173/φάκ.22, 173/φάκ.23, 173/φάκ.24, 173/φάκ.25, 173/φάκ.29,
173/φάκ.30, 173/φάκ.31, 173/φάκ.32, 173/φάκ.33, 173/φάκ.34, 173/φάκ.35,
173/φάκ.38, 173/φάκ.39, 173/φάκ.40, 173/φάκ.49, 173/φάκ.50, 173/φάκ.51,
173/φάκ.52, 173/φάκ.53, 173/φάκ.54, 173/φάκ.57, 173/φάκ.58, 173/φάκ.60,
173/φάκ.63, 173/φάκ.83, 173/φάκ.87, 173/φάκ.93, 173/φάκ.99, 173/φάκ.104,
173/φάκ.105, 173/φάκ.107, 173/φάκ.108, 173/φάκ.109, 173/φάκ.110, 173/φάκ.145
173/φάκ.159, 173/φάκ.164, 173/φάκ.170, 173/φάκ.179, 173/φάκ.189, 173/φάκ.225
173/φάκ.235, 173/φάκ.259, 173/φάκ.269, 173/φάκ.277, 173/φάκ.283, 173/φάκ.284
173/φάκ.286, 173/φάκ.292, 173/φάκ.296, 173/φάκ.302, 173/φάκ.306, 173/φάκ.307
173/φάκ.319, 173/φάκ.327, 173/φάκ.331, 173/φάκ.332, 173/φάκ.333, 173/φάκ.334,
173/φάκ.337, 173/φάκ.339, 173/φάκ.340, 173/φάκ.344, 173/φάκ.349, 173/φάκ.359
173/φάκ.369, 173/φάκ.371, 173/φάκ.373, 173/φάκ.378, 173/φάκ.399, 173/φάκ.401

ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ (Γ.Β.)

ΑΡΧΕΙΟ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΣΟΥΛΙΩΤΗ - ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ (Α.Α.Σ.)

I/2/2, Νομάρχης Φλώρινας (1934-1935)

ΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΡΑΒΙΔΑ (Α.Κ.Κ.)

- I/11/1, Σημειώματα – Εκθέσεις και Αναφορές
- I/11/2, Σημειώματα – Εκθέσεις και Αναφορές
- I/11/3, Σημειώματα – Εκθέσεις και Αναφορές
- I/12/1, Σημειώσεις και Έντυπα
- I/13/4, Υπόμνημα του Κ.Δ.Κ για τη λειτουργία σχολείων σλαβικής μειονότητας
- I/14/6, Σλαβόφωνοι Γουμένιτσας

ΑΡΧΕΙΟ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΔΡΑΓΟΥΜΗ (Α.Φ.Δ.)

- I/11/3, Εποικισμός- Ζήτημα μειονοτήτων και προσφύγων
- I/23/5, Ξέναι σχολαί (1933)
- I/36/3, Μειονότητες-Πρόσφυγες (1932-33)
- I/38/2, Ισραηλιτικά Θεσσαλονίκης (1932-35)
- I/38/3, Ισραηλιτική Κοινότητα Φλώρινας (πρόεδρος Α.Χ.Ασαέλ) (1932-34, 1938)
- I/104/1, “Ξενόφωνοι Μακεδονίας” (1924-1931)

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ (Ε.Λ.Ι.Α.)

ΑΡΧΕΙΟ Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ (1881 - 1992)

- Φακ. 1, Εκθέσεις, Επιστολές, Τηλεγραφήματα Πρεσβευτών και Προξένων (1910-1919, 1924)
- 1/1, Ελληνικές πρεσβείες και Προξενεία – Λονδίνο, Παρίσι, Βουκουρέστι (1910-1919)
- 1/5, Τηλεγραφήματα Πρεσβευτών (1912-1915)

- Φακ. 2, Επιστολές διαφόρων προς Βενιζέλο,
- 2/1, Εκπρόσωποι της Εκκλησίας (1912-1919)
- 2/4, Διάφοροι Επιστολογράφοι (1913-1915)

- Φακ. 3, Επιστολές Βενιζέλου προς διαφόρους (1912-1936)
- 3/1, Επιστολές και σχέδια επιστολών Βενιζέλου προς Έλληνες και ξένους παραλήπτες (1912-1919).

- Φακ. 4, Επιστολές Ξένων Πρεσβευτών και επιστολογράφων (1910-1919)
- 4/1, Πρεσβεία Ρουμανίας (1913)
- 4/4, Διάφοροι ξένοι επιστολογράφοι (1913-1917)

- Φακ. 6, Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1914)

- 6/3, Σχέσεις και συνθήκες Ελλάδας, βαλκανικών χωρών και Τουρκίας (1912-1913)

- Φακ. 7, Πολιτικά και Διοικητικά Ηπείρου, Μακεδονίας, Κρήτης, Νήσων Αιγαίου
- 7/1, Γενική Διοίκηση Ηπείρου (Τμήμα Πολιτικό 1913-1915)
- 7/5, Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (1912-1915)
- Φακ. 8, Πολιτικά και Κυβερνητικά Θέματα (1914-1924)
- 8/4, Νόμοι, διατάγματα, λόγοι (1914-1920)

- Φακ. 9, Συνδιάσκεψη Ειρήνης – Θράκη, Μ. Ασία
- 9/1, Ελληνική Στρατιωτική Αποστολή στη Βουλγαρία (1918-1919)
- 9/3, Θράκη, Μ. Ασία
- 9/5, Εκθέσεις και υπομνήματα επί διαφόρων θεμάτων (1912-1919)

- Φακ. 10, Λόγοι, ομιλίες και σημειώσεις Βενιζέλου (1909-1936)
- 10/1,2 Λόγοι και ομιλίες (1906-1933)

ΑΡΧΕΙΟ ΧΑΡΙΣΙΟΥ ΒΑΜΒΑΚΑ (Α.Χ.Β.)

- Φακ. 1, (1.1-1.4) Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης (1919-1920)
- 1.1. «Εγγραφα Γενικού Στρατηγείου» (1919-1920)
- 1.2. Έγγραφα Γενικού Στρατηγείου (Μάρτιος – Ιούνιος 1920) – Τηλεγραφήματα Γενικού Στρατηγείου (Ιανουάριος – Ιούνιος 1920)
- 1.4. «Επιστολαί Κωνσταντινουπόλεως» (1919-1920)

- Φακ. 2 (2.1- 2.4) Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης (1919-1920)
- 2.1-2. Υπουργείο Εξωτερικών (1920)
- 2.3. Διάφορα υπουργεία (1920)
- 2.4-5. Διασυμμαχική Κυβέρνηση Θράκης (1919-1920)

- Φακ. 3 (3.1, 3.3,) Κυβερνητικός Αντιπρόσωπος Δυτικής Θράκης (1919-1920)
- 3.1. Πληροφορίες – Αναφορές (1919-1920)

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΛΕΣΧΗΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ (Ι.Α.Λ.Φ.)

Φάκ. Δικογραφίες, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 24.

Β) ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ

Β.1. ΕΠΙΣΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΑ – ΕΠΙΣΗΜΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ

B.1.1. Επίσημα Έγγραφα της Κρητικής Πολιτείας

Δραγούμης, Στέφανος. Ένωσις, Κρητικόν Υπόμνημα, εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, εν Αθήναις, 1909.

Κουσουρελάκης, Ν. Κώδικες Κρητικής Πολιτείας περιέχοντες τους εν Κρήτη ισχύοντες νόμους πλην του Αστικού και Εμπορικού διατάγματα διαταγάς και ερμηνευτικές εγκυκλίους των τε ανωτέρων Διευθύνσεων και της Εισαγγελίας των Εφετών, τόμ. Α'-Β', εκ του τυπογραφείου Ε.Δ. Φραντζεσκάκης, εν Χανίοις, 1902.

Κρητικός Κώδιξ περιέχων τα από του έτους 1868 μέχρι σήμερα χορηγηθέντα εις την Κρήτην προνόμια [sic] μετά των σχετικών Αυτοκρατορικών Φιρμανίων, άπασαν την εν ισχύϊ Κρητικήν νομοθεσίαν, Διατάγματά τινά της Γενικής Διοικήσεως και Εγκυκλίους αυτής τε και της Εισαγγελίας των Εφετών, εκ του τυπογραφείου της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης, εν Χανίοις, 1893.

Παπαντωνάκης, Σ.Α. Κρητικά, ήτοι συλλογή Α) Διπλωματικών εγγράφων της Επαναστατικής Συνελεύσεως, της Συνελεύσεως των Κρητών, του Εκτελεστικού, των Ναυάρχων κλπ. Β) Των Εγκυκλίων της Συνελεύσεως και του Εκτελεστικού μετά σημειώσεων ιστορικών. 26 Ιουνίου 1897-9 Δεκεμβρίου 1898, εκ του τυπογραφείου "Η Πρόοδος", εν Χανίοις, 1901.

B.1.2. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 1, 25/12/1898
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 23, 23/3/1899
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 24, 16/4/1899
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 27, 27/4/1899
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 28, 28/4/1899
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 33, 10/5/1899
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 34, 10/5/1899
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 35, 11/5/1889
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 41, 24/5/1899
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 42, 26/5/1899
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 45, 28/5/1899
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 65, 3/8/1899
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 90, 14/10/1899
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 3, 15/1/1900
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 4, 14/2/1900
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 12, 17/3/1900
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 15, 29/3/1900
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 14, 1/4/1900
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 29, 22/4/1900

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 20, 4/5/1900
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 96, 8/9/1900
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 51, 15/9/1900
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 50, 7/11/1900
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 17, 19/3/1901
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 49, 25/8/1901
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 59, 5/11/1901
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 15, 26/3/1903
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 38, 11/8/1904
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 54, 26/11/1904
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 76, 24/6/1906
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 32, 12/7/1906
Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, αρ. φ. 30, 5/7/1907

B.1.3. Πρακτικά Συντακτικών Συνελεύσεων της Κρητικής Βουλής

Πρακτικά της προς παρασκευήν σχεδίου Πολιτεύματος Δεκαεξαμελούς Επιτροπής, εν Χανίοις, 1901.

Στενογραφημένα Πρακτικά της Α' Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών, εν Χανίοις 1902.

Στενογραφημένα Πρακτικά της Β' Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών, εν Χανίοις, 1907.

B.1.4. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Κρητικής Βουλής

Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής, Περίοδος Β', εν Χανίοις, 1903.

Επίσημα Πρακτικά της Α' Τακτικής Συνόδου του 1907, 1 Ιουλίου – 28 Σεπτεμβρίου, εν Χανίοις, 1910.

Επίσημα Πρακτικά της Κρητικής Βουλής του 1907, 10 Οκτ. – 7 Νοεβρ. 1907, εν Χανίοις, 1910.

Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών του 1908, Περίοδος Α' - Σύνοδος Β', από 21 Μαΐου έως 29 Ιουλίου 1908", εν Χανίοις, 1910.

B.1.5. Σύντάγματα Κρητικής Πολιτείας

Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, τύποις: Σταύρου Α. Ανδρουλακάκη, εν Χανίοις 1899.

Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας του 1907, εκ του Τυπογραφείου της Κυβερνήσεως, εν Χανίοις, 1907.

B.1.6. Εφημερίς της Κυβερνήσεως

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 126, 1/6/1890
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 41, 2/3/1913
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 217, 28/10/1913
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 229, 14/11/1913
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 25, 1/2/1914
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 130, 12/5/1914
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 329, 13/11/1914
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 15, 12/1/1915
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 400, 28/10/1915
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 185, 4/9/1917
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 223, 11/10/1917
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 268, 21/11/1917
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 101, 9/5/1918
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 3, 7/1/1919
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 37, 12/2/1920
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 41, 19/2/1920
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 116, 24/5/1920
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 148, 3/7/1920
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 164, 24/7/1920
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 173, 2/8/1920
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 206, 10/9/1920
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 219, 23/9/1920
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 224, 1/10/1920
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 290, 21/12/1920
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 84, 4/6/1922
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 57, 5/3/1923
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 195, 28/6/1923
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 243, 23/11/1923
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 71, 31/3/1924
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 186, 7/8/1924
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 324, 31/12/1924
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 170, 10/7/1925
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 55, 4/4/1927
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 171, 13/8/1927
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 305, 15/9/1927
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 231, 27/10/1927
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 172, 11/5/1928
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 134α, 4/4/1929
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 172, 11/5/1929
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 296, 20/8/1929
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 242, 16/7/1930
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 252, 25/7/1930

Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 217, 18/7/1931
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 168, 21/5/1932
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 636, 30/12/1935
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 217, 15/8/1952
Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Τεύχος Α΄, αρ. φ. 11, 4/2/1991

B.1.7. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 4^η της 11/11/1913
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 70^η της 9/5/1914
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 16^η της 10/10/1915
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 47^η της 27/2/1919
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 13^η της 6/12/1919
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 78^η της 1/4/1929
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 22^η της 20/12/1930
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 104^η της 25/6/1931
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συνεδρίαση 53^η της 1/11/1933

B.1.8. Εφημερίς των Συζητήσεων της Γ΄ Συντακτικής Συνέλευσης

Εφημερίς των Συζητήσεων της Γ΄ Συντακτικής Συνέλευσης, συνεδρίαση 49^η της 20/5/1921

B.1.9. Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας

Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας, συνεδρίαση 34^η της 10/2/1930
Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας, συνεδρίαση 88^η της 24/6/1930
Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας, συνεδρίαση 8^η της 4/12/1930
Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας, συνεδρίαση 13^η της 11/12/1930
Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας, συνεδρίαση 14^η της 12/12/1930
Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας, συνεδρίαση 107^η της 1/7/1931

B.1.10. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση 38^η της 20/2/1914
Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΙΖ΄ της 12/10/1915
Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΛΖ΄ της 21/3/1916
Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση Γ΄ της 23/11/1919
Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΝΕ΄ της 30/4/1920
Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΟΑ΄ της 25/8/1920
Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΡΜΕ΄ της 11/2/1925

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση Λ΄, της 19/2/1932
Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΝΑ΄ της 1/4/1932
Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, συνεδρίαση ΙΘ΄ της 23/10/1934

B.1.11. Υπουργείο Εξωτερικών

Συνθήκη Ειρήνης μεταξύ των Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Βουλγαρίας μετά του προσθέτου Πρωτοκόλλου, υπογραφείσα εν Νείγυ, τη 14/27 Νοεμβρίου 1919, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1919.

Σύμβασις μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας περί Αμοιβαίας και Εθελουσίας Μεταναστεύσεως των Φυλετικών Μειονοτήτων, υπογραφείσα εν Νείγυ, τη 14/27 Νοεμβρίου 1919, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1919.

Συνθήκη μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Τουρκίας, υπογραφείσα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου - 10 Αυγούστου, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι, 1920.

Συνθήκη μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Ελλάδος περί προστασίας των Εθνικών κ.λ.π. Μειονοτήτων, υπογραφείσα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου - 10 Αυγούστου, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι, 1920.

Συνθήκη μεταξύ των Προεχουσών Συμμάχων και Συνησπισμένων Δυνάμεων και της Ελλάδος περί Θράκης, υπογραφείσα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1920.

Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και Πρωτόκολλον, υπογραφέντα τη 30^η Ιανουαρίου 1923, Πράξεις υπογραφείσαι εν Λωζάννη τη 30^η Ιανουαρίου και τη 24^η Ιουλίου 1923, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι, 1923.

Συνθήκη Ειρήνης μετά της Τουρκίας, Πράξεις υπογραφείσαι εν Λωζάννη τη 30^η Ιανουαρίου και τη 24^η Ιουλίου 1923, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι, 1923.

Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών, (επιμ. Θάνος Βερέμης - Φωτεινή Κωνσταντοπούλου), Υπουργείο Εξωτερικών – Πανεπιστήμιο Αθηνών, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1999.

B.2. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΑ ΑΡΧΕΙΑ, ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ, ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Βλάχος, Γεώργιος Α. *Άρθρα στην «Καθημερινή» (1919-1951)*, Εκδόσεις «Ζήδρος», Αθήνα, 1990.

Γονατάς, Στυλιανός. *Απομνημονεύματα 1897 – 1957*, Αθήνα, 1958.

Ζάννας, Π. Α. (επιμ.). *Αρχείο Πηνελόπης Σ. Δέλτα. Ελευθέριος Βενιζέλος (Ημερολόγιο - Αναμνήσεις - Μαρτυρίες - Αλληλογραφία)*, Εκδόσεις Ερμής, Αθήνα, 1978.

Η Ελληνοτουρκική Συμφωνία και οι προσφυγικά αποζημιώσεις, Δυο ιστορικά αγορεύσεις του Πρωθυπουργού κ. Βενιζέλου, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις, 1930.

Η Συνθήκη της Λωζάννης, το πλήρες κείμενο, προσθήκες, ερμηνευτικοί νόμοι οι τουρκικές παραβιάσεις από το 1923 μέχρι σήμερα, Λέσχη των Νέων Ελλήνων, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, [1995;].

Ιωάννου, Κρατερός Μ. - **Περράκης**, Στέλιος Ε. *Κείμενα Διεθνούς Πρακτικής. Γενικό και Ειδικό Διεθνές Δίκαιο*, τόμος Α΄, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα/Κομοτηνή 1990.

Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Τροχαλία, Αθήνα, 1997.

Νάσκου-Περράκη, Παρούλα. *Κείμενα Διεθνούς Πρακτικής. Δίκαιο των Διεθνών Οργανισμών*, τόμος Β΄, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1990.

Οικουμενικόν Πατριαρχείον, *Μαύρη βίβλος διωγμών και μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού (1914-1918)*, 1919.

Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Κ. (επιμ.). *Η απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης από το αρχείο του Χαρίσιου Βάμβακα*, Αθήναι, 1975.

Πετρίδης, Παύλος (επιμ.). *Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000.

Ρακτιβάν, Κωνστ. Δ. *Εγκαταστάσεις ελληνικών αρχών εν Μακεδονία : εγκύκλιος του Υπουργού της Δικαιοσύνης κ. Κ. Ρακτιβάν*, [χ.ε.], [Εν Θεσσαλονίκη] [1912]

Στεφάνου, Στέφανος Ι. (επιμ.). *Ελευθερίου Βενιζέλου: Πολιτικά Υποθήκαι*, τόμοι Α΄ - Β΄, Λέσχη Φιλελευθέρων Αθήναι, 1965/1969.

Στεφάνου, Στέφανος Ι. (επιμ.). *Ελευθερίου Βενιζέλου: Τα Κείμενα*, τόμοι Α΄-Δ΄, Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα, 1981.

B.3. ΤΥΠΟΣ

A) ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ

Ελεύθερον Βήμα (Αθήνα)

Ελεύθερος Τύπος (Αθήνα)

Εμπρός (Αθήνα)

Εστία (Αθήνα)

Εφημερίς των Βαλκανίων (Θεσσαλονίκη)

Καθημερινή (Αθήνα)

Κήρυξ (Χανιά)

Λευκά Όρη (Χανιά)

Μακεδονία (Θεσσαλονίκη)

Νέα Αλήθεια (Θεσσαλονίκη)

Πρωία (Αθήνα)

Το Φως (Θεσσαλονίκη)

B) ΕΒΡΑΪΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (ελληνόφωνες - γαλλόφωνες εκδόσεις)

Ισραήλ

L'Indépendant

Le Progrès

La Renaissance Juive

B.4. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

B.4.1. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ (ΒΙΒΛΙΑ - ΑΡΘΡΑ)

Aarbakke, Vemund. «Ποιος μπορεί να γιατρέψει μια ραγισμένη καρδιά. Η θέση της Μακεδονίας στη σύγχρονη βουλγαρική ιστορία», στο συλλογικό τόμο: *Μακεδονικές Ταυτότητες στο χρόνο, Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, (επιμ. Γ. Στεφανίδης, Βλ. Βλασίδης, Ε. Κωφός) Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2008, σελ. 239-277.

Αβέρωφ-Τοσίτσας, Ευάγγελος. *Η πολιτική πλευρά του Κουτσοβλάχικου ζητήματος*, Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύνδεσμος Τρικάλων : Ίδρυμα Ευάγγελου Αβέρωφ - Τοσίτσα, Τρίκαλα, 1992.

Αγγελομάτης, Χρήστος. *Χρονικόν Μεγάλης Τραγωδίας. Το Έπος της Μικράς Ασίας* Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα, 2005.

Αγιίδης, Α. Ι. *Η Ελλάδα χωρίς τους πρόσφυγες. Ιστορική, δημοσιονομική, οικονομική και κοινωνική μελέτη του προσφυγικού ζητήματος*, Εκδόσεις Ι. Λ. Αλευρόπουλος, Αθήνα, 1934.

Ακριβούλης, Δημήτριος. *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, οι Μεγάλες Δυνάμεις και τα Βαλκάνια, 1928 – 1932*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2009.

Aktar, Ayhtan. «Το πρώτο έτος της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής των πληθυσμών: Σεπτέμβριος 1922 – Σεπτέμβριος 1923», στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, (επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης), Εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα, 2006, σελ.111-156.

Αλεξανδρής, Αλέξης. «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνο-τουρκικών σχέσεων (1925-1955)», στο συλλογικό τόμο: *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, Εκδόσεις Γνώση - ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα, 1988, σελ. 31-172.

Αλιγιζάκη, Στέλλα. *Θέρισο 1905. Theriso 1905*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος", Χανιά, 2003.

- Αλλαμανή, Έφη – Παναγιωτοπούλου, Κρίστα.** «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 97-112.
- Αλλαμανή Έφη - Παναγιωτοπούλου Κρίστα,** «Η Μικρασιατική Εκστρατεία από το Μάιο του 1919 ως το Νοέμβριο του 1920», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 116-146.
- Αλλαμανή, Έφη – Παναγιωτοπούλου, Κρίστα.** «Η συμμαχική εντολή για την κατάληψη της Σμύρνης και η δραστηριοποίηση της ελληνικής ηγεσίας», στο συλλογικό τόμο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, (επιμ. Θάνος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητρακόπουλος) 1980, Αθήνα, σελ. 119-172
- Αναστασιάδου, Ιφιγένεια.** *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930*, Εκδόσεις Φιλιπότητα, Αθήνα, 1982.
- Ανδρεάδης, Κ.Γ.** *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Δυτικής Θράκης*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1956.
- Ανδριώτης, Νίκος,** «Τα τελευταία χρόνια παραμονής των μουσουλμάνων στη Κρήτη και η αναχώρησή τους για την Τουρκία», στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, (επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης), Εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα, 2006, σελ. 207-224.
- Αντωνόπουλος, Σ.** *Αι συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών*, Τύποις "Πανελλην. Κράτους", Αθήναι, 1917.
- Αραβαντινός, Π.** *Μονογραφία περί Κουτσοβλάχων*, Εκδόσεις Διονυσίου Νότη Καραβιά, Αθήνα, 2000.
- Αρτεμιάδης, Β.** *Τα ιστορικά ερείσματα των ανταλλαζίμων, είχε δίκαιον ο κ. Βενιζέλος;*, Αθήναι, 1930, σελ. 9-12.
- Αστρινού, Θέμη.** *Η Μεγάλη Ιδέα του Ελληνισμού*, Αθήναι, 1945.
- Ayhan Aktar,** «Το πρώτο έτος της ελληνοτουρκικής ανταλλαγής των πληθυσμών: Σεπτέμβριος 1922 – Σεπτέμβριος 1923», στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, (επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης), Εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα, 2006, σελ.111-156.
- Βαϊδης, Θωμάς.** *Ελευθέριος Βενιζέλος : (μελέτη πολιτικής ιστορίας και κριτικής) Ο Ελευθέριος Βενιζέλος: τα κυριότερα σημεία της δράσεως του μεγάλου Έλληνο πολίτου : πολίτης, πολεμιστής, πατριώτης, διπλωμάτης*, [Βασιλικόν Τυπογραφείον Ν. Χιώτη & Κ. Ρουσέα], εν Αθήναις, 1910.
- Βακαλόπουλος, Κ.** *Μακεδονικός Αγώνας. Η ένοπλη φάση 1904-1908*, Εκδόσεις Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη, 1987.
- Βακάς Δημήτριος,** *Ελευθέριος Βενιζέλος : η ζωή και το έργο του*, Εκδόσεις Μ. Μπεχλιβανίδης, Αθήναι, [χ.χ.]
- Βαρβούνης, Μ.** *Η καθημερινή ζωή των Πομάκων - Εθνική συνείδηση και θρησκευτική ταυτότητα*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1997.
- Βάρδα, Χριστίνα.** «Όψεις της πολιτικής αφομοίωσης στη Δυτική Μακεδονία στο Μεσοπόλεμο», *Τα ιστορικά* 10/18-19 (1993) σελ. 151-170.
- Βασιλικού, Μαρία.** «Η εκπαίδευση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στο Μεσοπόλεμο», στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, Επιστημονικό

Συμπόσιο (επιμ. Μαρία Σταθοπούλου), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1999, σελ. 129-147.

Βενιζέλος, Ελευθέριος. *Η Κρητική Επανάσταση του 1889, ένα άγνωστο ιδιόγραφο κείμενο του Εθνάρχου*, (επιμ. Ιωάννης Μανωλικάκης), Αθήνα, 1971.

Βεντήρης, Γεώργιος. *Η Ελλάδα του 1910-1920*, τόμοι Α'-Β', Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα, 1970.

Βεργόπουλος, Κώστας. *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 1978.

Βερέμης, Αθ. «Η εποχή (1909-1936)» στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος κοινωνία – οικονομία – πολιτική στην εποχή του*, (επιμ. Θ. Βερέμης – Γ. Γουλιμή), Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1989, σελ. 13-25.

Bernard, Lewis. *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας. Τα στάδια της ανάπτυξης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2001.

Βλασιδής, Βλάσης. *Η Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση και η δράση της στην ελληνική Μακεδονία τον Μεσοπόλεμο (1918-1928)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1997.

Βλάχος, Ν. *Το Μακεδονικόν ως φάσις τον Ανατολικού Ζητήματος 1878-1908*, Τύποις Γερτρούδης Σ. Χρήστου, Αθήνα, 1935.

Βλάχος, Ν. *Η συμμαχική προσέγγιση των τεσσάρων χριστιανικών κρατών της Χερσονήσου του Αίμου κατά το έτος 1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1953.

Βογαζλής, Δ.Κ. *Φυλετικές και εθνικές μειονότητες στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία*, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, Αθήνα, 1954.

Γαληνού, Ελίνα. «Νικόλαος Ελευθεριάδης: Ένας λησμονημένος διανοούμενος» στο http://infognomonpolitics.blogspot.gr/2009/04/blog-post_2030.html (επίσκεψη σελίδας 20/4/2015).

Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, Ε. «Ο συσχετισμός των δυνάμεων και η Ελλάδα μπροστά στη Συνθήκη του Βουκουρεστίου», στο συλλογικό τόμο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1990, σελ.41-54.

Γατόπουλος, Δ. *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (1875-1938): η βιογραφία και το έργο του* Εκδόσεις Ελευθερουδάκης, Αθήνα, 1947.

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνικός Στρατός στη Σμύρνη. Μάιος 1919-20*, εκδ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα, 1957.

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Ο Μακεδονικός Αγών και τα εις Θράκην γεγονότα*, εκδ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα, 1979.

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού *Επίτομη ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, εκδ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα, 1987

Γεραγός, Κώστας. *Αναμνήσεις εκ Θράκης, 1920-1922*, Τυπογραφείον "Εστία", εν Αθήναις, 1926.

Γεώργιος, Πρίγκηψ της Ελλάδος, *Αναμνήσεις εκ Κρήτης 1898-1906*, Αθήνα, 1959.

Γεωργούλης, Στ. *Ο θεσμός του μουφτή στην ελληνική και αλλοδαπή έννομη τάξη*, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1993.

- Γεωργούλης**, Στ. «Ο θεσμός του μουφτή στη σύγχρονη συγκυρία», *Νέα Κοινωνιολογία - Κοινωνιολογική Επιθεώρηση της νέας Ελλάδας*, 29, 1999-2000, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σελ.88-93.
- Γιαννουλόπουλος**, Ιωάννης. «Η Διεθνής Συνδιάσκεψη και η Συνθήκη της Λωζάννης», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 260-271.
- Γκιζέλη**, Β. «Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην πόλη», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9 (1992), Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία, Αθήνα, σελ. 61-77.
- Γκλαβίνας**, Ιωάννης. *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα 1912-1923: Αντιλήψεις και πρακτικές της ελληνικής διοίκησης, σχέσεις με χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες*, διδακτορική διατριβή (εκδόθηκε το 2013 από τις Εκδόσεις Σταμούλη), Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2008,
- Γκλαβίνας**, Ιωάννης. «Η πολιτική της ελληνικής διοίκησης απέναντι στη μουσουλμανική γαιοκτησία των Νέων Χωρών τη περίοδο 1912-1922», στο συλλογικό τόμο: *Πρακτικά ΚΖ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, 2007, σελ. 461-477.
- Γούναρης**, Βασίλης. «Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν από την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου» στο συλλογικό τόμο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 127-141.
- Γούναρης**, Βασίλης. «Οι Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία της ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870 - 1940», *Μακεδονικά* 29, Θεσσαλονίκη, 1994, σελ. 209-236.
- Couturier**, Henri, *Η Κρήτη. Η θέση αυτής εξ απόψεως του Διεθνούς δικαίου*, κατά μετάφρασιν Αρχιμ. Τιμοθέου Βενέρη, μετά σημειώσεως και επιμέτρου του μεταφραστή, Ηράκλειο, 1912.
- Γύπαρης**, Παύλος. *Ελευθέριος Βενιζέλος ο μέγας δημιουργός : η ζωή του (παιδική - μαθητική - φοιτητική) η δράσεις του (πατριωτική -επαναστατική - διπλωματική)*, [χ.ε.], Αθήναι, 1955.
- Dakin**, Douglas. *Ο Ελληνικός Αγώνας στη Μακεδονία 1897 – 1913*, Εκδόσεις Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1996.
- Δαφνής**, Γρηγόριος. *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, τόμοι Α΄-Β΄, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1997.
- Δετοράκης**, Θεοχάρης. «Τα ελευθέρια της Κρήτης. Οι μεγάλοι σταθμοί του Κρητικού Ζητήματος» στο συλλογικό τόμο: *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης - Αλέξης Καλοκαιρινός), Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, 2001, σελ. 15-28.
- Δετοράκης**, Μανόλης. «Κοινωνικές επιπτώσεις στο διαμέρισμα Ηρακλείου στη μεταπολιτευτική επανάσταση 1895-8» στο συλλογικό τόμο: *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης - Αλέξης Καλοκαιρινός), Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, 2001, σελ. 109-126.
- Διακοφωτάκης**, Γ. *Περί μειονοτήτων κατά το διεθνές δίκαιο*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα/Κομοτηνή, 2001.

- Διαμαντόπουλος**, Θανάσης. *Ο Βενιζελισμός της ανόρθωσης*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 1985.
- Διαμαντόπουλος**, Θανάσης. *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1997.
- Διβάνη**, Λένα. *Ελλάδα και μειονότητες : Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1995.
- Διβάνη**, Λένα. «Το θνησιγενές πριγκιπάτο της Πίνδου. Γιατί δεν ανταποκρίθηκαν οι Κουτσόβλαχοι της Ελλάδος στην ιταλό – ρουμανική προπαγάνδα», στο συλλογικό τόμο: *Μακεδονία και Θράκη 1941 – 1944. Κατοχή – αντίσταση – απελευθέρωση*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1998, σελ. 189-210.
- Διβάνη**, Λένα. *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα, 1999.
- Διβάνη**, Λένα. «Οι επιπτώσεις του συστήματος μειονοτικής προστασίας της ΚΤΕ στην Ελλάδα: Η οπτική του Υπουργείου Εξωτερικών» στο συλλογικό τόμο: *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα (μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών)* (επιμ. Κωνστ. Τσιτσελίκης – Δημήτρης Χριστόπουλος), Εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο, Αθήνα, 1997, σελ.173-203.
- Δρακάκης**, Ανδρέας. *Τ' άγνωστα χρόνια : Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Σύρο*, Αθήνα, 1985.
- Δρακάκης**, Εμμανουήλ. «Τουρκοκρήτες και Χριστιανοί: Οι σχέσεις των δύο κοινοτήτων μέσα από δικαιοπρακτικά έγγραφα (1898-1900)» στο συλλογικό τόμο: *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης - Αλέξης Καλοκαιρινός), Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, 2001, σελ. 147-158.
- Δρίτσα**, Μαργαρίτα. «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, (επιμ. Θ. Βερέμης - Γ. Γουλιμής) Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1989, σελ. 27-70.
- Δώδος**, Δημοσθένης. *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους 1915-1936*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2005.
- Ελευθεριάδου**, Ν. *Οι μουσουλμάνοι εν Ελλάδι*, εκ του τυπογραφείου Π. Α. Πετράκου, εν Αθήναις, 1913.
- Ελευθεριάδου**, Ν. *Τα μετά την Συνθήκη των Αθηνών: περί των εν ταις Νέαις Χώραις εγκαταλελειμένων κτημάτων*, τυπ. Ραφτάνης, εν Αθήναις, 1915,
- Έξαρχος**, Γ. *Αυτοί είναι οι Βλάχοι*, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1994.
- Έξαρχος**, Γ. *Ξένοι Περιηγητές για τους Βλάχους, Γαλλόφωνοι (1550-1980)*, Εκδόσεις Ερωδιός, Θεσσαλονίκη, 2004.
- Έξαρχος**, Γ. *Ξένοι Περιηγητές για τους Βλάχους, Αγγλόφωνοι (1160-2000)*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ερωδιός, 2005.
- Έξαρχος**, Γ. *Σαρακατσάνοι, Άγνωστες και σπάνιες πηγές για τη ζωή και την ιστορία τους 1850-2000*, Εκδόσεις Οδυσσεάς, Αθήνα, 2005.
- Έξαρχος**, Γ. *Αρμάνοι (Βλάχοι): Ιστορία, γλώσσα, ριζικό*, Εκδόσεις Δίον, Θεσσαλονίκη, 2010.
- Ζεγκίνης**, Ευστάθιος. *Οι μουσουλμάνοι αθίγγανοι της Θράκης*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου της Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1994.

- Θεοτοκάς**, Μιχαήλ Γ. *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος εις την Συνδιάσκεψιν της Λωζάννης (1922-1923)*, Εκδόσεις Αετός, Αθήνα, 1946.
- Hering**, Gunnar. *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, τόμοι Α΄-Β΄, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2004.
- Hirschon**, Renee. «Τα αποτελέσματα της Ανταλλαγής» στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, (επιμ. Κωνστ. Τσιτσελίκης) Εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα, 2006, σελ. 157-181.
- Holland**, Robert – **Markides** Diana. *Οι Βρετανοί και οι Έλληνες: αγώνες εξουσίας στην ανατολική Μεσόγειο, 1850-1960*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2011.
- Horton**, G. *Η μάστιγα της Ασίας*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα, 2009.
- Ιορδάνογλου**, Α. «Ο τύπος της μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης από τη Συνθήκη της Λωζάννης ως σήμερα», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 3, Θεσσαλονίκη, 1989, σελ. 217-237.
- Ιωαννίδου**, Αλεξάνδρα. «Το Abecedar από φιλολογική σκοπιά», στο συλλογικό τόμο: *Γλώσσες, Αλφάβητα και Εθνική Ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια* (επιμ. Κ. Τσιτσελίκης), Εκδόσεις Κ.Ε.Μ.Ο. – Κριτική, Αθήνα, 1999, σελ. 97-115.
- Ιωαννίδου – Μπιτσιάδου**, Γεωργία. «Η ελληνοσερβική προσέγγιση και ο καθορισμός των ελληνοσερβικών συνόρων» στο συλλογικό τόμο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1990, σελ. 71-99.
- Καλογήρου**, Ν. «Η γεωγραφία του εκσυγχρονισμού: Οι μετασχηματισμοί του βορειοελλαδικού χώρου στο Μεσοπόλεμο», στο συλλογικό τόμο: *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, (επιμ. Γιώργος Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σελ. 83-91.
- Καμουζής**, Δημήτρης. «Η εξαίρεση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης από την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών» στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, (επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης), Εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., 2006, σελ. 324-346.
- Καραδήμου - Γερολύμπου**, Αλ. *Το χρονικό της μεγάλης πυρκαγιάς*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002
- Καραδήμου - Γερολύμπου**, Αλ. - **Παπαμίχος**, Ν. «Ρύθμιση χώρου: Πολιτικές πρωτοβουλίες και θεσμικές ρυθμίσεις» στο συλλογικό τόμο: *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, (επιμ. Γιώργος Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σελ. 113-132.
- Καραδήμου**, Αλ. - **Κολώνας**, Β. «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά το 1917» στο συλλογικό τόμο: *Οι Εβραίοι στον Ελληνικό χώρο*, Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1995, σελ. 231-254.
- Καραμανλής**, Κώστας Αλ. *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις (1928-1932)*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1995.
- Καριώτογλου**, Αλέξανδρος. «Ισλαμική Θεοκρατία, η θρησκεία ως μόνη διαφοροποίηση μεταξύ των λαών», *Νέα Κοινωνιολογία*, 23, 1997, Εκδοσεις Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 19-23.

- Κατσάνος, Κ.** «Η Μακεδονία των Σέρβων 1870-1941 από την παλαιά στη νότια Σερβία» στο συλλογικό τόμο: *Μακεδονικές Ταυτότητες στο χρόνο, Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, (επιμ. Γ. Στεφανίδης, Βλ. Βλασίδης, Ε. Κωφός) Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2008, σελ. 211-238.
- Καψαμπέλης, Εμμανουήλ.** *Διπλωματικά παρασκήνια*, Εκδόσεις Πιγκούνου, Αθήνα, 1946.
- Κεραμόπουλος, Αντώνιος.** *Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι*, [χ.έ.] εν Αθήναις, 1939.
- Κιτσίκης, Δημήτρης.** *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20^ο αιώνα* Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα, 1978.
- Κιτσίκης, Δημήτρης.** *Ιστορία του ελληνοτουρκικού χώρου (1928-1973)*, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα, 1981.
- Κλάδου - Μπλέτσα, Αιμιλία.** «Η πόλη των Χανίων και ο Ελευθέριος Βενιζέλος» στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος και Ελληνική Πόλη, Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις*, Πρακτικά Συνεδρίου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος", Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα, 2005, σελ. 411-424.
- Κλάψης, Αντώνης.** «Η απομάκρυνση των "ανεπιθύμητων" αντικεμαλικών της Δυτικής Θράκης. Μία άλλη όψη της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1930», στο συλλογικό τόμο: *Πρακτικά ΚΓ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 359-373.
- Κλάψης, Αντώνης.** *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1926-1928*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής – Εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2009.
- Κλάψης, Αντώνης.** *Το Ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10^{ης} Ιουνίου 1930*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος"– Εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2010.
- Κοκκινάκης, Γ.** «Πολιτικές και κοινωνικές όψεις της μουσουλμανικής παρουσίας στην Αυτόνομη Κρήτη, 1898-1913», *Αντικείμενα*, 1 (2001), 34.
- Κονιδάρης, Μ.Ι.** «Η συμβολή του Ελευθερίου Βενιζέλου στα εκκλησιαστικά πράγματα της εποχής του» στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός. Η συμβολή του στη διαμόρφωση του ελληνικού δικαίου*, Πρακτικά Συνεδρίου, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα/Κομοτηνή, 2003, σελ. 149-172.
- Κοντογιώργη, Έλσα.** «Αγροτικές Προσφυγικές εγκαταστάσεις στη Μακεδονία: 1923-1930», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9 (1992), Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία, Αθήνα, σελ. 47-59.
- Κοραντής, Α. Ι.** *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης (1919-1955)*, τόμος Α', Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών - Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1968.
- Κραψίτης, Βασίλης.** *Η ιστορική αλήθεια για τους Μουσουλμάνους Τσάμηδες*, [χ.έ.] Αθήνα, 1992.
- Κτιστάκης, Γ.** «Περιουσίες Αλβανών και Τσάμηδων στην Ελλάδα. Άρση του εμπόλεμου και διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου», <http://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=43>, 2006.

- Κυριακίδης**, Στίλπων. *Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 1997.
- Κύρου**, Αλέξης Αδ. *Όνειρα και πραγματικότητα: χρόνια διπλωματικής ζωής (1923-1953)*, [χ.έ.], Αθήνα, 1972.
- Κύρου**, Αλέξης Αδ. *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα, 1984.
- Κωστόπουλος**, Τάσος. *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.
- Κωστόπουλος**, Τάσος. *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2008.
- Λαζάρου**, Αχ. *Βαλκάνια και Βλάχοι*, Εκδόσεις Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, Αθήνα, 1983.
- Λαζάρου**, Αχ. *Βλάχοι των Ελληνικών Χώρων*, Αθήνα, 1986.
- Λαζάρου**, Αχ. *Βλάχοι: Η αρωμουνική και οι μετά της Ελληνικής σχέσεις αυτής*, [χ.έ.], Αθήνα, 1986.
- Λαζάρου**, Αχ. *Βλάχοι και κρατικές παραλήψεις*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα, 2002.
- Λεονταρίτης**, Γεώργιος Β. *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1917-1918)* Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2000.
- Λούβη**, Λίνα. «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923-1928)», στο *Βενιζελισμός και Αστικός εκσυγχρονισμός*, (επιμ. Γιώργος Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζηιωσήφ), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σελ. 391-415.
- Μακράκη**, Λιλή. *Ελευθέριος Βενιζέλος 1864-1910, Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1992.
- Μακροδημήτρης**, Αντώνης. «Διοίκηση, αποκέντρωση και δημοσιούπαλληλικές εγγυήσεις ως αντικείμενο της συνταγματικής αναθεώρησης του 1911», στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι συνταγματικές αναθεωρήσεις από το χθες στο σήμερα*, Πρακτικά Ημερίδας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος", Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2008, σελ. 117-127.
- Μάλαινος**, Επαμεινώνδας. *Της κατά Σ. Μαρκεζίνη βιογραφίας του Ελ. Βενιζέλου: συμπλήρωση και έλεγχος*, [χ.έ.], Αθήνα, 1965.
- Μαλκίδης**, Θεοφάνης. «Η διαμάχη «παλαιομουσουλμάνων» - κεμαλικών στην ελλαδική Θράκη τη περίοδο του Μεσοπολέμου», *Νέα Κοινωνιολογία - Κοινωνιολογική Επιθεώρηση της νέας Ελλάδας*, 39, 2004, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 73-87.
- Μαντά**, Ελευθερία. *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου, 1923-2000*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 2003.
- Μανωλοπούλου-Βαρβιτσώτη**, Κατερίνα. *Σύγχρονα προβλήματα μειονοτήτων στα Βαλκάνια : παράγων έντασης στις σχέσεις των κρατών*, Εκδόσεις Ειρήνη, Αθήνα, 1989.
- Μαργαρίτης**, Γ. «Ελληνικός αντισημιτισμός: μια περιήγηση, 1821,1891, 1931» στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο (επιμ. Μαρία

Σταθοπούλου), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1999, σελ. 15-31.

Μαργαρίτης, Γιώργος. «Η Κρήτη στα 1896-1898: Κοινωνικές αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο» στο συλλογικό τόμο: *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης - Αλέξης Καλοκαιρινός), Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, 2001, σελ. 103-108.

Μαργαρίτης, Γιώργος. *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες: Στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας: Εβραίοι, Τσάμηδες*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2005.

Μαρκέτος, Σπύρος. «Η ενσωμάτωση της σεφαραδικής Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα: το πλαίσιο, 1912-1914», στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελληνικός Εβραϊσμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο (επιμ. Μαρία Σταθοπούλου), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1999, σελ. 65-92.

Mazower, Mark. *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων: Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006.

Μαρκεζίνης, Σπ. Β. *Πολιτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, τόμοι Β'-Γ', Εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα, 1973, 1978.

Μαρωνίτη, Νίκη. *Το κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά: παραδοχές, ερωτήματα, προοπτικές*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010.

Μαυριδερός, Δημήτρης. *Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος (1864-1936), Γενεαλογική προσέγγιση της από αρρενογονία καταγωγή του*, [χ.έ.] Αθήνα, 2006.

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή [1983;]

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. «Ο Εθνικός Διχασμός. Η σύγκρουση Βενιζέλου - Κωνσταντίνου» στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ. Θ. Βερέμης - Η. Νικολακόπουλος), Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2005, σελ. 159-160.

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. «Το ανεπανάληπτο επίτευγμα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, (1984-1985), Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία, Αθήνα, σελ. 9-12.

Μαυρομμάτης, Γιώργος. «Χριστιανοί πρόσφυγες και μουσουλμάνοι μειονοτικοί στην Ελλάδα: Το ζήτημα της εθνικής ομογενοποίησης και ο ρόλος της εκπαίδευσης» στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, (επιμ. Κωνστ. Τσιτσελίκης), Εκδόσεις Κριτική - Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα, 2006, σελ. 358-367.

Μέκος, Ζαφείρης. *Οι αρμοδιότητες του μουφτή και η ελληνική νομοθεσία*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1991.

Μελά, Σπ. *Η επανάσταση του 1909*, Εκδόσεις Μπίρης, Αθήναι, 1957.

Μηλιώτης, Π. *Η εν Νειγύ σύμβασις της ελληνοβουλγαρικής μεταναστεύσεως της 14/27 Νοεμβρίου 1919 και η εφαρμογή αυτής*, Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1969.

Μηναΐδης, Σίμος. *Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 1989.

- Μητσοτάκη, Ζωή.** *Ο δημοσιογράφος Ελευθέριος Βενιζέλος στα χρόνια της Κρήτης (1887-1920)*, Εκδόσεις Λούση Μπρατζιώτη, Αθήνα, 1992.
- Μητσοτάκη, Ζωή.** *Γενεαλογικό δένδρο οικογένειας Βενιζέλου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος", Χανιά, 2008.
- Μίνογλου-Πεπελάση, Ιωάννα.** «Οι διαπραγματεύσεις για το προσφυγικό δάνειο του 1924», στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, (επιμ. Θ. Βερέμης - Γ. Γουλιμή) Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1989, σελ. 351-366.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος.** *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930), ο πόλεμος των στατιστικών*, Εκδόσεις Κριτική - Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα, 2003.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος.** «Ποια Μακεδονία για τους Μακεδόνες;» στο συλλογικό τόμο: *Μακεδονικές Ταυτότητες στο χρόνο, Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*, (επιμ. Γ. Στεφανίδης, Βλ. Βλασίδης, Ε. Κωφός) Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2008, σελ. 278-295.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος.** «Μειονοτικές ευαισθησίες και εκπαιδευτικά προβλήματα: Η περίπτωση του Abecedar» στο συλλογικό τόμο: *Γλώσσες, αλφάβητα και εθνική ιδεολογία στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια*, (επιμ. Κωνστ. Τσιτσελίκης), Εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα, 1999, σελ. 119-144.
- Μιχαλόπουλος, Δ.** *Τσάμηδες*, Εκδόσεις Αρσενίδης, Αθήνα, 1994.
- Μόλχο, Ρένα.** *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919 : Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2014.
- Μουρέλος, Ιωάννης.** *Βενιζέλος: οι αγάπες του, οι χαρές του, οι οδύνες του*, Εκδόσεις Δίφρος, Αθήνα, 1964.
- Μουρέλος, Ιωάννης.** «Πληθυσμιακές ανακατατάξεις την επομένη των Βαλκανικών Πολέμων. Η πρώτη απόπειρα ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο συλλογικό τόμο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1990, σελ. 175-190.
- Μπρεδήμας, Αντώνιος.** «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το διεθνές δίκαιο, Η εφαρμογή της αρχής των εθνοτήτων» στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός*, Πρακτικά Συνεδρίου, (επιμ. Νικ. Κλαμαρής, Νικ. Παπαδάκης, Νικ. Σοϊλεντάκης, Αργυρώ Βατσάκη), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος" - Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή, 2003, σελ. 201-219.
- Μυλωνάς, Π.** *Οι Πομάκοι της Θράκης*, Εκδόσεις Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1990.
- Νανάκη, Ανδρέα.** Μητροπολίτη Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Η εκκλησία και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος" – Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2008.
- Νεχαμά, Γιοζέφ.** *Ιστορία των ισραηλιτών της Σαλονίκης*, τόμ. Α΄-Γ΄, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000.
- Νικολούδης, Γεώργιος.** *Οι Έλληνες σλαβόφωνοι στη Μακεδονία, Η ιστορία και το πρόβλημα της ταυτότητας τους*, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη, 2002.
- Νάκος, Γεώργιος.** «Δικαιικοί μεταβολισμοί της ιδιοκτησίας στις Νέες Χώρες μετά την ένταξη τους στην ελληνική επικράτεια», στο συλλογικό τόμο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1990, σελ.153-173.

Νικολακόπουλος, Ηλίας. «Πολιτικές Δυνάμεις και Εκλογική Συμπεριφορά της Μουσουλμανικής Μειονότητας στη Δυτική Θράκη (1923-1955)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 8, 1990-91, σελ. 171-204.

Νοταράς, Μιχ. Ι. *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*, Αθήνα, 1934.

Ξυριτάκης, Δημήτριος, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως δικηγόρος και νομικός. Κρητική Περίοδος 1887-1910», στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός*, Πρακτικά συνεδρίου (επιμ. Νικ. Κλαμαρής, Νικ. Παπαδάκης, Νικ. Σοϊλεντάκης, Αργυρώ Βατσάκη), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος" - Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003, σελ. 45-63.

Οικονομίδης, Κ. «Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και το καθεστώς των Νήσων του Αιγαίου», στο συλλογικό τόμο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1990, σελ. 101-112.

Οικονόμου, Ν. «Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σελ. 289-326.

Οικονόμου, Ν. «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του πολέμου» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 46-52.

Οικονόμου, Ν. «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 304-326.

Οικονόμου, Ν. «Τα ελληνικά πολιτικά ρεύματα πριν από τον Ελ. Βενιζέλο» στο συλλογικό τόμο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (επιμ. Θάνος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητρακόπουλος), Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1980, σελ. 477-483.

Πάλλης, Α. Α. *Περί ανταλλαγής πληθυσμών και εποικισμού εν τη Βαλκανική κατά τα έτη 1912 – 1920*, εκ του τυπογραφείου Κ. Μακρίδου και Ι. Αλευρόπουλου, εν Κωνσταντινουπόλει, 1920.

Πάλλης, Α. Α. *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήναι, 1925.

Πάλλης, Α. Α. *Η ανταλλαγή των πληθυσμών από άποψη νομική και ιστορική και η σημασία της για τη διεθνή θέση της Ελλάδος*, ομιλία στην Πάντειο Σχολή των Πολιτ. Επιστημών, 20 Απριλίου 1933.

Πάλλης, Σπυρ. «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως δικηγόρος και νομικός», *Νομικό Βήμα*, 13 (1965), σελ. 529-550.

Παντελάκης, Νίκος. «Τα πολεμικά δάνεια 1918-1919 παράγοντας εξωτερικής οικονομικής και πολιτικής εξάρτησης», στο συλλογικό τόμο: *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός* (επιμ. Γ. Μαυρογορδάτος - Χ. Χατζηιωσήφ), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σελ. 405-415.

Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, Μιράντα. *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας. Το Ζήτημα της Βουλγαρικής Οικονομικής Διεξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 1997.

Παπαμανουσάκης, Στρατής. «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η οργάνωση της Δικαιοσύνης στην Κρητική Πολιτεία», στο συλλογικό τόμο: *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος*

ως νομικός, Πρακτικά συνεδρίου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος" - Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003, σελ. 65-106.

Παπαστάθης, Χ. «Ένα υπόμνημα για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στα 1917 και την περίθαλψη των θυμάτων», *Μακεδονικά*, τόμ. ΙΗ΄, 1978, σελ. 143-171.

Παπαστράτης, Προκοπής. «Από τη Μεγάλη Ιδέα στη Βαλκανική Ένωση», στο συλλογικό τόμο: *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός* (επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ) Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992, σελ. 417-437.

Παπούλια, Βασιλική. «Το Βαλκανικό Σύμφωνο» στο συλλογικό τόμο: *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Ινστιτούτο Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1990, σελ. 13-31.

Πεπονάκης, Μανώλης. *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1994.

Πεπονάκης, Μανώλης. «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897-1899», στο συλλογικό τόμο: *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης - Αλέξης Καλοκαιρινός), Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, 2001, σελ. 127-146.

Περάκης, Μάνος. *Το τέλος της οθωμανικής Κρήτης: Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-79)*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008.

Περράκης, Στέλιος. *Τα δικαιώματα των λαών και των μειονοτήτων-μια προβληματική σε εξέλιξη*, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1993.

Πετρόπουλος, Γιάννης. «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: ελληνοτουρκικές ειρηνευτικές διευθετήσεις, 1922-1930», στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, (επιμ. Θ. Βερέμης - Γ. Γουλιμή) Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1989, σελ. 439-473.

Πετσαλής – Διομήδης, Ν. «Το ζήτημα της Θράκης στο Συνέδριο Ειρήνης», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1978, σελ. 90-94.

Pierron, Bernard. *Εβραίοι και χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα: Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2004.

Πικρός, Ιωάννης. «Η Κρητική Πολιτεία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1971, σελ. 88-159.

Πικρός, Ιωάννης. «Ο ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σελ. 127-160.

Πιπινέλης, Παναγιώτης Ν. *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος (1923-1941)*, Εκδόσεις Σαλίβερος, Αθήνα, 1948.

Πλουμίδης, Γιώργος. «Αντιβενιζελικά φυλλάδια και η πολιτική τους (1910-1935)», στο συλλογικό τόμο: *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (επιμ. Θάνος Βερέμης - Οδυσσέας Δημητρακόπουλος), Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1980, σελ. 605-631.

Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ. *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-1925. Ο πόλεμος της ζωοκλοπής*, Εκδόσεις Γόρδιος, Αθήνα, 2006.

Πρωτονοτάριος, Αθανάσιος Β. *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*, Εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα, 1929.

- Ρακτιβάν**, Κωνστ. *Τα κτήματα των μεταναστευσάντων εκ των Νέων Χωρών*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις, 1916.
- Ρακτιβάν**, Κωνστ. *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1951.
- Ρήγος**, Αλκής. *Η Β' Ελληνική δημοκρατία (1924-1935), κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1988.
- Ρόδας**, Μιχαήλ. *Η Ελλάς εις την Μικρά Ασία*, τυπογραφία Κλεισιούνη, Αθήναι, 1953.
- Ρούκουνας**, Εμμανουήλ. *Εξωτερική Πολιτική (1914-1923)*, Αθήνα, Εκδόσεις Γρηγόρη, 1983.
- Σακελλαρόπουλος**, Κωνσταντίνος Μ. *Η σκιά της Δύσεως. Ιστορία μίας Καταστροφής* Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα, 1960.
- Σαρίπολος**, Νικόλαος. *Το Κρητικόν Συνταγματικόν Δίκαιον εν συγκρίσει προς το ημέτερον και τα των ξένων κρατών*, εκ του τυπογραφείου Μ. Ι. Σαλιβέρου, εν Αθήναις, 1902.
- Σαρρής**, Νεοκλής. *Εξωτερική πολιτική και πολιτικές εξελίξεις στην Πρώτη Τουρκική Δημοκρατία: η άνοδος της στρατογραφειοκρατίας (1923-1950)*, Εκδόσεις Γόρδιος, Αθήνα, 1992.
- Σβολόπουλος**, Κ. Δημ. *Η Θράκη υπό Ελληνικήν Διοίκησιν*, Κωνσταντινούπολις [χ.έ.], 1922.
- Σβολόπουλος**, Κωνσταντίνος. *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική (1928-1934): Ανέκδοτον Κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα, 1974.
- Σβολόπουλος**, Κωνσταντίνος. «Το Ελληνορουμανικόν Σύμφωνον της 21^{ης} Μαρτίου 1928», *Μακεδονικά*, ΙΔ' (1974), σελ. 151-162.
- Σβολόπουλος**, Κωνσταντίνος. *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λωζάννης: η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1928*, Επιστημονικά Δημοσιεύματα Ινστιτούτου Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1977.
- Σβολόπουλος**, Κωνσταντίνος. «Η Κρητική Πολιτεία από το 1899», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σελ. 199-215.
- Σβολόπουλος**, Κωνσταντίνος. «Η Συνθήκη του Λονδίνου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σελ. 330-334.
- Σβολόπουλος**, Κωνσταντίνος. «Ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σελ. 335-339.
- Σβολόπουλος**, Κωνσταντίνος. «Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σελ. 352-354.
- Σβολόπουλος**, Κωνσταντίνος. «Τα όρια της διαβαλκανικής συνεργασίας πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους», στο συλλογικό τόμο: *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων, 1910-1914*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα, 1993, σελ. 17-24.
- Σβολόπουλος**, Κωνσταντίνος Δ. «Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας», *Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών*, αριθ. 41, Θεσσαλονίκη, 1981.

- Σβολόπουλος**, Κωνσταντίνος Δ. *Ελευθέριος Βενιζέλος : 12 μελετήματα*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Σβολόπουλος**, Κωνσταντίνος. *Η ελληνική εξωτερική πολιτική (1900-1945)*, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα, 2002.
- Σβολόπουλος**, Κωνσταντίνος. *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτη (1901-1906)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος", Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα, 2005.
- Σβολόπουλος**, Κωνσταντίνος Δ. *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος" - Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα, 2009.
- Σκαλιέρης**, Γεώργιος. *Λαοί και Φυλαί της Μικράς Ασίας*, Εκδόσεις Ρήσος, Αθήνα, 1990.
- Σκαλτσούνης**, Ι. *Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την αναγέννησιν της Κρήτης*, Εκ του Τυπογραφείου "Η Πρόοδος" Ε. Δ. Φραντζεσκάκη, εν Χανίοις, 1900.
- Smith**, Llewellyn Michael. *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία (1912-1922)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2004.
- Σολταρίδης**, Συμεών. *Η ιστορία των Μουφτειών της Δυτικής Θράκης*, Εκδόσεις Νέα Σύνορα – Α.Α Λιβάνη, Αθήνα, 1997.
- Σολωμονίδου**, Βικτώρια. «Βενιζέλος - Στεργιάδης, Μύθος και πραγματικότητα», στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία, οικονομία, πολιτική στην εποχή του*, (επιμ. Θάνος Βερέμης - Γιούλα Γουλμιά), Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, 1989, σελ. 477-536.
- Σταυράκης**, Νικόλαος. *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης: Μετά διαφόρων γεωγραφικών ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κτλ. Ειδήσεων περί της νήσου*, Τυπογραφείον "Παλλιγενεσία" Ιω. Αγγελουπούλου, Αθήνησι, 1890.
- Σταυριανός**, Λευτέρης. *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2007.
- Στεφανίδης**, Ι. Δ. *Ο τελευταίος ευρωπαϊκός αιώνας-διπλωματία και πολιτική των δυνάμεων 1871-1945*, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα, 2003.
- Στεφάνου**, Στέφανος Ι. *Η εθνική μας κοσμοθεωρία και ο Ελευθέριος Βενιζέλος*, Από τη Μεγάλη Ιδέα προς νέα εθνικά ιδανικά, Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα, 1978.
- Στεφάνου**, Στέφανος Ι. *Ο Βενιζέλος : όπως τον έζησα από κοντά : τα ανθρώπινα συστατικά ενός μεγάλου*, Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα, 1974-75.
- Συρίγος**, Μ. Άγγελος. «Δυτική Θράκη: η αθέατη όψη», *Νέα Κοινωνιολογία-Κοινωνιολογική Επιθεώρηση της νέας Ελλάδας*, 29, 1999-2000, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 43-84.
- Συρίγος**, Μ. Άγγελος. «Μειονοτικές και άλλες διατάξεις στην ελληνοτουρκική Σύμβαση των Αθηνών (1913)», στο συλλογικό τόμο: *100 Χρόνια από τη διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων*, (επιμ. Ανχης (ΤΘ) Βασίλειος Αναστασόπουλος, Θεοφάνη Κοπανιτσάνου) Πρακτικά Συνεδρίου, Γενικό Επιτελείο Στρατού – Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα, 2013, σελ. 395-409.
- Συρίγος**, Μ. Άγγελος. *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2015.
- Σφέτας**, Σπυρίδων. «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνορουμανικών πολιτικών σχέσεων (1866-1913)», *Μακεδονικά*, 33 (2001-2002), σελ. 23-48.

Σωτηρέλης, Κωνσταντίνος Β. *Η ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1930: το Σύμφωνο Φιλίας και το Πρωτόκολλο των Ναυτικών Εξοπλισμών*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1990.

Τενεκίδης, Γιώργος. *Ιμβρος και Τένεδος*, Σύλλογος Ιμβρίων, Θεσσαλονίκη, 1986.

Toubee, Arnold. *Το δυτικό ζήτημα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας: Μια μελέτη επαφής πολιτισμών*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2007.

Τούντα-Φεργάδη, Αρετή. *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ (1924-1925)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1986 και την πρώτη έκδοση της διδακτορικής της διατριβής στο Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης – Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών βλ. <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/3617>.

Τούντα-Φεργάδη, Αρετή. *Το Προσφυγικό Δάνειο του 1924*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1986.

Τούντα-Φεργάδη, Αρετή. *Μειονότητες στα Βαλκάνια. Βαλκανικές Διασκέψεις 1930-1934*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1994.

Τούντα - Φεργάδη, Αρετή. «Ο Νικολάε Τιτουλέσκου και η βαλκανική προσέγγιση» στο συλλογικό τόμο: *Επιστημονική Επετηρίδα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Προσφορά – τιμή στον Καθ. Ηλία Κρίσπη, Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα, 1995, σελ. 537-557.

Τούντα-Φεργάδη, Αρετή. *Η εξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στο Μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2000.

Τούντα-Φεργάδη, Αρετή. *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας (1912-1941)* Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2005.

Τούντα-Φεργάδη, Αρετή. «Σχόλια, εκτιμήσεις και αλήθειες για τη διακοπή των διαπραγματεύσεων του Βελιγραδίου», στο συλλογικό τόμο: *Πρακτικά ΚΗ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας*, Θεσσαλονίκη, 2008, σελ. 368-397.

Τούντα-Φεργάδη, Αρετή. «Η ανάμιξη του Ελευθερίου Βενιζέλου στην προσπάθεια διευθέτησης των ελληνο-σερβικών διαφορών και το ζήτημα της συνάντησης του με τον Πάσιτς», στο συλλογικό τόμο: *Πρακτικά ΑΒ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας*, Θεσσαλονίκη, 2012, σελ. 145-158.

Τούντα-Φεργάδη, Αρετή. *Η δανειακή ελληνική εξωτερική πολιτική : Η περίπτωση του δεύτερου προσφυγικού δανείου, 1926-1928*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2009.

Τριανταφυλλόπουλος, Κ. Δ. «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός», *Εφημ. Ελλήν. Νομικών*, 32, Αθήνα, 1965, σελ. 477-486.

Τσιλαλής, Χρίστος. «Ελευθέριος Βενιζέλος- Ernest Hebrard: πολιτικο-πολεοδομική συνεύρεση υψηλής στάθμης, ή, όταν ένας "Μεγάλος" πολιτικός συναντάει ένα σπουδαίο πολεοδόμο» στο συλλογικό τόμο: *Ελευθέριος Βενιζέλος και ελληνική πόλη : Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις*: Πρακτικά συνεδρίου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος" - Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο - Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα, 2005, σελ. 171-178.

Τσιούμης, Κωστής. *Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις (1923-1940) (ιστορία – πολιτική – παιδεία)*, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1994.

Τσιούμης, Κωστής. «Η νομοθετική πολιτική για την εκπαίδευση της μουσουλμανικής μειονότητας Δυτικής Θράκης, 1923-1940», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 27 (1998), σελ. 141-158.

Τσίρος, Νικόλαος. *Το νομοθετικό έργο του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920*, στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1997.

Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος. *Το διεθνές και ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων και η ελληνική έννομη τάξη*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1996.

Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος. «Η θέση του μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη», στο συλλογικό τόμο: *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, (επιμ. Δ. Χριστόπουλος), Εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο, Αθήνα, 1999, σελ. 273-330.

Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος. «Ανιχνεύοντας το ιστορικό και ιδεολογικό υπόβαθρο της Ανταλλαγής», στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, (επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης), Εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα, 2006, σελ.15-39.

Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος. «Μουσουλμανικές κοινότητες στην Ελλάδα πριν και μετά το 1923: Δικαικές συνέχειες και ιδεολογικές ασυνέπειες» στο συλλογικό τόμο: *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών, πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, (επιμ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης), Εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα, 2006, σελ. 368-387.

Τσιτσελίκης Κωνστ. - Χριστόπουλος, Δημήτρης. «Από το πολυπολιτισμικό «μέγα όνειρον του Ελληνισμού» των αρχών του 20^{ου} στην «πολυπολιτισμική πραγματικότητα» των αρχών του 21^{ου} αιώνα», στο συλλογικό τόμο: *Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη* (επιμ. Δ. Χριστόπουλος), Εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο, Αθήνα, 2008, σελ. 33-67.

Τσουδερός, Εμμ. *Το Κρητικόν Πολίτευμα του 1896 και το Κρητικόν Σύνταγμα του 1898 εξ απόψεως Διεθνούς Δικαίου*, εν Αθήναις, 1903.

Τσουδερός, Ε. Ι. *Η αποζημίωσις των ανταλλαζήμων*, [Τύποις Στ. Ταρουσοπούλου], Αθήνα 1927.

Τσουδερού, Βιργινία. «Οι διεθνείς ειρηνευτικές δυνάμεις και η τραγωδία της 25ης Αυγούστου (1896-1898)» στο συλλογικό τόμο: *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης - Αλέξης Καλοκαιρινός), Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, 2001, σελ. 47-58.

Τσουλούφης, Άγγελος. *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών*, Εκδόσεις Ενώσεως Σμυρναίων", Αθήνα, 1989.

Τωμαδάκης, Νικόλαος. *Ο Βενιζέλος έφηβος : γενεαλογικά, αλληλογραφία, κείμενα*, Εκδόσεις Κυδωνία, Αθήνα, 1964.

Φούμης, Κ. «Σελίδες εκ των δραματικωτέρων της συγχρόνου Κρητικής Ιστορίας, εν αις καταλέγεται και το ζήτημα των καδήδων», *Μύσων*, Α' (1932), σελ. 175-183.

Φούμης Κ. «Σελίδες τινες εκ των δραματικωτέρων της συγχρόνου Κρητικής Ιστορίας», *Μύσων*, τόμ. Β', (1933), σελ. 195-224.

- Φουρναράκης**, Γ. Κωνσταντίνος. *Τουρκοκρήτες*, Εκδοσις Ι. Γιαννακουδάκι, εν Χανίοις, 1929.
- Φουρναράκης**, Γ. Κωνσταντίνος. *Χριστιανισμός και ισλαμισμός*, Τυπογραφείον Μπορτολη-Φραγκιαδάκη, εν Χανίοις, 1931.
- Φωτέας**, Π. *Οι Πομάκοι της Δ. Θράκης*, Κομοτηνή, 1978.
- Weigand**, G. *Οι Αρωμόνοι (Βλάχοι), Λαογραφία, Γλώσσα*, Φιλολογικός Ιστορικός Λογοτεχνικός Σύλλογος Τρικάλων – Εκδόσεις Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2004.
- Χασσιδ**, Σαμουήλ. «Η αλλόθρησκη ψήφος στις εκλογές του 1920» στο συλλογικό τόμο: «Εμείς» και οι «άλλοι» (επιμ. Χρ. Κωνσταντοπούλου κ.ά), Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών – Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα, 1999, σελ. 363-373.
- Χαστάογλου**, Βίλμα. «Η ανάδυση της νεοελληνικής πόλης: Η σύλληψη της μοντέρνας πόλης και ο εκσυγχρονισμός του αστικού χώρου», στο συλλογικό τόμο: *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός* (επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ) Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992, σελ. 93-112.
- Χατζηβασιλείου**, Ευάνθης. *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα ασφάλειας στα Βαλκάνια (1928-1931)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1999.
- Χατζηβασιλείου**, Ευάνθης. «Τα ελληνοτουρκικά σύμφωνα του 1930: Πολιτική προσέγγιση και προσφυγική περιουσία», στο *Βενιζελισμός και πρόσφυγες στην Κρήτη*. Πρακτικά Ημερίδας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος" - Δήμος Ηρακλείου, Ηράκλειο - Χανιά, 2008, σελ. 33-44.
- Χεκίμογλου**, Ε. *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος. Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1996.
- Χιδίρογλου**, Π. *Οι Έλληνες Πομάκοι και η σχέση τους με την Τουρκία*, Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 1984.
- Χολέβας**, Κ. Ιωάννης. *Οι Έλληνες Σλαβόφωνοι της Μακεδονίας*, Εκδόσεις Πελασγός, Αθήνα, 1991.
- Χριστοδουλίδης**, Θεόδωρος. *Διπλωματική Ιστορία Τριών Αιώνων*, τόμος Β', Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1997.
- Χριστόπουλος**, Δημήτρης. *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης; Το καθεστώς ιθαγένειας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2012.
- Ψωμιάδης**, Χαράλαμπος Ι. *Η τελευταία φάση του Ανατολικού Ζητήματος. Συμβολή στη μελέτη των ελληνοτουρκικών διπλωματικών σχέσεων*, Εκδόσεις Έφεσος, Αθήνα, 2004.

B.4.2. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ (ΒΙΒΛΙΑ - ΑΡΘΡΑ)

- Aarbakke**, Vemund. *The Muslim Minority of Greek Thrace*, v. 2, PhD, University of Bergen, 2000.
- Agnides**, Th. *The Ecumenical Patriarchate of Constantinople in the light of the Treaty of Lausanne*, New York, 1964.

- Alastos**, D. *Venizelos, patriot, statesman, revolutionary*, Percy Lund Humphries and Co. Ltd, London, 1942.
- Alexandris**, Alexis. «Imbros and Tenedos: A study of Turkish attitudes toward two ethnic Greek island communities since 1923», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 1 (1980), σελ. 5-21.
- Alexandris**, Alexis. «The expulsion of Constantine VI: The Ecumenical Patriarchate and Greek-Turkish relations (1924-1925)», *Balkan Studies*, 22 (1981), σελ. 333-363.
- Alexandris**, Alexis. *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish relations (1918-1974)*, Centre for Asia Minor Studies, Athens, 1992.
- Alexandris**, Alexis. «Religion or Ethnicity, The Identity issue of the minorities in Greece and Turkey» in *Crossing the Aegean, An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey* (eds. Renée Hirschon), Berghahn Books, New York – Oxford, 2003, σελ. 117-132.
- Almog**, Shmuel. *Nationalism & Antisemitism in modern Europe 1815-1945*, Pergamon Press, Oxford, New York, 1990.
- Ancel**, Jaques. *La Macedoine et son evolution contemporaine*, Paris, 1930.
- Antoniades**, Al. *Le Développement économique de la Thrace : le passé, le présent, l'avenir*, Athènes, 1922.
- Azcarate**, P. de y Florez. *League of Nations and National Minorities*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington 1945.
- Barros**, James. *The Corfu Incident of 1923. Mussolini and the League of Nations* Princeton University Press, Princeton, 1965.
- Barros**, James. *The League of Nations and the Great Powers. The Greek-Bulgarian Incident 1925*, Clarendon Press, Oxford 1970.
- Barros**, James. *Office without power : Secretary-General Sir Eric Drummond, 1919-1933*, Oxford University Press, New York, 1979.
- Barlas**, Dilek. *Etatism and Diplomacy in Turkey. Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929-1939*, Brill Academic Pub, Leiden, 1998.
- Burgwyn**, H. James. *Italian foreign policy in the interwar period (1918-1940)*, Praeger, Westport, 1997.
- Capotorti**, F. *Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities*, United Nations, 1991.
- Carabott**, Philip. «The Politics of Constructing the Ethnic "Other": The Greek State and Its Slav-speaking Citizens, ca. 1912 - ca. 1949», *Jahruceur fur geschichte und kultur Sudosteuropas*, Vol. 5, 2003, σελ. 141-159.
- Cassels**, Alan. *Mussolini's early diplomacy*, Princeton University Press, Princeton 1970.
- Chester**, B. S. *Life of Venizelos*, London, 1921.
- Claude**, I. *National minorities: An international problem*, Harvard University Press, Cambridge, 1955.
- Cofinas**, George. *Salonique, son avenir*, Athènes, 1913.
- Colocotronis**, VI. *La Macedoine et l' Hellenisme. Etude historique et ethnologique*, Athènes, 1919.

- Davison**, Roderic. «Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne», in *The Diplomats (1919-1939)*, (eds. Gordon A. Graig - Felix Gilbert) Atheneum, New York, 1968, σελ. 172-207.
- Hale**, William. *Turkish foreign policy (1774-2000)*, Frank Cass Publishers, London – Portland, 2002.
- Helmreich**, Christian Ernst. *The Diplomacy of the Balkan Wars. 1912-1913*, Oxford University Press, London, 1938.
- Gibbons**, Herbert Adams. *Venizelos*, Houghton Mifflin Company, Boston – New York, 1920.
- Kerner**, Robert - **Howard**, H. *The Balkan Conferences and the Balkan Entente, 1930-1935*, University of California Press, Berkeley, 1936.
- Kiosseoglou**, Th. P. *L'échange forcé des minorités d'après le traité de Lausanne*, Imprimerie Nanceienne, Nancy, 1926.
- Kitromilides**, Paschalis M. - **Alexandris**, Alexis. «Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration. The historical demography of the Greek community of Asia Minor at the close of the Ottoman era», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5 (1984-1985), σελ. 9-44.
- Kitromilides**, Paschalis M. «The Greek - Turkish population exchange», in *Turkey in Twentieth Century* (eds. Erik - Jan Zürcher), Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 1997, σελ. 255-270.
- Kitsikis**, Dimitri. *Propagande et pressions en politique internationale : la Grèce et ses revendications à la Conférence de la paix (1919-1920)*, Presses Universitaires de France, Paris 1963.
- Koufa**, Kalliopi K. - **Svolopoulos**, Constantinos. «The Compulsory Exchange of Populations between Greece and Turkey: the Settlement of Minority Questions at the Conference of Lausanne, 1923, and its Impact on Greek-Turkish Relations», in *Ethnic Groups in International Relations*, (eds. P. Smith - K. Koufa - A. Seppan) European Science Foundation - New York University Press, 1991, σελ. 275-308.
- Ladas**, Stephen P. *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*, Macmillan, New York, 1932.
- Maccas**, L. *La Grèce et les Israélites*, Athènes, 1913.
- Mair**, L.P. *The protection of minorities: The working and scope of the minorities treaties under the League of Nations*, Christophers, London, 1928.
- Makrakis**, L. «Venizelos' early Life and Political Carrer in Crete 1864-1910», in *Eleftherios Venizelos: The trials of Statesmanship*, (eds. Paschalis M. Kitromilides), Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, σελ. 37-81.
- Mandelstam**, A. *La protection des minorites*, Académie de Droit International, Recueil des Cours, 1923, v. 1.
- Mavrogordatos**, George Th. *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece (1922-1936)*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London, 1983.
- Michailidis**, D. Iakovos. «The Carnegie Commision in Macedonia, summer 1913», στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.macedonian-heritage.gr (4/6/2014).

- Nestor**, S. «Greek Macedonia and the convention of Neilly, 1919», *Balkan Studies*, 3, (1962), σελ. 169-184.
- Northledge**, F.S. *The League of Nations, its life and times 1920-1946*, Holmes and Meier, N. York, 1986.
- Pentzopoulos**, Dimitri. *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece* Hurst, London, 2002.
- Petsalis-Diomidis**, N. *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1978.
- Plaut**, Eli Joshua. *Greek Jewry in the Twentieth Century 1913-1983. Patterns of survival in the Greek Provinces before and after The Holocaust*, Fairleigh Dickinson, Madison, 2000.
- Psomiades**, Harry J. «The Ecumenical Patriarchate under the Turkish Republic: The first ten years», *Balkan Studies*, 2 (1961), σελ. 47-60.
- Psomiades**, Harry J. «The diplomacy of Theodoros Pangalos (1925-1926)», *Balkan Studies*, 13 (1972), σελ. 3-26.
- Psomiades**, Harry J. «The diplomacy of Eleftherios Venizelos (1928-1930)», *Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρδα / Essays in Memory of Basil Laourdas*, Thessaloniki, 1975, σελ. 555-568.
- Roucek**, J. *The working of the minorities system under the League of Nations*, Orbis Publishing Company, Prague, 1929.
- Seferiades**, Stelio. «L'échange des populations», *Académie de Droit International, Recueildes Cours*, iv (1928), σελ. 311-437.
- Shapira**, Anita. *Land and Power, The Zionist Resort to force 1881-1948*, Oxford University Press, New York, 1992.
- Smith**, Michael Llewellyn. «Venizelos' Diplomacy, 1910-23: From Balkan Alliance to Greek-Turkish Settlement», *Eleftherios Venizelos: The trials of Statesmanship*, (eds. Paschalis M. Kitromilides), Edinburgh University Press, Edinburgh, 2006, σελ. 134-192.
- Solomonidis**, Victoria. *Greece in Asia Minor, the Greek administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922*, PhD, University of London, 1984.
- Soteriadis**, G. *An Ethnological Map illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, E. Stanford, London, 1918
- Stefanidis**, Ioannis D. «Reconstructing Greece as a European State: Venizelos' Last Premiership, 1928-32», *Eleftherios Venizelos: The trials of Statesmanship*, (eds. Paschalis M. Kitromilides), Edinburgh University Press, Edinburgh 2006, σελ. 193-233.
- Streit**, Georges. *La question Cretoise, au point de vue du droit international*, Paris, 1900
- Thornberry**, P. *International law and the rights of minorities*, Clarenton Press, Oxford, 1991.
- Vital**, David. *A people apart: The Jews in Europe 1789-1939*, Oxford University Press, New York, 1999,
- Walters**, P.P. *A history of the League of Nations*, Oxford University Press, London, 1952.

Wilkinson, R.H. *Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, University Press, Liverpool, 1951.

Wilson, F. *The origins of the League of Nations Covenant*, London, 1928.